

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ»

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ
ІМЕНІ ІВАНА ЧЕРНЯХОВСЬКОГО

**БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ
В 1943–1944 рр.:
ВЛАДА, ЗБРОЙНІ СИЛИ,
СУСПІЛЬСТВО**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Київ 2014

УДК 355.48 (430:47)
ББК 63.3 (0)62
С 82

Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Є. Лисенко. — К.: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2014. — 622 с.

Збірник затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 6 від 26 червня 2014 р.

Збірник містить статті вітчизняних істориків і краєзнавців, музейних працівників України й Білорусі. На підставі маловідомих матеріалів висвітлено актуальні проблеми історії Другої світової війни, зокрема військові аспекти питань історії, руху Опору, нацистського окупаційного режиму, соціально-економічних перетворень після визволення території України, пошуки у сфері методології, історіографії та історичної пам'яті.

Видання розраховане на істориків, краєзнавців, вчителів і викладачів, архівних та музейних працівників, аспірантів і студентів гуманітарних вузів.

Редакційна колегія: *В.А. Смолій*, академік НАН України (*голова редколегії*), Інститут історії України НАНУ,.

Члени редколегії: *О.Є. Лисенко*, д.і.н., професор (*відповідальний редактор*), Інститут історії України НАНУ; *С.В. Віднянський*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ; *О.І. Гуржій*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ; *О.П. Ресит*, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАНУ; *О.С. Рубльов*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ, *О.А. Удод*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ, *Т.В. Заболотна*, к.і.н., науковий співробітник (*секретар редколегії*), Інститут історії України НАНУ

Рецензенти: *В.І. Кучер*, д.і.н., професор, Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної аграрної академії наук України,
О.В. Стяжкіна, д.і.н., професор, Донецький національний університет;
В.В. Трофимович, д.і.н., професор, Національний університет «Острозька академія»

Матеріали подано в авторській редакції. Автори вміщених статей висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з позицією редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

ЗМІСТ

Вступне слово	7
---------------------	---

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Власенко С.І. Документи ЦДАГО України про діяльність Представництва УШПР при Військовій раді 2-го Українського фронту на завершальному етапі визволення України (січень–серпень 1944 р.)	9
Вронська Т.В. Епіграфічні пам'ятки воєнної доби: написи на стінах нацистських тюрем (історичне джерело, інтерпретації, пам'ять)	15
Галайчук І.Р. Соціальне становище українців Галичини у період нацистського «нового порядку» (1941–1944 рр.) в сучасній вітчизняній історіографії	24
Дубик М.Г. Відображення подій 1943–1944 рр. в Україні у листах німецьких вояків з фронту	34
Дьякова О.В. Дослідження руху Опору періоду Великої Вітчизняної війни на зламі ХХ–ХХІ століть	42
Заболотна Т.В. Міські цивільні органи влади у роки нацистської окупації України в сучасній вітчизняній історіографії	48
Кидонь В.І. Відображення у німецькій мемуаристиці боротьби за Київ у 1943 році	62
Лисенко О.Є. «В сім'ї вольній, новій ...»: Україна після нацистської окупації (деякі теоретичні міркування з приводу 70-річного ювілею)	68
Маєвський О.О. Війна у плакатному вимірі. 1943–1944 рр.	82
Новиков С.Е. Источниковедческая компаративистика как перспективный метод изучения боевых действий в ходе освобождения Беларуси в 1943–1944 гг.	91
Сандул А.Є. Участь державних органів влади та громадських об'єднань України у відбудові УРСР в 1943–1945 рр. в науковій літературі 40-х рр. ХХ ст. — поч. ХХІ ст.	101
Сімперович В.М. Визволення України в сучасній вітчизняній історіографії	108
Слободянюк М.А. Дискусійне питання термінології: «ОУН–УПА» чи «ОУН і УПА»?	118
Смірнова В.І. Письмові та усні спогади колишніх в'язнів нацистських таборів для радянських військовополонених у Києві та на Київщині: джерелознавчий аспект (на матеріалах Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»)	127
Стецкевич В.В. Відновлення й легітимізація місцевих органів влади УРСР 1943–1945 рр.: теоретико-історіографічні аспекти теми	136

Ухач В.З. Волинь 1943: погляд сучасної української історіографії..... 148

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Держалюк М.С. Україна у воєнно-політичних планах Угорщини у 1939–1945 рр. 161

Кучер В.І. В переддень війни: Україна в німецьких завойовницьких планах..... 172

БОЙОВІ ДІЇ

Грицюк В.М. Дебреценсько-Ужгородська (Східно-Карпатська) стратегічна наступальна операція 1944 року 182

Дзагалов А.С. Оборона Києва 175-ю стрілецькою дивізією: доля воїнів в світлі нових джерел 190

Легасова Л.В. Визвольні бої Червоної армії на теренах України крізь призму музейно-історичних студій 204

Макаров В.Д., Печенюк І.С. Корсунь-Шевченківська наступальна операція 1944 року (до 70-річчя події)..... 217

Рибченко Л.В. Персональний облік людських військових втрат Червоної армії у період визволення України 228

Соколюк С.М. Дії підводних сил Чорноморського флоту зі сприяння Червоній армії у боях за визволення півдня України (1943–1944 рр.) 236

Уткін О.І. Кримська стратегічна наступальна операція 1944 р. та її значення..... 250

Фасольняк Ю.Ю. 1941 р. Липнева криза Південно-Західного фронту: оперативні аспекти 263

Фурман І.І. Розвиток засобів тралення неконтактних морських мін в радянському чорноморському флоті у перші місяці Великої вітчизняної війни 269

Чірікалов О.С. Евакуація німецько-румунських військ (сил) з Таманського півострова (вересень–жовтень 1943 р.)..... 277

Шевченко В.Ф. Героїчний подвиг Львова і Харкова в боях з німецько-фашистськими загарбниками 289

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

Азарх І.С. Специфіка діяльності місцевих органів влади на території Чернігівщини в 1941–1943 рр. 295

Гандрабура Н.Я. Нацистська шкільна освіта як засіб експлуатації дітей та підлітків на Наддніпрянщині (1941–1944 рр.) 313

<i>Дерейко І.І.</i> Місцева складова силових структур окупаційного режиму в боротьбі за Україну: трансформація і реконструкція	319
<i>Зек Б.М.</i> Волинський краєзнавчий музей в умовах нацистської окупації 1941–1944 рр.	334
<i>Зиль В.В.</i> Соціально-демографічні наслідки нацистської окупації на Волині: колективний портрет населення краю у 1944 році.....	343
<i>Іванов С.С.</i> Морально-психологічні настрої населення Волині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.)	352
<i>Ленська В.В.</i> Тактичні розбіжності в стратегічній меті: «українське питання» в колоніальній політиці (А. Розенберга та Е. Коха).....	364
<i>Михайлуца М.І.</i> Контакти Католицької і Православної місій в Одесі (губернаторства «Трансністрія» 1941–1944 рр.)	371
<i>Осипенко О.В.</i> Оплата праці сільського населення на окупованій румунами Одещині (1941–1944 рр.)	377
<i>Савіцький Р.П.</i> Окружне староство «Станіслав» у адміністративно-територіальній системі дистрикту Галичина в період нацистської окупації (1941–1944 рр.)	384
<i>Стефанюк Г.В.</i> Суспільна допомога українцям Галичини в період нацистського «нового порядку» (1941–1944 рр.).....	391
<i>Титаренко Д.М.</i> Мова як чинник ідеологічного впливу та інструмент політичної боротьби на території Східної України під час нацистської окупації.....	400
<i>Яшан О.О.</i> Повсякденне життя селян під час нацистської окупації 1941–1944 рр. (на матеріалах Центрального регіону України).....	408

РУХ ОПОРУ

<i>Білоус О.П.</i> Радянський партизанський рух на завершальному етапі визволення України	418
<i>Капась І.А.</i> На шляху офіційного визнання: діяльність радянських партійно-державних органів України щодо легітимзації партизанського та підпільного руху	426
<i>Коваленко Р.Я.</i> Записні книжки І.В. Сергієнка: їх зміст, доля та місце в контексті вивчення історії Київського обласного підпілля.....	434
<i>Ковальчук І.В.</i> Соціально-політичний портрет керівного складу оунівського підпілля на Житомирщині у 1941–1943 рр.	451
<i>Муковський І.Т.</i> З історії протистояння між Червоною армією та УПА (січень–червень 1944 р.)	460
<i>Стасюк О.Й.</i> Українська інтелігенція та націоналістичне підпілля під час Другої світової війни	467
<i>Шайкан В.О.</i> Криворізьке підпілля в роки гітлерівської окупації: нез'ясовані сторінки історії	475

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В РОКИ ВІЙНИ

<i>Ветров І.Г.</i> Авіаційна галузь УРСР на завершальному етапі війни (на матеріалах заводу № 473 НКАП).....	480
<i>Ведєнєв Д.В.</i> Особливості діяльності радянських спецслужб у релігійній сфері на визволеній території України (1943–1945 рр.)	492
<i>Мазило І.В.</i> Особливості відбудови залізничного транспорту України у 1943–1947 рр.	502
<i>Потильчак О.В.</i> Іноземні військовополонені в Українській РСР (1943–1944 рр.): до питання про територіально-галузеву локалізацію трудового ресурсу	509
<i>Ромса А.А.</i> Політико-правові трансформації місцевих органів влади УРСР в 1941 році.....	520
<i>Стародубець Г.М.</i> Кадрова політика більшовицької влади в контексті радянзації західних областей України в 1944–1945 роках	527
<i>Цebro О.В.</i> Діяльність Київмпромторгу із задоволення потреб киян у промислових товарах (1943–1945 рр.).....	537
<i>Шелейко Т.В.</i> Організація підготовки кваліфікованої робочої сили на початковому етапі відродження економіки і транспорту України. 1944–1945 рр.	543

ПРОБЛЕМА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

<i>Боровик М.А.</i> «Прийшла озброєна людина»: повсякденне сприйняття радянських партизанів населенням України в роки Другої світової війни в усних джерелах	553
<i>Гедз В.А.</i> Деякі аспекти музейно-архівного дослідження повідомлень Надзвичайної державної комісії з виявлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників на теренах України.....	562
<i>Горобець О.В.</i> Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР: кадрове забезпечення науково-дослідної роботи	570
<i>Нахманович В.Р.</i> Голокост: у пошуках парадигми пам'яті.....	578
<i>Пастушенко Т.В.</i> Від ізгоя до «невідомого героя» війни. Образ радянської людини в полоні в офіційній ідеології та радянській літературі	587
<i>Пшенична Т.О.</i> Особливості наукового-документального пошуку військових поховань часів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (за матеріалами МК «НМІВВВ»).....	599
<i>Шевченко Н.О.</i> Науково-освітні проекти Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» у контексті визволення України від нацистських загарбників	612

ВСТУПНЕ СЛОВО

Щоразу, коли на календарі «спалахує» чергова «червона» дата, мимоволі виникає подвійне відчуття: з одного боку, неординарності події та її значущості в нашій історії, а з іншого, — щось невловимо хвилюючого, того, що не дає спокійно й розважливо, без емоцій і переживань сприймати її як віддалене в часі і майже неактуальне. Так завжди буває, коли йдеться про ювілеї, пов'язані з Другою світовою війною. Сім довгих десятиліть минули з того часу, як гітлерівські війська були вибиті з українських земель. Змінювалися покоління, лідери держави, режими, змінювався світ, змінювалися ми. Але ніколи не змінювалося переконання: війна так глибоко «переорала» людські душі, що світове співтовариство ніколи не допустить розв'язання подібних збройних конфліктів.

Нині Україна знову перебуває в епіцентрі подій, що мають глобальне, геополітичне і цивілізаційне звучання. Ці випробування зайвий раз нагадують, яким крихким є мир, яких зусиль потребує його захист і яка відповідальність лежить на кожному з нас: політиках, науковцях, митцях, журналістах, громадському активі.

Втягнуте у війну українське суспільство знову звертається до досвіду Другої світової, на жаль, не тільки на рівні суто наукової проблеми, а й у прикладному розрізі.

Та все ж для істориків у центрі уваги залишається комплекс проблем, пов'язаних як із закономірностями і домінуючими тенденціями світового воєнно-політичного зіткнення, так і з унікальними його проявами на макро- та мікро- рівнях, технологіями конструювання конфліктогенних зон та умов, що їх каталізують, алгоритмами мобілізації широких суспільних верств на реалізацію агресивних планів та їх протидії за допомогою ідеологічних інструментів, стратегіями поведінки та виживання різних соціальних груп, які опинилися у вирі війни.

«Розвантажуючи» емпіричний масив від ідеологічних «довісків», які упродовж кількох десятиліть обтяжували дослідницький процес і наукову ініціативу, вітчизняні вчені мають продовжити розробку складних теоретичних питань, просуватися вперед в освоєнні нових методологічних підходів, очищенні термінологічного апарату від рудиментів і науково некоректних дефініцій, оволодінні авангардними і продуктивними методиками опрацювання історичного матеріалу, виявляти і залучати до наукового обліку неосвоєні джерельні пласти.

Найперспективнішими векторами пошукових зусиль залишаються технології влади й особливості адміністрування на всіх рівнях управлінської вертикалі; засоби суспільної самоорганізації членів підкупа-

ційного соціуму в умовах тотального терору і контролю за будь-якими громадськими акціями, прояви соціальної солідарності, об'єктом яких виступали військовополонені, жертви Голокосту й геноциду, економічного зиску, неповнолітні, інваліди, вдови та матері-одиначки, поранені та хворі військовослужбовці, учасники радянського руху Опору та українського самостійницького руху, інші категорії учасників та сучасників війни; соціально-психологічні аспекти переживання війни та ретрансляції їх наступним поколінням різними верствами суспільства; способи і специфіка їх виходу з війни, реадаптація і соціалізація в умовах мирного життя. Ґрунтовного переосмислення і тверезих оцінок потребують бойові дії сторін, і в першу чергу радянських Збройних сил, радянське військово мистецтво, ціна перемог на фронтах Другої світової, характер та кількісні параметри людських і матеріальних втрат.

Останнім часом завдяки науковцям актуалізувалися різні аспекти історичної пам'яті про війну. Зроблені помітні кроки на шляху забезпечення досліджень цього сегменту сучасним понятійним апаратом і дослідницькими прийомами. Однак нагальним залишається впровадження цих напрацювань та рекомендацій у практику комеморативної політики держави, аби наблизити її до кращих світових зразків. Очевидно, саме тут перебуває сектор найбільш продуктивної і суспільно вагомої співпраці науковців з державними органами, громадськими інституціями. Адже увічнення пам'яті про жертви Другої світової війни залишається важливою складовою гуманітарної політики більшості держав і народів, які її пережили.

Нарешті, останнє і, напевно, найголовніше. У мерехтливому калейдоскопі подій і явищ 1939–1945 рр., за величним масивом масштабних історичних процесів необхідно «не втратити» Людину — пересічного учасника війни, через долю якої простежуються всі її перипетії і наслідки, що й донині відлунюються в нашому суспільстві гострими дискусіями і складними суспільно-політичними процесами.

*В. Смолій, академік НАН України,
директор Інституту історії України НАН України*

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.253:[94:356.15](477)«1944»

Світлана Власенко
(Київ)

ДОКУМЕНТИ ЦДАГО УКРАЇНИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИЦТВА УШПР ПРИ ВІЙСЬКОВІЙ РАДІ 2-го УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (січень—вересень 1944 р.)

Подано короткий огляд документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України про діяльність Представництва Українського штабу партизанського руху при Військовій раді 2-го Українського фронту на завершальному етапі визволення території України (січень—вересень 1944 р.). Охарактеризовано склад і зміст документів Представництва та його партизанських загонів, організаторських, диверсійних і розвідувальних груп.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, визволення України, партизанський рух, 2-й Український фронт, Український штаб партизанського руху, документ, огляд, ЦДАГО України.

У визволенні території України важливу роль відіграли представництва Українського штабу партизанського руху (УШПР) при військових радах фронтів. Маючи подвійне підпорядкування (безпосередньо — УШПР, а в оперативному відношенні — фронтовому командуванню), вони сприяли координації дій партизанів з частинами Червоної армії. Представництва здійснювали організацію та засилання партизанських загонів, організаторських, диверсійних і розвідувальних груп у ворожий тил; підтримували взаємодію та зв'язок партизанів із діючими військовими частинами і партизанськими формуваннями; забезпечували партизанів зброєю, боеприпасами, іншими видами бойового спорядження; сприяли евакуації в тил поранених і хворих партизанів, одержанню розвідувальних зведень і передачі їх УШПР та військовим радам фронтів тощо.

Серед представництв УШПР при військових радах чотирьох фронтів, що діяли на території України, найчисельнішим було Представництво при Військовій раді 2-го Українського фронту, очолюване полковником В. Погребенком. За період існування (травень 1943 р. — вересень 1944 р.) до штабу Представництва й до підпорядкованих йому партизанських формувань входило 22 136 чол.; ним було організовано та направлено в німецький тил 2 партизанських з'єднання, 8 загонів, 64 розвідувально-диверсійні групи, загальною чисельністю 2 337 чол.; знешкоджено 18 077 ворожих солдатів та офіцерів, пущено під укіс 153 ешелони, знищено 14 танків, 216 автомашин, підірвано й спалено 46 залізничних мостів, 81 нафтовишку, 21 нафторезервуар та ін.¹ На завершальному етапі визвольних боїв за Україну це Представництво відіграло значну роль у наступальних операціях 2-го Українського фронту на правому березі Дніпра. У вересні ж 1944 р. його було передано у розпорядження 4-го Українського фронту, що розгорнув свої дії в Карпатах².

Партизанські формування, підпорядковані Представництву УШПР при Військовій раді 2-го Українського фронту, враховувалися при розробці оперативних планів дій партизанів у тилу ворога, а результати їхньої бойової, диверсійної, розвідувальної діяльності лягли в основу звітів Штабу про партизанський рух Опору на окупованій території України. Як наслідок, в історіографії участь Представництва в антинімецькій боротьбі швидше за все розкривалася в контексті діяльності всіх підпорядкованих УШПР партизанських формувань та їхньої взаємодії з частинами Червоної армії, і лише в деяких працях подавався загальний виклад даного питання³. А тому очевидно є необхідність ґрунтовного дослідження діяльності Представництва УШПР при Військовій раді 2-го Українського фронту, при цьому важливим є використання документів як УШПР, так і самого Представництва. Враховуючи, що найбільш оптимальним способом залучення до наукового обігу архівних документів є створення на них довідкового апарату, метою даної розробки є здійснення огляду документів із зазначеної тематики та проведення аналізу їх складу і змісту.

Безпосереднє підпорядкування УШПР і дотримання представництвами чіткого порядку подання до нього інформації сприяли зосередженню у фонді Українського штабу партизанського руху (№ 62), що зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), найбільш повного в Україні комплексу документів про їхню діяльність. До архіву вони були передані в 1950 р. Комісією з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР.

Основний масив документів Представництва УШПР при Військовій раді 2-го Українського фронту сконцентровано в описі № 2 даного фонду (справи №№ 288–375), а також, подекуди, в документах відділів УШПР

(опис № 1). Вони стосуються його основної діяльності й представлені оперативними планами та звітами про їхнє виконання, наказами з бойової діяльності та особового складу; довідками, відомостями, рапортами, донесеннями, оперативно-розвідувальними зведеннями Представництва та його партизанських загонів і груп; шифротелеграмами та листуванням тощо.

Відповідно до запровадженого діловодства Представництвом склалися оперативні плани про розвиток партизанського руху та активізацію бойової і диверсійної діяльності в межах наступу військ 2-го Українського фронту. Вони затверджувалися командувачем військами, членом Військової ради та начальником штабу 2-го Українського фронту. Зокрема, серед документів Представництва відклалися оперативні плани на травень, червень–липень та серпень–вересень 1944 р.⁴ Їхні другі примірники, а також зведення, донесення, довідки про діяльність упродовж січня–вересня 1944 р. зберігаються серед матеріалів оперативного відділу УШПР⁵. Крім того, тут же знаходиться й карта оперативного плану на червень–липень 1944 р.⁶ У планах, поруч із загальними завданнями щодо «активізації бойової дії партизанських загонів та диверсійних груп», даються конкретні вказівки щодо бойової діяльності в тилу ворога; визначаються відповідальні за вирішення організаційних питань, питань з матеріально-технічного забезпечення партизанів тощо.

Результати виконання оперативних планів подаються у відповідних звітах, довідках, зведеннях⁷. За їхніми даними встановлюємо, що, наприклад, за травень–липень 1944 р. Представництвом було підготовлено й перекинуто у ворожий тил у складі диверсійно-розвідувально-організаторських груп 198 чол. За період з 15 червня до 31 липня партизанами було знешкоджено 5 008 ворожих солдатів і офіцерів; пущено під укіс 44 ешелони, знищено 49 паровозів, 211 вагонів з військами, 14 — з боєприпасами й озброєнням, 50 — з продовольством, 53 — з іншим різним вантажем; підірвано 7 шосейних та 2 залізничних мости, 2 танки, 1 самохідну гармату, 2 автомашини з боєприпасами; знищено 21 нафтову вишку, 3 резервуари для бензину, 1 нафтоперегінний завод. Ними було захоплено 10 автоматів, 3 кулемети, 52 гвинтівки, 40 гранат, 4 600 патронів, 60 коней, 24 підводи. Втрати партизанів становили 31 чол. убитими та 115 зниклими безвісти⁸.

Діяльність партизанських формувань Представництва відтворена в наказах з бойової діяльності (№№ 1–39 за період з 17 лютого до 17 серпня 1944 р.), основної діяльності (№№ 3, 5–12 за 18 лютого — 16 вересня 1944 р.)⁹ та з особового складу (№№ 13–214 за 11 січня — 20 вересня 1944 р.)¹⁰. Зокрема, накази з бойової діяльності стосувалися питання перекидання в тил противника партизанських формувань та їхніх бойових

завдань. У наказах з основної діяльності йшлося про внутрішні питання функціонування штабу Представництва, зокрема його перебазування, організації роботи, застосування стягнень і покарань за порушення дисципліни та ін. Накази з особового складу стосувалися формування партизанських загонів, організаторських, диверсійних, розвідувальних груп; зарахування чи відрахування партизанів; призначення командного складу; нагородження та оголошення подяк партизанам тощо.

Відклалися серед матеріалів Представництва й накази та витяги з наказів УШПР і командування 2-го Українського фронту з основної діяльності й особового складу. Так, накази УШПР стосуються діяльності Представництва, зокрема матеріально-технічного та кадрового забезпечення, нагородження партизанів тощо й охоплюють період з 24 січня до 10 серпня 1944 р.¹¹ Накази командування фронту з особового складу за період 23 лютого — 26 листопада 1944 р. стосуються присвоєння військових звань та нагородження партизанів¹².

Інформація про бойову й диверсійно-розвідувальну діяльність партизанських формувань Представництва міститься в оперативно-розвідувальних зведеннях, що надсилалися до УШПР та Військової ради 2-го Українського фронту¹³. Разом з тим, серед матеріалів Представництва відклалися й оперативні зведення УШПР¹⁴.

Загальні дані про бойову та диверсійно-розвідувальну діяльність, бойовий і чисельний склад партизанських загонів і груп, які діяли на окупованій території в межах 2-го Українського фронту в період із січня до вересня 1944 р., їхнє кадрове та матеріально-технічне забезпечення містяться в їхніх звітах, рапортах, довідках, а також у звітах, рапортах, донесеннях, довідках, зведеннях та відомостях Представництва¹⁵. Інтерес викликає документ під назвою «Зауваження про роботу Представництва УШПР при військових радах Українських фронтів», в якому начальник оперативного відділу УШПР В. Бондарев указує на недоліки в роботі Представництва 2-го Українського фронту, зазначаючи, що «для розвитку партизанського руху на території Румунії та створення там баз не використані методи засилання загонів шляхом передислокації їх з Молдавії ... як було передбачено планом Представництва», а також наголошує на «ненормальних взаємовідносинах з Молдавським відділом ЦК КП (б)У». Із «Зауважень...» та інших документів простежується невдала робота Представництва з розвитку партизанського руху на території Молдавії та складні взаємини із спеціально створеним у ЦК КП(б)У молдавським відділом¹⁶.

Важливим джерелом для вивчення діяльності Представництва є його листування з УШПР, управліннями та відділеннями 2-го Українського фронту, командуючими арміями, партійними і радянськими органами, партизанськими загонами. Зокрема, у вхідних і вихідних шифротеле-

грамах, доповідних записках, повідомленнях, листах та інших документах міститься оперативна інформація про бойову, диверсійну та розвідувальну діяльність партизанських загонів і груп, кадрове та матеріально-технічне забезпечення, організацію зв'язку тощо¹⁷.

Відомості ж про чисельний і бойовий склад партизанських формувань Представництва, а також дані про партизанів містять списки особового складу, бойові та службові характеристики, довідки, посвідчення партизанів та ін.¹⁸

Таким чином, аналіз документів Представництва УШПР при Військовій раді 2-го Українського фронту, які зберігаються в ЦДАГО України свідчить про їхню важливість при науковому дослідженні питань участі радянських партизанів у визволенні території України. Вони дозволяють досить повно розкрити бойову, диверсійну, розвідувальну діяльність партизанських формувань Представництва як невід'ємної складової партизанського руху Опору в роки Великої Вітчизняної війни.

¹ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. — К., 2001. — С. 46; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 62, оп. 1, спр. 47, арк. 7.

² ЦДАГО України. — Ф. 62, оп. 2, спр. 288, арк. 73.

³ *Кентій А.В., Лозицький В.С.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). — К., 2005. — 407 с.; *Курас І.Ф., Кентій А.В.* Штаб непокоренних (Український штаб партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни). — К., 1988 — 330 с.; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944. В 2-х книгах. — Книга вторая: Партизанская борьба. — К., 1985. — 431 с.; Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.). — К., 2001. — С. 43–47; *Шитюк М.М., Горбуров С.Г.* Взаємодія партизанських загонів і підпільних груп півдня України з регулярними частинами Червоної армії (березень–серпень 1944 р.) // Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): Історія, люди, пам'ять. — К., 2011. — С. 462–474.

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 62, оп. 2, спр. 294, арк. 1–5, 14–19, 29–34.

⁵ Там само. — Оп. 1, спр. 149, арк. 1–61.

⁶ Там само. — Арк. 158.

⁷ Там само. — Оп. 1, спр. 149, арк. 24–28, 32–38, 42–43; оп. 2, спр. 294, арк. 10–12, 22–26.

⁸ Там само. — Оп. 2, спр. 294, арк. 24–25.

⁹ Там само. — Спр. 288, арк. 2–73.

¹⁰ Там само. — Спр. 289, арк. 1–162; спр. 290, арк. 1–118.

¹¹ Там само. — Спр. 293, арк. 1–14.

¹² Там само. — Арк. 16–32.

¹³ Там само. — Оп. 1, спр. 149, арк. 62–157; оп. 2, спр. 297, арк. 1–116.

¹⁴ Там само. — Оп. 2, спр. 298, арк. 1–73.

¹⁵ Там само. — Оп. 1, спр. 138, арк. 150–151; спр. 139, арк. 51–57; оп. 2, спр. 295, арк. 1–162; спр. 296, арк. 1–82; спр. 301, арк. 1–40.

¹⁶ Там само. — Оп. 1, спр. 138, арк. 150.

¹⁷ Там само. — Оп. 2, спр. 303–325, 299, 300, 302.

¹⁸ Там само. — Спр. 341–345.

Представлен краткий обзор документов Центрального государственного архива общественных объединений Украины о деятельности Представительства Украинского штаба партизанского движения при Военном совете 2-го Украинского фронта на заключительном этапе освобождения территории Украины (январь–сентябрь 1944 г.). Охарактеризован состав и содержание документов Представительства и его партизанских отрядов, организаторских, диверсионных и разведывательных групп.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, освобождение Украины, партизанское движение, 2-й Украинский фронт, Украинский штаб партизанского движения, документ, обзор, ЦГАОО Украины.

The short review of the Central State Archives' of Ukraine documents about the activities of the Delegation of the Ukrainian Partisan Movement Headquarters at the Military Council of the 2nd Ukrainian Front in the final stage of the liberation of Ukraine (January-September 1944) is presented. The documents' of the Delegation and the individual partisan groups, organizational, sabotage and intelligence groups structure and contents are characterized.

Keywords: World War II, the liberation of Ukraine, partisan movement, 2nd Ukrainian Front, Ukrainian Partisan Movement Headquarters, document, review, CDAGO of Ukraine.

Тамара Вронська
(Київ)

ЕПІГРАФІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ВОЄННОЇ ДОБИ: НАПИСИ НА СТІНАХ НАЦИСТСЬКИХ ТЮРЕМ (історичне джерело, інтерпретації, пам'ять)

Стаття зосереджена на введенні до наукового обігу нового комплексу джерел — написів, зроблених в'язнями на стінах нацистських тюрем. Розкрито час та спосіб виникнення і документування вказаної групи джерел, проаналізовано їх наукову та меморіальну цінність, а також висвітлено методологію роботи з ними і перші здобутки на даному шляху.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, пенітенціарна система, спецслужби, методологія, джерелознавство.

Уперше у вітчизняній і зарубіжній історіографії йдеться про новий, унікальний комплекс джерел періоду Другої світової війни — написи на стінах в'язнів нацистських тюрем на окупованій території СРСР, які акумулювали інформацію як про різні прояви терору в роки окупаційного режиму, так і про окремі категорії його жертв. Дослідження історії появи цих написів, їх наступного копіювання і оперативної роботи НКВС—НКДБ зі з'ясування долі окремих в'язнів — творців цих епіграфічних пам'яток неочікувано розширили контекст наукового проекту. Ця тема, яка здавалася попервах досить зрозумілою і конкретною, дала дивне переплетіння фарб, світла і тіней, дозволила вийти на широкоаспектні узагальнення, визначивши і нові напрями подальшої роботи.

Передусім, слід коротко викласти передісторію та перебіг реалізації проекту. Вже сьогодні можна констатувати, що дослідницька робота, проведена авторами, дала можливість простежити долі деяких невеличких нацистських тюрем, а також показати мету й основні напрями діяльності радянських спецслужб, для яких написи на стінах тюремних камер стали не джерелом встановлення долі людей, а винятково (!!!) відправною точкою оперативно-розшукової роботи.

Тюремні «графіті» виявилися дійсно надзвичайно промовистими, вони дали ключ для нових інтерпретацій, оцінок багатьох подій воєнної та повоєнної доби. Цей вид історичної інформації відноситься до епіграфічних текстів — одного з важливих джерел політичної, економічної та

соціальної історії*. Як правило, час створення написів відповідає свідченням, які в них фіксуються. У тих словах, закарбованих в'язнями здебільшого в останні години життя, іноді сконцентрована вся історія війни та окупації. Ці написи — послання у майбутнє, заповіт наступним поколінням. Вони свідчать і про велич людського духу, мужній опір злу, самозреченість солідарності, і про слабкість та страх перед смертю, катуванням і невідомим майбуттям. У тих рядках — біль, і сльози, горе розлуки і кров війни...

Проблема нацистського терору на окупованих радянських землях, незважаючи на досить велику дослідницьку увагу, досі не вичерпана. Залишилися ще «тематичні поля», які мають не лише досить потужний науковий потенціал, а й, що не менш важливо, широкий — багатоаспектний контекст звучання. Ідеться, передусім, про особливості функціонування «місць примусового утримання» — таборів для полонених, єврейських гетто, таборів для цивільних категорій населення, тюрем для кримінальних та політичних злочинців, дрібних правопорушників тощо, які густою павутиною вкрили окуповану територію України.

Якщо табори радянських військовополонених досить давно перебувають у фокусі дослідницького інтересу, то про нацистські тюрми, які функціонували на захопленій ворогом території, ще донедавна не було нічого відомо. Існувала лише невелика кількість наукових досліджень, присвячених окремим місцям ув'язнення такого типу, певну альтернативу науковим розвідкам становили розрізнені свідчення або спогади колишніх в'язнів.

Чому так сталося? Передусім, звичайно, проблема крилася у відсутності належної джерельної бази, а також закритості (донедавна) відповідних галузевих архівів. До того ж з часів окупації дійсно не збереглося певних узагальнених (звітних) матеріалів, позаяк тюрми на окупованій території не мали єдиного керівництва, підпорядковуючись різним каральним органам. І найголовніше, що викликає велике здивування й нерозуміння — представники радянської влади, передусім НКВС, на визволеній території навіть не узагальнили дані про функціонування нацистських тюрем та жертв окупаційного режиму, які пішли з життя саме у цих місцях позбавлення волі. До часу залишаючи поза увагою радянські карально-репресивні органи, зауважимо, що цього не зробила і спеціально створена інституція — Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та

* Епіграфіка (від грецького *επιγραφή* «напис») — допоміжна історична дисципліна, що вивчає зміст і форми написів на твердих матеріалах (камені, кераміці, металі тощо) і класифікує їх відповідно до часового й культурного контексту.

їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР (далі — НДК)*.

Сьогодні, знаючи подальший перебіг подій, зокрема і причетність до них НКВС і НКДБ, можна стверджувати, що цільова інформаційна блокада навколо функціонування нацистських тюрем була створена свідомо. Справа в тому, що більшість нацистських тюрем розміщувалися в будівлях колишніх тюрем НКВС та НКДБ. Тому члени Надзвичайної комісії були позбавлені права навіть ознайомитися з написами в'язнів, залишеними в гітлерівських застінках, позаяк в ці приміщення у перші дні після визволення вже повернулися їх довоєнні господарі — представники НКВС–НКДБ, для яких обстеження нацистських тюрем було винятковим завданням наступної оперативної роботи. Навіть очевидні ідеологічні дивіденди від оприлюднення хай і «усічених», неповних списків тих, хто залишив пам'ять про себе у формі написів у в'язницях, не вплинули на рішення очільників партійних органів та НКВС «закрити» цю інформацію. Очевидно, що питання про сповіщення родичів про бранців тюрем навіть не ставилося.

Початок прориву довготривалої «блокади» доступу до згаданого — надзвичайно важливого як у науковому, так і гуманітарному сенсі джерела було покладено у 2003 році. Саме тоді — під час роботи над науково-документальною книгою «Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб» (К., 2003) — документ з копіями написів із камер київської тюрми нацистської служби безпеки СД по вул. Короленка, 33 (від 1944 р. — вул. Володимирська) був вперше виявлений в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ). Він увійшов до видання і після публікації викликав підвищений інтерес науковців та громадськості. Втім, після цього на певний час пошукові зусилля були призупинені, оскільки жодних натяків на існування в інших архівах подібних матеріалів не існувало. І лише у 2007 р. серед розсекречених документів Тюремного управління НКВС СРСР Державного архіву Російського Федеративного Союзу вдалося натрапити на акти обстежень нацистських тюрем, переліки скопійованих написів в'язнів і відомче листування тих, хто опікувався цією справою.

Цього разу натхненний порив продовжити роботу також був загальмований через низку об'єктивних та суб'єктивних обставин. Досить груба пачка унікальних ксерокопій чекала свого часу і лише за три роки почала

* Підготовча робота зі створення НДК розпочалася ще у 1941 р. Вона працювала впродовж 1942–1946 рр., тоді як її осередки існували довше. Надзвичайна державна комісія припинила свою діяльність згідно з розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 9 червня 1951 р.

опрацьовуватися. Попервах задум був досить скромним. Планувалося лише оприлюднити написи в'язнів з невеличкою за обсягом вступною статтею для подальшої пошукової роботи. Але вже у процесі передруку документів та аналізу написів почали з'являтися нові ідеї, реалізуючи які розширювався науковий пошук.

У Галузевому державному архіві Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України) вдалося виявити унікальний масив документів (директиви, обіжники, листування республіканського та регіональних підрозділів Тюремного відділу/управління, оригінали звітів, складених на місцях, акти обстеження тюрем, копії написів на інтер'єрі камер, різні розпорядження й інструкції для виконавців), які дозволили висвітлити не лише організаційний бік справи, а й усвідомити головне: вся робота розгорталася винятково з оперативною метою — виявлення осіб, які співпрацювали з окупантами. Ніхто не збирався складати інформаційні списки для повідомлення близьким про загибель тієї чи іншої особи.

Крок за кроком просуваючись уперед, ставало зрозумілим, що роботу на цьому етапі припиняти неможливо, оскільки виникла необхідність не лише розширити контекст дослідження, проаналізувавши розгалужену мережу місць примусового утримання, яка становила одну з основних ланок унікального за масштабами і жорстокістю апарату насильства; а й дослідити нацистську судово-процесуальну практику в окупаційній карально-репресивній системі. Не менш важливим видавалося реконструювати режим утримання різних категорій бранців, джерела формування керівного та обслуговуючого складу тюрем.

За окупації тюрми організовувалися практично в кожному місті та районних центрах. Облаштуванням цих місць позбавлення волі (зазвичай, у колишніх радянських в'язницях) та їхнім функціонуванням опікувалися, як правило, військові комендатури, поліція безпеки та СД, охоронна поліція, підпорядкована міським і польовим комендатурам, а також інші підрозділи німецьких «силових» відомств. У цій роботі окупанти використовували досвід, набутий в європейських державах, додаючи до нього новації, винайдені спеціально для загарбаних територій СРСР.

У перші місяці після визволення території СРСР написи на стінах нацистських тюрем стали предметом особливо пильної уваги функціонерів НКВС. 26 серпня 1943 р. начальник Тюремного управління НКВС СРСР, комісар держбезпеки М. Нікольський спільно з керівником оперативного відділу цього ж підрозділу підписали та розіслали начальникам тюремних відділів УНКВС Краснодарського краю, Ростовської, Курської, Орловської, Смоленської, Калінінської, Ленінградської областей, а також НКВС Української РСР директиву № 30/0-2245. У цьому досить розлогіму документі, окрім іншого, приписувалося здійснювати ретельний

огляд приміщень в'язниць (в тому числі і зруйнованих), де окупанти утримували цивільних громадян та військовополонених. Мета обстеження полягала у виявленні архівів і копіюванні записів на стінах камер з прізвищами осіб, які там утримувалися, встановленні «сутності їх обвинувачень»¹.

Не гаючи часу та не додавши від себе практично жодного слова, 6 вересня 1943 р. республіканське пенітенціарне відомство фактично продублювало серпневий наказ М. Нікольського й надіслало його у вигляді циркуляру для неухильного виконання начальникам тюремних відділень УНКВС Сталінської, Сумської та Чернігівської областей².

15 вересня 1943 р. нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясной також вирішив не мудрувати й, повторивши основні положення про важливість збирання документальних матеріалів окупаційного періоду, викладені ним у попередніх директивних приписах, звернувся до Голови РНК УРСР Л. Корнійця з клопотанням усіляко сприяти органам внутрішніх справ у цій роботі, зокрема забезпечити відповідні підрозділи автотранспортом для вивезення документів з прифронтової смуги³.

Упродовж наступних місяців приписи щодо обстеження тюрем та копіювання написів в'язнів отримали всі підрозділи пенітенціарної служби визволених областей УРСР. На початку грудня 1943 р. до цієї роботи долучилися і представники наркомату державної безпеки. У директивах НКСВ і НКДБ наказувалося ретельно оглянути зруйновані та вцілілі приміщення в'язниць, де окупанти утримували радянських громадян та військовополонених, з метою виявлення архівів та написів на стінах камер з обов'язковим фіксуванням прізвищ арештантів і сутності їх обвинувачень. Виконавцям роз'яснювалося, що головним у цій роботі є з'ясування мотивів позбавлення волі та причин звільнення з-під варти, причому акцент робився на «оперативному» інтересі до певних контингентів невольників⁴.

Керівники обох згаданих відомств особливий наголос робили на з'ясуванні місцезнаходження «підозрілих» осіб, згаданих у написах, наказуючи своїм підлеглим у регіональних управліннях зафіксовані прізвища «перевіряти за оперативними обліками».

Записи, що містили інформацію про зрадників, поліцаїв, а також осіб, які за нез'ясованих обставин вийшли з в'язниць живими і в зв'язку з цим підозрювалися у співпраці з окупантами, відразу бралися чекістами до уваги. Розпочинався їх розшук та виявлення всіх супутніх обставин, які пролили б світло на зраду підпільників, партизанів, можливу співпрацю з нацистами. Для полегшення роботи складалися спеціальні алфавітні списки осіб, які перебували у нацистській неволі з усією відомою інформацією про них.

Після того, як основна робота з обстеження тюрем Української РСР була завершена (до Москви надійшли відповідні акти та копії з тюрем різних районів Білорусії, Росії, Латвії, Литви та України*), НКВС СРСР 31 березня 1945 р. підготував наказ № 00258 «Про розшук німецької агентури, завербованої з осіб, утримуваних в тюрмах на території, звільненій від німецько-фашистських військ»⁵. Документ підписав особисто Л. Берія. Додаток до нього — «Перелік скопійованих записів на стінах камер, зроблених тими, хто утримувався там упродовж 1943–1944 рр.»^{**} — був виданий у вигляді досить великої брошури.

Вкотре кидається у вічі та обставина, що згаданий наказ НКВС СРСР, як і решта аналогічних приписів, не містив жодної, навіть побіжної, згадки про необхідність хоча б якимось чином налагодити роботу з розшуку близьких тих осіб, які загинули у нацистських тюрмах. Ішлося винятково про заходи з розшуку «німецької агентури»⁶. Зазначалося, що внаслідок «чекістської обробки написів були виявлені зрадники», які співпрацювали з окупантами. До того ж зазначалося, що окрім згаданих осіб, вдалося встановити тих, хто після перебування у тюрмах за невстановлених обставин опинився на службі у лавах Червоної армії, чи в радянських установах. Ці громадяни, наголошувалося в документі, не розголошують факт свого перебування у тюрмах і цим, звичайно, «викликають підозру».

Додаткове обстеження тюремних камер тривало ще майже три місяці. Воно значно ускладнювалося тим, що у наспіх відремонтованих камерах уже сиділи інші в'язні, арештовані радянськими каральними органами. Серед них — особи, які дійсно співпрацювали з окупантами, й ті, хто лише підозрювався в цьому.

Оперативна робота зі з'ясування обставин звільнення з тюрем радянських військовополонених та цивільних громадян здійснювалася кількома лінійними підрозділами (управліннями) НКВС (від квітня 1943 р. — НКДБ) УРСР: 1-е (розвідка), 2-е (контррозвідка^{***}) і 3-є відділення другого відділу 4-го Управління НКВС, яке відповідно до своїх функціональних обов'язків проводило слідство у справах «зрадників» з числа своєї агентури, залишеної на окупованій території для підпільної та диверсійної роботи, а також колишніх співробітників органів внутрішніх

* Автори документа, складеного у Москві, подають загальну кількість обстежених тюрем — 47. Втім, це не відповідає дійсності, оскільки у переліку насправді вказано 48 тюрем (з них дві — у Харкові).

** Серед записів містилися не лише датовані 1943–1944 рр., а й 1942 р.

*** До компетенції Другого управління НКВС належали: «боротьба з антирадянськими елементами та агентурою іноземних розвідок всередині держави, спостереження за посольствами та іноземними підданими».

справ та державної безпеки, які за тих чи інших обставин перебували в тилу противника, зокрема і в полоні та ув'язненні. До кола повноважень цього підрозділу належало й «розвідувальне опитування» німецьких та радянських військовополонених⁷.

У виявленні осіб, які співпрацювали з окупантами, а також авторів «підозрілих» написів на стінах тюрем з територіальними органами державної безпеки активно й ефективно співпрацювали органи військової контррозвідки (СМЕРШ) і транспортні підрозділи держбезпеки.

Головна увага чекістів, як і вказувалося у відповідних директивах, була прикута до виявлення персоналу тюрем і з'ясування обставин звільнення тих чи інших осіб. Цей професійний інтерес пояснювався підозрою, що лояльність та поступливість нацистів мала підстави — зрада чи співпраця згаданих громадян з окупаційним режимом.

Вивчаючи написи у тюрмах, які функціонували під час окупації, співробітники НКДБ, передусім, намагалися встановити всіх осіб, які очолювали ці каральні установи та працювали в них на різних посадах. Більшість з них вдалося виявити по «свіжих слідах» ще під час війни завдяки свідченням очевидців (головним чином — колишніх в'язнів) та відповідній оперативній роботі.

У 1945–1946 рр. встановлювалося місце перебування осіб, які потрапили до поля зору чекістів. На деяких заводилися агентурно-оперативні справи, решта оголошувалася у всесоюзний розшук. Відбулася низка судових процесів над тими, хто чинив злочини над захопленій ворогом території. Вироки для начальників тюрем та наглядачів, зазвичай, були суворими: від смертної кари до великих термінів ув'язнення у таборах.

Дані про перебіг оперативної роботи та покарання можна знайти в архівах. Утім, дотепер не вдалося віднайти будь-яку інформацію щодо пошуку близьких тих людей, які загинули у нацистських лабетах. Можливо, серед в'язнів, які залишили свої записи у тюремних камерах, є й ті, які донині рахуються серед «зниклих без вісти». Очевидно, гігантські масштаби людських жертв окупаційного режиму, з одного боку, й пріоритетні напрями в діяльності органів держбезпеки, — з іншого, спричинили саме такий, а не інший підхід до справи. При цьому слід брати до уваги й те, що НКДБ виконував, насамперед, вказівки центральних партійних органів. Отже, насправді, йдеться про офіційну лінію керівництва радянської держави, для якого покарання будь-яких проявів нелояльності чи співпраці з окупантами вважалося набагато важливішим від належного вшанування жертв нацистських злочинів.

Принагідно слід наголосити, що вже перші тематичні публікації про функціонування нацистських тюрем в Україні знайшли відгук у пересічних громадян, які й досі — через 70 років після окупації —

намагаються встановити долі своїх близьких. Так, після публікації у журналі «Краєзнавство» (№ 2, 2011 р.) статті «Історія війни, написана людською кров'ю» до Національної спілки краєзнавців України звернувся Андрій Гетьман (нині мешкає в Ірландії. — *Авт.*), який знайшов там згадку про рідну сестру своєї бабусі — Марусю (Марфу) Хоменко. У своєму листі він, серед іншого, написав і таке: «Я був би надзвичайно щасливим, якби хтось зміг би мені допомогти знайти інформацію або документи про Хоменко Марусю (Марфу) — рідну сестру моєї бабусі. Її німці вивезли примусово і жодної інформації про неї не було від 1943 р. Відомо лише те, що вона вижила, але назад на Україну ніколи не повернулася. Лише надіслала пару листів/вісточок. Але моя бабуся боялася на них відповідати, оскільки Маруся/Марфа була у полоні. В СРСР за це сильно карали. Не мені Вам про це розповідати. Ви й самі прекрасно все знаєте! На жаль, не збереглися ці листи. Моя бабуся мріяла знайти свою сестру і до кінця життя боялася радянську владу... Їх було три сестри. Жили вони в селі Христинівка [Христинівського району] Черкаської області. Так ось я був би щасливий, якби хтось зміг би допомогти мені будь-якою інформацією...».

Поза всякими сумнівами, таких звернень і до авторів цього проекту, і до відповідних фондів та громадських організацій, зокрема і Міжнародної служби розшуку (м. Бад-Арользен, Німеччина), куди (за підказкою української дослідниці Тетяни Пастушенко) ми порадили звернутися Андрію Гетьману, буде ще чимало. Адже й донині багато громадян України, близького й далекого зарубіжжя не втрачають сподівань дізнатися про долі своїх родичів і знайомих.

Виявлений та проаналізований досить великий масив архівних документів. Проте, попереду ще велика і копітка пошукова робота з виявлення інформації стосовно осіб, які залишили свої написи. Треба бути надзвичайно великим оптимістом, аби сподіватися на швидкий успіх. Надто тривалий час ці документи залишалися недоступними дослідникам. Утім, обов'язок історика докласти всіх зусиль аби зробити все можливе для того, щоб родичі нарешті дізналися, де і за яких обставин пішли з життя їх близькі та рідні. До того ж цей проект продовжує роботу зі встановлення масштабів нацистських злочинів проти людства доби Другої світової війни. І в цьому питанні ще рано ставити крапку. Нове історичне розслідування лише починається.

¹ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (*далі* — ГДА МВС України). — Ф. 7, оп. 1, спр. 63, арк. 29.

² Там само. — Арк. 19.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 16, оп. 36, спр. 6, арк. 2–3.

⁴ ГДА МВС України. — Ф. 7, оп. 1, спр. 63, арк. 18.

⁵ Там само. — Ф. 45, оп. 1, спр. 135, арк. 6–6 зв.

⁶ Там само. — Арк. 6.

⁷ ГДА СБУ. — Ф. 60, спр. 83529, арк. 18–21.

Статья сфокусирована на введении в научный оборот нового комплекса источников — надписей, сделанных узниками на стенах нацистских тюрем. Раскрыто время и способ возникновения и документирования указанной группы источников, проанализирована их научная и мемориальная ценность, а также описана методология работы с ними и первые успехи на данном поприще.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, оккупация, пенитенциарная система, спецслужбы, методология, источниковедение.*

The article is focused on involving into scientific circulation the new source complex — the signs, made by prisoners on the walls of Nazi prisons. The time and way of appearing and documenting of given source group is discovered, they are evaluated from scientific and memorial points of view, and also methodology of their processing is depicted, as well as first gains in this direction.

Keywords: *World War II, occupation, penal system, special services, methodology, source study.*

Ірина Галайчук
(Івано-Франківськ)

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ У ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОГО «НОВОГО ПОРЯДКУ» (1941–1944 рр.) В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано праці сучасних українських істориків, в яких показано соціальне становище мешканців дистрикту Галичина в період німецької окупації краю. Вказується на позицію сучасних істориків щодо актуальності дослідження. Зроблено аналіз вітчизняної історіографії з метою всебічного осмислення малодосліджених питань на регіональному рівні.

Ключові слова: *нацистська окупація, соціальна історія, суспільство, Друга світова війна, історіографія.*

Проблематика історії України періоду Другої світової війни в регіональному вимірі для вітчизняних істориків має непересічне значення. Серед питань, які від середини ХХ ст. привертати увагу дослідників, вагоме місце належить проблемі соціальної історії. З огляду на сучасні процеси розвитку вітчизняної історичної науки, саме соціальна модель осмислення війни виглядає на сьогодні більш виправданою та суспільно значущою. В даному контексті актуальним є аналіз сучасними українськими дослідниками соціального становища українців Галичини в період нацистського «нового порядку».

Мета даної статті — розкрити домінуючі тенденції розвитку історіографії соціального вектору Другої світової війни в регіональному вимірі та проаналізувати суперечливі проблеми зазначеної теми. Джерелом для її написання стали найважливіші наукові дослідження, які характеризують історіографічний процес у незалежній Україні щодо обраної проблематики.

Визнаючи Другу світову війну центральною подією ХХ ст., М. Коваль наголошував, що процес формування нової історіографії є об'єктивно назрілим¹. Детальнішу характеристику ситуації, яка вплинула на розвиток історіографії війни, дає О. Лисенко, зазначаючи, що «тоталітаризм деформував масову свідомість, сприйняття дійсності й перетворював подвійні моральні стандарти на норму. Особливо відчутно це позначилося на формуванні знань і уявлень про наше минуле. Клоновані у високих

партійних кабінетах парадигми за допомогою вчених мужів обростали відповідною аргументацією і через підручники, засоби масової інформації, масові ідеологічні засоби впроваджувались у свідомість мільйонів людей»².

Стосовно соціальної історії О. Лисенко зауважує: «На периферії наукового інтересу залишається сфера соціальної історії. Саме цей сегмент минулого у нас залишається найменш опрацьованим і саме він обіцяє найбільш цікаві і вагомні здобутки у перспективі»³.

Аналізуючи сучасне історіописання воєнної доби, В. Стецкевич критично висловлюється щодо стану вивчення аспектів, пов'язаних саме із соціальною історією, а саме зазначає, що «життя цивільного населення, і, особливо, його побутове, повсякденне життя, доля простої й пересічної людини, окремих груп і спільнот, тобто усе те, що потребувало так званих мікроісторичних методологічних підходів, опису повсякдення людини, її психології, настроїв, душевного й морального стану тощо, майже не вивчалось, або вивчалось дуже «мляво» й поверхово. Весь радянський доробок з історії війни — це ілюстрації її історіописання на макрорівнях»⁴.

Соціальна політика нацистів або проблема соціального забезпечення населення окупованих територій загалом і дистрикту Галичина зокрема на сьогоднішній день вважається найменш дослідженим питанням. Однак уже вийшли друком публікації, які в контексті вивчення нацистської окупації краю частково висвітлюють історію повсякдення.

Аналізуючи праці сучасних вітчизняних дослідників, що висвітлюють, деякою мірою, становище українців Галичини в 1941–1944 рр., слід відзначити працю О. Лисенка, в якій автор наголошує на важливості добродійності, що мала місце в роки Другої світової війни, оскільки вона була важливим фактором національної солідарності українців. «Пізнаючи у добродійному русі на окупованій території України окремі елементи європейських впливів, необхідно констатувати наявність унікальних виявів самоорганізації, іманентних саме західноукраїнському соціуму у період війни»⁵. Характеризуючи соціальне становище східногалицького соціуму, автор вказує, що «на початку серпня 1941 р. з ініціативи громадськості Львова взяла початок «Українська допомогова акція», завдання якої організатори вбачали у матеріальному, санітарному і моральному сприянні сиротам, бездомним, інвалідам, біженцям, військовополоненим, безробітним, хворим. У кожному районному й обласному центрі створювалися станиці, а на місцях — низові ланки, які опікувалися вказаними категоріями населення»⁶.

Дослідники В. Кучер і Г. Стефанюк, характеризуючи окупаційний режим у дистрикті Галичина, вказують, що сприймаючи регіон як один із

форпостів для військової, економічної експансії та освоєння життєвого простору, гітлерівці безоглядно насаджували «новий порядок», ігноруючи політичні та соціальні інтереси місцевого населення. Автори наголошують, що «громадськість Галичини прагнула використати свої обмежені можливості для різних форм суспільної організації. В несприятливих умовах налагоджувалася добродійна діяльність, робота, спрямована на підтримку категорій населення, які були найменш соціально захищеними і найбільше постраждали від війни»⁷.

О. Марущенко, аналізуючи основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни, зазначає, що у дослідженні регіональних особливостей Галичини вагомий внесок зробив А. Боляновський, який присвячує свої публікації маловивченим соціальним аспектам гітлерівського «нового порядку», національній політиці нацистської Німеччини в цьому краї, досліджує його політико-правовий статус у системі окупованих територій. Автор акцентує увагу на «галицькій моделі» окупаційної політики, яку А. Боляновський розглядає крізь призму конфронтації і протистояння в питаннях політичної тактики між берлінськими центральними інстанціями та німецьким керівництвом Галичини відповідно до умов та реалій війни⁸.

Здебільшого дослідники, які займаються вивченням історії Другої світової війни, характеризують плани нацистської Німеччини стосовно населення окупованих областей, політику максимально ефективної експлуатації, відзначають безправне становище мешканців краю. А. Боляновський вказує, що поряд з обов'язком працювати, поневолені соціальні групи очікували стягування з них великої кількості податків та грошових поборів; наголошує на різниці в оплаті праці за одну і ту ж роботу між німецьким та ненімецьким населенням дистрикту.

Окреслюючи соціальну політику нацистського режиму, Б. Ярош зазначає, що «втілюючи в життя власну соціальну політику на окупованих землях, німецькі інстанції керувалися вказівками про максимальну експлуатацію місцевого населення в інтересах Рейху»⁹.

У контексті вивчення соціального вектора Другої світової війни у регіональному вимірі слід відмітити внесок О. Луцького¹⁰. В його статті проаналізовано екстраординарну ситуацію на Прикарпатті на початку нацистської окупації й розглянуто основні напрями, форми і методи діяльності української громадськості, спрямованої на організацію допомоги жертвам повені і голоду. Автор зазначає, що важливу роль у вказаній справі відіграв Український Центральний Комітет (далі — УЦК), а також власне мешканці краю. Дослідник доводить, що допомогова акція 1941–1942 рр. засвідчила достатньо високий рівень соціальної згуртованості й організованості українського суспільства в Галичині, зазначає

ючи, що «ця подія виявила, що в критичні, екстремальні моменти історії краща частина української інтелігенції здатна давати раду складним випробуванням, згуртовуючи громадськість на засадах національної солідарності і добровільної жертвності»¹¹.

Дослідники О. Клименко та С. Ткачов¹² на прикладі Чортківського округу дистрикту Галичина подають детальний опис адміністративних структур, особистостей і соціальних умов, що торували шлях кривавому окупаційному режиму. Автори вказують, що успіх окупаційної політики значною мірою залежав від місцевих начальників повітів, сільських старост, комендантів поліції, їхньої здібності передбачати вимоги керівництва та виконувати їх. Вузько регіональне дослідження має на меті відтворити загальні тенденції окупаційної політики на окружному рівні.

Важливими публікаціями, які висвітлюють становище галицького суспільства у 1941–1944 рр., є дослідження І. Андрухів та П. Кам'янського «Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30–50-х рр. ХХ ст. Історико-правовий аналіз»¹³, а також І. Андрухів та А. Француза «Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959)»¹⁴. У вище вказаних дослідженнях автори розглядають політичне, соціально-економічне, культурне та релігійне становище Станіславщини в період становлення радянської влади, а також німецької окупації. Зокрема, висвітлено такі аспекти як спротив колективізації, релігійним утискам з боку радянської влади та німецьких окупаційних властей, окремі аспекти важкого становища місцевого населення в роки німецької окупації. Стосовно соціальної політики нацистської влади на території Галичини автори окреслюють норми оподаткування мешканців Станіславщини, аналізують піклування Уряду праці «всіма тими, хто виїжджає на роботу до Німеччини», «дбає про вигідну подорож, харч, чистоту аж до місця призначення», а також подають статистичні відомості про національний склад галицького соціуму¹⁵.

Значна кількість матеріалів, що стосуються періоду німецької окупації, опублікована на сторінках джерельно-історіографічного видання «Архіви окупації»¹⁶. У третьому розділі вказаного збірника «60 років по війні. Роздуми істориків» вміщені публікації відомих українських дослідників, де висвітлюються аспекти окупаційної політики в Україні, а також і в Галичині. Це зокрема публікації О. Лисенка та В. Нестеренка, І. Ветрова, Г. Стефанюк, І. Поїздник та ін.

Зокрема, О. Лисенко та В. Нестеренко¹⁷, розглядаючи окупаційний режим у різних регіонах України, вказують, що «1 серпня 1941 р. чотири західні області УРСР були включені до складу польського Генерального губернаторства — Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська (без північних районів), площею понад 48 тис. км² під назвою «Дистрикт

Галичина» з центром у Львові (Лембергу)». Незважаючи на те, що автори не ставлять за мету дослідити соціальне становище українців, все ж зазначають, що «попри окремі відмінності в різних зонах окупації, займанці встановили жорстокий режим, позначений геноцидом, репресіями, тотальним економічним пограбуванням, вивезенням людей на роботи до Райху. Панування окупантів завдало невимовних моральних і фізичних страждань, значних матеріальних збитків народу України»¹⁸.

Актуальному питанню присвятив своє дослідження І. Ветров¹⁹. Зокрема, історик зазначає, що в історичній науці про Другу світову війну тривалий час не приділялося належної уваги суперництву між воюючими країнами та експансії у грошовій і банківських сферах. Автор вказує, що після падіння Польщі, у Генеральному губернаторстві, українці, які там проживали, одні з перших відчували на собі «радоші» фінансової політики нової влади. Дослідник вказує, що у березні 1940 р. уряд Генерального губернаторства видав в обіг вісім паперових грошових знаків з номіналами 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 500 злотих (всі написи на них були виконані польською мовою). Що стосується даної політики в дистрикті Галичина, то І. Ветров зазначає, що з початком радянсько-німецької війни ці «гроші» з'явилися й тут і в цей період у грошовий обіг було випущено ще п'ять банкнот з номіналами 1, 2, 5, 50, 100 лотих. Внаслідок політики німецької окупаційної влади, наголошує автор, галицьке суспільство зазнало значних економічних втрат, оскільки за період 1941–1944 рр. ця валюта була знецінена в 15–20 разів (за цінами на сільськогосподарські продукти). Якщо восени 1939 р. в обігу перебувало 0,5 млрд злотих, то вже наприкінці 1944 р. — близько 10 млрд²⁰.

Не менш важливою для нашого дослідження є публікація І. Поїздник «Окупаційна влада як чинник міжконфесійних відносин на Галичині в 1941–1944 рр.»²¹. Проаналізувавши релігійне становище в Галичині в період німецької окупації, автор зазначає, що в регіоні відбулася переоцінка ставлення до німецької політики не лише духовенством різних конфесій, а й населенням краю. На думку історика, церква повинна була консолідувати народ у час великих випробувань, а вірні — виступити єдиною силою проти ворога. Друга світова війна створила нові історичні реалії, в межах яких відбулася еволюція міжконфесійних відносин на території Галичини. Дослідниця вказує, що «у межах нового державного утворення важливе значення мала відіграти національна церква. Чинники власне релігійного життя виявилися підпорядкованими суспільно-політичним обставинам»²².

Дослідниця Г. Стефанюк приходиться до висновку, що згідно з німецькою доктриною під назвою «освічений колоніалізм» рівень освіти українців Західної України мав не те що перевищувати, а навіть наблизитися

до рівня освіти в Німеччині, а також не повинен був знижуватися до такої межі, котра б загрожувала паралізувати нормальне господарське життя окупованих українських територій. Окрім того, автор зазначає, що «позбавлені основних прав та свобод, мешканці захоплених вермахтом східних областей могли розраховувати тільки на право праці, що стало головною запорукою їхнього життя»²³.

Не залишаються непоміченими широкою громадськістю наукові праці Г. Стефанюк, присвячені розробці питання становища галицького суспільства в роки Другої світової війни. У своїх численних публікаціях автор досліджує східногалицький соціум у контексті соціальної історії в регіональному вимірі. Так, у дослідженні «Українське питання в контексті німецької східної політики»²⁴ історик відтворила місце України в політичних планах нацистської адміністрації, а також проаналізувала адміністративний поділ її територій між Райхскомісаріатом Україна, Трансністрією та Генеральною Губернією. Автор доходить висновку, що використовувати економічну потужність України німецька окупаційна влада планувала за допомогою розгалуженої системи цивільного і військового управління, орієнтованої на виключне задоволення потреб Вермахту.

Дослідниця проаналізувала україномовні періодичні видання, що публікувалися в 1941–1944 рр. і є джерелом до з'ясування правового та соціального становища населення Галичини в період нацистської окупації краю. Зазначено, що розвиток історичної науки в Україні великою мірою залежить від повноцінної джерельної бази історичних досліджень²⁵.

Окрім того, Г. Стефанюк вивчає реалізацію політики німецької окупаційної влади в Галичині та визначає заходи нацистів щодо зайнятості українців краю і їх місце у формуванні «великого господарського простору». У соціальному відношенні гітлерівський «новий порядок» у Галичині зводився до інтенсивної експлуатації усіх прошарків населення краю. Позбавлені основних громадянських прав, різноманітні суспільні категорії мешканців Галичини в екстремальних умовах війни й окупаційного режиму опинилися у вкрай важких обставинах існування²⁶.

Безумовно, наукові доробки Г. Стефанюк мають суттєве історіографічне значення, оскільки вони сприяють розширенню уявлень про східногалицьке суспільство в період нацистського «нового порядку». У своїх публікаціях²⁷, написаних на широкому архівному та історіографічному матеріалі, дослідниця вивчає соціальний вектор історії дистрикту Галичина в 1941–1944 рр. Автор розкриває сутність історії повсякдення, аналізує соціальні аспекти самостійницького руху як багатofункціонального явища, яке справляло безпосередній та опосередкований вплив практично на всі ділянки суспільного життя Східної Галичини, соціальне і мате-

ріальне забезпечення мешканців краю та внесок Українського центрального комітету і власне громадськості регіону в самоорганізацію, самозбереження та соціальну згуртованість українського суспільства в 1941–1944 рр.

На сучасному етапі серед праць вітчизняних дослідників, які намагаються показати політику нацистської влади в Україні, що була механізмом фізичного, морального, матеріального і духовного поневолення місцевого населення, необхідно відзначити праці Ю. Левченка. В них автор, здійснюючи порівняльну характеристику адміністративно-територіальних одиниць, утворених в роки Другої світової війни на території України, відзначає низький рівень життя сільського населення²⁸. Дослідник також аналізує грошову систему на території України впродовж 1941–1944 рр. та рівень проживання її мешканців²⁹. В результаті дослідження він приходить до висновку, що рівень життя населення, в тому числі і в Галичині, визначався співвідношенням заробітної плати до вартості товарів, а розмір зарплати залежав від віку та кваліфікації. При цьому автор не наголошує на тому, що не все населення було працездатним і не розглядає матеріальне становище непрацездатних.

Характеризуючи дослідження Т. Лапан³⁰, слід наголосити, що автор комплексно проаналізувала проблему вербування та депортації українців з різних частин окупованої території УРСР до Німеччини у період Другої світової війни. В контексті зазначеної проблеми вона прослідковує соціальну адаптацію українських робітників до умов праці та суспільного проживання на території країни-окупанта й розглядає умови праці та побуту українських робітників з різних регіонів України у німецькій промисловості та сільському господарстві, в тому числі і з дистрикту Галичина.

Дослідниця О. Гурська аналізує діяльність УЦК в роки нацистської окупації, зазначаючи, що «метою та завданням УЦК було організувати та вести загальну суспільну опіку та співпрацювати із закордонними допомогливими організаціями за посередництвом Німецького Червоного Хреста. Він мав зосередити свою діяльність на допомозі втікачам, дітям і молоді, вихователі яких померли, бідному населенню. Ці завдання характеризують УЦК як загальнодопомогову організацію»³¹. Проте автор не наводить приклади практичної діяльності комітету.

Таким чином, соціальна сфера війни попри значну кількість праць, в яких розглядаються ті чи інші проблеми цього спектру, в цілому залишається невивченою. На сьогодні у вітчизняній науці триває процес накопичення емпіричної інформації, яка дає можливість об'єктивно й всебічно інтерпретувати й порівнювати соціальну політику німецького і радянського режимів стосовно мешканців Східної Галичини, що прояв-

лялася у завоюванні «життєвого простору», упокоренні й експлуатації, колонізації, інтеграції місцевої людності в чужорідний соціум, мобілізації різних соціальних груп на виконання воєнних, політичних, соціально-економічних завдань. Евакуація, міграційні процеси, соціальні заходи владних структур, збитки, яких зазнала соціальна сфера, є лише тими поодинокими аспектами, які частково сьогодні вивчені сучасними вітчизняними дослідниками і дають тільки загальне уявлення про їхнє місце в Галичині впродовж 1941–1944 рр.

¹ Коваль М. 1941-й рік і проблеми історичної пам'яті // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К., 2003. — Вип. 7. — Ч. 1. — С. 4–5.

² Лисенко О. Один народ — дві історії війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К., 2004. — Вип. 8. — Ч. 1. — С. 3.

³ Там само.

⁴ Стецкевич В. Україна в роки навали 1941–1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми / В. Стецкевич. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. 1. — С. 179.

⁵ Лисенко О. Добродійність як вияв національної солідарності у роки Другої світової війни // Галичина. — 2003. — № 9. — С. 101–111.

⁶ Там само. — С. 105.

⁷ Кучер В., Стефанюк Г. Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси в 2-х книгах. — Кн. 1. — К., 2011. — С. 410.

⁸ Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси в 2-х книгах. — Кн. 1. — К., 2011. — С. 106.

⁹ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті рр. ХХ ст. (історико-політичний аспект). — Луцьк, 1995. — С. 153.

¹⁰ Луцький О. Суспільна допомога жителям Прикарпаття (восени 1941 — влітку 1942 рр.) / Електронний ресурс: <http://www.google.com.ua/ur>

¹¹ Там само.

¹² Клименко О., Ткачов С. Українці в поліції в дистрикті «Галичина» (Чортківський округ): німецький окупаційний режим в південних районах Тернопільщини у 1941–1944 рр. / Електронний ресурс: http://historybooks.com.ua/prosmotr_podrobnuy

¹³ Андрухів І., Кам'янський П. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30–50-х рр. ХХ ст. Історико-правовий аналіз. — Івано-Франківськ, 2005. — 364 с.

¹⁴ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). — Рівне–Івано-Франківськ, 2001. — 335 с.

¹⁵ Андрухів І., Кам'янський П. Назв. праця. — С. 93.

¹⁶ Архіви окупації: 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. — К., 2006. — 872 с.

¹⁷ Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації: 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 762–769.

¹⁸ Там само. — С. 769.

¹⁹ Ветров І. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939–1944 рр.) // Архіви окупації: 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 774–781.

²⁰ Там само. — С. 775.

²¹ Поїздник І. Окупаційна влада як чинник міжконфесійних відносин на Галичині в 1941–1944 рр. // Архіви окупації: 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 817–823.

²² Там само. — С. 822.

²³ Стефанюк Г. Соціальна парадигма українського шкільництва в Галичині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.) // Архіви окупації: 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 815.

²⁴ Стефанюк Г. Українське питання в контексті німецької східної політики (1941–1944 рр.) // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. — № 1 (73). — 2006. — С. 63–66.

²⁵ Стефанюк Г. Періодичні видання 1941–1944 рр. як джерело до вивчення соціально-правового становища населення Галичини в умовах нацистської окупації // Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. — Івано-Франківськ, 2013. — № 22–23. — С. 551–557.

²⁶ Стефанюк Г. Заходи німецької окупаційної адміністрації у сфері зайнятості східногалицького соціуму в 1941–1944 рр. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — Вип. 23. — Івано-Франківськ, 2013. — С. 106–111.

²⁷ Стефанюк Г. Соціальне і матеріальне становище освітян Західної України в 1941–1944 рр. // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. — Вип. 9. — Ч. 3. — К., 2005. — С. 70–78; *Її ж.* Соціальний фактор в культурно-освітньому житті Галичини і Волині у період нацистського «нового порядку» (1941–1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. — К., 2006. — Т. 10. — Ч. 1. — С. 468–476.; Стефанюк Г. Політика нацистської окупаційної влади щодо східногалицького соціуму у 1941–1944 рр. // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 12. — К., 2009. — С. 169–176; *Її ж.* Реалізація окупаційної політики нацистською владою в Галичині в 1941–1944 рр. // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. — Черкаси, 2011. — С. 86–105; *Її ж.* Східногалицький соціум в контексті соціально-економічної політики нацистської окупаційної влади в Україні у 1941–1944 рр. // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 2011. — С. 504–511; *Її ж.* Соціальні аспекти самостійницького руху ОУН(Б) в роки Другої світової війни // Український національно-визвольний рух ХХ ст.: ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 95-річчя Другого зимового походу, 70-річчя похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Житомир, 18–20 листопада). 2011 р.) / за ред. Г.М. Махуріна, С.В. Стельниковича. — Житомир, 2011. — С. 99–106.; Стефанюк Г., Галайчук І. Джерела до вивчення повсякдення східногалицького соціуму в роки Другої світової війни // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — Вип. 20. — Івано-Франківськ, 2011. — С. 174–180; Стефанюк Г. Трудові депортації населення Східної Галичини й Волині в Німеччину (1941–1944 рр.) // Волинь і волиняни

у Другій світовій війні: збірник наукових праць (за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської області) / упоряд. М.М. Кучерепа. — Луцьк, 2012. — С. 502–506; *Ї ж.* Формат «влада–суспільство» у дистрикті «Галичина» (1941–1944 рр.) // Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. — Вип. 20–21. — Івано-Франківськ, 2012. — С. 298–303.

²⁸ Левченко Ю.І. Особливості окупаційної політики щодо сільського господарства в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Исторические науки». — Т. 26(65). — №1. — 2013. — С. 49–64.

²⁹ Левченко Ю.І. Грошові системи на території України під час окупації (1941–1944 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2012. — Вип. XXXIII. — С. 114–119.

³⁰ Липан Т. Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах у Німеччині під час Другої світової війни // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / За заг. ред. А.О. Чемериса. Вип. 6. — Львів, 2005. — С. 176–181.

³¹ Гурська О.А. Діяльність Українського Центрального Комітету у Генеральній Губернії під час Другої світової війни (1941–1944 рр.) / Електронний ресурс: <http://www.google.com.ua/>

В статі проаналізовані роботи сучасних українських істориків, в яких показано соціальне положення жителів дистрикта Галичина в період німецької окупації краю. Указана позиція сучасних істориків по поводу актуальності дослідження. Проаналізована вітчизняна історіографія з метою всебічного осмислення мало досліджуваних питань на регіональному рівні.

Ключевые слова: нацистская оккупация, социальная история, общество, Вторая мировая война, историография.

The paper explores the work of contemporary Ukrainian historians, which indicated the social status of the residents of District Galicia during the German occupation. Indicates the position of historians as to the relevance of the study. The analysis of national historiography aiming at understanding unexplored issues on a real level.

Keywords: Nazi occupation, social history, society, the Second World War historiography.

Марина Дубик
(Київ)

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОДІЙ 1943–1944 рр. В УКРАЇНІ У ЛИСТАХ НІМЕЦЬКИХ ВОЯКІВ З ФРОНТУ

У статті проаналізовано листи німецьких солдатів, які воювали на українській території, датовані 1943–1944 рр. Головну увагу зосереджено на сприйнятті ними військових операцій та поразок при відступах, а також евакуаційних заходів, змінах ставлення солдатів до війни на сході у 1943–1944 рр.

Ключові слова: Друга світова війна, Вермахт, окупанти, польова пошта, повсякденне життя в умовах війни.

Листи з фронту солдатів Вермахту є одним із джерел, які дозволяють прослідкувати зміну їх настроїв, уявлень та упереджень щодо цілей і характеру війни, відображають сприйняття не лише тих подій, свідками яких були автори цих листів, а також мають відлуння того, що відбувалося у Райху, через запитання до близьких. Загалом протягом Другої світової війни тільки через німецьку поштову службу пройшло до 40 млрд листів із фронту¹.

На сьогодні бібліографія щодо німецької польової пошти нараховує понад 300 позицій², як археографічних публікацій, так і аналітичного опрацювання листування. На відповідному німецькому Інтернет-сайті опубліковано понад 1400 листів польової пошти, ведеться подальша робота зі збору та оціфрування приватних зібрань, окремі колекції нараховують до тисячі листів від одного автора, написаних протягом війни. Хотілося б, щоб колеги більше користалися такими ресурсами, оскільки технічні можливості дозволяють вести пошук за датою та територіальною ознакою. На сайті колекції листів зосереджені по авторах, здебільшого мають біографічну довідку щодо автора та фото, опубліковані фото оригіналів листів.

Для аналізу було взято листи, датовані 1943–1944 рр., які стосуються України, загалом 49 листів від 10 авторів. Документи аналізувалися у хронологічній послідовності, від різних авторів. Про трьох з них майже немає даних, за віком у 1943 р. іншим було від 18 до 39 років, вони були представниками різних цивільних професій. Троє загинули у 1944, двоє потрапили в полон й повернулися додому у 1949 та 1955 роках, двоє

пропали безвісті. Тільки Антон Байєр (1906 р.н., архітектор за професією) пройшов усю війну від 1939 до 1945, потрапив у полон і звільнився звідти лише у 1955, таким чином пробувши на чужині 16 років. Найстарший з авторів листів, Курт Мітке (1904 р.н.), воював з 1940 р., з вересня 1944 пропав безвісті. Інші потрапили на фронт переважно у 1942–1943 роках.

Слід пояснити ступінь відображення подій у листах солдатів. Здебільшого автори писали про побутові речі, погоду, звичаї місцевих мешканців, турбувалися через повітряні нальоти у Німеччині та знайомих, які також були на фронті. Якщо у листах мова йшла про війну, то писали переважно про своє сприйняття війни, світоглядні речі, ставлення до перебігу подій, а не про самі події. З точки зору інформативності зрозуміло, що листи з фронту є дуже суб'єктивним джерелом для історика. Проте у них можна дійсно побачити відлуння операцій та подій на фронті через призму сприйняття окремої людини.

Якщо порівнювати листи 1943–1944 рр. з листами 1941 р., то кидається в очі пригніченість, прокляття загалом щодо війни та з Росією зокрема. Після поразки під Сталінградом тональність листів різко погіршується, сподівань на краще вже майже не прослідковується.

За тематикою можна виокремити кілька сюжетних ліній для аналізу: безпосередньо військові операції, спостереження щодо місцевих жителів та їхніх дій, загальні роздуми щодо війни.

Багато нарікань можна зустріти у листах на погоду, особливо взимку. Сурові зими були додатковим випробуванням для незвичних до них німецьких солдатів, можна зазначити, що погода була важливим фактором їхньої боєздатності. У січні 1943 р. Курт Мітке писав з Кривого Рогу дружині: «Зараз переважає такий страшний холод, що товсті караульні шинелі не допомагають. Ми повинні стояти лише одну годину, але це призводить до того, що просто твердієш. Я не знаю, як це владнати. Я повинен сказати, що в деякій мірі я тримаюся, але велика маса товаришів хниче через жакливий холод. Багато хто вже відморозив собі ніс і вуха, а також обличчя»³.

У листах вояків можна знайти відображення деяких військових операцій. Так, наприклад, є кілька свідчень від учасників контрнаступу німецьких військ на харківському та донбаському напрямках у лютому — березні 1943 р., коли радянські війська змушені були відступити після Донбаської наступальної операції Південно-Західного і Південного фронтів та Харківської наступальної операції Воронежського фронту і проводити оборонну операцію. Гайно Гаусшільд писав батькам наприкінці лютого 1943 р. про ці події й участь у наступі корпусів СС: «Вже минув один тиждень, як ми в контакт з противником. Ви також знаєте, що він просунувся досить далеко. Я пишу правду, це дійсно так, що за цей

короткий час, ми повсюди знищуємо росіян. Де атакують «чорні дивізії», немає зупинки. У перші два дні ворог був відтиснутий приблизно на 70 км. Тепер йдемо зигзагом від села до села. Де ми знаходимося точно, ніхто не скаже, ймовірно, це між Харковом та Павлоградом»⁴.

Герхард Лімпах у листі до батька та сестри розмірковував про можливість потрапити в оточення та упередження щодо полону, у лютому 1943 р.: «Деякий час тому, російські війська прорвалися з танками попереду майже до Дніпропетровська та перерізли залізничну лінію на південь. Там було зруйновано багато вантажних вагонів, ми сподіваємось, не з нашою поштою для нас! У всякому разі, я повинен сказати тобі чесно, я волів би, щоб я пішов звідси. Ймовірно, у російських планах, відрізати нас від материка, а потім повільно і поступово... (див. Сталінград). Минулої ночі я був у караулі, було чути постійний шум від літаків. Ми очікуємо кожен день посадки, звичайно вони прийдуть. Ми лежимо тут, в точці, де немає скелі, тому це дуже підходить для нападу. Ми тепер стали навіть польовою групою. Ну, ми будемо знати, як вже захистити себе. Якщо ми будемо оточені — куля залишається для нас. Це не порожня балаканина. Ви, напевно, не знаєте, як росіяни поведуться з ув'язненими. Минулої зими, наприклад, вони викололи очі німецьким солдатам, роздягли догола, а потім відпустили — при майже мінус 50 градусів! Я думаю, що краще не потрапляти в полон»⁵.

Дуже змістовними щодо проведення Донбаської стратегічної наступальної операції Південно-Західного та Західного фронтів радянських військ є листи Герхарда Лімпах до батьків та сестри, написані у вересні-жовтні 1943 р., у яких він детально розповідав про бачення цього наступу з боку німців. Він писав 19 вересня: «Кубань і Крим залишилися позаду. Ми спочатку приїхали у Сталіно, далі через три дні пішли до сусіднього села, де ми розвантажилися і рушили далі. Ввечері у 8:00 я повинен був бути з трьома іншими товаришами в дозорі, з якого ми повернулися вранці в 9:00. О 9.30 годин батальйон марширував далі, на фініші були вночі о 2:00. У ті 30 годин у мене було 2 години відпочинку, постійно на ногах, і я майже 80 км пробіг поспіль! Таким чином, ми прибули вночі о другій до великого населеного пункту, перед яким російські війська мали свої позиції. Тому одразу довелося окопуватися та нести варту. Наступної ночі ми йшли знову від 5 до 6 кілометрів до околиці села, а село довелося евакуювати. Ми були використані в якості ар'єргарду і мушили тримати лінію, поки всі війська не були виведені. Танки і артилерія були першими. Ми, хто повинен був бігти, залишилися до кінця. Наступного ранку був тоді безлад там! Росіяни прокотилися і були помічені тільки на 200-метровій відстані. Тепер це означало «рятуйтеся, хто може», що ми могли зробити без важкої зброї проти танків? Багато з нас мали

поранення ніг, у мене абсцес щиколотки, але, як танки прийшли, ми всі могли бігти! Потрібно було дістатись мосту, який перетнув річку в передній частині села, бо була закінчена підготовка до його знесення. Я побіг стрімголов, але танки підійшли ближче і ближче, багато хто скинули все з себе, один навіть зняв чоботи. Коли я був на мосту, танки були тільки в 50 метрах позаду мене і стріляли на всю силу. Так... Я був радий, коли я вже був там. Незадовго до першого танка, міст високо злетів. Багато хто вже не міг більше йти. Тепер ми були близько за 2–3 км через абсолютно пусте поле. Танки стояли на річці і стріляли як скажені біля нас. Одного разу мене мало не вбили. Снаряд впав 4–5 метрів позаду мене, і я зробив величезний стрибок у повітрі...»⁶.

У жовтні 1943 р. автор попереднього листа повідомляв про подальші події з лазарету у Кривому Розі, куди потрапив з лихоманкою: «Я не пам'ятаю, що я написав у своєму останньому листі, я думаю, це було про досвід з танками. У той час ми були поруч зі Сталіно, а потім почався відхід до Дніпра. Ми завжди були останніми. Тільки піхота і артилерія або протитанкова рушниця. І росіяни юрмилися жахливо. Ми повинні були зробити страшний марш до кінця, і при цьому ми були вже виснажені. Щоночі від 30 до 40 кілометрів, вранці окопатися і тримати в день росіян тілом. Ну, я не буду писати нічого більше, слава Богу він з нами. Ми були раді, що перебралися. Не відступати! Ми тоді дійшли до Запоріжжя. Знову плацдарм. Ми повинні його розширити та далі тримати. Росіяни тут в переважній кількості. З моєї частини втратили за один день 60 чол. з 80. Слава Богу, майже всі з пораненнями. Але багато хто з моїх старих товаришів вже мертві. Сподіваюся, я отримую зараз, найближчим часом, відпустку... Я ще буду кілька днів у лазареті поряд з фронтом. Тут було також погано. Протягом дня артилерія вела вогонь по маленькому гніздечку, і що найгірше — штурмовик. Це коштує нервів. Ви, можливо, вже десь бачили нашу авіацію. Тут вони не такі. Наші винищувачі — труси хлопці. Коли Іван приходить, вони одразу тікають»⁷.

Для кожного солдата війна починалася по-різному та у свій час. Для Горста Фельдбуша (1924 р.н.) військова служба почалася лише в червні 1943 р. Він писав у березні 1944 р. до батька: «У п'ятницю я отримав своє бойове хрещення. Ми повинні були забезпечити поновлення продовольства в партизанському селі. На зворотному шляху моя група йшла попереду, а інші 20 чоловік забезпечували захист позаду та з боків. Про російські дороги ви знаєте, і це не дивно, що наші автомобілі не могли пройти, і караван зупинився. Коли ми в депресії мали зупинитися, ми були в найбільш несприятливому положенні. Раптово почалося. Кулемети, автомати з гуркотом. Ми обличчям у бруд, а далі нічого не можна було побачити. Наші кулемети гриміли, і проти них нічого не можна було

зробити (20 пострілів у сек). З «Ура» брати пішли геть. Наш керівник групи був негайно поранений. Прострелено стегно. Загалом у нас було 3 поранених. Так що пройшло добре. Наше навчання закінчилося, ми більше не новобранці, через 1 або 2 тижні підемо на фронт»⁸. У липні автор листа загинув, у 20 років.

Манфред Ган (1925 р.н.), який потрапив на фронт у травні 1943 та загинув у липні 1944, писав за кілька днів до смерті своїм батькам: «Як ви, ймовірно, можете дізнатись зі звітів Вермахту, тепер у нас також починається бій, краще сказати, відступ. Вчора, у суботу, 15.7., почався галас. За кожен ділянку треба гаряче тепер боротися. [...] Організація харчування транспортними засобами прибула саме в нічний час. У даний час існує нерегулярне харчування і особливо обід та кава повністю холодні. Все виглядає так жахливо та сумно. У той час як людина стоїть на варті, інші на корточках у траншеї і сплять. Але я не можу спати тут. Мої думки постійно у вашому будинку, дорогі батьки. Чи побачимось у черговий раз? [...] Завжди слідкуйте за звітами ОКВ і ви будете знати про завершення боротьби. 349.Inf.Div. Reg.912 2.Batl. 5.Komp. З того, що я бачив дотепер, я був сильно розчарований. Це не виглядає так райдужно, як це завжди відображається в кінохроніці. Там не показують, як тут кілька німців захищаються від вторгнення більшовицьких орд як мурашки без танків і без німецьких літаків, тільки з батареєю артилерії та кількома гранатометами. Якби тільки війна скоро закінчилася, тому що Росія є могилою молоді Німеччини. Хто тут воює, то майже всі з молодих років народження. Моя частина майже повністю складається із тих, хто народився 1926 року. Ну, дорогі батьки, будемо сподіватися, що добрий Господь захистить мене і я знову здоровий приїду до вас у будинок, у нашій прекрасній Німеччині. Двічі найгірше могло б трапитися сьогодні, тому що в одному метрі від мене падали снаряди, але мені тільки прилетів бруд в обличчя. Це не повинно було статися. З жахом я боявся сходу і повний тривоги і страху я воюю тут. Боюся не смерті, ні, якраз поранення і позбавлення волі. Зрештою, хто поранений бродить безпорадно тут, і хто потрапляє до полону, голодує, стає рабом і страждальцем»⁹.

Йоахім Мейер, молоденький хлопець, писав батькам у серпні 1944: «Але в дуже короткий час ми будемо спати вічно. Ми так втомилися, що спимо в майже будь-якому положенні, навіть іноді під час їжі один, швидше за все, засинає. Іван тепер проривається близько до нас; але ми завжди були в змозі відкинути його назад, хоча ми більше не маємо повної бойової сили, як на початку. Позавчора вночі я знову був чудово захищений, і я повинен дякувати нашому Спасителю завжди і знову і знову, як він дивиться на мене. Коли я вийшов на позицію після групи

через витягування їжи, раптом полетіли справа від мене в 4–5 м дві гранати. Тиск повітря здув мене. Тоді посипалися бруд і каміння, і я думав, що буду пораненим. Але я залишився недоторканим, як дивом. Вчора було тихо. Оскільки росіяни не нападають. І ми були раді, що ми змогли трохи відпочити. Але незабаром рішення буде прийнято. У якийсь момент ми, ймовірно, будемо замінені один раз; тому що ми повинні ще бути навчені. Спаситель захистить мене. Він завжди дає мені нові сили»¹⁰. Він загинув через місяць.

У листах можна зустріти спостереження щодо місцевих жителів та їхніх дій. Гайнц Сарторіо писав сестрі у вересні 1943 про евакуаційні заходи та свої враження від них: «В даний час цивільне населення готується до евакуації. Це жахливо, якщо дивитися. Худобу, яку не можна транспортувати, забивають. Господарство закопують, і все інше упаковано. Однак, так як існує велика нестача повозками, люди можуть взяти тільки небагато. У багатьох випадках тільки те, що вони можуть нести самі, та корови. Скиглення, звичайно, велике. Люди знають, що вони втратять все, що вони повинні піти. Добре відомо, що після відступу все згоряє. Можна побачити далі ці величезні пожежі великих палаючих міст і сіл. Це неймовірно, що руйнується тут. Так, ви можете побачити тільки злидні і лиха, і почути тільки погані новини»¹¹.

Гайнц Сарторіо описував у грудні 1943 р. сестрі свої враження від партизанських дій та їх значення для подій на фронті: «Неймовірно просто, що партизани мають нахабство ставити міни в середині жвавого міста, або кинути пекельні машини. Саме тут один з найбільших партизанських районів. Уздовж жвавої асфальтованої дороги партизани прибрали сотні телеграфних стовпів. Кабелі постійно порушуються. Скрізь диверсії, рейди і мінні атаки. Ця маленька війна примушує нас неймовірно багато робити і має значний вплив на боротьбу на фронті. На південь від нас це величезний район водно-болотних угідь, повний партизан і взагалі нами не зайнятий. Ця область простирається від кордону назад на фронт. У зв'язку з великим проривом росіян тепер є небезпека, що регулярні війська з'єднаються з партизанами. Це було б катастрофою жахливих розмірів. Ми повинні були б, ймовірно, відмовитися від усієї Росії і забратися далеко вперед. Можливо, є й цей намір. Я міг би сказати, що він має намір на краще, хоча втрата цього великого регіону завдасть значних економічних втрат для нас. З іншого боку, ми вже втратили так багато»¹².

У листах інколи можна зустріти світоглядні роздуми авторів щодо майбутнього Німеччини та її народу, у передчутті катастрофи.

Ганц Рає, колишній священик, робив висновок після розмов зі своїми товаришами про події на сході, численні вбивства євреїв та інші злочинні

дії: «Я маю у багатьох відносинах таке враження, що совість нашого народу у широкому сенсі є вбитою»¹³.

Гайнц Сарторіо писав сестрі у березні 1944 р., незадовго перед тим, як пропасти безвісті: «Щось повинно статися, тому що немислимо, щоб уряд втішав людей порожніми обіцянками, аби продовжити війну, яка, якщо не станеться щось особливого, все одно буде втраченою... Якщо ми програємо війну, то ми ніколи не зможемо знову жити життям, як ми звикли до цього, і навіть якщо ми виграємо на 100%, ми, можливо, не будемо мати світле майбутнє, тому що збиток ми понесли дійсно настільки неймовірний, що не може бути добре десятиліттями. Ми все одно не віднайдемо себе у новому часі відновленими»¹⁴.

Можна стверджувати, що листи солдатів з фронту є таким джерелом, яке дозволяє відчувати атмосферу по той бок фронту, тривоги та розгубленість маленької людини в екстремальних умовах, сподівання на Бога та страхи. Розширення джерельної бази за рахунок подібних німецьких документів дозволить більш глибоко розкрити гуманітарні аспекти великої катастрофи, якою стала Друга світова війна для людства.

¹ *Kilian, Katrin*. «Man stirbt nicht gern, wenn man 22 Jahre alt ist, aber ich war bereit...» Der Krieg in Russland 1941 bis 1945 im Spiegel deutscher Feldpostbriefe // Електронний ресурс: // <http://www.historisches-centrum.de/forum/kilian02-1.html>

² Електронний ресурс:<http://www.feldpost-archiv.de/05-literatur.shtml>

³ Kurt Miethke an seine Ehefrau am 15.1.1943 (3.2002.0912) // Електронний ресурс: <http://www.museumsstiftung.de/briefsammlung/feldpost-zweiter-weltkrieg/brief.html>

⁴ Ebenda. Heino Hauschild an seine Eltern am 27.2.1943 (3.2002.7250).

⁵ Ebenda. Gerhard Limpach an seinen Vater und Schwester am 28.02.1943 (3.2002.0883).

⁶ Ebenda. Gerhard Limpach an seine Eltern und Schwester am 19.09.1943 (3.2002.0883).

⁷ Ebenda. Gerhard Limpach an seine Eltern und Schwester am 10.10.1943 (3.2002.0883).

⁸ Ebenda. Horst Feldbusch an seinen Vater am 20.03.1944 (3.2002.0302).

⁹ Ebenda. Manfred Hahn an seine Eltern am 16.7.1944 (3.2002.0235).

¹⁰ Ebenda. Joachim Meyer an seine Eltern am 7.8.1944 (3.2002.0911).

¹¹ Ebenda. Heinz Sartorio an seine Schwester am 5.9.1943 (3.2002.0827).

¹² Ebenda. Heinz Sartorio an seine Schwester am 3.12.1943 (3.2002.0827).

¹³ Ebenda. Heinz Rahe an seine Ehefrau am 18.02.1943 (3.2002.0985).

¹⁴ Ebenda. Heinz Sartorio an seine Schwester am 11.3.1944 (3.2002.0827).

В статье проанализированы письма немецких солдат, воевавших на украинской территории, датированные 1943–1944 гг. Основное внимание уделено восприятию ними военных операций и поражений при отступлении, а также эвакуационных мероприятий, изменениям отношения солдат к войне на востоке в 1943–1944 гг.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Вермахт, оккупанты, полевая почта, повседневная жизнь в условиях войны.*

The paper analyzes the letters of German soldiers who fought on the Ukrainian territory, dated 1943–1944. Main attention is pointed on the perception of military operations soldiers and defeats during the retreat and evacuation measures, changes in the relationship of soldiers to the war in the East in 1943–1944.

Keywords: *World War II, Wehrmacht, occupants, military post, everyday life in conditions of war.*

Олена Дьякова
(Харків)

ДОСЛІДЖЕННЯ РУХУ ОПОРУ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА ЗЛАМІ ХХ–ХХІ ст.

У статті визначені сучасні українські історики, які вивчають рух Опору періоду Великої Вітчизняної війни, окреслена основна проблематика їх досліджень.

Ключові слова: дослідження, історик, проблематика, концепція, рух Опору, Велика Вітчизняна війна.

Дослідження руху Опору розпочалося ще у роки Великої Вітчизняної війни. З того часу світ побачили тисячі публікацій, присвячених різним аспектам протистояння ворогу на окупованих землях. Радянська історіографія відзначалась глорифікацією даної теми і замовчуванням деяких питань. Із проголошенням незалежності перед істориками постало завдання з'ясувати справжній розмах та ефективність руху Опору в окупованій Україні.

Метою статті є аналіз сучасної літератури, присвяченої руху Опору періоду Великої Вітчизняної війни.

Сприятливі умови для цього склалися на початку 1990-х рр., коли було розсекречено частину документів 1941–1945 рр., відкрито доступ до відомчих архівів, з'явилася можливість ознайомлення з емігрантською та іноземною літературою. Як результат — світ побачила наукова література з більш предметною сферою аналізу, новими ідеологічними підходами.

Поруч із молодими науковцями продовжували працювати історики, чий знання й досвід формувались ще за радянських часів. Тому їхні студії відзначаються ґрунтовним викладом матеріалу та умінням використовувати сучасні методологічні засади. Серед них особливої уваги заслуговує постать академіка П. Тронька, який присвятив свої наукові розвідки боротьбі молоді з окупантами на українській землі. У 1995 р. була перевидана його робота «Навічно в пам'яті народній»¹.

Вагомий внесок у вивчення історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн у 1990-х рр. зробили В. Клоков² та М. Коваль³. Останній у своїх публікаціях порушував замовчувані у радянську добу питання, що лягли в основу досліджень багатьох сучасних українських істориків. Серед таких варто назвати стосунки партизанів і підпільників із місцевим

населенням, прояви аморальності в поведінці радянських месників, а також генезу націоналістичного руху Опору в різних регіонах України.

Серед науковців цього періоду варто згадати Ю. Зінченка, В. Кучера, О. Лисенка, В. Стецкевича, Т. Першину, А. Чайковського. Сьогодні саме вони багато у чому визначають основні теоретичні питання, що стосуються історіографії, методики, методології дослідження, історико-правових аспектів історії Великої Вітчизняної війни загалом та руху Опору зокрема⁴.

За часів незалежності України друком вийшли і праці, що висвітлили досліджувану тему в загальноукраїнському й регіональному аспектах. Так, у роботах, авторами яких є П. Брицький, Я. Грицак, А. Трубайчук⁵, рух Опору розглянуто в контексті подій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн. Утім, значна увага тут приділяється загальноукраїнському феномену народного спротиву.

Важливою в концептуальному значенні стала праця «Безсмертя. Книга Пам'яті»⁶, в якій на основі 250 томів обласних серій «Книга Пам'яті» зроблено узагальнення щодо внеску українського народу в Перемогу над фашизмом, проведено критичний історіографічний аналіз. Іншим концептуальним виданням є двотомник «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття», де розглядаються різні наукові аспекти часів 1939–1945 рр., зокрема Рух Опору, з використанням новітніх публікацій вітчизняних і зарубіжних істориків.

Розвиток сучасної вітчизняної історіографії відбувається у різних напрямках. Зросла увага дослідників і до регіональних проблем руху Опору. Із цієї тематики захищено дисертації В. Абакумовою, О. Броварем, Н. Дейнекою, О. Дьяковою, М. Слободянюком⁷, у яких здійснено аналіз стану народної боротьби у різних регіонах України, що дало можливість визначити загальні й особливі риси її регіональних виявів.

По історії руху Опору проводилась низка наукових конференцій, де обговорювались питання організації підпільно-партизанської мережі, її форми, розмах та діяльність. Особлива увага приділялась питанню доцільності спротиву окупантам і понесеним через це жертвам поміж мирного населення. Серед таких публікацій слід виділити збірку статей «Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.)» та серію збірок «Україна та український народ у Другій світовій війні».

Малодосліджену проблему порушила історик О. Салата. У монографії «Формування німецького інформаційного простору в райхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (1941–1944 рр.)»⁸ вона розглянула питання про створення німецького інформаційного простору на політичному й соціально-психологічному рівнях. Це дало можливість простежити зміну у ставленні місцевого населення до окупантів, зробити

висновок, що серед важливих об'єктивних причин розгортання антифашистської боротьби на окупованих територіях не останню роль відіграв запроваджений гітлерівцями «новий порядок».

Одним із суперечливих питань руху Опору в роки Великої Вітчизняної війни стала оцінка розмаху й ефективності діяльності націоналістичних осередків як на всій Україні, так і в окремих її регіонах. До представників цієї течії у радянський період ставилися винятково як до зрадників, гітлерівських поплічників, а їх дії, зокрема боротьба з окупантами, не розглядалися⁹.

Після проголошення незалежності України перед науковцями постало завдання: визначити історичну роль Організації українських націоналістів та її збройного формування — Української повстанської армії — у роки Другої світової війни. У 1997 р. була створена Урядова комісія для розв'язання цієї проблеми. При ній діяла робоча група істориків, які вивчали діяльність ОУН та УПА. Її очолив доктор історичних наук М.С. Кульчицький. До роботи залучали ряд українських учених, за участю яких було підготовлено й видано 28 праць, серед яких археографічні збірники і монографічні видання¹⁰. Робоча група працювала 7 років, однак ні консенсусу, ні компромісу щодо визначення ролі і місії ОУН та УПА в роки війни, досягти не вдалося¹¹, зокрема, і тому, що були проігноровані матеріали, підготовлені (1993 р.) СБ України про діяльність у 1939–1953 рр. Частина дослідників вважає українських націоналістів звитяжцями, а частина — зрадниками.

Загалом у сучасній вітчизняній історіографії такий напрям дослідження посів чільне місце. Над цією проблемою працюють А. Русначенко¹², В. Сергійчук¹³ та інші. Історики на основі архівних матеріалів, емігрантської мемуарної літератури зробили спробу розглянути процес розгортання націоналістичного руху Опору в різних регіонах України, проаналізували стосунки членів ОУН(б) і ОУН(м) з німецьким військовим командуванням, місцевими жителями тощо.

Ще однією з малодосліджуваних у радянську добу тем, що стала активно вивчатися в роки незалежності, є тема Голокосту. Загалом нею займаються в основному єврейські дослідники, які намагаються донести до світової спільноти дані про геноцид свого народу в роки Другої світової війни. Вони проводять пошукову роботу, оприлюднюють прізвища людей, які рятували євреїв від смерті під час окупації¹⁴.

Складовою сучасної історіографії є емігрантська наукова література. Частина її була надрукована ще у 50–80-х рр., але в Україні з нею стало можливим ознайомитися лише у роки незалежності. Так, праці історика української діаспори П. Мірчука присвячені системному огляду специфіки УПА, питанню структури та діяльності протягом 1942–1952 рр.¹⁵

Щодо досліджуваної теми, тут певне місце посідає монографія В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні»¹⁶, у якій автор виклав власну концепцію історії Другої світової війни, не вдаючись до її поділу на загальноприйняті в історіографії етапи, виокремивши період, обмежений 1939–1945 рр. У роботі дослідник визначив географічне місце розташування радянських партизанів на півночі України, залишивши поза увагою інші регіони. Головний акцент зроблено на націоналістичному русі Опору. Історик проаналізував його становлення, генезу в роки війни, охарактеризував основні течії, окремо розглянув питання співпраці й боротьби націоналістів із гітлерівцями тощо. До викладення матеріалу дослідник поставився дещо упереджено. Однак дані про дії націоналістичних угруповань у різних регіонах України, зокрема на Харківщині, є підґрунтям для дослідження визначеної нами теми.

У сучасній історичній науці, на наш погляд, концепція дослідження Великої Вітчизняної війни все ще перебуває на стадії формування. Утім в українській історіографії, спираючись на мету кінцевої боротьби, у русі Опору виокремлено три гілки: комуністичний, націоналістичний та стихійний. Звинувачуючи радянських колег у заідеологізованості під час дослідження проблем руху Опору, сучасні українські науковці, на жаль, самі цього не уникли. Показником упередженості є суб'єктивне ставлення ряду авторів до радянського і націоналістичного руху Опору, перебільшення або применшення ролі однієї із течій порівняно з іншою.

Отже, в роки незалежності в українській історіографії дослідження руху Опору отримало новий імпульс. Учені отримали можливість вивчати теми, які у радянські часи вважалися забороненими. Водночас багато публікацій, разом із тим і наукових, мають заполітизований характер.

¹ *Тронько П.Т.* Навічно в пам'яті народній: з історії боротьби молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1995. — 159 с.

² *Клоков В.И.* О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). — К., 1994. — 74 с.; *Його ж.* До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України. — К., 1998. — Вип. 2. — С. 5–29.

³ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999. — 336 с.; *Його ж.* Україна: 1941–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — 194 с.

⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Герасимов І.О. та ін. — К., 2000. — С. 631–663; *Клоков В.И.* О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). — К., 1994. — 74 с.; *Кучер В.І.* Рух

Опору на окупованій території України: політичний аспект // Сторінки воєнної історії України. — К., 2004. — Вип. 8, ч. 2. — С. 3–16; *Першина Т.С.* Україна пам'ятає фашистський геноцид // Сторінки воєнної історії України. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 81–84; Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси У 2 кн. Кн. 1 / О.Є. Лисенко, В.В. Стеневич, А. Айсфельд та ін. — К., 2010. — 735 с.; *Чайковський А.С.* Партизанський і підпільний рух в Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944): (іст.-прав. аспект) // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 8, ч. 2. — К., 2004. — С. 16–24.

⁵ *Брицький П.П.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). — Чернівці, 1995. — 114 с.; *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модер. укр. нації ХІХ–ХХ ст. — К., 2000. — 360 с.; *Трубайчук А.Ф.* Друга світова війна: корот. історія. — К., 1995. — 192 с.

⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Герасимов І.О. та ін. — К., 2000.

⁷ *Абакумова В.І.* Окупаційний режим та антифашистський Рух Опору на Луганщині (1941–1943 рр.): дис. ... к.і.н. — Луганськ, 2004. — 214 арк.; *Бровар О.В.* Партизанський та підпільний рух у Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни (серпень 1941 — вересень 1943 рр.): дис. ... к.і.н. — Донецьк, 2003. — 228 арк.; *Дейнека Н.В.* Боротьба підпільників і партизан Південно-Західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму: автореф. дис. ... к.і.н. — Одеса, 2007. — 19 с.; *Дьякова О.В.* Рух Опору на Харківщині у період нацистської окупації: дис. ... к.і.н. — Харків, 2012. — 304 арк.; *Слободянюк М.А.* Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): дис. ... к.і.н. — Дніпропетровськ, 2002. — 239 арк.

⁸ *Салата О.О.* Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. — 1944 р.). — Донецьк, 2010. — 362 с.

⁹ *Даниленко С.Т.* Дорогою ганьби і зради. — К., 1970. — 360 с. та ін.

¹⁰ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К., 2005. — 53 с.

¹¹ Там само. — С. 52.

¹² *Русначенко А.М.* Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й нац. рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. — К., 2002. — 519 с.

¹³ *Сергіійчук В.І.* Діяльність оунівського підпілля на Сході України // Україна у Світовій війні: уроки історії та сучасність: матеріали міжнар. наук. конф. — К., 1995. — С. 193–196.

¹⁴ Див., наприклад: *Круглов А.И.* Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг.: энциклопедический справочник — Х., 2005. — 375 с.

¹⁵ *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Документи і матеріали. — Львів, 1991. — 448 с.

¹⁶ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій Світовій війні: пер. з фр. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — 660 с.

В статье определены современные украинские историки, которые изучают Движение Сопротивления времен Великой Отечественной войны, установлена основная проблематика их исследований.

Ключевые слова: *исследования, историк, проблематика, концепция, Движение Сопротивления, Великая Отечественная война.*

The modern Ukrainian historians which study Movement of Resistance of times of Great Patriotic war are definite in the article, basic problems of their researches is set.

Keywords: *researches, historian, problems, conception, Movement of Resistance, Great Patriotic war.*

Тетяна Заболотна
(Київ)

МІСЬКІ ЦИВІЛЬНІ ОРГАНИ ВЛАДИ У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовані основні тенденції в сучасній вітчизняній історіографії щодо висвітлення діяльності міських органів влади (управ) у роки нацистської окупації. Здійснений огляд доводить, що зазначена проблематика вивчається переважно на регіональному рівні.

Ключові слова: *нацистська окупація, міські органи влади, управа, Друга світова війна, історіографія.*

Ефективне функціонування міських органів влади є запорукою належної життєдіяльності міст і міських громад, розширення можливостей участі громадян в управлінні державою, реалізації права населення відповідної території самостійно вирішувати питання місцевого характеру. Налагодження постійного зв'язку населення з представниками державних і самоврядних органів управління сприяє відкритості й підзвітності влади, зростанню рівня довіри з боку населення. Хоча в роки нацистської окупації формування місцевих органів влади набуло спотворених форм, однак у багатьох випадках їх діяльність спрямовувалася на підтримку місцевого населення. Вивчення досвіду функціонування управ у складних умовах окупації сприятиме розумінню механізму формування влади під диктатурою панівного режиму. Оскільки в Україні триває процес реформування системи місцевої влади, необхідним є вивчення функціонування місцевих органів влади у різні історичні епохи та врахування позитивного досвіду їх діяльності.

Метою статті є з'ясувати ступінь вивчення проблеми у сучасній вітчизняній історичній літературі, визначити тематичні пріоритети та перспективи подальшого вивчення означеної проблеми.

Від початку періоду незалежності України окупаційна тематика поступово завойовувала свою нішу у вітчизняній історіографії. Одним з перших до вивчення цієї болючої теми звернувся М. Коваль¹. Саме він запропонував україноцентричний підхід при вивченні історії воєнної доби та розробив теоретичні напрацювання, що суттєво вплинули на подальше вивчення цієї проблематики, прискорило відмову від застарілих радян-

ських ідеологем і започаткувало пошук нових концепцій у цій царині. Характерною рисою сучасної історіографії стало концептуальне переосмислення історії нацистського окупаційного режиму на основі широкої емпіричної бази та новітнього дослідницького інструментарію. Серед різноманітних аспектів, аналізованих істориками, з'явилися проблеми створення й функціонування німецької управлінської системи і місцевих органів влади та їх діяльність стосовно місцевого населення.

Впровадження окупаційного режиму на території України з адміністративної точки зору дослідили О. Лисенко та В. Нестеренко². Основна увага в їх публікації присвячена планам нацистської Німеччини стосовно України та функціонуванню органів управління в райхскомісаріаті «Україна». Автори відзначають, що «допоміжні» органи управління, сформовані з місцевого населення, були невід'ємною частиною окупаційної адміністрації й обмежувалися рівнем сільської та міської громади і районом — сільською, міською, районною управами³.

Широка джерельна база, напрацювання попередників, оволодіння новітнім дослідницьким інструментарієм дали змогу О. Лисенку та Т. Першиній переосмислити проблематику, пов'язану з вивченням різноманітних окупаційних структур. Зокрема, вони проаналізували особливості управління адміністративно-територіальними утвореннями окупованої України та з'ясували характерні риси формування й діяльності різних органів влади, зокрема і місцевих утворень. Автори аргументовано довели, що органи місцевого управління не можна називати «органами самоуправління», оскільки вони виконували вказівки окупаційних властей і не мали юридично атрибутованої автономії⁴.

Проблеми функціонування цивільної адміністрації райхскомісаріату «Україна» (далі — РКУ), військової зони, дистрикту «Галичина» та губернаторства «Трансністрія» розглянули автори колективної праці «Історія Другої світової війни: погляд з XXI століття». У книзі проаналізовані порядок створення й діяльність німецьких і місцевих інституцій, їх службова компетенція та повноваження, порядок кадрового забезпечення, система адміністративно-територіального устрою, механізми й засоби впливу німецької окупаційної адміністрації на місцеве населення у сфері соціальних відносин⁵.

На основі публікацій тогочасної української окупаційної періодики К. Курилишин у своїй монографії відтворив становище місцевого населення України й особливості окупаційної політики німецької адміністрації⁶. Різноманіття досліджуваних матеріалів дозволило авторові охарактеризувати паспортно-реєстраційні заходи окупаційної адміністрації, законодавчі акти у сфері працевикористання, цінової політики, торгівельної й житлової галузей.

Більшість документів, що розкривають особливості функціонування місцевих органів влади, містяться в обласних архівах. Відповідно вивчення цього питання має регіональну специфіку. Тому чимало праць присвячено локальним особливостям окупаційного режиму, у контексті яких доволі часто згадується специфіка діяльності цивільного управління.

Структуру місцевих органів влади в роки окупації у військовій зоні України аналізували В. Нестеренко, А. Скоробогатов і С. Власенко. В. Нестеренко стверджував, що формування органів місцевого «самоврядування» було першочерговим завданням окупаційних властей, оскільки без них неможливо було б здійснювати ефективне управління захопленою територією⁷. З'ясувавши функції й повноваження міських і сільських управ, автор слушно зауважив, що органи місцевої влади, створені на окупованій території, мали допоміжний характер, і аж ніяк не йшла мова про самоврядування та самоуправління.

А. Скоробогатов приділив означеному питанню підрозділ своєї книги, який має назву «Українське цивільне управління». Автор ретельно проаналізував особливості створення та функціонування Харківської міської управи (далі — ХМУ) у роки нацистської окупації. Саме ця структура стала місцем, за право потрапити до якого боролися різні політичні сили. Але результат їхнього протистояння негативно позначився на житті міських мешканців. Як відзначає дослідник, «діяльність органів міського управління в Харкові не могла задовольнити ні німецьку владу, ні широкі верстви населення. Німецьку владу — через обмежений авторитет ХМУ серед населення міста..., неспроможність відновити індустрію міста, безумовно і точно в термін виконувати накази німецького командування»⁸, а цивільне населення — через нездатність вирішити елементарні питання повсякденного життя, насамперед, неспроможність забезпечити його продуктами харчування та предметами щоденного вжитку.

У контексті вивчення діяльності органів адміністративного та господарського управління німецьких окупантів С. Власенко охарактеризувала окремі аспекти формування й функціонування місцевих управ⁹. Історик цілком слушно зауважує, що основним завданням створеного загарбниками розгалуженого апарату адміністративного та господарського управління було забезпечення продовольством Вермахту й населення Німеччини¹⁰.

Вивченню окупаційного режиму на Донбасі присвятив своє дисертаційне дослідження І. Тарнавський¹¹. Автор детально зупинився на спробах окупаційних властей налагодити промислове виробництво у цьому регіоні, запровадити «новий аграрний порядок». В окремому розділі дисертації висвітлено окупаційну політику у сфері соціальних відносин, освіти та культури. Інша наукова розвідка цього автора присвячена

вивченню особливостей румунського окупаційного режиму. Історик розглядає адміністративний поділ окупованої території та органи управління, що функціонували на південно-західних українських землях. І. Тарнавський доходить висновку, що румунський окупаційний режим, встановлений на частині українських земель, був військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою, спрямованою на колонізацію і анексування окупованих областей, ліквідацію в них національної державності, терор та геноцид місцевого населення, економічне пограбування і знищення національної культури¹².

Особливості окупаційного режиму на території Поділля проаналізувала А. Петрова. Історик наголосила на регіональній специфіці Поділля, яка полягала в тому, що його територія фактично перебувала в різних територіально-адміністративних одиницях, створених за часів окупації, що зумовило особливості у здійснюваній окупаційній політиці та впливало на становище населення. Дисертантка відзначила, що спираючись на українське самоуправління, окупаційна адміністрація як на сході, так і на заході подільського краю проводила політику соціального маневрування, пропагуючи заходи щодо поліпшення життя населення на фоні його економічного пограбування, вивезення молоді на примусові роботи. Органи місцевого управління діяли в умовах повної підконтрольності і залежності від німецьких і румунських адміністративних та поліцейських органів. Запроваджений на Поділлі окупаційний режим і створена система влади, включаючи чисельні структури й органи цивільної та військової адміністрації, виявилися цілком дієвими, щоб обслуговувати потреби окупантів і допомагати їм здійснювати контроль над мешканцями як західного, так і східного Поділля¹³.

Діяльність місцевих органів управління найбільшого територіального утворення часів нацистської окупації — РКУ у своїх працях висвітлює низка істориків, зважаючи, серед іншого, на утвердження окупаційного режиму на захоплених територіях і на формування органів влади. Окремі дослідники трактують функціонування управ як самоврядних органів влади, які цілком самостійно налагоджували життєдіяльність населених пунктів і контролювали ситуацію в них. Наприклад, В. Удовик предметом свого дослідження обрав соціально-економічні й культурні аспекти окупаційної політики на Київщині та Полтавщині. Характеризуючи діяльність окупаційних структур, історик на позначення міської управи вживає поняття «самоуправління»¹⁴. Проте враховуючи, що всі ухвалення керівних і директивних розпоряджень, фінансове забезпечення здійснювалися через німецьких чиновників, говорити про повноцінні форми самоврядування не доводиться.

Дисертаційний проект І. Спудки присвячений дослідженню окупаційної політики у соціокультурній сфері на території РКУ. Авторка певним

чином повторює помилки попередників і доводить, що значну роль у реалізації соціокультурної політики відігравали органи місцевого *самоврядування*¹⁵. У той самий час у більшості населених пунктів останні були номінальними виконавцями розпоряджень вищого німецького керівництва та втілювали його задуми в життя. Наявні владні повноваження й фінансові кошти не дозволяли допоміжним місцевим органам управління самостійно вирішувати навіть питання побутового характеру низового рівня (громади, села, району міста тощо).

В. Костючок присвятив своє дисертаційне дослідження функціонуванню Київської міської управи. Проаналізувавши існуючі у вітчизняній історіографії версії стосовно дати заснування цього органу влади та спираючись на українську емігрантську версію, він запропонував саме 19 вересня 1941 р. вважати за дату його утворення¹⁶. Окрім того, автор відзначив, що у початковий період нацистської окупації в управі провідна роль належала не міському голові, а Президії міської управи, і тільки з головуванням В. Багазія ситуація кардинально змінилася¹⁷. Аналізуючи процес формування й особливості ухвалення законодавчо-нормативної бази, О. Костючок дійшов висновку, що у період урядування у місті німецької військової адміністрації, Київська міська управа діяла як самоврядна установа¹⁸.

Органи влади генерального округу «Київ» стали предметом вивчення М. Главацького¹⁹. Використовуючи широку джерельну базу, автор проаналізував особливості організації та функціонування районних управ у системі діяльності окупаційної влади. Він відзначив самоврядний характер організації місцевої влади і наголосив, що саме останні переймалися усіма напрямками діяльності в генеральній окрузі — правовими, соціальними, економічними, духовно-культурними.

Діяльність Київської міської управи, за матеріалами окупаційної преси, висвітлила В. Дудник. Вона охарактеризувала функціонування міської адміністрації з огляду на налагодження комунального господарства міста²⁰. Авторка також дотримується думки про те, що Київська міська управа була самоврядним органом. Однак застереження викликає аналіз діяльності управи лише за газетними публікаціями, які мали пропагандистський характер і висвітлювали тільки позитивні сторони роботи різноманітних структур окупованого міста.

Регіональні особливості окупаційного режиму на Полтавщині відзначив В. Ревегук. Результатом його досліджень стала монографія, в якій висвітлюється функціонування гітлерівського управлінського апарату, діяльність місцевих органів влади, нормативне врегулювання щоденного життя населення²¹.

Дії працівників управи та інших місцевих органів влади низка дослідників кваліфікують як зраду батьківщини, як адміністративний

колабораціонізм, пояснюють їх працю в цих установах прагненням матеріальної наживи тощо. Так, В. Шайкан стверджує, що гітлерівський «новий лад» знайшов своїх прихильників на всій території України. На службу до німців охоче пішли відверті запроданці, прислужники, пристосованці, які «використовували своє службове становище і кривдили не лише представників інших національностей, а нерідко і своїх «краян». Водночас авторка доводить, що колаборанти, які працювали у міських, районних і сільських управах, старанно виконували як завдання та накази гітлерівців, так і розв'язували нагальні запити цивільного населення²².

Активну роль ОУН в організації та діяльності українських органів влади на території Житомирщини дослідили І. Ковальчук²³ та В. Жилюк²⁴. Остання у своїй монографії спеціальний розділ присвятила відновленню українських місцевих органів влади, де зосередила увагу на особливостях налагодження життєдіяльності міста Житомира й Житомирської округи, та наголосила на тому, що навіть у складних окупаційних умовах місцевій владі вдалося організувати матеріальне і духовне життя населення краю²⁵.

Формування та діяльність дніпропетровських міських органів влади стали предметом розгляду І. Іванченка²⁶. Автор зосередив увагу на участі членів ОУН в організації міської управи та налагодженні життєдіяльності міста. Він слушно зауважив, що «органи цивільного управління за німців ОУН було використано як провідні канали для націоналістичної роботи, зокрема: Шкільні Відділення Райуправ були перетворені на резиденції ОУН, через які провадилася робота серед учителів та батьків учнів... Сельгоспвідділення Райуправ було використано для розстановки оунівських кадрів на посади старост колгоспів та завгоспів, бригадирів»²⁷.

Участь інтелігенції у роботі міської управи Дніпропетровська спробував дослідити В. Борисов²⁸. На основі архівних матеріалів автор прослідкував роль і місце представників цієї суспільної когорти в роботі господарських і соціальних установ окупованого м. Дніпропетровська в 1941–1943 рр. Дослідник наголосив, що саме завдяки інтелігенції міській управі вдалося певним чином вирішувати питання соціального забезпечення населення, зберегти інфраструктуру міста, хоча для цього її представникам довелося стати на шлях співпраці з ворогом. Однак обмежений обсяг статті завадив історика зосередити свої зусилля на розробці соціально-психологічних причин і конкретних обставин, що зумовили прояви колабораціонізму серед місцевих управлінців.

Досить плідною для осмислення проблеми, що розглядається, є порівняно нова оцінка діяльності органів влади О. Гончаренком. Історик, з юридичної точки зору, доводить, що місцеві адміністрації не лише не користувалися жодним ступенем самостійності, а й навпаки, — в усьому

залежали від німецьких органів управління, які одночасно контролювали і дублювали їх діяльність²⁹. У монографічному дослідженні автор присвятив окремий розділ «Органи цивільної адміністрації РКУ: юридична база, організаційна структура та службова компетенція» означеній проблематиці, в якому з'ясував сутність та особливості гітлерівського окупаційного режиму на різних етапах його функціонування. Автор охарактеризував організаційну структуру і статус німецьких та місцевих органів управління РКУ, поліційних формувань, проаналізував правову базу, якою керувалися цивільні адміністратори при реалізації завдань окупаційної політики³⁰.

Вивчення особливостей окупаційного режиму, впровадженого на території РКУ, продовжив М. Куницький. Чимало його наукових розвідок і дисертаційне дослідження присвячені розкриттю соціально-правового статусу населення в цьому регіоні³¹. Автор слушно зауважує, що «місцевий соціум перебував під тотальним та суворим контролем окупаційної адміністрації всіх управлінських рівнів. У відносинах між представниками окупаційних властей і місцевим цивільним населенням домінували нічим не обмежені інтереси й імперативи нових «господарів», які будь-що домагалися виконання власних директивних установок»³². Тому місцеві органи влади були суттєво обмежені у своїх намірах із вирішення повсякденних запитів населення. Однак саме «завдяки діяльності органів місцевого управління частково розв'язувалися питання забезпечення людей житлом, продуктами харчування, одягом та паливом»³³.

Спогади очевидців, документи міських органів влади та матеріали періодичної преси дозволили створити доволі інформативне видання «Криваві жорна війни», присвячене окупаційному режиму на Рівненщині³⁴, де, серед іншого, аналізується й діяльність міської управи.

Досліджуючи функціонування місцевих інституцій самопомогі на Рівненщині в умовах німецького окупаційного режиму, В. Писцьо побіжно згадує про організацію та структуру місцевих органів влади в цьому регіоні³⁵.

Особливості впровадження «нового порядку» у дистрикті «Галичина» та його відмінності від інших адміністративних утворень окупованої України представлені низкою публікацій³⁶. Політичний аспект окупації, політико-правове становище населення проаналізував у своїй монографії В. Офіцинський. Автор, використовуючи широку джерельну базу, розкрив особливості німецького адміністративного управління в Галичині, проаналізував діяльність Українського центрального та крайового комітетів, відстежив взаємодію української влади та населення з німецьким режимом на різних етапах Другої світової війни. Історик наголосив, що впровадження окупаційного режиму в дистрикті Галичина здійснювалося

заходами, які були менш жорсткими, як у райхскомісаріаті «Україна»³⁷. Цієї думки дотримуються й інші дослідники, стверджуючи, що окупаційний режим у південних і західних регіонах України був значно м'якшим, ніж у РКУ та у «військовій зоні».

Окремі аспекти окупаційного режиму в «Галичині» охарактеризували Т. Марискевич та І. Гаврилів³⁸. Автори проаналізували означену проблему, порівнюючи радянський і німецький окупаційні режими. Вони доходять висновку, що зміна ситуації на радянсько-німецькому фронті у 1942 р. призвела до посилення окупаційних заходів гітлерівців (удвічі зріс контингент, що його мали здавати селяни; проводилися реквізиції всього майна селян, які відмовлялися або не могли здати його; непоодинокими були випадки побоїв людей; значно почастишали розстріли членів ОУН, воїнів УПА і членів їхніх сімей; почалося «дике безцеремонне полювання на людей, що проводилося скрізь: у містах і селах, на вулицях, площах, вокзалах, навіть у церквах, а також уночі у помешканнях») ³⁹.

Аналізуючи діяльність місцевих органів влади в дистрикті «Галичина» І. Андрухів наголошував, що німецька адміністрація активно залучала до органів управління спеціалістів із місцевого населення як української, так і польської національностей. Показовим фактом, що характеризував ставлення до місцевої влади, була організація спеціальних курсів з навчання кадрів для низових ланок органів управління у Львові, Станіславі, Тернополі⁴⁰. Отже, діяльність владних органів Генерал-губернаторства свідчила про ширші повноваження місцевих урядовців, про підтримку серед населення та про менше втручання німців у справи місцевого характеру, порівняно з РКУ.

Окреме монографічне дослідження присвячене нацистському окупаційному режиму в генеральній окрузі «Волинь–Поділля»⁴¹. У першому розділі праці проаналізовані особливості організації місцевих органів влади. Автори наголошують, що створеним органам управління відводилась лише допоміжна роль для виконання завдань окупаційної влади⁴².

Окупаційний режим у Трансністрії вивчали М. Михайлуца, В. Щетніков, О. Новосолов та інші. В. Щетніков проаналізував становище Одеси в роки нацистської окупації⁴³. Він визначив особливості формування окупаційних органів влади на території Трансністрії, де для управління містами і селами були створені примарії. Адміністративні органи організовувалися на зразок румунських. У контексті дослідження автор зазначає, що, як і в інших окупованих регіонах, у Трансністрії українці в органах влади не мали змоги вільно діяти, а всі свої наміри повинні були узгоджувати з окупаційною владою. Як і в Києві, міська влада Одеси намагалася поліпшити умови життя городян, вирішити їх соціальні проблеми, але через брак фінансування здійснити це вона була практично неспроможна.

М. Михайлуца здійснив ґрунтовне дослідження релігійної політики румунської окупаційної влади у північній Бессарабії та Трансністрії, й виокремив характерні риси релігійної ситуації в регіоні⁴⁴. Вивчаючи означену проблему, автор наголошує, що встановлені порядки були режимом тотального політичного адміністрування, утверджуваного румунськими окупантами жорсткими методами, який пом'якшувався християнськими заходами румунської православної місії.

О. Новосолов, використовуючи румуномовні документи, зазначав, що окупаційна влада висувала особливі вимоги до місцевих органів влади та сформувала перед ними цілу низку завдань: розвиток сільського господарства з метою забезпечення збору врожаю, збереження запасів і задоволення продуктами харчування місцевого населення; вилучення з грошового обігу радянських рублів й заміна їх, леями; негайна комплектація та забезпечення місцевих органів влади необхідними кадрами на всіх рівнях; негайне вивчення ситуації з метою впровадження необхідних заходів для пожвавлення економічного життя; залучення необхідних засобів для належного функціонування індустрії та торгівлі тощо⁴⁵. Отже, як слушно зауважує автор, діяльність місцевих органів спрямовувалася на забезпечення вимог і потреб румунської влади. Характерною рисою управлінських структур Трансністрії було те, що всі ключові посади посідали румуни, які своїм основним завданням вбачали колонізацію новоприєднаних земель, ліквідацію в них будь-яких ідей національної державності, терор та геноцид місцевого населення, економічне пограбування і знищення національної культури.

В. Орлянський та О. Тедеев у своєму дослідженні, виконаному на матеріалах Запорізького обласного архіву, розкривають діяльність Запорізької міської управи у різних сферах: господарській, освітній, в галузі охорони здоров'я, соціального забезпечення. Спираючись на виявлені фінансові звіти та іншу поточну документацію міської управи, дослідники доводять, що означений орган влади мав самоврядні функції, не лише регулюючи кількість різноманітних установ у місті, а й спрямовуючи їх діяльність на задоволення потреб місцевого населення. Автори пояснюють невтручання німецької влади у самоуправлінські функції управи відсутністю організованого опору в досліджуваному регіоні та налагодженою організаційно-господарською роботою місцевих органів влади⁴⁶.

В. Орлянський дослідив діяльність Мелітопольської міської управи на початку нацистської окупації. Автор наголосив на особливостях функціонування управи Мелітополя, порівняно із Запоріжжям⁴⁷. Опрацьовані істориком документи міської управи, віднайдені в архівосховищах, дали змогу йому зробити припущення про доволі високий рівень самостійності в ухваленні працівниками управи рішень місцевого характеру у період

управління у місті військової адміністрації. За словами дослідника, господарська та фінансова політика Мелітопольської міської управи були настільки ефективними, що до весни 1942 р. її працівникам навіть вдалося нагромадити вільні кошти у значному обсязі⁴⁸.

Окрім аспектів впровадження «нового порядку» на Херсонщині проаналізував Г. Цибуленко. Автор у контексті дослідження зауважив, що була побудована така вертикаль влади, яка забезпечувала нацистському режимові тотальний контроль за «звільненим» від радянської експлуатації населенням і виробленими ресурсами⁴⁹.

Місцеві органи влади Криму проаналізував О. Романько⁵⁰. Він відтворив організаційну структуру цивільного і військового управління, колабораціоністську політику й діяльність кримської влади, а також одним з перших проаналізував склад добровольчих військових формувань. Серед іншого, він стверджує, що у політичному відношенні органи самоуправління були абсолютно пасивними і безправними, хоча й називає їх помилково самоврядними.

Здійснений історіографічний огляд дозволяє зробити висновок, що окупаційна тематика загалом та діяльність місцевих органів влади зокрема активно вивчаються вітчизняними істориками. Порівняно добре охарактеризована структура місцевих органів влади та особливості їх взаємодії з німецьким окупаційним апаратом. Назагал історики кваліфікують місцеві органи влади як самоврядні, вибудовуючи подачу матеріалу в цьому ключі. Проте це питання залишається доволі дискусійним і потребує глибокого аналізу з юридичної точки зору, адже аналіз документів міських управ (зокрема, накази комендатур до управ та звіти останніх) доводять їх повну підконтрольність і підзвітність німецьким окупаційним органам влади.

Особливо швидкими темпами прирощувалася емпірична база за останні роки завдяки регіональним дослідженням окупаційного режиму в Україні. Переважна більшість таких розвідок базується на матеріалах обласних архівів, де зберігаються документи місцевого управління. Однак слід наголосити, що використання документів міських, районних і сільських управ вимагає певних застережень. Віднайдена в архівних документах інформація переконує дослідників, що нібито місцеві органи влади посилено працювали з відновлення основних сфер життєдіяльності поселень, і навіть вживали заходів у сфері соціального захисту населення. Ознайомившись з такими фактами, можна беззастережно стати на позицію позитивізму. Але слід пам'ятати, що будь-яка діяльність на захоплених територіях перебувала під пильним контролем німецького управління (військового чи цивільного) та спецслужб і певні послаблення в діяльності управ дозволялися тільки тоді, коли окупанти мали з цього

певний зиск. В інших випадках ініціативність та самодіяльність місцевих органів влади негайно заборонялася і працівники останніх притягалися до відповідальності. Так, спогади очевидців, матеріали з інших архівосховищ переконують, що слід критично ставитись до документів управ, оскільки викладені в них наміри багато в чому були декларованими на папері і не були втіленими в життя.

Історіографічний огляд доводить актуальність та перспективність цієї тематичної ніші. Водночас подальшого наукового пошуку потребують соціальні аспекти діяльності місцевих органів влади у роки нацистської окупації. Перспективними видаються порівняльні характеристики функціонування органів влади у різних адміністративно-територіальних утвореннях, організованих окупантами на захоплених територіях. Практично не вивчалися вітчизняними істориками особливості діяльності сільських управ у роки нацистської окупації, що не дозволяє створити цілісну картину формування та впровадження окупаційного режиму в Україні.

Отже, вивчення діяльності міських цивільних органів влади в роки нацистської окупації на сучасному етапі історичного дослідження характеризується накопиченням емпіричної бази. Різноманітні дискусії з концептуальних проблем Другої світової війни тривають, і це ще раз засвідчує актуальність дослідження окремих її складових.

¹ Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1994. — 57 с.; *Його ж.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945): Спроба концептуального бачення. — К., 1994. — 57 с.; *Його ж.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999. — 336 с.

² Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 762–769.

³ Там само. — С. 768.

⁴ Лисенко О.С., Першина Т.С. Система управління окупованими територіями України (1941–1944 рр.) // Історія державної служби в Україні: у 5 т. — К., 2009. — Т. 2. — С. 289–334.

⁵ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. — К., 2010. — Кн. 1. — С. 321–445.

⁶ Курилович К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія. — Львів, 2010. — 328 с.

⁷ Нестеренко В.А. Структура місцевих органів влади в роки окупації у військовій зоні України // Матеріали ІХ історико-правової конференції «Місцеві органи державної влади та самоврядування: історико-правовий аспект». — Суми, 2004. — С. 210.

⁸ Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). — Х., 2004. — С. 174.

⁹ *Власенко С.* Органи адміністративного та господарського управління нацистських окупантів у військовій зоні України (1941–1943) // Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Сер. Історія. — К., 2006. — Вип. 83. — С. 53–55.

¹⁰ Там само. — С. 55.

¹¹ *Тарнавський І. С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тарнавський І.С. — Донецьк, 1999. — 220 с.

¹² *Тарнавський І.С.* Адміністративний поділ та органи управління на території південно-західної України за часів румунської окупації // Електронний ресурс: <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=2201&chapter=1>

¹³ *Петрова А.І.* Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941–1943 рр): Дис. ... к.і.н. — К., 2011. — 345 с.

¹⁴ *Удовик В.М.* Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області). — Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01. — К., 2005. — 16 с.

¹⁵ *Судка І.М.* Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.). — Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01. — Запоріжжя, 2007. — 19 с.

¹⁶ *Костючок О.В.* Створення Київської міської управи та її діяльність у соціальній і економічній сферах (вересень 1941 р. — лютий 1942 р.): Дис. ... к.і.н. — К., 2012. — 245 с.; *Його ж.* Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — 2010. — Вип. Історія. — № 100. — С. 30–33.

¹⁷ *Костючок О.* Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації. — С. 33.

¹⁸ Там само. — С. 34.

¹⁹ *Главацький М.* Формування окупаційною владою нормативно-правового та адміністративного забезпечення діяльності місцевих органів влади в генеральній області «Київ» у 1941–1944 рр. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. — Вип. 9. — К., 2012. — С. 231–237.

²⁰ *Дудник В.* Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 2. — С. 205–213.

²¹ *Ревезук В.* Полтавщина в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.). — Полтава, 2004. — 288 с.

²² *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2005. — С. 202.

²³ *Ковальчук І.* Становлення і окремі аспекти діяльності Житомирського міського проводу ОУН(м) у другій половині 1941 р. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Випуск спеціальний. — К., 2013. — Вип. 18. — С. 287–297.

²⁴ *Жилюк В.М.* Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині (1941–1955 рр.): Монографія. — Рівне, 2008. — 308 с.; *Її ж.* Українські органи влади на Житомирщині в перші місяці німецько-фашистської окупації // Пам'ять століть. — 2004. — № 2. — С. 109–118.

²⁵ *Жилюк В.М.* Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині (1941–1955 рр.). — С. 58.

²⁶ *Іванченко Ігор.* Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки Другої світової війни // Електронний ресурс: <http://sicheslav.50g.com/history14.htm>

²⁷ Там само.

²⁸ *Борисов В.* Участь інтелігенції у роботі органів самоуправління м. Дніпропетровська в 1941–1943 рр. // Інтелігенція і влада: Громад.-політ. наук. зб. — Одеса, 2008. — Вип. 13. — Серія: «Історія». — С. 63–69; *Його ж.* Заклади освіти і науково-педагогічна інтелігенція Дніпропетровська в роки німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.) // Грані. — 2005. — № 2. — С. 3–36.

²⁹ *Гончаренко О.* Правова природа органів місцевого управління цивільної адміністрації рейхскомісаріату «Україна»: юридична теорія та окупаційна практика (1941–1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. — К., 2008. — Вип. 12. — С. 151–160.

³⁰ *Гончаренко О.* Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. — К., 2011. — 598 с.

³¹ *Куницький М.* Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): Дис. ... д.і.н. — Переяслав-Хмельницький, 2014. — 559 с.; *Його ж.* Соціальний статус номенклатури органів місцевого управління та поліції Райхскомісаріату «Україна» в реаліях нацистського «нового порядку» (1941–1944 рр.) // Література та культура Полісся. — Вип. 72: Історія та культура: загальноукраїнський та провінційний вимір. — Ніжин, 2013. — С. 202–216; *Його ж.* Реалізація мети та завдань гітлерівської окупаційної політики у контексті функціонування владних інституцій Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) // Гілея: вісник. Збірник наукових праць. — К., 2013. — Вип. 79 (№ 12). — С. 55–58.

³² *Куницький М.* Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). — С. 375–376.

³³ Там само. — С. 369.

³⁴ *Криваві жорна війни: трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 роках.* Спогади, документи, факти / Ред.-уклад. Святослав Ситай. — Рівне, 2013. — 160 с.

³⁵ *Писцьо В.* Місцеві інституції самопомогли на Рівненщині в умовах німецького окупаційного режиму // Історичні студії. — Луцьк, 2009. — С. 15–20.

³⁶ *Стефанюк Г.* Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.): Дис. ... к.і.н. — Івано-Франківськ, 2004. — 215 с.; *Андрухів О.* Організаційно-правові аспекти «нового порядку» на території дистрикту «Галичина» в умовах фашистського окупаційного режиму // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2009. — № 3. — С. 56–61; *Офіцинський В.* Дистрикт «Галичина» (1941–1944). Історико-політичний нарис. — Ужгород, 2001. — 144 с.

³⁷ *Офіцинський В.* Дистрикт «Галичина» (1941–1944). Історико-політичний нарис // <http://exlibris.org.ua/distrikt/r1-p3.html>

³⁸ *Марискевич Т., Гаєрлів І.* Галичина в роки Другої світової війни: порівняльний аналіз окупаційних режимів // Наукові виклади: Зб. наук. пр. — Л., 2009. — № 3. — С. 47–53.

³⁹ Там само. — С. 51, 52.

⁴⁰ *Андрухів О.* Назв. праця. — С. 58.

⁴¹ *Олійник Ю.В., Завальнюк О.М.* Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь–Поділля» (1941–1944 рр.). — Хмельницький, 2012. — 320 с.

⁴² Там само. — С. 41.

⁴³ *Щетніков В.* Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 — 10 квітня 1944 рр. // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 823–839.

⁴⁴ Михайлуца М. М. Релігійна політика румунської окупаційної влади у північній Бессарабії та Трансністрії (кінець 1930-х — 1944 рр.). — Одеса, 2006. — 237 с.

⁴⁵ Новосолов О. Окупаційні заходи Румунії на Буковині в 1941–1943 рр. // <http://cheremosh30.org.ua/region/38--1941-1943-.html>

⁴⁶ Орлянський В.С., Тедеев О.С. Місцеві органи управління в період німецької окупації на Запоріжжі (1941–1943 рр.): Монографія. — К., 2010. — С. 52.

⁴⁷ Орлянський В.С. Мелітопольська міська управа в період окупації (1941–1943 рр.) (початок) // Гілея: вісник. Збірник наукових праць. — К., 2013. — Вип.75 (8). — С. 93–95.

⁴⁸ Там само. — С. 94.

⁴⁹ Цибуленко Г.В. Механізми впровадження «нового порядку» окупаційною владою на Херсонщині 1941–1944 рр. // Юридичний вісник Причорномор'я. — 2011. — № 2. — С. 348–357.

⁵⁰ Романько О.В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. — М., 2004. — 320 с.; Його ж. Крым, 1941–1944 гг. Оккупация и коллаборационизм. Сборник статей и материалов. — Симферополь, 2004. — 137 с.; Його ж. Органы управления на оккупированной территории Крыма (1941–1944) // Military Крым. — Симферополь, 2005. — № 2. — С. 23–28.

В статі проаналізовані основні тенденції в сучасній вітчизняній історіографії по освітленню діяльності міських органів влади (управ) в роки нацистської окупації. Проведений огляд показує, що вказані проблематики вивчаються переважно на регіональному рівні.

Ключевые слова: *нацистская оккупация, городские органы власти, управа, Вторая мировая война, историография.*

The article analyses the main tendencies of modern domestic historiography in treating the activities of urban bodies of power (town councils) during Nazi occupation. The given review shows, that mentioned problems are studied mainly on regional level.

Keywords: *Nazi occupation, urban bodies of power, town councils, World War II, Historiography.*

Володимир Кидонь
(Київ)

ВІДОБРАЖЕННЯ У НІМЕЦЬКІЙ МЕМУАРИСТИЦІ БОРОТЬБИ ЗА КИЇВ У 1943 році

У даній статті висвітлюється масштабний відступ німецьких військ літом та восени 1943 р. на київському напрямку. Ці події знаходять своє відображення і в мемуарах командування вермахту, книгах німецьких істориків, архівних джерелах.

Ключові слова: *Київська стратегічна наступальна операція, форсування Дніпра, Букринський плацдарм, Е. Манштейн, група армій «Південь», визволення Києва.*

Період часу між провалом німецького літнього наступу в липні 1943 р. і розгромом німецької групи армій «Центр» у червні 1944 р., належить до тих глав Другої світової війни, яким приділяється мало уваги у німецькій мемуаристиці. Можливо, це пов'язано з тим, що безславному німецькому відступу можна протиставити славні перемоги Червоної армії, втрати якої, незважаючи на успішні бойові дії, значно переважали втрати супротивника. У цей час епіцентр військових подій розгортався на теренах України. Жахливий темп бойових дій того періоду знайшов своє відображення і в мемуарах німецьких військовослужбовців, книгах німецьких істориків.

Метою даної статті є відображення цих подій з позицій німецької сторони та порівняння її з офіційною радянською позицією.

Наступ радянських військ у вересні 1943 р. розвивався стрімко. Верховне командування Вермахту розуміло, що не зможе затримати радянські війська на Лівобережній Україні.

Гудеріан згадував: «Наш фронт до 8 вересня мав відсунутися на лінію Маріуполь, західніше Сталіно, західніше Слов'янська. До середини вересня довелося залишити рубіж, що проходив по річці Донець; до кінця цього місяця росіяни стояли перед Мелітополем, на підступах до Запоріжжя і біля гирла Прип'яті»¹.

8 вересня в Запоріжжі Е. Манштейн надав А. Гітлеру детальну картину оперативної обстановки останніх декількох днів. Він звернув особливу увагу на небезпеку, що загрожувала його військам. Е. Манштейн пропонував негайно відвести групу армій «Центр» до Дніпра. Тільки

15 вересня Гітлер віддав наказ про відведення військ групи армій «Південь» на лінію Мелітополь–Дніпро. Почався масштабний відступ німців.

Для Манштейна ця операція була найскладнішою і найнебезпечнішою за всю війну. 1000-кілометровий фронт був прорваний на багатьох ділянках. У цих умовах сили чотирьох армій потрібно було з боями відвести назад на кілька сотень кілометрів, не втрачаючи згуртованості і без паніки. Фельдмаршал згадував: «так як у відбитих у нас областях негайно мобілізували всіх придатних до служби чоловіків до 60 років в армію і використовували все населення без винятку, навіть і в районі боїв, на роботах військового характеру, головне командування німецької армії наказало переправити через Дніпро і місцеве населення»². Оскільки їх сім'ям теж було дозволено відправлятися з ними, утворилися довгі колони.

З метою затримати радянські війська німці застосовували тактику «випаленої землі». Зі щоденника німецького солдата Гельмута Пабста: «Села були підпалені, вони горіли з небаченою силою. Вогонь заважав нашому просуванню. Ми проскочили галопом, закриваючи обличчя від іскор... Клуби чорного диму ховали нас від ворожих літаків, а шум вибухів навколо нас був як при великій битві...»³.

Командування Вермахту помилялося, припускаючи, що при такій стрімкій втечі можна виконати досконало поставлене завдання. Генерал Нерінг доповідав: «У районі мого 24-го танкового корпусу «випалена земля» не проводилася через нестачу часу. Залишена велика кількість худоби і продовольства. Кілька комор спалено, але села недоторкані»⁴.

Через шість дніпровських мостів, практично без втрат було переправлено чотири армії з обслуговуючим персоналом. Генерал Е. Раус згадував: «Однак всі наші зусилля пішли б прахом, якби росіяни правильно використали свої значні повітряні сили. Тому, як не смішно, по великому рахунку успіх нашої переправи забезпечила Червона Армія. На наш подив, радянські літаки не показувались до того ж часу, доки 90 відсотків наших військ, зброї і техніки не закінчили переправу»⁵.

Тим часом, штаб Воронізького фронту готував операцію з визволення Києва. Він планував зосередити основні зусилля на взятті міста, завдавши удари силами 38-ї армії з півночі і 40-ї — з півдня, відразу ж після захоплення ними необхідних плацдармів на правому березі Дніпра.

Ставка Верховного Головнокомандування вирішила інакше. Своїми директивами від 28 і 29 вересня вона зажадала від військ Воронізького і лівого крила Центрального фронтів провести велику наступальну операцію з метою розгрому всього київського угруповання противника і звільнити значні райони Правобережної України.

Головний удар передбачалося завдати з букринського плацдарму силами 40-ї, 27-ї загальновійськових і 3-ї гвардійської танкової армій, а допоміжний — з лютізького плацдарму.

21–22 вересня 1943 р. окремі частини радянської армії почали захоплення плацдармів на протилежному березі Дніпра. Закріпившись на правому березі, передові взводи, роти, батальйони зуміли відбити шалені контратаки німців і почали просуватись вперед. За ними йшли нові й нові частини, артилерія, а з часом і танки. Усі спроби німців скинути перші радянські війська в Дніпро закінчились провалом. Червона армія розгорнула наступ на Київ з Букринського плацдарму, який захопили ще 22 вересня 1943 р.

Про радянський наступ на Букрині згадував німецький генерал Меллентін: «Артилерійська підготовка була дійсно дуже сильною. Просування стало майже неможливим, оскільки по ділянці в один кілометр вело вогонь до 290 гармат... Після двогодинної артилерійської обробки, місцевість, на якій знаходились наші війська, нагадувала собою переоране поле, чимало вогневих засобів було виведено з ладу, незважаючи на те, що вони добре сховані в окопах. Раптом російська піхота з танками, пересуваючись густими рядами за вогневим валом, атакувала на вузькому фронті наші позиції. Численні літаки росіян на бриючому польоті атакували вцілілі опорні пункти. Атака російської піхоти являла собою страшну картину: на нас насувалися довгі сірі ряди солдатів, які дико кричали, і щоб витримати цей іспит тим, хто тримав оборону, потрібні були сталеві нерви... Спочатку росіянам вдалося вбити клин у нашу оборону, але у другій половині дня танки, які ми тримали у резерві, відновили становище. У результаті ми відійшли всього на кілометра півтора. У наступні дні атаки росіян повторювалися з новою силою. Дивізії, які постраждали від нашого вогню, були відведені, у бій вступали свіжі з'єднання. І знову хвиля за хвилю російська піхота уперто кидалася в атаку, але кожного разу відкочувалася назад з величезними втратами»⁶.

Щоб підтримати радянський наступ на Букринському плацдармі, за наказом Ставки був розроблений детальний план, який передбачав залучення до операції повітрянодесантних військ.

У підпорядкування командування Воронізького фронту передавалися три повітрянодесантні бригади — 1-а, 3-я і 5-а. Підготовка до висадки десанту проходила швидкими темпами. На початку десантування воїни-десантники навіть не знали, яка роль відводиться їм у наступних боях. Десантування відбувалось у темряві, пілоти літаків навіть не були попередньо ознайомлені з маршрутами і районами десантування.

Викидання перших двох бригад почалося в ніч на 25 вересня 1943 року.

Підполковник Бендер, начальник оперативного відділу 19-ї танкової дивізії, розповідав: «Перший десант було висаджено в 17.30. Ще в небі росіяни потрапляли під вогонь кулеметів та 20-ти мм зенітних гармат... Деякі пілоти, відчувши недобре, повернули літаки назад на Північ. Наш могутній загороджувальний вогонь і білі сигнальні ракети, можливо, позбавили росіян бойового духу. Вони почали скидати людей без будь-якого порядку у різних місцях. Розбиті на маленькі групи, вони були приречені. Вони намагалися сховатися в вузьких яругах, але дуже швидко їх знаходили, вбивали чи брали в полон»⁷.

Парашутно-десантні підрозділи розпалися на бойові одиниці, бійці змушені були вести бої дрібними групами. З 25 вересня до 5 жовтня в тилу противника діяли 43 окремі групи. Їх загальна чисельність становила 2300 чоловік.

Генерал Нерінг дав таку оцінку даній операції: «Радянське командування просто невміло вибрало час, район висадки і визначило можливості цієї операції. Розумна стратегічна ідея була реалізована подилетантські. Ясно, що серед них не виявилось професіоналів. Частини знаходилися занадто далеко один від одного, щоб вони могли швидко зібратися для систематичних скоординованих дій, а зрозуміло, на щастя для нас і на нещастя для росіян, в районі викидання рухалися три німецькі дивізії. Але й без цієї обставини операція все одно закінчилася б крахом, тому що час для неї було упущено. Якби висадка відбулася до того, як 24-й танковий корпус форсував річку (тобто в його тил на далекому березі) з одночасним захопленням або руйнуванням моста у Каневі, то це поставило б наш корпус в дійсно критичне становище. І не тільки корпус, але і всю армію»⁸.

Вже у ході висадки стало зрозуміло, що операція йде не за планом. Зв'язок з висадженими підрозділами десанту було втрачено. Подальше десантування військ було призупинено.

Всі спроби прорвати німецький фронт ні до чого не привели. Тому Військова рада Воронізького фронту (з 20 жовтня перейменованій у 1-й Український) вирішила перенести напрямок головного удару з букринського плацдарму на лютізький.

Перегрупування почалося з 25 на 26 жовтня. Війська рухалися вночі. Були вжиті ретельні заходи для збереження таємності пересування. Для формувань на марші було встановлено повну заборону на переговори в ефірі, а всі засоби зв'язку 3-ї гвардійської танкової армії залишили на Букринському плацдармі, і по них велися активні переговори. На місце виведених танків і машин ставили макети. Відволікаючи атаки з плацдарму змусили німецьке командування припустити, що готується наступ. Маскування повністю вдалося.

Навіть, коли радянські війська перейшли в наступ північніше Києва, Манштейну спочатку було не зрозуміло, чи це новий генеральний радянський наступ, чи росіяни хочуть захопити західніше Дніпра новий плацдарм⁹.

3 листопада 1943 р. ударне угруповання військ 1-го Українського фронту на лютізькому плацдармі завдало потужного удару. З 8-ї години протягом 40 хвилин артилерія спрямовувала нищівний вогонь на оборону німців.

Удар припав на три німецькі піхотні дивізії — 88-у, 68-у і 208-у. Артилерійська підготовка була настільки масованою, що на перших декількох сотнях метрів радянські стрілецькі з'єднання практично не зустріли опору. Лише до середини дня німецька протидія зміцніла¹⁰.

Увечері 4 листопада Ватутін ввів у бій танкові бригади 3-ї гвардійської танкової армії генерала Рибалка. Настала ніч. І почалося те, чого німці ще ніколи не відчували.

На полі битви стало видно, як удень, і повітря наповнилося пекельними звуками: танки Рибалка насувалися на німецькі позиції із запаленими фарами і включеними сиренами, безупинно стріляючи з гармат. На броні танків сиділи піхотинці двох стрілецьких дивізій — 167-ї і 136-ї. Таким паровим катком вони глибоко в'їхали в німецький фронт. Це підтверджує бувший командувач групи армій «Південь» Е. Манштейн¹¹.

5 листопада 1943 р. 60-та армія Черняхівського вже обійшла Київ з південного заходу. Злякавшись оточення, німці почали з боями відходити з району Києва.

Вночі 6 листопада, коли займалася зоря річниці Жовтневої соціалістичної революції, по Хрещатику, центральній вулиці Києва, загуркотіли передові частини 5-го гвардійського танкового корпусу генерала Кравченка. Піхотинці з автоматами з 4-ї окремої розвідувальної роти увійшли в руїни будівлі обкому партії і підняли там червоний прапор. Через три дні після початку наступу українська столиця вже була в руках росіян¹².

Битва за Дніпро та визволення Києва мали величезне військово-стратегічне, політичне, міжнародне, моральне значення. Був створений стратегічний плацдарм, який забезпечив звільнення всієї України, відкрив шлях для наступу Червоної армії на Карпати і далі — у Європу.

¹ Гудериан Г. Воспоминания солдата. — Смоленск, 1999. — С. 432.

² Манштейн Э. Утерянные победы. — М., 1999. — С. 543.

³ Пабст Г. Дневник немецкого солдата. Военные будни на Восточном фронте. 1941–1943. — М., 2004. — С. 245.

⁴ Карель П. Восточный фронт. Книга 2. Выжженная земля. 1943–1944. М., 2009. — С. 329.

⁵ Раус Э. Танковые сражения на Восточном фронте. — М., — 2006. — С. 365.

⁶ Меллентин Ф.В. Танковые сражения 1939–1945 гг.: Боевое применение танков во второй мировой войне. — М., 1957. — С. 428.

⁷ Карель П. Назв. праця. — С. 348.

⁸ Там само. — С. 350.

⁹ Маништейн Э. Назв. праця. — С. 594.

¹⁰ Карель. П. Назв. праця. — С. 363.

¹¹ Маништейн Э. Назв. праця. — С. 363.

¹² Там же. — С. 365.

В данной статье освещается масштабное отступление немецких войск летом и осенью 1943 г. на киевском направлении. Эти события находят свое отражение и в мемуарах командования вермахта, книгах немецких историков, архивных источниках.

Ключевые слова: Киевская стратегическая наступательная операция, форсирование Днепра, Букринский плацдарм, Э. Маништейн, группа армий «Юг», освобождение Киева.

This paper highlights the massive retreat of German forces in 1943. These developments are reflected in the memoirs Command of the Wehrmacht, the German historian books, archival sources.

Keywords: Kiev Strategic Offensive, forcing the Dnieper, Bukryn foothold, E. Manstein's Army Group «South», the liberation of Kyiv.

.

Олександр Лисенко
(Київ)

**«В СІМ'Ї ВОЛЬНІЙ, НОВІЙ ...»:
УКРАЇНА ПІСЛЯ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(деякі теоретичні міркування з приводу 70-річного ювілею)**

У статті розглядається комплекс питань військово-політичного, економічного, соціокультурного змісту, що характеризують суспільну ситуацію в Україні на час вигнання агресорів з її території. Аналізуються гуманітарні наслідки, зокрема людські й матеріальні втрати, заподіяні війною. Констатується дисонанс між очікуваннями радянських військовослужбовців і цивільного населення та реаліями відбудови економіки, соціальної сфери і другої радянзації західного регіону республіки. Розглядаються проблеми історичної пам'яті про Другу світову війну.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, геноцид, втрати, визволення України, історична пам'ять.

У понятійному полі, що накладається на велетенське поле бою Другої світової війни, практично кожна ділянка наповнена, так би мовити, вибухонебезпечними дефініціями. Перенасичення його ідеологемами та міфологемами, до яких за кілька повоєнних десятиліть звикли не лише пересічні громадяни, а й ті, хто мав би руйнувати міфи, — науковці, час від часу каталізує полеміку довкола окремих термінів, які, по суті, виступають маркерами певних концептуальних побудов. Ідеться не лише про старі, вже повністю або частково реконструйовані версії та схеми, а й нові, не менш політизовані, хоча й осучаснені авангардним методологічним антуражем.

Виразна нехіть вітчизняних вчених до осмислення теоретичних аспектів війни, відверте небажання істориків права і правознавців «переміряти» її подієве полотно «власним аршином» залишають дослідницьку сферу неструктурованою множиною публікацій без міцної концептуальної конструкції. Без належної аргументації та інтерпретації «проростають» цілі пласти історії війни, а окремі її сторінки сором'язливо продовжують замовчуватися чи перебувають на стадії емпіричного нагромодження.

Та, як би це не було комфортно, вченим час від часу доводиться виймати голову з «сипучого піску» фактів, озиратися довкола і з подивом

виявляти, що життя не просто вирує поруч, а збурюється викликами, відповіді на які, окрім іншого, слід шукати і в минулому.

Зручна ситуація, за якої історики не турбують державу, а держава не переобтяжує науковців, демонструє свою абсурдність, коли доходить до того, що нині українці мають виправдовуватися за те, що в роки війни вони не захоплювали чужі землі, не були суціль колаборантами і ксенофобами, «різунами» чи «гвалтівниками». На тлі наступальних інтерпеляцій сусідніх держав наша «оборонна» позиція не витримує жодної критики. І в цьому сенсі видаються принципово важливими дві зауваги.

По-перше, науковці мають у будь-який спосіб, але в розумних межах, зберігати автономність і суверенітет дослідницької праці. Це є необхідною умовою творення фундаментального знання, можливого як результат свободи творчості. Однак це зовсім не означає, що вони обов'язково мають уникати так званого «соціального замовлення». Просто слід переглянути його зміст, позбавивши попередньої заданості на певний результат і політизацію.

У зв'язку з цим має місце друга заувага. Таким «замовником» має виступати держава. Формуючи певну модель колективної пам'яті, держава повинна стимулювати й адресно підтримувати ті напрями наукових студій, що є найважливішими для реалізації її комеморативної політики. Наукові гранти, відрядження, державні програми з опрацювання окремих проблем, цільові видавничі проекти в поєднанні з широкою просвітницькою роботою та акціями у ЗМІ — таким є добре апробований у світі шлях до творення зваженої, повноцінної, а коли необхідно — інтенсивної гуманітарної політики, важливим елементом якої виступають історичні дослідження.

Інформаційне протистояння з радикально налаштованими польськими політиками, публіцистами і науковими колами програли не історики України, а українська держава. У світлі останніх подій це не викликає подиву. Але так було і до того. Лише одного разу, у 2003 р., керівництво країни активно залучило вчених до підготовки позиції уряду і Президента України щодо «Волинської трагедії», і це дало змогу виробити формулювання, що нівелювали односторонню відповідальність української сторони за характер і наслідки міжнародного конфлікту.

Доводиться констатувати, що чинниками, які стоять на заваді системного долучення вчених до генерування і реалізації політики у гуманітарній сфері, є: 1) відсутність політичної волі у керівництва держави; 2) нерозвиненість й аморфність громадянського суспільства, відсутність потужних і впливових недержавних організацій, фондів та інших інституцій, які в інших країнах виступають альтернативним інструментом гуманітарної політики загалом та підтримки дослідницьких програм,

зокрема; 3) нестабільна соціально-економічна ситуація, що суттєво обмежує можливості наукового пошуку, відряджень, роботи в зарубіжних архіво- і книгосховищах, контакти з науковою спільнотою за кордоном.

Повертаючись до питань термінології, почнемо з ключового поняття для цієї конференції — «визволення України». Деякі автори, здебільшого публіцисти, а незрідка й представники цеху професійних істориків, ставлять під сумнів відповідність цього терміна реальному стану справ у тому сенсі, що й після вигнання гітлерівців та їхніх союзників Україна не здобула справжньої свободи. У заголовок цього матеріалу не випадково внесено слова Кобзаря, який майже два століття тому так гаряче мріяв про Україну «в сім'ї вольній, новій». Проникний епос національного Провісника і донині слугує орієнтиром, своєрідним мірилом того, чого зумів досягнути і що зміг на довгому шляху до свободи подолати український народ. Щодо завершального етапу війни, на якому, до речі, більшовицький агітпроп активно експлуатував добре припасований до радянського патріотизму волелюбний запал шевченкового слова, то він позначений доволі суперечливими тенденціями. З одного боку, завдяки надзвичайним зусиллям Червоної армії окупантів було викинуто за межі українських етнічних територій. Віддаючи шану представникам усіх народів слід наголосити, що у складі чотирьох Українських фронтів воювало багато уродженців України — українців, росіян, білорусів, євреїв та інших. У деяких з'єднаннях частка останніх сягала 60–80%¹.

«Братерство по зброї» для ветеранів війни — не пустий звук, а слова, сповнені особливого змісту, що охоплюють взаємодопомогу й самопожертву, почуття ліктя й окопної солідарності. Але й українці не «втягували каштани з вогню чужими руками»: від 6 до 7 млн наших співвітчизників воювали у складі радянських Збройних сил проти нацизму і фашизму. За даними В. Косика, 2,5 млн з них не повернулося з фронту². За оцінками інших авторів, загальні військові втрати (включно з тими, хто помер від ран і хвороб у повоєнні роки, партизанів, українських повстанців, інших формувань) сягають 3,5 млн осіб³.

За рік до перемоги, у 1944 р., баланс людських втрат радянської та німецької армій становив 3,89 до 1, або 7 млн. до 1,8 млн.⁴ Як би не намагалися деякі штабні й польові командири планувати операції так, аби зменшити ризики для життя солдатів та офіцерів, десь на підсвідомості рефреном звучала фраза Сталіна, оприлюднена під час параду 7 листопада 1941 р. на Красній площі: «Наші людські резерви є невичерпними».

1 квітня 1942 р. вийшла постанова ДКО «Про організацію обліку і поховання полеглих воїнів, виявлених на звільненій території». І попри те, що цей документ з'явився з очевидним запізненням, привертає увагу й той факт, що органи влади на місцях зобов'язали залучати до санітарних

поховань місцевих мешканців, причому вони здійснювалися без встановлення імен та фіксації місць поховання, тобто з порушенням передбачених постановою приписів.

12 квітня 1942 р. у війська надійшов наказ НКО СРСР від 12 квітня 1942 р. про персональний облік втрат особового складу, який виконувався вкрай незадовільно. Автори книги «Народная война» з цього приводу пишуть: «Фронтовикам запам'яталось, як «знамениті» похоронні команди більше часу проводили за вивертанням кишень убитих, ніж похованням. Трупи засипали землею там, де їх виявили: у траншеях, щілинах, вирвах. Робили це погано: виднілися руки, ноги, голови мерців. Над могилою навіть палиці не ставили. Солдати та офіцери, які бачили процедуру «похоронів», скаржилися командирам: «Ці похоронні команди краще надіслати на передову, під вогонь, ніж допускати їх до святої справи віддання почесней загиблим!», вони обурювалися, що ніхто цим не керує по-справжньому: «Коли ми відступали, це було важко зробити, а тепер цілком можливо. Винести трупи до дороги і поховати на видному місці, з пам'ятником. Мине війна, рідні захочуть приїхати, подивитися на могили героїв. І що вони знайдуть?»⁵

В одному з інтерв'ю 75-річний фронтовик на запит молодого кореспондента «Чи було у вас на війні щось захоплююче і веселе?» відповів: «Ні, такого не припам'ятаю. Це була дуже важка робота». І зовсім неочікуваною була відповідь на друге запитання, що стосувалось друзів-побратимів: «Ні, друзів не було, тому що я служив у піхоті. Через 2–3 тижні від роти залишилося кілька осіб. Нас поповнювали за рахунок мобілізованих солдатів. Ми не встигали як слід познайомитися один з одним...»⁶.

У зв'язку з цим справедливо постає питання про причини надмірних людських втрат, виправдання яких влада алегорично вклала у слова відомої пісні: «Мы за ценой не постоим!». Оскільки ціною було життя мільйонів людей, сучасники мають розібратись у доктринальних установах більшовицького режиму, особливостях військового будівництва і стратегічного планування. Залишаючи осторонь аналіз особливостей військово-політичних рішень радянського керівництва, слід зазначити, що організація стратегічної оборони та управління військами супроводжувалися численними прорахунками, наслідком яких стали величезні людські втрати.

Унаслідок репресій другої половини 30-х рр. ХХ ст. кадровий офіцерський склад Збройних сил СРСР виявився на загал не готовим до виконання завдань, що ставилися перед ним у початковій фазі війни. Тогочасна система підготовки офіцерів не забезпечувала належного рівня знань і навичок. У цілому фаховий рівень офіцерського корпусу

залишався посереднім, якщо не низьким. Так, із 102-ї гвардійської дивізії Ударної армії 3-го Українського фронту на початку 1944 р. із 710 офіцерів лише 2% мали вищу військову освіту, 38% — закінчили військові училища, 50% — прискорені військові курси, 10% не мали спеціальної військової освіти⁷.

Здавалося б, тривала війна мала б багато чому навчити. Однак і на завершальному її етапі втрати особового складу діючої армії були високими, хоча частково це можна віднести на рахунок специфіки наступальних операцій. Та все ж не це визначило рівень показників. Поповнення, що в період 1943–1944 рр. надходило зі щойно визволених територій, не мало необхідних військових навичок, і саме серед цієї категорії військовослужбовців зафіксований найвищий відсоток безповоротних і санітарних втрат. Аби точніше проілюструвати ситуацію, звернемося до мобілізаційних документів. Для прикладу, серед 17 797 новобранців, які у травні — червні 1944 р. прибули до 5-ї гвардійської армії 1-го Українського фронту з Кіровоградщини та Одещини (13 473 українці, 2 907 росіян та інші) більше половини ніколи не служили в армії, 7 811 перебували в оточенні та полоні. З цього контингенту лише 5 009 були навчені військовій справі, решта — 12 888 не мали таких знань, умінь і навичок⁸.

Тодішня практика передбачала 1–1,5-місячну військову підготовку нового поповнення в запасних полках. Та в період наступу ці терміни далеко не завжди дотримувалися. Тому доволі часто погано навчених новобранців кидали в бій і саме вони ставали найвразливішими для противника. Начальник політвідділу 60-ї армії Ісаєв з цього приводу в лютому 1944 р. доповідав, що «зустрічалися факти, коли нове поповнення йшло в бій, не вміючи володіти ввіреною йому зброєю». Так з'явилося гіркє словосполучення «чорносвітки» — небмундировані мешканці щойно визволених регіонів України, які встеляли своїми тілами безкраї бойовища 1943–1944 рр.⁹ Неспростовним доказом такого стану речей стали мобілізації на Черкащині. Значну їх частину, в тому числі, зовсім необізнаних з військовою справою, невдовзі кидали на передову, де вони тисячами гинули.

Разом із тим 1944 р. продемонстрував й інші тенденції. Саме в цей час радянська економіка досягла максимальних показників у виробництві озброєння та бойової техніки: 29 тис. танків і САУ, 40,2 тис. літаків різних типів, 47,3 тис. гармат і мінометів, 4,86 млн одиниць стрілецької зброї¹⁰. За цей період німецькі підприємства випустили 8,6 тис. танків, 17,2 тис. літаків, 20,5 тис. гармат¹¹.

Армія отримувала новітні зразки бойової техніки — танки Т-34 з 83-міліметровою гарматою та підвищеною швидкістю, ІСУ-122 та

ІСУ-152, 100-міліметрові гармати, реактивні установки М-13 та М-30, модернізовані й нові винищувачі Як-3, Ла-7, штурмовики Іл-10, які за техніко-тактичними параметрами не поступалися, а здебільшого переважали аналоги, що перебували на озброєнні противника.

Покращилося матеріально-технічне забезпечення частин і з'єднань, хоча незрідка інженерні, саперні та інші служби не встигали за розвитком подій, відставали від передових підрозділів, що вели наступ.

На початку літа 1944 р. в радянських Збройних силах налічувалося понад 9 млн військовослужбовців. Крім того, проти нацистів на Східному фронті воювали щойно створені польські, чехословацькі, румунські, югославські, французькі регулярні формування — всього понад 100 тис. осіб. Німеччина поставила «під рушницю» 9 млн. 365 тис. осіб, а в складі її союзників перебувало 2,7 млн. військовослужбовців¹².

Одночасно зі здатністю систематично нарощувати поповнення діючої армії Радянський Союз у вирішальній фазі війни зміг забезпечити економічну перевагу над противником. Окрім власних ресурсів, значну роль у цьому відіграли надходження за ленд-лізом.

Одним з вирішальних факторів, що визначив перебіг подій на фронті, стало помітне зростання військової майстерності середнього та вищого командного складу радянських Збройних сил, який за роки війни поповнився молодими випускниками академій. Середній вік радянського генералітету в цей час був у середньому на 10 років менший, ніж у Вермахті. Радянське військо мистецтво збагатилося досвідом попередніх битв і, враховуючи гіркі уроки 1941–1942 рр., вийшло на новий рівень. Це позитивно позначилося на якості стратегічного й оперативного планування, управлінні військами в різних умовах. Із середини 1943 р. радянське командування вдалося до принципово нових стратегічних дій — операцій групами фронтів, у яких досягалася небачена до того концентрація сил: 100–150 дивізій, 3–5 тис. танків, 5–7 тис. літаків, десятки тисяч гармат і мінометів, а смуга наступу сягала 500–700 км по фронту та глибини — 300–500 км.

Слід вказати й на ще одну обставину. Попри всі зусилля радянського ідеологічного апарату в 1941–1942 рр. не вдалося досягнути суцільної лояльності. Опосередковано це засвідчила кількість дезертирів, зрадників, колаборатнів. Однак понад 2 роки окупації переконали більшість населення окупованих територій у тому, що нацисти принесли в Україну геноцид, економічний визиск, прирікаючи місцеве населення на безправне животіння та перетворюючи його на безплатну робочу силу для Райху. Жажіття окупації стали унаочненням сутності «нового порядку» і сприяли зміні суспільно-політичних настроїв тих, хто перебував на зайнятих гітлерівцями землях.

З лютого 1943 р. до жовтня 1944 р. з території УРСР радянські мобілізаційні органи призвали 3 млн 692 тис. 454 особи¹³. Враховуючи, що мобілізаційні заходи продовжувалися до самого завершення війни, кількість поповнення з України за роки війни в цілому оцінюється в межах від 6 до 7 млн. осіб (деякі призивалися повторно).

В апокаліптичній картині жертв України на довгі десятиліття розчинилися цілі соціальні, конфесійні групи — військовополонені, євреї і роми, остарбайтери, учасники українського і польського національно-визвольних рухів та інші. Демографічні процеси, заходи соціально-економічного порядку в поєднанні з офіційною комеморативною політикою все більше «вирівнювали» складний ментальний рельєф і реальну структуру недавнього минулого. Розкриваючи механізм пам'яті про Голокост у Східній Галиччині, американський історик О. Бартов так описував ситуацію в повоєнних містах: «Багато хто з жителів цих міста або їх предки приїхали сюди з інших територій, вони переселилися в центр міста (зокрема, в покинуті єврейські будинки) з навколишніх сіл; їх переселили сюди з віддалених територій; або ж, зрештою, вони приїхали із внутрішніх регіонів СРСР. Це полегшило процес навмисного стирання пам'яті: підручники з історії, туристичні путівники та статті журналістів про ці регіони могли подавати спотворену історію, не ризикуючи наражатися на будь-які заперечення. Людей, історію яких стирали, вже більше не було, щоб протестувати проти цього; ті ж, хто зайняв їхнє місце, нічого не знали про минуле й не мали особливого бажання дізнатися, власниками чиїх будинків вони стали.

Звісно, були й ті, хто брав участь у знищенні єврейських громад чи був свідком такого знищення. У часи радянського панування такі люди навряд чи багато розповідали про співпрацю з нацистами або пасивну співучасть у діях останніх. Кілька тих, хто давав євреям притулок, також навряд чи розповіли б про свої вчинки. Колишні злочинці могли очікувати покарання від влади не стільки за знищення євреїв, скільки за співпрацю з «фашистами» та зраду «радянської влади». Колишні рятівники могли очікувати ворожого ставлення до себе з боку більшості, яка переважно підтримувала «виселення» євреїв зі свого середовища, і згодом вважали, що ті, хто намагався врятувати жертв, слугували чинником, який підкреслював її власну злу природу. Така схильність до відштовхування «добряків» саме через те, що їх дії були прямим осудом тих, хто добра не робив, а допомагав у злих справах чи шукав вигоди у злочинах, є досить поширеною»¹⁴.

Останніми роками вітчизняні науковці активно інтегруються у міжнародні дослідницькі проекти в різних зонах наукового пошуку. Особливо продуктивними ці зусилля виявилися у сфері усної історії та історичної

пам'яті в різних її вимірах. Спокуси проникнення в «малі світи» пов'язані з захоплюючими мандрівками в «терра інкогніта» історичного дійства, максимальним наближенням до об'єкта дослідження і навіть безпосередньої участі в конструюванні/реконструюванні цього минулого самого вченого, перетворення його (принаймні уявне і таке бажане для нього) на частинку суб'єкта історичного дійства шляхом інтенсивної інтерпретації почутого, побаченого, відчутого, зафіксованого іншими засобами.

Освоєння таких напрямів потребує оволодіння комплексом спеціальних методик, певної теоретичної підготовки, доброї обізнаності з напрацюваннями своїх колег за кордоном. Нині доволі рельєфно проглядається тенденція захоплення авангардними векторами історичних студій все більшої кількості молодих, обдарованих науковців.

Та при цьому постає запитання: чи не вийде так, що глибоке занурення у вузькі, спеціальні пласти минулого, не залишить на поверхні того, що зветься метанаративом фундаментального знання, ядром якого виступає «сухий залишок» різновекторних розвідок?

Можливо, нині не час для індивідуальних узагальнюючих праць. Їх формат, структура, жанрова специфіка, характер подачі матеріалу й у найближчому майбутньому визначатимуться якостями, якими володіють невеликі творчі колективи, причому необов'язково однодумців, але людей, які розмірковують над проблемами війни в руслі соціальної історії чи воєнної антропології. Мова йде про синтетичні жанрові рішення в руслі колективних творчих зусиль, у яких не губиться позиція кожного з авторів, а також ті видання, в яких інтерпретаційний наратив поєднується з джерельними подачами.

Разом із тим повноцінне функціонування наукового простору неможливе без індивідуальних інтелектуальних проривів, спроб концептуального осмислення/прочитання історичного полотна, історіософських досягнень. Ідеться якщо не про персоніфіковані сенси історії, то про вужчі конотації недавнього буття у широких асоціативних рядах та незвичних ракурсах, забарвлених спостережливим дослідником у власні кольори та оцінки.

У сучасній вітчизняній науці можна відстежити дві визначальні тенденції: першу репрезентує офіційний наратив, що формується під впливом державної політики в гуманітарній, освітній та культурній сферах, а також основних напрямів політики пам'яті; а другу, — менш формалізований і заангажований в ідеологію та політику, позначений спробами прориву в раніше малодосліджені зони за допомогою новітніх дослідницьких засобів. Іманентними рисами першої є орієнтація на позитивізм і традиційну домінанту макроісторії, схильність до широких узагальнень і певної схематизації історичного процесу, стрункої ієрархії подій і навіть

деяка погорда з того, що науковий консерватизм і фундаменталізм у всі часи вважалися невід'ємним атрибутом науковості. У другому випадку маємо справу з демонстративною індиферентністю у ставленні до імпульсів, що надходять від політикуму і владних структур, а також суворих правил гри, давно прийнятих у серйозних академічних коридорах, потягом до експериментів, освоєння авангардних дослідницьких інструментів, прагненням вийти в ті простори минулого, які донедавна залишалися або табуйованими, або неперспективними.

Одним з векторів таких зусиль є прагнення з'ясувати ситуацію в західноукраїнських регіонах в екзистенційній ситуації 1944 року. Нині практично неможливо встановити, яка частка мешканців цих регіонів була лояльною до більшовицького режиму, але існують факти, що ілюструють небажання багатьох осіб призовного віку ставати до лав РСЧА. Для прикладу, тільки в 11 районах Волинської області в березні — квітні 1945 р. в ході перепису населення, діяльності агентури НКВС і НКДБ формувань самоохорони та винищувальних загонів було виявлено 863 особи, які ухилялися від служби в армії, одночасно на спецпоселення було депортовано 187 родин «банд-посібників»¹⁵.

«Полювання» радянських спецслужб на учасників українського національного підпілля, масові облави й арешти, виселення тих, кого більшовицькі власті вважали противниками радянського ладу, родинне заручництво спричинили зустрічний сплеск насильства. Його жертвами ставали не тільки приїжджі функціонери, а й місцеві активісти, які підтримали заходи влади в руслі другої радянізації краю. Лише в Ровенській області з 7 до 18 березня 1944 р. було вбито 22 активісти і 5 сімей мобілізованих до Червоної армії. 18 березня з м. Вишневець до Ямполь (Тернопільщина) вирушили дві групи призовників. У с. Манів під час ночівлі унівці роззброїли червоноармійський загін супроводу, а новобранців відпустили зі словами: «Ідіть по домівках і більше на призовний пункт не з'являйтесь, а коли хто піде, того знищимо самого, а майно спалимо»¹⁶.

Оскільки більшовицький агітпроп у цих регіонах не спрацював, влада вдалася до «послуг» православного духовенства. Свого часу німецька окупаційна адміністрація примушувала священнослужителів переконувати місцеве населення виїжджати на роботи до Райху. Невдовзі їх змусили силою власного авторитету залучити до лав Червоної армії призовний контингент щойно визволених від ворога територій. І цей прийом спрацював. Так, у с. Забороль Олександрійського району Ровенської області на зборах села виступив місцевий парох, який переконував людей у необхідності спільної боротьби українського і російського народів проти гітлерівських загарбників. Після цього багато чоловіків

добровільно з'явилися на приписний пункт¹⁷. У Зборівському районі (Тернопільська область) у другій декаді червня 1944 р. добровільно прийшли до військкомату 848 чоловіків, які до того ухилялися від мобілізації. 279 із них загитував отець Никифоров з с. Бабенці¹⁸.

Місцеве польське населення розділилося в оцінці ситуації та перспектив відродження суверенної держави. Значна частина громадян, вбачаючи головного ворога в Німеччині й вважаючи СРСР здатним подолати нацизм, зголошувалася стати до лав не лише Війська Польського, підрозділи якого формувались у радянському тилу, а й Червоної армії. А ті, хто волів відновити Польщу в довоєнних кордонах, продовжував боротьбу в підпіллі у складі збройних формувань Армії Крайової, загонів самооборони тощо. Радянські спецслужби долали цей спротив тими ж методами, які застосовували проти ОУН та УПА. Розпуск цих загонів, арешти польських націоналістів, а особливо встановлення більшовицької влади на «полуднево-всхідніх кресах» викликали негативні настрої в багатьох поляків, які чинили пасивний опір і перебували в опозиції до сталінського режиму¹⁹.

Згідно з угодою між радянським урядом та Польським комітетом національного визволення від 1 жовтня 1944 р. розпочався трансфер українців з польських територій та поляків з України, що мав на меті ліквідувати ареали спільного проживання поляків й українців та загрозу ескалації міжнаціонального протистояння. Однак характер і методи переміщення сотень тисяч людей, а також те, у який спосіб вирішувалися соціально-економічні питання, перетворило цю масштабну акцію практично на депортацію.

Неоднозначно сприйняли повернення більшовиків і представники інших етнічних груп. Так, у доповідній записці до ЦК КП(б)У від 15 липня 1944 р. секретар Чернівецького обкому партії повідомляв, що «активізація сіонізму в роки румунської окупації, діяльність молодіжної єврейської організації «Бейтар», прагнення єврейських лідерів створити на території Буковини «Трансїорданію» з залученням 14-мільйонного єврейства з усього світу, антирадянські настрої серед єврейських мешканців краю, його прагнення займатися торгівлею, обслуговуванням та спекуляцією, — усе це викликало негативне ставлення до трудових мобілізацій та призову до Червоної армії²⁰.

Євреї переходили на нелегальне становище, фальшували документи, виїздили до Румунії. Лише в Чернівцях уникло мобілізації 853 особи єврейської національності, 528 з яких були затримані (решті вдалося перебратися до Румунії). Туди ж подалися з прифронтової зони й тисячі родин буковинських українців, які не бажали знову ставати об'єктом соціалістичного експерименту²¹.

Під пильною увагою спецслужб опинилися фольксдойче, які не відійшли разом із німецькою армією, що відступала на Захід. На території дислокації військ 2, 3 і 4-го Українських фронтів у листопаді 1944 р. були створені 3 оперативні групи НКВС, які впродовж 10 днів мали узяти на облік усіх осіб німецької національності, які тут мешкали. Разом із німцями, інтернованими з Румунії, Угорщини, інших країн, їх спрямували на роботу на підприємства важкої індустрії та будівництва²².

З 1944 р. пов'язана ще одна трагічна ювілейна дата. У лютому 1944 р. війська НКВС депортували 150 тис., а у травні — ще 30 тис. кримських татар, понад 12 тис. болгар, 15 тис. греків, майже 10 тис. вірмен, частина з яких загинула на чужині²³.

Однак, незважаючи на тривалу війну й системні «зачистки» спецслужбами колаборантів, «зрадників Батьківщини», «ворогів народу», більшість цивільного населення України очікувала на позитивні внутрішньополітичні та соціально-економічні зміни. Аби швидше відбудувати сплюндровані війною та окупацією об'єкти виробничого та соціально-побутового призначення, люди ладні були знову терпіти й напружено працювати. Керівництво держави сповна скористалося цими настроями, але через брак ресурсів удалося до примусових мобілізацій молоді в ремісничі училища, школи ФЗН та безпосередньо на роботи з відродження Донбасу й інших промислових районів республіки.

Ще не маючи уяви про справжні масштаби українського самостійницького руху і вплив ОУН та УПА, Сталін зробив надзвичайно вдалий дипломатичний крок, аби послабити критику його політики в національному питанні. Навесні 1944 р. з його санкції було створено наркомати оборони і закордонних справ УРСР, що мало символізувати суттєве розширення суверенітету цієї союзної республіки. Стратегічним продовженням цієї лінії стала пропозиція радянського лідера про участь УРСР і БРСР у формуванні нового міжнародного органу — ООН на правах засновників. Ці кроки мали спростувати звинувачення СРСР у позбавленні українців права на самовизначення й вибити пропагандистські козири з рук українського націоналістичного підпілля.

Та це жодним чином не вплинуло на рішучість керівників самостійницького руху вести боротьбу за повну незалежність України, попри очевидну неспівмірність сил. Незважаючи на великі втрати, ОУН і УПА в 1944 р. на ділі продемонстрували свою безкомпромісність і готовність битися до останнього подиху проти сталінської тиранії.

Попри маневри Кремля, очікування можливого послаблення режиму, зокрема його репресивної складової, демократизації суспільно-політичного життя, підвищення добробуту не відбулося. Сталіна керував власною стратегією розвитку країни, яку визначали геополітичні амбіції

вождя. Пересічним громадянам у ній відводилася функція «гвинтиків» — слухняних, покірних і практично безправних.

Ця сторінка, в якій важкий травматичний синдром накладався на гірке розчарування від втрачених надій та ілюзій, все ще досліджена недостатньо. Радянський режим зарахував до жертв абстрактну (хай і величезну!) кількість убитих, однак наглухо закрити інформацію про живих людей, які зазнали невимовних страждань.

Розмірковуючи над інтерпретаціями О. Бартова у книзі «Стерті», російський історик Ілля Герасимов відразу зазначив, що він пише з Росії, «де за останні десять років політика пам'яті не просто реакційна, а буквально абсурдна, адже її головна мета полягає не так у маніпуляції репрезентаціями минулого, як у прямій амнезії». А далі вчений зазначає, що «Україна пішла досить далеко вперед в історичній рефлексії — як усередині професійної спільноти істориків, так і в сфері широкої суспільної дискусії. Більша відкритість до минулого водночас робить Україну ближчою до «цивілізації». Маю на думці не неznані інфекції та економічну експлуатацію, а травму національного історичного нарративу, який ніби щойно сформувався, але одразу втрачає монолізм і стає об'єктом альтернативних інтерпретацій. А також — і це ще важливіше — об'єктом претензій на репрезентацію груп, раніше позбавлених голосу»²⁴.

Усім, хто причетний до формування історичної пам'яті та державної політики комеморації, варто брати до уваги той факт, що колективна пам'ять багато в чому є сублімацією індивідуальної пам'яті, яка з моментального парадно-офіційного кластера розпадається на тисячі дрібних часточок. Вони світяться по-своєму й ніколи не зникають, хоча зовні й згасають і залишаються непомітними та не беруться до уваги тими, кому до вподоби якісь інші кольори та відтінки. Цей рівень історичної пам'яті функціонує за власними, незрідка несуголосними з колективною пам'яттю, принципами. На неї важко вплинути, її складно змінити, вона часто досить суб'єктивна, кострубата й неполіткоректна. Та саме вона найчастіше стає мірилом адекватності того, про що з таким переконанням пишуть у своїх працях науковці.

Очевидно, нам усім постійно слід учитися прислухатися до цього внутрішнього ритму й голосу невимовного та незбагненого Хроносу. Можливо, саме в цьому є хист і покликання історика?

¹ *Гриневич В.А.* Українці в Червоній армії // Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: Історичний нарис, події, портрети. — К., 2001. — С. 194–198.

² *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. — С. 455.

³ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В.Д. Конашевича. — К., 1996. — С. 547.

⁴ War in the East. The Russo-German Conflict. 1941–1945. — New-York, 1977. — P. 101.

⁵ Народная война. К 70-летию начала Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М.: Общественный фонд «Патриот», 2011. — С. 393–394.

⁶ Там само. — С. 394.

⁷ *Гриневиц В.А., Лисенко О.Є.* Випробування: перевірка війною // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України. Нариси в 3-х томах. — Т. 2. — К., 2004. — С. 200.

⁸ Там само. — С. 201.

⁹ Там само.

¹⁰ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание. — М., 2009, — С. 333.

¹¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. 6 т. — Т. 4. — М., 1962. — С. 115.

¹² История Второй мировой войны 1939–1945 гг.: В 12 т. — Т. 9. — М., 1978. — С. 16–19.

¹³ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Назв. праця. — С. 400.

¹⁴ *Бартов Омер.* Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні. — К., 2010. — С. 116–117.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 46, спр. 767, арк. 35–144.

¹⁶ Там само. — Оп. 23, спр. 890, арк. 17.

¹⁷ Там само. — Арк. 22.

¹⁸ Там само. — Оп. 46, спр. 394, арк. 46.

¹⁹ Там само. — Оп. 23, спр. 890, арк. 86.

²⁰ Там само. — Спр. 895, арк. 59–60.

²¹ Там само. — Арк. 55–61.

²² Див.: *Гриневиц В.А.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) — К., 2007. — С. 375.

²³ *Зінченко Ю.* Кримські татари. Історичний нарис. — К., 1998. — С. 143–144.

²⁴ *Герасимов Ілля.* Judenrein пам'ять та її невідповідності. — У кн.: *Бартов Омер.* Назв. праця. — С. 277.

В статтє рассматривается комплекс вопросов военно-политического, экономического, социокультурного содержания, характеризующего общественную ситуацию в Украине в период изгнания агрессоров с её территории. Анализируются гуманитарные последствия, в частности, человеческие и материальные потери, вызванные войной. Констатируется диссонанс между ожиданиями военнослужащих, гражданского населения и реалиями восстановления экономики, социальной

сферы и второй советизации западного региона республики. Рассматриваются проблемы исторической памяти о Второй мировой войне.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, оккупация, геноцид, потери, освобождение Украины, историческая память.*

The article examines the range of questions of military, political, economical, sociocultural origins, which characterize social situation in Ukraine during the expulsion of aggressors from its territory. Humanitarian consequences of war, especially men and materiel losses, are analyzed. The dissonance between expectations of military personnel and civilian population and realities of restoration of economy, social sphere and second sovietisation of western region of the republic is highlighted. The question of historical memory about the World War II is also studied.

Keywords: *World War II, occupation, genocide, losses, liberation of Ukraine, historical memory.*

Олександр Масвський
(Київ)

ВІЙНА У ПЛАКАТНОМУ ВИМІРІ 1943–1944 рр.

Стаття присвячена дослідженню пропагандистських плакатів, що були розповсюджені на території України з 1943 по 1944 рр. Проаналізовані основні сюжети, тенденції розвитку, мотиви, що використовувались в плакатній пропаганді, ступінь дієвості цієї агітаційної продукції на населення. Визначено роль пропагандистських плакатів у боротьбі за свідомість українського населення.

Ключові слова: плакат, карикатура, пропаганда, свідомість, плакатна пропаганда, маніпуляція, Друга світова війна, визволення.

З початком визволення України активно мобілізувалися художники-плакатисти, які миттєво реагували на події, що відбувалися на фронтах і за допомогою плакатної продукції, яка стала потужним джерелом художньої рефлексії формували необхідний інформаційний простір.

Під впливом бойових дій плакат як жанр концентрує енергію і відточує актуальні меседжі, які необхідно донести до населення. З настанням перелому в ході війни та початком вигнання окупантів з радянської землі істотно змінюються характер, інтонація і образний ряд цього виду пропагандистської продукції. У ньому все впевненіше звучить тема перемоги, сатира набуває ще більш наступального характеру, повніше розкривається потворна і злочинна сутність нацизму і фашизму. З'являється все більше творів, пройнятих героїчним пафосом.

Яскравою ілюстрацією плакатної тематики визволення є робота М. Жукова і В. Калімашина «Боєць, Україна чекає на тебе!» (1943). На плакаті зображено жінку, прив'язану колючим дротом до стовпа з табличкою «Київ» німецькою мовою. В цей період масово тиражуються плакати, сповнені ідеї якнайшвидшого очищення рідної землі від загарбників. Це мало ствердити населення окупованих територій у вірі в остаточну перемогу над ворогом і спонукати його до участі в боротьбі проти окупантів.

Для активізації спротиву гітлерівцям на окупованих землях плакатну продукцію та листівки широко використовували підпільники і партизани. Так, з протоколів № 6–10 засідань нелегального ЦК КП(б)У від 29 січня, 30 квітня 1943 р. постає, що підпільні більшовицькі організації проводили

не лише потужну агітаційно-пропагандистську роботу серед населення, а й займалися збором матеріалів з окупованих областей для обробки та використання її як інформаційної зброї проти окупантів. Підпілля вивчало, систематизувало цей матеріал з метою використання його для контрпропаганди за допомогою плакату, листівок і преси¹.

Активне використання плакатної пропаганди давало змогу сформувати у громадян образ «ворога-фашиста», і закріпити його у свідомості населення за допомогою зображень тварин (плакат «Звір поранений! Доб'ємо фашистського звіра!», створений у 1943 р. художником Д. Моором). Він містив заклик продовжити до переможного кінця боротьбу з німецькими загарбниками. На плакаті в карикатурній формі зображений звіроподібний гітлерівець з пістолетом, з явним наміром нападати.

Головним завданням плакатної продукції в переломний, 1943 р., вважалася активна мобілізація населення на протидію ворогу, підживлення почуття люті та ненависті до нього. Саме плакати, які закликали до помсти, становили один з найбільших масивів плакатної продукції. Представником такої серії є плакат «Мсти німецьким псам!», створений у 1943 р. художником Л. Головановим. Цей твір несе в собі виразну агітаційну спрямованість на формування почуття ненависті до німецьких нацистів і підсвідомо нав'язує прагнення помститися їм за кривди, заподіяні нашому народу. На плакаті зображена молода дівчина, яка роздягнена тікає в холоднечу з маленькою заплаканою дитиною від німців. На другому плані проступають силуети двох гітлерівців, які застрелили їхню матір. Плакат викликає співчуття до жертв нацизму і водночас нестримне прагнення знищити ворога, покарати його за все горе і нещастя, які він приніс мирним жителям.

Основна ідея плакату «Мсти за горе народу!» (1943) за авторством художника В. Іванова також фокусується на образі жінки, яка стискає підняту руку в кулак. Всім своїм виглядом постать випромінює ненависть до німецьких окупантів і закликає радянських солдатів помститися за всі заподіяні окупантами приниження і бідкування.

На плакаті М. Жукова «Синку, помстися!» (1944) зображений сліпий старий з палицею в руці, якого позбавили зору німці. Плакат звертається до радянських воїнів із закликом помститися за ці та інші звірства нелюдам. Під плакатом розміщено опис реальних подій, що стали основою плакатного сюжету.

Примусове вивезення населення на роботи до Німеччини також знайшло відображення у плакатній продукції цього періоду. «Боець, звільняй радянських людей від німецької каторги!» — закликав плакат, створений у 1943 р. Л. Головановим. На плакаті зображені радянські люди, яких німецькі окупанти примусово відправляють на рабську працю до Райху.

Цей продукт пропаганди адресувався насамперед радянським воїнам, з метою стимулювання їх почуття обов'язку щодо звільнення радянських людей з німецького рабства. Плакат «Воїн Червоної Армії, звільни!» спрямований на посилення почуття ненависті до загарбників і прагнення помститися за всі звірства, які вони творили на окупованих територіях. Створений у 1943 р. художником М. Мальцевим плакат також містив зображення зв'язаної жінки, яку німці викрадають, аби відправити до Німеччини на рабські роботи. Постать жінки всім своїм виглядом закликає воїнів Червоної армії захистити її, врятувати і помститися нацистам.

Про звільнення від німецького рабства й неволі волають жінки з плаката В. Корецького «Воїн Червоної армії, врятуй нас від фашистського рабства!» (1943). Він спрямований на вплив радянських військово-службовців і посилення в них співчуття жертвам гітлеризму, а також ненависті до ворога і прагнення до помсти. На ньому зображені радянські жінки, яких німці помістили у вантажні вагони (теплушки) для вивезення на каторжні роботи до Райху.

Плакат «За муки, за рани я помщуся німцям!», також створений художником В. Корецьким у 1944 р., мав пробудити у червоноармійців бажання якомога швидше визволити радянських військовополонених з німецьких таборів і почуття помсти до ворога — гітлерівських загарбників. Центральною фігурою виступає щойно звільнений поранений військовополонений радянський солдат, якому допомагає червоноармієць. На дальньому плані видно вивіску «Табір для військовополонених» і вітання звільнених з полону людей на адресу своїх визволителів. Плакат виконаний в жанрі соцреалізму, з усіма іманентними атрибутами.

Тему визволення військовополонених віддзеркалює і плакат «Дні і ночі чекаємо тебе, боєць!», створений у 1944 р. художником В. Івановим. На ньому зображена молода дівчинка за ґратами, яка плаче. На решітці — напис: «Радянські військовополонені». На задньому плані — безліч людей з бірками на одязі. Дівчинка на передньому плані тримається руками за прутья решітки і всім своїм безмовним виглядом волає про допомогу і порятунк. Плакат сприймається як виразний продукт соцреалізму, спрямований на посилення почуття помсти ворогові, співчуття і співпереживання співгромадянам, які перебували в німецьких катівнях².

Після Белгородсько-Харківської операції у серпні 1943 р. та визволення міст Белгорода і Харкова з'являються плакати, які відображають довгоочікувану перемогу над ворогом і надихають радянських воїнів на нові звершення. Яскравим прикладом такої пропагандистської продукції є плакат «Харків радянський! Харків наш — український!» Вікно ТАРС № 675 (Харків радянський! Харків наш — український! Обніміться брати

українці в день великого свята!). Створений він у 1943 р. художником Вікон ТАРС П. Соколовим-Скалею. Плакат присвячений визволенню міста від німецьких загарбників. На плакаті зображений літній чоловік, який дякує воїнові Червоної армії за своє визволення. На фоновому плані плаката, в зимовій синяві, зображений танк, що рухається на ворога з червоним прапором у супроводі піхотинців. Стилістика цього плаката сповнена глорифікаційного пафосу й урочистості з приводу перших перемог над ворогом, здобутих у ході визволення Східної та Лівобережної України. Героїчна риторика подій на фронті доповнюється ще однією сюжетною лінією — відбудовною. Найяскравішими зразками продукції цього стибу є плакат «Донбас звільнений! Шахтар, відроди богатирську міць Донбасу!» художника О. Кокорьокіна, виданий у Москві, видавництвом «Мистецтво» у 1943 р. та плакат «Ми відновимо тебе, наш рідний Донбас!», «Відбудуємо!». Показово, що більшість плакатів цієї тематичної ніші, які містили заклики до відбудови, надходили саме з центру, оскільки існувала гостра необхідність відродження зруйнованого економічного потенціалу — відновлення вугільних шахт і гірничо-збагачувальних фабрик, металургійних підприємств, машинобудівних заводів, інших об'єктів військово-промислового комплексу.

Одним з найголовніших напрямків плакатної пропаганди періоду 1943–1944 рр. було відтворення не тільки індустріальної, а й аграрної інфраструктури. Так, у 1944 р. вийшло агітвікно ТАРС № 958, створене П. Соколовим-Скалею. На плакаті зображений селянин, який засіває поле, а в цей час його охороняє від Гітлера воїн Червоної армії. Під плакатом вміщено вірш І. Петрова:

Фашистського лиходія
Кидає в жар і тремтіння: —
Колгоспник буде сіяти
Овес, пшеницю, жито.

У полях під сонцем спекотним
Наш урожай зійде.
А Гітлер сіяв війни
І смерть свою погне.

Тилова плакатна агітація 1943–1944 рр. закликала: «У снаряди переливши брухт прискоримо ворога розгром», «Збирання врожаю — грізний удар по ворогу!», «Брак — ворог, геть брак», «Балакучість — розтрата робочих годин, у робочий час — язик на засув!» і т. д.

У рамках відбудови було організовано Всесоюзне соціалістичне змагання. У зборі коштів для армії брало участь все населення. У 1943 р. в

СРСР було реалізовано облігацій П державної позики на суму 12 млрд руб. І важливу роль у цьому відіграла плакатна пропаганда.

У результаті Київської наступальної операції було розгромлено київське угруповання противника, визволено столицю України і створено стратегічний плацдарм, який відіграв важливу роль у боях за Правобережну Україну. Реакцією на події у столиці України став плакат М. Долгорукова «Чудовий Дніпро за тихої погоди...». Автор використав у якості підтекстовки до плаката рядки М. Гоголя, на якому зобразив переправу радянських військ через Дніпро, використавши гамму з трьох кольорів, на передньому плані зобразивши понівечений німецький шолом.

Агітаційний плакат художника Віктора Іванова — «П'ємо воду рідного Дніпра» (1943 р. відразу після взяття Києва) зображує повсякденну фронтову обстановку, але з якоюсь урочистістю і впевненістю в непереможності радянського бійця. В образі солдата, який п'є воду Дніпра зі свого шолома, кожен воїн Червоної армії міг легко уявити себе. Плакат вдало виконував функцію піднесення бойового духу радянського солдата, усвідомлення правоти визвольної місії, впевненості в повній перемозі над ворогом. Слова на плакаті «П'ємо воду рідного Дніпра, і будемо пити з Прута, Німану та Бугу», — мали надихнути на бойову звитягу і нові подвиги в ім'я визволення рідної землі.

Сам художник так згадував свою роботу: «Вихідним моментом для створеного мною плаката «П'ємо воду рідного Дніпра, будемо пити з Прута, Німану та Бугу!» слугував звичайний і, здавалося б, буденний сюжет: змучений спрагою солдат, діставшись до річки, зачерпнув шоломом воду і п'є її. Проте в ті знаменні дні наступу наших військ «дістатися» до Дніпра можна було лише ціною великої ратної праці кожного радянського воїна. Здавалося б, що для образного, символічного узагальнення можна було зробити фігуру червоною, урочистою. Але я не міг піти по такому шляху. Було потрібно домогтися епічної, схвильованої урочистості плаката, зберігаючи при цьому всю простоту і повсякденність. Мені хотілося, щоб у цьому плакаті глядач — боєць упізнавав і себе, і своїх однополчан, одягнених у сірі шинелі, а читаючи текст, ще до наказу командира, наперед знав своє завдання, бачив мету ...»³.

Із визволенням Києва у друкованій ідеологічній продукції активно експлуатується образ Богдана Хмельницького. На політичному плакаті «Слава визволителям України! Смерть німецьким загарбникам!», створеному в 1943 р. і художником Д. Шмаріновим, на передньому плані плаката зображено червоноармійця в обіймах української жінки, а на задньому — пам'ятник Богдану Хмельницькому, як символ возз'єднання України з Росією. Плакат символізує визволення Києва — столиці

України, і подальше просування Червоної армії до західних кордонів СРСР та повне визволення всієї території України.

У листопаді 1943 р. з'явилися: Агітвікно ТАРС № 6 «Вперед хоробрі нащадки Богдана!», робота Магнушевського «Слава визволителям Києва!», на яких фігурує пам'ятник Богдану Хмельницькому, покликаний символізувати волелюбні традиції українського народу в боротьбі проти іноземних наїзників.

Активно підіймала бойовий дух і плакатна сатира «Вікон ТАРС». Для прикладу, плакат «На дніпровських позиціях гітлерівці мали намір міцно триматися» (Вікно ТАРС № 906) створили Кукринікси в 1944 році. На плакаті зображено коня з головою Гітлера, який впав через полумку оглоблі. Там же зображено і птаха з головою Геббельса. Плакат виконаний у сатиричному стилі, що продовжувало і розвивало лінію політичної сатири. Він викликав саркастичну посмішку, підсилював почуття зневаги до «паліїв війни» та їхньої недолугої політики, що врешті-решт зазнала краху. Підтекстовкою плаката є цитата з доповіді А. Щербакова 21 січня 1944: «На дніпровських позиціях гітлерівці мали намір міцно триматися. Але, як кажуть, трималася кобила за оглоблі, та впала».

На сатиричному листі М. Черемних № 952 «Справа була на Дніпрі. Те ж таки було на Дністрі. Ні зітхнути, охнути — ніколи обсохнути!» зображені жалюгідні мокрі гітлерівці, які вилазять з води. Ці та інші матеріали наочної агітації мали на меті стимулювати наступальний порив червоноармійців, запевнити їх у невідворотній поразці ворога і створювали позитивний настрій та віру у власні сили. Багато підтекстовок, які використовувалися на сатиричних плакатах, солдати використовували як частушки, оскільки їх було легко запам'ятати завдяки простій рифмі та образному ряду плаката.

Швидко реагували на події, що відбувалися на фронтах, «Вікна ТАРС». Так, відразу після визволення певного міста оперативно з'являлися нові плакати, що повідомляли про цю радісну подію населенню. Прикладом може слугувати «вікно» № 891 П. Саркіяна «Новоград-Волинський наш!» і № 960–961 «Великий день» (1944), присвячений визволенню Одеси від німецько-румунських окупантів. На ньому зображені одеські сходи, якими котяться вниз у море скинуті радянським солдатом німці і румуни. Плакат несе агітаційно-пропагандистську спрямованість і вселяє віру в невідворотність перемоги над ворогом. Внизу плаката вміщено вірші:

Великий день в країні радянській:
Червоноармійська мітла
Румунський збрід і збрід німецький
З одеських сходів змела.

Миттєво реагували плакатисти і на постанови Верховного Головнокомандування, використовуючи накази і звернення у підтекстовках до своїх плакатів. Лист «Справа полягає тепер в тому» («Вікно ТАСС» № 980) створено 1944 р. художником М. Денісовським на основі уривка з Наказу Верховного Головнокомандувача Й. Сталіна від 1 травня 1944: «Справа полягає тепер в тому, щоб очистити від фашистських загарбників ВСЮ нашу землю і відновити державні кордони Радянського Союзу ПО ВСІЙ ЛІНІЇ, від Чорного моря до Баренцового моря». На плакаті зображений воїн Червоної армії, який коле багнетом нападника-нациста. Персонажі плаката розташовані на тлі карти кордонів Радянського Союзу.

На остаточний розгром ворога спрямовувалася творча енергія митців Києва. Художники працювали над випуском плакатів, агітвікон і сатиричних малюнків. В. Литвиненко створив плакат до вірша В. Сосюри «Не втекти ніколи круку від разючої шаблюки», який привертав увагу оригінальною динамічною композицією. Художник І. Літинський виконав плакат на слова М. Рильського «За плач дітей, за дим руїн, за кров братерську — на Берлін».

Цілковитому визволенню території радянської України від німецько-фашистських загарбників була присвячені кольорова автолітографія В. Касіяна «Україна вільна». Створив його художник у Києві, у стінах Художнього інституту. На ньому митець зобразив усміхнену щасливу дівчину, яка щиро вітає радянські війська, котрі простують на захід добивати ворога. Виконаний технікою художньої літографії, плакат вийшов друком в інституті тиражем 350 примірників. А за кілька днів «Укрдержвидав» випустив його тиражем 28 тисяч. У своїх спогадах Василь Касіян писав, що перших повоєнних років кількаметрова копія з плаката, мальована клейовими фарбами, стояла на бульварі Тараса Шевченка, навпроти Бессарабського ринку⁴. У цьому тематичному руслі були виконані плакати художників В. Литвиненка, Р. Мельничука та інших. На тему «Визволення України» художник Д. Шавикін виконав картон для гобелена, який виткали майстри народного мистецтва. Після вигнання ворога за межі Української РСР перед плакатистами постало завдання закликати трудящих до швидкої відбудови народного господарства. М. Дерегус створив плакат на слова Т. Шевченка «Оживуть степи, озера...», який вселяв віру у творчу силу народу. Над плакатами на теми відбудови працювали також В. Фатальчук, О. Юнак та інші київські митці⁵.

На відзначення цілковитого визволення України був створений плакат ТАРС № 1076 «Хай живе звільнена радянська Україна!». На ньому зображені радянські вояки, що йдуть в атаку, залишаючи за спиною

прикордонний стовп, відбудовані заводи та фабрики, а також жінку, вдягнену у традиційний український одяг зі снопом у руці.

Не залишилися без уваги плакатистів і союзники по Антигітлерівській коаліції. Роль і місце союзників у Другій світовій війні розкриває плакат «Союзних військ удар могутній» «Вікно ТАСС», створене 1943 р. художником П. Магнушевським. Плакат виконаний у карикатурному стилі і прославляє військові успіхи союзних військ у Північній Африці й Італії. На плакаті зображені гітлерівський та італійський вояки з піднятими вгору руками, оточені з усіх боків військами союзників. Під плакатом напис:

Союзних військ удар могутній
наздогнав тут Роммеля і дуче.
Приклад беручи з розбитих армій,
безславно здався в полон фон-Арнім

На плакаті «Наближається час» («Вікно ТАСС» № 985), створеному у 1944 р. художником М. Черемних, зображений Гітлер у формі свастики, якого прокололи багнети із символікою США, Англії та СРСР. Плакат вітає держави — члени Антигітлерівської коаліції з розгромом нацизму. В нижній частині плаката вміщено вірші Дем'яна Бедного:

Від нещадної, грізної кари
Він не втече, німецький спрут.
Чудовиську загрожують удари:
і там, і тут.

Плакат був і залишався «важкою художньою артилерією» у боротьбі з німецьким окупантом. Візуальний меседж здатний потрапляти в найактивніші зони масової та індивідуальної свідомості. Це — унікальний жанр, що поєднує в собі влучність, лаконічність і високий художній градус. За роки війни плакат піднявся на новий ідейно-художній рівень, став дійовою зброєю художників у боротьбі з ненависним ворогом. Успішно вирішуючи складні творчі завдання, поставлені часом, плакатисти збагатили цей вид графічного мистецтва в жанровому й стилістичному сенсах, значно розширили його тематичний діапазон.

Агітаційне значення плаката у воєнні роки було доволі високим. Пафос, ідейність, ненависть до ворога, патріотизм, турбота про рідних — основні мотиви радянського плаката. Багато з них містили карикатурні чи сатиричні зображення ворога. Однак часто поширеним було зооморфне зображення противника чи з елементами спотворених рис тощо. У скрутні воєнні роки було створено чимало плакатів високого трагічного звучання. Вони викликали у глядача сум, переживання втрат, співчуття до жертв війни. Поширеними образами цих плакатів стали діти та жінки, а на другому плані — символи, які нагадували про присутність ворога на

рідній землі. В останній період з'явилися життєстверджуючі плакати, які демонстрували визвольну переможну ходу Червоної армії територією Радянського Союзу та Європи, впевненість у тому, що сплюндровану Батьківщину вдасться швидко відродити з руїн і знову наповнити оптимізмом, творчою наснагою і дитячим сміхом.

Таким чином, вивчення такого специфічного джерела, як плакат, дає змогу пролити світло на особливості військової пропаганди на заключному етапі війни, певних ідеологічних конструктів та форм їх ретрансляції в суспільство.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1, оп. 19, спр. 5, арк. 117–124.

² Советские политические плакаты 1941–45 гг. [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: http://softsalo.com/sovet_41-45_agit/003_agit_3.html

³ 1943–1944 годы в творчестве Иванова [Електронний ресурс]. — 2013. — Режим доступу до ресурсу: <http://gallery.kharkov.ua/novosti/1943-1944-gody-v-tvorchestve-ivanova.html>

⁴ *Лепша І.* Самаркандські етюди Касіяна // Наука і суспільство. — 1988. — № 9. — С. 46–49.

⁵ Київ у роки великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://imsu-kyiv.com/kiv/kiv-u-roki-veliko-vtchiznjano-vjni-19411945-pp.html>

Статья посвящена исследованию пропагандистских плакатов, которые были распространены на территории Украины с 1943 по 1944. Проанализированы основные сюжеты, тенденции развития, мотивы которые использовались в плакатной пропаганде, степень действенности этой агитационной продукции на население. Определена роль пропагандистских плакатов в борьбе за сознание украинского населения.

Ключевые слова: плакат, карикатура, пропаганда, сознание, плакатная пропаганда, манипуляция, Вторая мировая война, освобождение.

The article is devoted to research of propaganda posters that were spread in Ukraine in 1943–1944. Main topics and subjects, purposes of development, motifs that were used in posters` propaganda and its degree of efficiency are analyzed in the research. Present research gives an opportunity to make a conclusion about strong and weak aspects in visual propaganda and the part of propaganda posters in contending for the conscious of Ukrainians.

Keywords: poster, cartoon, propaganda, mind, Poster propaganda, manipulation, World War II, liberation.

Сергей Новиков
(Минск)

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКАЯ КОМПАРАТИВИСТИКА КАК ПЕРСПЕКТИВНЫЙ МЕТОД ИЗУЧЕНИЯ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ В ХОДЕ ОСВОБОЖДЕНИЯ БЕЛАРУСИ В 1943–1944 гг.

На основе метода источниковедческой компаративистики впервые в отечественной историографии определяется характер 11-ти операций Западного фронта в ходе освобождения территории Беларуси с 12 октября 1943 по 29 марта 1944 г. Автор проводит реконструкцию боевых действий, ставя в центр исследования новые документальные источники, прежде всего немецкого происхождения.

Ключевые слова: *Великая Отечественная война, Западный фронт, освобождение Беларуси, наступательные операции, отечественные источники, немецкие документы, источниковедческая компаративистика.*

В советской военно-исторической науке об одиннадцати неудавшихся ударах, проведенных Западным фронтом после успешного завершения Смоленской стратегической наступательной операции на оршанско-витебском направлении в течение времени с 12 октября 1943 г. по 29 марта 1944 г., долгое время все целенаправленно замалчивалось, практически ничего не упоминалось или же говорилось лишь вскользь. Современные оценки тех малоизученных событий часто звучат без необходимого документального обоснования по причине отсутствия в белорусской историографии специального научного исследования. Одной из объективных причин такого положения считалась закрытость архивных фондов военного ведомства в советское время. Нынешняя причина — неиспользование отечественными историками зарубежных документальных источников. В результате этого до сих пор остаются открытыми многие исторические вопросы, связанные с двусторонним отражением реального хода проведенных за полгода наступательных операций и выявлением всего комплекса оперативно-тактических причин провалов Красной армии на территории Беларуси в ходе ее освобождения от германских захватчиков.

Основу данного исследования составляют введенные ранее наработки отечественной историографии и современные научные труды белорус-

ской, российской и немецкой исторической науки. Исследователям советского времени не удалось полностью реконструировать боевые события, развернувшиеся на белорусской земле в ходе проведения Западным фронтом (командующий — генерал армии В.Д. Соколовский) 11-ти наступательных операций с осени 1943 по весну 1944 г. Знаковым в советской историографии и военной мемуаристике являлось замалчивание неудачных или незавершенных успешно наступательных операций Красной армии, войска которой почти полгода неэффективно пытались прорвать немецкие укрепления обороны и уничтожить противника на оршанском и витебском направлениях наступления. Так, в переизданном, исправленном и дополненном к 30-летию освобождения Белоруссии одноименном сборнике воспоминаний крупных советских военачальников, непосредственных участников тех исторических событий, в том числе представителя Ставки ВГК маршала Г.К. Жукова, этим событиям также не нашлось места в материале последнего с конкретным названием «Разгром фашистских войск в Белоруссии»¹, хотя отдельные участники тех боев, более низких воинских званий и должностей, упоминали о фактах ведения неудачных наступательных операций на витебском направлении осенью 1943 г.² Не нашли своего даже краткого отражения эти события и в фундаментальной энциклопедии советского времени «Великая Отечественная война 1941–1945» (М., 1985)³, тогда как в некоторых изданиях 1980-х годов, в том числе специальных, об этом говорилось лишь вскользь⁴.

В современной российской историографии на «неудачи на западном направлении» обратили серьезное внимание уже в начале 1990-х, когда в Институте военной истории РФ было проведено исследование на тему «Причины неудач наступательных операций Западного фронта в Белоруссии осенью 1943 — зимой 1944 гг.»⁵ (такая хронология событий оставляет за рамками исследования три наступательных операции, проведенных на витебском, оршанском и богушевском направлениях в течение первого весеннего месяца марта 1944 г. — *Авт.*). В конце 1990-х годов эта практика была продолжена в военно-историческом очерке о «неудачах на западном направлении»⁶ одним из участников боевых действий под Витебском — на то время заместителем командира стрелкового батальона, в настоящее время — Президентом Академии военных наук РФ М.А. Гареевым, который считает, что «операции Западного фронта пока мало изучены и почти не освещены в военно-исторической литературе»⁷. Между тем, даже более широкое использование ранее закрытых для печати документов пока не позволило прояснить до конца всех сюжетов боевых действий Красной армии на общем полотне проведения наступательных операций Западного фронта на оршанском и витебском

направлениях с 12 октября 1943 г. по 29 марта 1944 г.⁸ Пока нет единого мнения и в отношении общей цифры о количестве убитых и раненых с советской стороны. В этом плане не совсем понятны причины, по которым неудачи на западном направлении обойдены молчанием среди «основных событий войны» в первом томе новейшего фундаментального 12-томного издания «Великая Отечественная война 1941–1945 годов» (М., 2011)⁹.

В белорусской советской историографии неудачи Западного фронта на оршанском и витебском направлениях долгое время оставались за рамками исследовательской проблематики¹⁰. Лишь в общих чертах говорится о неудачных событиях в работе И.В. Тимоховича, выполненной в начале 1990-х годов, в которой не все боевые события того времени получили должное освещение, особенно в свете введения новых данных из отечественных архивов¹¹. Отличительной чертой даже специальных работ белорусских исследователей конца XX ст. оставалась лишь констатация факта о неудачных наступательных операциях Красной армии, где в качестве фактов приводились уже известные цифры о свыше 330 тысячах убитых и раненых красноармейцев в ходе неблагоприятных операций Западного фронта¹².

Однако новых концептуальных подходов и научно выверенных оценок в отношении тех событий в современной белорусской историографии пока выявить не удастся, хотя определенное отражение тех событий имелось в коллективных изданиях последних лет¹³. Бросается в глаза, что в связи с отсутствием специальной работы основой показа событий являются исследования российских историков. Следует заметить, что и в них отсутствуют оценки трагических событий, нет их анализа на расширенной базе отечественных и зарубежных документов. В этой связи заслуживает особого внимания белорусское издание (Минск, 2006), в котором впервые на суд широкого читателя был вынесен «Доклад комиссии Госкомитета обороны СССР И.В. Сталину о ликвидации Западного фронта 11 апреля 1944 г., № М-715»¹⁴, впервые опубликованный в конце 1990-х годов в российском коллективном издании Министерства обороны РФ и Российской академии наук¹⁵. Удивляет в этом плане смысловая ошибка, допущенная в первом предложении доклада, в котором Чрезвычайная Комиссия не проверила, а **«провела** (выделено мной. — *Авт.*) работу штаба Западного фронта и на основании этой **проверки** (выделено мной. — *Авт.*) установила», при этом повторяемая в последующих изданиях, но оставленная без необходимых исправлений и даже без комментариев.

Отметим, что ни один белорусский или российский автор не использовал для анализа тех малоизученных событий работы немецких исследо-

вателей, а также документы противоположной стороны, раскрывающие ход оборонительных боев частей 3-й танковой и 4-й полевой армий в районе Витебска и Орши в течение осени — зимы 1943/44 гг. Как ни странно, но и для современной германской военно-исторической науки оборона «линии Пантеры» также является «неизвестной войной»¹⁶. Как отмечает немецкий военный историк К.-Х. Фризер¹⁷, вряд ли имеется в германской военной истории иная глава, которая по своему драматизму и масштабам потерь будет схожей с периодом с лета 1943 по лето 1944 г. В его новой работе отмечается, что победоносное наступление Красной армии было связано с гигантскими потерями советских солдат, временами в 5 и более раз превышавшими потери немцев. На основе документов, использованных немецким исследователем в фундаментальном труде, историк утверждает, что на участке обороны немецкой 4-й полевой и 3-й танковой армий советская сторона потеряла 530 537 чел. убитыми и ранеными, тогда как с немецкой стороны с 12 октября 1943 г. до конца марта 1944 г. эти цифры составили 10 566 убитых и пропавших без вести и 24 490 раненых¹⁸.

С целью создания комплексной картины боевых действий Западного фронта на витебском и оршанском направлениях мы предлагаем продолжение научного дискурса на основе использования метода источниковедческой компаративистики. Нами впервые предлагается анализ малоизвестных документов об неудачных наступательных операциях Западного фронта на основе сравнения документальных фактов, с одной стороны Красной армии, а с другой — германского вермахта. Заметим, что историков еще ожидает кропотливая работа по научной проверке введенных фактических данных и их критическому анализу на основе сравнения с разными материалами и другими документальными источниками. В статье предлагается авторское видение оперативно-тактических последствий наступательных операций Западного фронта осенью 1943 — весной 1944 гг.

Цель предлагаемого исследования — не углубляясь в оперативно-тактические тонкости наступательных операций Западного фронта в ходе начавшегося освобождения территории Беларуси осенью 1943 г., попытаться их реконструировать на основе сравнительно-исторического (компаративного) анализа как отечественных, так и зарубежных источников. Главную задачу автор видит в анализе исторических последствий оперативных боевых действий конкретных частей и соединений Западного фронта в ходе проведения 11-ти неэффективных операций, итогом которых стала потеря убитыми, ранеными и пропавшими без вести от более 330 тыс. до свыше полмиллиона человек. В фокусе нашего исследования лежат также новые историографические факты, с использованием

которых сделаны лишь первые шаги по реконструкции боевых действий Красной армии в ходе освобождения Беларуси от германских захватчиков в 1943–1944 гг.

Анализ «Доклада комиссии Госкомитета обороны СССР И.В. Сталину о ликвидации Западного фронта 11 апреля 1944 г.» позволяет увидеть следующую историческую картину боевых действий: начиная с 12 октября 1943 г. по 1 апреля 1944 г. Западный фронт под командованием генерала армии Соколовского на оршанском и витебском направлениях провел одиннадцать операций, названных в Докладе следующим образом: Оршанская операция 12–18 октября 1943 г., Оршанская операция 21–26 октября 1943 г., Оршанская операция 14–19 ноября 1943 г., Оршанская операция 30 ноября — 2 декабря 1943 г., Витебская операция 23 декабря 1943 г. — 6 января 1944 г., Богушевская операция 8–24 января 1944 г., Витебская операция 3–16 февраля 1944 г., операция на оршанском направлении 22–25 февраля 1944 г., Витебская операция 29 февраля — 5 марта 1944 г., Оршанская операция 5–9 марта 1944 г., Богушевская операция 21–29 марта 1944 г.¹⁹. Все операции закончились неудачно. Со ссылкой на начальника Оперативного управления Генштаба Красной армии С. Штеменко, зимой 1944 г. Западный фронт имел в своем составе пять общевойсковых армий, а в общей сложности 33 стрелковые дивизии, три артиллерийские, две пушечные, две зенитно-артиллерийские и одну минометную. Кроме того, у него была воздушная армия и находились в подчинении танковый корпус, девять отдельных танковых и восемь артиллерийских бригад, одна бригада гвардейских минометов, два укрепленных района и другие специальные соединения и части. Решать свои задачи фронту приходилось на четырех оперативных направлениях — витебском, богушевском, оршанском и могилевском²⁰.

Как следует из Доклада, ни в одной из операций не была прорвана оборона противника. Операции заканчивались в лучшем случае незначительным вклиниванием в оборону противника при больших потерях наших войск. В безрезультатных операциях за весь период Западный фронт потерял 330 587 человек²¹. На участке обороны 33-й армии общее количество потерь составило свыше 50% от потерь всего фронта²². Комиссия ГКО отмечала, что безуспешные действия Западного фронта в течение полугода, большие потери и большой расход боеприпасов объясняются не наличием сильного противника и непреодолимой обороны перед фронтом, а исключительно неудовлетворительным руководством со стороны командования фронта. Западный фронт при проведении всех операций всегда имел значительное превосходство в силах и средствах перед противником, позволявшее безусловно рассчитывать на успех²³.

Выступая на торжественном заседании по случаю 27-й годовщины Великой Октябрьской Социалистической революции в Москве 6 ноября

1944 г. и перечисляя основные удары Красной армии за истекший год, Председатель ГКО СССР И.В. Сталин назвал прошедший год «годом решающих побед советских армий», перечислив при этом десять проведенных стратегических операций, но ни слова не сказал о боях на центральном участке Западного фронта на территории Беларуси²⁴.

Обращение к немецким источникам позволяет не только конкретизировать отдельные сюжеты боевых действий, но и увидеть те события под иным углом зрения. Исходя из директивных указаний Гитлера, восточный вал, созданный в виде оборонительной линии «Пантера», должен был стать неприступным рубежом на пути наступления частей Красной армии по рекам Сож, Проня, Западная Двина. Особая задача отводилась 3-й танковой армии, действовавшей в районе Витебска. Эту «крепость» следовало держать до последнего солдата по той причине, что она являлась «воротами Прибалтики». В ходе зимних оборонительных боев, завершенных в середине января 1944 г., обе стороны понесли значительные потери. При этом с немецкой стороны общее количество потерь составило 19 150 убитых, раненых и пропавших без вести, а с советской эта цифра составляла 135 012 человек убитых и раненых и более 1200 танков²⁵.

Главным объектом наступления Западного фронта на центральном участке являлось шоссе Смоленск–Минск, вдоль которого силами семи советских армий было проведено большинство из одиннадцати ударов фронта. Они проводились на рубеже протяженностью более за 120 км, занятом по линии фронта 4-й немецкой полевой армией (занимала фронтовую линию от Чаус на юге до Орши на севере, оборонительные позиции которой обеспечивали 12-й и 27-й армейские корпуса по флангам, 39-й — в центре). В их составе на 1 ноября 1943 г. было 193 510 чел., в том числе 14 231 хиви (местные добровольцы), при этом ни одной танковой дивизии. По состоянию на 10 октября на счету всей армии имелось 9 боеготовых танков и 71 штурмовое орудие²⁶. За полгода на этом направлении войска Западного фронта провели 8 наступательных операций. Следуя документам, 4-я немецкая армия за полгода успешно отбила все удары Красной армии, что являлось, как считает К.-Х. Фризер, непревзойденным случаем на всем восточном фронте среди всех германских пехотных армий. С немецкой стороны потери с 12 октября 1943 г. по 29 марта 1944 г. составили 10 566 убитых и пропавших без вести и 24 490 раненых²⁷.

Анализ немецких документов позволяет уточнить направления главного удара в ходе операций, известных из советских документов как Оршанская и Богушевская²⁸. Как видно, каждая из названных выше операций проводилась на конкретном рубеже немецкой обороны, что

определяло не только их общий характер, но давало названия соответствующим советским ударам Западного фронта. Главным объектом пяти таких ударов являлось шоссе Смоленск–Минск, с целью овладения которым было проведено 5 советских наступательных операций, в том числе: первая битва за шоссе в полосе боев 27-го армейского корпуса в районе Орши (с 21 по 26 октября 1943 г.); вторая (с 29 октября); третья (с 14 по 19 ноября 1943 г.); четвертая (с 30 ноября по 2 декабря 1943 г.); пятая (с 5 по 9 марта 1944 г.). Два следующих удара были направлены на южный фланг 12-го армейского корпуса между Чаусами и Днепром (с 22 по 25 февраля 1944 г. и с 25 марта по 31 марта 1944 г.). Но самый первый удар был нанесен в районе Ленино–Баево с 12 по 18 октября 1943 г., где немецкий рубеж обороны удерживали две полевые дивизии 39-го армейского корпуса, усиленные всеми имевшимися резервами²⁹. С советской стороны, как следует из Доклада, для проведения операции было сосредоточено: 19 стрелковых дивизий, из них в 1-м эшелоне — 8 сд, во 2-м эшелоне — 11 сд; танковый корпус, кавалерийский корпус, 12 артиллерийских бригад, 20 артполков РКК, 3 танковые бригады, 6 танковых и самоходных полков. Всего танков было — 134. Артиллерийская плотность от 150 до 200 стволов на 1 км. Наступление на этом направлении закончилось вклиниванием на 1–1,5 км. Советские потери составили: убитыми — 5858 чел., ранеными — 17 478 человек. Всего — 23 336 человек³⁰.

В немецких источниках, отражающих ход тех событий, отмечается факт упорного применения именно живой силы, а не техники для прорыва линии немецкой обороны. При этом атаки проводились без учета очевидных фактов наличия больших потерь у наступающих убитыми, ранеными и пленными, особенно при использовании штрафных батальонов. Так, по показаниям советского военнопленного в звании капитана, оказавшегося в немецком плену после одной из таких атак, от первой волны атакующих осталось не более 10 процентов наступающего батальона численностью до 1200 человек³¹.

Подводя промежуточные итоги исследования, необходимо отметить, что перед белорусскими историками остается актуальной задача по проведению специального исследования о ходе 11-ти наступательных операций Западного фронта осенью 1943 г. — весной 1944 г., основой которого должны стать отечественные и немецкие документальные источники. Сравнение тех боевых событий через призму источниковедческой компаративистики позволит: во-первых, показать реальную картину двусторонних боев на территории Беларуси с учетом конкретной местности, а не в контексте лишь общих названий наступательных операций; во-вторых, прояснить статистическую конкретику участия воинских частей в каждой

из неудачно проведенных операций, обратив внимание на судьбу красноармейцев, оказавшихся в ходе всех 11-ти операций в немецком плену³², о которых не упоминается в известном Докладе³³; в-третьих, внести ясность в определение общего количества потерь с советской стороны (или это цифра в 330 587 чел.³⁴, или же эта цифра в 530 537 чел.³⁵). Из этого следует заключение, что только с максимально полным использованием и критическим осмыслением документальных источников, в которых с обеих сторон отражены те события, возможно получить объективную информацию о характере, масштабах и последствиях 11-ти проведенных наступательных операций Западного фронта на территории Беларуси осенью 1943 — весной 1944 гг.

¹ Жуков Г.К. Разгром фашистских войск в Белоруссии // Освобождение Белоруссии 1944. — М., 1974. — С. 15.

² Людвиков И.И. 39-я армия в боях за Витебск // Там же. — С. 523–549.

³ Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия. — М., 1985.

⁴ Плотников Ю.В. Освобождение Белоруссии. — М., 1984. — С. 22; Штененко С.М. Генеральный штаб в годы войны. Кн. I. — М., 1985. — С. 274.

⁵ Фесенко В.И. Причины неудач наступательных операций Западного фронта в Белоруссии осенью 1943 — зимой 1944 г.: Выводы и уроки. Дис. ... канд. ист. наук. — М., 1992.

⁶ Гареев М.А. Неудачи на западном направлении // Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки. Книга третья. Освобождение. М., 1999. — С. 10–18.

⁷ Гареев М.А. Сражения на военно-историческом фронте. Сборник статей. — М., 2008. — С. 371.

⁸ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. — М., 2010. — С. 182.

⁹ Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Т. 1. Основные события войны. — М., 2011.

¹⁰ В боях за советскую Белоруссию // Краснознаменный Белорусский военный округ. — Минск, 1973. — С. 307–312; В боях за Белоруссию. — Минск, 1974; Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне, 1941–1945: энцыклапедыя. — Мінск, 1990. С. 567–568; Долготови Б.Д. Республика Беларусь в годы Великой Отечественной войны. — Минск, 1993. — С. 54.

¹¹ Тимохович И.В. Битва за Белоруссию 1941–1944. — Минск, 1994. — С. 128.

¹² Лемяшонак У.І. Вызваленне без грыфа «Сакрэтна!». — Мінск, 1996. — С. 20.

¹³ Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / А.А. Коваленя (рук. авторского коллектива) [и др.]. — Минск, 2005. — С. 429–430; Долготови Б.Д. Освобождение Беларуси // Беларусь. 1941–1945: Подвиг. Трагедия. Память. В 2 кн. Кн. 1 / редкол.: А.А. Коваленя (пред.) [и др.]. — Минск, 2010. — С. 472.

¹⁴ От штаба округа к Генеральному штабу Вооруженных Сил Республики Беларусь (1918–2006 гг.) / С.Л. Шматок [и др.]; под общ. ред. С.П. Гурулева. — Минск, 2006. — С. 211–226.

¹⁵ Великая Отечественная война. 1941–1945... — С. 441–452.

¹⁶ *Frieser K.-H.* Der Rückzug der Heeresgruppe Mitte nach Wiseßrussland bis Frühjahr 1944 // Die Ostfront 1943/44. Der Krieg im Osten und an den Nebenfronten / Hrsg. von Karl-Heinz Frieser. — München, 2007. — S. 305–327.

¹⁷ *Новікаў С.* Савецка-германскі фронт у 1943–1944 гг.: погляд нямецкіх ваенных гісторыкаў // Беларускі гістарычны часопіс. — 2007. — № 12. — С. 67–76.

¹⁸ *Frieser K.-H.* Der Rückzug... — S. 324.

¹⁹ Доклад Комиссии ГКО // Великая Отечественная война. 1941–1945... — С. 441.

²⁰ *Штеменко С.М.* Генеральный штаб в годы войны... — С. 274.

²¹ Там же. — С. 441–442.

²² Там же. — С. 449.

²³ Там же. — С. 442.

²⁴ *Сталин И.В.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. Изд. четвертое. — М., 1944. — С. 139.

²⁵ *Frieser K.-H.* Der Rückzug der Heeresgruppe Mitte nach Wiseßrussland bis Frühjahr 1944... — S. 317.

²⁶ Ibidem. — S. 319.

²⁷ Ibidem. — S. 324.

²⁸ Доклад Комиссии ГКО // Великая Отечественная война. 1941–1945... — С. 442–443.

²⁹ *Frieser K.-H.* Der Rückzug der Heeresgruppe Mitte nach Wiseßrussland bis Frühjahr 1944... — S. 320.

³⁰ Доклад Комиссии ГКО // Великая Отечественная война. 1941–1945... — С. 441–442.

³¹ *Frieser K.-H.* Der Rückzug der Heeresgruppe Mitte nach Wiseßrussland bis Frühjahr 1944... — S. 322.

³² Ibidem. — S. 322.

³³ Доклад Комиссии ГКО // Великая Отечественная война. 1941–1945... — С. 441–442.

³⁴ Там же. — С. 442.

³⁵ *Frieser K.-H.* Der Rückzug der Heeresgruppe Mitte nach Wiseßrussland bis Frühjahr 1944... — S. 324.

На підставі методу джерелознавчої компаративістики вперше у вітчизняній історіографії визначається характер 11-ти операцій Західного фронту під час звільнення території Білорусі з 12 жовтня 1943 по 29 березня 1944 рр. Автор робить реконструкцію бойових дій, акцентуючи увагу на нових документальних джерелах, перш за все німецького походження.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Західний фронт, звільнення Білорусі, наступальні операції, вітчизняні джерела, німецькі документи, джерелознавча компаративістика.

The author for the first time in the Belarusian historical science defines the character of the 11 military operations of the Western Front during the liberation of the territory of Belarus from October 12, 1943 to March 29, 1944 on the basis of the method of the comparative analysis of the historical sources. The author reconstructs the military actions on the basis of the new historical sources mainly of the German origins.

Keywords: *The Great Patriotic War, the Western front, the liberation of Belarus, the offensive operations, Belarusian and Russian historical sources, the German documents, the comparative analysis of the historical sources.*

Андрій Сандул
(Кривий Ріг)

**УЧАСТЬ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ
ТА ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ У ВІДБУДОВІ
УРСР В 1943–1945 рр. В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ
40-х рр. ХХ ст. — поч. ХХІ ст.**

В даній статі проаналізовано дослідження вітчизняними істориками участі державних органів влади та громадських об'єднань України у відбудові УРСР в 1943–1945 рр. на сторінках наукової літератури 40-х рр. ХХ ст. — поч. ХХІ ст.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, відбудова, державні органи влади, профспілки, комсомол, монографії, фундаментальні видання, журнальні статті.

Організація відновлюваних робіт безпосередньо під час війни мала велике значення для зміцнення воєнної економіки держави. Німецька навала завдала тяжких руйнувань економіці всього Радянського Союзу. Територія України належала до районів найбільш постраждалих від бойових дій та окупації.

Процес відбудови звільнених районів УРСР у ході війни 1941–1945 рр. уже вивчався, але об'єктивно він потребує більш прискіпливої уваги та ретельної характеристики, зокрема, наукового аналізу всього масиву літератури, яка була видана як в радянський період, так і в сучасну добу. Це дозволить з'ясувати особливості заходів, здійснених органами влади та управління, громадськими установами з метою якнайшвидшого відновлення народного господарства республіки. Дана стаття є спробою окреслити, принаймні, загальні напрямки у дослідженні зазначеної теми на сторінках радянської та сучасної української літератури.

Істориками було проведено велику роботу з наукового вивчення історії відродження звільнених районів УРСР. Проте у науковців не склалося єдиної точки зору щодо питання періодизації досліджень з цієї теми, не виділені й певні етапи її вивчення. Тому, виходячи з проаналізованої літератури, можна умовно виділити три періоди: друга половина 40-х — середина 50-х рр.; друга половина 50-х — середина 80-х рр.; друга половина 80-х — початок ХХІ ст.

Перший період історіографічних досліджень участі державних органів влади і громадських організацій УРСР у відбудовчих процесах республіки розпочався на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни в 1943–1945 рр. Практична значимість питань, вирішуваних цими організаціями, обумовила появу статей Л. Бибикова, В. Валуєва, А. Гаєвого, опублікованих у періодичних виданнях та брошурах¹. Автори розглядають окремі аспекти відбудови України, відновлення роботи підприємств різних галузей народного господарства, внесок громадськості у зміцнення обороноздатності республіки та перемогу над ворогом. Водночас дослідники відтворили партійне і державне управління процесом відбудови зруйнованого господарства, намітили шляхи його реалізації в умовах воєнного лихоліття. Публікації того часу мали переважно пропагандистсько-агітаційний характер, забезпечуючи ідеологічну підтримку політики партії, уряду та військових зусиль народу. Вони ж надали соціально-політичну оцінку участі державних органів управління, профспілок і комсомольських організацій у ліквідації наслідків німецької окупації. Публікації другої половини 40-х — середини 50-х рр. лягли в основу подальшої розробки зазначеної теми в історіографії.

Більш плідним у дослідженні участі державних органів влади та громадських об'єднань України у відбудові УРСР виявився наступний історіографічний етап. Про що свідчить: по-перше, поява фундаментальної узагальнюючої праці з історії Української РСР часів Великої Вітчизняної війни², в якій висвітлені питання організаційної роботи цих органів, наводяться документи і матеріали, пов'язані з їх відновленням та діяльністю у звільнених районах республіки.

По-друге, з'являються дослідження П. Борковського. Н. Дундука, Б. Казанцева, М. Хорошайлова, які розглядають відбудову народного господарства в окремих регіонах України³. Автори цих робіт показали характерні особливості відбудови звільнених регіонів Західної України, Півдня і Криму, Північно-Східних промислових районів УРСР. Дослідили деякі аспекти організаційної, господарчої та політичної роботи державних органів і громадських організацій республіки.

По-третє, значну роботу було проведено М. Буцьком, О. Масним, П. Денисенком, М. Хорошайловим, результатами якої стали монографічні дослідження, спеціально присвячені проблемі відродження звільнених територій⁴. У цих монографіях розглядаються різні напрямки діяльності партійних, державних органів і громадських організацій УРСР з відбудови народного господарства республіки. Показано, як проходило відновлення осередків цих установ на звільнених територіях, їх участь у відбудові промислових підприємств, сільського господарства, відродження діяльності культурних і освітніх закладів. Охарактеризовано

організацію всебічної допомоги фронту. Деякі документальні матеріали були використані вперше на сторінках цих досліджень.

По-четверте, аспекти участі у відбудові народного господарства робітників, селян, молоді досліджені в роботах Г. Денисенко, В. Кучера, П. Мельника, С. Лаути, Р. Киричка, М. Кравчука, М. Панчука⁵.

По-п'яте, вийшли друком документальні збірники з історії радянсько-німецької війни, в яких є документи і матеріали із зазначеної теми⁶.

Все це свідчить про велику і копітку роботу вчених з дослідження відбудови звільнених районів УРСР. Однак акцент у них робиться на локальну і галузеву тематику; майже відсутні дослідження комплексного характеру, які б показували всебічну участь органів влади й громадського сектору у процесі відбудови.

Разом з тим радянські історики провели певну роботу з вивчення участі державних органів влади й управління, громадських організацій у відбудові звільнених районів УРСР. Аналіз праць, які вийшли друком у другий історіографічний період, дозволяє виявити наступні основні напрямки у вивченні зазначеної проблеми. Велика кількість робіт присвячена загальним питанням відбудови народного господарства республіки, на сторінках яких докладно розглядається роль вищих органів державної влади та управління в розробці комплексу заходів, спрямованих на відбудову народного господарства республіки, її міст і сіл. За підрахунками українського радянського історика Р. Киричка, ними було прийнято понад сто документів для вирішення поставлених державою і партією завдань, що свідчить про важливість швидкого відновлення народного господарства в районах, звільнених від окупації⁷. Повсякденна увага керівних державних установ і громадських організацій до цих питань дозволяла більш раціонально спрямовувати матеріальні та людські ресурси для отримання більш швидких темпів відбудови економіки.

Другий напрямок досліджень репрезентують праці, в яких розглядається процес відновлення діяльності мережі державних органів, профспілкових і комсомольських організацій. До їх числа можна віднести публікації В. Балуха, Є. Глухочова, П. Гуралю, П. Денисенко, М. Кірічука, К. Кондратюка, Г. Марискевич, які висвітлили всі основні стадії відновлення діяльності цих органів: підготовка кадрів, організація заходів з відновлення та забезпеченню функціонування цих установ, вказано, що вони починали свою роботу з нормалізації життя, відразу ж після звільнення міст, районів і областей України⁸.

До третього напрямку належать наукові дослідження М. Ковалю, П. Мельника, М. Скопця, в яких висвітлюється участь Рад, профспілкових і комсомольських осередків у різних напрямках організації та проведення відновлювальних робіт⁹. У них розглядаються форми та методи

керівництва цими установами процесом відбудови, різні сторони їх господарчо-організаційної, організаційно-політичної роботи.

Вивчаючи процес відбудови звільнених районів, не можна лишити поза увагою розробку питань, пов'язаних із здійсненням заходів соціального та матеріально-побутового забезпечення. Адже відновленням мережі санітарно-лікарняних закладів, шкіл, бібліотек; піклуванням сиротами; відбудовою житла та іншими заходами, в першу чергу, переймалися профспілки і комсомол. Між тим ці аспекти відбудови звільнених територій вивчені ще недостатньо повно.

Четвертий напрямок активних досліджень відбудови у другій половині 50-х — середині 80-х рр. — це показ всенародного руху у відбудові звільнених районів України й організаційної ролі в ньому Рад і різноманітних громадських організацій¹⁰. Проте частка такої літератури, у порівнянні з партійною, є відчутно меншою і потребує подальших досліджень.

Проаналізований доробок з вивчення означеної проблематики дає змогу зробити наступний висновок — період від середини 50-х — до середину 80-х рр. виявився найбільш історіографічно продуктивним, оскільки основний масив фундаментальних узагальнюючих праць, наукових монографій, статей у журналах і збірниках присвячено саме цьому періоду. Однак застійні явища, притаманні для 70-х — початку 80-х рр., наклали свій відбиток і на дослідження з історії Великої Вітчизняної війни та даної тематики. У багатьох з них присутня парадність, уникання гострих моментів, недоліків і негативних явищ.

З настанням «перебудови» у вчених з'явилася можливість позбавитися ідеологічного кліше в розробці питань зазначеної теми. Накопичення документального, фактичного та статистичного матеріалу за попередні періоди дозволило Ю. Зінченку, П. Чернезі, Р. Киричку, Ф. Петляку створити узагальнюючі монографії з діяльності державних органів і громадських організацій у роки війни¹¹. Окремі розділи цих досліджень присвячені відбудові та участі в ній цих установ і організацій. Автори охопили всі основні питання їхньої діяльності; розкрили характер, зміст, форми і методи керівництва процесом відбудови народного господарства; широко висвітлили конкретну практичну діяльність з рішення невідкладних завдань, які стояли перед ними.

З набуттям Українською державою незалежності розпочався пошук нових методологічних і концептуальних засад. Сучасна українська історіографія радянсько-німецької війни намагається розглядати її події з точки зору інтересів і місця в ній українського народу. Однак у третій історіографічний період відбулося зменшення досліджень, в яких розглядалася участь державних органів влади та громадських організацій в

нормалізації життя у звільнених регіонах. Це було пов'язано з тим, що вчені, насамперед, звернулися до тем, які раніше були непопулярними, або трактувалися лише з позиції марксистсько-ленінської методології. Тема відбудови звільнених районів України в ході війни стала «непопулярною» серед наукового загалу. Певні дані можна знайти хіба що у відповідних розділах узагальнюючих досліджень, статтях, монографіях¹². Але вони не подають повної картини участі органів влади та громадських організацій у відродженні під час війни районів, постраждалих від німецької навали. Українській історіографії війни бракує комплексного дослідження з цієї теми, що є, на наш погляд, певним упущенням вітчизняних істориків. Отже, означена тема потребує подальших розробок з використанням сучасного методологічного апарату.

Зважаючи на викладене, участь державних органів влади й управління, громадських організацій у відродженні районів, які були окуповані німецькими військами, необхідно розглядати у якості предмета самостійного дослідження. Це дасть змогу на сучасних методологічних засадах більш прискіпливо із залученням не лише істориків, а й фахівців з інших наук (зокрема, економістів) дослідити цей процес.

¹ *Бибиков Л.* Восстановление предприятий лёгкой промышленности на Украине // *Лёгкая промышленность*. — 1944. — № 10. — С. 8–13; *Валуев В.* Відбудова народного господарства на Україні // *Агітатор*. — 1944. — № 7. — С. 5–11; *Гаевой А.* Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловоградской области. — М., 1944. — 47 с.

² *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941–1945 гг.* — Т. 2–3. — К., 1975.

³ *Борковський П.А.* Діяльність партійних організацій західних областей УРСР по керівництву профспілками і посиленню їх ролі у відбудові народного господарства (1944–1950 рр.) // *Наук. праці з іст. КПРС*. К., 1975. — Вип. 76. — С. 115–121; *Дундук Н.Ф.* Участие местных советов в восстановлении промышленности в южных областях Украины и в Крыму (1944–1945) // *Вопросы истории СССР*. — Харьков, 1984. — Вып. 30. — С. 48–54; *Материалы к истории восстановления хозяйства Харьковщины (август 1943 — май 1945 гг.)*. — Исторический архив. — 1959. — № 2. — С. 244–246; *Казанцев Б.Н.* Возрождение металлургии Юга СССР // *Вопросы истории*. — 1978. — № 7. — С. 105–121; *Хорошайлов М.Ф.* На відбудові (з історії відбудови Донбасу). — Донецьк, 1966. — 179 с.

⁴ *Буцко Н.А.* Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. — К., 1962. — 177 с.; *Буцко М.О., Масний О.С.* В ім'я перемоги (КП України — організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). — К., 1968. — 168 с.; *Денисенко П.І.* Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943–1945 рр.). — К., 1968. — 176 с.; *Хорошайлов М.Ф.* Комуністична партія України — організатор відбудови і розвитку

промисловості Донбасу (1943–1945 рр.). — Харків, 1967. — 171 с.; *Хорошайлов Н.Ф.* Деятельность коммунистической партии по возрождению Донбасса (1943–1945 гг.). — К., 1973. — 242 с.

⁵ *Денисенко Г.Г., Кучер В.І., Мельник П.І.* Участь молоді Радянської Буковини у відбудові народного господарства та наданні допомоги фронтові в роки Великої Вітчизняної війни (1944–1945 рр.) // Тези доповідей республіканської наукової конференції (Чернівці, 15–17 травня 1980 р.). — Чернівці, 1980. — С. 128–131; *Лаута С.П.* Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1965. — 208 с.; *Киричек Р.И.* Восстановление, укрепление и развёртывание работы комсомольских организаций в освобождённых районах УССР (1943–1945 гг.) // Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. — К., 1975. — С. 347–351; *Кравчук М.И.* Трудовой подвиг рабочего класса и колхозного крестьянства в возрождении народного хозяйства республики (1943–1945 гг.) // Там само. — С. 295–301; *Панчук М.І.* Сталеві шляхи (Історичний огляд). — К., 1968. — 64 с.

⁶ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Збірник документів і матеріалів. К., 1969. — 291 с.; Киевщина в годы Великой Отечественной войны Сб. документов и материалов. — К., 1963. — 278 с.

⁷ *Киричек Р.И.* Из истории руководства комсомолом в освобождённых районах СССР в 1941–1945 гг. — Харьков, 1990. — С. 119.

⁸ *Балух В.А.* Восстановление и укрепление местных Советов на освобождённой территории западных областей УССР в годы Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.). Автореф. ... к.и.н. — Львов, 1984. — 24 с.; *Глухачёв Е.Ф.* Функция защиты социалистического отечества в организации и деятельности местных Советов УССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). Автореф. ... к.ю.н. — Харьков, 1984. — 16 с.; *Гураль П.Ф.* Восстановление и укрепление местных органов государственной власти в западных областях Украинской ССР после освобождения от фашистских захватчиков (1944–1947 гг.). Автореф. ... к.ю.н. — К., 1984. — 24 с.; *Денисенко П.И.* Партийное и советское строительство в освобождённых районах Украинской ССР (1943–1945 гг.) // Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. — С. 280–287; *Кірічук Н.А., Кондратюк К.М., Марискевич Г.Г.* Діяльність профспілок України на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни // Вісник Львів. ун-ту. Серія: Історія. — 1985. — Вип. 21. — С. 19–23.

⁹ *Коваль М.В.* Роль рабочего класса и колхозного крестьянства в восстановлении народного хозяйства Украины (1943–1945 гг.) // Сборник статей Академии наук СССР. — М., 1983. — С. 67–75; *Мельник П.И.* Восстановление сельского хозяйства Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.) // Там само. — С. 187–197; *Скопець М.С.* Організаторська діяльність місцевих Рад Української РСР по відродженню сільського господарства і задоволенню потреб фронту (1943–1945 рр.) // Архіви України. — 1970. — № 3. — С. 75–77.

¹⁰ *Бургонська І.М., Данилюк М.З.* Патріотичний рух населення України за мобілізацію фінансових ресурсів (червень 1941–1945 рр.) // Укр. іст. журн. — 1980. — № 5. — С. 80–87; *Латун А.И.* Всенародная помощь в восстановлении промышленности Приднепровья (1943–1945) // Вопросы истории СССР. — Харьков, 1985. — Вып. 30. — С. 42–48; *Москаві П.П.* Партійна організація Житомирщини у боротьбі за відбудову народного господарства і подання допомоги фронту (1944–1945) // Наук. праці з іст. КПРС. — К., 1969. — Вип. 30. — С. 130–140.

¹¹ *Зинченко Ю.И.* Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. — К., 1989. — 128 с.; *Чернега П.М.* Профсоюзы

Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). — К., 1987. — 175 с.; *Киричек Р.И.* Из истории партийного руководства комсомолом в освобождённых районах СССР 1941–1945 гг. — Харьков, 1990. — 200 с.; *Петляк Ф.А.* Партийное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). — К., 1986. — 181 с.

¹² *Добров П.В., Есип И.М.* Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). — Донецк, 2000. — 240 с.; *Добров П.В., Суюсанов Л.И.* Шахтарі України у роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). — Донецьк, 2009. — 200 с.; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — Т. 12. — К., 1999. — 336 с.; *Перехрест О.Г.* Сільське господарство України в 1943–1945 рр.: проблеми та результати відбудови // Укр. іст. журн. — 2010. — №3. — С. 92–109; *Перехрест О.Г.* Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. — Черкаси, 2011. — 668 с.; *Патриляк І.К., Боровик М.А.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. — Ніжин, 2010. — 590 с.; *Першина Т.С.* До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 3. — С. 23–35.

В данной статье проанализировано исследования отечественными историками участия государственных органов власти и общественных объединений Украины в восстановлении УССР в 1943–1945 гг. на страницах научной литературы 40-х гг. XX в. — нач. XXI в.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, восстановление, государственные органы власти, профсоюзы, комсомол, монографии, фундаментальные издания, журнальные статьи.

In this sex research is analysed home historians participating of public organs of power and public associations of Ukraine in renewal of USSR in 1943–1945 on the pages of scientific literature 40th of XX of century — beginning of XXI of century.

Keywords: Great Patriotic war, renewal, public organs of power, trade union, komsomol, monographs, fundamental editions, magazine articles.

Володимир Сімперович
(Київ)

ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Висвітлюються основні досягнення сучасної вітчизняної історичної науки в питаннях вивчення визвольних боїв Червоної армії на теренах України у грудні 1942 — жовтні 1944 рр. Виокремлюються характерні етапи, здобутки та тенденції історіографічного процесу, пропонуються перспективні напрями подальшого дослідження проблеми.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, визвольні бої, визволення України, історіографія, Червона армія.

Вагомим самодостатнім сегментом сучасного вітчизняного історіографічного дискурсу в царині вивчення історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн є науковий аналіз визвольних боїв Червоної армії на теренах України. Нині вітчизняними фахівцями нагромаджений суттєвий науковий доробок з цієї проблеми, який ще не став об'єктом прискіпливого історіографічного аналізу. З огляду на це актуальність дослідження історії стратегічних і фронтових наступальних операцій радянських військ на українських територіях крізь призму здобутків вітчизняної історіографії має важливе значення. І справа не лише у значному відставанні історіографічних студій від сучасних потреб історичної науки, а й у відсутності комплексного підходу до осмислення процесу нарощування знань з історії визвольної епопеї на землях України у грудні 1942 — жовтні 1944 рр. Все це стимулює історіографічні рефлексії з метою виявлення та визначення нових перспективних напрямів роботи, формулювання актуальних завдань та оптимальних шляхів їхнього вирішення.

Аналіз історіографії порушеної проблеми обмежується загальними аспектами, які знайшли відображення в окремих монографіях, дисертаціях і статтях, присвячених різноманітним проблемам Другої світової і Великої Вітчизняної війн. Зрозуміло, що ці праці не мали на меті з'ясувати становлення і розвиток сучасної вітчизняної історіографії наступальних боїв Червоної армії на українських теренах. Акцентовані вони винятково на оцінці історіографічних надбань у розрізі тих завдань, що стояли перед дослідниками¹. Названі історіографічні розвідки, частково

використовуючи тотожний джерельний комплекс, торкаються теми вибірково і тому дають про неї досить фрагментарне уявлення. Однак зазначені та подібні їм розвідки можна розглядати як підготовчі до вивчення цієї теми.

Ураховуючи недостатню розробленість проблеми в історіографічному плані, пропонується наукова розвідка має за мету схарактеризувати найбільш вагомні праці з історії вказаної проблематики, з'ясувати ступінь вивчення її вузлових аспектів; показати дискусійні та малодосліджені сторінки теми; підбити основні підсумки наукового дослідження історії визвольних боїв Червоної армії на теренах України в грудні 1942 — жовтні 1944 рр.

Після відновлення державної незалежності України історіографічний процес, пов'язаний з науковими зусиллями в цьому напрямі, набув нових імпульсів розвитку: значно розширився діапазон досліджень з різноманітних аспектів згаданої проблематики; помітно збільшився обсяг удокументованого нарративу, успішно апробованого в наукових працях; зріс якісний компонент історіографічного продукту, оновилися методологічні засади та методичний інструментарій. Варто зауважити, що за відносно короткий період існування незалежної Української держави відбулося суттєве прирощення історичних знань з історії визвольних боїв радянських військ на українських територіях. У цілому це було пов'язане з удоступненістю архівосховищ для дослідників, можливістю вільно користуватися воєнно-історичними працями військових фахівців, які в радянські часи були під грифом «таємно». Наявні історіографічні джерела засвідчують, що після 1991 р. зусиллями провідних українських військових учених знято політико-ідеологічні нашарування часів комуністичної епохи, переосмислено основні віхи воєнної доби, об'єктивно визначено місце і роль українського театру воєнних дій Червоної армії. Разом із тим значно підвищився приріст знань у висвітленні так званих «білих плям» історії визволення України: військової мобілізації та діяльності так званих «польових військкоматів», використанні підрозділів штрафників, демографічних втрат радянських військ на українських теренах тощо. Водночас слід зазначити, що базові контури історіографії проблеми формувалися за допомогою набутків радянської історіографічної спадщини, зрештою, її своєрідного модифікування. І все ж, попри цю обставину, пізнавальний арсенал історичної науки збагатився різноплановими науковими розвідками, мемуарними, науково-документальними й енциклопедично-довідковими виданнями, що містять об'єктивну всебічну характеристику стратегічного становища та подієвого полотна в Україні на етапі її визволення від нацистських загарбників.

Серед узагальнюючих праць з історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн, де найбільш детально висвітлено перипетії визвольних боїв на українських теренах, слід виділити видання «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945» й «Україна в полум'ї війни»². В узагальнюючих роботах, написаних на багатій джерельній базі та нових методологічних засадах, окреслено загальну проблематику визвольних боїв, висвітлено основні етапи стратегічних операцій Червоної армії в Україні. Змістовні події сюжети визволення України від нацистських загарбників розкриває й синтетична праця представників академічної історичної науки І. Муковського та О. Лисенка «Звитяга і жертвовність: українці на фронтах Другої світової війни»³.

Особливістю сучасного вітчизняного історіографічного процесу стала поява наукових праць, що присвячені винятково проблемам визволення України та досить детально розкривають передумови, обставини та особливості визвольних боїв Червоної армії⁴.

Сучасна українська історична наука випродукувала й наукові праці, що ілюструють характерні аспекти окремих стратегічних і фронтових наступальних операцій радянських військ на території України в 1943–1944 рр.⁵ У цьому контексті варто особливо виокремити низку наукові брошури В. Бережинського⁶. Окремі розвідки опубліковані ним у співавторстві⁷.

Низка публікацій, базована на архівних джерелах, у контексті загального подієвого тла Великої Вітчизняної війни, висвітлює регіональні особливості визволення України від нацистських і фашистських загарбників⁸. Наявні й наукові праці, що характеризують розповіді та спогади про визволителів окремих українських регіонів⁹. Окремі публікації висвітлюють перипетії регіональних визвольних боїв Червоної армії¹⁰. В активі воєнної історіографії й низка комплексних робіт з історії окремих регіонів у роки Великої Вітчизняної війни, в яких прикметне місце займає аналіз визвольних боїв в різних областях України¹¹. Автори низки праць торкаються питань визволення окремих населених пунктів України¹².

У сучасній вітчизняній історіографії проблеми наявні й наукові праці, що висвітлюють особливості застосування різних видів і родів радянських військ у наступальних операціях Червоної армії на території України¹³.

Сучасний історіографічний процес, пов'язаний із вивченням визвольних боїв Червоної армії на українських теренах, супроводжується появою науково-історичних та художньо-документальних нарисів про бойові шляхи об'єднань, з'єднань і частин радянських військ, які брали участь у наступальних операціях на територіях України, а також про відомих і пересічних постатей війни, котрі були очільниками військових формувань

або відзначилися на українській землі¹⁴. У низці публікацій висвітлюються особливості бойових шляхів частин і з'єднань радянських військ¹⁵.

Прикметною рисою сучасної вітчизняної історіографії, пов'язаної з дослідженням визволення України, стало продукування наукових розвідок біографічного штибу. В історико-біографічному ракурсі, на широкому подієвому тлі Великої Вітчизняної війни, досліджуються постаті радянських військових керманів. У цьому плані вагомим є доробок О. Филя¹⁶.

В активі сучасної історіографії проблеми й різноманітні хронологічні довідники, що ілюструють визволення України як в цілому, так і за її регіонами¹⁷. Дотичним до хронікально-документальних видань є історико-статистичне дослідження Ю. Лисаковського, В. Нестерова та В. Удіна-Некрасова¹⁸. У зазначеній розвідці, чи не вперше у вітчизняній історичній науці, проведено загальний аналіз розвою стратегічних і фронтових наступальних операцій Червоної армії, наведено цифру втрат серед радянських солдатів і офіцерів, співвідношення сил ворогуючих сторін.

Історична наука нагромадила низку дисертаційних досліджень, які розглядають доволі різноманітну проблематику: від висвітлення особливостей взаємодії військових рад Воронезького фронту з партизанськими формуваннями та місцевими органами влади в ході визволення Лівобережної України і боротьби за панування в повітрі радянської авіації в боях на Правобережній Україні наприкінці 1943 — на початку 1944 рр. до аналізу радянських військових мобілізацій 1943 р. на території українського Лівобережжя; від розкриття стратегічно-тактичних нюансів Східно-Карпатської операції та приєднання Закарпаття до СРСР до вичленення особливостей морських десантних операцій в Криму в 1941–1943 рр.¹⁹.

Окремі сюжетні лінії визвольних боїв Червоної армії на теренах України знайшли відображення й на сторінках навчальних посібників і підручників²⁰.

Вагомим складником історіографічного процесу, пов'язаного з дослідженням порушеної проблеми, залишається публікація збірок документальних матеріалів, як правило, з розлогими науковими коментарями²¹. Поруч з «іменитими» видавцями — архівними та науково-дослідними установами, архівні матеріали про визволителів рідного краю публікують й ентузіасти краєзнавчого руху в Україні. Наприклад, опубліковані документи про історію Прилуччини на етапі її визволення від нацистських окупантів²². Продовжують публікуватися й фотодокументи²³.

Сучасний історіографічний сегмент дослідження визвольних боїв на теренах України заповнюється й дослідженнями, які певною мірою

руйнують радянську історіографічну спадщину й поступово виводять із небуття раніше табуйовані теми воєнної історії. Наприклад, І. Марчук та О. Тищенко деталізували особливості боїв під Гурбами в квітні 1944 р.²⁴. Л. Рибченко акцентує увагу на вивченні проблем радянської військової мобілізації в Україні та особливостях обліку радянських військовослужбовців у роки Великої Вітчизняної війни²⁵. У фокусі наукових уподобань вітчизняних дослідників перебувають й питання психологічного гарту, морально-бойового та політичного виховання воїнів Червоної армії на теренах України в умовах воєнного буття, в тому числі й на етапі визвольних боїв радянських військ²⁶. Певний прорив у дослідженні особливостей участі у визволенні України чехословацьких військових формувань, в яких лєвову частку бійців становили українці, здійснили О. Довганич і В. Пагіря²⁷.

З метою кращої орієнтації в історичній літературі з проблематики українськими дослідниками підготовлено низку бібліографічних посібників, що ілюструють приріст наукових знань з того чи іншого сегменту проблеми²⁸.

Вагомим чинником, який значною мірою концептуалізує, інструменталізує, деталізує та спрямовує історіографію проблеми, залишаються різнопланові наукові форуми. Щороку в Україні проводяться міжнародні, всеукраїнські та регіональні науково-практичні та історико-красназавчі конференції, круглі столи та семінари, на яких порушуються різні питання визволення України від нацистських загарбників²⁹.

Як і радянська історіографія проблеми, сучасна вітчизняна історична наука широко практикує оприлюднення спогадів колишніх учасників війни на різноманітну тематику — це можуть бути як спогади однієї особи, так і збірники мемуарів (колективні спогади). Сюди ж слід віднести й видання мемуарного характеру, але з публіцистично-художнім обрамленням, викладені у вигляді художньої повісті чи роману або у стилі документальної повісті чи репортажів³⁰. Їхня головна відмінність від виданих у радянський час — певний відхід від комуністичної заідеологізованості, відкидання «правильності партійної лінії, комуністичного курсу». Серед них слід виокремити документальні спогади-розповіді про бойові шляхи військових частин і з'єднань Червоної армії, що базовані на особистих спогадах їхніх учасників. Так, в арсеналі сучасної вітчизняної історіографії проблеми з'явилися реконструкції бойового шляху 15-ї гвардійської стрілецької дивізії та 232-ї стрілецької дивізії, які відзначилися на українських теренах у 1943–1944 рр.³¹. Окремо слід відзначити спогади М. Грашина про особливості застосування підрозділів штрафників на радянсько-німецькому фронті, в тому числі й на теренах України. Автор, спираючись на власні спогади та документальну базу, реконструює бойовий шлях штрафної роти «Шура»³².

У цілому в рамках однієї статті, звичайно, неможливо детальніше розглянути всі сучасні військово-історичні праці та мемуаристику з проблем визвольних боїв Червоної армії на теренах України. Однак і те, що вдалося розглянути, свідчить про деякі успіхи дослідників у вивченні проблеми, значний приріст наукових історичних знань. Позитивно оцінюючи здобутки історіографії, слід зазначити, що деякі аспекти теми залишаються ще недостатньо опрацьованими. На сьогодні ми ще не маємо спеціальної наукової розвідки, в котрій глибоко досліджувалися найважливіші питання наступальних операцій радянських військ на українській території як самодостатньої наукової проблеми. Існуючі наукові розвідки не вирішують завдання комплексного, проблемного опрацювання теми. Поза увагою дослідників залишаються нерозв'язані питання, пов'язані із загальною оцінкою аналізованих подій, уточненням загальних і локальних утрат Червоної армії на різних етапах визволення України, використанням підрозділів «штрафників» тощо. Лише за умови використання всього історіографічно засвоєного фактографічного матеріалу, залучення широкого кола репрезентативних історичних джерел, насамперед архівних, завдання цілісного опрацювання проблеми буде виконане. Допоможе його зреалізувати й створення потужного бібліографічного покажчика до теми. Наявний дослідницький потенціал засвідчує, що вирішення цих та інших питань цілком можливе, необхідно лише врахувати як набутий досвід, так і нові реалії сучасності. Основним критерієм подальшого розвитку досліджень у цій тематичній ніші має бути вихід історичної науки на нові, якісніші рубежі, пошук нових вимірів баталістичного сегменту завершального етапу бойових дій на території республіки.

¹ Див., наприклад, *Лисенко О.С.* Битва за Дніпро як об'єкт історієписання // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Зб. наук. праць / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 р. — К., 2013. — С. 183–195; *Сімперович В.* Запорізька фронтова наступальна операція та форсування Дніпра (жовтень–грудень 1943 року): історіографічні аспекти // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції: Зб. наук. праць (25 травня 2011 р., м. Дніпропетровськ) / За заг. ред. В.В. Карпова. — К., 2011. — С. 478–483; *Сімперович В.М.* Бої на Букринському плацдармі: деякі питання історіографії // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наук. праць. — Вип. 8. — К., 2011. — С. 238–249; *Стецькевич В.В.* Воєнна історіографія України // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін. — К., 2000. — С. 631–662 та ін.

² Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін. — 560 с.

³ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1997. — 568 с.

⁴ *Грицюк В.М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. — К., 2010. — 150 с.; *Федака С.Д.* Стратегічні і фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. — Ужгород, 2010. — 237 с.; *Рокоссовський Р.К.* В боях за освобождение Украины. — К.: Україна, 2000. — 136 с.; *Його ж.* Трудными дорогами Победы. — К., 2004. — 254 с.

⁵ *Фуртатов В.М.* Мы вернулись, Одесса!. — Одесса, 1998. — 177 с.; *Лишавський В.Г.* Стратегія Корсунь-Шевченківської перемоги: (До 60-річчя Корсунь-Шевченківської наступальної операції 24 січня — 17 лютого 1944 р.): воен.-іст. нарис. — К., 2004. — 212 с.

⁶ *Бережинский В.Г.* Битва за Днепр (25 августа — 23 декабря 1943 года). — К., 2002. — 22 с.; *Його ж.* Киевская наступательная операция 3 — 13 ноября 1943 года. — К., 2002. — 23 с.; *Його ж.* Київська оборонна операція 1943 року (12 листопада — 22 грудня 1943 року). — К., 2003. — 19 с.; *Його ж.* Львівсько-Сандомирська операція (18 липня — 2 серпня 1944 року). — К., 2003. — 18 с.

⁷ *Бережинский В.Г., Лишавский В.Г., Шумило Л.М.* Корсунь-Шевченковская операция (24 января — 17 февраля 1944 года). — К., 2003. — 36 с.; *Бережинский В.Г., Сало А.Я.* Ледовое побоище (к 60-летию Корсунь-Шевченковской операции 24 января — 17 февраля 1944 года). — К., 2003. — 294 с.; *Бережинский В.Г., Вьюнник О.В.* Керченско-Эльтигенская десантная операция (31 октября — 10 декабря 1943 г.). — К., 2004. — 28 с.

⁸ *Анохин А.С.* Краснолучане в годы Отечественной войны (1941–1945 гг.). — Красный Луч, 1998. — 247 с.; Пам'ять, слава і гордість: лісоводчани у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / Ред. К.П. Джура. — [Городок], 1998. — 199 с.; *Брошеван В.М.* Симферополь 1941–1944 гг.: историко-документальный очерк о городе Симферополе в годы Великой Отечественной войны. — Симф., 1994. — 127 с.; Карпаты: 1941–1945: докум. воен.-іст. очерки / Авт.-сост. И.К. Карпов. — Ужгород, 1995. — 389 с.

⁹ *Рябошапка О.А.* Пам'ять крізь роки. — Кіровоград, 1998. — 131 с.

¹⁰ *Бухтіяров В.П., Воронова Т.П.* Визволення 1943–1944: до 55-річчя визволення Криворіжжя від німецько-фашистських загарбників. — Кривий Ріг, 1994. — 240 с.; *Суворов В.Д.* Визволення Херсонщини від німецько-фашистських загарбників (1943–1944 рр.). — Херсон, 1997. — 31 с.; *Гальчак С.Д.* Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (25 грудня 1943 — 25 березня 1944 р.). — Вінниця, 2004. — 344 с.; *Його ж.* Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.). — Вінниця, 2005. — 416 с.; *Денисюк В.Т.* Визволення Волині від фашистських окупантів. — Луцьк, 2004. — 32 с.

¹¹ *Михненко А.М.* Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). — Донецьк, 2000. — 152 с.; Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1945: (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів) / М.О. Багмет та ін. — Миколаїв, 2004. — 503 с.; *Ревезук В.Я.* Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945). — Полтава, 2004. — 288 с.; Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945): монографія / П.Я. Слободянюк та ін. — Кам'янець-Подільський, 2006, 2007. — 312 с.; Донеччина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: известные и неизвестные страницы истории / В.Ф. Вовенко (общ. ред.). — Донецк, 2008. — 432 с.

¹² Дембицький Н.П. Бої за Каменец весною 1944 г. — Каменец-Подольський, 1999. — 115 с.; Фуртатов В.М. Освободителі. — Одеса, 1999. — 175 с.; Якупов Н.М., Щетников В.П. Подвиг Одессы: К 60-літтю звільнення від фашистських захопників. — Одеса, 2004. — 252 с.; Керчь воєнна: сб. ст.: 60-літтю звільнення міста присвяч. / ред.-сост. В.В. Симонов. — Керч, 2004. — 489 с.

¹³ Кочерга Л.К. Боевые действия войск ПВО страны в период освобождения Украины в годы Великой Отечественной войны (1943–1944 гг.). — К., 1995. — 125 с.; Кузін О.В., Списаренко Б.Д. У небі й на землі: авіація в боях за Київ у минулій війні. — К., 1998. — 223 с.; Бережинський В.Г. Истребительно-противотанковая артиллерия в Корсунь-Шевченковской наступательной операции (24 янв. — 17 февр. 1944 г.). — К., 2005. — 31 с.

¹⁴ Строева А. Шестая танковая и ее командарм: докум. повесть. — К., 2000. — 203 с.; Бойко Е. Генерал Батюк и его гвардейцы: воен.-докум. очерк об освободителях Донбасса. — Славянск, 2004. — 38 с.

¹⁵ Смык И.С. 221-я стрелковая дивизия в боях за освобождение Украины. — Б.м.: Б.и., 1995. — 58 с.; Гончар Т.А. У лавах 333-ї Синельниківської. — К., 2000. — 463 с.; Ядров С.И. Гвардейская Волновахская: 3-я гвардейс. Волновахская Краснознам. ордена Суворова II степени стрелковая дивизия в боях за Донбасс (июль–сентябрь 1943 г.): ист.-докум. очерк. — Донецк, 2002. — 51 с.; Отдельная Приморская армия в боях за Крым. 1943–1944 годы / Авт.-сост.: Е.А. Лейбин, И.П. Бритченко. — Симферополь, 2005. — 194 с.; Сюрин М.С. Нариси з історії шостої гвардійської стрілецької дивізії в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. — Рівне, 2005. — 152 с.; Огненные мили матросского батальона: сб. очерков о боевых действиях 384-го Отдельного Краснознаменного Николаевского батальона морской пехоты / Сост. Ю.И. Прохвятилов. — Мариуполь, 1998. — 300 с.

¹⁶ Филь О. За крок до маршалського жезла: монографія / О. Филь. — К., 2005. — 168 с.

¹⁷ Визволення України. Велика Вітчизняна війна. 1941–1945: хронологіч. довід. / Уклад. В.А. Дрозд. — К., 1999. — 136 с.; Кондранов И.П. Крым. 1941–1945: хроніка. — Симферополь, 2000. — 222 с.; Завальнюк О.М., Комарницький О.Б., Олійник Ю.В. Хмельниччина у 1941–1944 рр.: хроніка війни. — Кам'янець-Подільський, 2005. — 140 с.

¹⁸ Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.Н., Удин-Некрасов В.А. Освобождение Украины 1943 — 1944: ист.-стат. исслед. — К., 1995. — 232 с.

¹⁹ Филиппов В.К. Взаимодействие Военных советов Воронежского фронта с партизанскими формированиями, местными органами власти в ходе освобождения Левобережной Украины (1943 г.): дис. ... к.и.н.: 07.00.01. — К., 1993. — 163 л.; Колечкін В.П. Боротьба за панування у повітрі в боях на Правобережній Україні в період 23.12.1943–28.02.1944: автореф. дис. ... к.і.н.: 22.02.22 / Нац. академія оборони України. — К., 2005. — 20 с.; Репін І.В. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. — червень 1945 р.): автореф. дис. ... к.і.н.: 20.02.22. — Львів, 2007. — 20 с.; Ратніков Б.М. Морські десантні операції в Криму (1941–1943 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. — К., 2009. — 19 с.; Рибченко Л.В. Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України: автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01. — К., 2010. — 16 с. та ін.

²⁰ Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). — Чернівці, 1995. — 114 с.; Патріляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. — Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. — 590 с.;

Слюсаренко А.Г., Патрляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: навч. пос. — К., 2009. — 447 с.

²¹ Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945 / Сост.: В.К. Гарагуля, В.К. Кондранов, Л.П. Кравцова. — Симферополь, 1994. — 208 с.; Брошеван В., Максимов Л. Крым в документах Ставки ВГК. 1941–1944 гг.: к 55-летию Великой Победы. — Симферополь, 2000. — 148 с.; Черкашина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: наук.-документ. вид. Зб. документів та матеріалів / Упоряд.: П.М. Жук та ін. — Черкаси, 2000. — 208 с.; Харьков, 1943-й. Освобожденный навсегда!: сб. док. / Рук. проекта А.И. Подопрigора. — Х., 2008. — 84 с.

²² Черніков П.І., Івахненко Н.О. Їх край Прилуцький пам'ятає: 1941–1945. — Б.м., Б.в., 1995. — 39 с.

²³ Миттєвості війни: 1944–1994. 50-річчя визволення України від фашистських загарбників: фотоальбом / Авт.-упоряд. М.І. Селюченко. — К., 1994. — 156 с.; Визволителі Вінниччини 1944–2004: 60-річчя звільнення Вінницької області: фотоальбом / Редкол.: С.П. Татусяк (голова) та ін. — Вінниця, 2004. — 63 с.

²⁴ Марчук І.В., Тищенко О.О. Гурби. Квітень 1944-го. — Рівне, 2009. — 204 с.

²⁵ Рибченко Л.В. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 роках // Друга світова війна: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у двох книгах. — К., 2010. — Кн. 1. — С. 303–317; *Її ж.* Проблема обліку військових втрат в Червоній армії у роки Великої Вітчизняної війни // Переяславський літопис: науковий зб. — Переяслав-Хмельницький, 2011. — № 2. — С. 92–98 та ін.

²⁶ Горелов В.І., Крутіков С.О. Психологічний гарт, морально-бойове і політичне виховання воїнів Радянських Збройних Сил у період Великої Вітчизняної війни на території України: історичний аналіз (1941–1944 рр.). — К., 2005. — 79 с.

²⁷ Довганич О.Д., Пагіря В.В. Закарпатські воїни генерала Людвика Свободи. — Ужгород, 1999. — 174 с.

²⁸ Див., наприклад: Визволення Дніпропетровщини: до 60-річчя звільнення області від фашистських загарбників: бібліогр. покажч. / Упоряд. І. Голуб. — Дніпропетровськ, 2003. — 49 с.

²⁹ Вінниця: минуле і сучасне: матеріали третьої іст.-краєзн. конф., присвяч. 50-річчю визволення України від фашистських загарбників / Редкол.: П.С. Григорчук та ін. — Вінниця, 1994. — 94 с.; Науково-теоретична конференція до 50-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників / Ред. Л.І. Євселевський. — Кременчук, 1994. — 79 с.; Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 60-річчю Корсунь-Шевченків. битви 11 лют. 2004 р. / Редкол.: П.Я. Степенькіна (відп. ред.) та ін. — Корсунь-Шевченківський, 2004. — 195 с.; 60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 27 жовтня 2004 р. / Ред. кол.: В.П. Андрущенко та ін. — К., 2004. — 320 с.; Умансько-Ботошанська операція 1944 року: До 60-річчя Перемоги: Міжнар. конф., 24–25 верес. 2004 р., м. Умань. — К., 2005. — 102 с. та багато ін.

³⁰ Осадчук О.О. Війна на ріках: спогади військового понтонера. — Житомир, 1994. — 247 с.; Главная сила «Катюши»: воспоминания и очерки ветеранов гвардейских минометных частей / Сост. А.В. Ковальчук. — К., 1995. — 237 с.; Лукаш И.М. Навеки в памяти народной: воспоминания, документальные повести, очерки. — Дніпропетровськ, 1995. — 541 с.; Солодов А.Н. Воспоминания фронтовика: повесть. — Одесса, 1995. —

101 с.; 16 репортажів з війни: спогади працівників інституту — ветеранів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. — Чернігів, 1995. — 116 с.; Пришло время рассказать: воспоминания фронтовиков-разведчиков, писателей и журналистов / Сост.: Г.Т. Липицкий, Р.Н. Суворов. — Дніпропетровськ, 1997. — 187 с.; *Минеев Ф.Н.* Без права на ошибку: воспоминания командира саперной роты. — Донецк, 1997. — 210 с.; Они сражались за Одессу: сб. воспоминаний участников обороны и освобождения города-героя Одессы / Сост. В.М. Фуртатов. — Одесса, 1998. — 271 с.; Житомиряни на фронтах Великой Вітчизняної війни 1941–1945: спогади ветеранів / Редкол.: А.Є. Ємельянов та ін. — Житомир, 2000. — 323 с.; Они освобождали Никополь: из воспоминаний ветеранов Великой Отечественной войны / Сост. Н.П. Аверьянов. — Днепропетровск, 2001. — 251 с.; В ознаменовании шестидесятилетия битвы за Днепр: воспоминания / Сост.: Б.К. Сподин, Н.Г. Сердюк. — Днепропетровск, 2003. — 115 с.

³¹ *Азриков Р.П.* На грани невероятного: фронтовые были. — Одесса, 1999. — 399 с.; *Лукашенко І.Г.* 232-га Сумсько-Київська. — Суми, 2000. — 350 с.

³² *Грашин М.Д.* Штрафная рота «Шура» и вокруг нее: воспоминания. — Донецк, 2001. — 148 с.

Освещаются основные достижения современной отечественной исторической науки в вопросах изучения освободительных боев Красной армии на территории Украины в декабре 1942 — октябре 1944 гг. Выделяются характерные этапы, достижения и тенденции историографического процесса, предлагаются перспективные направления последующего исследования проблемы.

Ключевые слова: Велика Отечественная война, освободительные бои, освобождения Украины, историография, Красная армия.

The main achievements of modern native historical science in issues of studying of liberation battles of the Red Army on the territory of Ukraine in December 1942 — October 1944 are highlighted. Characteristic stages, achievements and trends of historiography process are singled out; perspective directions for further research problems are offered.

Keywords: the Great Patriotic War, liberation battles, the liberation of Ukraine, historiography, the Red Army.

Микола Слободянюк
(Дніпропетровськ)

ДИСКУСІЙНЕ ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ: «ОУН–УПА» ЧИ «ОУН І УПА»?

У статті розглядається дискусійне питання української історіографії, яке стосується наукового використання термінів «ОУН–УПА» та «ОУН і УПА». Автор пропонує не протиставляти ці терміни один одному, а використовувати їх паралельно, залежно від контексту і поставлених наукових цілей.

Ключові слова: ОУН–УПА, ОУН і УПА, термін.

З моменту набуття Україною державної незалежності вітчизняні науковці активізували дослідження з історії ОУН і УПА. Цей величезний напрям української історіографії викликав не тільки ідеологічні, а й термінологічні дискусії серед дослідників. Одним із кластерів такої дискусії стало питання про використання термінів «ОУН–УПА» та «ОУН і УПА». Як перший¹, так і другий² терміни активно використовуються в історичній літературі. Проте поява «Проміжного звіту робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН–УПА»³ викликала заперечення з боку Ю. Шаповала⁴. Особливо різко професор виступив проти використання терміна «ОУН–УПА». Можливо, саме внаслідок його критики «Фаховий висновок робочої групи...» першим же реченням спеціально підкреслив, що ОУН і УПА слід розглядати як «дві окремі, хоч і пов'язані між собою структури... Вони мали різні функції, і, отже, загалом їх не слід ототожнювати»⁵. Цілком погоджуємося з цією тезою. Але...

Відтоді «Фаховий висновок» став паралельно використовувати терміни «ОУН–УПА» та «ОУН і УПА», а у період 2000–2007 рр. в українській історіографії спостерігався процес витіснення з наукового обігу терміна «ОУН–УПА» і заміна його на термін «ОУН і УПА». Це особливо помітно на прикладі дисертаційних досліджень, більшість яких до 2000 р. використовує термін «ОУН–УПА»⁶, у період з 2000 до 2007 рр. відбувається заміщення одного терміна на інший, а з 2007 р. у дисертаційних дослідженнях термін «ОУН–УПА» практично не зустрічається⁷. Нам видається, що процес заміщення першого терміна другим набув дещо імперативної форми і не пройшов через «горнило» достатньої наукової

дискусії та критики. Заміну «старих» понять на «нові» без належного наукового обґрунтування не можна вважати такою, що відбулась у суто наукових канонах. На нашу думку, проголошені Ю. Шаповалом тези не підкріплені достатньою сумою аргументів і сприймати їх як аксіому — передчасно.

Розглянемо ті його тези, які стосуються вказаних термінів. Теза перша: «ОУН–УПА» — це безглузда формула. На кшталт «КПСС–Красная Армия». Не існувало ніколи такої організації». Найперше слід зауважити, що цю «безглузду формулу» не вигадали післявоєнні історики, її використовували самі учасники самостійницького руху. Більше того, ці ж учасники іноді використовували поняття «ОУН–УПА–УГВР». Якщо звернутися до українського правопису, то там зазначається, що «через дефіс пишуться слова, що є незалежними одне від одного і, наблизившись фонетично, складаючи одне поняття, не злились остаточно в одне слово»⁸: піар-акція, кіловат-година, зюйд-вест, інтернет-сайт, онлайн-голосування, краш-тест. Тобто кожна складова сполучених дефісом понять може виступати як самостійне слово, але їх сполучення дає нову якість, новий смисл. Варто також підкреслити, що дослідник має право на використання будь-якого терміна, якщо він дав йому наукове обґрунтування і розтлумачив, що під цим терміном розуміє.

Безперечно, слід погодитися з Ю. Шаповалом, що єдиної організації ОУН–УПА ніколи не існувало. Проте поєднані дефісом дві аббревіатури якраз і показують, що це була не одна, а дві, однак, тісно взаємопов'язані організації. Зрозумілим є бажання Ю. Шаповала провести чітку межу між політичною партією ОУН та збройним формуванням УПА. Проте використання цього терміна викликає кілька запитань. При використанні терміна «ОУН–УПА» ясно, що мається на увазі взаємопов'язане, цілісне, нерозривне поняття. Так воно і було насправді, адже бандерівська (не бульбівська) УПА була створена і керувалася бандерівською ОУН. Більшість керівних посад обіймали члени ОУН Бандери, контррозвідальні функції в УПА покладалися на Службу безпеки ОУН, а не СБ УПА, а діяльність підрозділів УПА не могла йти всупереч політичним рішенням ОУН(б). Підпільні ланки ОУН(б), в разі потреби, легко перетворювалися на партизанські загони УПА, а загони УПА — на бандерівське підпілля. Тобто, у зв'язці ОУН–УПА, ОУН(б) була керівною силою, УПА — партійним (або підпорядкованим партії) збройним формуванням (збройним крилом партії), а УГВР — «державним» (і, за задумом, «всенародним») представницьким органом влади.

Характерним прикладом поглядів бандерівського керівництва на взаємини партії й армії є переговори про спільні дії між ОУН(б) та Т. Бульбою-Боровцем. На початку 1943 р. керівник головного Проводу

ОУН(б) Микола Лебедь висунув Боровцю такі вимоги: «1. Не визнавати політичної підлеглості урядові УНР в екзилі, а підпорядковувати воєнну діяльність УПА політичній лінії Проводу ОУН(б). 2. Визнати Акт відновлення незалежності від 30 червня 1941 р. як єдину державну концепцію України й під її проводом проводити подальшу боротьбу. 3. Не організовувати ніякої політичної ради при армії, а вважати єдиним провід ОУН(б), беззастережно виконувати всі його накази і директиви. 4. Дотеперішні партійні боївки, що мають офіційну назву «військові відділи ОУН-Б», включити до лав УПА, створити спільний штаб і надалі діяти під назвою УПА... 6. Запровадити в УПА інституцію партійних комісарів і службу безпеки. 7. Оголосити загальний революційний партизанський зрив цілої України і провести масову примусову мобілізацію до УПА»⁹ [підкреслено автором].

Зв'язка партії та її збройного крила не була простим копіюванням партійно-державного управління в тоталітарних СРСР та Німеччині. Створення масового партизанського руху (винятком можуть бути тільки загони самооборони в рамках одного або кількох населених пунктів) неможливе без об'єднавчої ідеологічної основи та організаційної ініціативи політичної партії, організації або руху. Така ситуація була загальним явищем у середовищі антифашистських та національно-визвольних рухів періоду Другої світової війни. В Югославії комуністична партія очолила партизанський рух і створила свій загальнонаціональний і загальнополітичний представницький орган «Антифашистське віче народного визволення Югославії». Комуністична партія Греції тримала під контролем Національно-визвольний фронт Греції (ЕАМ) та Народно-визвольну армію Греції (ЕЛАС). У зв'язку з цим часто вживаною є аббревіатура ЕАМ–ЕЛАС. У Польщі Гвардія Людова була збройним крилом Польської робітничої партії, Селянські батальйони — Народної партії. В Італії гарібальдійські бригади підпорядковувалися комуністам, бригади Матеотті — соціалістам, бригади Маццині — Італійській республіканській партії, бригади справедливості і свободи — Партії дії, народні бригади — Християнсько-демократичній партії. Ці та інші збройні формування італійського Опору об'єдналися 9 вересня 1943 р. у Комітет національного визволення для координації діяльності всіх політичних сил у справі боротьби з фашизмом. У другій половині ХХ ст. яскравими прикладами взаємопов'язаності політичної партії та її збройного крила є Шинн фейн та Ірландська республіканська армія, баскська партія Батасуна й терористична організація ЕТА.

Теза друга: «слід відділити ОУН від УПА, і тоді все стає на свої місця... Була ОУН, і була УПА. До речі, ОУН мала власні боївки, які так само слід визнати частиною збройного підпілля, хоча формально їх не

зараховували до УПА». На жаль, від механічного відокремлення ОУН від УПА все на свої місця не стає. Навпаки, іноді це веде до штучних і не зовсім доречних формулювань, зайвої плутанини у ході досліджень.

Розглянемо це на прикладі публікацій Н. Мизака. В одних його працях використовується терміна «ОУН–УПА»¹⁰, в інших — «ОУН, УПА»¹¹, що є аналогом терміна «ОУН і УПА». У своїй кандидатській дисертації Н. Мизак старанно уникає терміна «ОУН–УПА», іноді використовуючи термін «ОУН і УПА», а в 90% випадків механічно замінюючи його на конструкцію «ОУН, УПА». Внаслідок цього значна кількість формулювань автора звучить не зовсім вдало і точно: «важливо переконати всіх, що ОУН, УПА не була ворогом українського народу», «предмет дослідження — національно-визвольний рух ОУН, УПА», «дати оцінку стратегії і тактики ОУН, УПА», «де вояки ОУН, УПА чинили рішучий збройний опір» тощо¹². З цих та безлічі інших формулювань автора очевидно, що конструкція «ОУН, УПА» (тобто «ОУН і УПА») в багатьох випадках виглядає штучно, і для них більше підійшов би термін «ОУН–УПА».

Адже на практиці все виглядало інакше. ОУН(б) і УПА були пов'язані так само тісно, як комуністичне антифашистське підпілля і радянські партизанські загони. Вчорашні підпільники, тікаючи до лісу, автоматично ставали партизанами, а партизани часто переходили на підпільні форми боротьби. Проте ніхто не ставить під сумнів їх політичну й організаційну єдність, яку ми називаємо «радянські підпільно-партизанські формування» чи «комуністичний рух Опору», а у радянські часи їх частіше об'єднували поняттям «партизанський рух» у широкому розумінні цього слова. Нікому з дослідників не спадало і не спадає на думку в організаційному плані чітко відокремлювати партійне підпілля від партизанських загонів. Партизанські загони і підпільні групи не склалися суціль з комуністів, але компартія керувала як підпіллям, так і партизанкою, була ідеологічним ядром радянського руху Опору, організаторською основою так званого «блоку комуністів і безпартійних». Чітке відокремлення здійснюється лише при дослідженні партизанських і підпільних форм боротьби. Так само й у випадку національного руху Опору. Як під час Другої світової війни, так і в сучасних дослідженнях при використанні термінів «УПА» або «ОУН» часто йдеться не стільки про організацію, скільки про форми боротьби. Якщо форми боротьби партизанські, то використовується термін «УПА», якщо підпільні — «ОУН».

Для подальшого підкріплення власної позиції візьмемо працю Н. Мизака і Ю. Зімельса «...ОУН, УПА в печерах Тернопільщини...»¹³. Зразу виникає низка запитань: чи можемо ми точно встановити, хто знаходився у печерах: члени збройного підпілля ОУН чи вояки УПА? За

якими критеріями ми це можемо з'ясувати? Чи використовували ОУН і УПА різні печери Тернопільщини? Як у цих печерах розрізнити членів ОУН і бійців УПА? Чим відрізнялися у печерах їх функції, уніформа, військові звання та відзнаки? Чи діяли підрозділи ОУН і УПА у цих печерах незалежно одні від інших? Чим вони відрізнялися? Виникає ще кілька запитань, що стосуються ОУН і УПА в цілому. Чи підлягали члени ОУН і члени УПА різним командирам? Чи відрізнялися вони ідеологічно? Чи розглядали ОУН-Б окремо від УПА їхні польські, радянські, німецькі супротивники на оперативному рівні? Відповіді будуть однозначно негативні.

Якщо погодитися з тезою Ю. Шаповала про абсолютне відокремлення ОУН від УПА, то така позиція вимагає послідовності й прискіпливості у тлумаченні самих термінів «ОУН» і «УПА». Якщо ми використовуємо термін «ОУН і УПА», то про яку ОУН і про яку УПА йдеться? ОУН Бандери чи Мельника? УПА бандерівську чи бульбівську? Дослідники, які погоджуються з позицією Ю. Шаповала, зобов'язані, на нашу думку, відмовитися від використання не зовсім конкретних і коректних термінів «ОУН» і «УПА», а перейти до термінів «ОУН-Б», «ОУН-М», «УПА під керівництвом ОУН(б)», «УПА під керівництвом Т. Бульби-Боровця» (УПА Б-Б). Очевидно, що використання терміна «ОУН і УПА» потребує додаткового розшифрування або пояснення (як, наприклад, це робить О. Лисенко¹⁴), що мається на увазі, і не є більш точним або зручним, порівняно з використанням терміна «ОУН–УПА».

Мало того, цим дослідникам не слід плутати УПА під керівництвом ОУН(б) з такими формуваннями, як Українська народна самооборона (УНС) та Буковинська українська самооборонна армія (БУСА). Адже, якщо продовжити логіку Ю. Шаповала, ніякої УПА на території Галичини до грудня 1943 р. і на території Буковини до вересня 1944 р. не було. Услід за цією ж логікою необхідно змінити, наприклад, назву наукового журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», оскільки названі організації не були одним цілим, мали нетотожні функції, діяли в різний час. Але в тому то й справа, що ця дефініція вказує не на те, що це була одна структура, а на спорідненість, тісний зв'язок і тяглість понять, поєднаних дефісом.

Така формальна (навіть формалістська) позиція є цілком науковою, має право на існування, а в деяких ситуаціях є єдино вірною. Але тоді вона потребує чіткої формальної послідовності та іноді надміру ускладнює дослідницькі завдання, у той час, як науковець, щоб досягнути не тільки форму, а й суть історичного явища, повинен уміти спрощувати не тільки виклад своїх думок, а й понятійний апарат. За висловом Я. Грицака, «писання синтетичних книжок вимагає від автора вміння подати складні речі просто, а нудні — цікаво»¹⁵.

Таким чином, при використанні термінів «ОУН–УПА» та «ОУН і УПА» потрібен не імперативний, а диференційований підхід. Той чи інший термін має використовуватися залежно від контексту і завдань, які поставив перед собою дослідник. Наприклад, чітко розділяти ОУН і УПА там, де вони справді розмежовуються, і використовувати термін «ОУН–УПА» там, де розділити ці організації неможливо чи недоцільно. Саме так і чинить значна частина українських авторів, які використовують обидва терміни паралельно¹⁶. І саме така позиція видається нам найбільш доречною і виправданною з наукової точки зору.

¹ Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. Матеріали до підручника для 10–11 класів середньої школи. — К., 1992. — С. 369, 376; Історія України: нове бачення. У 2-х т. — К., 1995–1996. — Т. 2. — С. 327; Історія України: Навч. посібник / Під ред. В. Смолія. — К., 1997. — С. 325; Кентій А.В. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.). — К., 1999. — 111 с.; Семенов В.И., Радченко Л.А. История Украины: (С древнейших времен до наших дней). Изд. 2-е, испр. и доп. — Х., 1999. — С. 404; Ілюшин І. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (у світлі польських документів). — К., 2000. — 198 с.; Бойко О.Д. Історія України: Посібник. 2-е вид., доп. — К., 2002. — С. 6; Мирончук В., Ігошкін Г. Історія України: Посібник. 2-е вид., випр. — К., 2002. — С. 237; Нартів В.В. Історія України з давніх-давен до сьогодення. — Х., 2006. — С. 275 с.; Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення: Навч. посіб. — 3-е вид., перероб. і доп. — К., 2006. — С. 307; Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоївок НКВС–НКДБ під виглядом ОУН–УПА. Вид. 2-ге, доп. — К., 2006. — 184 с.; Світлична В.В. Історія України. Навч. посібник. 4-е вид. — К., 2007. — С. 267.

² Новітня історія України (1900–2000): підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. — К., 2000. — С. 336; Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 рр.) — К., 2000. — 240 с.; Патриляк І.К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // Укр. іст. журн. — 2004. — № 5. — С. 81–95; Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині і південному Поліссі (1941–1944). — Торонто–Львів, 2006. — 497 с.; Бофони: грошові документи ОУН і УПА / Авт.-упоряд. О. Клименко. — К., 2008. — 192 с.; Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. — Рівне, 2008. — 308 с.

³ Кульчицький С.В. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН–УПА: Історичний висновок про діяльність ОУН–УПА: Попередній варіант. — К., 2000. — 38 с.

⁴ Шаповал Ю. «Дорогі українсько-німецьки націоналісти!» // Дзеркало тижня. — 2000. — 15 грудня.

⁵ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / С.В. Кульчицький (кер.). — К., 2005. — С. 3.

⁶ Озимчук О.Б. Антифашистська боротьба ОУН–УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944 рр.) на матеріалах Волині: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 /

Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1995. — 21 с.; *Слободянюк М.А.* Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Дніпропетровський нац. ун-т. — Дніпропетровськ, 2002. — 20 с.; *Абакумова В.І.* Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. — Луганськ, 2004. — 24 с.; *Суровцев О.А.* Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2006. — 20 с.; *Дейнека Н.В.* Боротьба підпільників і партизан південно-західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.02 / Одеський нац. ун-т ім. І. Мечникова. — Одеса, 2007. — 21 с.

⁷ *Стародубець Г.М.* Місце і роль ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (кінець 1940 — серпень 1943 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2001. — 21 с.; *Деревінський В.Ф.* Діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії в 1940–1953 роки: етнонаціональний аспект: Автореф. дис. ... к.і.н.: 20.02.22 / Київський нац. ун-т будівництва і архітектури. — К., 2003. — 19 с.; *Ліпкан А.Г.* Українське питання в радянсько-польських стосунках 20–50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект: Автореф. дис. ... к.і.н.: 20.02.22 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». — Львів, 2003. — 23 с.; *В'ятрович В.М.* Закордонні рейди УПА в контексті реалізації анти тоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Л., 2004. — 16 с.; *Дмитерко О.М.* Пропагандистська діяльність ОУН і УПА у 1944–1950-х роках: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 2004. — 24 с.; *Головка М.Л.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: Автореф. дис. ... док. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. — К., 2005. — 29 с.; *Романишин Ю.О.* Видавнича та публіцистична діяльність ОУН і УПА на західноукраїнських землях (40–50-і роки ХХ ст.): Дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2004. — 229 с.; *Ковальчук В.М.* Джерела з історії мережі ОУН(б) і запілля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942 — на початку 1945 рр.: Дис. ... к.і.н.: 07.00.06 / НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. — К., 2005. — 298 с.; *Малога В.М.* Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. академія оборони України. — К., 2006. — 19 с.; *Веденєєв Д.В.* Діяльність спеціальних підрозділів Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії (1920–1950 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук: 20.02.22 / Нац. академія оборони України. — К., 2006; *Мазурок В.П.* Самостійницький рух на Волині в 40-х — на початку 50-х років ХХ століття: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаніка. — Івано-Франківськ, 2006. — 23 с.; *Малога В.М.* Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. академія оборони України. — К., 2006. — 19 с.; *Онишко Л.В.* Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30-і — 40-і рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2006. — 20 с.; *Марчук В.С.* Петро Федун в українському національно-визвольному русі (40–50-і рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2007. — 18 с.; *Примаченко Я.Л.* Північно-американська історіографія діяльності ОУН і УПА: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Ін-т історії України. — К., 2009. — 209 с.; *Бондаренко Г.Б.* Роман

Шухевич у національно-визвольному русі України другої чверті ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Б. Грінченка. — К., 2010. — 24 с.; *Вахула М.С.* Роман Шухевич — військовий і політичний діяч України: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2010. — 20 с.; *Підлубний В.М.* Діяльність ОУН та УПА на Буковині в 1940–1952 рр.: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2010. — 16 с.

⁸ Написання слів разом, окремо і через дефіс: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://ualibrary.net/59-napisannya-slv-razom-okremo-y-cherez-defs.html>

⁹ *Чайковський А.* Волинь 1942–1944 рр.: трагічна сторінка української історії // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Матеріали ХХХ Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 березня 2009 р.* — Луцьк, 2009. — С. 237.

¹⁰ *Мизак Н.* За тебе, свята Україно. Південне Надзбруччя у Визвольних Змаганнях ОУН–УПА. — Кн. 1. — Чернівці, 1998. — 447 с.; *Мизак Н.* За тебе, свята Україно. Південне Надзбруччя у Визвольних Змаганнях ОУН–УПА. Чортківський надрайон ОУН. — Кн. 2. — Чернівці, 2000. — 416 с.

¹¹ *Мизак Н., Горбатюк В.* За тебе, свята Україно. Кн. 5: Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. — Чернівці, 2006. — 352 с.; *Мизак Н., Зімелєс Ю.* Дух одвічної стихії і голосу крові. ОУН, УПА в печерах Тернопільщини. Додаток до серії книг «За тебе, свята Україно». Кн. 3. — Чернівці, 2008. — 104 с.

¹² *Мизак Н.С.* Південне галицьке Надзбруччя у визвольній боротьбі ОУН, УПА у 1939–1953 рр.: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2000. — С. 3–5.

¹³ *Мизак Н., Зімелєс Ю.* Дух одвічної стихії і голосу крові. ОУН, УПА в печерах Тернопільщини. Додаток до серії книг «За тебе, свята Україно». Книга третя. — Чернівці: Букрек, 2008. — 104 с.

¹⁴ *Лисенко О.Є.* Збройна боротьба ОУН(М), ОУН(Б) та Української повстанської армії // *Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. Кузьмука О.І.* — К., 2001. — С. 219–229.

¹⁵ *Грицак Я.* Життя, смерть та інші неприємності. — К., 2008. — С. 6.

¹⁶ *Горбуров Є.Г.* Рух Опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. — К., 2003. — 18 с.; *Льюшин І.І.* Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2003. — 36 с.; *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Відп. ред. В. Смолій: Т. 2. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.* Радянський проект для України. — К., 2004. — С. 316, 328, 329, 330; *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / С. Кульчицький — кер.* — К., 2005. — 53 с.; *Кубицький С.О., Кирик В.Л., Єрмоленко А.Б., Сірий С.В., Безбах В.Г.* Нариси воєнно-політичної історії України: Навч. посібник. — К., 2008. — С. 295, 296; *Історія України та її державності. Курс лекцій. Вид. 5-те, перероб. і доп. / За ред. Л. Дециньського.* — Львів, 2009. — С. 361–364; *Горбань А.В.* Український самостійницький рух як форма громадянського протистояння і боротьби проти тоталітаризму: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Нац. педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова. — Черкаси, 2010. — С. 9.

В статье рассматривается дискуссионный вопрос украинской историографии, касающийся научного использования терминов «ОУН–УПА» и «ОУН и УПА». Автор предлагает не противопоставлять эти термины друг другу, а использовать их параллельно, в зависимости от контекста и поставленных научных целей.

Ключевые слова: *ОУН–УПА, ОУН и УПА, термин.*

The article deals with the question of Ukrainian historiography discussion regarding the scientific use of the terms «OUN–UPA» and «OUN and UPA». The author proposes not to oppose these terms to each other and use them in parallel, depending on the context and the scientific objectives.

Keywords: *OUN–UPA, the OUN and UPA, term.*

Валентина Смірнова
(Київ)

**ПИСЬМОВІ ТА УСНІ СПОГАДИ КОЛИШНІХ В'ЯЗНІВ
НАЦИСТСЬКИХ ТАБОРІВ ДЛЯ РАДЯНСЬКИХ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У КИЄВІ ТА НА КИЇВЩИНІ:
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ**
(на матеріалах Меморіального комплексу «Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»)

Розглянуто колекцію рукописних текстів, листів, аудіодокументів зі спогадами колишніх в'язнів нацистських таборів для радянських військовополонених у Києві та на Київщині. Окреслено загальні особливості у воєнних долях авторів, а також історії формування колекції, акцентовано увагу на інформативному потенціалі матеріалів, здійснено їх порівняльний аналіз. Зроблено висновок про те, що зазначена колекція є історичним джерелом з вивчення драматичних сторінок історії радянських бранців нацистських таборів у Києві та на Київщині в 1941–1943 рр.

Ключові слова: окупація, нацистські табори, радянські військовополонені.

У кожного радянського бранця була своя воєнна доля і свій страдницький шлях. Про пережите в полоні забути було неможливо, але час для відвертих сповідей про розпач і віру, зрадництво і вірність, слабкість і силу духу, боротьбу за життя і волю фактично настав лише в незалежній Україні, коли, нарешті, питання про моральну реабілітацію жертв нацизму та гідне увічнення їхньої пам'яті було вирішено на державному рівні. Характерно, що ця вирішальна суспільна обставина для багатьох колишніх бранців загалом збіглася в часі з підбиттям особистих життєвих підсумків.

Тому, на нашу думку, є сенс звернути особливу увагу на письмові й усні спогади колишніх в'язнів нацистських таборів для радянських військовополонених у Києві та на Київщині, що зберігаються у фондозбірні Меморіального комплексу. За видовими ознаками — це рукописні тексти, листи, аудіодокументи, які охоплюють хронологічні рамки 1944–2003 рр.

Авторів представлених матеріалів об'єднують такі характеристики:

– по-перше, всі вони потрапили в полон у результаті катастрофічних поразок Червоної армії під Києвом восени 1941 р. — киурівці К. Квятковський і Ф. Худяков, червоноармійці Ф. Васенькін, О. Іщенко, Ш. Абдуллін, старший червонофлотець І. Жеребко, лейтенант С. Юренко, військлікар 3 рангу І. Алексєєв, партизан Я. Сольський; Г. Матузова майже до останнього дня оборони міста залишалася працювати секретарем загального відділу Управління у справах РНК УРСР, а на лівому березі Дніпра опинилась у ворожому оточенні разом із групою вільнонайманих дівчат-медиків;

– по-друге, всі вони, за винятком Ф. Худякова (з жовтня 1941 р. до жовтня 1943 р. працював у житловому управлінні Київської міської управи), брали активну участь в антигітлерівській боротьбі: у лавах фронтовиків, підпільників, партизанів (Ш. Абдуллін, К. Квятковський, О. Іщенко, І. Жеребко, Я. Сольський); у табірному підпіллі (І. Алексєєв (Богунський табір, Житомирщина; шталаг №326 (V-K), земля Північний Рейн-Вестфалія, Німеччина), Ф. Васенькін (шталаг IV-B, м. Регенсбург, земля Баварія), Г. Матузова (шталаг №361 м. Рівне; концтабір Заксенхаузен, земля Бранденбург, Німеччина).

Зауважимо, що із зазначених джерел найближчим за часом відтворення подій у полоні є рукопис спогадів К. Квятковського (переданий до Музею родиною в 1980 р.)¹. Написаний наче поспіхом, розгонистим, часом не дуже розбірливим почерком, на зворотному боці якихось німецьких облікових бухгалтерських бланків, цей текст за формою складання нагадує чернетку звіту автора про підпільну діяльність Жмеринської підпільної організації². Імовірно, колишній секретар Кіровського (Печерського) райкому партії м. Києва зробив це з власних міркувань, задалегідь припускаючи підвищену увагу з боку вищих партійних органів до його перебування в гітлерівських таборах восени 1941 р. У його спогадах ідеться лише про найголовніше й найсуттєвіше: «В одному з боїв був поранений, контужений, декілька тижнів переховувався по болотах Березанщини. На ранок 1 жовтня прокинувся від удару по голові. Німці. На узліссі нас назбирали до трьохсот. Одразу зняли годинник. Витягнули з кишені ніжик, а у Березані зняли й чоботи. Усіх, хто здавався їм на вигляд євреєм, одразу розстрілювали. У Баришівці ночували в якомусь сараї, 2 жовтня — у Крупілях. Два великі сараї, де всіх важкопоранених позвальновали просто в гній, а інших, «здорових», залишили на свіжому повітрі. Харчувались листям з дерев, корінцями якихось трав. У Гоголівському таборі нас було 26 тис. полонених. Пройшов холодний осінній дощ, а потім випав сніг. Харчування ніякого. Уночі мороз. Я босий. Просто неба, в одній гімнастерці, без шапки. Поле огорожено колючим дротом у 4 ряди, 8 веж для вартових, курсують дві танкетки для підтримання порядку. Масові розстріли»³.

К. Квятковський не уточнює, в яких саме Крупілях Згурівського району дислокувався пересильний табір. Імовірно, у Малих. Це суттєво, оскільки про пересильний табір у Великих Крупілях згадує Я. Сольський, колишній боєць Київського міського партизанського загону «Перемога або смерть» (він був поранений і потрапив у полон 26 вересня 1941 р. після бою під Березанню): «На краю села В. Крупілі був табір — територія не менше 2–3 га, кругом два ряди колючого дроту. При виході й по кутах — вежі охоронців. Біля входу були розміщені казани, в яких узбеки чи таджики закидали конину, лушпайки картоплі, капусти і висівки. Добова норма — півлітра цієї баланди. Під будкою наглядача був натягнутий брезент, а на землі — невеликий шар соломи. Це і був «госпіталь». Поранених було дуже багато, а серед полонених були і лікарі, у яких ще збереглися і шприци, медикаменти. У мене розвився парапроктит (гнійне запалення прямої кишки). Не міг ані стояти, ані сидіти. Попросив одного майора. Різав без наркозу»⁴.

На нашу думку, цікаво порівняти вищенаведені свідчення К. Квятковського про Баришівський і Гоголівський (Броварський район) табори зі спогадами Ф. Васенькіна. Колишній боєць 1043-го стрілецького полку 284-ї стрілецької дивізії 37-ї армії Південно-Західного фронту насамперед турбувався про те, аби привернути увагу С. Смирнова, автора програми «Розповідь про героїзм» на Всесоюзному радіо, до подвигу невідомого йому полковника в бою під Баришівкою у ніч проти 22 вересня. Що стосується опису власного гіркого досвіду полоненого, він обмежився наступною стислою інформацією: «5 жовтня німці нас виявили у болотяних кущах. Відступати було вже нікуди. Оточили поліцаї. Почали роздягати і бити палицями. Коли нас почали переганяти в інший табір в с. Гоголеве, то усіх поранених, які не змогли пересуватися (вони лежали в сараях), до єдиного, розстріляли. У Гоголевому для нас приготували справжній табір смерті. Наварять помийв на десять чоловік, а нас сотні. Кожний хоче отримати ці помий, щоб не здохнути від голоду. Коли створювався натовп, німці випускали собак-вівчарок. Доколювали вже багнетами...»⁵.

У робочих записниках С. Смирнова залишилися важливі відомості про організацію лазарету в Бориспільському таборі, а також дещо про Дарницький лазарет, які він отримав у ході бесіди із заслуженим лікарем Російської Федерації полковником медичної служби у відставці І. Алексєєвим. Військлікяр 3 рангу, командир 262-го медсанбату, він потрапив у полон 27 вересня 1941 р. біля с. Сошників Бориспільського району. В його відвертих спогадах містяться цікаві свідчення про те, яку жорстоку перевірку на людські якості проходили колишні товариші по службі в умовах полону, а також ті характеристики, які він дав керівникам

адміністрації Бориспільського табірнього лазарету: «У Борисполі на аеродромі постріли. «Євреї, комісари, виходь!». Ніхто не вийшов. Я ще по дорозі звернув увагу на людину з інтелігентним обличчям у солдатській гімнастерці. Він мені зізнався, що деякі його знають, можуть видати. Ми його поставили так, щоб він міг втекти. І він утік у Борисполі. Потім прийшов Трипельгорн. «Хто лікарі, виходь!» Повів у лазарет. Німці пішли уперед і довірили всю організацію тим, кому могли довірити. Був лікар, німець за походженням, і полонений, наш, Трипельгорн. А ще перекладач Шолб. Обидва були справжніми радянськими людьми. У коменданта табору користувались довірою. Збирали поранених, аптеки, залишки мсб. Порушив питання, щоб ампутацію робили лише найкращі лікарі й не менше, ніж утрюх. Виділили команду, яка ходила збирати продукти з наших розбитих обозів, а потім по селах. Коли залишились у глибині тилу, у листопаді 1941 р. госпіталь розформували. Здорових забрали, а нас із пораненими і хворими — в Дарницю. Давали один раз на день варений буряк, два рази кип'яток і хліба грам 200 із гречаними лушпайками. Розпочалася смертність від голоду і хвороб. Рязанцев в армії збирав на мене компромат, а тут запитує: «Ти мене не видасиш?» Відповів: «Ти мені брат, і більше не будемо повертатися до цієї теми». На початку січня ешеленом до Житомира, в містечко Богунія»⁶.

Г. Матузова перебувала в Дарницькому таборі-лазареті з жовтня 1941 р. до середини січня 1943 р. Але спочатку був пересильний табір в Яготині, де вона вперше відчула масштаби безмірної трагедії полону і цілковиту безпорадність перед усіма порушеннями прав людини: «Людей тисячі. У сараї лежать поранені, мертві. Люди стогнуть від болю, а допомогу їм надати неможливо. Хто підійде до цього сараю — розстріл на місці. А загалом до табору зранку до вечора партія за партією. І розстріли. Здавалось, що місцеві майже безперервно викопують ями, а потім закопують їх після розстрілів. Примушували. А нас примушували на це дивитися. Приходили жінки шукати своїх рідних, близьких. Приносили харчі. Одні охоронці дозволяли їм щось кинути через огорожу, інші — лише з дозволу коменданта. Той «дозволяє». І лежать нещасні біля огорожі, вбиті — з хлібінкою, з картоплиною...»⁷. На аудіозаписі добре відчувається, як із початком згадувань про Дарницю схвильована інтонація Г. Матузової змінилася на спокійнішу, адже саме в цьому таборі-лазареті, нарешті, з'явилась можливість надавати допомогу пораненим і хворим полоненим: «Я працювала у пральні. Прала білизну, бинти. Прибирала в лікарняних палатах. Дошкуляв голод, холод, проте незламність духу ми не втрачали. Ті військовополонені, які працювали за територією табору, в міру можливості спілкувалися з населенням. Вони розповідали, де проходить лінія фронту, а також передавали медика-

менти, перев'язувальний матеріал. А ми, у свою чергу, переповідали нашим полоненим, що Червона армія розгромила гітлерівців під Москвою і що фашистський звір по нашій землі ходитиме недовго»⁸.

Цікаво зіставити спогади Ф. Худякова, колишнього писаря 2-го батальйону КиУРу, і С. Юренка, колишнього командира бойової частини канонерського човна «Кремль» Дніпровського загону Пінської військової флотилії. Обидва пройшли етапом одні й ті самі пересильні табори (щоправда, перший на декілька днів раніше) — через с. Березань Березанського району, м. Яготин, с. Сулимівку Яготинського району, с. Єрківці Переяслав-Хмельницького району, м. Бориспіль на Київщині, а також по вулиці Керосинній у Києві. Про Бориспільський табір С. Юренко згадував таким чином: «На околиці міста в степу був обладнаний колючим дротом пересильний табір. Моросив дощ. Ночували під відкритим небом. Полонені, які прибули сюди раніше, повиривали ями у формі «гличиків» і рятувалися в них від холоду і дощу, накривши лаз якимось одягом»⁹. Ф. Худяков про це саме дає більш точний і детальний опис: «На полі Бориспільського аеродрому було багато ямок: два метри глибиною і 70-80 см завширшки. У ці ямки-«могилки» укладались по дві-три людини, один на одного. Півгодини — і зміна. Верхній ішов усередину, середній — униз, а нижній — нагору»¹⁰. Обом цим полоненим дивом пощастило у Дарниці: Ф. Худяков пише, що кілька днів їхній етап ночував у бараках із триповерховими нарами неподалік від м'ясокомбінату (тобто на території табору-лазарету), а С. Юренко зазначає про те, що «ночували у вагонах біля залізничної станції» (лісовий табір). Отже, в обох випадках ідеться про дах над головою, про який через багатотижневі поневіряння вони забули навіть мріяти. Щоправда, за спогадами С. Юренка, коли вранці їх почали виводити з табору й оголосили про обов'язкову здачу шинелей і фуфайок, поліцаї дубцями примусили його зняти з себе не лише флотську шинель, а й кітель та черевики. Залишившись «у самій спідній сорочці і босий», він, мабуть, не мав шансів вижити, якби далі на етапі йому не допомогли колишні товариші по службі — моряки-дніпровці.

Записуючи у 2002 р. за допомогою дружини спогади про найсуттєвіше з пережитого, смертельно хворий І. Жеребко дякував Богові, що мав за життя такого друга, як М. Ісаєв. Зокрема, він розповів про їхню спільну боротьбу за життя й волю в полоні, починаючи з перебування в Бориспільському таборі 21 вересня 1941 р.: «Оголосили, що «бажаючі» вийдуть за межі табору збирати трупи вбитих коней. Ми з Миколою зуміли потрапити до цієї робочої команди лише з єдиною метою — утекти. Утекли, але через добу вже знову опинились за колючим дротом — у Дарницькому лісі. «От, доля!» — подумав мимоволі»¹¹. Чи можна було

увияти, що там, де він підлітком перебував у літніх військових таборах як вихованець музичного взводу 136-го Наддніпрянського територіального полку, майже через десять років побачить тисячі знесилених, виснажених радянських військовополонених, приречених на смерть від голоду, хвороб, масових розстрілів і всіляких «розваг-убивств», які чинили охоронці-поліцаї: «Майже кожного ранку в таборі після прибирання трупів фашисти набирали з тих полонених, котрі ще рухалися, команду, яку виводили на роботу за межі табору. Наступного ранку ми з Миколою увійшли до такої команди й під охороною автоматників були відправлені на роботу. По дорозі вивчали усе, що бачили. Ми повинні були возити колоди до залізниці. На вантажівках відкривали борти і навантажували колоди, потім їх зв'язували дротом. Для відвантаження на колоди сідали двоє, а в кабіну — автоматник. У лісі машину кидало, бо чи не на кожному кроці об'їжджали глибокі воронки від розриву снарядів. Німець став більш уважно дивитися за дорогою. А ми вже задалегідь розкрутили дріт і лише очікували моменту. Попереду густі соснові зарості. Різкий поворот... Ми пустили дріт і натиснули на верхню колоду. Ми — в один бік, а колоди з німцями — в інший. Скільки ми бігли — не пам'ятаю»¹².

О. Іщенко, колишній боєць 311-го стрілецького полку 264-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту, у зверненні до рідних і майбутніх нащадків не конкретизував обставини, за яких потрапив у полон в Оржицькому районі (Полтавщина) наприкінці вересня 1941 р. Він написав про найбільш наболіле з гіркого і прикрого досвіду колишнього бранця — про перебування в Дарницькому лісовому таборі з 28 вересня до 10 жовтня 1941 р. Ось його коментарі до схеми розташування головних об'єктів табору: «У таборі стояли дві великі цегляні складські будівлі та дерев'яна рампа. Біля рампи на під'їзді — три критих вагоні-пульмани. Поруч із вагонами були три похідних кухні (на 20 тис. чоловік!). Розстрілювали тут же, у молодому сосновому лісочку в бік на північ. Були випадки, коли увечері вартові підводили до розкладеного багаття військовополонених, зазвичай єврейського походження, знущалися з них до втрати свідомості, а потім закидали в палаюче вогнище. На підході нових груп військовополонених я потрапив до сформованого поспіхом етапу до Василькова і таким чином уникнув пекельного табору на Керосинній. Усім було зрозуміло: хто потрапляв у концтабір на Керосинну, той ставав прямою жертвою Бабиного Яру»¹³.

У грудні 1941 р. щасливий збіг обставин допоміг уникнути табору на Керосинній у Києві й Я.П. Сольському. Їхня колона полонених із Дарницького лісового табору, перейшовши на правий берег Дніпра, розтягнулася майже на кілометр у бік Подолу. «Їхав трамвай, у якому були й німці, — згадував він. — Один із них дав сигнал охороні пропустити

трамвай. Той знизив швидкість, а військовополонені на вимогу охорони повільно поступилися шляхом. Трамвай із відкритими дверима (до війни їх не було) поряд зі мною. Пасажири схопили мене на протягнуті руки (і ще двох-трьох полонених) і швидко втягнули. Охорона навіть не встигла помітити»¹⁴.

Ф. Худяков визволився з табору на Керосинній 22 жовтня 1941 р. як киянин, із великими труднощами, за допомогою товаришів¹⁵.

К. Квятковський, який цей табір пройшов етапом, згадував: «Увечері прийшли на Керосинну, ніч надворі. Усюди поліцаї і «стукачі». Вдивляються в обличчя, а вони настільки виснажені, почорнілі, у заростях волосся, бороди, — свого не впізнаєш. Через добу погнали на Васильків»¹⁶. Уже у Вінницькому таборі він зумів видати себе за «місцевого» і, нарешті, вийшов на волю 14 листопада 1941 р.

Ш. Абдуллін з кінця грудня 1941 р. до середини травня 1943 р. перебував у робочому таборі для радянських військовополонених на Солом'янці у Києві. У спогадах, які становлять 30 сторінок, він докладно зафіксував основні віхи драматичних випробувань у роки війни, зокрема про участь у важких оборонних боях у складі 111-го стрілецького полку 55-ї стрілецької дивізії 66-го стрілецького корпусу 21-ї армії Південно-Західного фронту, полон 19 вересня 1941 р. під Пирятином (Полтавщина), перебування в робочій команді в радгоспі ім. Ворошилова (Пирятинський район), відправлення залізницею до Дарницького лісового табору наприкінці листопада 1941 р. Про Солом'янський табір, зокрема, залишив такі спогади: «Табір був розташований на території довоєнного Київського зенітно-прожекторного училища. Усього там близько тисячі чоловік. Під охороною водили на різні роботи. Баланду давали двічі на день і 200 хліба. Серед нас були люди різного фаху: ковалі, лікарі, теслярі, електрики та ін. Спочатку я не давав згоди працювати табельником (володів німецькою). Потім умовили товариші. Моє робоче місце — маленька кімнатка, де я заповнював картотеку на полонених. У січні 1942 р. у таборі почала функціонувати підпільна організація «Смерть фашизму». Керівне ядро: Ш. Абдуллін, старший лейтенант Решетников із Воронежської області, старший сержант Михайло Климов зі Ставропольського краю, майор медслужби Іван Тарасович Мизик із Ростова. Поставили завдання: на всіх робочих об'єктах установлювати контакти з місцевим населенням, щоб отримувати необхідну інформацію про новини на фронтах, а далі вийти на зв'язок із підпільниками й партизанами...»¹⁷. У травні 1943 р. Ш. Абдуллін здійснив групову втечу і невдовзі очолив відділення партизанського загону ім. М. Кутузова Іванківського району (Київщина).

Підсумовуючи сказане, слід зауважити, що зазначені персональні спогади, доповнюючи один одного, дають можливість наблизитися до

розуміння маловивчених сторінок складної і драматичної історії радянських бранців на окупованій нацистами території Київщині та у м. Києві, а саме — скласти уявлення про маршрути транспортування полонених восени 1941 р.; уточнити дислокацію пересильних таборів у Баришівському, Бориспільському, Броварському, Дарницькому, Згурівському, Переяслав-Хмельницькому та Яготинському районах; відтворити нелюські умови перебування у цих таборах; зіставити можливість виживання в'язнів у таборах і таборах-лазаретах; з'ясувати факти щодо функціонування Солом'янського робочого табору для військовополонених та розвитку його табірної підпілля.

Вважаємо, що залучення до наукового обігу цих унікальних альтернативних джерел сприятиме новим дослідницьким пошукам за цією важливою проблемою.

¹ Спогади К.А. Квятковського. м. Київ. Липень 1944 р. // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (далі — Фонди МКНМІВВВ). — КН-49601. — Д-11012.

² Звіт К.А. Квятковського до партійних органів. Липень 1944 р. // Там само. — КН-49600. — Д-11011.

³ Спогади К.А. Квятковського. м. Київ. Липень 1944 р. // Там само. — КН-49601. — Д-11012.

⁴ *Сольський Я.П.* Круті дороги до храму (чернетка саморобної книжки). — К., 2000. — С. 33–34.

⁵ Лист Ф.В. Васенькіна до С.С. Смирнова. м. Лубни. Полтавська область. 14.01.1958 р. // Фонди МК НМІВВВ. — КН-217900. — Д-36327.

⁶ Спогади І.Г. Алексеева під час бесіди зі С.С. Смирновим. м. Москва. Російська Федерація. Квітень 1964р. // Там само. — КН-218275/1. — Д-36468/1.

⁷ Аудіозапис спогадів Г.С. Матузової. м. Київ. 04.06.1987 р. // Там само. — КН-123201. — ЗК-449.

⁸ Там само.

⁹ Лист С.С. Юренка до дирекції Меморіального комплексу. смт Диканька Полтавської області. 12.04.2003 р. // Там само. — КН-221099. — Д-37596.

¹⁰ *Худяков Ф.Ф.* Про прожите і пережите (фрагмент рукопису). м. Київ. 1960-ті рр. // Там само. — КН-214715. — Д-35192.

¹¹ Аудіозапис спогадів І.В. Жеребка. м. Київ. Серпень 2002 р. // Там само. — НД-26771/1.

¹² Там само.

¹³ Спогади О.Ф. Іщенка. м. Київ. 1977 р. // Там само. — КН-220095. — Д-37164.

¹⁴ Звіт К.А. Квятковського до партійних органів. Липень 1944 р. // Там само. — КН-49600. — Д-11011.

¹⁵ Худяков Ф.Ф. Про прожите і пережите. — К., 2005. — С. 329; Фонди МК НМІВВВ. — КН-227653. — К-25514.

¹⁶ Спогади К.А. Квятковського. м. Київ. Липень 1944 р. // Там само. — КН-49601. — Д-11012.

¹⁷ Листи Ш.М. Абдулліна до дирекції Меморіального комплексу. с. Биклянь Тукаївського району Республіки Татарстан. Російська Федерація. 10.06.1987 р.; 17.06.1987 р. // Там само. — Акт прийому № 140079 від 14.04.2014 р.

Рассмотрена коллекция рукописных текстов, писем, аудиодокументов с воспоминаниями бывших узников нацистских лагерей для советских военнопленных в Киеве и на Киевщине. Очерчены общие особенности в военных судьбах авторов, а также истории формирования коллекции, акцентировано внимание на информационном потенциале материалов, проведен их сравнительный анализ. Сделан вывод, что данная коллекция является историческим источником по изучению драматических страниц истории советских пленных нацистских лагерей в Киеве, на Киевщине в 1941–1943 гг.

Ключевые слова: оккупация, нацистские лагеря, советские военнопленные.

A collection of handwritten texts, letters and audio documents with the memories of former prisoners of Nazi camps for Soviet prisoners of war in Kyiv and Kyiv region has been considered. The general features in the war destinies of authors have been outlined as well as the history of the formation of collection, the attention has been stressed on the information potential of materials and their comparative analysis has been carried out either. It is concluded that the mentioned collection is a historical source for the study of dramatic pages of Soviet prisoners of Nazi camps in Kyiv and Kyiv region in 1941–1943.

Keywords: the occupation, the Nazi camps, Soviet prisoners of war.

Віталій Стецкевич
(Кривий Ріг)

ВІДНОВЛЕННЯ Й ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ УРСР 1943–1945 рр.: ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ТЕМИ

У повідомленні розглядається стан історіографічного осягнення теми з відродження місцевих органів влади в Україні після визволення території від нацистської окупації; одночасно визначено низку тем, які потребують подальшого вивчення, у тому числі й на перетині історичної та правознавчої наук.

Ключові слова: історіографія, місцеві органи влади, відродження інститутів влади, стан вивчення, Велика Вітчизняна війна.

Битва за Україну (1943–1944 рр.) супроводжувалася не лише переможною ходою Червоної армії, серією вдалих військових операцій (і битва за Дніпро серед них чи не найважливіша!), визволенням краю від окупантів, але й цілеспрямованою роботою з відновлення всіх владних (державних) інститутів, партійних, громадських і самодіяльних органів, структур, організацій та об'єднань, які сукупно створювали політичну організацію радянської влади в УРСР. Інституалізація радянської влади й відновлення повноцінної роботи всіх її підрозділів були головним політичним завданням на визволених землях.

Особливу увагу приділялося діяльності Рад усіх рівнів як базових інститутів радянської влади. Адже, по суті, відновлення їхньої діяльності у звільнених містах, селищах і селах УРСР знаменувало повернення радянської влади.

Українська радянська історіографія вже в 50-х рр. ХХ ст. почала вивчати історію відновлення Рад депутатів трудящих УРСР у 1943–1944 рр. та радянське будівництво на новоприєднаних землях. При цьому дослідники виходили із засадничих положень Конституції УРСР від 1937 р., стаття 2 якої проголошувала, що *політичну основу Української РСР «становлять Ради депутатів трудящих*, що вирости і зміцніли внаслідок повалення влади поміщиків та капіталістів, завоювання диктатури пролетаріату, визволення українського народу від національного гніту царизму та російської імперіалістичної буржуазії й розгрому націоналістичної контрреволюції». Більше того, стаття 3 акцентовано й чітко

наголошувала, що *вся влада в УРСР належить трудящим міста й села в особі Рад депутатів трудящих* (тут і вище виділено — *Авт.*). Іншими словами, місцевими органами державної влади в областях, районах, містах, селищах і селах республіки якраз і були (у тому числі й у роки нацистської навали) Ради депутатів трудящих усіх рівнів — від Верховної Ради УРСР до місцевих та їхні виконавчі й розпорядчі органи. Йдеться про обрані представницькими й колегіальними органами (Радами) *виконавчі комітети* з усім їхнім апаратом і відділами. Ось саме Ради та їх виконкоми (а в селах такими, по суті, були голови Рад, заступники голови та секретарі) і втілювали на своїй території відповідно до статті 56 Конституції УРСР від 1937 р. владні повноваження й керували «культурно-політичним і господарським будівництвом, діяльністю підлеглих їм органів управління, приймали місцевий бюджет, забезпечували охорону державного ладу, сприяли зміцненню обороноздатності країни, забезпечували дотримання законів та охорону прав громадян».

Як впливає із цих статей Конституції УРСР, у ті часи дійсно місцеві Ради були наділені певною повнотою влади та власне втілювали її саме вони; тож не випадково ту владу офіційно й неофіційно називали *радянською*. Відтак у процесі відновлення радянської влади в 1943–1944 рр. головним завданням оперативних груп якраз і було відродження діяльності Рад усіх рівнів.

Усі ці конституційні засади й повинні були б слугувати всім дослідникам — історикам і фахівцям у галузі історії держави та права — *теоретико-методологічним* дороговказом у процесі наукового осягнення всієї проблематики з історії відновлення радянської влади та всіх її державних інститутів і, зрештою, всієї політичної організації (структури) УРСР після звільнення її земель від окупантів. Наголошено акцентуємо: так мусило би бути.

Утім, аналіз тематичної спрямованості наукової літератури історичного та правознавчого характеру, виданої ще в радянську добу (40–80-ті роки ХХ ст.), дають підстави зробити дещо парадоксальний висновок: головну увагу дослідники зосереджували не на історії відродження діяльності Рад усіх рівнів, а на історії відновлення й розбудови партійних структур та партійного будівництва на теренах республіки після їх звільнення від окупантів.

Пануюча в радянську добу концепція (чи краще б сказати, *політика й культура*) вивчення всієї історії України (у т.ч. і в роки війни) вимагала *партійного кута зору* на всю проблематику, особливо на ту, яка стосувалася радянського періоду української історії — періоду від 1917 р. до 1991 р., де партія (у даному випадку ВКП(б), а в Україні її органічна складова КП(б) України) відігравала в *усій системі влади та в її*

політичній організації центральну й домінуючу роль. І це при тому, що Конституція СРСР (1936 р.) і Конституція УРСР (1937 р.) не наділяли Всесоюзну Комуністичну партію більшовиків (пізніше — КПРС) такими повноваженнями, а тим паче, владними функціями. А між тим, у ту добу, по суті, саме ВКП(б) і її структури (партійні комітети, партійні осередки й організації) виконували таку роль і *монополю*но утримували її. Сучасному читачеві й досліднику, не знайомому зі специфікою утворення та функціонуванням радянської влади і всіх її інститутів, конче потрібно нагадати, що партія більшовиків (пізніше — комуністів) була ядром і головним радяноутворювальним локомотивом усієї робітничо-селянської влади й усього народовладдя.

Більше того, саме ВКП(б) визначала увесь вектор розвитку (або, як тоді говорили, «курс партії й держави») радянської країни. Причому робилося це не обов'язково шляхом ухвалення законів чи указів Верховною Радою СРСР (вищим законодавчим органом влади), але шляхом прийняття відповідних *партійних ухвал чи постанов*, тез чи директив. Ось саме вони і скеровували роботу всіх ланок політичної організації радянського суспільства та, перш за все, Рад і державних установ. Але не тільки. Бо й *громадські організації* повинні були залучатися до впровадження в життя такого курсу. Не випадково ж, скажімо, профспілки за тими функціями, які на них покладалися, були названі «приводними ремнями комунізму». Така монополюно керівна роль ВКП(б), як і КП(б) України в УРСР, особливо посилилася в роки війни. Тим паче, що партія усвідомлено взяла на себе відповідальність за долю країни. І це — з одного боку, а з другого — вона посилила і свою монополію на владні функції. У процесі відновлення радянської влади в 1943–1945 рр. на визволених територіях ця монополія, перш за все, проявилася в кадровій політиці, що знайшло своє втілення в підборі й розстановці кадрів у всі інститути влади і навіть громадські організації, у формуванні кадрового корпусу оперативних груп, завданням яких було негайне відновлення радянської влади та її інститутів у визволених містах, селищах і селах УРСР, у формуванні «кадрового резерву» й так званої «номенклатури кадрів» та критеріїв добору таких на величезну кількість посад (за визначенням номенклатурних) у державних (не партійних!) установах, у Радах (у т.ч. й навіть серед депутатського корпусу) та їх виконкомів, у громадських організаціях, в установах і на підприємствах промисловості та сільського господарства, в армії та правоохоронних структурах тощо. При цьому йдеться не лише про добір і розстановку кадрів в інститути влади, які діяли в УРСР у доокупаційний період, але й про партійне й державне будівництво в новоприєднаних регіонах Закарпаття, що вимагало залучення великої кількості перевірених і досвідчених кадрів із

центральных і східних регіонів УРСР та відрядження їх у той регіон. Ще більше таких, починаючи з 1944 р., було послано в 10 областей Західного й Південно-Західного регіону УРСР, а саме — у Волинську, Дрогобицьку, Ізмаїльську, Кам'янець-Подільську, Львівську, Рівненську, Тернопільську, Станіславську (Івано-Франківську) й Чернівецьку. Таке собі «кадрове донорство» надавало всьому процесу відновлення діяльності місцевих органів влади ознак *специфічності*, головною з яких і була вже названа вище кадрова політика.

Уся проблематика з історії відновлення й діяльності радянських органів влади та громадських органів і організацій, тобто того організму влади, що, зазвичай, політологи називають «політичною організацією радянської держави» (та й союзних республік теж), перебувала в дослідницькому полі зору як істориків, так і фахівців з історії держави та права. І це цілком виправдана ситуація, адже вся така тематика лежала й лежить на перетині принаймні двох суміжних наук — історії та правознавства. Щоправда, українська радянська історіографія практично не знає наукових праць синтетичного штибу, тобто таких, де виразно поєднуються суто історичні підходи з правознавчими або правознавчі з історичними. А між тим, такі науково-дослідницькі праці, які лежать на межах дотичних і взаємопов'язаних об'єктів досліджень, обіцяють збагачення знань з історії відновлення радянської влади в 1944–1945 рр.

Серед загалу українських дослідників означена тематика в радянську добу, перш за все, вивчалася в історико-партійному річищі. У той час зазвичай писали так: «исследование выполнено в рамках историко-партийной науки», яке повинно було засвідчити, що в межах загальноісторичного наукового пізнання існує ще й окремий, з високим і особливим статусом, напрям історичних досліджень, головним завданням якого було показати керівну й спрямовувальну роль партії (ВКП(б) — КПРС) в житті радянського суспільства. А надто — у роки війни 1941–1945 рр. Такі дослідники зазвичай тематику відродження радянських органів влади лише зачіпали у процесі широкого вивчення історії діяльності партійних органів і організацій у 1941–1945 рр.

За нашими підрахунками, у 40–80-ті роки в УРСР на цьому тематичному полі працювали понад 70 дослідників, серед яких найпомітніший внесок зробили М. Бовсунівський, М. Буцько, П. Денисенко, І. Євсейчик, В. Нем'ятій, Ф. Петляк, Є. Сафонова, М. Скопец, І. Толкачов, О. Юрченко¹ та ін.

Осібно тут стоять дослідження Ф. Петляка та М. Скопця, які зробили чи не найбільший внесок у висвітлення цієї теми. І хоча головну увагу вони приділяли показу керівної ролі партії у відродженні й діяльності місцевих Рад УРСР, все ж за цим «фасадом» проступають і факти

безпосередньої й конкретної роботи цих інститутів влади: від показу організаційних заходів з налагодження роботи виконавчих комітетів та їхніх відділів до аналізу сесійної практики, від зусиль депутатського корпусу з організації допомоги фронту до створення притулків для дітей-сиріт чи бездомних. Найбільш лапідарно мету таких досліджень сформулював Ф. Петляк: «... Вивчити й узагальнити досвід партійного керівництва Радами на Україні в роки Великої Вітчизняної війни і, керуючись марксистсько-ленінською методологією, партійними документами, ... розкрити характер, зміст, форми й методи такого керівництва, його значення для діяльності Рад...»². Серед історико-партійної літератури були й видання, які адресно висвітлювали специфіку партійного керівництва Радами на західноукраїнських землях³.

Іншу групу історіографічних джерел становлять праці вчених, які працювали в руслі цивільної історії. Загалом, таких в Україні в радянську добу було мало, чи радше б сказати, що їх було менше, аніж таких, хто вивчав цю проблематику в історико-партійних вимірах. Назвемо тут, перш за все, В. Балуха, П. Денисенка, Л. Зайцева, Ю. Зінченка, М. Ковалю, В. Стецкевича та ін.⁴

Сукупними зусиллями ці автори розкрили саме поняття «радянське будівництво» в УРСР після її звільнення від окупантів; практичну діяльність виконкомів з відновлення всіх ділянок радянської влади; проаналізували фінансово-бюджетні заходи та перелік пріоритетних питань, які вирішували виконкоми; висвітлили створення самодіяльних (громадських) організацій та товариств і їхню взаємодію з радянськими органами, скажімо, у відбудові лікарень і шкіл, закладів комунального господарства й торгівлі, в організації допомоги евакогоспіталям, сім'ям фронтовиків та інвалідам війни, у проведенні заходів зі збирання коштів у фонд оборони й благоустрою; досить-таки ґрунтовно показано у працях цих дослідників і роль та місце Рад у відновленні підприємств місцевої й кооперативної промисловості та внеску останніх не лише в нормалізацію життя в районах, визволених від окупантів, але і їхнього внеску в зміцнення потуги радянської армії. Паралельно з цим дослідники висвітлили й роль місцевих Рад у відновленні всієї інфраструктури міст і сіл УРСР від установ зі збирання податків до тих самодіяльних комітетів, які займалися виділенням наділів землі під власні городи (а це в ті роки мало масовий характер і допомагало населенню, у повному розумінні цього слова, виживати). Усе це показувалося переважно в позитивістських ракурсах як ілюстрація керівної ролі партії тощо. Натомість побіжно висвітлено гуманітарну роботу Рад, особливо в 1941 р., скажімо, в ході евакуації людських контингентів та налагодженні санітарного супроводу серед таких, соціальну роботу серед сімей фронтовиків, інвалідів, сиріт тощо.

Коротко, але акцентовано скажемо і про внесок у наукове осягнення цієї теми фахівців у галузі історії держави та права. Специфіка їхнього наукового підходу до цієї проблематики полягала в тому, щоб показати правовий аспект відновлення й діяльності місцевих інститутів влади в річищі «соціалістичної законності», легітимність Рад як представницьких і колегіальних органів влади та їхнього сесійної практики в умовах, коли значна кількість депутатів фізично не могла брати участі в засіданні Рад (точніше, в роботі їхніх сесій) і про повноцінний кворум таких не могло бути й мови. Ось чому юристи-науковці й шукали аргументи для показу правочинності функціонування Рад в екстремальних умовах війни. Як доконаний науковий факт, констатуємо, що такі (аргументи) правознавці знаходили в появі *форс-мажорних обставин*, у яких якраз і випало працювати місцевим Радам УРСР в умовах воєнного стану. Саме така форс-мажорність, відсутність відповідних документів про регламент роботи в такій ситуації, неготовність Рад до роботи в умовах війни й обумовили видання низки законів, указів та ухвал вищих органів радянської влади, які регламентували роботу інститутів державної влади в роки навали. Усе це й було предметом досліджень правознавців.

Наостанок зазначимо, що правознавці одностайно стверджували: попри всі правові колізії, діяльність Рад у 1941–1945 рр. не вийшла за межі їх конституційних повноважень і повністю вписувалася в контекст воєнного часу й у цілому проходила в межах соціалістичної законності. Принагідно назвемо імена тих дослідників-правознавців, які працювали на цій ниві в радянські часи, це — В. Глухачов, П. Гураль, Л. Зайцев, А. Рогожин, В. Терлецький та ін.⁵

Ураховуючи специфіку Закарпаття та його входження до складу УРСР лише в 1945 р., ряд авторів — В. Єлісеєв, В. Ілько, В. Хайнас та інші — наголошено досліджували радянське будівництво в цьому регіоні й у цьому ж контексті історію переходу влади від *народних комітетів Закарпаття* як своєрідних місцевих органів влади до Рад депутатів трудящих усіх рівнів, які були перенесені туди з УРСР; особливу увагу приділяли вони і входженню цієї області в законодавче радянське поле⁶.

Прикро констатувати, але вивчення історії діяльності місцевих органів влади в роки війни 1941–1945 рр. з початку 90-х років ХХ ст. в Україні практично зупинилося. Важко зрозуміти, чому дослідники раптом залишили поза своєю увагою вкрай важливу з науково-пізнавального погляду історичну проблематику — проблематику, яка стосується *історії інститутів радянської влади* в роки війни. Швидше за все, це результат політико-ідеологічного й емоційного (але не наукового!) *несприйняття самої радянської влади*, уособленням якої ці інститути разом з партійними структурами й були. Але це суперечить нормам і законам наукового пізнання минувшини...

Аналіз виданої в Україні вже в добу незалежності літератури показує, що навіть у солідних виданнях історія місцевих Рад виглядає такою собі науково-дослідницькою прогалиною. Автор має на увазі такі видання: «Політична історія України. XX століття» і зокрема її четвертий том «Україна в Другій світовій війні» (К., 2003), «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945» (К., 2000), двотомник «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» (К., 2010–2011), книга М. Коваля «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. 1939–1945 рр.» із 15-томної серії «Україна крізь віки» (К., 1999) та ін. Практично лише поодинокі факти з історії Рад знаходимо й у виданні «Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Роки 1944–1945» (К., 2005). Лише в «Політичній історії...», описуючи специфіку і труднощі повернення «старої влади» на визволені землі, В. Гриневич слушно зауважив, що це виявилось «вкрай непростим завданням і передовсім через нестачу лояльних і відданих кадрів»⁷. Додамо, що кадрові проблеми у процесі відновлення всієї політичної системи УРСР постали не лише тому, що була «нестача лояльних кадрів», але головно тому, що гостро (!) не вистачало *фахових кадрів з досвідом роботи* в апаратах місцевих органів, належно освічених і обізнаних з такою роботою. «Підбір і розстановка кадрів», як виявилось, була чи не найскладнішою проблемою відродження всієї «машини» державної (радянської) влади. Дефіцит кадрів ще довго тяжів над роботою інститутів влади.

Належного резерву номенклатурних кадрів не було; у тилкових районах країни чи в складі Червоної армії таких радянських чи партійних кадрів було вкрай мало. А відбір кадрів серед населення, яке перебувало на тимчасово окупованих землях, на номенклатурні посади був дуже й дуже обмеженим: такому контингенту людності не довіряли. Окрім, хіба що тих, хто брав активну участь у партійно-комсомольському підпіллі чи партизанських загонах. Звідси курс на «завезення» номенклатурних кадрів — перевірених і не заплямованих окупацією — зі Сходу. І мова тут не про реєвакуйованих, а про тих, хто раніше — у довоєнний час — в УРСР ніколи не працював.

Завершення війни й демобілізації принесло певне зняття напруження; активно почали готувати кадрові резерви й у широко розгалуженій системі партійних шкіл, де готували фахівців для роботи саме в місцевих органах влади. Але загалом кадрова нормалізація в цих інститутах влади УРСР, хіба що окрім західних областей, відбулася лише після виборів до місцевих Рад у грудні 1950 р.

Та повертаючись до стану історіографічної розробки цієї теми в сучасну добу, зазначимо, що вона ще й досі гостро потребує нового комплексного осмислення. Зроблене попередниками на теренах цієї

тематики не задовольняє потреби й вимоги сучасного наукового пізнання історичної минувшини. Є потреба і в залученні нових корпусів джерел.

І проблема кадрів серед таких досягнень повинна б посісти центральне місце. Адже відродження влади й реанімацію всіх її інститутів втілювала *людина* — номенклатурна за визначенням (і не обов'язково обрана на виборах), але частіше за все «партійна людина», особливо на керівних щаблях влади. Ось саме ця людина й *запускала механізм усєї влади та його дію*, і вона ж ту владу репрезентувала. Від Луганська до Ужгорода всі ці Ради та їх апарати й установи, саме зусиллями «номенклатури», були перетворені не лише на інструменти (чи краще б сказати інститути) народовладдя, як про те декларувала Конституція УРСР 1937 р., але й на знаряддя тоталітарного режиму й такі собі підрозділи правлячої партії.

Окрім проблеми «кадри й органи місцевої влади», є ще сюжети, слабо висвітлені в науковій літературі; а саме — про «стосунки» між населенням, яке *пережило окупацію*, і владою, яка повернулася з *тилу* в складі оперативних груп; про певні тривоги й очікування перших і підозри других, навіть зверхність і недовіру до «контингенту з окупованих територій». Гармонізація таких стосунків і налагодження контактів між цими категоріями населення була важливою складовою в діяльності місцевих Рад і багато в чому визначала результативність їх роботи, особливо в організації допомоги фронту. До речі, тема про взаємодопомогу місцевих Рад фронту, а фронту — Радам теж залишається й досі малодослідженою. Свого часу — ще в 60–70-ті роки ХХ ст. — деякі дослідники (О. Вербило, В. Микульчик, Л. Ткачова, М. Цуманенко та ін.) вивчали окремі аспекти такої взаємодії, але Ради — як інститути місцевої влади — не були в центрі її уваги⁸. Про них головню йшлося лише в контексті сюжетів про допомогу кадрами політорганів Українських фронтів місцевим партійним і радянським органам. Такі кадри, зазвичай, «відзивалися з армії й відряджалися в резерв партійних органів на визволених територіях». Торкалися дослідники й участі політпрацівників армій усіх українських фронтів у безпосередньому відновленні діяльності низової ланки місцевих Рад — сільських та селищних. Так, Л. Ткачова стверджує, що лише політпрацівники однієї армії 4-го Українського фронту — у серпні–вересні 1943 р. на Лівобережній Україні — *відновили органи радянської влади більш ніж у 200 населених пунктах*.⁹

Маємо підстави зауважити, що всі ці сюжети, особливо з огляду на більш широкий доступ до архівних полиць, потребують нового й неупередженого осмислення. Тим більше, що в умовах радянської дійсності саме партійно-радянські кадри дійсно «вирішували все!».

Загальний же стан вивчення всієї проблематики з історії місцевих органів влади в роки засвідчує, що і досі є ще низка й інших сюжетів, які

потребують наукового осягнення як у суто історичних вимірах, так і в багатовекторних, скажімо, на перетині історичної та правознавчої наук.

Одна з таких стосується перерозподілу владних повноважень між місцевими органами влади й військовим командуванням у місцевостях з оголошеним воєнним станом і діяльності Рад у таких умовах. Нагадаємо, що воєнний стан був визначений Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» від 22.06.1941 р.; у ньому імперативно наголошувалося (див.: п.2), що в таких регіонах *усі функції органів державної влади в сфері оборони, забезпечення громадського порядку й державної безпеки належать воєнним радам фронтів, армій, воєнних округів...*» Більше того, вони *мали право «віддавати розпорядження місцевим органам влади... і вимагати від них безумовного й негайного виконання»* (виділено — Авт.). Маємо підстави сказати, що під таким кутом зору в сучасному українському історіописанні досліджень немає; не виконувалися такі й у радянську добу.

У цьому ж переліку й тематика про радянське будівництво (у широкому розумінні цього слова — від відновлення діяльності до організаційного зміцнення усіх інститутів влади та їх повсякденної діяльності) та його алгоритм на Західноукраїнських землях й особливо на Закарпатті, де йшлося про встановлення нової — радянської за змістом і суттю — влади та її укорінення на тих землях.

На своїх дослідників чекає й тема про виконання владних функцій партизанськими з'єднаннями; при цьому радянські з'єднання брали на себе певні повноваження Рад депутатів трудящих; а підрозділи УПА (за Г. Старовойтовою) «будували нову конструкцію влади в рамках повстанського запілля» та «органи української цивільної адміністрації». Детальний аналіз цієї проблематики обіцяє цікаві з наукового погляду відкриття.

До переліку актуальних належить і така тематика:

- про партійні структури (органи КП(б)У) як *абсолютний* владний інструмент, за допомогою якого відновлювалася вся політична структура влади в УРСР у 1943–1945 рр.;
- про роль і місце громадських й суспільно-політичних організацій у процесі відновлення всіх ланок політичної організації (структури) радянської влади та їх «одержавлення» й набуття ними невластивих владних повноважень аж до авторитарних;
- про Ради депутатів трудящих як «атрибутивну ланку» тоталітарної держави (системи влади) на визволених землях, а надто — на західноукраїнських, де точилася братовбивча війна й де відновлення радянської влади відбувалося у специфічних умовах;
- про взаємодію оперативних груп і політорганів армій і фронтів у процесі відновлення діяльності місцевих ланок влади після звіль-

нення територій від окупантів та про правове поле, у межах якого вони відновлювали органи влади й легітимізацію їх діяльності.

Суцільною «білою плямою» виглядають і джерелознавчі студії з історії місцевих Рад УРСР у роки війни. Відстає від запитів — і навіть від вимог і викликів часу! — теоретико-методологічне осмислення цієї тематики, як і створення комплексної праці з історії Рад депутатів трудящих УРСР у 1941–1945 рр. та специфіки радянського будівництва в умовах двобою з нацистами й по суті громадянської війни на Західній Україні.

Поза цим переліком залишається ще ціла низка наукових тем, які чекають на дослідження. Але вже вищеназвані, та й сам історіографічний стан вивчення цієї тематики показують: уся ця проблематика безпідставно й «незаслужено» потрапила на науково-дослідницьку периферію. І це при тому, що в 40–80-ті роки ХХ ст. саме українські історики були лідерами на теренах усього Радянського Союзу у вивченні тематики з історії відродження всіх органів влади й державних інститутів. Та воно й не дивно: адже УРСР — одна з небагатьох союзних республік (разом з Білорусією, Молдавією, Литвою, Латвією та Естонією) була цілком і повністю окупована, що перервало роботу всіх її владних структур, окрім найвищих, які були в евакуації. Тож після визволення й постало надзавдання: відновити владу в усій її повноті. Історія цього відновлення, і місцевих Рад у тому числі, залишається ще й досі актуальним завданням науковців. Без вивчення цієї тематики українська історіографія ризикує набути нових «білих плям».

¹ Бовсунівський М.С. Відновлення та ідейно-організаційне зміцнення партійних організацій у визвольних районах УРСР. 1943–1945 рр. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 49. — К., 1971; Буцько М.О. Партійне будівництво на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. 1942–1945. // Укр. іст. журн. — 1964. — № 3; Денисенко П.І. З історії партійного будівництва в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. — 1968. — № 6; Денисенко П.І. Партійное и советское строительство в освобождённых районах Украинской ССР (1943–1945 гг.) В кн.: Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. — К., 1975; Євсейчик І.Ф. Відновлення і зміцнення партійних організацій Західних областей України в 1944–1945 рр. // Укр. іст. журн. — 1974. — № 2; Петляк Ф.А. Партійное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. — К., 1986; Сафонова Є.В. Підготовка і марксистсько-ленінське виховання партійно-радянських кадрів у визволенних районах України // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 3–4. — К., 1965; Скопеч М.С. Партійне керівництво добором і підготовкою кадрів радянських працівників УРСР в 1943–1945 рр. // Укр. іст. журн. — 1970. — № 2; Юрченко О. КП(б)У в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу // Більшовик України. — 1949. — № 3 та ін.

² Див.: *Петляк Ф.А.* Назв. праця. — С. 12.

³ Див.: *Барковский П.А.* Восстановление и организационное укрепление партийных органов Западных областей УССР. 1944 — 1945 // Вопросы истории КПСС. — 1971. — № 1; *Потоцький Г.К.* Роль коммунистов в строительстве Советов Западной Украины // Наук. праці з історії КПРС. Міжвід. наук. збірник — 1972. — № 52. — С. 85–91; *Толкачев И.А.* Руководство КПСС работой местных Советов западных районов УССР. 1944–1950 гг. // Автореф. дис. ... к.и.н. — Львов, 1960 та ін.

⁴ *Балух В.А.* Восстановление и укрепление местных Советов на освобождённой территории Западных областей УССР в годы Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.). // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Львов, 1984; *Балух В. О.* Деякі питання радянського будівництва в західних областях України. 1944–1945 // Укр. іст. журн. — 1983. — № 4; *Зинченко Ю.І.* Деякі питання діяльності місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР у червні 1941 р. — липні 1942 р. // Укр. іст. журн. — 1985. — № 5; *Зинченко Ю.И.* Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. — К., 1989; *Коваль М.В.* Ради депутатів трудящих Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 гг. // Укр. іст. журн. — 1973. — № 12; *Ліценко М.О., Балух В.О.* З історії радянського будівництва в західних областях Української РСР у 1941–1945 гг. // Архіви України. — 1983. — № 12; *Стецкевич В.В.* Восстановление и деятельность городских советов Донбасса и Приднепровья в период Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.) // Автореф. дис. ... к.и.н. — Днепропетровск, 1972 та ін.

⁵ *Глухачов Е.Ф.* Функция защиты Социалистического отечества в организации и деятельности местных Советов УССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) // Автореф. дис. ... к.ю.н. — Харьков, 1984; *Гольдштейн Н.Н.* Организационная деятельность Советов депутатов трудящихся Киевской области в годы послевоенного строительства (1944–1953) // Автореф. дис. ... к.и.н. — К., 1954; *Гураль П.Ф.* Восстановление и укрепление местных органов государственной власти в Западных областях Украины после освобождения от фашистских захватчиков (1944–1947 гг.) // Автореф. дис. ... к.ю.н. — К., 1984; *Зайцев Л.А.* Восстановление местных Советов на Украине после изгнания немецко-фашистских захватчиков // Проблемы социалистической законности. — Харьков, 1985. — Вып. 16; *Зайцев Л.А.* Восстановление и укрепление местных органов государственной власти Украинской ССР после изгнания немецко-фашистских захватчиков: на материалах восточных и южных областей УССР // Автореф. дис. ... к.ю.н. — Харьков, 1980; *Мрига В.І.* Українська Радянська держава у Великій Вітчизняній війні // Радянське право. — 1970. — № 5; *Патарикина Л.Л., Ткач А.П.* Государственный аппарат Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны // Проблемы правоведения. — К., 1965. — Вып. 46; *Рогожин А.И., Зайцев Л.А.* Ради республіки в Великій Вітчизняній війні // Радянське право. — 1985. — № 5; *Терлецький В. М.* Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938–1958). — К., 1966 та ін.

⁶ *Евсеев И.Ф.* Народные комитеты Закарпатской Украины — органы государственной власти. 1944–1945 гг. — М., 1954; *Ілько В.* Боротьба трудящих Закарпаття за воз'єднання з Радянською Україною (1939–1944 рр.). — Ужгород, 1954; *Хайнас В.* Встановлення радянської влади на Закарпатті і перші кроки її соціалістичного будівництва // Наукові записки Ужгородського університету. — 1961. — Т. 4; *Чернявський Ф.Ф.* Начало социалистических преобразований в Закарпатье: октябрь 1944 г. — январь 1946 г. // Автореф. дис. ... к.и.н. — К., 1957 та ін.

⁷ Див.: *Політична історія України. XX століття.* — У шести томах. — Том 4. — Україна у Другій світовій війні. 1939–1945. — К., 2003. — С. 231.

⁸ Див.: *Вербилко Н.А.* Деятельность КПСС по дальнейшему укреплению единства армии и народа в третий период Великой Отечественной войны (на материалах партийной организации Украины и 1, 2, 3, 4 Украинских фронтов) // Автореф. дис. ... д.и.н. — М., 1961; *Микульчик В.В.* Идеино-политическая работа Коммунистической партии на фронте в период освобождения Правобережной Украины от немецко-фашистских захватчиков (октябрь 1943 г. — август 1944 г. на материалах 1-го Украинского фронта) // Автореф. дис. ... к.и.н. — Днепропетровск, 1966; *Ткачёва Л.И.* Помощь Красной Армии трудящимся Украинской ССР в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны // Автореф. дис. ... к.и.н. — К., 1969; *Цуманенко М.В.* Идеино-воспитательная работа политорганов и партийных организаций 1-го Украинского фронта в ходе боёв за освобождение Правобережной Украины (сентябрь 1943 — апрель 1944 гг.) // Автореф. дис. ... к.и.н. — Харьков, 1965 та ін.

⁹ *Ткачёва Л.М.* Назв. праця. — С. 9.

В сообщении рассматривается историография восстановления местных органов власти в УРСР после освобождения ее территории от оккупантов; одновременно предлагается ряд научных тем, которые нуждаются в более глубоком изучении в т.ч. и на стыке исторической и правоведческой наук.

Ключевые слова: *историография, местные органы власти, возрождение институтов власти, состояния изучения, Великая Отечественная.*

The article deals with the process of study and treatment in the scientific (XX–XXI century) literature history concerning local authorities restoration during the period from 1943 to 1945.

Keywords: *historiography, local authorities, Ukraine scientific literature; the Great Patriotic war.*

Василь Ухач
(Тернопіль)

ВОЛИНЬ 1943: ПОГЛЯД СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті здійснено огляд основних наукових розвідок та аналіз окремих тенденцій у розвитку сучасної вітчизняної історіографії Волинських подій 1943 р. Ключову увагу приділено передумовам, причинам, генезису конфлікту, ролі третіх сторін, обопільним втратам. Акцентовано увагу на недостатньому вивченні проблеми, накреслено напрями подальших дослідницьких пошуків.

Ключові слова: Друга світова війна, Волинь, українсько-польські відносини, ОУН, УПА, АК, джерела, історіографія.

Об'єктивна оцінка минулого є суттєвим чинником дієвого впливу на сучасні реалії та перспективи подальшого розвитку суспільства і держави. Як слушно зауважує Ю. Горбань, «історична пам'ять, сформована на основі об'єктивного пізнання історії, не тільки поєднує минуле з сучасним, а й «підказує» осмислений вибір майбутнього»¹.

Безперечно, що новітня українська історіографія перебуває на крутому переломі, зумовленому трансформаційними процесами в українському суспільстві, його поверненням до загальнолюдських цінностей, а відповідно і поверненням вітчизняній історичній науці її природних функцій².

На відміну від радянських методологічних орієнтирів з їх акцентом на формаційне трактування історичного процесу, партійно-класовий підхід, критику буржуазної історіографії, боротьбу з українським націоналізмом, сучасна українська історіографія переживає цілком інші тенденції свого розвитку, пов'язані зі зміною її кадрового потенціалу, методологічних орієнтирів, переходом від класово-формаційного осмислення та трактування історичного процесу до цивілізаційного³. Водночас, процес зміни світоглядних орієнтирів не є швидким, що пояснюється існуванням цілих напрямів у сучасній історіографії.

Висловлені вище міркування видаються вкрай важливими при науковому аналізі й оцінці українського національного-визвольного руху, зокрема періоду 20–50-х років минулого століття. Видаються цілком слушними слова знаного київського дослідника О. Лисенка про «внутрішній дискомфорт і напруження» для дослідника, який прагне звер-

татися до цієї теми. Не є винятком і проблема українсько-польських відносин періоду Другої світової війни та перших післявоєнних років, в межах якої Волинські події є найбільш драматичнішими, а відповідно і найбільш дискусійними у професійних цехах істориків обох країн. Тому для сучасного українського дослідника «залишається один привілей — бути чесним перед своїм сумлінням і суспільством, якому він служить»⁴.

Маємо всі підстави стверджувати, українсько-польський конфлікт на західноукраїнських землях часів останньої світової війни і Волинські події, є чи не найбільш дослідженими в історіографії обох країн. І хоча пальму наукової першості в дослідженні обраної теми тримають польські колеги, в останні роки українські історики зробили суттєвий прорив. Вітчизняними науковцями нагромаджено значний науковий доробок, цій проблемі присвячені численні історіографічні і бібліографічні праці⁵. Ряд історіографічних розвідок приурочувався черговим річницям Волинських подій, а тому загальною для них вадою є відсутність наукового аналізу праць останніх років⁶.

Метою пропонованої статті є огляд найважливіших праць, публікацій з окресленої проблеми, що побачили світ у останні роки та аналіз ключових тенденцій у розвитку сучасної вітчизняної історіографії Волинських подій 1943 р., зокрема причинам, генезису конфлікту, ролі третіх сторін, обопільним втратам, окресленню недостатньо з'ясованих аспектів цієї наукової теми та перспектив подальших дослідницьких пошуків.

Аналізуючи новітні публікації з піднятої наукової теми, особливий наголос доцільно звернути на опубліковані в останні роки монографії Б. Гудя, І. Патриляка, В. В'ятровича, публікації Л. Зашкільняка, О. Удада, публікації документів⁷, що мають важливе історіографічне значення, вирізняються новими методологічними підходами, спробою комплексного підходу до проблеми українсько-польських стосунків і Волинського протистояння зокрема.

Львівський дослідник Б. Гудь, вказуючи на певну «втому» сучасної польської історіографії в дослідженні українсько-польського конфлікту, цілком слушно вказує на відсутність з-поміж польських істориків прагнення значно глибшого вивчення генези українсько-польського протистояння⁸. Вчений робить спробу виокремити напрями та тенденції наукових пошуків української історіографії. Він виділяє нечисленну і малоавторитетну групу істориків-марксистів, які з догматичних класово-формаційних підходів трактують український національно-визвольний рух 20–50-х років, як «націоналістичний, профашистський і злочинний», спрямований на боротьбу з мирним польським і «радянським» населенням західноукраїнських земель. З-поміж державницького напрямку, до якого автор відносить серед інших одного з найавторитетніших дослід-

ників українсько-польських взаємин І. Ільюшина, більшість учених теж не зацікавлені в поглибленому дослідженні характеру й перебігу українсько-польського конфлікту, оскільки над ними «тяжіє» боязнь бути звинуваченими у «бракові патріотизму»⁹. Прихильники так званої культурно-антропологічної історії (Я. Грицак, А. Заярнюк, А. Портнов та ін.) підкреслюють справедливо «антигуманний характер стратегії й тактики оунівського керівництва УПА щодо польського населення Волині та Східної Галичини», проте дещо спрощено підходять до з'ясування причин трагічних подій, оскільки матимуть вони не тільки політичний, але й етносоціальний характер, який формувався протягом століть. А тому, на думку Б. Гудя, саме етносоціальні аспекти відіграють провідну роль у формуванні кількох піків українсько-польського протистояння. Тут варто відзначити, що очільник останнього напрямку, знаний історик Я. Грицак у збірці статей «Страсті за націоналізмом» (Критика, Київ, 2011) закликає до «визнання національної провини» сучасними відповідальними українськими «інтелектуалами та політиками» за діяльність УПА, наголошуючи, що ініціатором і винуватцем «Волинської різанини» однозначно виступає українська сторона та її ударна сила УПА¹⁰. Такий приклад свідчить, що і сьогодні в науковій літературі окремі автори надають перевагу однобічному трактуванню причин конфлікту та мають на меті лише довести провину протилежної сторони. При цьому поза полем наукового аналізу залишаються десятки томів матеріалів, «Україна — Польща: важкі питання», збірки документів, зокрема архівів Служби безпеки України. І. Ільюшин небезпідставно стверджує, що регіональна приналежність вітчизняних істориків обтяжує їх різними стереотипами щодо Польщі, успадкованими від батьків і дідів. А це завжди спричинятиме поліфонію підходів до оцінки українсько-польських взаємин на різних етапах їхнього історичного співжиття. Тому, як наголошує Ю. Шаповал, слід утримуватись як від скороспілих односторонніх «вибачень» перед поляками, так і від псевдопатріотичного, антипольського ригоризму в оцінках волинських подій¹¹, оскільки науковцями багато крапок над «і» ще не поставлено.

Без перебільшення подією в дослідженні українського визвольного руху стала поява монографії київського дослідника І. Патриляка, який значну увагу приділив проблемі українсько-польського протистояння¹². Вдаючись до аналізу історичних передумов українсько-польського конфлікту, він підкреслює, що українці жили під постійним «правовим і моральним пресингом», порівнюючи його з південноафриканським апартеїдом. Важливо зазначити, що історик цілком правдиво наголошує на ролі німецького фактору в наростанні конфлікту в роки Другої світової війни, особливо на території Генерального Губернаторства. Завуальована

політика німців, неадекватна оцінка нових реалій польськими державними колами лише затягували кривавий вузол протиріч і практично не залишали шансів на мирне врегулювання українсько-польського протистояння.

В українській історіографії точаться гострі дискусії щодо так званого офіційного наказу з боку УПА ліквідувати поляків, на який посилаються польські дослідники, при цьому не підтверджуючи свою позицію джерелами. І. Патриляк наголошує на відсутності офіційного наказу з боку УПА ліквідувати поляків. Водночас дослідник не досить часто виправдано вдається до історичного моделювання ситуації, а під словом ліквідувати має на увазі «вигнати мешканців і спалити будівлі, щоб змусити поляків переїхати за Буг»¹³. Схожої позиції дотримується і інший відомий дослідник українського визвольного руху В. В'ятрович, зазначаючи, що не має жодних підстав твердити про існування розпорядження найвищого керівництва українського підпілля щодо масової ліквідації польського населення, а отже, і не має підстав говорити про антипольський геноцид, до слова активно розкручуваний потужними російськими та проросійськими медіа¹⁴.

Іншої позиції щодо питання, ким саме і коли приймалося рішення щодо проведення масштабних акцій з «очищення» Волині від польського елемента, дотримується І. Ільюшин. Як відомо, польські історики вважають, що таке рішення, найвірогідніше, могло бути прийнято на лютневій 1943 р. третій конференції ОУН(б). Автор стверджує, що швидше за все таке рішення на конференції не ухвалювалося, однак висловлює сумнів, що початок масштабних антипольських акцій не був узгоджений на рівні крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ. При цьому І. Ільюшин посилається на таємну директиву (існування якої не підтверджено документально — *Авт.*) командира УПА К. Савура (Д. Клячківського)¹⁵. Саме на крайового провідника ОУН(б) і командира місцевих загонів УПА Д. Клячківського дослідник покладає найбільшу відповідальність за проведення антипольських акцій на Волині в 1943 р.¹⁶ Зазначимо, що ряд сучасних українських істориків теж покладає на Д. Клячківського, видатного діяча українського визвольного руху, відповідальність у антипольських акціях, вказуючи, що на його сумлінні загострення кривавої волинської різанини 1943–1944 рр.¹⁷ Очевидно, не випадково цей непересічний діяч українського визвольного руху в листопаді 1943 р. «під пристойним і переконливим приводом був позбавлений посади головнокомандувача УПА»¹⁸.

Принципово важливими видаються висновки українських науковців щодо причин загострення українсько-польського протистояння, напрацювання керівними колами українського самостійницького руху офіційної позиції з приводу польського питання. На прикладі «волинських

подій» помітні методологічні розбіжності між польськими та українськими науковцями, які, як стверджує Л. Зашкільняк, зумовлені психологічним тиском на істориків громадськістю (з обох сторін), і які змушують їх (особливо польських дослідників — *Авт.*) виокремлювати «волинські події» із загального полотна українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни, розглядаючи і даючи їм самостійну оцінку¹⁹. Такий підхід руйнує цілісну матерію українсько-польських стосунків, оскільки звуження хронологічних рамок до 1943 р., а географічно до Волині, опускає науковий аналіз подій на Холмщині в 1942 р., в Галичині 1944 р. та на Закарпатті в 1945–1947 рр.²⁰, а відповідно не дає системного погляду, а відтак змоги виокремити причини, мотиви, масштаби, наслідки протистояння.

Викласти концепцію українсько-польського протистояння як війни, документально обґрунтувавши її, показати місце і роль кривавого конфлікту в загальній історії українського визвольного руху 1940-х років прагне В. В'ятрович. Дослідник вважає недоречним вживання українською історіографією неточного і надто загального терміна «конфлікт», водночас недоцільним є і використання польськими істориками терміна «геноцид». Міжнародні конфлікти, на думку світлої пам'яті Я. Дашкевича, можливі тільки між рівноправними партнерами, а на «західноукраїнських землях був не просто конфлікт, а повстання проти трьох окупантів, об'єднаних антиукраїнською ідеологією, була національно-визвольна війна...»²¹. АК і УПА, стверджує В. В'ятрович, мали всі необхідні ознаки згідно з Гаазькою конвенцією, щоб з юридичного погляду вважати їх учасниками бойових дій²².

Важливим видається наголос на участі в конфлікті цивільного населення, багатовікові образи якого на сусіда посилювали жорстокість характеру протистояння²³; селянство, часто не розуміючи суті завдань окремих сил українського самостійницького руху, все ж було його рушійною силою²⁴.

Серед вирішальних причин спалаху ворожнечі О. Лисенко називає «діаметрально протилежні погляди на повоєнну долю західноукраїнських земель, прагнення використати окупаційний адміністративний апарат з метою упокорення іншої сторони, будь-якими засобами скомпрометувати, відсунути, витиснути іонаціональну спільноту з краю. Польський чинник в очікуванні відступу німців і приходу Рад намагався захопити всі більш-менш помітні посади в органах управління. Натомість, українські націоналісти прагнули ліквідувати польську присутність у краї»²⁵. Водночас, архівні документи не дозволяють зробити вичерпний висновок про «першоавторство» у протистоянні якоїсь однієї сторони. Вони радше

доповнюють складну амальгаму цих подій, застерігаючи від спроб створити якусь односторонню схему²⁶.

У переліку причин українсько-польського протистояння: «провокаційна діяльність агентів Абверу та радянських партизан»²⁷, «провокаційна роль, що її відіграли в українсько-польському протистоянні «треті сили», насамперед...нацисти»²⁸, «свою гру вела й Москва»²⁹, «ролі Е. Коха в кривавих подіях на Волині і його підтримка певних польських ініціатив»³⁰, «суттєвий радянський фактор у розпалюванні ворожнечі»³¹.

Берлін і Москва були кровно зацікавлені в тому, щоб забезпечити собі панування на окупованих територіях, придушити національно-визвольний рух в Україні і Польщі, підступно й уміло використавши для цього україно-польський антагонізм³². В. В'ятрович резюмує, що збройний конфлікт між Німеччиною і СРСР створив передумови для «появи мікрівійни, яка розгорнулася в межах макровійни»³³. Можна все ж погодитися з позицією вченого, що ця війна не набула б таких масштабів, якби була лише двостороннім конфліктом між українцями і поляками.

Видається слушною і заувага В. В'ятровича про нагальність дослідження ролі так званих «сокирників», «зеленівців» у подіях на Волині, оскільки ці напівкримінальні-напівполітичні сили не підлягали контролю жодній із конкуруючих політичних сил, проте їхні «подвиги» колишня радянська, а тепер і російська історіографія списують на польські та українські військові формації³⁴.

Нарешті, ще одна проблема — масштаби польсько-українського протистояння. Цілком закономірним є існування величезної розбіжності в оцінках чисельності жертв, тому якоїсь «узагальненої» статистики не існує і по-сьогодні, хоча з-поміж українських дослідників є й такі, які присвячують свою діяльність надзвичайно копіткій, тривалій, але вкрай важливій справі пошуку хоча б наближених, об'єктивних цифр обопільних жертв³⁵.

Упродовж 2003 р. у ЗМІ та наукових публікаціях в Україні наводилися наступні дані: польські жертви — від 80 до 18 тис.; українські жертви — від 100 до 18 тис. У польської сторони домінувала цифра 100 тис. поляків, які стали жертвами³⁶. Щоправда за останнє десятиріччя, особливо українська сторона зробила суттєвий поступ у вивченні цього аспекту. У сучасній українській історіографії у дослідженні кількості жертв існує поліфонія думок.

Завдання, хоча б приблизно дослідити кількість жертв українсько-польської локальної війни 1943–1944 рр. на Забужжі, Волині й Поліссі ставить І. Патриляк, припускаючи, що «з кінця 1942 до кінця 1944 років загинуло 13–16 тис. українців (з яких близько 4 тис. припадає на Холмщину, Грубешівщину і Підляшшя) і 38–39 тис. поляків; виїхало близько

20 тис. українців і 35.5 тис. поляків відповідно»³⁷. Не наводячи конкретних цифр і акцентуючи увагу на подальших дослідженнях, І. Ільюшин вказує на важливості дослідникам «відрізнити дії українських і польських національних партизанських загонів від подібних за характером дій представників української і польської національностей, здійснених під команду німецьких або радянських військових»³⁸. На скрупульозності дослідження втрат обох сторін наголошує і В. В'ятрович, вказуючи на труднощі, оскільки українці та поляки в цей період стали жертвами не тільки взаємної боротьби, але й репресій нацистського режиму та діяльності червоних партизанів, а згодом і депортацій, які проводилися комуністичним режимом. Автор посилається на довідку архіву СБУ (8.07.2003 р.) про загиблих на всіх теренах Західної України: поляків — 30 327; українців — 16 523; знищено населених пунктів: польських — 240; українських — 115³⁹. Ю. Шаповал, посилаючись на дані архіву СБУ, наводить число жертв з боку поляків — від 80 до 18 тис., з боку українців — від 100 до 18 тис. чол.⁴⁰ Ю. Сорока поділяє позицію українських учених, які обчислюють втрати поляків і українців, відповідно 35 і 15 тис. чол.⁴¹

Зазначимо, що ряд сучасних дослідників посилаються на вже відомі дані і лише поодинокі науковці прагнуть глибинно дослідити число жертв з обох сторін. З-поміж таких науковців вирізняється праця Я. Федорчука, в якій підсумовано дані багаторічних досліджень, що ґрунтуються на опитуванні багатьох свідків трагедії, і спростовують непідтверджені дані окремих польських учених. На схвальну оцінку заслуговує прагнення автора подати не тільки неспростовні факти першопричин кровопролиття, але й взаємодопомоги один одному простого населення, заклик до об'єктивності та порозуміння української й польської історіографії⁴².

Підбиваючи попередні підсумки дослідження волинської трагедії, як епіцентру українсько-польського протистояння періоду останньої світової війни, слід констатувати вагомий поступ (особливо в останні 5 років — *Авт.*) у концептуально-теоретичному, документальному й історіографічному осмисленні та напрацюванні багатьох аспектів порушеної проблеми⁴³. Особливо слід наголосити на появі праць, в яких автори прагнули комплексно підійти до висвітлення проблем українського національно-визвольного руху, не «вириваючи» окреслену нами тему, із контексту національно-визвольних змагань українського і польського народів. Переконані, що саме за такими науковими дослідженнями майбутнє, оскільки вони допомагають наблизити нас до глибинного, концептуального розуміння проблеми, допомагають вийти на шлях порозуміння і примирення.

У контексті досліджуваної теми слід назвати й інших вітчизняних науковців, яким належить вагомий внесок у з'ясування різноманітних

аспектів українсько-польських стосунків і волинських подій зокрема. Це і праці Р. Гриньківа, Я. Дашкевича, А. Заярнюка, Я. Ісаєвича, Ю. Киричука, Ю. Сливки, М. Кучерепа, А. Русначенка, В. Трохимовича, М. Швагуляка та інших українських істориків. Не випала з поля наукового аналізу і низка колективних праць та збірників, що отримали високу фахову оцінку⁴⁴.

Принципово важливе значення, з огляду на їх фактологічну та методологічну цінність, мають результати українсько-польських семінарів⁴⁵ та їх продовження, розширення формату за рахунок молодих, креативно мислячих, фахово підготовлених молодих учених з обох сторін.

Потрібно також акцентувати увагу і на публікаціях, положення яких, з одного боку, часто є «переспівом» наукових висновків авторів ґрунтовних праць, з іншого — підданих впливу ЗМІ, громадської думки, що відсуває на другий план академічне висвітлення теми, ґрунтовну працю з документами⁴⁶.

Загалом у переважній більшості публікацій сучасних вітчизняних істориків знайшли своє відображення ключові аспекти цієї контроверсійної теми. Історіографічний аналіз переконує, що генеральною методологічною лінією у вивченні численних питань є, на думку О. Лисенка, широкий історичний контекст, відмова від комплексу провини однієї зі сторін⁴⁷. Вочевидь, попереду наполеглива праця над використанням новітніх методологічних підходів, збором та аналізом джерельного і фактографічного матеріалу, його аналітичним осмисленням, підготовкою системних відповідальних історичних досліджень, побудованих на принципах науковості й академічної об'єктивності, позбавлені від політичної кон'юктури сьогодення, спрощеності та однобічності, безапеляційності й поверховості⁴⁸.

Проведений історіографічний аналіз основних праць сучасних українських учених про події 1943 р. на Волині дозволяє визначити недостатньо вивчені аспекти проблеми, накреслити перспективні шляхи подальших дослідницьких студій:

1) ґрунтовного дослідження потребує вивчення ставлення української інтелігенції, УГКЦ до антипольської акції окремих сил українського самостійницького руху⁴⁹;

2) на своїх дослідників, для глибшого з'ясування, чекає питання спроб українсько-польських контактів і порозуміння. Українськими вченими здебільшого досліджувалися головні етапи переговорного процесу, їх наслідки, при цьому опускався аналіз позицій обох сторін, ставлення керівництва українського і польського визвольного рухів до можливої співпраці, політичних засад, на яких українці і поляки збиралися будувати цю співпрацю⁵⁰. Глибинного аналізу потребують чинники, які не

дали досягнути порозуміння⁵¹. Зберігають свою актуальність дослідження спроб співпраці УПА і її польського відповідника ВіН (Вольносьць і Незавіслосьць) у період 1945–1947 рр.⁵²;

3) для об'єктивного розуміння українсько-польського протистояння періоду 1939–1947 рр. і Волинської трагедії 1943 р., потребують системного дослідження українсько-польські взаємини міжвоєнної доби, зокрема внутрішніх і зовнішніх умов, об'єктивних і суб'єктивних факторів становлення польсько-українських міждержавних відносин — дипломатичних, торговельно-економічних, суспільно-політичних, культурних⁵³;

4) перспективним з очевидною новизною (оскільки ні в польській, ні ґрунтовно в українській історіографії це питання не вивчалось) видається дослідження діяльності, ролі напівкримінальних-напівполітичних угруповань, що не контролювалися ані польськими, ані українськими політичними силами⁵⁴;

5) принципово важливим для обох сторін залишається продовження скрупульозного дослідження втрат обох сторін у другій українсько-польській війні⁵⁵;

6) ретельних наукових розвідок потребують питання: порівняльного дослідження ідеологій українського та польського національних рухів опору; розбіжності і конфлікти у керівному середовищі українського національно-державницького руху стосовно «третього» фронту, волинських подій зокрема; прояви обопільної взаємодопомоги на рівні простих людей; роль української та польської еліт, їх деморалізація і нищення; альтернативні варіанти розв'язання подій на Волині⁵⁶.

Слід вітати та підкреслити виняткову важливість подальшої польсько-української концептуальної дискусії навколо волинських подій 1943–1944 років.

Нарешті, важливого значення для подальших об'єктивних досліджень має пошук методологічних орієнтирів, що є «своєрідним компасом, дорожньою картою інтелектуально-дослідницької і педагогічної діяльності»⁵⁷.

Цілком природно, що жоден дослідник не в змозі знати все про будь-який відрізок людської історії, кожен висловлює різною мірою суб'єктивні погляди, кожен у свій спосіб намагається дійти до історичної правди, котра в абсолютному сенсі неможлива. Раціональний компроміс можливий лише на ґрунті здорового скепсису та визнання релятивності взаємних претензій⁵⁸. Найважливішим є те, як стверджував один з найавторитетніших британських дослідників історії Центральної і Східної Європи Норман Дейвіс, щоб «дослідник чітко зазначав, що на його думку, в його концепції в своїй основі є незаперечним, що припущенням, а що особистою думкою»⁵⁹.

Підсумовуючи, слід констатувати, що волинські події 1943 р., як і польсько-українське протистояння періоду 1939–1947 рр. ще раз доводить «хибність маніхейського бачення і інтерпретації історичного процесу з розподілом на «хороших» і «поганих» учасників цього процесу»⁶⁰. Потрібні не нагадування трагічних подій на Волині, а нагадування про загибель поляків і українців, формування колективної історичної пам'яті поляків і українців про загальну трагедію наших предків, за спільне історичне минуле, енергійна відсіч екстремістським, спекулятивних тенденцій з обох сторін⁶¹. Із цим важко не погодитися.

¹ Горбань Ю.А., Горбань Т.Ю. Історичне дослідження: імперативи неупередженого пізнання // Історія науки і біографістика. — 2009. — № 4. — С. 1.

² Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), О.А. Удод (відпов. ред.), Д.С. Вірський та ін. — К., 2014. — Вип. 24. — С. 23.

³ Там само. — С. 24.

⁴ Лисенко О. Український самостійницький рух періоду Другої світової війни як військово-політичний феномен та об'єкт наукового пізнання // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — Острог, 2013. — Вип. 20. — С. 7.

⁵ Лисенко О.С., Маруценко О.В. Українсько-польські стосунки Другої світової війни у вітчизняній історіографії. Бібліографічний покажчик. — К., Івано-Франківськ, 2003. — 124 с.; Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943–1944. — К., 2003. — 313 с.; Українсько-польські конфлікти під час Другої світової війни / Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2003. — С. 94–107; Морозова О. С. Волинська трагедія у сучасній українській і польській історіографії // Чорноморський літопи. — 2013. — Вип. 7. — С. 105–111; Сорока Ю. Польсько-українське протистояння на Волині 1943 року // Краєзнавство. — 2011. — № 2. — С. 301–305 та ін.

⁶ Мищак І. Сучасна українська та польська історіографія про Волинську трагедію 1943 року // Історіографічні дослідження в Україні. — 2008. — Вип. 18. — С. 456–466; Маруценко О. Сучасна вітчизняна історіографія Волинських подій 1943 року: проблеми і перспективи досліджень // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Відп. ред. В.А. Смолій. — К., 2008. — Вип. 11. — 368 с.; Цепенда І. Є. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. у-ту: Історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Мат-ли міжн. наук. конф., 25–26 жовтня 2001 р. — Кам'янець-Подільськ, 2001. — Т. 7. — С. 693–700 та ін.

⁷ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В.М. В'ятрович. — Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945. — 792 с.; Т. 2. Війна після війни. 1945–1947. — Львів, 2011. — 576 с.; «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 роках / Упоряд. Я. Шашкевич; В. Кук. — Львів, 2010. — 594 с.

⁸ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. — Харків, 2011. — С. 11.

⁹ Там само. — С. 15.

¹⁰ *Зашкільняк Л.* Провини УПА перед українцями та їхніми сусідами за Я. Грицаком // Універсам. — Львів, 2012. — № 1/2. — С. 45.

¹¹ *Шаповал Ю.* УПА: сторінки історії: Науково-методологічна розробка на допомогу лекторам-викладачам народного університету українознавства. — К., 2007. — С. 53.

¹² *Патриляк І.* «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960 роках. Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2012. — 512 с.

¹³ Там само. — С. 344.

¹⁴ *В'ятрович В.* Наказ, якого не було. Історія з грифом «Секретно». Архіви КГБ розповідають // Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — С. 115.

¹⁵ *Льюшин І.І.* Бойові дії УПА на антипольському фронті. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзьобак В.В., Льюшин І.І., Касьянов Г.В. та ін. Відп. ред. Кульчицький С.В. — К., 2005. — С. 247.

¹⁶ Там само. — С. 253.

¹⁷ *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* «Повстанська розвідка діє точно і відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950 роки. — К., 2006. — С. 96, 225.

¹⁸ Організації українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К., 2005. — С. 25.

¹⁹ *Зашкільняк Л.* Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна? // Україна–Європа–Світ. Міжнар зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. — К., 2011. — Вип. 5. — Ч. 2. — С. 25.

²⁰ *В'ятрович В.* Назв. праця. — С. 112.

²¹ *Дашкевич Я.* Акція «Волинь»: Волинський казан та його творці. — К., 2011. — С. 236.

²² *В'ятрович В.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947. — Вид. 2-ге доп. — К., 2012. — С. 34, 36.

²³ Там само. — С. 34.

²⁴ *Гудь Б.* Назв. праця. — С. 16.

²⁵ *Лисенко О.* Українсько-польський конфлікт // Проблеми історії України, факти, судження, пошуки. — 2007. — Вип. 16. — С. 387.

²⁶ *Шаповал Ю.* Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943–1944 роки у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЦК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 1. — С. 198.

²⁷ *Рева Н.* Події на Волині влітку 1943 року у контексті ролі й місця України в планах Радянського Союзу та Німеччини: Дослідницьким полем війни без ідеологічних окопів: наук.-метод. семінар «Україна у Другій світовій війні» / [за заг. ред. В.В. Масленка, Ю.П. Присяжнюка]. — Черкаси, 2006. — С. 48.

²⁸ *Шаповал Ю.* Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943–1944 роки у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України. — С. 198.

²⁹ *Шаповал Ю.* УПА: сторінки історії. — С. 63.

- ³⁰ *Дашкевич Я.* Назв. праця. — С. 235.
- ³¹ *Сорока Ю.* Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950 роки): монографія. — К., 2007. — С. 102.
- ³² *Трохимович В.* Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.jilvi.ua/n28texes/hunchak.htm>
- ³³ *В'ятрович В.* Третя сторона в польсько-українській війні. — С. 126.
- ³⁴ *В'ятрович В.* «Сокирники», або Про селянську війну на Волині в 1943 році. — Львів, 2012. — С. 121–122.
- ³⁵ Див. праці *Я. Царука, Я. Федорчука.*
- ³⁶ *Шаповал Ю.* Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943–1944 роки у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України. — С. 205.
- ³⁷ *Патриляк І.* Назв. праця. — С. 366.
- ³⁸ *Льюшин І.І.* Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. — С. 273, 274.
- ³⁹ *В'ятрович В.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947. — С. 239, 241–242.
- ⁴⁰ *Шаповал Ю.* УПА: сторінки історії. — С. 71.
- ⁴¹ *Сорока Ю.М.* Назв. праця. — С. 109.
- ⁴² *Федорчук Я.П.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 роки: Волинська область: підсумки. — Луцьк, 2012. — С. 2.
- ⁴³ *Марущенко О.* Назв. праця. — С. 15.
- ⁴⁴ Волинь і Холмщина 1938–1947 роки: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — 813 с.; Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп ред. та упоряд В.М. В'ятрович. — Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945. — 792 с.; Т. 2. Війна після війни. 1945–1947. — 576 с. Львів; 2011; «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 роках / Упоряд. Я. Шашкевич; В. Кук. — Львів, 2010. — 594 с.
- ⁴⁵ *Грицьків Р.* Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів «Україна — Польща: важкі питання» у дослідженні історії УПА періоду Другої світової війни. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.cdvr.org.ua
- ⁴⁶ *Льюшин І.* Деякі теоретичні проблеми дослідження українсько-польських відносин ХХ ст. // Галичина. — 2008. — № 14. — С. 106.
- ⁴⁷ *Лисенко О.* Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського і гітлерівського режимів у період Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України: Мат-ли всеукр. наук. конф. — К., 2005. — С. 14.
- ⁴⁸ *Марущенко О.* Назв. праця. — С. 35.
- ⁴⁹ Там само. — С. 36.
- ⁵⁰ *В'ятрович В.* Спроби українсько-польських переговорів в роки Другої світової війни: позиція сторін / В. В'ятрович // Український визвольний рух. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. — Львів, 2003. — Зошит 2. — С. 128.
- ⁵¹ *Старка В.* Налагодження співпраці між українськими і польськими течіями руху опору в роки Другої світової війни // Галичина. — 2008. — № 14. — С. 123.
- ⁵² *Штендера Є.* Шукання спільних шляхів: польське і українське підпілля в роках 1945–1947. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://forum.ottawa-litopys.org/documents/dos0402_u2.HTML

⁵³ Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми і напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці // Укр. іст. журн. — 2003. — № 2. — С. 62.

⁵⁴ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. — С. 18.

⁵⁵ Там само. — С. 148.

⁵⁶ Марущенко О. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n74texts/Maruschenko_Volyn_traged_v_suchasn_ukr_istoriografii.htm

⁵⁷ Калакура Я. Назв. праця. — С. 23.

⁵⁸ Льюшин І. Актуальні проблеми методології та історіографія україно-польських відносин ХХ століття // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — Вип. 16. — С. 401–402.

⁵⁹ Там само. — С. 402.

⁶⁰ Шаповал Ю. Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943–1944 роки у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України. — С. 207.

⁶¹ Удод О. Трагічні події на Волині: суспільні рефлексії та історична пам'ять // Краєзнавство. — 2013. — № 3. — С. 44.

В статье сделан обзор основных научных исследований и анализ основных тенденций в развитии современной отечественной историографии Волынских событий 1943 года. Ключевое внимание уделено предпосылкам, причинам, генезиса конфликта, роли третьих сторон, обоюдным потерям. Акцентировано внимание на недостаточном изучении проблемы, намечены направления дальнейших исследовательских поисков.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Волынь, украинско-польские отношения, ОУН, УПА, АК, источники, историография.*

The article presents an overview of key scientific studies and analysis of the major trends in the development of modern national historiography of Volyn 1943 events. Attention is paid to preconditions, reasons, genesis of the conflict, role of third-parteis and mutual loss. Attention is focused on the lack of study of the problem, specified directions for further research searches.

Keywords: *World War II, Volyn, Ukrainian-Polish relations, OUN, UIA, HA, sources, historiography.*

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК (477):(439)«1939–1945»

Микола Держалюк
(Київ)

УКРАЇНА У ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ УГОРЩИНИ. 1939–1945 рр.

Висвітлюється окупаційна політика Угорщини на основних землях України — в Закарпатті, Галичині, Центральній Україні — під час Другої світової війни. Розкривається вороже ставлення всіх окупантів до боротьби українських національно-визвольних сил за українську державність та соборність українських етнічних земель.

Ключові слова. Угорщина, Україна, окупаційний режим, визвольна боротьба українців.

Підходи Німеччини, Румунії й Угорщини до «українського питання» у роки війни визначалися планами Берліна щодо запровадження «нового порядку» в Центрально-Східній Європі. Німеччина та її союзники значення українського фактора недооцінювали. Вони сприймали український національно-визвольний рух як другорядний чинник у політичному житті в цій частині Європи, прагнули якомога краще використати економічний потенціал України у війні проти СРСР, ігнорували українські національні інтереси. Для них важливішим було поділити і закріпити українські етнічні землі між собою. Упродовж березня 1939 р. — жовтня 1944 р. усі українські етнічні землі зазнали окупації та анексії з боку Німеччини, Румунії, Угорщини. Карпатська Україна відійшла до Угорщини; вся Галичина — до Генерал-губернаторства з майбутньою інкорпорацією до складу Третього райху як колишня провінція Австро-Угорщини. Буковина, Одеська, південна частина Вінницької і західні землі Миколаївської областей під назвою «Трансністрія» передавалися Румунії. Решта території Великої України ввійшла до складу райхскомісаріату «Україна», де вся повнота влади перебувала у руках німецьких окупаційних військ та адміністрації й цілковито слугувала воєнним та економічним потребам Третього райху. Політичні питання про державний статус України

коаліція держав на чолі з Німеччиною в період війни не обговорювала. Попередній устрій на окупованих землях ліквідовувався, його носії ставилися поза законом, запроваджувався угорський, румунський та німецький правопорядок. Всі українські національно-визвольні сили, які прагнули до формування української державності у різних формах чи культурно-освітні організації, що мали проукраїнський характер, у Закарпатті, Галичині, Великій Україні ставилися поза законом. Лідери українського національно-визвольного руху піддавалися арештам, судам, інтернуванню та розстрілам. Тому боротьба за соборну та вільну Україну велася підпільно і проти всіх окупантів.

Угорщина, домігшись завдяки Німеччині упродовж жовтня 1938 — квітня 1941 рр. перегляду кордонів сусідніх держав на свою користь, у питанні щодо майбутнього інших українських етнічних земель (Галичини, Волині, Буковини, Центральної і Східної України) та їхнього статусу у роки війни цілком поділяла плани Німеччини та Румунії, які на них претендували.

Саме український фактор був визначальним у східній політиці Угорщини, оскільки з боку СРСР виходила найбільша загроза не тільки щодо перегляду статусу Закарпаття і передачі його до України, а й повернення до сусідніх країн усіх інших приєднаних напередодні війни Угорщиною територій.

В окупаційній політиці Угорщини під час її здійснення в різних регіонах України існували суттєві відмінності. Закарпатський регіон розглядався Угорщиною як інтегральна частина неподільного Угорського королівства. Повернення цього краю в березні 1939 р. розцінювалося не як захоплення, окупація чи анексія, а як закономірний, справедливий і безповоротний акт повернення його до лона матері-батьківщини. Окупаційна влада в Карпатській Україні здійснювалася Будапештом через представництво регента у краї, військовими та правоохоронними органами, що відповідали умовам воєнного часу. Поступово у краї запроваджувалися ті ж самі організаційно-правові методи, що й на решті території Угорщини.

Особливості політики в Закарпатті впливали із воєнно-політичної обстановки на фронтах. Карпатський край був передовим рубежем зовнішньої й воєнної політики Угорщини в часи війни проти СРСР. Мережа ОУН на Закарпатті впродовж першої половини 1942 р. була знешкоджена. Після засудження у липні 1942 р. 150 активістів підпілля ОУН останнє не відновлювалося аж до осені 1944 р., до визволення краю Червоною армією. У політичному, економічному й культурно-освітньому житті Закарпаття ключову роль відігравали діячі угорської нації та українських русинів, більшість з яких за походженням мали двояку (угорсько-

українську), а часто й трояку (угорсько-українську-єврейську) ідентичність. Після приєднання Закарпаття до УРСР у складі СРСР усе раптово й докорінно змінилося. У суспільно-політичному й мистецькому житті краю провідні позиції посіли представники українців і росіян, а угорці були витіснені на задній план. Виставка українських художників Закарпаття 14 червня 1945 р. в Ужгороді як значна подія в культурному житті краю продемонструвала й підтвердила, що високохудожні твори цілого покоління народилися в школі великих майстрів пензля на чолі з угорцями Йожефом Бокшаї та Белою Ердеї, що «образотворче мистецтво закарпатських українців виникло не відразу і не тепер, а є результатом тривалого процесу розвитку багатьох десятиліть»¹.

На Великій Україні угорські окупаційні війська в межах 60–90 тис. чол. охороняли порядок і постачання тиловими службами потреб фронту упродовж 1942 — літа 1943 рр., забезпечуючи реалізацію воєнних та економічних вимог і планів Німеччини, а також ізоляцію України від більшовицького впливу Росії, перетворення її території на зону виняткових інтересів Німеччини.

Лише за умови переможної війни Берлін планував формування державного утворення під протекторатом Німеччини на території Наддніпрянської України з включенням до неї східних регіонів та Криму. А на час війни на території райхскомісаріату «Україна» формувалась мережа місцевого апарату для підтримки окупаційного порядку Німеччини. На початку 1943 р. тут діяло 24 тис. цивільних функціонерів та до 80 тис. осіб у збройних поліцейських частинах². Так тривало до 12 березня 1945 року. Напередодні свого краху Німеччина визнала Український національний комітет (УНК) як орган національного представництва України, що мав представляти інтереси майбутньої Української держави; дозволила створення Української Національної армії у складі німецьких збройних сил.

Оцінка ролі окупаційних військ і наслідків їхньої діяльності на радянській території є суперечливими. На території СРСР війна велася допустимими й забороненими методами, особливо на окупованій території.

У цьому відношенні особливу увагу привертають події 2012–2013 рр. в Угорщині у зв'язку з публікацією в Будапешті за спільною участю російських та угорських фахівців книги «Замовчуване знищення народу. Угорські окупаційні частини в Радянському Союзі. Документи 1941–1947 років»³. Видання документів забезпечили з російського боку працівники Центрального архіву ФСБ РФ, Державного архіву РФ та Державного архіву Воронежської області (А. Артизов, В. Христофоров, С. Філоненко), з угорської сторони — доктори історичних наук Т. Краус, П. Шіпош та редактор видавництва Є. Варга.

Оприлюднені російські матеріали викликали критику й обурення з боку політичних діячів та широких кіл громадськості Угорщини,

головним чином тому, що на їх підставі угорські автори зробили спробу довести, що відповідальність за криваві злочини на окупованій радянській території, яка раніше лежала на німецьких військах, тепер значною мірою поширюється і на угорські частини, бо й вони чинили злочини проти цивільного населення, особливо проти євреїв та активістів радянської влади, членів партизанських загонів. Т. Краус зазначає у вступі до видання, що «угорські солдати вчинили на території Радянського Союзу у роки Другої світової війни військові злочини», що це стає «невід'ємною частиною історії Угорщини», що «такого виду злочини кваліфікуються як злочини проти людства, які не мають термінів давності»⁴.

Автори опублікованих документів вважають, що це перше правдиве видання про окупаційну політику в Радянському Союзі, яке підтверджує причетність угорських окупаційних військ до вчинення масових вбивств, пограбувань і винищення народу на території СРСР, що «у нацистському геноциді впливає також і «угорська частка». До того ця тема становила науковий вакуум через закритість матеріалів.

Лише окремі громадські діячі Угорщини, як наприклад А. Сіладі, позитивно відгукнулися і підтримали авторів у тому, що на окупованій радянській території під час Другої світової війни здійснювалося винищення народу за расовою і національною ознакою, проводилася політика закабалення, до яких причетні й угорські солдати як безпосередні учасники.

У переважної більшості угорців ця книга викликала обурення з приводу того, що Т. Краус «так зухвало оббріхує окупаційну політику на території СРСР». Окремі з них не згодні з твердженнями, що «угорська королівська армія була зібранням вбивць, воєнних злочинців, учасником масового знищення народу». Найбільш радикальні з них звернулися до цих єврейських науковців з такими словами: «Угорські євреї! Насамперед визначтеся, ви є народом чи тільки релігійною течією, чи однією з духовних спільнот, чи ще чимось. І тільки потім голосіть про винищення народу. Але після цього не смійте трубити, що злочинці нацисти знищили кілька сотень тисяч угорців»⁵.

Більшість представників наукової громадськості Угорщини визнає, що окупаційна роль угорських військ на території СРСР є трагедією, злочини проти місцевого населення мали місце. Але це не дає підстав і права на основі цих матеріалів кваліфікувати їх як загальнонаціональний злочин, покладати колективну провину на всю угорську армію, називати угорську націю «фашистською», «злочинною», «останнім сателітом Німеччини». Мер міста Чокако Д. Фурис вважає, що Угорщина воювала проти радянського режиму, який чинив злочини проти власного народу, а в подібних питаннях треба керуватися не матеріалами «російського КДБ», а звер-

нутися до українців і «запитати, як Росія у 20–30-ті роки влаштувала проти українства справжній геноцид. Українці знищувалися у результаті російської тактики випаленої землі, голодомору, депортацій цивільного населення, дій партизанських загонів проти цивільного населення. У 1944–1945 роках сотні тисяч беззбройних українців гнали на мінні поля». На думку Д. Фуриса, винищення народу в СРСР здійснювалося власне радянським режимом, а поведінка угорських окупаційних військ була людянішою, ніж «сатанинська влада більшовизму». «Окупаційна політика Угорщини на радянській території не переслідувала расистської ідеології і не передбачала колонізувати нікого на відміну від політики Німеччини та СРСР. Але проти злочинних партизанських загонів угорські окупаційні війська діяли безжально, бо це були червоні банди, і вони підлягали цілковитій ліквідації»⁶.

Особливо угорців обурило те, що після зміни в Угорщині комуністичного режиму могло статися, що з'явилася така «провокаційна публікація». Найбільш типовими є думки, що будувати позицію на матеріалах НКВС — це все одно, що матеріали допитів в АВН (угорське НКВС 40–50-х років ежовського типу. — *Авт.*) сприймати за «чисту монету»⁷. Виключати злочинів не можна, але посилання на архіви НКВС має супроводжуватися критичним ставленням до них. Власне, ця вимога стосується й інших радянських джерел.

Так, матеріали Надзвичайної державної комісії на території Чернігівської області від 28 березня 1945 р. свідчать, що в області лише угорськими окупантами було знищено 38 611 цивільних осіб; вивезено з України в Угорщину (без врахування обсягів поставок з цієї області на фронт і для окупованої території СРСР) 63 тис. голів великої рогатої худоби, 56 тис. свиней, 87 тис. овець і кіз, 63 тис. коней, 139 тис. голів птиці, 49 тис. бджолиних сімей. Величезні площі зернових, овочевих і фруктових насаджень, виноградників, баштанних культур було знищено окупантами у цій області. Один із учасників цієї дискусії влучно висловився так: «словом, всю Україну перевезли в Угорщину»⁸.

Оцінка таких матеріалів має бути об'єктивною, а підхід — науковим і системним.

Багато хто в Угорщині вважає, що поява цього видання є складовою великих геополітичних планів Москви. Складені енкаведистами звіти у завершальний період війни не випадково обнародовані тільки тепер. Російські спецслужби стимулюють у такий спосіб активізацію «п'ятої колони» в Угорщині з метою загальмувати процес реабілітації режиму М. Хорті в Угорщині 1920–1944 рр. і цим самим підірвати авторитет консервативно-християнської правлячої партії Угорщини (ФІДЕС), яка впевнено керує країною і тривалий час користується нечуваною під-

тримкою у суспільстві всупереч «лівим інтернаціоналістам». Серед видрукованих документів у Будапешті не представлені архівні матеріали Угорщини, Білорусі та України (окрім Чернігівської області), що також знижує її загальну цінність та інформативність.

Наукова громадськість Угорщини вважає, що «крауси» мають спочатку вивчити природу більшовицького режиму, його злочинну сутність, трагедію народів СРСР, насамперед українського, опрацювати матеріали «визвольної місії» «червоного імперіалізму» в Угорщині та незмінного курсу СРСР на встановлення другої угорської комуни, вивчити долю 100 тис. угорських громадян, депортованих радянським режимом з Угорщини упродовж 1945–1962 рр., розслідувати воєнні злочини США, Британії та Ізраїлю на основі палестинських архівів тощо, а потім оцінювати місце й роль окупантів у роки війни на території колишнього СРСР.

І про найголовніше в цій акції. Після публікації книги відтепер для консервативно-християнської еліти Угорщини є всі підстави оприлюднити матеріали про так звану «визвольну місію» Червоної армії в Європі і зокрема в Угорщині у 1944–1945 рр. та її наслідки.

Інтереси Угорщини щодо Галичини зводилися до того, аби вона залишалася незмінною складовою Польщі. Окупація і поділ Польщі, як і Галичини між Німеччиною (західна частина) та СРСР (східна частина), не знайшов схвалення угорського керівництва. Але домінування Німеччини в Європі та відповідність її зовнішньої політики державницьким інтересам Угорщини робили окупаційну політику Будапешта у Східній Галичині адекватною німецьким інтересам і лояльною до цивільного населення. Висновки угорського воєнного історика І. Роваса, що «добрі стосунки між угорськими солдатами та населенням Галичини, відповідно до тогочасних умов, підтверджуються спогадами учасників тих подій», значною мірою відповідають дійсності⁹.

Делікатність тих умов підтверджується наступним прикладом. На день вшанування героїв у квітні 1942 р. угорська окупаційна частина м. Чортків на Тернопільщині офіційно запросила польське цивільне населення до себе відзначити це свято спільно. Але з початком відзначення такого дня пам'яті виник конфлікт між німецькою та угорською військовими властями. Оскільки Східна Галичина перебувала у складі Генерального Губернаторства і відповідно до наказів Г. Франка польському населенню масово з'являтися і збиратися на території Галичини заборонялося, то німецька поліція вдалася до розгону мирного зібрання поляків у Чорткові. За останніх заступилися угорські офіцери, які їх запросили до себе на цей поминальний день, але не погодили свою акцію з німцями, бо вважали це своїм правом. Угорські командири вдалися до захисту поляків і протидіяли німецькій владі. Виникло непорозуміння, через що німецькі

владі розгнівалися на угорців. Головна комендатура за № 365 звернулася 4 квітня 1942 р. до вищого командування окупаційних військ Угорщини зі скаргою про цей інцидент як про неправомірні дії угорської сторони. Розголос дійшов до Будапешта. Генштаб Угорщини відреагував на цей випадок 7 квітня 1942 р. оперативно, але спокійно. Події, що спричинила тертя між німецькими та угорськими офіцерами окупаційних частин, давалася нейтральна оцінка. Натомість було внесено відповідні пропозиції для командування угорської східної та західної окупаційних зон України дотримуватися дипломатичності у подібних випадках і керуватися тільки винятково умовами воєнного стану. І у цьому ключі давалися чіткі розпорядження, щоб на майбутнє командувачі обох (східної та західної) окупаційних зон України видали накази і їх зміст довели до відома всіх угорських частин, властей, установ та інших, щоб «уникали взаємин з польським населенням та його представниками, особливо на офіційному рівні, бо це виставляє нас перед німцями у небажаному вигляді»¹⁰.

Угорщина зважала в Галичині й на український національно-визвольний рух, що наростає, намагалася спрямувати його винятково проти більшовицької Росії, обезкровити й не допустити поширення його впливу на Закарпатську Україну. Інформацією про активну діяльність українського національно-визвольного руху Галичини за відновлення Української держави, потужну боротьбу у краї проти всіх окупантів (Польщі, СРСР, Німеччини) Будапешт володів ґрунтовно, починаючи з 1942 р. З початку 1943 р. під впливом несприятливих подій на німецько-радянському фронті це питання привертало підвищену увагу. У листопаді–грудні 1943 р. відбулися переговори делегації трьох офіцерів УПА з начальником генштабу Ф. Сомбатхеї у Будапешті. Завдяки уникненню гострих дискусійних питань і відсуненню на задній план територіальних суперечок на різному рівні між військовим керівництвом Угорщини та представниками УПА сторони забезпечили у 1943–1944 рр. нейтралітет, мирне співіснування загонів УПА й угорських військ на території Галичини, неучасть угорських частин у операціях проти цивільного населення, обопільну боротьбу проти більшовизму¹¹.

Ставлення до приналежності Карпатської України у переговорах між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини у 1943–1944 рр. було важливим, однак не вирішальним. Будапешт розглядав її лише у складі Угорщини, а українські самостійники — у складі Української держави. Але завдяки тому, що обидві сторони вирішення основного питання — територіального — відносили до компетенції урядів країн у післявоєнний період, це дало змогу їм тісно співдіяти в інших напрямках. Угорщина підтримувала створення Української держави на противагу більшовицькій імперії.

У той же час твердження І. Роваса про те, що угорські окупаційні війська в Галичині поводитися з ОУН та УПА, з місцевим населенням цивілізовано і мирно, бо ОУН відмовилася від претензії на Закарпаття і не вимагала від Угорщини розриву з Німеччиною, у частині про Закарпаття є неточними¹². У липні 1944 р. обидві сторони уклали договір про досягнення миру між військами та взаємодопомогу у боротьбі проти спільного ворога — більшовицької Росії. Угорська сторона зобов'язувалася надати зброю та медикаменти для загонів УПА, натомість командування УПА визнало входження Карпатської України до Угорщини. Про це йшлося у наказі № 896 по військах УПА (липень 1944 р.). Однак Українська головна визвольна рада у тому ж липні 1944 р. відхилила позицію командування УПА про відсутність територіальних претензій до Угорщини, підкресливши право кожного народу на власну державу на етнографічних землях¹³.

Обидві сторони у 1944 р. вважали, що Карпатський оборонний рубіж є нездоланим і Червона армія не вступить на територію Угорщини, тому обговорювалися й розроблялися плани перетворення саме Угорщини, а не Німеччини, на майбутню базу української політичної еміграції. Територія Угорщини мала також стати базою й тилом для майбутньої діяльності УПА.

Співробітництво між ОУН та військово-політичними колами Угорщини у 1943–1944 рр. виявилось успішнішим та ефективнішим порівняно з результатами аналогічних перемовин з представниками польського націоналістичного підпілля, військовим керівництвом Німеччини й Румунії, на яких саме територіальні суперечки стали на заваді у досягненні спільної домовленості та налагодженні співпраці для боротьби проти комуністичної загрози¹⁴.

Усі інші західні сусіди України — Румунія, Чехословаччина і Польща — у 1944–1945 рр. на офіційному рівні не йшли на жодні переговори з українськими національними силами, бо прагнули якомога швидше налагодити контакти з СРСР, оскільки саме він перемагав у німецько-радянській війні і найбільше впливав на майбутнє облаштування післявоєнної Центрально-Східної Європи (кордони, політичний та соціально-економічний лад), визначав її майбутнє. Основою порозуміння Польщі, Румунії й Чехословаччини з СРСР стала антинімецька, антиугорська та антиукраїнська позиція. Лідери цих країн у 1944–1945 рр. активно співпрацювали з СРСР не тільки проти Німеччини, Угорщини, а й проти українського державницького руху, погодилися повернути чи віддати до СРСР частину своїх східних територій (Північну Буковину, Південну Бессарабію, Закарпаття, Західну Україну, Західну Білорусь), щоб отримати значно більші чи такі ж території за рахунок Німеччини й Угорщини.

Через суцільну опозицію і вороже ставлення з боку сусідніх держав та їхніх союзників, український національно-визвольний рух на завершальній стадії війни та у післявоєнні роки зазнав величезних втрат, масових депортацій і переслідувань. Більше того, становище українства на завершальному етапі війни перетворилося на дискримінаційне. Прагнення до державності та самостійності не підтримувалося жодною світовою країною, у тому числі й сусідами. Польща більшою мірою, Чехословаччина та Румунія меншою сприяли асиміляції й депортації українців як етносу зі своїх земель і підтримували боротьбу радянського режиму проти українського визвольного руху, часто ставали активними співучасниками цих дій.

Вихід Румунії 23 серпня 1944 р. з війни проти СРСР і перехід її на бік антинімецької коаліції суттєво вплинув на політичне керівництво Угорщини. У зв'язку з цим 28 серпня 1944 р. регент Угорщини Міклош Хорті провів засідання Коронної ради, на якій обговорювалося 20 питань. Серед них: забезпечення переселення 100 тис. українських біженців у західну частину Угорщини (пункт 3); призначення уряду Угорщини на чолі з Гезою Лакатошем (пункт 7); обговорення ситуації у зв'язку з переходом Румунії на бік антинімецької коаліції (пункт 10); підготовка до прискореного виходу Угорщини з війни та переходу на бік Радянського Союзу (пункт 19).

Під час обговорення пункту 3 йшлося про те, що на середину липня 1944 р. 100 тис. українських біженців (в основному жінки, діти, особи похилого віку, українські націоналісти, активісти запровадження «нового порядку» Німеччини в Україні) зосередилися на кордоні з Угорським королівством і намагалися переїхати до Угорщини, зокрема на її західні території і далі до Німеччини. Інформувалося, що угорські власті довго сперечалися з представниками Німеччини про те, як це практично здійснити. Угорщина ухилялася від прийому на своїй території такої великої кількості біженців з України. Гостре обговорення цього питання під час засідання Коронної ради завершилося таким рішенням: більшу частину транспортувати через територію Північної Угорщини та Словаччини до Німеччини, 30 тисяч українських біженців розташувати у Північній частині Угорщини, а решту запропонувати Німеччині вивезти до слов'янських країн, використовуючи й угорську територію¹⁵.

Питання території, соборності і державності є доленосними у житті кожної нації і вирішувалися вони для кожної держави Центрально-Східної Європи у 1944–1945 рр. переможцями Другої світової війни — СРСР, США, Великою Британією, Францією. Радянський Союз, як переможець у Другій світовій війні, що відіграв одноосібну роль у 1944–1945 рр. у звільненні Центрально-Східної Європи, забезпечив повернення чи

передачу основних українських етнічних земель на заході (Волинь, Галичина, Закарпаття, Буковина, Південна Бессарабія) до УРСР у складі СРСР. Відірване від УРСР і передане до Молдавії у 1940 р. Придністров'я так і залишилося у складі сусідньої республіки.

На повернутих і приєднаних до УРСР землях окупаційна влада скасовувалася, встановлювався сталінський режим, український національно-визвольний рух і самостійницькі прагнення заборонялися, їхні носії арештовувалися й ліквідовувалися, ідеї самостійності й державності викорінювалися зі свідомості народу. Така безальтернативна політика Москви у національному та державотворчому питанні щодо українства ні в чому не була кращою порівняно з окупаційною політикою держав Осі, що змусило українські національно-визвольні сили чинити рішучий опір більшовицькій владі, незважаючи на те, що остання зробила найбільший внесок у забезпечення соборності основних українських етнічних земель.

¹ *Dupka Gyorgy*. Magyar muveszet Karpataljan. Karpataljai Magyar Konyvek. 223. Ungvar–Budapest. — 2012. — 97 old.

² *Дерейко І.І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). — К. — 2012. — С. 64–93.

³ *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban: Leveltari dokumentumok 1941–1947.* — Budapest. — L Harmattan Kiado. — 2013. — 629 old.

⁴ *Magyarország a második világháborúban. Súlyos felelősség terheli a 2. világháborús megszálló magyar csapatokat* // Електронний ресурс: www.mult-kor.hu/cikk.phpid=38489

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ *Magyar-ukran kapcsolatok. Ravasz Istvan. Az ukran-magyar katonai kapcsolatok a XX. század első feleiben.* — 1. old. // Електронний ресурс: Corvinuslibrary.com/ruszinupa.pdf

¹⁰ *Hadtörténelmi Intézet Leveltára (HIL). VKF. 1.o., 1942, 4677/eln., 274 d., 193–194. old.*

¹¹ *Пагіря О.* Проблема Закарпаття у переговорах між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини // Спільне українсько-угорське минуле і сьогодення: білі плями, що об'єднують та віддаляють. Міжнародна наукова конференція в Береговому–Ужгороді 26 лютого 2010. — Ужгород–Берегове. — 2011. — С. 55.

¹² *Magyar-ukran katonai kapcsolatok a XX. század első feleiben. Ravasz Istvan. Magyar-ukran katonai kapcsolatok a sorsdöntő 1944-es évben.* 7 old. // Електронний ресурс: — <http://www.corvinuslibrary.com/ruszin/upa.pdf>

¹³ *Держалюк М.С.* Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. // Пам'ять століть. — 1997. — № 1. — С. 139–140.

¹⁴ Пагіря О. Назв. праця. — С. 49, 152.

¹⁵ Parttortenelemi Intezet Leveltara (PIL). 685 f., 4/3. Jungert Mihaly irattai. 23–24 old.

Освещается оккупационная политика Венгрии на основных землях Украины — Закарпатье, Галиции, Центральной Украине — во время Второй мировой войны. Раскрывается враждебное отношение всех оккупантов к борьбе украинских национально-освободительных сил за украинскую государственность и соборность украинских этнических земель.

Ключевые слова: Венгрия, Украина, оккупационный режим, освободительная борьба украинцев.

In paper the occupation policy of Hungary in the core areas of Ukraine — Zakarpattia, Galychyna and Central Ukraine during the II World War are highlighted. The hostile attitudes of all occupiers towards the Ukrainian Statehood and Conciliarity of the historical Ukrainian lands are demonstrated.

Keywords: Hungary, Ukraine, occupation regime, liberation struggle of Ukrainians.

Володимир Кучер
(Київ)

В ПЕРЕДДЕНЬ ВІЙНИ: УКРАЇНА В НІМЕЦЬКИХ ЗАВОЙОВНИЦЬКИХ ПЛАНАХ

У статті проаналізовано місце України у довоєнних планах та експансіоністській стратегії нацистської Німеччини. Джерельним матеріалом для висвітлення проблеми слугують програмні праці нацистських лідерів, дипломатична активність у довоєнний період, публікації провідних видань Третього Райху на українську тематику.

Ключові слова: Третій Райх, Німеччина, Гітлер, Розенберг, нацизм, колоніалізм, українське питання.

Відомо, що завойовницькі прагнення німецьких правлячих кіл щодо України мають досить давню історію. Важливе місце Україна займала у планах «Пангерманського союзу», утвореного наприкінці ХІХ ст. У своїх теоретичних мілітаристських планах пангерманісти керувалися настановами короля Пруссії Фрідріха ІІ, який писав, що Україна якнайбагатша частина Російської імперії мусить стати предметом особливого зацікавлення будівничих німецького Райху. Одна із течій пангерманського руху вимагала завоювань на території Європи, перш за все, за рахунок Росії, захоплення Прибалтики і України.

Втілюючи з приходом до влади завойовницькі плани, що йому залишили у спадок пангерманісти, А. Гітлер, насамперед, прагнув відбудувати Німеччину, яка за умовами Версальських домовленостей 1919 р., залишалася в ізоляції, роззброєною, населення страждало від голоду внаслідок продовольчої кризи.

Україна, як важливий геополітичний чинник Східної Європи, виступала важливим фактором у відносинах між двома найбільшими державами європейського регіону — Радянським Союзом і Німеччиною. Уряд СРСР в першу чергу непокоївся тим, що на західноукраїнських землях не вщухав національно-визвольний рух, вимоги української спільноти до возз'єднання цих земель в одній незалежній, суверенній, соборній державі. Це підривало підвалини тоталітарної системи виплеканої Й. Сталіним, загрожувало розвалу радянської імперії. З іншого боку, уряд нацистської Німеччини у своїх агресивних намірах бачив в Україні джерело створення «Великої Німеччини». В німецьких геополітичних планах,

теоретичних напрацюваннях нацистських ідеологів українська територія мала існувати в політичному полі Третього райху.

Прийшовши до влади, А. Гітлер пріоритетним напрямком своєї зовнішньополітичної діяльності проголосив боротьбу з Радянським Союзом. Він передбачав його розчленування, що не могло залишити байдужим українських політиків у еміграції. Вони вважали, що сталінський тоталітарний режим у той час уявляв собою найголовнішу перешкоду на шляху до здобуття соборної незалежної української держави.

А. Гітлер почав використовувати українське питання, як об'єкт торгів з Польщею, пропонуючи польському уряду приєднати до Польщі східно-українські землі. За собою він залишав право лише на економічні переваги, тобто експлуатацію українських природних та людських ресурсів.

Розігруючи «українську карту» з поляками, А. Гітлер нічим не ризикував. Адже у його далекоглядних планах Польща, як держава, мала бути знищена. Він вважав, що сприятливі умови для залучення Польщі на свій бік створювали антибільшовицькі настрої польських політиків, які побоювались експансії більшовиків на Захід. Крім того, ще однією причиною схилити Польщу на свій бік була польсько-чехословацька напруженість, що виникла після включення згідно з Версальськими мирними домовленостями, до складу Чехословаччини Тешинської області, населеної переважно поляками¹.

Щоб підтримати антирадянські настрої польської верхівки, відірвати Польщу від Франції і в такий спосіб підірвати систему Версальських домовленостей, А. Гітлер у 1934 р. виступив ініціатором укладення польсько-німецького договору, який було підписано 26 січня 1934 р.

Безумовно, укладення договору між Німеччиною і Польщею, таємні переговори, предметом яких було українське питання, не могли не турбувати Радянський Союз. Й. Сталін здогадувався, чи може мав інформацію, що Польща і Німеччина планували спільний удар на радянську Україну і мріяли про її відторгнення від СРСР на свою користь.

У відриві від СРСР України «вождь народів» Й. Сталін вбачав серйозну загрозу існуванню тоталітарного режиму, який з такими труднощами створювався його зусиллями. Й. Сталіну ввижалися суціль вороги як у середині країни, так і за її межами.

На шляху до здійснення своїх кінцевих цілей нацистська Німеччина в особі її керівника А. Гітлера планувала загарбати цілий ряд європейських країн, серед яких чи не першою стояла Чехословацька республіка. В контексті цих подій на порядок денний постало питання про долю Підкарпатської Русі (Закарпаття). Саме цей клаптик української землі став торгом між Німеччиною, Польщею, Радянським Союзом і Угорщиною. Як відомо, Підкарпатська Русь за Сен-Жерменським договором

1919 р. була передана під управління Чехословаччині як підмандатна територія.

«Чехословацька криза» загострила до крайностей стосунки між державами, що мали спільний кордон з Підкарпатською Руссю. Українські політичні угруповання краю активізували свою діяльність, намагалися реалізувати давно обіцяну урядом ЧСР ідею про автономію. Не бажаючи мати «П'ємонта» — зародка самостійної української держави, посилили політичну діяльність уряди Польщі й Угорщини, направлену на недопущення проголошення навіть автономної Підкарпатської Русі. У серпні 1938 р. угорський регент М. Горті здійснив поїздку до Німеччини. У розмові з А. Гітлером він намагався заручитись його підтримкою у питанні про ревізію Версальських угод й повернення Угорщині Словаччини і Закарпатської України.

У контексті цих претензій все гостріше ставало питання про долю Закарпаття, народ якого вів боротьбу за виборення автономії, передбаченої міжнародними угодами і Конституцією Чехословаччини. Розігруючи «закарпатську карту», А. Гітлер підтримував відцентрові сили, що діяли в Чехословаччині. Однак він спочатку відхилив вимогу Угорщини про негайне захоплення Підкарпатської Русі. Берлін підтримав автономію Словаччини, яка була проголошена 6 жовтня 1938 р. Наслідуючи приклад словаків, закарпатські автономісти українофільського і русофільського напрямків, дійшовши згоди, 8 жовтня також проголосили автономію Підкарпатської Русі. Розуміючи, що країна перебуває на грані розвалу, уряд ЧСР вирішив врятувати її, проголосивши 10 жовтня 1938 р. федерацію у складі Чехії, Словаччини і Підкарпатської Русі, автономію якої чехословацький уряд визнав наступного дня².

Питанню про подальшу долю Словаччини і Карпатської України великого значення надавав сам А. Гітлер. Він тимчасово підтримував ідею надання їм автономії у складі Чехословаччини до остаточного розв'язання цього питання згідно своїх подальших агресивних планів.

Перспектива війни з Польщею та західними державами змусила А. Гітлера шукати тимчасового замирення з Радянським Союзом. Тому з початком 1939 р. українська тема повністю зникла з обігу нацистської Німеччини. Між Німеччиною і СРСР почалися дипломатичні перемовини, які закінчились підписанням 19 серпня 1939 р. між обома країнами торговельно-кредитної угоди на два роки. Через кілька днів, а саме 23 серпня, був підписаний договір про ненапад, відомий як пакт Ріббентропа–Молотова, який кардинально вплинув на геополітичне становище в Європі, у тому числі й на вирішення українського питання. Світ опинився за крок від початку Другої світової війни³.

Укладаючи угоду з Радянським Союзом про ненапад, А. Гітлер вважав, що цей крок є відволіканням уваги Й. Сталіна, світової громадськості від

приготувань до війни за світове панування. Першою на цьому шляху мала впасти Європа. Лише після того, як буде влаштований «новий німецький порядок» на європейському континенті, мобілізовані всі його людські і матеріальні ресурси, Німеччина приступить до вирішення одного з найголовніших і найважливіших завдань — знищення більшовицької Росії, захоплення її земель, ресурсів, особливо українських. Фюрер німецького народу, його ідеологи, політики, теоретики вважали, що саме радянський тоталітарний режим, побудований Й. Сталіним, був головною перешкодою до світового панування.

Свої погляди на завоювання східних територій, плани нападу і знищення Радянського Союзу, реалізацію економічних планів, експлуатацію людських, матеріальних ресурсів знайшли відображення в одній із головних праць А. Гітлера «Майн кампф» («Моя боротьба»), що побачила світ у 1925 р. у Мюнхені. Особливо в даному контексті важливі сторінки «Східна орієнтація або східна політика».

А. Гітлер писав, що для того, щоб німецький народ міг забезпечити собі справжню свободу існування, йому потрібна досить велика територія. Величина ж території має значення для держави не тільки з точки зору чисто продовольчої, але й з точки зору воєнної і загальнополітичної. Цю територію ще потрібно й захистити. Тому необхідно подбати, щоб нові землі приєдналися до корінних німецьких територій⁴.

А. Гітлер вважав, що німецька держава повинна будуватися на расових принципах і об'єднати всіх німців, в тому числі тих, які проживали за межами Німеччини. Для цього націонал-соціалістам необхідно повести сміливу і планомірну боротьбу проти тієї бездарної і безплідної зарубіжної політики, яку до цього часу німецькі державні діячі нав'язували народу. На думку Гітлера, потрібно звільнитися від всіляких традицій і забобонів, об'єднати усіх німців і рухатись шляхами, що приведуть на нові землі і цим самим німецький народ звільниться від небезпеки назавжди зникнути або потрапити в рабство до інших народів⁵.

«Ми націонал-соціалісти, — наголошував А. Гітлер, — абсолютно свідомо ставимо хрест на всій німецькій зарубіжній політиці довоєнного часу. Ми хочемо повернутися до того пункту, на якому перервався наш старий розвиток 600 років тому. Ми хочемо призупинити одвічний німецький потяг на південь і захід Європи і звертаємо наші погляди на Схід. Ми остаточно пориваємо з колоніальною і торговельною політикою довоєнного часу і свідомо переходимо до політики завоювання нових земель в Європі. Коли ми говоримо про завоювання нових земель в Європі, ми, звичайно, можемо мати на увазі, в першу чергу, тільки Росію і ті окраїнні держави, які їй підлягають»⁶.

Безумовно, що однією з цих держав була Україна. «Сама доля, — зазначав Гітлер, — вказує нам перстом. Росія опинилася в руках

більшовиків. І зовсім не слов'яни заклали міць і силу російської держави. Цим Росія зобов'язана германському прошарку, який нині повністю й остаточно знищений. Ця величезна східна держава приречена на загибель»⁷.

Виступаючи у вересні 1936 р. на з'їзді нацистської партії, А. Гітлер зупинився на економічному становищі Німеччини, він наголошував, що проблеми забезпечення німецького народу продовольством, промисловість сировиною можна вирішити лише за рахунок придбання нових земель на Сході. Не останнє місце у цих планах належало Україні. Якщо б ми мали в своєму розпорядженні незчисленні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру і безмежні плодючі ниви України ...німецький народ купався б у розкошах. А. Гітлер переконував своїх партійних соратників, що рано чи пізно, але неодмінно необхідно буде робити рішучі кроки у реалізації давно задуманих планів у просуванні на Схід.

Одним із вирішальних кроків до розв'язання Другої світової війни і наступного розгрому Радянського Союзу була нарада за участю А. Гітлера та найвищих військових і державних діячів, що мала місце 5 листопада 1937 р.

А. Гітлер обґрунтовував необхідність здобуття нових територій для Німеччини. Це мають бути землі, придатні, в першу чергу, для ведення сільського господарства, щоб назавжди вирішити продовольчу проблему для німецького народу, чисельність якого буде постійно зростати⁸.

А. Гітлер оголосив про своє остаточне рішення стати на шлях війни. У присутніх на нараді, тих, кому належало в майбутньому вести цю війну, не залишилось жодного сумніву. Десять років, починаючи з появи «Майн кампф», А. Гітлер постійно повертався до питання про життєвий простір, який Німеччина мала завоювати силою зброї на Сході, тобто на території Радянського Союзу, на західних рубежах якого лежала Україна з її родючими землями та багатими сировинними ресурсами⁹.

Розпочавши 1 вересня 1939 р. війну проти Польщі, як перший етап здійснення своїх загарбницьких планів, А. Гітлер вважав за необхідне підготувати німецький народ, особливо партійну, державну, воєнну верхівку до наступних кроків з метою її продовження. Про це, зокрема, він говорив на нараді за участю найвищих керівників Вермахту 23 листопада 1939 р. Фюрер обґрунтував завдання збройного удару по західних демократіях, в першу чергу по Англії і Франції.

Розгромивши спільними зусиллями Польщу, А. Гітлер і Й. Сталін вирішували власні внутрішні і зовнішньополітичні проблеми. Забезпечивши свій тил на Сході, фюрер весною 1940 р. здійснив агресію проти західних країн, порівняно легко окупував майже увесь європейський континент. Закріпившись у Європі, нацисти розгорнули активну підготовку до війни

проти Радянського Союзу. У свою чергу Й. Сталін, зробивши А. Гітлеру величезну послугу (надавши йому можливість напасти на Польщу), намагався тепер, користуючись сприятливими умовами, отримати все, що можливо. Незабаром були окуповані Прибалтійські республіки, приєднані до СРСР Північна Буковина і Бессарабія. Кремль робив спроби утвердитись на Балканах, насадити свої військові бази на протоках Босфор і Дарданелли.

А. Гітлер вважав себе обдуреним партнером відповідно до домовленостей, підписаних з Радянським Союзом 23 серпня та 28 вересня 1939 р. Особливо його турбувало те, що СРСР опинився в небезпечній близькості від румунських нафтових родовищ, з яких Німеччина розраховувала отримати нафту для своїх потреб. Така небезпека викликала у фюрера всезростаючу нервовість і турботу з приводу можливих наслідків. Він цілком справедливо вважав такі дії Й. Сталіна доказом його агресивних намірів. А. Гітлер зрозумів, що не може дозволити собі чекати завершення кампанії на Заході, доки не розправиться з Радянським Союзом. Крім того, він вважав, що Англія не бажає укласти миру з Німеччиною, бо вона сподівається на допомогу Росії¹⁰.

Як ми зазначали, А. Гітлера не полишали турботи про продовольче забезпечення німецького народу. Він вважав, що обмежена територія Німеччини не дозволяє налагодити широкомасштабний розвиток сільського господарства, підвищення його продуктивності.

У 1939 р., напередодні розв'язання Другої світової війни, свою позицію стосовно голодування німців у роки Першої світової війни та повоєнний період А. Гітлер висловив у розмові з Верховним комісаром Ліги Націй К. Буркхардтом. Ведучи мову про зовнішньополітичну діяльність нацистського уряду, А. Гітлер довірливо поділився зі своїм співрозмовником планами на майбутнє. «Все, що я роблю, — наголосив А. Гітлер, — направлено проти Росії. Якщо захід такий дурний і сліпий, що не може цього зрозуміти, я буду змушений знайти взаєморозуміння з руськими, розбити захід, а потім всіма моїми об'єднаними силами повернути проти Радянського Союзу. Мені потрібна Україна, щоб ми знову не голодували, як в останній війні»¹¹.

Питання завоювання нових територій для німецького народу, забезпечення його всім необхідним, насамперед продовольством, а промисловість сировиною, було одним з головних питань у теоретичних та ідеологічних напрацюваннях А. Гітлера з самого початку його політичної діяльності.

Ідеї А. Гітлера щодо планування, підготовки до боротьби за життєвий простір для Німеччини підхоплювали і розвивали його сподвижники з найближчого оточення. Одним з них був А. Розенберг, майбутній міністр

східних окупованих областей. Він народився в Ревелі, сучасному Талліні, закінчив Вищу технічну школу в Москві, отримав диплом архітектора. У 1918 р. повернувся в Ревель, а незабаром переїхав до Німеччини, в Мюнхен, де зблизився з А. Гітлером. У 1920 р. А. Розенберг вступив до нацистської партії. В кінці 1923 р. А. Гітлер призначив його редактором нацистської газети «Völkischer Beobachter» («Народний оглядач»). А. Розенберг вважався фахівцем з російського питання.

А. Розенберг також був одним з теоретиків нацистської ідеології і серед тих, хто впливав на формування поглядів А. Гітлера. Він написав ряд праць, в яких виклав свої погляди на расову теорію, зовнішню політику Німеччини, обґрунтовував націонал-соціалістичний світогляд, необхідність розгрому більшовицької Росії. На ранній стадії політичної діяльності мав деякі відмінні від інших погляди на вирішення «українського питання», зокрема виступив за надання Україні обмеженої автономії, через що мав непорозуміння з А. Гітлером, Г. Герінгом, М. Борманом та ін.

На думку А. Розенберга, незалежна Україна під німецьким протекторатом повинна була стати противагою полякам і росіянам, які мали втратити свою державність. Пізніше він рішуче виступав проти планів командувача Російської визвольної армії А. Власова, який відстоював ідею «єдиної, неділимої Росії», поборював ідею самостійної України. Як відомо, на цій ниві А. Розенберг постійно конфліктував з запеклим українофобом, райхскомісаром України Е. Кохом.

Розмірковуючи про територіальні надбання Німеччини на Сході, А. Розенберг перш за все звертав увагу на необхідність анексії Прибалтики, а за нею наступить черга України. Він писав, що в найближчому майбутньому створення південної держави, а нею має бути самостійна Україна, стане фактом. А те, що між Німеччиною й Україною знаходиться Польща, це не має жодного значення. А. Розенберг був упевнений, що прийде час і вона буде знищена. Отже, «ми зрозуміли, — писав він, — що усунення польської держави є найпершою необхідністю для Німеччини, а відтак союз між Києвом та Берліном і створення спільного кордону стає народною і державною необхідністю для майбутньої німецької політики»¹².

Завдання, на думку А. Розенберга, полягало в тому, щоб виробити плани відірвання України від Радянського Союзу. В першу чергу він покладав великі надії на український сепаратистський рух за кордоном і в Україні. Тому необхідно «підтримати українську національну революцію в боротьбі проти Москви, спільно підготувати її, щоб створити умови, які б забезпечили Німеччині територію, свободу і хліб»¹³.

На початку травня 1933 р. А. Розенберг, на той час уже керівник зовнішньополітичного відомства нацистської партії, здійснив поїздку до

Лондона. Він намагався з'ясувати реакцію англійського уряду на зовнішньополітичні плани Німеччини, що широко обговорювалися у світовій пресі. А. Розенберг також прагнув знайти прихильників Райху в англійських політичних колах. У розмовах з державними та політичними представниками Англії А. Розенберг інформував останніх, що йому, мовляв, відомо про зацікавленість певних політичних сил Англії ідеєю розвалу СРСР, відриву України і створення самостійної української держави. Він закликав англійців підтримати німецькі плани¹⁴.

Дипломатичну місію А. Розенберга в Лондон французька газета «Попюлер» оцінювала як вояж з єдиною метою — домогтися від Англії підтримки Німеччини проти Радянського Союзу і пропаганди плану обміну Польського коридору на радянську Україну.

У журналі «Volk und Reich» («Народ і Рейх»), наближеному до урядових кіл, у номері за серпень 1933 р. була надрукована стаття відомого німецького українознавця А. Шмідта, в якій він торкався українських ресурсів і в цілому українського питання. Автор вважав, що Німеччина і Україна політично зв'язані одна з одною, економічно ж одна одну можуть добре доповнювати. Свого часу розпад велетенської царської імперії був вигідний для Німеччини, то ж потрібно довести цю ідею до кінця і поділити Східну Європу на етнографічні елементи. До тих пір, поки ця ідея не здійсниться, у Східній Європі не наступить заспокоєння¹⁵. А. Шмідт доказував, що Україна повинна бути самостійною державою, яка об'єднуватиме також польські і румунські території, заселені українцями.

20 квітня 1941 р. А. Гітлер призначив А. Розенберга уповноваженим з контролю за окупаційними органами на східних територіях, що незабаром будуть окуповані. Для виконання покладених на нього завдань А. Розенберг розгорнув активну діяльність щодо розробки проектів управління на цих територіях. Він виходив з того, що окупація СРСР викличе труднощі економічного, політичного й адміністративного характеру через величезну територію. Там, на його погляд, необхідно буде утворити такий орган управління, який би сконцентрував у своїх руках усі важелі впливу. У своєму меморандумі від 2 травня 1941 р., представленому А. Гітлеру, А. Розенберг писав: завдання, що їх необхідно буде вирішувати можливі «тільки при умові забезпечення важливих у воєнному відношенні поставок з окупованих районів, оскільки ці поставки необхідні великонімецькій імперії для продовження війни»¹⁶.

Стосовно України в меморандумі були виписані цікаві положення і пропозиції А. Розенберга: «Україна (Окраїнна область»). Головним центром держави, вищу соціальну верству якої складали варяги, став Київ. Але і після татарського іґа Київ довгий час грав роль суперника Москви.

Його внутрішня самостійність основана на ще й нині не зламаній традиції, хоча московська історіографія, а слідом за нею і вся європейська наука стверджують, що традиція суперництва вже зникла».

У меморандумі наголошувалось, що німецькою «політичною лінією стосовно цієї області стало б заохочення устремлінь до національної незалежності аж до потенційного створення власної державності — або на Україні як такій, або в об'єднанні з Донською областю і Кавказом. Це об'єднання склало б Чорноморський союз, який би постійно загрожував Москві і прикривав би великонімецький життєвий простір зі сходу. В економічному плані ця область одночасно являла б собою могутню сировинну і харчову базу великонімецької імперії»¹⁷.

Варто зауважити, що А. Гітлер рішуче виступав проти утворення будь-якої державної структури в Україні, навіть під німецьким протекторатом. Він категорично заперечував А. Розенбергу відкрити в Києві університет, культурно-освітні заклади. Ідея фіурера, колонізувати окуповані території широко пропагувалася серед німецького населення, чимало німців міряли про отримання в Україні земельних ділянок, щоб завести своє господарство. «Перед німцями стоїть одне завдання: германізувати Україну через завезення мігрантів, розглядати місцевих жителів як червоношкірих», — таке було гасло виголошене А. Гітлером щодо місцевого населення окупованої території України. В цілому його план зводився до наступного: по мірі прибуття в Україну нових колоністів малописьменне і малокультурне місцеве населення, позбавлене доступу до цивілізаційних досягнень людства, буде природно вимирати, звільняючи територію для вищої арійської раси.

¹ Кучер В.І., Чернега П.М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945): посіб. для вчителя. — К., 2006. — С. 21.

² Там само. — С. 24.

³ Там само. — С. 26.

⁴ Гитлер Адольф. Моя боротьба / Пер. с нем. — Б. М., 1990. — С. 206.

⁵ Там само.

⁶ Там само. — С. 214.

⁷ Там само. — С. 215.

⁸ Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки: документы и материалы. В 2-х т. — Т. 1. — М., 1973. — С. 125.

⁹ Ширер У. Взлет и падение третьего рейха / Пер. с англ. // У. Ширер. — В 2-х т. — Т. 1. — М., 1991. — С. 347.

¹⁰ Лиддел Гарт Базиль. Важнейшие стратегические решения // От «Барбаросса» до «Герминала». — М., 1988. — С. 31.

¹¹ Проэктор Д. Европа — век XX. Войны. Их уроки. Воля к миру. — М., 1984. — С. 79.

¹² Бовдаренко С. Германский фашизм и Советская Украина. — М.: Л., 1934. — С. 36.

¹³ Кулініч І.М. «Українське питання» в міжнародній політиці напередодні та в роки Другої світової війни // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 63.

¹⁴ Бовдаренко С. Назв. праця. — С. 64.

¹⁵ Гард Д. Предисловие // Бовдаренко С. Германский фашизм и Украина. — С. 10.

¹⁶ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки: документы и материалы. В 2-х т. — Т. 2. — М., 1973. — С. 24.

¹⁷ Там само. — С. 25.

В статъе проанализировано место Украины в довоенных планах и экспансионистской стратегии нацистской Германии. Исходным материалом для освещения проблемы послужили программные работы нацистских лидеров, дипломатическая активность в довоенный период, публикации главных изданий Третьего рейха по украинской тематике.

Ключевые слова: Третий Рейх, Германия, Гитлер, Розенберг, нацизм, колониализм, украинский вопрос.

The article analyzes the vision of Ukraine in prewar Nazi plans and expansionist strategy. The source materiel of study are the program works of Nazi leaders, diplomatic activities of prewar period and core publications on Ukrainian question in the Third Reich.

Keywords: Third Reich, Germany, Hitler, Rosenberg, Nazism, colonialism, Ukrainian question.

БОЙОВІ ДІЇ

УДК 35.48(477)«1944»

Валерій Грицюк
(Київ)

ДЕБРЕЦЕНСЬКО-УЖГОРОДСЬКА (СХІДНО-КАРПАТСЬКА) СТРАТЕГІЧНА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 року

У цій історичній розвідці зроблена спроба висвітлити основні питання підготовки та ведення Східно-Карпатської стратегічної наступальної операції. Запропоновано авторський підхід щодо класифікації та оцінки результатів фронтових наступальних операцій у Східних Карпатах восени 1944 року.

Ключові слова: Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція, Закарпатська Україна, Червона армія, армійська група «Хейнрици».

Про визволення Закарпатської України та приєднання її до УРСР написано чимало. В тому числі значний масив воєнно-історичної літератури висвітлює підготовку та хід проведених у Східних Карпатах восени 1944 р. операцій Червоної армії. Однак тогочасна обстановка була настільки складною й мінливою, а наступ у гірських умовах — складним і зтяжним, що розмаїття поглядів на класифікацію та періодизацію бойових дій радянських військ на цих напрямках існувало навіть у радянській історіографії, яка, в цілому, відрізнялась чіткою структуризацією та єдиними підходами. Висвітливо тільки деякі з них, здійснивши попереднє застереження — всі назви операцій виникли вже після війни.

Так, у праці «Через Карпати» А. Гречко вважає, що Східно-Карпатську наступальну операцію здійснював 4-й Український фронт, а війська 1-го та 2-го Українських фронтів лиш взаємодіяли з ним¹. Міністр оборони СРСР Маршал Радянського Союзу А. Гречко основну роль в операції відводить 1-й гв. армії, якою йому довелося командувати у роки війни. Початком операції (9 вересня 1944 р.) автор вважає армійську операцію 1-ї гв. армії.

Природно, що основна увага подіям, пов'язаних з опануванням Дуклінським перевалом приділена Л. Свободою, який на той час командував 1-м Чехословацьким армійським корпусом². Операції 38-ї армії надається пріоритет у мемуарах К. Москаленка³.

Автори синтетичної праці «Операції Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні» вважають, що Карпатсько-Ужгородську наступальну операцію здійснили війська 38-ї армії 1-го Українського фронту та 4-го Українського фронту у повному складі. Вона розпочалася 28 вересня, завершилася 28 жовтня і стала логічним продовженням попередніх операцій цих військ. Основну роль зіграв 17-й гв. окремих стрілецький корпус. Успіху Карпатсько-Ужгородської стратегічної наступальної операції сприяли дії 2-го Українського фронту у Дебреценській операції (2–27.10.1944). Дії 1-ї гв. армії були не успішними. Її чисельні спроби зломити опір ворога успіху не мали. У зв'язку з цим командувач 4-го Українського фронту генерал-полковник І. Петров наказав 1-й гв. армії припинити загальний наступ і вести його тільки на окремих напрямках невеликими розвідувальними групами⁴.

У 80–90-х роках минулого століття в радянській воєнно-історичній науці розгорнулася чергова дискусія щодо систематизації операцій Великої Вітчизняної війни⁵. Результатами дискусії стала уніфікована система поглядів на операції радянських військ. Відповідно ним Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція проводилась 8.9.–28.10.1944 р. з метою розгрому німецьких й угорських військ у Східних Карпатах та надання допомоги словацькому національному повстанню. Складалась з Карпатсько-Дуклінської фронтової наступальної операції (8.9.–28.10.1944) в якій брали участь війська 1-го Українського фронту (38-а армія, 1-й Чехословацький армійський корпус, 1-й гв. кавалерійський, 4-й гв. танковий, 25-й і 31-й танкові корпуси та частина сил 2-ї повітряної армії) і Карпатсько-Ужгородської фронтової наступальної операції (18.9.–28.10.1944), в якій брали участь війська 4-го Українського фронту в повному складі⁶.

У сучасній українській історіографії утвердився такий підхід. Війська 4-го Українського фронту та 38-а армія 1-го Українського фронту після підготовчих заходів відновили активні наступальні дії 9 та 8 вересня 1944 р. відповідно. У сучасній літературі ці дії прийнято називати Східно-Карпатською стратегічною наступальною операцією (8.9.–28.10.1944), складовою якої були Карпатсько-Дуклінська (8.9.–28.10.1944) та Карпатсько-Ужгородська (6–28.10.1944) фронтові наступальні операції, в результаті яких радянські війська здолали Головний Карпатський хребет і звільнили Закарпатську Україну⁷.

На нашу думку, така постановка питання не відповідає дійсному перебігу подій і служить міфологізованим «історичним стандартам» Другої світової війни. Звільнення Закарпаття безпосередньо пов'язане з діями 2-го Українського фронту на дебреценському напрямку та 4-го Українського фронту — на ужгородському напрямку, які здійснювались за

єдиним планом Ставки ВГК у рамках стратегічного наступу радянських військ на південно-західному напрямку (Дебреценсько-Ужгородській операції), який розпочався у жовтні 1944 р.⁸ Слід підкреслити, що у зв'язку зі складною обстановкою завдання фронтів постійно змінювались й уточнювались Ставкою.

Визволенню Закарпатської України передували наступні події. По завершенню Львівсько-Сандомирської операції лівофлангові об'єднання 1-го Українського фронту вийшли до передгір'я Карпат і закріпилися на рубежі на північний захід від Кросно, Санок, Сколе, Красноільськ. З метою кращого управління військами на мукачівському напрямку Ставка ВГК 30 липня утворила 4-й Український фронт, для чого було використано фронтове польове управління, що знаходилося в резерві. До складу цього фронту ввійшли 1-а гвардійська і 18-а загальновійськова та 8-а повітряна армії 1-го Українського фронту.

Противник побудував по рубежу Головного Карпатського хребта багатошеловану (глибина до 60 км) і добре обладнану в інженерному відношенні систему оборони, так звану лінію Арпада. Опорні пункти противника нараховували понад трьохсот довготривалих залізобетонних споруд, і були надійно прикриті інженерними загородженнями. Угрупування ворожих військ складалось з армійської групи «Хейнрици» (нім. 1 танкова армія і угорська 1 армія), 11-го армійського корпусу німецької 17-ї армії і частини сил 4-го повітряного флоту. Всього близько 300 тис. чол., 3250 гармат, 100 танків і штурмових гармат, 450 бойових літаків. Враховуючи складність ведення масштабних наступальних дій в умовах гірської місцевості, Ставка ВГК спочатку не планувала активних дій у Карпатах. Передбачалось обійти вороже угруповання з півдня, оточити й знищити його в горах.

Однак у силу вступив політичний фактор. 29 серпня 1944 р. у Словаччині вибухнуло повстання, центром якого стало місто Банська-Бистриця. Тут знаходилися Словацька Національна Рада, Військовий центр, партизанський штаб. На бік повстанців переходили деякі частини словацької армії і гарнізони ряду міст. Про готовність підтримати повстання проголосили дві дивізії східнославацького корпусу. В короткий час під контролем повстанців і партизанів виявилось дві третини території Словаччини. Німці відразу ввели у Словаччину війська.

31 серпня у Москві дипломатичні представники Чехословаччини від імені Військового центру при Словацькій Національній Раді звернулися до радянського уряду з проханням надати військову допомогу повстанцям⁹. Того ж дня на аеродромах Калинів та Львів, у смузі 1-го Українського фронту, приземлилися кілька літаків з офіцерами і солдатами словацької армії. Всього з аеродрому в Пряшові на радянську сторону

перелетіло 22 літаки з 12 офіцерами і 54 рядовими на борту¹⁰. Літаком до Львова прибув заступник командира східнославацького корпусу полковник В. Тальський. 1 вересня він був прийнятий маршалом І. Конєвим. В. Тальський прохав у командувача військами 1-го Українського фронту допомоги повстанцям і запевнив його у тому, що дивізії східнославацького корпусу завдадуть удару назустріч радянським військам і захоплять для них перевали у Карпатах.

Про контакт зі словацькими військовими та пропозиції щодо проведення операції по наданню допомоги повстанцям І. Конєв доповів по телефону Верховному Головнокомандувачу Й. Сталіну, а за тим направив письмове донесення до Москви. У документі зазначалося, що військам 1-го Українського фронту до словацького кордону залишалося подолати відстань у 40 км. Зустрічний удар можуть завдати 1-а і 2-а словацькі дивізії. І. Конєв наполягав на проведенні наступальної операції лівим флангом 1-го Українського фронту та правим флангом 4-го Українського фронту. Війська ударного угруповання мали завдати удару в напрямку Кросно–Дукля–Тилява¹¹.

У перших числах вересня події у Словаччині розвивалися дуже динамічно. Командир східнославацького корпусу не пристав до повстанців. У штабі корпусу і в штабах дивізій всі були дезорієнтовані і нічого не робили для підготовки активних дій. У райони розташування словацьких частин прибула німецька охоронна і піхотна дивізії. Вони діяли рішуче і швидко. Захоплені зненацька, зражені своїм керівництвом, словацькі солдати не змогли чинити організований опір. Частина офіцерів словацьких з'єднань перейшла на сторону німців. Зв'язок між частинами був відсутній. Протягом 1–2 вересня корпус був роззброєний. Частина людей пішла до партизанів, інші були направлені в табори. Словацький корпус перестав існувати. Разом з тим Військовий центр при Словацькій Національній Раді взявся за створення повстанської армії, яка спочатку складалася із 6 піхотних груп чисельністю близько 2 тис. осіб кожна. Однак ця армія була недостатньо боєздатною. Одночасно з формуванням повстанської армії у Словаччині активізували свою діяльність словацькі та радянські партизанські загони, які нараховували до 17 тис. бійців. Однак район словацького повстання був заблокований німецькими військами і розрізнені сили повстанців були не в змозі розпочати удар назустріч радянським військам.

Ні у Львові, ні у Москві повної інформації про стан справ у Словаччині на початок вересня не мали. Головним фактором, який вплинув на прийняття рішення щодо проведення Східно-Карпатської операції, стало Словацьке національне повстання. Не останню роль у цьому зіграла позиція командувача 1-го Українського фронту маршала І. Конєва. У ніч

на 2 вересня відбулося екстрене засідання Державного Комітету оборони СРСР, на якому було ухвалено рішення про проведення наступальної операції та надання допомоги Словацькому повстанню¹². Того ж дня була ухвалена директива Ставки ВГК про «підготовку та проведення спільної наступальної операції 1-го та 4-го Українських фронтів з тим, щоб з району Кросно, Санок в загальному напрямку на Прешов вийти на словацький кордон і з'єднатися зі словацькими військами»¹³. Керівництво проведенням операції спочатку покладалося на маршала І. Конєва, однак він спланував дії тільки для військ свого фронту. Цей план був затверджений Й. Сталіним 3 вересня і того ж дня надвечір була надіслана директива командувачеві 4-м Українським фронтом генерал-полковнику І. Петрову про його участь в операції. Завдання 4-му Українському фронту були визначені директивою Ставки за № 204670 від 3.09.1944 р.¹⁴

Замисел Карпатсько-Дуклінської операції полягав у тому, щоб ударом військ лівого крила 1-го Українського фронту (38-а армія генерал-полковника К. Москаленка посилена 25-м гв. танковим, 1-м гв. кавалерійським і чехословацьким 1-м армійським корпусами та підтримана частиною сил 2 повітряної армії) з р-ну Кросно на Прешов і військ правого крила 4-го Укр. фронту (частина сил 1 гв. армії генерал-полковника А. Гречко посилена 3-м гірськострілецьким корпусом, гірсько-в'ючними мінометно-артилерійськими полками, танками та САУ, гірсько-інженерними бригадами за підтримки авіації 8-ї повітряної армії) з р-ну Санок на Каманьчу прорвати німецьку оборону та з'єднатись зі словацькими повстанцями.

Армії розпочали наступ 8 і 9 вересня відповідно. Наступ здійснювався за умов гірської лісної місцевості та складних погодних умов. До середини вересня радянські з'єднання просунулись лише на 12–23 км і поставлених завдань не виконали. Тільки 6 жовтня війська 1-го Чехословацького армійського корпусу (ген. бригади Л. Свобода), 67-го стрілецького і 31-го танкового корпусів оволоділи Дуклінським перевалом, але повністю зломити ворожу оборону не змогли. 8 жовтня окупанти залишили останній населений пункт (станцію Лавочне Дрогобицької області) у межах УРСР станом на 21.6.41 р.

Карпатсько-Ужгородська операція 4-го Українського фронту розпочалась 18 вересня наступом 18-ї армії (ген.-л Є. Журавльов) та 17-го гв. стрілецького корпусу (ген.-м А. Гастилевич). Місяць тривали напружені бої в горах. Тільки 18 жовтня радянські війська здолали Головний Карпатський хребет.

За задумом Ставки ВГК, що сформувався на початок жовтня (Директиви Ставки ВГК № 205156 від 1.10.1944 р. 4-му Українському фронту та № 220234 від 3.10.1944 р. 2-му Українському фронту)¹⁵,

подолання Східних Карпат мало бути здійснено в результаті погоджених фронтових операцій 4-го та 2-го Українських фронтів. Для координації їх дій був призначений Маршал Радянського Союзу С. Тимошенко.

Головна роль в операції відводилась 2-му Українському фронту. Його ударне угруповання мало завдати удари з Оредеа-Маре в напрямку — Дебрецен—Ніредьгазе—Чоп з метою оточити та знищити у взаємодії з 4-м Українським фронтом трансільванське угруповання противника. Масовані нальоти в інтересах фронтів здійснювала авіація дальньої дії. На підготовку операції були спрямовані значні резерви Ставки, запаси матеріальних засобів військ обох фронтів доведені до 3,5 боєкомплектів, 7 заправок ПММ, 29 добовидач продовольства¹⁶. Масовані нальоти в інтересах фронтів здійснювала авіація дальньої дії.

Дебреценська наступальна операція 2-го Українського фронту на початку розгорталась не зовсім вдало. Наступ 6-ї танкової та 27-ї армій, який розпочався 2 жовтня, був зупинений потужними контрударами ворожих військ. Ситуація змінилась 6 жовтня, коли до наступальних дій приєдналася кінно-механізована група генерала І. Плієва. Рухомі війська 2-го Українського фронту через дві доби вийшли на підступи до м. Дебрецен і створили реальну загрозу оточенню німецьких військ в Трансільванії. За цих умов гітлерівське командування було змушене розпочати з 9 жовтня відведення військ перед правим крилом 2-го Українського фронту, а з 15-го — із Закарпаття.

Того ж дня відновили наступ і почали переслідування ворога війська 4-го Українського фронту. 16 жовтня був звільнений Рахів, 24 — Хуст та Свалява, 26 — Мукачеве, а 27 — Ужгород. 28 жовтня територія України, у сучасних кордонах, була повністю звільнена від німецьких окупантів¹⁷.

Результатами операції в Закарпатті стала поразка армійської групи «Хейнрици» (втрати: вбитими й пораненими 62 240 чол., полонено 31 360; 185 танків і штурмових гармат (в т.ч. 46 захоплено), 1450 гармат і мінометів (в т.ч. 912 захоплено). Радянські війська здолали Головний Карпатський хребет, звільнили Закарпатську Україну та вступили на територію Чехословаччини. Втрати військ 1-го та 4-го Українських фронтів в операції становили: безповоротні 28 273 чол., в т.ч. 1630 зі складу 1-го Чехословацького армійського корпусу та санітарні — 103 437 чол., в т.ч. 4069 чехословаків¹⁸.

Підсумовуючи викладений у статті фактологічний матеріал, хотів би привернути увагу наукової спільноти до того питання, що подолання Червоною армією Карпат у вересні—жовтні 1944 р., визволення Закарпатської України та приєднання її до УРСР здійснено в результаті кількох операцій груп фронтів. При цьому проведена у вересні спільна операція 4-го Українського фронту та частини військ 1-го Українського фронту

очікуваних результатів не принесла. Загальна мета була досягнута у жовтні в ході фронтових наступальних операцій: Карпатсько-Ужгородської 4-го Українського фронту та Дебреценської 2-го Українського фронту. Вони здійснювались узгоджено за замислом Ставки ВГК під єдиним керівництвом, дії фронтів контролював та погоджував представник Ставки. На нашу думку, правомірно повернутись до назви цієї спільної операції фронтів, яка вживалась у спеціальній воєнно-історичній літературі у 50–60-х роках — Дебреценсько-Ужгородська наступальна операція.

¹ *Гречко А.А.* Через Карпати. — М., 1972. — С. 6; За освобождение Чехословакии / А.Н. Грылев, В.П. Морозов, Д.Ф. Рыжаков, В.В. Гуркин. — М., 1965.

² *Свобода Л.* От Бузулука до Праги. 3-е изд. — М., 1984.

³ *Москаленко К.С.* На юго-западном направлении. — М., 1972.

⁴ *Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне, 1941–1945.* М., 1958. — Т. 3. — С. 592–594.

⁵ Итоги дискуссии о стратегических операциях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Военно-исторический журнал. — 1987. — № 10. — С. 8–24.

⁶ *Гуркин В.В.* Стратегические и фронтовые операции Красной Армии / Военно-исторический журнал. — 1998. — № 2. — С. 12–25.

⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. — К., 2000. — С. 342; *Безродний Є.Ф.* Східно-Карпатська наступальна операція 1944 року / Україна в полум'ї війни: 1941–1945. — К., 2005. — С. 363–371; *Репін І.В.* Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. — червень 1945 р.): Автореф. дис. ... к.і.н. — Львів, 2007.

⁸ *Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* — М., 1961. — С. 727–730.

⁹ *Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы.* — М., 1960. — С. 181–186.

¹⁰ За освобождение Чехословакии. — М., 1965. — С. 53.

¹¹ *Конец И.С.* Записки командующего фронтом. 1943–1945. — М., 1987. — С. 316.

¹² *Штеменко С.* Генеральный штаб в годы войны. Кн. 2. — М., 1974. — С. 333.

¹³ Центральний архів Міністерства оборони Російської федерації. — Ф. 48-А, оп. 1795, спр. 14, арк. 48.

¹⁴ *Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. IV (Январь 1944 года — август 1945 года) / Под ред. А.Н. Грылева.* — М., 1968. — С. 171.

¹⁵ Там само. — С. 181, 197.

¹⁶ *Стратегический очерк ...* — С. 727.

¹⁷ *Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945.* — С. 341.

¹⁸ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание. — М., 2009. — С. 101; Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.Н., Удин-Некрасов В.А. Освобождение Украины. 1943–1944. Историко-статистическое исследование. — К., 1995. — С. 206–208.

В статье сделана попытка осветить основные вопросы подготовки и ведения Восточно-Карпатской стратегической наступательной операции. Предложен авторский подход к классификации и оценки результатов фронтовых наступательных операций в Восточных Карпатах осенью 1944 года.

Ключевые слова: Восточно-Карпатская стратегическая наступательная операция, Закарпатская Украина, Красная армия, армейская группа «Хейнрици».

In this historical investigation, attempt to highlight the main aspects of preparation and conduct of the East Carpathian strategic offensive. An architectural approach for classification and evaluation of front-line offensive operations in the Eastern Carpathians in the fall of 1944.

Keywords: East-Carpathian Strategic Offensive, Transcarpathian Ukraine, Red Army, Army Group «Heinrytsy».

Анатолій Дзагалов
(Київ)

ОБОРОНА КИЄВА 175-Ю СТРЕЛЕЦЬКОЮ ДИВІЗІЄЮ: ДОЛЯ ВОЇНІВ У СВІТЛІ НОВИХ ДЖЕРЕЛ

Стаття присвячена жителям Кабардино-Балкарії, які брали участь в обороні Києва 1941 р. у складі 165-ї та 175-ї стрілецьких дивізій. Автор, на основі нових архівних документів та власного скрупульозного пошуку, реконструює обставини загибелі воїнів та повоєнні долі їх рідних.

Ключові слова: Друга світова війна, радянсько-німецький фронт, оборона Києва 1941 р., Кабардино-Балкарія, пропали безвісти, радянські військовополонені.

Однією із найтрагічніших за своїм масштабом подій в історії Другої світової війни є оборона Києва Червоною армією в липні–вересні 1941 р., що закінчилась, як відомо, оточенням і загибеллю радянських військ Південно-Західного фронту. Оборона міста практично розпочалася 11 липня, коли зав'язалися бої на рубежі Київського укріпленого району. В ці важкі дні, Ставка Верховного командування передала Південно-Західному фронту 165-у і 175-у стрілецькі дивізії¹, укомплектовані в основному жителями Північного Кавказу: кабардинцями, балкарцями, осетинами, а також етнічними росіянами й українцями, які мешкали в козачих станицях, селищах і містах Північної Осетії, Кабардино-Балкарії та Ставропольського краю.

Обидві кавказькі дивізії увійшли до складу 64-го стрілецького корпусу й на початку липня, вирушили зі станції Шорданово під містом Прохладний, і почали прибувати в Україну залізницею. Передові ешелони вивантажувалися на станції в районі Дарниці, потім армійські підрозділи зосереджувались у Позняках і Новій Дарниці, де розташовувалися, встановлювали бойову охорону, дотримуючись заходів маскуванню і спостереження².

Час прибуття обох дивізій на фронт досі чітко не визначено і тому може викликати у дослідників дискусію. Наприклад, маршал І. Баграмян, не повідомляючи у своїх мемуарах точну дату, пише, що 175-а дивізія прибула до Києва в середині липня. Іларіон Євдокимов, один із найвідоміших дослідників історії цієї дивізії, у своїй роботі також не називає день і годину прибуття дивізій в Київ, дослідник пише тільки те, що вона отримала наказ вийти до кінця дня 17 липня до Фастова³.

Один з листів червоноармійця 175-ї стрілецької дивізії Михайла Микитовича Немова своїй дружині Ганні Петрівні Винник, свідчить про те, що 5 липня він все ще знаходився у військовому таборі під м. Прохладний. На конверті наступного листа, за свідченням адресата, був «отчетливо виден почтовый штемпель: Краснодар 11.07.41»⁴.

Із листування з близькими червоноармійця 632-го полку 175-ї⁵ стрілецької дивізії кабардинця Тлостанбека Мударовича Шагербаєва⁶: «Передаю вам всем привет. Мы сейчас находимся в Краснодаре. Куда едем, я не знаю. Когда приедем на место, напишу. 9 июля 1941 г.». У спогадах колишнього сержанта 632-го полку Павла Русина зазначається, що у Київ вони приїхали через 20 днів після початку війни⁷. У листі з Донбасу від 12 липня командир гармати 1-ї батареї 199-го ОДПГ 165-ї стрілецької дивізії молодший сержант Борис Дзедзиев⁸ писав дружині: «Пусть Дуся (сусідка — Авт.) знает, что я дней через пять буду защищать ее родную Украину от немецко-фашистских захватчиков»⁹.

Питання часу прибуття чітко роз'яснює оперативне донесення, що надійшло 12 липня 1941 р. у Ставку зі штабу Південно-Західного фронту від генерал-лейтенанта М. Пуркаєва¹⁰, з якого виходить, що станом на 22 год. вечора, 175-а стрілецька дивізія починає прибувати у Бровари. Наступний документ свідчить про завершення у вечорі 14 липня зосередження полків дивізії у Требухові, Броварах і Княжичах¹¹.

Згідно з оперативним зведенням № 3 штабу 64-го корпусу, який розташовувався в м. Василькові, обидві дивізії повинні були наступати з ранку 18 липня 1941 р. для знищення моторизованої, механізованої групи противника, що діяв у районі Жорнівка, Плесецьке, Мостище. Того ж дня о 10 годині ранку передові частини 175-ї стрілецької дивізії вийшли на рубіж східної околиці Данилівна-Дронівка. 632-й стрілецький полк досяг Глевахи; 728-й полк одним батальйоном підійшов до рубежу Данилівна-Дронівка; 560-й полк підходив до Малої Бугаївки. Штаб дивізії знаходився в селі Глеваха. У зведенні відзначалося, що дивізія досі не мала з противником зустрічі¹².

Через кілька днів після прибуття 175-ї дивізії до Києва, в газеті «Советская Украина» вийшла стаття «Боевое крещение»¹³ про бійців одного із підрозділів 632-го стрілецького полку під командуванням лейтенанта Миколи Родіоновича Негрובה. Тут наводяться дані про командира роти, повідомляється про те, що він разом з кабардинцями, осетинами, кубанцями приїхав із м. Прохладний, описуються успішні бойові дії підрозділу в момент форсування річки «Н». Автор відмічає червоноармійців і командирів, які проявили героїзм: Клочкова, Гончарова, Ацканова, Павловського, Макужанова, снайпера Головню та інших.

Наступна стаття про воїнів 175-ї стрілецької дивізії вийшла українською мовою 9 серпня 1941 р. в одній з центральних газет України —

«Комуніст». Її під назвою «Історія однієї атаки» опублікував фронтовий кореспондент, політрук К. Сундяєв. Автор не розкриває номер дивізії, назву населених пунктів, не користується географічними термінами місцевості, не говорить, про який конкретно бойовий підрозділ іде мова, що звичайно пов'язано з умовами цензури і військової таємниці.

Проте він згадує у статті епізоди фронтового життя під Києвом і називає прізвиська бійців і командирів, що брали участь в описуваній атаці у річки і переправи через неї. Серед них лейтенанти — Воскресенський, Денисов; молодший лейтенант Бондар, молодший політрук Залесов¹⁴. Розбір бойових дій дивізії, вивчення усіх наявних даних і зіставлення списків особового складу підрозділів дозволяє говорити про те, що у статті йдеться про воїнів 632-го полку 175-ї стрілецької дивізії.

Як свідчать спогади маршала І. Баграмяна, особливою стійкістю в оборонних боях за Київ відзначилися частини 175-ї стрілецької дивізії, сформовані в м. Прохладний Кабардино-Балкарської республіки¹⁵. Автор згадував командирів і бійців дивізії, які билися до останньої краплі крові, героїчні дії яких йому краще запам'яталися. Відзначає він також воїнів із Кабардино-Балкарії: командира 1-го батальйону 632-го полку капітана Георгія Михайловича Моженкова¹⁶, розвідника Нухчук Кумукова, кулеметників Ацац Хоконова, Івана Максимовича Лаптева¹⁷, стрільців Івана Васильовича Жусевич, Івана Семеновича Сілецького, Семена Исаєвича Чернова¹⁸.

Безумовно, коли маршал Іван Баграмян писав спогади, він був знайомий з книгою полкового комісара Київського укріпленого району Іларіона Федоровича Євдокимова, яка вийшла в м. Нальчику в 1966 р. і присвячена бойовому шляху червоноармійців і командирів 175-ї дивізії. Описуючи деталі і подробиці подій на київському напрямку, він використовує не лише свої матеріали, але й опубліковані дані, цитує деякі витяги із книги. Більше того, маршал, очевидно зі слів Євдокимова наводить відомості з його фронтової біографії, про нелегку долю комісара, якого після важкого поранення 20 вересня 1941 р., згідно офіційної інформації, підібрали колгоспники і вилікували. Потім він брав участь у підпільній боротьбі проти окупантів, і на початку 1943 р. повернувся в лави Радянської армії, де його бойовий шлях відмічений вісьмома урядовими нагородами¹⁹.

Дійсно, Іларіон Євдокимов, згідно з випискою із донесення політуправління 37-ї Армії Південно-Західного фронту про втрати, дістав важке поранення в ліву руку в с. Войтовці 27 вересня 1941 р., не зміг вийти з оточення, і був оголошений зниклим без вісти²⁰. Розбіжності з офіційним документом у сім днів, очевидно, не варто надавати серйозного значення. Відомо про безліч випадків погрішностей з цифрами, а

також те, що в документи іноді вносилися спотворена інформація, у тому числі дні, дати й особисті дані, які пізніше доводилося ідентифікувати й уточнювати в результаті порівняльного аналізу усіх наявних відомостей. Проте списки військовослужбовців, які були в полоні, оточенні, або залишилися пораненими в Кисловодську, свідчать про те, що Іларіон Євдокимов під час німецької окупації знаходився в цьому місті. Значить, залікувавши рану, він зумів вирватися з оточення й добратися до Ставропольського краю. У документі відмічено, що батько Євдокимова мешкав до цього часу в Ашхабаді. На окупованій території полковий комісар перебував до початку 1943 р. Після визволення міста Червоною армією, його разом з колишніми військовополоненими направили в пересильний пункт, де вони проходили спеціальну перевірку співробітниками НКВС і переводилися у військові частини для подальшого проходження служби²¹.

Євдокимов особливо не розповсюджувався на цю тему, але в одній зі своїх робіт про ті часи він писав наступне: «Пропал без вести. Что можно сказать в таких случаях? Мне и самому при выходе из окружения пришлось попасть в разряд «пропавших без вести». Тяжелораненого меня подобрали колхозники и выходили, участвовал в подполье, потом пробирался к фронту и, наконец, снова влился в ряды действующей армии»²².

Подробиці спецперевірки органами НКВС Євдокимов не приводив, про те чим він займався в окупованому Кисловодську також нічого не повідомляв, все ж таки книга написана за часів жорсткої цензури, однак, визнавав, що йому не відразу вдалося довести, що він це він²³. Наказом № 01564 Південної групи військ від 20 травня 1947 р. І. Євдокимова відправили в запас, він перебував на обліку у Новоселицькому РВК Чернівецької області²⁴, звідки й перебрався до Києва. Все своє повоєнне життя він присвятив дослідженню невідомих сторінок оборони столиці України і особливо вивченню долі воїнів 175-ї стрілецької дивізії. Його особисті речі й окремі рукописи зберігаються у Меморіальному комплексі «Національний музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років».

Книга Іларіона Євдокимова «Сыны Кабардино-Балкарии в героической обороне Киева» стала першою і єдиною великою роботою, яка присвячена дослідженню бойового шляху 175-ї стрілецької дивізії, її участі в обороні Києва в 1941 р., відновленню імен червоноармійців та їх ратних справ. Вона написана на основі документальних даних, і спогадів бійців дивізії, які вижили, тих, кого йому вдалося розшукати, зустрітися особисто або ж встановити письмовий зв'язок. Не всі бійці у той час наважувалися розповісти повну правду про те, що сталося з ними після загибелі дивізії. Багато хто з них потрапив у полон, і ті, хто не загинув у

концтаборах від голоду, холоду, хвороб і непосильної праці, змушені були після свого звільнення доводити, як у випадку із самим Євдокимовим, що вони не скомпрометували себе співпрацею з окупантами.

Незважаючи на всі перешкоди як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, авторові вдалося зібрати, систематизувати унікальний матеріал з фронтowymi фотографіями й опублікувати безцінну книгу про живих і загиблих воїнів цього воістину доблесного військового з'єднання. Якщо відкинути ідеологічну складову, документальна повість Євдокимова до сьогодні є найбільш цінною, інформативною й змістовною роботою з цієї тематики. Автор повернув із забуття імена багатьох бійців і командирів 175-ї стрілецької дивізії, у тому числі вихідців із Кабардино-Балкарії.

Завдяки роботі Євдокимова, вже з другої половини 60-х років минулого століття, їх нащадки і найближчі родичі отримали певні відомості про бойове життя червоноармійців, які не повернулися додому і досі вважалися зниклими без вісті. Вдови солдатів, котрі не числилися у списках загиблих, не дочекавшись ніякої допомоги і пенсій від держави, в нужді і митарствах змушені були аж до початку 50-х років самотужки піднімати своїх дітей, працюючи у важких умовах, за трудовні на колгоспних полях.

Матеріали, що надійшли в Нальчицький міський військкомат від Шагербаєвої Лусан Еруанівни — вдови загиблого червоноармійця 632-го полку 175-ї стрілецької дивізії Тлостанбека Шагербаєва із с. Нартан Кабардинської АРСР, є яскравим підтвердженням складної ситуації в сім'ях фронтників, доля яких не була встановлена. Для оформлення пенсії, вона довгий час не могла довести, що її чоловік загинув на війні — у боях під Києвом. Письмовий зв'язок рідних з червоноармійцем Шагербаєвим обірвався в липні 1941 р. і з того часу ніяких відомостей про нього не надходило. Сповідання про загибель, яке могло стати підставою для призначення пенсії, сім'я також не отримала, а пізніше Кабардино-Балкарія була окупована німцями.

Відразу ж після звільнення Кавказу, Лусан Шагербаєва спробувала з'ясувати долю свого чоловіка через місцеві органи влади. Але їй вдалося дізнатися тільки те, що в списках втрат він не значився. Однак вона не припиняла своїх пошуків: ходила до односельців, які повернулися з війни і запитувала їх про чоловіка, їздила в інші кабардинські селища, коли їй повідомляли про те, що хтось з колишніх фронтників воював під Києвом, або ж брав участь у літніх боях 1941 р. в Україні.

Через деякий час, колишній червоноармієць 175-ї стрілецької дивізії Хабаша Жамбеков, мешканець того ж селища Нартан, після демобілізації з армії, повідомив родичів, що Тлостанбек Шагербаєв загинув о 16 годині

дня 16 липня на березі ріки, під час атаки їх підрозділу на с. Княжичі²⁵. Однополчанин також письмово підтвердив загибель Шагербаєва. 25 березня 1948 р. його вдова написала заяву-відчай в Нальчицький МВК: «Прошу вас разобрать мое дело, так как я нуждаюсь в помощи. Мой муж был мобилизован в мае месяце в [военный] лагерь в городе Прохладный. Началась война, и он участвовал в Отечественной войне и погиб 16 июля 1941 г. Об этом знает и подтверждает [однополчанин] Гилясов Г. Он сам лично видел. Я работаю в колхозе. Мне 37 лет. У меня четверо детей. Старший сын Шагербаев Хаджимурат Тлостанбекович 12 лет, три дочери Амизалет 10 лет, Зоя 7 лет, Нина 5 лет. Мне никто не помогает воспитывать четверых детей. Не дают пособия. Я больше не в силах без помощи воспитывать детей. Прошу Вас убедительно, выдать мне извещение о том, что мой муж погиб в Отечественной войне, о чем есть доказательства. Я еще до сих пор не получила извещение. Прошу выдать извещение для получения пенсии. Прошу Вас убедительно не отказать в моей просьбе»²⁶.

Таких випадків в Кабарді було немало. У 1961 р. мати червоноармійця 632-го полку Івана Миколайовича Філатова — Варвара Василівна збирала документи про загибель свого сина, для того, щоб його внесли в число бойових втрат на фронті, і призначили самотній літній жінці пенсію. Через рік їй прийшла довідка з архіву Міністерства оборони з лаконічним записом: «Сообщить данные о судьбе И.Н. Филатова не можем, в связи с тем, что документов 632-го сп 175-й сд за 1941 г. на хранении нет». На черговий запит до Міністерства оборони, матерів відповіли що І.М. Філатов в числі офіцерів Радянської армії, а також втрат офіцерського складу за час Вітчизняної війни не значиться²⁷.

Нині після розкриття архівів і активної публікації документів в Інтернеті з'явилася можливість з'ясувати долю багатьох загиблих і пропалих безвісті воїнів Червоної армії. У книзі І.Ф. Євдокимова разом з іншими бійцями згадується червоноармієць Цирхов. Автор повідомляв, що він воював в артилерійському взводі під командуванням лейтенанта О[лексія] Т[имофійовича] Муравйова. Йдеться про один із епізодів бойових дій на правому березі р. Ірпінь, де артилеристам присвячені такі слова: «Сноровисто, точно поражая цель, вело огонь орудие сержанта Мельникова, имеа прекрасного наводчика Джамиева и заряжающего Цирхова. На счету этого орудия уже два подбитых немецких танка, пять огневых точек и до взвода пехоты убитых немецких солдат. Теперь же это орудие увеличило счет подбитых танков еще на один»²⁸.

Інших відомостей про червоноармійця Цирхова не дається. Досі він вважався зниклим безвісти, про що оповістили його брата — Цацу Цирхова. Проте вдалося знайти нові матеріали, які дозволили ідентифікувати, а також встановити обставини і час його загибелі.

Цирхов Герихан Тутович 1916 р. н., за національністю кабардинець, мешканець села Верхній Курп (Ісльамей), Терського району, Кабардино-Балкарської АРСР. Згідно з німецьким документом, — карткою військово-виполоненого²⁹, Цирхов Герихан Тутович, уродженець с. Курп, Нальчик, кабардинець, солдат 632-го полку потрапив в полон в районі м. Бориспіль (під Києвом — *Авт.*) 20 вересня 1941 р.³⁰

Обставини полонення Цирхова досі залишаються неясними, проте, існують спогади його однополчанина, колишнього телефоніста 632-го стрілецького полку, жителя м. Нальчик Георгія Кириловича Семенова. Ось що він згадував про ті дні: «Из района, недалеко от Барышевки³¹, нас собрали и этапом погнали сначала в Киев, а оттуда — в Васильков. Тех, кто обессилел и не мог идти, немцы пристреливали. Так, что путь этот усеян трупами. Я до сих пор вспоминаю группу однополчан-кабардинцев. Их было человек сорок. Они держались очень дружно, постоянно оказывали помощь ослабевшим, и по пути до Василькова не допустили, чтобы из их группы кто-то был расстрелян. Преклоняюсь перед их сплоченностью»³².

У Василькові, згідно спогадів Георгія Семенова, військовополонених повантажили в товарні вагони і відправили до Житомира. Після сортування, основну їх частину відправили до аеропорту Скоморохи. Німцям терміново була потрібна робоча сила, щоб розширити його смуги. Для розміщення військовополонених не було приміщень, тому їх тимчасово розмістили у овочесховищах, недалеко від аеродрому. Завезли солому. Але незабаром пішли дощі приміщення залило водою. Солдати всю ніч стояли по коліна в холодній воді, тісно, притиснувшись один до одного, щоб не замерзнути³³.

Табір для військовополонених у Житомирі знаходився на околиці міста, в районі «Богунія». Нам доки ще невідомо, як склалася подальша доля червоноармійців 175-ї стрілецької дивізії. Частину, мабуть, перевезли в Німеччину. Багато кого з цієї дивізії виявлено у списках військовополонених, звільнених з німецьких таборів наприкінці війни. Полонені, які залишилися в Житомирі, померли від хвороб, голоду, важких умов праці, або ж були убиті при відступі німців із міста в 1943 р. Герихан Цирхов загинув у таборі для радянських військовополонених 13 вересня 1942 р. У документі є його відбиток пальця³⁴. Конкретне місце смерті і поховання досі залишається невідомим. Імовірно, його дні закінчилися в житомирському таборі.

Справу, започатковану Іларіоном Євдокімовим, продовжили журналісти, історики та краєзнавці Кабардино-Балкарії в наступні роки³⁵.

У 1995 р. у Нальчику опубліковані спогади, статті, матеріали із сімейних архівів учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, які

були підготовлені проректором Кабардино-Балкарського державного університету Віталієм Дмитровичем Лесевим³⁶. Один з матеріалів цього видання присвячений артилеристові 630-го полку 175-ї стрілецької дивізії молодшому лейтенантові Хауті Хажбекировичу Сабанову. Дослідник описав подробиці його участі в обороні Києва; листування зі своєю сім'єю, яка урвалася у вересні 1941 р., коли 175-а стрілецька дивізія потрапила в оточення. Подальша доля воїна досі була невідома. Як писав В. Лесев: «Неизвестно где и когда Сабанов принял свой последний бой». З Центрального архіву Міністерства оборони, куди на початку 90-х років дослідник відправив запит про долю Сабанова, йому прийшла коротка відповідь: «Командир взвода 630-го артиллерийского полка 175-й дивизии, младший лейтенант Хаути Хажбекирович Сабанов, пропал без вести на фронте Отечественной войны в октябре 1941 года».

Авторові цієї статті вдалося з'ясувати більш детально бойову біографію та обставини загибелі Сабанова. Виявилось, — документи, які уточнюють втрати Червоної Армії під час війни, дійсно містять інформацію тільки про те, що молодший лейтенант Сабанов Хауті Хажбекирович 1912 р. н., уродженець с. Плановського Терського району, командир взводу 630-го полку пропав без вісті в жовтні 1941 р.

На службу в армію Сабанов був призваний 9 червня 1941 р. Його направили на збори у Прохладненський полігон, де він був зарахований на курси молодших лейтенантів артилерії. В середині липня він разом з полком вирушає у театр військових дій — Південно-Західний фронт, і, починаючи з 18 липня, бере участь у бойових діях під Києвом.

Вже наступне донесення передає відомості про серйозні бої і втрати дивізії: «В течение 20-го июля 1941 г. 175-я стрелковая дивизия вела бой с противником, силою до полка пехоты и артиллерии на рубеже реки Ирпень на участке Жерновка, Черногородка. Наступление противника успеха не имело. По предварительным данным, раненых до 300 красноармейцев»³⁷. Командиром корпусу було прийнято рішення перейти до оборони, а 175-й дивізії дали наказ закріпитися на смузі по фронту Мотовилівка — Жорнівка.

Після безперервних боїв, 175-а стрілецька дивізія продовжувала обороняти колишні рубежі під Києвом. Але оперативні зведення дуже тривожні. На 17 годину 28 липня 1941 р. 632-й полк обороняв рубіж Білогородка–Тарасівка. З 19 по 27 липня полк втратив у боях 238 убитих і поранених бійців, за той же період 630-й полк — 694 чоловік³⁸.

20 вересня 1941 р. 630-й легко-артилерійський полк з боями підійшов до Дніпра. Для перешкоджання відступу радянських військ і виходу їх з оточення, німці кинули на переправу авіацію, і червоноармійцям довелося переходити на інший берег річки в умовах безперервного бомбардування

своїх бойових порядків. Через два дні Сабанов зі своїми бійцями підступив до Борисполя. Їм було прийнято рішення не входити в місто, а йти в обхід. Це врятувало їх підрозділ від неминучої загибелі, оскільки у другій половині дня німці піддали жорстокому бомбардуванню місто, переповнене відступаючими військами, технікою і біженцями.

Частина 630-го полку вирвалася на шосе і спрямувала в бік Яготина, де артилеристи взяли участь у боях з прориву ворожого кільця. Останній раз однополчани бачили молодшого лейтенанта Сабанова у гармати, коли йшов бій з німецькими танками у залізничного переїзду недалеко від міста³⁹.

Виявлена нами інформація про Сабанова, яка міститься в картці військовополоненого, дозволяє розкрити деякі подробиці його подальшого короткого життя, коли він після боїв в оточенні, потрапив у полон. Німці, як відомо, скрупульозно складали анкету і вели документацію по узятих у полон солдатах та офіцерах Червоної армії. До анкети записували зі слів полонених або ж по, наявних у них документах, їхні особисті дані: ім'я, по-батькові, прізвище; рік, число, місяць народження; місце і регіон колишнього проживання; національність; імена найближчих родичів — батьків, дружини, або сестри; назва і номер підрозділу, де вони служили на момент полону; цивільна спеціальність, освіта, і район полонення. Сюди ж заносилися відомості про зріст полоненого та стан його здоров'я, назва і номер табору, характер використання; час, а іноді причини, обставини загибелі військовополоненого та місце його поховання. Надання неправдивих даних загрожувало покаранням. Виявлена картка дозволяє повністю ідентифікувати зниклого без вісті в 1941 р. Хауті Сабанова.

У німецькій картці написано: Хауті Хажбекирович Сабанов народився 15 вересня 1912 р. Місце народження Кабардино-Балкарія, регіон — Терський. Національність — кабардинець. Ім'я батька — Хажбекир. Прізвище матері або дружини — Балкарова. Місце проживання Лескен II. (Очевидно це місце проживання дружини Салісіни), військове звання — молодший лейтенант; назва і номер військової частини — 635-й артполк (очевидно, це помилка, мова, швидше за все, йде про 630-й артилерійський полк); цивільна спеціальність — учитель; потрапив у полон 24 вересня 1941 р. у районі міста Березань. На момент полонення, Сабанов був здоровий, не мав поранень, що і зафіксовано в документі. 11 листопада 1941 р. його переводять у Шталаг 360 в Рівне. Потім він перебував в офіцерському концтаборі Офлаг XI А, який знаходився на території Німеччини в місті Остероде (земля Нижня Саксонія). Помер Сабанов в цьому таборі від голоду і виснаження 21 січня 1942 р.⁴⁰

Після того, як вдалося зібрати і систематизувати додатковий матеріал, автор встановив письмовий зв'язок з ведучою програм Кабардино-

Балкарського радіо Лідією Михайлівною Кудасвою, якій було відправлено рукопис неопублікованої статті з супровідним листом⁴¹. Лідія Кудасова розшукала вдову та інших родичів Сабанова, а потім на основі представленого тексту і зібраних нею особисто спогадів рідних і близьких героя, підготувала і випустила в ефір дві 20-хвилинні радіопередачі про долю захисника Києва Хауті Сабанова, які викликали серйозний громадський резонанс у республіці⁴².

Авторові цієї статті вдалося також знайти нові документи стосовно долі захисника Києва уродженця с. Нижній Чегем Кабардино-Балкарської АРСР, балкарця за національністю, розвідника Нухчук Кумукова, про якого писав маршал І. Баграмян, оповідали І. Євдокимов і В. Лесєв.

Як згадував його однополчанин Семен Чернов, Нухчук Кумуков мав виняткову винахідливість, рідкісну холонокровність, надзвичайну рішучість й уміння орієнтуватися в екстремальних умовах. Він також розповідає про випадок у розвідці, коли Кумуков, натрапивши в лісі біля Василькова на чотирьох німців, зумів безшумно знешкодити трьох, а четвертого узяти в полон і привести в розташування своєї частини.

За виявлену на київському рубежі мужність і успішне виконання бойових завдань командування, Нухчук Кумуков був представлений до ордена Червоного Прапора, але незабаром полки 175-ї стрілецької дивізії потрапили в оточення, а нагородні листи, так само як і інші документи, були знищені штабними офіцерами.

За матеріалами В. Лесєва, Кумуков брав участь у Сталінградській битві, де він, за його відомостями, незабаром і загинув.

Виявлені зараз матеріали освітлюють деякі епізоди подальшого бойового шляху розвідника Кумукова після того, як він вийшов з оточення під Києвом, а також розкривають час, місце його загибелі й поховання. Документи свідчать, що Нухчук Ібрагимович Кумуков, командир взводу пішої розвідки 19-го гвардійського полку 8-ї Гвардійської стрілецької дивізії пізніше брав участь у кровопролитних боях за звільнення Калінінської і Псковської областей, 3 квітня 1944 р. був нагороджений орденом Червоної Зірки. 13 червня 1944 р. за досягнуті військові успіхи полку, де воював Кумуков, було вручено Бойовий гвардійський прапор, який вручався «хоробрим полкам і дивізіям, що трималися в обороні непохитно, а при наступі не знав перешкод». лейтенант Кумуков загинув через три дні після цієї події, 16 червня 1944 р. недалеко від села Мелехові, Калінінської області.

Ми не знаємо всіх обставин загибелі цієї хороброї людини, яка вижила і вийшла неушкодженою із стількох важких випробувань. Можливо, він уже й не цінував свого життя, на що були дуже вагомі причини. Як відомо у березні 1944 р. увесь балкарський народ був депортований в

Середню Азію. Його дружина Хабі Кумукова перебувала в засланні на території Казахстану в Акмолінській області, де мешкала в селищі Степняк. 8 липня 1944 р. командир 19-го полку 8-ї Гвардійської стрілецької дивізії підполковник Іван Курганський направив комісарові Чегемського РВК Кабардино-Балкарської АРСР повідомлення: «Прошу известить гражданина Кумукова Ибрагима Шинуевича, проживающего в с. Нижний Чегем о том, что его сын гвардии лейтенант Нухчук Ибрагимович Кумуков убит 16 июня 1944 г. в бою за социалистическую Родину, верный воинской присяге, проявив мужество и героизм. Похоронен с отдаением воинских почестей в д. Попово Кудеверского района Калининской области»⁴³.

Племінник розвідника — Зейтун Кумуков, який зараз живе в Нижньому Чегеме, розповів, що родичі досі вважали, що він загинув під Києвом. А похоронку в 1944 р. вже нікому було отримувати — увесь народ був уже на засланні — в Середній Азії. Ці матеріали про Нухчук Кумукова автор переправив журналістці однієї з центральних газет Кабардино-Балкарії «Газета Юга» (м. Нальчик) Ірині Адамової (Юдиної), які вона опублікувала 26 січня 2012 р.⁴⁴ Це дало можливість рідним та близьким на батьківщині дізнатися подробиці загибелі героя.

Таким чином, огляд і аналіз історіографії показує, що ті чи інші сторони, оборони Києва полками 175-ї стрілецької дивізії, широко представлені в публікаціях різних поколінь дослідників: книгах, нарисах і статтях. Однак слід зазначити, що в цих роботах, не всі аспекти, які пов'язані з бойовим життям дивізії на різних її етапах, висвітлюються рівномірно. Крім того, досі актуальним залишається відновлення повного бойового шляху дивізії, встановлення істинної ролі в обороні Києва, з'ясування долі більшості командирів і червоноармійців, зниклих безвісти, після оточення армій Південно-Західного фронту та їх загибелі. Тема оборони Києва останнім часом отримала свій новий розвиток й успішно вивчається сучасними дослідниками⁴⁵. Проте, незважаючи на наявність нових робіт, які прямо або дотично пов'язані з цією тематикою, треба відмітити, що в Україні донині відсутні узагальнюючі монографії й наукові статті, які б розкривали повну історію, — від формування до загибелі полків дивізії. Такі фактори й зумовили завдання і напрямки цієї статті.

¹ 165-а і 175-а стрілецькі дивізії сформовані згідно з наказом Наркомату оборони СРСР від 8 липня 1940 р. З 23 липня 175-ою дивізією командував полковник Семен Михайлович Гловацький. З 17 липня командиром 165-ої дивізії був Іван Васильович

Захаревич. Див. Киреев Ф. Забытый корпус // Пульс Осетии. Владикавказ. 24 июня 2010. Режим доступа: http://gazeta.pulsosetii.ru/index.php?Itemid=58&catid=56:-24--2010&id=401:-24-2010&option=com_content&view=article

² Евдокимов И.Ф. Сыны Кабардино-Балкарии в героической обороне Киева. — Нальчик, 1966. — 96 с.

³ Там само. — С. 20.

⁴ Нам дороги эти позабыть нельзя: Воспоминания, статьи, материалы из семейных архивов участников Великой Отечественной войны 1941–1945 годов / Составитель В.Д. Лесев. — Нальчик: Эльбрус, 1995. — С. 48.

⁵ Полки 175-ї стрілецької дивізії дислокувалися в містах Прохладний і Моздок. До основного складу дивізії входили 560-й, 632-й, 728-й стрілецькі полки, яких підтримували вогнем 635-й гаубичний артилерійський полк, 630-й легко-артилерійський полк, 171-й окремих протитанковий дивізіон (ОПТД).

⁶ Центральний архів Міністерства оборони (далі — ЦАМО). — Ф. 58, оп. 977521, спр. 294. Документи, уточнюючі втрати // Електронний ресурс: <http://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=67540031>

⁷ Нам дороги эти позабыть нельзя: Воспоминания, статьи, материалы из семейных архивов. — С. 38.

⁸ У книзі І.Ф. Євдокимова «Письма героев обороны Киева» повідомляється, що Борис Олександрович Дзедзиев служив в 199-му дивізіоні ПТО 175-ої дивізії. Однак, 199-й дивізіон входив до складу 165-ої дивізії.

⁹ Письма героев обороны Киева / Сост. и авт. коммент. И.Ф. Евдокимов. — К., 1984. — С. 134.

¹⁰ Пуркаев Максим Олександрович (1894–1953) — начальник штабу Південно-Західного фронту в 1941 р.

¹¹ ЦАМО. — Ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 102. Боевое донесение // Електронний ресурс: <http://www.podvignaroda.ru/>

¹² Там само. Боевая сводка. 19.07.1941. Пуркаев // Електронний ресурс: <http://www.podvignaroda.ru/>

¹³ Боевое крещение // Советская Украина, 1941. — 26 июля. — С. 3.

¹⁴ Сундяев К. Історія однієї атаки // Комуніст. — К., 1941. — 9 серпня. — С. 2.

¹⁵ Баграмян І.Х. Так починалась війна. 3-е изспр. — К., 1984. — С. 247.

¹⁶ Моженков Георгій Михайлович 1901 р. н., уродженець м. Балашов Саратовської області. В Армії з 1920 р. Дружина Моженкова Таїсія Тихонівна мешкала в м. Прохладний вул. Свободи 211, Кабардино-Балкарії.

¹⁷ Іван Максимович Лаптев, 1914 р. н., призваний в Червону Армію Ельбруським РВК Кабардино-Балкарії.

¹⁸ Там само. — С. 248, 255, 260.

¹⁹ Там само. — С. 255.

²⁰ ЦАМО. — Ф. 58, оп. 818883, спр. 50. Інформація из донесения о безвозвратных потерях // Електронний ресурс: <http://obd-memorial.ru/html/index.html>

²¹ Там само. — Оп. 18001, спр. 1583. Інформація из документов, уточняющих втрати // Електронний ресурс: <http://obd-memorial.ru/html/index.html>

²² Письма героев обороны Киева. — С. 109.

²³ Там само.

²⁴ ЦАМО. — Ф. 33, оп. 563787, спр. 1. Информация из приказа об исключении из списков // Электронный ресурс: <http://obd-memorial.ru/html/index.html>

²⁵ Очевидно це помилка в датах, тому що перше зіткнення 175-ої сд із ворогом відбулося 18 липня.

²⁶ Там само. — Оп. 977521, спр. 294. Документы, уточняющие потери // Электронный ресурс: <http://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=67540031>

²⁷ Там само. — Оп. 977534, спр. 12. Документы, уточняющие потери // Электронный ресурс: <http://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=69429903&page=9>

²⁸ *Евдокимов И.Ф.* Сыны Кабардино-Балкарии. — С. 33.

²⁹ ЦАМО. — Ф. 58, оп. 977520, спр. 2818. Информация о военнопленном // Электронный ресурс: <http://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300443629>

³⁰ Як відомо, в середині вересня німецькі танкові угруповання, прорвавши оборону Червоної армії в районі Чернігова й Кременчука, з'єдналися в Лохвиці Полтавської області. У «котлі» опинилися практично усі армії Південно-Західного фронту. Спроби окремих підрозділів 175-ї дивізії прорвати кільце оточення виявилися невдалими. Порушився зв'язок зі штабами, припинилося матеріально-технічне забезпечення, солдати й молодші командири практично опинилися без керівництва. 20 вересня 632-й полк підійшов до переповненого військами і біженцями Борисполю. У другій половині дня, німці розпочали жорстоке бомбардування міста. Неподалік від нього, частина червоноармійців потрапила в полон.

³¹ Селище Баришівка Київської області.

³² Нам дороги эти позабыть нельзя. — С. 20.

³³ Там само. — С. 21.

³⁴ ЦАМО. — Ф. 58, оп. 977520, спр. 2815. Информация о военнопленном. Цирхов Герихан Тутович // Электронный ресурс: <http://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300443629>

³⁵ Боевая слава Кабардино-Балкарии. — Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное изд-во, 1975. — Т. 3. — С. 493; *Евдокимов И.Ф.* Хвилююча зустріч // Київська правда. — 1977. — 9 трав. — С. 2; Письма героев обороны Киева. — 197 с.; *Хакушев Е.Т.* Сыны и дочери Кабардино-Балкарии в боях за Родину (1941–1945). — Нальчик, 1991. — 176 с.; *Лесев В.Д.* География подвига. — Нальчик, 1989. — 158 с.

³⁶ Віталій Дмитрович Лесев помер в 1994 р.

³⁷ ЦАМО. — Ф. 229 оп. 161, спр. 117. Боевое донесение. 21.07.1941. Пуркаев. // Электронный ресурс: <http://www.podvignaroda.ru/>

³⁸ Там само.

³⁹ Нам дороги эти позабыть нельзя. — С. 15–19.

⁴⁰ ЦАМО Карточка военнопленных офицеров. Ящик картотеки 214 // Электронный ресурс: <http://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=272187315>

⁴¹ Із листування з Лідією Кудасвою: «Лида, мы материалыр уигу ирихьым, адыгэбзэкӀэ зэдзэкӀыж, икӀи радиопередачэ гъэхъзыр. Стхам епӀги уэ уипсалъэкӀэ Іу радиом шыжыӀэж. Дзэгъэл Толэ». Дослівний переклад з кабардинської мови: «Лида, если этот материал тебе понравится, переведи на кабардинский язык и подготовь радиопередачу. Посмотри на мою статью, и расскажи на радио своими словами». Анатолий Дзагалов.

⁴² *Кудаева Лиди*. Эфир для всех. Судьба защитника Киева Хаути Сабанова / Передача радио КБР. — 2011. — 10, 14 октября

⁴³ Цей район після війни був включений до складу двох областей. Тому, швидше за все, йдеться про сучасне с. Попово Новосокольницького району Псковської області.

⁴⁴ *Адамова Ирина*. Похоронку получить было некому // Газета Юга. — Нальчик, 2012 — 26 января. — С. 3.

⁴⁵ *Киреев Ф.* Забытый корпус // Пульс Осетии. Владикавказ. 24 июня 2010 // Электронный ресурс: http://gazeta.pulsosetii.ru/index.php?Itemid=58&catid=56:-24--2010&id=401:-24-2010&option=com_content&view=article; *Коммодов Г.* Если оживить страницы истории... // Литературная Кабардино-Балкария — Нальчик, 2012. — № 2, март–апрель. — С. 135–145.

Статья посвящена жителям Кабардино-Балкарии, которые принимали участие в обороне Киева 1941 г. в составе 165-й та 175-й стрелковых дивизий. Автор, на основе новых архивных документов и личного скрупулезного поиска, реконструирует обстоятельства гибели воинов и послевоенный судьбы их родных.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, советско-германский фронт, оборона Киева, Кабардино-Балкария, пропавшие без вести, советские военнопленные.*

The article is devoted to residents of Kabardino-Balkaria, who participated in the defense of Kiev in 1941 as part of the 165th is the 175th Infantry Division. The author, based on new archival documents and personal search, reconstructs the circumstances of the death of soldiers and postwar fate of their relatives.

Keywords: *World War II, the Soviet-German front, the defense of Kiev, Kabardino-Balkaria, the Missing, Soviet prisoners of war.*

Любов Легасова
(Київ)

ВИЗВОЛЬНІ БОЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ МУЗЕЙНО-ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ

В історіографічному ракурсі розглядаються особливості наукового студіювання історії визвольних боїв радянських військ на українських землях у грудні 1942 — жовтні 1944 рр. співробітниками Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; аналізується актуалізований основний темарій історії визволення України від нацистських загарбників у наукових дослідженнях музеологів-практиків.

Ключові слова: *Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, музеологія, наукові дослідження, історична наука, історіографія, визволення України, визвольні бої Червоної армії.*

За роки існування Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» став потужною і багато-профільною установою, в якій органічно поєднуються науковий та освітньо-виховний процеси, акумулюється історична пам'ять про добу воєнного лихоліття. За понад тридцятилітню історію діяльності Меморіалу музейники-дослідники спродукували потужний пласт різножанрової наукової літератури в царині вивчення темарійного розмаїття визвольних боїв Червоної армії на українських теренах у грудні 1942 — жовтні 1944 рр., що має власну виразну особливість: стійке поєднання прогресивних набутоків світової та вітчизняної історіографії, об'ємного архівно-документального наративу та потужної джерельної бази фондо-збірні Меморіального комплексу.

Епічна картина визволення території України та її вагомні складники неодноразово ставали предметом загально-музеологічних та історіографічно-оглядових публікацій науковців музею¹.

Увага науковців Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років до проблематики визволення українських територій спрямована насамперед на вивчення музейного зібрання, проведення досліджень на основі аналізу фондової колекції та безпосереднє студіювання музейних пам'яток. Такі зусилля збагачують історичні

знання та використовуються науковими співробітниками музею для вирішення різноманітних завдань у практичній роботі. Глибока наукова експертиза речових реліквій та документальних свідчень застерігає від викривлення відображення історичного процесу на експозитарних площах Меморіального комплексу.

Тематика наукових досліджень Музею є доволі різноманітною і спрямованою на поглиблення наукових знань не лише в царині власне історичної науки, а й музеології. Лівова частка наукових вислідів співробітників Меморіалу публікується в наукових журналах, збірниках наукових статей, науково-документальних, енциклопедично-довідкових та науково-популярних виданнях тощо.

У розвитку музейно-історіографічного процесу з проблеми умовно можна виокремити два досить неоднозначних періоди. Перший охоплює межі від 1974 р. — початку створення Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років — до початку 90-х рр. ХХ ст., коли на тлі загального розвитку радянської історичної науки закладався базис історичних вислідів у музейній інституції, почали з'являтися різноманітні статті наукових співробітників у періодиці та фахових журналах, виходили збірники наукових доповідей і тез різноманітних конференцій, організатором і співорганізатором яких виступав музей. Другий — якісно новий період, розпочався після розпаду Радянського Союзу, проголошення незалежності України та кардинальної реекспозиції музейних площ і триває донині. Звичайно, що в кожному періоді методи дослідження, глибина постановки питань і їхнє теоретичне розв'язання залежали від багатьох чинників, серед яких головними можна назвати: вплив державної ідеології та політичної практики на дослідження й особливості методології; репрезентативність джерельної бази і способи її використання тощо.

В умовах радянського історіографічного процесу наукові розвідки в музеї не виходили за рамки усталених на той час концептуальних догматів марксизму-ленінізму. Визначальною особливістю всіх праць був принцип партійності й спрямовувалися вони на висвітлення переважно героїки народів Радянського Союзу у вирі Великої Вітчизняної війни. Водночас історичні студії музеєзнавців вирізнялися однією прикметною рисою — ґрунтувалися вони переважно на результатах глибокого аналізу музейних предметів, мали винятково музейно-музеальну інтерпретацію, незважаючи на певну політико-ідеологічну «забарвленість»². Крізь призму музейних експозицій розглядалися питання бойового братерства радянських воїнів під час форсування Дніпра, визволення Києва та всіх теренів України, героїзму солдатів і офіцерів Червоної армії у вирішальних битвах Великої Вітчизняної війни. Джерелознавчому аналізу

піддавалися акумульовані у фондозбірні Меморіалу фотодокументи та матеріали періодики воєнного часу³. Ґрунтуючись на документалістиці фондової колекції, науковці-музейники досліджували й інший темарій доби воєнного лихоліття, зокрема особливості допомоги тилової спільноти України фронтовикам у 1943–1944 рр. тощо⁴.

Певна заідеологізованість змісту музейних наукових досліджень першого етапу науково-музейного студіювання означеної проблеми ніяким чином не може применшити складної і напруженої роботи з виявлення, збирання, аналізу та узагальнення величезного обсягу — переважно нового — фактичного матеріалу, який становить дослідницький інтерес донині. Не підлягає сумніву й позитивний вплив на формування і розвиток необхідних музеологу навичок науковця-дослідника. Ця робота сприяла зростанню наукового потенціалу, вдосконаленню науково-дослідного та науково-освітнього складників діяльності музею, підвищенню його престижу.

З проголошенням незалежної України, в умовах формування принципово нової історіографічної ситуації та втілення модерного методологічно-методичного інструментарію історичної науки науковий колектив Меморіального комплексу розпочав копіткий процес кардинальної «перебудови» головної експозиції музею, концептуальне втілення якої ґрунтувалося на сучасних досягненнях світової та вітчизняної історіографії і прогресивних здобутках музеології. Одночасно з оновленням експозиційних площ Меморіалу розпочалося й цілеспрямоване наукове студіювання «незручних» тем з історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн, об'єктивне і всебічне інтерпретування загальних проблем воєнної минувшини, наукова деталізація наступальних операцій Червоної армії на території України, дослідження альтернативних джерел — епістолярного масиву документалістики, матеріалів «усної історії», сповіщень про загибель воїнів-українців тощо. У другій половині 90-х рр. ХХ ст. — на початку ХХІ ст. науковці-музейники підготували низку науково-документальних і науково-популярних видань, оприлюднили десятки наукових і науково-популярних статей, доповідей і повідомлень тощо.

У фокусі наукових інтересів колективу Меморіального комплексу — мало не вся проблематика історії визвольних боїв Червоної армії на теренах України у грудні 1942 — жовтні 1944 рр.

Важливим аспектом діяльності є участь у роботі над підготовкою монументальних науково-популярних та довідково-енциклопедичних видань. Упродовж багатьох років триває тісна співпраця Музею з Інститутом історії України НАН України, редакціями «Книги Пам'яті України», «Енциклопедії історії України» тощо. Співробітники Меморіалу брали активну участь у підготовці та практичному використанні історико-

меморіального серіалу «Книга Пам'яті України». До завершального тому серіалу «Безсмертя. Книга Пам'яті України» провідні науковці музею підготували низку статей, у тому числі «Солдати у погонах генералів», «І пам'ять, і слава...», «Салюти Перемоги. Автографи Перемоги», а також надали фотоматеріали, документи, наукові консультації, склали списки, переліки тощо. Крім того, до книги «Безсмертя» підготовлені матеріали «Поріднені назавжди. З'єднання та частини, удостоєні назв визволених міст і територій України» і «Герої Радянського Союзу — українці та уродженці України»⁵. Тут слід зауважити, що саме науковці-музейники першими на теренах пострадянського простору стали новаторами в систематизації та оприлюдненні переліку частин, з'єднань та об'єднань, які отримали почесні найменування за українськими топонімічними назвами, складанні алфавітного реєстру Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього високого звання за подвиги в роки Великої Вітчизняної війни (ці прізвища золотом укарбовані в Залі Слави музею). Окремі наукові розвідки музейників увійшли до «Енциклопедії історії України» та «Зводу пам'яток історії та культури України», зокрема й статті конкретно-історичного, біографічного і меморіально-комеморативного плану⁶.

Науковці Меморіалу продовжують вивчати бойові дії регулярних радянських військ на українських теренах, досліджувати бойові шляхи військових формувань Червоної армії, які визволяли Україну від нацистських загарбників. З цією метою на базі музейних фондів колекцій, архівних матеріалів, картографічних джерел, мемуаристики, військово-історичних нарисів і науково-інформаційних справ про бойові шляхи частин і з'єднань (до слова, таких тек у Меморіальному комплексі — близько 800!), випродуковано низку наукових розвідок в експозиційно-історичному, джерелознавчому та історіографічному вимірах⁷. Низка наукових статей присвячена таким малодослідженим у вітчизняній історіографії темам, як багаторазове визволення радянськими військами населених пунктів України, стратегічні і фронтові наступальні операції Червоної армії крізь призму історіографічної рефлексії тощо⁸. У грандіозний історіографічний конструкт переріс і спільний проект науковців Меморіального комплексу з редакцією тижневика МВС України «Іменем Закону», в якому міститься музейна рубрика «Хроніка визволення України». На шпальтах періодичного видання наукові співробітники Меморіалу, використовуючи документальні та історіографічні джерела, здійснюють своєрідну реконструкцію особливостей визвольних боїв радянських військ на теренах України. Нині підготовлено понад півсотні випусків цієї хронікальної рубрики, робота над науково-довідковими публікаціями триває⁹. Подібні науково-комунікативні конструкти нала-

годжені також з іншими періодичними виданнями, зокрема «Військом України», «Країною знань», «Народною армією», «Робітничою газетою».

Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років неодноразовий організатор/співорганізатор багатьох міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій та публікатор/співпублікатор збірників наукових статей, приурочених визначним ювілейним датам в історії України — черговим річницям визволення столиці України — міста Києва та українських теренів чи Дню Перемоги над нацизмом і фашизмом¹⁰. Тематика надрукованих наукових вислідів на шпальтах конференційних видань співробітників Меморіалу надзвичайно широка — від висвітлення проблематики визвольних боїв Червоної армії в експозиційно-фондовому вимірі до біографічних досліджень постатей воєнної доби, від дослідження різноманітних етюдів радянсько-німецького збройного протистояння на українських землях у подієво-фактологічному просторі до продукування розвідок у царині історіографії та джерелознавства, соціальної, повсякденної чи усної історії тощо¹¹. Співробітники Меморіального комплексу публікували й ґрунтовні відгуки-рецензії на праці своїх колег з інших академічних установ, навчальних закладів та музеїв¹².

У Меморіалі активно досліджуються життєписи відомих постатей воєнної доби: радянських воєначальників, генералів і офіцерів, Героїв Радянського Союзу та повних кавалерів ордена Слави, жінок-Героїв, льотчиків-асів, кавалерів трьох і більше медалей «За відвагу», героїв війни — Героїв України, історіографічні аспекти біографістики Героїв Радянського Союзу та інших — «пересічних» постатей доби воєнного буття, які відзначилися на теренах України в грудні 1942 — жовтні 1944 рр.¹³. Подібні наукові розвідки здебільшого базуються на акумульованих у фондовому зібранні Меморіального комплексу матеріалах особових справ Героїв, які проживали в Україні (нині цей науковий масив нараховує майже тисячу тек, що містять десятки оригінальних документів), та наукових музейних персональних досьє і довідкових картках. Авторам-музейникам шляхом тривалого пошуку й зіставлення опублікованих даних, матеріалів фондозбірні Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років удалося на фоні конкретно-історичних батальних сцен розповісти про представників радянського генералітету, котрі брали участь в обороні столиці України 1941 р. і наступальних операціях, у результаті яких Київ був визволений від гітлерівських загарбників¹⁴. Низка наукових статей, доповідей і повідомлень В. Ругаля, присвячених неординарній постаті двічі Героя Радянського Союзу В. Петрова, трансформувалася в ґрунтовне дисертаційне дослідження, що базується на історичних джерелах з архівосховищ Києва, Львова і

Москви, матеріалах із фондів Меморіалу та мемуарних і пресових джерельних інформативах¹⁵.

Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» неодноразово виступав продукатором-«першопрохідцем» грандіозних виставкових проектів на «маргінесний» темарій історії воєнної минувшини на кшталт «Світові війни мовою плакатів», «Війна. Документ. Пам'ять. Маловідомі сторінки», «Карпатська Україна. У пошуках історичної долі: 1938–1945 рр.», «Наступає 1-й Український», «Першими ідуть у бій штрафники» та інших. На шпальтах наукових фахових видань та інформативно-масової періодики науковці Меморіалу публікували рецензійно-критичні статті про такі виставково-експозиційні музейні ініціативи¹⁶. Своєю чергою, подібні музейно-практичні робітні стимулювали наукових співробітників музею до поглибленого вивчення цих та інших проблемних питань історії Великої Вітчизняної війни.

Надзвичайно цінним історичним джерелом для вивчення природи війни, її впливу на суспільство загалом та окремих його членів зокрема є листи й щоденники учасників війни, її безпосередніх свідків. Саме цей пласт документального фонду музейної колекції впродовж багатьох років залишається провідною «іпостассю» досліджень наукових працівників Меморіалу. Ґрунтовне вивчення джерел особового походження, насамперед епістолярної спадщини, дає змогу відтворити морально-психологічний стан усіх категорій суспільства в роки грізних випробувань, адже саме вони містять величезний виховний потенціал. За результатами досліджень з'явилися різноманітні наукові розвідки, які розкривають внутрішньопсихологічний світ учасників і сучасників війни, їхні почуття, переживання, розповідають про їхню боротьбу, тугу за мирним життям, віру в Перемогу тощо¹⁷. Слід зазначити, що історична цінність і унікальність цих історичних джерел та винятковість музейних предметів очевидна. Адже саме через листи можна простежити зміни у сприйнятті війни безпосередніми її учасниками в різні періоди воєнного буття, їхні роздуми, вчинки та долі конкретних людей.

Предметом наукового зацікавлення є так звані «білі плями» історії, тобто маловідомі сторінки воєнного минулого. Результатом таких досліджень стали порівняно невеликі за обсягом, але змістовні й цікаві наукові висліди: «Історія створення залізничних мостів через Дніпро в районі Києва», «Долі багатодітних родин у роки війни — один з аспектів дослідження героїзму і жертвовності народу України», «Дніпровська повітрянодесантна операція», «100 днів на Нікопольському плацдармі» та багато інших¹⁸.

Привернула увагу науковців музею й проблема радянських мобілізаційних кампаній на українських територіях, використання підрозділів

«чорної піхоти», підрозділів штрафників, дискусійні питання втрат серед особового складу Червоної армії¹⁹. Наукова студійна база Меморіального комплексу має у своєму арсеналі й дисертаційну працю Л. Рибченко, що ґрунтовно висвітлює проблемний темарій та особливості радянської мобілізаційної кампанії на території Лівобережної України в 1943 р.²⁰ Дослідження подібного темарію Великої Вітчизняної війни стало можливим завдяки ресурсовій акумуляції Документального фонду з обліку людських військових втрат України в роки Великої Вітчизняної війни — масиву документів з обліку людських військових втрат серед особового складу Червоної армії. Наукове опрацювання Документального фонду проводить спеціально створений структурний підрозділ Меморіалу — науково-дослідний відділ з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни.

Окремі публікації наукових співробітників музею присвячені висвітленню різних за значенням перипетій воєнної доби в окремих місцевостях України²¹. Подібні розвідки, написані в історико-краєзнавчому ракурсі, у своїй основі використовують фондові колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років.

Своєрідним підсумком дослідження різноманітних проблем історії Другої світової війни став спільний з Інститутом історії України НАН України археографічний проект «Дослідження, документи, свідчення». Нині в арсеналі науково-документальної серії чотири видання: «Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині», «Непрочитані листи 1941-го...», «Київ очима ворога», «Київські адреси сповіщень про загибель»²². На стадії редакційного опрацювання перебуває п'яте видання серіалу «Україна. Хроніка визволення», покликане зафіксувати у хронікальному вимірі перелік населених пунктів України, визволених з 18 грудня 1942 р. до 28 жовтня 1944 р., та вкарбувати у хронограф буття географічні адреси подвигу та жертвності солдатів і офіцерів Червоної армії. Видавничо-археографічний план Меморіального комплексу на перспективу передбачає також продукування чергового видання серії — «Родинна пам'ять про війну», в основі якого — база документальних даних довготривалого однойменного наукового гуманітарного проекту, що реалізується музейниками. Загалом видавничий проект має забезпечити системне опрацювання всіх без винятку аспектів Другої світової та Великої Вітчизняної війн у їхній багатовимірності, суперечливості й складності та постійне залучення нових джерельних пластів. Антропоцентричні підходи до висвітлення подій воєнної минувшини й надалі домінуватимуть у виданнях започаткованої Меморіалом науково-документальної серії.

Отже, музейно-історичні студії науковців Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»

у царині комплексного наукового опрацювання фактуально-проблемного розмаїття історії наступальних стратегічних і фронтових операцій Червоної армії на теренах України є доволі помітним складником українського історіографічного процесу, пов'язаного з дослідженням історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн. Ґрунтуючись на потужній, затезаврованій у фондозбірні Меморіалу документалістиці воєнної доби, залучаючи удоступнені архівні пласти джерельної інформації та використовуючи модерні здобутки світової історичної науки і музеології, наукові розвідки співробітників Меморіального комплексу заповнюють визначену нішу в широкому предметному полі вітчизняної історіографії воєнної доби.

¹ *Легасова Л.В., Шевченко Н.О.* Історична наука в історичному музеї (наукова діяльність Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») // *Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей.* — К., 2005. — Вип. 9, част. 1. — С. 99–113; *Легасова Л.В.* Історія Другої світової війни в Меморіальному комплексі: музейна модель наукових студій // *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал.* — Вип. 1. — К., 2013. — С. 69–88 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vim.gov.ua/images/sbor/69-88.pdf>] та ін.

² *Легасова Л.В.* Назв. праця. — С. 70.

³ *Смирнова В.И.* Героический путь Вооруженных Сил СССР в фотографиях советских военных фотокорреспондентов. По материалам новых поступлений в фонды музея // *КПСС — вдохновитель и организатор Победы советского народа и его вооруженных сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.* Сб. мат. научно-практической конф., посвященной 70-летию Советской Армии и Военно-Морского флота. 15 февраля 1988 г. / Министерство культуры УССР, Мемориальный комплекс «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов»; ред. Д.С. Сиволап. — К., 1988. — С. 118–128; *Фомина В.П.* Героизм воинвополитработников в решающих боях Великой Отечественной войны 1941–1945 годов // Там само. — С. 59–66; *Смолярчук Н.А.* Отражение в военной печати боевого братства народов СССР в период изгнания немецко-фашистских захватчиков с советской земли // *Победу ковали единой семьей.* Сб. мат. научно-практической конф., посвященной 45-летию Победы советского народа и его Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. / Ред. Д.С. Сиволап. — К., 1990. — С. 140–150 и др.

⁴ *Шевченко М.Ю.* Всенародная помощь фронту трудящихся Украины. По материалам фондов музея // *Победу ковали единой семьей.* Сб. мат. научно-практической конф., посвященной 45-летию Победы советского народа и его Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов / Ред. Д.С. Сиволап. — К., 1990. — С. 87–94.

⁵ *Безсмертя.* Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін. — К., 2000. — 944 с.

⁶ *Іонова Т.Б.* Карпатсько-Ужгородська наступальна операція // *Енциклопедія історії України.* — Т. 4. — К., 2007. — С. 125; *Легасова Л.В.* Кожедуб Іван Микитович // Там

само. — С. 401–402; *Її ж.* Драченко Іван Григорович // Там само. — Т. 2. — С. 451–462; *Її ж.* Загороджувальні загони // Там само. — Т. 3. — С. 191–192; *Легасова Л.В., Шевченко Н.О.* Корсунь-Шевченківська операція 1944 // Там само. — Т. 5. — С. 193–194; *Іонова Т.Б.* Пам'ятне місце боїв воїнів Першої Чехословацької окремої бригади 1943 // Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. — Кн. 1, ч. 2: М-С / Редкол. тому: П. Тронько та ін.; упоряд.: В. Горбик та ін. — К., 2004. — С. 838 та ін.

⁷ *Даценко С.Ф., Сімперович В.М.* Визволення Слобожанщини та Сіверщини: експозиційне відображення теми (за матеріалами Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: зб. матеріалів Всеукраїнської наук. військово-історич. конф., (м. Харків, 15 грудня 2010 р.). — К., 2010. — С. 320–326; *Іонова Т.Б.* Листи з лівого берега Дніпра (до історії Ясногородського плацдарму, із нових надходжень музею) // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей. — К., 2006. — Вип. 10, част. 2. — С. 16–181; *Її ж.* Воєнними шляхами України та Європи // Військовий музей / ЦМЗСУ; редкол.: В.В. Карпов (ред.) та ін. — К., 2006. — Вип. 7. — С. 138–150; *Її ж.* Листи з лівого берега Дніпра (до історії Ясногородського плацдарму, із нових надходжень Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 113–124; *Її ж.* До історії бойових дій 5-ї окремої гвардійської Краматорсько-Белгородської мотострілецької бригади на території Запорізької області (вересень 1943 р. — лютий 1944 р.) // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Дніпропетровськ, 25 травня 2011 р.). — К., 2011. — С. 468–473; *Журавльова С.В.* 3-я гвардійська танкова армія в боях за Україну // Скарбниця української культури: зб. наукових праць. — Чернігов, 2005. — Вип. 6. — С. 13–19; *Пасічко Я.Л.* Корсунь-Шевченківська наступальна операція в експозиції та у фондових колекціях Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» // Корсунь-Шевченківська операція — частина стратегічного наступу військ Червоної армії на території України в зимово-весняну кампанію 1944 року: матеріали науково-практич. конф., присвяченої 65-річчю Корсунь-Шевченківської наступальної операції. — Корсунь-Шевченківський, 2009. — С. 82–92; *Сімперович В.* Визволення Києва (1943 р.): до історіографії проблеми // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Наук. зб. Мат. Всеукр. наук. військово-історичної конф. (15 березня 2012 р.). — К., 2012. — С. 617–621 та ін.

⁸ *Куцаєва Т.О.* Щодо неодноразового захоплення гітлерівцями та визволення від них населених пунктів України у роки Великої Вітчизняної війни (на прикладі Харківської області) // Наукові записки: зб. наук. статей НПУ ім. М.П. Драгоманова. — К., 2010. — Вип. 91. — С. 166–174; *Її ж.* Щодо неодноразового захоплення гітлерівцями та визволення від них населених пунктів України у роки Великої Вітчизняної війни (на прикладі Волинської та Львівської областей) // Наукові записки з української історії: зб. наукових статей. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — Вип. 25. — С. 267–274; *Її ж.* У вогняному валі війни: про неодноразове захоплення гітлерівцями та визволення від них населених пунктів України у роки Великої Вітчизняної війни // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф., (27 квітня 2010 р.). — К., 2011. — С. 417–425; *Сімперович В.М.* Бої на Букринському плацдармі: деякі питання історіографії // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. — К., 2010. — Вип. 8. — С. 238–249; *Його ж.* Бої на Букринському плацдармі: історіографічний аспект // Матеріали ІV Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конф., присвяченої 10-річчю заснування історичного ф-ту Житомирського державного ун-ту ім. І. Франка: зб. наук. праць,

(м. Житомир, 18–19 листопада 2011 р.). — Житомир, 2011. — С. 283–285; *Його ж.* Кримська стратегічна наступальна операція (8 квітня — 12 травня 1944 року): історіографічний аспект // *Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф.*, (м. Севастополь, 6–7 жовтня 2011 р.): зб. наук. праць. — К., 2011. — С. 586–591; *Його ж.* Битва за Дніпро та визволення Києва: історіографічний аспект // *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф.*, (27 квітня 2010 р.). — К., 2011. — С. 292–302; *Його ж.* Запорізька фронтова наступальна операція та форсування Дніпра (жовтень–грудень 1943 р.): історіографічні аспекти // *Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф.*, (м. Дніпропетровськ, 25 травня 2011 р.): зб. наук. праць. — К., 2011. — С. 478–483; *Його ж.* До історіографії Житомирсько-Бердичівської фронтової наступальної операції // *Воєнна історія України. Волинь та Полісся: матеріали Всеукраїнської наук. військово-істор. конф.*, (25–26 квітня 2013 р.): зб. наук. праць. — К., 2013. — С. 476–478 та ін.

⁹ *Даценко С.* Ізюмсько-Барвінківська операція // *Іменем Закону.* — 2013. — № 29. — С. 22–23; *Златанов З.* Київська наступальна операція // *Там само.* — 2013. — № 46. — С. 22–23; *Пасічко Я.* Харків визволено! // *Там само.* — 2013. — № 36. — С. 20–23; *Рибчинко Л.* Йшла у бій «чорна піхота»... // *Там само.* — 2013. — № 14. — С. 20–21; *Сімперович В.* Ізюмсько-Барвінківський напрям: бої тривають // *Там само.* — 2013. — № 30. — С. 22–23 та багато ін.

¹⁰ *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги).* Мат. міжнародної наук. конф. — К., 2011. — 800 с.; *Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Зб. наук. праць / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 р.* — К., 2013. — 292 с.

¹¹ *Сімперович В.* Битва за Дніпро та визволення Києва: історіографічний аспект // *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги).* Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 2011. — С. 292–302; *Іонова Т.* Втрати 66-ї гвардійської Полтавської стрілецької дивізії у боях за визволення Кіровоградської області (жовтень 1943 — січень 1944 рр.) // *Там само.* — С. 125–134; *Даценко С.* Танкісти-першогвардійці в боях за Україну: експозиційне висвітлення теми // *Там само.* — К., 2011. — С. 303–311; *Сімперович В.М.* Київська визвольна епопея: історіографічний аспект // *Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Зб. наук. праць / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 р.* — К., 2013. — С. 266–275; *Білоус О.П.* Діяльність радянських партизанських формувань середньої Наддніпрянщини під час форсування Дніпра як складова частина загальноукраїнської антинацистської боротьби в роки Великої Вітчизняної війни // *Там само.* — С. 78–84; *Даценко С.Ф.* Нас було вісімнадцять. Історія одного експоната // *Там само.* — С. 229–235.

¹² *Легасова Л.В.* Міжнародний «круглий стіл» «Велика Вітчизняна війна. Непрочитані сторінки історії (музейний аспект)» // *Укр. іст. журн.* — 2000. — № 3. — С. 149–150; *Легасова Л.В., Шевченко Н.О.* Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (до 60-ї річниці Великої Перемоги) // *Там само.* — 2010. — № 3. — С. 228 — 229 та ін.

¹³ *Гриценко В.* Сузір'я Ольшанців / В. Гриценко // *Ветеран України.* — 2011. — № 6; *Жуковська А.І.* Документи двічі Героя Радянського Союзу Василя Петрова як історичне джерело // *Архіви України.* — 2012. — № 6; *Зозуля О.* Уславлені Батьківщиною // *Ветеран України.* — 2009. — №13; *Її ж.* Командир легендарного десанту // *Там само.* —

2005. — № 22; *Її ж.* Легендарна Марія // Народна армія. — 2012. — 7 березня; *Її ж.* Витязь фронтового неба // Ветеран України. — 2008. — № 2; *Її ж.* Сім бойових медалей радиста // Там само. — 2010. — № 15; *Журавльова С.В.* Герої війни — Герої України // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. — Вип. 10. — Ч. 2. — К., 2006; *Кураєва Т.О.* Історіографія походження Героїв Радянського Союзу — учасників Великої Вітчизняної війни — українців за національністю, уродженців України // Наукові записки. Наук. зб. Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. — Вип. 96. — 2011; *Рибченко Л.* Велична постать воїна // Ветеран України. — 2005. — № 8; *Її ж.* З осколком у серці // Країна знань. — 2012. — № 9–10. — С. 33–34; *Її ж.* Память о воинах-узбеках, проливавших свою кровь за украинскую землю, будет вечно жить в наших сердцах // Мосты дружбы. Украина-Узбекистан: международный издательский проект. — К., 2007. — С. 60–64; *Ругаль В.П.* Василь Петров: життєвий шлях Героя // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наук. праць. — Вип. 8. — К., 2011. — С. 238–249; *Його ж.* В.С. Петров: від курсанта Сумського артилерійського училища до командира артилерійського полку (1939–1945 рр.) // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: зб. матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Харків, 15 грудня 2010 р.). — К., 2010. — С. 401–406; *Його ж.* Честь солдата: участь Василя Степановича Петрова в боях Великої Вітчизняної війни // Історія України. — 2010. — № 17–18. — С. 27–30; *Його ж.* Участь Василя Степановича Петрова в завершальних боях Вітчизняної війни (грудень 1944 — квітень 1945 рр.) // Матеріали IV Волинської Міжнарод. історико-краєзнавчої конф., присвяченої 10-річчю заснування історичного ф-ту Житомирського державного ун-ту ім. І. Франка, (м. Житомир, 18–19 листопада 2011 р.): зб. наукових праць — Житомир, 2011. — С. 158–160; *Його ж.* В.С. Петров у боях за Дніпро (1943 р.) // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Київ, 15 березня 2012 р.): науковий зб. — К., 2012. — С. 599–602; *Сімперович В.* Іван Кожедуб — тричі Герой із Сумщини: історико-біографічна розвідка // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини. Мат. Всеукр. наук. військово-історичної конф. (15 грудня 2010 р.): Зб. наук. праць. — К., 2010. — С. 407 — 412; *Смолярчук Н.О., Яхнівський В.П.* Ті, хто пішов у Вічність... Жертовність воїнів-киян // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення. — К., 2013. — С. 138–154; *Філатова Н.С.* З когорти двічі Героїв. Нариси до портретів льотчиків-штурмовиків Л. Біди, А. Брандиса, А. Недбайла, М. Семейка // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Севастополь, 6–7 жовтня 2011 р): науковий зб. — К., 2011. — С. 652–656 та ін.

¹⁴ *Легасова Л.В., Шевченко Н.О.* Солдати у погонах генералів // Військовий музей (науково-методичний збірник). — К., 2005; *Їх же.* Долі генералів — командувачів фронтів і армій, які брали участь в обороні та визволенні Києва // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей. — К., 2006. — Вип. 10, част. 1. — С. 255–290.

¹⁵ *Ругаль В.П.* Життя та діяльність В.С. Петрова (1922–2003 рр.): автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01. — К., 2013. — 17 с.

¹⁶ *Даценко С.Ф.* Першими ідуть у бій штрафники // Ветеран України. — 2008. — № 22; *Легасова Л.* Світові війни мовою плаката // Вісник Книжкової палати. — 2009. — № 9. — С. 49–50; *Смолярчук Н.О.* Ювілейна виставка «Війна і Перемога в історичній пам'яті українського народу» // Архіви України. — 2010. — № 2. — С. 199–201 та ін.

¹⁷ *Куцаєва Т.О.* Листи учасників війни — джерела історичної пам'яті // Зб. Всеукр. наук. конференції «Історія повсякденності: теорія та практика». — Вип. 25. — Переяслав-Хмельницький, 2010; *Смолярчук Н.О.* З думою про Україну. Огляд листів з

музейної колекції // *Сторінки воєнної історії України*. Зб. наук. статей. — Вип. 10. — Ч. 2. — К., 2006; *Смолярчук Н.О.* Огляд листів з колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» // *Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України*. Мат. міжнародної науково-практ. конф., присвяченої 60-річчю Корсунь-Шевченківської битви. 11 лютого 2004 р. — Корсунь-Шевченківський, 2004; *Фоміна В.* Пишу листа із 45-го // *Ветеран України*. — 1999. — № 9 та ін.

¹⁸ *Іонова Т.Б.* Історія створення залізничних мостів через Дніпро в районі Києва у 1943–1944 роках (за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») // *Сторінки воєнної історії України*. Зб. наук. статей. — Вип. 9. — Ч. 3. — К., 2005. — С. 244–259; *Пасічко Я.* «Шпаги честі» // *Ветеран України*. — 2003. — № 3; *Філатова Н.* «Легко в парі йти...» // *Ветеран України*. — 1999. — № 8 та ін.

¹⁹ *Пасічко Я.Л.* Архіви свідчать: 9-й окремий штрафний батальйон Воронежського (1-го Українського фронту) в боях за визволення України (за результатами роботи в ЦАМО РФ) // *Воєнна історія Поділля та Буковини*. Наук. зб. мат. Всеукр. наук. військово-історичної конф. — Кам'янець-Подільський, 2009. — С. 385–393; *Рибченко Л.В.* Радянські військові мобілізації 1943 року. Київська область, Обухівський район // *Сучасний музей*. Наукова й експозиційна діяльність: зб. доповідей наукової конф., присвяченої 145-й річниці від дня заснування Крайового музею в Чернівцях, (15 травня 2008 р.). — Чернівці, 2008. — С. 258–268; *Її ж.* Морально-психологічний стан населення територій Лівобережної України у 1941–1943 роках та ставлення його до радянських військових мобілізацій 1943 року (на основі фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) // *Український історичний зб.* — К., 2008. — Вип. 11. — С. 251–265; *Її ж.* Проблема радянських військових мобілізацій 1943 року на території Лівобережної України // *Гілея*: зб. наукових праць. — К., 2009. — № 22. — С. 103–110; *Її ж.* Радянські військові мобілізації 1943–1944 років. Участь щойно мобілізованого поповнення в Корсунь-Шевченківській битві // *Корсунь-Шевченківська операція — частина стратегічного наступу військ Червоної армії на території України в зимово-весняну кампанію 1944 року: матеріали науково-практичної конф., присвяченої 65-річчю Корсунь-Шевченківської наступальної операції.* — Корсунь-Шевченківський, 2009. — С. 114–119; *Її ж.* Радянські військові мобілізації 1943–1944 років. Окремі аспекти процесу на території Волині (на матеріалах Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Сторінки воєнної історії краю: матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конф., (24–25 березня 2009 р.). — Луцьк, 2009. — Вип. 30. — С. 289–297; *Її ж.* Радянські військові мобілізації 1943 року (Київська область, Обухівський район) // *Сторінки воєнної історії України*: зб. наукових статей. — К., 2009. — № 12. — С. 103–112; *Її ж.* Мобілізаційна діяльність військових комісаріатів Харківського військового округу в 1943 р. // *Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини*: зб. матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Харків, 15 грудня 2010 р.). — К., 2010. — С. 372–377; *Її ж.* «Лишився живий». Сповідання про загибель як джерело дослідження проблеми радянських військових мобілізацій 1943 року в Києві // *Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Київ, 15 березня 2012 р.): науковий зб.* — К., 2012. — С. 702–706; *Її ж.* Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 роках // *Друга світова війна: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у двох книгах.* — К., 2010. — Кн. 1. — С. 303–317; *Смолярчук Н.О.* «Пам'ять і слава...» (за матеріалами повідомлень про загибель, що зберігаються в Меморіальному комплексі «Національний музей історії

Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. — Вип. 9. — Ч. 1. — К., 2005; Смолярчук Н.О. Втрати киян у роки Другої світової війни // Воєнна історія. — 2003. — № 2 та ін.

²⁰ Рибченко Л.В. Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2010. — 16 с.

²¹ Сімперович В.М. Чорнухинщина у вирі Другої світової війни: Історичний нарис. — К., 2010. — 42 с.; Ругаль В.П. Макарівщина: військові втрати у роки Великої Вітчизняної війни (за Книгами Пам'яті України) // Макарівські історико-краєзнавчі читання: матеріали історико-краєзнавчої конф., (сміт Макарів Київської обл., 25 листопада 2011 р.). — К., 2012. — С. 113–119.

²² Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славути на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. — К., 2011. — 348 с.; Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. — К., 2012. — 504 с.; Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. — К., 2012. — 504 с.; Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. — К., 2013. — 348 с.

В историографическом ракурсе рассматриваются особенности научного изучения истории освободительных боев советских войск на украинских землях в декабре 1942 — октябре 1944 гг. сотрудниками Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов»; анализируется актуализированный основной тематикой истории освобождения Украины от нацистских захватчиков в научных исследованиях музеологов-практиков.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов», Вторая мировая война, Великая Отечественная война, музеология, научные исследования, историческая наука, историография, освобождение Украины, освободительные бои Красной армии.

The peculiarities of scientific study of history of liberation battles of Soviet troops on Ukrainian territory in December 1942 — October 1944 are reviewed by the staff of the Memorial complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945» in historiographic perspective; the actualized basic list of history of Ukraine's liberation from Nazi invaders is analyzed in scientific researches of museum practitioners.

Keywords: Memorial complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945»; World War II, Great Patriotic War, museology, scientific research, historical science, historiography, Ukraine's liberation, liberation battles of the Red Army.

Володимир Макаров., Ігор Печенюк
(Київ)

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 р. (до 70-річчя події)

У статті розглядаються події січня — лютого 1944 р., коли війська чотирьох Українських фронтів після форсування Дніпра продовжили розвивати свій успіх у широкомасштабній стратегічній наступальній операції по звільненню Правобережної України. Складовою цієї операції стала Корсунь-Шевченківська наступальна операція 1944 р. військ 1-го та 2-го Українських фронтів з метою знищення сильного угруповання німецьких військ на корсунь-шевченківському виступі. Розкриваються питання підготовки, організації управління та взаємодії військ у ході операції, дії військ протиборчих сторін на різних її етапах, зокрема в період прориву частинами Червоної армії тактичної зони оборони противника, розвитку тактичного успіху в оперативний, оточенні та знищенні ворога як на зовнішньому фронті, так і в кільці оточення. Визначається роль перемоги над ворогом у районі Корсунь-Шевченківського на подальший хід воєнних дій на всій Правобережній Україні.

Ключові слова: *війська, Корсунь-Шевченківська наступальна операція, Правобережна Україна, радянські війська, стратегічна наступальна операція, Український фронт, Червона армія.*

Тема боротьби українського народу на фронтах Другої світової війни досить широко представлена у наукових працях дослідників. Але багато складних питань упродовж повоєнних років радянськими та зарубіжними історіографами були серйозно сфальшовані, перекручено сутність багатьох подій і фактів війни. У пострадянський період відбулося розвінчання ідеологічних міфів і штампів, сучасні історики та публіцисти доклали чимало зусиль, аби на підставі архівних джерел, які з різних причин замовчувалися або не розглядалися через обмежений доступ. За допомогою документів, що виявлені у спецховищах, вдається відтворити максимально точну й правдиву картину минулої війни. Нині інтерес до подій лихоліть війни навіть через десятиріччя після її закінчення не слабшає, а будь-які факти привертають увагу дослідників, що дає їм підстави доповнювати літопис війни, а ветеранам знову переживати минуле.

На початок зимової кампанії 1944 р. Червона армія безроздільно утримувала у своїх руках стратегічну ініціативу. Одночасно із кількісним ростом озброєння і бойової техніки удосконалювалася їх якість, змінювалася організація військ. Зростала вогнева й ударні міць з'єднань і частин, їх рухомість і маневреність. Деякі організаційні зміни відбулися у Військово-повітряних силах (далі — ВПС), флоті і Військах проти-повітряної оборони (далі — ППО) країни.

На початок 1944 р. діючі війська Червоної армії мали 6,1 млн., особового складу, 88,9 тис. гармат і мінометів, 2167 установок реактивної артилерії, близько 4,9 тис. танків і самохідно-артилерійських установок, 8,5 тис. бойових літаків. Така кількість сил і засобів забезпечувала перевагу над німецькими арміями в особовому складі у 1,2 рази, артилерії — в 1,6 рази, літаках — у 2,8 рази. У танках незначна перевага була на боці противника¹. Все це дозволяло продовжувати наступ у ще більших масштабах.

У середині грудня 1943 р. Й.В. Сталін у листі на ім'я президента США повідомляв, що в ході операцій радянських військ улітку і восени з'ясувалося, що вони здатні й надалі проводити наступальні операції проти німецької армії, при цьому літня кампанія може перерости в зимову². У зимовій кампанії 1944 р. Ставка Верховного Головнокомандування (далі — ВГК) намітила широкий наступ на фронті від Балтійського до Чорного моря, розгромити основні угруповання противника на північно-західному напрямку і південному крилі радянсько-німецького фронту, звільнити значну частину радянської території і створити сприятливі умови для проведення нових операцій. Основні зусилля зосередилися на південно-західному напрямку. Тут військам чотирьох Українських фронтів і Окремій Приморській армії при взаємодії з Чорноморським флотом та Азовською військовою флотилією треба було розгромити головні сили німецьких армій з метою звільнення Правобережної України. Посильну допомогу військам мали б надати радянські партизани.

Гітлерівське командування прагнуло не лише утримати займані рубежі по всьому фронту, але й відновити оборону по Дніпру, відбити очікувану висадку англо-американських військ на заході, а в подальшому повернути хід війна на свою користь. У вирішенні цих завдань особливо великі надії покладалися на розкол антигітлерівської коаліції. Так, на південному крилі радянсько-німецького фронту гітлерівці зосередили великі сили — груп армій «Південь» і «А», що нараховували 103 дивізії (із них 18 танкових і 2 моторизовані) та 2 моторизовані бригади, 1 760 тис. солдатів і офіцерів, 16 840 гармат і мінометів, 2,2 тис. танків і штурмових гармат, 1 460 літаків³.

Передумовою визволення Правобережної України стали успішні дії Червоної Армії, що були проведені влітку та восени 1943 р. Війська чотирьох Українських фронтів на найважливіших напрямках форсували Дніпро і до кінця року розширили стратегічні плацдарми в районі Києва, Кременчука та Дніпропетровська. Одночасно з наступом на Правобережній Україні було підготовлено наступ під Ленінградом і Новгородом із завданням розгромити групу армій «Північ», повністю зняти блокаду Ленінграда і вийти у Прибалтику. На західному напрямку планувалося активними діями військ 1-го Прибалтійського, Західного і Білоруського фронтів, з метою позбавити противника можливості перекидати свої резерви на Правобережну Україну та Ленінград.

Замисел бойових дій на Правобережній Україні передбачав проведення низки одночасних і послідовних операцій з метою розгрому сил противника, що протистояв у районах Придніпров'я і виходу на річки Південний Буг та Інгулець; у подальшому передбачалося завдати противнику глибоких розсікаючих ударів, завершити розгром головних сил груп армій «Південь» і «А» та вийти до Карпат і Дністра від Могильова-Подільського до гирла річки. Координацію дій військ фронтів Ставка ВГК доручила своїм представникам — маршалам Радянського Союзу Г.К. Жукову і О.М. Василевському.

Особливості планування бойових дій із звільнення Правобережної України полягали в тому, що насамперед були підготовлені лише перші фронтові операції. Подальші ж операції планувалися пізніше, в залежності від досягнутих результатів. Підготовка операцій проводилася у період короткочасних пауз або в ході попереднього наступу. Це викликало певні труднощі в матеріальному забезпеченні, а також визначило низку інших характерних рис у проведенні операцій. До їх числа належать такі, як відносна ширина полоси наступу, одно ешелонна побудова більшості армій, стрілецьких корпусів і дивізій, невисока щільність військ і бойової техніки на напрямках головних ударів. Великі труднощі при підготовці операцій і в ході бойових дій виникали через ранне бездоріжжя і розливи річок, що сковували маневр, знижували темпи наступу і затрудняли забезпечення військ.

Автори, спираючись на фактичний матеріал, поставили за мету розкрити хід і результати бойових дій військ 1-го і 2-го Українських фронтів у Корсунь-Шевченківській наступальній операції 1944 року.

Наступ на Правобережній Україні, що охоплював величезну територію від Полісся до Чорного моря супроводжувався низкою послідовних операцій, можна розділити на два етапи. На першому етапі бойових дій (24 грудня 1943 р. — 29 лютого 1944 р.) війська чотирьох Українських фронтів провели п'ять операцій: Житомирсько-Бердичівську,

Кіровоградську, Рівненсько-Луцьку, Корсунь-Шевченківську і Нікопольсько-Криворізьку. Серед операцій 1944 р., проведених на першому етапі, особливе значення за своїми масштабами і результатами належить Корсунь-Шевченківській наступальній операції, що проведена 24 січня — 17 лютого 1944 р., в якій брали участь війська лівого крила 1-го Українського фронту (командуючий — генерал армії М.Ф. Ватутін) і головні сили 2-го Українського фронту (командуючий — генерал армії І.С. Конев). Її основна мета полягала в оточенні, прориві оборони і їх знищенні угруповання німецьких військ на корсунь-шевченківському виступі. Слід зазначити, що цей виступ обороняло численне й добре озброєне угруповання противника, що входило до складу 1-ї танкової і 8-ї армій групи армій «Південь» (командуючий — фельдмаршал Е. фон Манштейн). До його складу входило 9 піхотних дивізій, танкова дивізія «СС Вікінг», моторизована бригада «СС Вавілонія», окремий танковий батальйон і дивізіони штурмових гармат⁴.

Задум операції передбачав військами двох Українських фронтів завдати сильних зустрічних ударів під основу виступу і з'єднатися в районі Шпола, Звенигородка. В операції у складі військ 1-го Українського фронту брали участь сили 40-ї армії (командуючий — генерал-лейтенант П.Ф. Жмаченко), 27-ї армії (командуючий — генерал-лейтенант С.Г. Трофименко), 6-ї танкової армії (командуючий — генерал-лейтенант А.Г. Кравченко), 2-ї повітряної армії (командуючий — генерал-лейтенант авіації С.Я. Красовський). У складі військ 2-го Українського фронту діяли 53-я армія (командуючий — генерал-лейтенант І.В. Галанін), 52-а армія (командуючий — генерал-лейтенант К.А. Коротеєв), 5-а гвардійська танкова армія (командуючий — генерал-полковник П.О. Ротмістров), 5-а повітряна армія (командуючий — генерал-лейтенант авіації С.К. Горюнов), 5-й гвардійський кавалерійський корпус (командир — генерал-майор О.Г. Селіванов), а також 10-й винищувальний авіаційний корпус ППО⁵. Радянські війська мали кількісну перевагу в особовому складі в 1,7 рази, артилерії в 2,4 рази, танках і САУ в 2,6 рази. Але в авіації співвідношення сил було на користь ворога: якщо 2-а і 5-а повітряні армії налічували 768 бойових літаків, то противник зібрав їх близько тисячі⁶.

При підготовці операції було проведено перегрупування військ, унаслідок чого на напрямку головного удару вдалося досягти суттєвої кількісної переваги над противником. У 1-му Українському фронті вона зроста майте вдвічі у піхоті і втричі у танках та артилерії, а в 2-му Українському фронті — більш ніж втричі в техніці, у 6 разів в артилерії і в 10 — у танках. На ділянці прориву 2-го Українського фронту середня тактична щільність становила 96 гармат і мінометів, 3 танки й САУ на 1 км фронту, а на ділянці прориву 1-го Українського фронту — 52 гар-

мати й міномети, 5 танків на 1 км фронту⁷. Операція готувалася і проходила в умовах відлиги й весняної негоди. Грузькі шляхи ускладнювали маневр військ, постачання пального й боєприпасів, погана видимість обмежувала можливість використання авіації. На залагодження всіх справ відводилися стислі терміни — 5–7 діб. За цей час необхідно було здійснити масове перегрупування військ, приховано і швидко перекинути їх на північ, підготувати для удару головні сили, в тому числі 5-у гвардійську танкову армію, що діяла в районі Кіровограда. При створенні ударного угруповання особливо великі труднощі виникли в 1-го Українського фронту, де одночасно з підготовкою операції війська відбивали атаки гітлерівців у районі північніше Умані й східніше Вінниці.

Для досягнення ефекту раптовості вживалися заходи щодо оперативного маскування і дезінформації противника, створювалися несправжні райони зосередження танків і артилерії, фальшиві осередкові позиції, імітувалося пересування військ і техніки. Проводилися навчання з прориву оборони із врахуванням конкретних умов. Підрозділи всіх родів військ відпрацьовували на заняттях і місцевості питання взаємодії. Штаби тренувалися в управлінні військами при веденні боїв у складних умовах. У результаті великої і напруженої роботи особовий склад обох фронтів за короткий час підготувався до виконання поставленого завдання.

24 січні 1944 р. першими розпочали наступ війська 2-го Українського фронту. З 26 січня перейшов у наступ 1-й Український фронт. Різниця в часі зумовлювалася відстанню, яку доводилося долати ударним угрупованням фронтів до Звенигородки, де вони мали з'єднатися. Противник чинив жорстокий опір, тому наступ ударного угруповання фронту розвивався повільно. У перший день війська фронту просунулися лише на 2 км⁸.

Однак, не дивлячись на сильний опір противника, ударні угруповання обох фронтів 28 січня з'єдналися в районі Звенигородки. До 3 лютого танкові армії створили стійкий зовнішній фронт оточення. Одночасно загальновійськові армії утворили суцільний внутрішній фронт оточення. На внутрішньому фронті повітряну блокаду здійснювали 2-а повітряна армія і 10-й авіаційний корпус. На зовнішньому фронті діяла 5-а повітряна армія. Неодноразові спроби противника прорватися до оточеного угруповання або прорвати фронт і, вирвавшись з «котла», з'єднатися з військами, що наступали, зазнавали невдачі. У ході боїв воїни всіх родів військ Червоної армії виявляли мужність і хоробрість. Командир взводу мінометної батареї лейтенант С.Г. Постевий в одному з боїв підбив 2 танки і знищив 16 гітлерівців. За відвагу і кмітливість йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁹. Справжній подвиг здійснив комісар кулеметної роти 7-ї мотострілецької бригади сержант М. Олещенко.

В бою з фашистами за с. Оситняжка він першим піднявся в атаку і повів за собою бійців. Увірвавшись у село, М. Олещенко в рукопашному бою знищив німецького офіцера, гранатами закидав хлів, у якому сховалися ворожі автоматники. Під час атаки він був поранений, але, побачивши замаскований кулемет, підірвав його разом з обслугою¹⁰. Незважаючи на це, оточене угруповання не втратило своєї боєздатності. Так, у журналі бойових дій 2-го Українського фронту зазначалося: «... незважаючи на величезні втрати в живій силі й техніці, не виявлено жодних фактів деморалізації і дезорганізації у військах оточених німецьких дивізій, у полон здаються одиниці, опір стійкий, контратаки не припиняються, що свідчить: ми воюємо з усе ще дуже стійкою армією»¹¹.

З метою уникнення непотрібного кровопролиття, радянське командування 8 лютого запропонувало оточеним військам капітулювати, однак німці відхилили цю пропозицію. Після цього бої розгорілися з новою силою. Не рахуючись із втратами, ворог кидав у криваве місиво з'єднання й частини, насамперед танкові. Описуючи ці події, маршал І.С. Конєв зазначав, що генерал-фельдмаршал Е. фон Манштейн, навчений невдалими спробами допомоги армії Ф. Паулюса під Сталінградом, вирішив створити міцніше угруповання зі своїх військ для прориву фронту оточення. Угруповання нараховувало 8 танкових і 6 піхотних дивізій, у той час як під Сталінградом Манштейн мав лише 4 танкові, моторизовану і 9 піхотних дивізій. Фельдмаршал, надсилаючи обнадійливі телеграми командирів оточеного угруповання генералові В. Штеммерману, ще сподівався похизуватися своїм талантом полководця. Не скупився на обіцянки і сам Гітлер. У своїй телеграмі він запевняв Штеммермана: «Можете покластися на мене, як на кам'яну стіну. Ви будете визволені з котла, а поки що тримайтеся до останнього патрона». Оптимістичні радіограми на адресу оточеного угруповання посилали командир 3-го танкового корпусу генерал Брайт, командуючий 1-ю танковою армією генерал Хубе. Всі вони закликали Штеммермана триматися що є сили і запевняли, що обов'язково прийдуть їм на допомогу¹².

Радянське командування, враховуючи серйозну небезпеку прориву гітлерівців до своїх військ ззовні, посилило ударне угруповання 1-го Українського фронту 2-ю танковою армією (командуючий — генерал-лейтенант С.І. Богданов), 4 стрілецькими дивізіями й артилерійськими частинами, а війська 2-го Українського фронту — 9 стрілецькими дивізіями, 4 артилерійськими бригадами і танковою бригадою. 11 лютого противник здійснив чергову і найзапеклішу спробу прорватися до оточеного угруповання, створивши сильний танковий кулак (до 8 танкових дивізій). Ворог на зовнішньому фронті завдав удару в напрямку Лисянки. Назустріч танкам почали прорив частини оточеного угруповання. Ціною

величезних втрат німецьким військам вдалося вийти в район Лисянки. Оточене угруповання потіснило червоноармійців. Відстань між німецькими військами скоротилася до 10–12 км, що створило надзвичайно напружену обстановку. Певний успіх ворога пояснювався двома основними причинами: по-перше, загальний план не передбачав знищення угруповання противника силами двох фронтів, а, по-друге, слабку за своїм складом 27-у армію, що діяла на ділянці прориву, своєчасно не підсилили.

Прорив фронту в районі дій 27-ї армії викликав занепокоєння у Ставці Верховного Головнокомандування. Невдоволений Й.В. Сталін 12 лютого під час телефонної розмови з І.С. Конєвим у різкому тоні запитав, що знає командуючий про фронтову обстановку. І.С. Конєв запевнив, що оточений ворог не вийде, його знову буде загнано в «котел» і що з цією метою вживаються необхідні заходи у відповідь з його власної ініціативи. Після цієї розмови Ставка ВГК керівництво всіма військами на внутрішньому фронті оточення поклала на І.С. Конєва. 2-му Українському фронтові передавалася 27-а армія. Загальну координацію дій військ обох фронтів здійснював Г.К. Жуков¹³.

У середині лютого Е. фон Манштейн, неспроможний просунути далі, віддав наказ В. Штеммерману здолати відстань, що залишилася, власними силами. В ніч на 17 лютого оточене вороже угруповання військ, втративши надію на допомогу ззовні, зробило останню спробу вирватися з кільця. Цьому сприяли сильна заметіль і погана видимість. В. Штеммерман, узявши на себе керівництво проривом, заявив, що залишатися надалі в оточенні не можна, треба самотужки пробиватися на захід. Радянські війська зустріли противника убивчим вогнем з усіх видів зброї. Зав'язався смертельний бій. Курсанти навчального батальйону 41-ї гвардійської стрілецької дивізії М.Є. Сергієнко і два його товариші знищили понад 100 солдатів. Значних втрат ворогові завдали артилеристи 438-го винищувального протитанкового полку (командир — підполковник В.К. Новиков). За мужність і відвагу М.Є. Сергієнкові й В.К. Новикову присвоєні звання Героя Радянського Союзу¹⁴.

Німецьким військам не вдалося прорватися. Сам В. Штеммерман загинув, а підпорядковані йому війська були розгромлені. Гітлерівське командування назвало цю спробу вирватися з корсунь-шевченківського котла «бігом за життям», що насправді став бігом за смертю. Лише невеликій групі ворога пощастило врятуватися. Фельдмаршала Е. фон Манштейна, який зазнав чергової поразки, незабаром відправили у відставку¹⁵. До ранку 17 лютого оточене німецьке угруповання перестало існувати. Як результат: противник втратив 55 тис. убитими й пораненими і понад 18 тис. — полоненими, а також значну кількість техніки і зброї.

Крім того, радянські війська завдали нищівної поразки і тим 15 дивізіям, що діяли на зовнішньому фронті оточення¹⁶. За свідченням полоненого німецького офіцера, з «котла» ніхто не вийшов, усі шляхи були забиті транспортом, навкруги панував страшенний безлад. Усі змішалися в один потік, усі бігли й ніхто не знав, куди він біжить і навіщо. На дорогах і поза ними лежали розбиті машини, гармати, візки, сотні трупів солдатів і офіцерів¹⁷.

У жорстоких боях Корсунь-Шевченківської наступальної операції значних втрат зазнав особовий склад і радянських військ (див. табл. 1).

Таблиця 1

Втрати радянських військ у Корсунь-Шевченківській наступальній операції¹⁸

Чисельність військ до початку операції, осіб	Втрати, осіб			
	безповоротні	санітарні	ВСЬОГО	середньодобові
336 700	23 286	55 902	79 188	3 208

Німецьке командування намагалося приховати масштаби втрат своїх військ у Корсунь-Шевченківській наступальній операції. Якщо після Сталінградської битви нацистська верхівка оголосила жалобу за полеглими, то після нової катастрофи у ставці Гітлера вирішили розіграти фарс: в урочистій атмосфері нагороджували генералів, які втратили свої дивізії. Це дійство мало створити ілюзію, нібито цього разу оточенці вирвалися з корсунь-шевченківського «котла».

Корсунь-Шевченківська наступальна операція вписала яскраву сторінку в історію Великої Вітчизняної війни. Навіть бувалі гітлерівські генерали визнали, що це був «новий Сталінград». У цій операції радянські війська виявили стійкість і хоробрість, непохитне бажання розгромити ворога. 23 частини і з'єднання, які найбільше відзначилися в боях, стали іменуватися «Корсунськими», 6 з'єднань — «Звенигородськими». Тисячі радянських солдатів і офіцерів були нагороджені орденами й медалями, 86 — удостоєні звання Героя Радянського Союзу. За вмиле керівництво військами генералові армії І.С. Конєву присвоїли найвище військове звання — Маршала Радянського Союзу, а генерал-полковникові П.О. Ротмістрову — Маршала бронетанкових військ¹⁹.

Таким чином, особливо важливу роль відігравали танкові армії. Вперше під час війни танкові армії в операції на оточення використовувалися для послідовного вирішення двох завдань: спочатку для прориву оборони противника і завершення його оточення, а потім для відбиття контрударів

ворога на зовнішньому кільці фронту. У відбитті контрударів противника на зовнішньому кільці оточення вирішальну роль відіграли 5-а і 6-а танкові армії за активної участі 2-ї танкової армії, що раніше знаходилася у резерві 1-го Українського фронту.

З точки зору воєнного мистецтва Корсунь-Шевченківська битва була підготовлена у стислі терміни, проведена у складних метеорологічних умовах і увійшла в історію як операція на оточення та ліквідацію великого угруповання військ противника. За характером маневру й рішучістю досягнення поставленої мети вона нагадувала битву під Сталінградом, проте мала певні особливості. Між завершенням оточення німецького угруповання і початком його знищення у цій операції не було оперативної паузи. Вона проходила у швидкому темпі, незважаючи на складні погодні умови й шалений опір противника. Одночасно з відбиттям великих контрударів противника на зовнішньому фронті йшов процес ліквідації оточеного угруповання шляхом завдання ударів з різних напрямків.

Успіх бойових дій на внутрішньому та зовнішньому фронтах оточення значним чином був забезпечений маневром силами і засобами. За час проведення операції в район бойових дій прибули танкова армія, 17 стрілецьких дивізій, ряд артилерійських, танкових й інженерних частин, переважна більшість яких були направлені на зовнішній фронт оточення для відбиття контрударів противника. У ході бойових дій радянські війська нерідко застосовували такий ефективний тактичний прийом, як раптові й потужні удари вночі.

Велику допомогу наземним військам в оточенні та ліквідації ворожого угруповання надавала авіація. За час проведення операції, незважаючи на складні метеорологічні умови, вона здійснила понад 11 900 літаковильотів. Тут вдруге, після Сталінграда, було проведено ефективне блокування оточеного угруповання противника з повітря (радянська авіація успішно бомбардувала ворожі війська, залізничні вузли й аеродроми, вела повітряні бої з німецькою авіацією, наприклад, винищувальна авіація провела 231 повітряний бій з противником і збила 257 його літаків), що сприяло його швидкому знищенню.

Одним із важливих факторів, що визначили успіх операції, був масовий героїзм радянських воїнів. Бойові подвиги багатьох із них були відзначені високими урядовими нагородами. Серед них багато курсантів, солдатів і офіцерів були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

Внаслідок проведення Корсунь-Шевченківської наступальної операції противника остаточно відкинули від Дніпра. Склалася сприятливі умови для нових наступальних операцій радянських військ на Правобережній Україні і визволення півдня країни від німецьких окупантів.

¹ История войн и военного искусства: Учебник для высш. воен.-учебн. заведений. — М., 1970. — С. 252.

² Переписка председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. — М., 1957. — Т.2. — С. 100.

³ История войн и военного искусства: Учебник для высш. воен.-учебн. заведений. — С. 252.

⁴ История войн и военного искусства: Учебник для высш. воен.-учебн. заведений. — С. 254; Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / П.П. Панченко, О.І. Уткін, В.І. Горелов та ін. — К., 2005. — С. 271.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4620, оп. 2, спр. 25, арк. 10–11.

⁶ История второй мировой войны 1939–1945 гг.: В 12-ти т. — М., 1978. — Т. 8. — С. 71; Советская Военная Энциклопедия: В 8 т. / Пред. Гл. ред. комиссии Н.В. Огарков. — М., 1977. — Т. 4. — С. 376.

⁷ Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: В 4 т. — М., 1974. — Т. 3. — С. 106–107; Україна в полум'ї війни... — С. 272.

⁸ Там само. — С. 113–114.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 2, спр. 25, арк. 19.

¹⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3-х кн. / Під ред. І.Д. Назаренка — К., 1975. — Т. 3. — С. 20.

¹¹ Конев І.С. Записки командуючого фронтом. 1943–1945 / Пер. з рос. — К., 1975. — С. 111.

¹² Конев І.С. Там само. — С. 115; Україна в полум'ї війни... — С. 274.

¹³ Жуков Г.К. Спогади і роздуми / Пер. з рос. — К., 1985. — С. 626–630; Конев І.С. Записки командуючого фронтом. 1943–1945. — С. 117.

¹⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: В 6-ти т. / Под ред. Ю.П. Петрова. — М., 1961. — Т. 4. — С. 68.

¹⁵ Митчен С. Фельдмаршалы Гитлера и их битвы. — М., 2003. — С. 349–350.

¹⁶ История войн и военного искусства... — С. 254; Великая Отечественная война. 1941–1945: Краткий исторический очерк. — М., 1975. — С. 151.

¹⁷ Конев І.С. Записки командуючого фронтом. 1943–1945. — С. 138–139.

¹⁸ Великая Отечественная война. 1941–1945: Военно-исторические очерки: В 4 кн. — М.: Воениздат, 1974. — Кн.3. — С. 102.

¹⁹ Україна в полум'ї війни... — С. 276.

В статъе рассматриваются события января — февраля 1944 года, когда войска четырех Украинских фронтов после форсирования Днепра продолжили развивать свой успех в широкомасштабной стратегической наступательной операции по освобождению Правобережной Украины. Составляющей этой операции стала Корсунь-Шевченковская наступательная операция 1944 года войск 1-го и 2-го Украинских фронтов с

целью уничтожения сильной группировки немецких войск на корсунь-шевченковском выступе. Раскрываются вопросы подготовки, организации управления и взаимодействия войск в ходе операции, действия войск противоборствующих сторон на разных этапах, в частности в период прорыва частями Красной Армии тактической зоны обороны противника, развития тактического успеха в оперативный, окружении и уничтожении врага как на внешнем фронте, так и в кольце окружения. Определяется роль победы над врагом в районе Корсунь-Шевченковского на дальнейший ход военных действий на всей Правобережной Украине.

Ключевые слова: *войска, Красная армия, Корсунь-Шевченковская наступательная операция, Правобережная Украина, советские войска, стратегическая наступательная операция, Украинский фронт.*

The article deals with the events of January-February 1944, when forces of four Ukrainian fronts after crossing the Dnieper continued to develop its success in the large-scale strategic offensive to liberate the Right-Bank Ukraine. As part of this operation was the Korsun-Shevchenkovsky Offensive 1944 the forces of the 1st and 2nd Ukrainian Fronts to destroy a strong group of German troops in the Korsun-Shevchenkovsky salient. The article revealed the preparation, management organization and interaction of forces in an operation, forces action of the opposing sides at different stages, particularly during the Red Army breakthrough of enemy defense tactical zone, development of tactical success in operational, surround and destroy the enemy as the external front, so and in ring of encirclement. The role of defeating the enemy near Korsun-Shevchenkovsky on the subsequent course of military actions on the entire the Right-Bank Ukraine are determined.

Keywords: *forces, Korsun-Shevchenkovsky Offensive, Right-Bank Ukraine, Soviet forces, the strategic offensive, Ukrainian Front, the Red Army.*

Людмила Рибченко
(Київ)

ПЕРСОНАЛЬНИЙ ОБЛІК ЛЮДСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ВТРАТ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В ПЕРІОД ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Розглядаються загальні правила обліку людських військових втрат, які існували у Червоній армії в 1943–1944 роках та простежуються їхні зміни. На конкретних прикладах показано недоліки обліку втрат у війську, внаслідок чого значна кількість загиблих лишилася не врахованою. Серед них — місцеве поповнення з визволених територій, зареєстроване «зниклими безвісти» в післявоєнний період.

Ключові слова: облік втрат, військові втрати, зниклі безвісти, місцеве поповнення.

Проблема людських військових втрат Червоної армії залишається однією з актуальних в історії Великої Вітчизняної війни. Остаточна кількість загиблих громадян Радянського Союзу донині не визначена. Цифри, названі навіть сучасними дослідниками, коливаються в межах мільйонів: від 11,4 млн осіб, підрахованих робочою групою під керівництвом генерал-полковника Г. Кривошеєва¹, до 19,4 млн осіб, оголошених істориком І. Івлєвим². Кількість полеглих у боях за визволення території України від нацистських загарбників також достеменно невідома.

Для вітчизняної історії дослідження питання обліку загиблих під час зазначених подій має особливе значення. Із січня 1943 року до жовтня 1944 р. Червона армія на українських теренах здійснила 13 наступальних і 2 оборонні операції. Влітку–восени 1943 р. середньодобові втрати Червоної армії на всіх ділянках фронту сягнули свого апогею — 27,3 тис. осіб на добу³. У ході наступальних боїв відбулася повторна мобілізація місцевого населення, кількість якого в лавах радянських військ досягла 60%⁴, відповідно збільшилася й кількість втрат вихідців з України в цих боях, остаточна цифра яких залишається нез'ясованою.

Кожен із дослідників має свою методику підрахунків: облік за списками втрат, за балансами збройних сил або населення країни тощо. Проте дослідження та аналіз самого процесу ведення персонального обліку людських втрат військово-бюрократичним апаратом Червоної армії й донині практично відсутні. Це пов'язано зі зберіганням упродовж тривалого часу документів з цього питання під грифом «таємно» або «цілком

таємно», з недоступністю їх для дослідників та розпорошеністю в десятках регіональних військових комісаріатах.

Починаючи з 2006 р., у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (м. Київ) сформовано Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні. Він налічує 8 585 архівних справ, які містять близько 3 млн персональних документів щодо загиблих або зниклих безвісти воїнів, призваних на фронт військкоматами України. Вивчення цих матеріалів разом з аналізом документів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, розміщених на сайті Узагальненого банку даних про загиблих і зниклих безвісти в період Великої Вітчизняної війни захисників Вітчизни «Меморіал» (www.obd-memorial.ru) та в багатотомній фундаментальній серії «Російський архів: Велика Вітчизняна», дають можливість з'ясувати методику й практику обліку загиблих воїнів та бодай наблизитися до розуміння масштабів допущених похибок у підрахунках.

Основні бої з визволення території України від нацистських загарбників відбувалися із серпня 1943 р. до листопада 1944 р. У цей час зарахування полеглих солдатів та офіцерів Червоної армії регламентувалося: до 1 травня 1944 р. — «Положенням про персональний облік втрат і поховання загиблого особового складу Червоної Армії у воєнний час», ухваленим 15 березня 1941 р.⁵; в останні п'ять місяців боїв — «Настановою з обліку особового складу Червоної Армії у воєнний час», затвердженою 4 лютого 1944 р.⁶

Якщо перший порядок обліку загиблих був затверджений за три місяці до війни, то наступний з'явився за рік і дев'ять днів до остаточної перемоги. Нова інструкція здебільшого повторювала попередню схему, але була значно розширена. Вона поєднувала облік наявного і прибулого особового складу з детальним описом кількісного та персонального зарахування полеглих військовослужбовців начальницького та рядового складу — вбитих у боях; зниклих безвісти; померлих від ран на полі бою та в лікувальних установах; померлих від хвороб, отриманих на фронті; полонених; розстріляних на полі бою або за рішенням військових трибуналів; а також померлих у випадках надзвичайних подій, у тому числі самогубців.

Така система звітності була складною й обтяжливою для виконання безпосередньо у фронтових умовах, впоратися з нею міг не кожен начальник штабу. До того ж, під час битви за Україну місце обліку загиблих воїнів було кардинально змінене у системі координат військово-адміністративної роботи.

Від початку війни персональне зарахування полеглих здійснювалося по армійській вертикалі, верхівка якої до серпня 1943 р. п'ять разів

реорганізовувалася. Так, у перший місяць війни центральним обліковим органом було відділення Управління з комплектування військ Червоної армії Генштабу ЧА. Потім відділ Головного управління формування та комплектування військ Червоної армії НКО (далі — Головупраформ). 19 листопада 1941 р. відділ знову перепідпорядковано новому утворенню Головупраформу — Управлінню з мобілізації та комплектування ЧА, а з 5 лютого 1942 р. — Центральному бюро з персонального обліку втрат особового складу діючої армії (далі — Центральне бюро). 19 квітня 1943 р. Центральне бюро отримало назву Управління з персонального обліку втрат особового складу діючої армії, а в червні 1943 р. було ліквідоване.

Офіційною причиною припинення діяльності Центрального бюро вважався брак адміністративних важелів стосовно кадрових органів як у центрі, так і на фронтах. Однак основна причина ліквідації полягала в тому, що встановлена на червень 1943 р. система донесень про бойову діяльність військ, їхнього бойового складу та матеріального забезпечення не задовольняла Й. Сталіна. На його думку, «в управліннях НКО і в управліннях командувачів родів військ та служб фронтів і армій сконцентровані відомості, які розкривають усе оперативне угруповання фронтів та армій, тому цілком таємні відомості стають доступними широкому колу осіб»⁷. У зв'язку з цим було ухвалено рішення замість Головного управління тилу Червоної армії ввести посаду начальника Тилу РСЧА — заступника народного комісара оборони з тилу, який безпосередньо підпорядковувався б Й. Сталіну.

Посаду начальника Тилу Червоної армії обійняв генерал-лейтенант інтендантської служби А. Хрульов. До його обов'язків належало керівництво бойовою та спеціальною підготовкою тилкових органів, оперативне перевезення військових з'єднань і маршового поповнення, а також поранених бійців. У підпорядкуванні перебували інтендантська, продовольча, автотранспортна, шляхова, санітарна й ветеринарна служби. Відтепер до інших додалося й питання персонального обліку загиблих воїнів рядового й сержантського складу. Такий порядок тривав практично впродовж усього періоду боїв за Україну — з 12 червня 1943 р. до 23 листопада 1944 р.

Зарахування полеглих відбувалося в Управлінні з персонального обліку втрат молодшого начальницького й рядового складу діючої армії та пенсійного забезпечення їхніх родин (далі — Управління з обліку втрат), яке зараховувало загиблих воїнів рядового та сержантського складу. З часом начальникам Тилу фронтів та армій стали підпорядковуватися новостворені відділи з обліку персональних втрат рядового й сержантського складу, однак впливу на штаби військових частин та з'єднань вони не мали.

Улітку 1943 р. черговий раз було змінено й порядок обліку полеглого офіцерського складу. Спочатку загиблі командири зараховувалися спільно з рядовими солдатами у відділенні втрат Управління з комплектування військ ЧА Генштабу РСЧА. Проте в Положенні про втрати 1941 р. не передбачався облік загиблих офіцерів відповідними наказами Головного управління кадрів (далі — ГУК) НКО, як того вимагав порядок ведення обліку кадрового складу армії. У результаті з 25 серпня 1941 р. спільний облік було поділено. Офіцери виключалися зі списків кадрової армії лише наказами ГУК НКО, Управління кадрів ВПС і Головного санітарного управління. У період роботи Центрального бюро з березня 1942 р. до червня 1943 р. облік усіх полеглих воїнів, незалежно від їхньої приналежності до офіцерського складу, здійснювався спільно. Було створено спеціальний відділ із підготовки наказів про вилучення зі списків кадрової армії осіб начальницького складу. Витяги з них затверджувалися у Фінансовому управлінні НКО, ГУК НКО, начальниками відповідних управлінь та відділів, але врешті-решт було оголошено, що контроль за цією ділянкою облікової роботи незадовільний. Після ліквідації Центрального бюро до кінця війни центральним обліковим органом полеглих офіцерів залишалося ГУК НКО.

Таким чином, під час боїв в Україні відбулися значні зміни в системі обліку загиблих. Централізоване зарахування проводилося у двох військово-адміністративних центрах — ГУК НКО та Управлінні з обліку втрат, підпорядкованому начальнику Тилу Червоної армії.

Започатковані зміни спричинили певний хаос у війську. Серед звітних документів часто зустрічаються нарікання про втрату списків загиблих або направлення їх не за приналежністю. Також у військових донесеннях, починаючи з 1943 р., раз у раз трапляються повідомлення про цілковиту відсутність у штабах інструкцій щодо порядку реєстрації полеглих. Зокрема, начальник штабу 1505-го окремого мінно-саперного батальйону повідомляв командуванню Воронежського фронту про те, що в нього немає жодного наказу щодо обліку втрат і жодного примірника звітної форми іменних списків загиблих⁸. Командування 252-ї стрілецької дивізії, надсилаючи 15 вересня 1943 р. до Управління з обліку втрат списки на 510 загиблих воїнів, зазначало, що під час Белгородської та Харківської операцій (з 26 липня до 10 вересня 1943 р.) дивізія втратила 1 840 осіб, однак надати перелік загиблих немає можливості через відсутність бланків. Із цієї ж причини у регіональні військкомати були надіслані лише 450 сповіщень⁹.

У межах фронтів недооблік загиблих нараховувався тисячами. Слід зауважити, що й раніше начальник Головупраформу Ю.О. Щаденко не раз наголошував, що «облік втрат особового складу в діючій армії і

штабах військових округів ведеться вкрай незадовільно»¹⁰, «за дев'ять місяців війни на обліку перебувало не більше однієї третьої дійсної кількості загиблих»¹¹. Зі зміною підпорядкування ставлення до цього виду звітності лише погіршилося. 10 жовтня 1943 р. відділ втрат Центрального фронту повідомляв Управлінню з обліку втрат про наявну заборгованість за іменними списками полеглих воїнів рядового та сержантського складу — 6 414 осіб, за сповіщеннями про загибель — 5 033 осіб¹². 1-й Український фронт у 1944 році також недооблікував тисячі полеглих солдатів: у січні — 11 672 осіб за списками та 30 451 осіб за сповіщеннями¹³; у квітні — 7 650 осіб¹⁴; у вересні — 2 854 осіб¹⁵. Контроль за якістю проведення обліку на полях боїв був майже втрачений. Своєчасність, ретельність та акуратність складання іменних списків залежали лише від сумлінності фронтових командирів.

Нині існує одна цифра кількості загальних людських військових втрат Червоної армії в боях на території України з січня 1943 р. до жовтня 1944 р. — 3 млн 991 тис. 202 бійців і командирів¹⁶. Вона визначена шляхом підрахунку втрат за регулярними донесеннями військових частин і з'єднань, які брали участь у цих боях. Однак вивчення матеріалів Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні свідчить, що ці підрахунки є далеко не повними. У період боїв на території України поза військовим обліком залишилися значні контингенти безповоротних втрат. Зокрема, в офіційних джерелах здебільшого відсутні полегли в найближчих боях щойно мобілізовані з визволених територій місцеві жителі.

Під час наступу Червона армія самостійно призивала до своїх лав військовозобов'язаних, до яких належали призовники, які підросли за роки окупації, відпущені додому військовополонені та призвані раніше воїни, які через певні обставини опинилися на зайнятій ворогом території. За різними підрахунками, друга хвиля мобілізації з лютого 1943 р. до жовтня 1944 р. сягнула 4 млн осіб¹⁷. Затавроване перебуванням на окупованій території нове поповнення відразу направляли змивати свою «провину» кров'ю і до «очищення», як правило, не брали на облік особового складу. У цивільному одязі, погано озброєні та навчені, вони майже не мали шансів повернутися живими, а загиблими їх зараховували не військові частини, а місцеві військкомати відповідно до заяв родин.

Серед матеріалів Дарницького РВК м. Києва збереглася значна кількість документів із розшуку. Так, про загибель Тимофія Степановича Тищенка у військкоматі стало відомо лише від його бойового товариша Г. Горового: «Тимофій був мобілізований польовим військкоматом у Дарниці 29 вересня 1943 р., знаходився на службі разом зі мною у 169 сп 139 сд, убитий 18 грудня 1943 р. й похований на хуторі Матушівка

Обухівського району Київської області бійцями за моєї участі»¹⁸. У цьому саме районі Київщини загинув мобілізований з Дарниці червоноармієць Микола Іванович Романов. Замість офіційного сповіщення командиром 1-го сбн 269-го сп 136-ї сд було виписано довідку, що воїн загинув 28 грудня 1943 р. у с. Германівка Обухівського району, похований у Дарниці, куди було перевезено родиною його тіло¹⁹.

Аби хоч якось виправити виявлені порушення та надати можливість сім'ям загиблих отримувати пенсії, Київський ОВК у липні 1944 року видав наказ, відповідно до якого у випадку звернення до військкоматів родин та підтвердження фактів призову й загибелі воїнів довідками, ті мали видавати сповіщення про загибель установленого зразка й одночасно складати іменні списки загиблих і направляти їх до Управління з обліку втрат. Однак після першої хвилі заяв ця ініціатива була заборонена. Надалі похоронки видавалися лише на підставі відповідного рішення Управління з обліку втрат, яке до обрахування полеглого місцевого контингенту військовозобов'язаних повернулося лише після завершення війни.

24 квітня 1946 р. з'явилася директива Головного штабу Сухопутних військ Радянської армії № орг /2/751524 щодо обрахування безповоротних втрат на підставі неофіційних даних — заяв родин та уточнюючих документів²⁰. На її виконання упродовж 1946–1960 рр. лише військкоматами Києва було взято на облік 35 569 загиблих воїнів, що становило 53% від усієї кількості безповоротних втрат столиці²¹. Із зарахованих 15 114 осіб (70%) значилися «зниклими безвісти»²². Це були переважно воїни, які поповнили лави Червоної армії у ході наступу й загинули, визволяючи рідну землю.

Отже, в ході визвольних боїв на території України у військово-адміністративному апараті Червоної армії відбулася зміна центральних облікових органів та порядку зарахування полеглого рядового і сержантського складу й офіцерів. Ці зміни не сприяли покращенню й до того незадовільної роботи з обліку загиблих у війську. Підпорядкування Управління з персонального обліку начальнику Тилу позбавило його важелів впливу у війську і залишило питання зарахування полеглих без належного контролю. Поза обліком лишилися значні контингенти, зокрема щойно мобілізовані полегли в найближчих боях місцеві мешканці, які були взяті на облік безповоротних втрат після завершення війни на підставі звернень рідних до військкоматів. У зв'язку з цим обчислення кількості втрат під час визволення України лише на підставі фронтових донесень не дає об'єктивної картини.

¹ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев (общ. ред.) — М., 2009. — С. 10.

² Ивлев Игорь. «... А в ответ тишина — он вчера не вернулся из боя!» // «Умылись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне. — М., 2012. — С. 260–509.

³ Памяти павших. Великая Отечественная война. 1941–1945. — М., 1995. — С. 103.

⁴ Друга світова війна в історичній пам'яті України. За матеріалами Українського інституту Національної пам'яті / упор: Л. Герасименко, Р. Пилявець. — Київ–Ніжин, 2010. — С. 180.

⁵ Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. — Т. 13 (2–1): Приказы Народного Комиссара Оборона СССР. 1937 г. — 21 июня 1941 г. — М., 1997. — С. 257–260.

⁶ Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. — Т. 13 (2–3): Приказы Народного Комиссара Оборона СССР. 1943–1945 г. — М., 1997. — С. 244.

⁷ Там само. — Т. 16 (5–3): Ставка ВГК. Документы и материалы. 1943 г. — М., 1999. — С. 161.

⁸ Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (далі — Фонди МК НМІВВВ). — Тимчасовий фонд (ТФ) — 5417.

⁹ Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі — ЦАМО РФ) — Ф. 58, оп. 18001, спр. 728, арк. 112.

¹⁰ Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. — Т. 13 (2–2): Приказы Народного Комиссара Оборона СССР. 22 июня 1941 г. — 1942 г. — М., 1997. — С. 159.

¹¹ Там само. — С. 201.

¹² Донесення Управління тилу Центрального фронту — начальнику Управління з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу діючої армії. Вх. № 39293 від 14.10.1943 р. // Узагальнений банк даних про загиблих і зниклих безвісти у період Великої Вітчизняної війни захисників Вітчизни «Меморіал». Електронний ресурс: www.obd-memorial.ru

¹³ Донесення відділу з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу 1 Українського фронту — начальнику Управління з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу Червоної армії. Вх. № 9383 від 20.02.1944 р. // Там само.

¹⁴ Донесення відділу з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу 1 Українського фронту — начальнику Управління з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу Червоної армії. Вх. № 33691 від 12.05.1944 р. // Там само.

¹⁵ Донесення відділу з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу 1 Українського фронту — начальнику Управління з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу Червоної армії. Вх. № 86795 від 13.10.1944 р. // Там само.

¹⁶ Памяти павших. Великая Отечественная война. 1941–1945. — М., 1995. — С. 98–102.

¹⁷ Патрляк І.К. Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. — Ніжин, 2010. — С. 163.

¹⁸ Фонди МК НМІВВВ. — ТФ — 5500/176.

¹⁹ Там само. — Всеукраїнська база загиблих (ВБЗ) — Кв-32345.

²⁰ Там само. — ТФ — 5500/176.

²¹ Там само. — ВБЗ. Підрахунки автора.

²² Там само. — ВБЗ. Підрахунки автора.

Рассматриваются общие правила учета людских воинских потерь, которые действовали в Красной армии в 1943–1944 годах, освещены их изменения. На конкретных примерах показаны недостатки учета в войсках, в результате чего значительное количество погибших осталось неучтенными. Среди них — местное пополнение с освобожденных территорий, зачисленное «пропавшими без вести» в послевоенный период.

Ключевые слова: *учет потерь, воинские потери, пропавшие без вести, местное пополнение.*

The article analyzes the general rules of registration of human casualties that existed in all subunits of the Red Army in 1943–1944 and it has been examined their changes. On the specific examples it has shown the shortcomings in military forces resulting in a significant number of deaths have remained unaccounted. Among them the local replenishment from liberated territories that were listed «missing» in the post-war period.

Keywords: *registration of casualties, military losses, missing people, local replenishment.*

Сергій Соколюк
(Київ)

ДІЇ ПІДВОДНИХ СИЛ ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ ЗІ СПРИЯННЯ ЧЕРВОНИЙ АРМІЇ У БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1943–1944 рр.)

Проведено аналіз дій підводних сил Чорноморського флоту на комунікаціях противника під час боїв Червоної Армії за визволення Півдня України у 1943–1944 рр.

Ключові слова: операція флоту, комунікації, морські шляхи сполучення, методи дій підводних човнів.

З розгромом гітлерівських військ під Сталінградом на початку 1943 р. стратегічна обстановка на радянсько-німецькому фронті кардинально змінилася. У лютому радянські війська вийшли до Азовського моря. Для військ Північнокавказького угруповання противника, що виявилися відрізаними на Таманському півострові, залишався відкритим один напрямок — через Крим, який у той же час активно готувався до оборони. Відтак, противник на південній ділянці радянсько-німецького фронту втратив значну частину своїх сухопутних сполучень і був змушений збільшити перевезення морем¹.

На початку кампанії 1943 р. бригада підводних човнів (далі — БрПЧ) Чорноморського флоту (далі — ЧФ) мала у своєму складі 4 дивізіони з дислокацією в Поті (1-й дПЧ — «Л» II та XIII-біс серій, «Д», «С» — усього 8 човнів), Батумі (2-й дПЧ — «Щ» V і X серії — усього 8 човнів), р. Хобі (3-й дПЧ — «М» XII серії — усього 6 човнів), в п. Очамчире 4-й дПЧ — «А» та «М» VI серії — усього 7 підводних човнів (далі — ПЧ). Проте у строю із 29 човнів було тільки 18, інші 11 — перебували в ремонті, через це коефіцієнт бойової напруги у 1943 р. склав 0,29 при середньому одночасному використанні 6 ПЧ щомісячно. Характер і методи бойового використання підводних човнів при цьому залишалися без змін. Човни, як і раніше, самостійно діяли позиційним методом (при цьому почали практикувати зміну позицій), частіше практикувалося крейсерство в обмежених районах². Другий метод особливо часто застосовувався в період, коли підводним човнам стали призначатися райони бойових дій порівняно значних розмірів³.

Активні дії підводних човнів у південно-західному районі Чорного моря проводилися самостійно, а в районі Керченської протоки — у взаємодії з усіма силами флоту. Однак постійна нестача запасних частин, продовження строку ремонту підводних човнів та, як наслідок, неякісний ремонт, у сукупності негативно впливали на ефективність бойових дій. Відповідно до обстановки визначалися і райони бойових дій підводних човнів.

З початку року вони діяли на позиціях у районі Киїк-Атлама до мису Анук, одна позиція в районі Тарханкут — на яких одночасно перебували 3–4 підводні човни. З метою перешкоджання перевезенню військ противника через Керченську протоку з кінця квітня були відкриті позиції у прибережних районах південного Криму, де човни діяли методом крейсерства⁴, що створило більш сприятливі умови для їх дій. Із середини березня підводні човни були перенацілені, в середню частину моря в район ворожих комунікацій Севастополь–Одеса, Севастополь–Констанца і Суліна⁵. Розгорнуті на позиціях від м. Тарханкут до району гори Опук п'ять підводних човнів утворили, по суті, лінію блокадного дозору. При цьому вони використовували метод крейсерства в обмеженому районі, а в окремих випадках — позиційно-маневреним⁶.

З метою підвищення ефективності дій командуванням БрПЧ вживалися певні заходи для налагодження більш тісної взаємодії підводних човнів з розвідувальною авіацією. З цією метою від 15 до 26 квітня 1943 р. була проведена спеціальна операція з пошуку ворожих конвоїв (транспортів) літаками розвідувальної авіації на маршруті Суліна–Одеса–Севастополь і передачі даних про виявлені цілі на підводні човни «С-33», «М-35», «Щ-209», що були розгорнуті на позиціях очікування в північно-західній частині Чорного моря⁷.

Проте унаслідок несприятливих погодних умов — сильного вітру і низької хмарності — замість 40 запланованих літако-вильотів було виконано тільки десять, що не дало змоги авіації забезпечити надійне спостереження за комунікаціями противника та передачу інформації на ПЧ. Лише 23 квітня «Щ-209» (командир — капітан-лейтенант В. Іванов) використав отримані дані від літака-розвідника для виходу на курс конвою, проте атака не вдалася. У підсумку, результати операції були досить скромними: «М-35» безуспішно атакував конвой, і тільки «С-33» (капітан 3 рангу Б. Алексєєв) потопив транспорт «Сучава» (6876 брутто-реєстрових тонн (далі — брт)⁸. Утім, операція продемонструвала можливість наведення і необхідність його подальшого удосконалення.

Ураховуючи набутий досвід, улітку 1943 р. взаємодія радянських підводних човнів і авіації була більш успішною. Так, 6 липня за даними радянського літака-розвідника, який виявив ворожий конвой на трасі

Суліна — мис Тарханкут, підводні човни «Щ-201», «С-33» і «Щ-203» перейшли на нові, більш вигідні позиції. «Щ-201» (капітан-лейтенант П. Парамошкін), який першим виявив ворожий конвой (3 транспорти, 2 есмінці, 2 канонерські човни, тральщик), о 03.49 успішно його атакував і пошкодив транспорт, уранці 7 липня його справу довершили радянські бомбардувальники⁹.

Незважаючи на певні успіхи, низька результативність дій радянських підводних човнів у весняно-літній період 1943 р. була спричинена тим, що противник для перекидання військ і перевезення вантажів використовував переважно сухопутні шляхи в Криму, Азовське море і Керченську мілководну протоку, де човни діяти не могли.

Тим часом Нарком ВМФ М. Кузнецов у своїй директиві командувачу ЧФ № 305/ш від 8 вересня¹⁰, враховуючи відхід військ противника перед Південним фронтом та можливість відрізати Крим з півночі, наказав розгорнути максимальну кількість човнів біля узбережжя Криму та комунікаціях з Румунією у 13 позиціях¹¹ за рахунок зняття човнів з-під Босфору та інших районів і максимального їх навантаження найближчого, поєднуючи ці дії з розвідувальними і торпедно-бомбовими діями авіації та більш рішучим використанням артилерії субмарин.

З виходом радянських військ до Дніпра командування групи армій «А» 28 жовтня 1943 р. віддало наказ про відхід військ на південь. Того ж дня увечері був отриманий наказ Гітлера обороняти Крим, навіть за умови його ізоляції з півночі. Наприкінці вересня через загрозу ізоляції противник був змушений розпочати евакуацію своїх військ з Таманського півострова.

Унаслідок цього рух транспортних засобів противника між Севастополем, Феодосією, Анапою, Керчю і західними портами Чорного моря значно посилювався. Особливо зріс обсяг перевезень до кінця 1943 р. У вересні число транспортів противника, що пройшли по цих напрямках, перевищило 1300 одиниць. Як головна перевалочна база використовувався Севастополь. У зв'язку з цими обставинами підводні човни знову були розгорнуті на комунікації, що починалися біля узбережжя Криму. Тут умови для бойових дій були більш сприятливими: відкрита частина моря, великі глибини і, отже, менша мінна небезпека, що дозволило уникнути до кінця війни втрат підводних човнів через підриви на мінах¹².

Активізувавши свої дії та через посилення інтенсивності перевезень за три останні місяці 1943 р. чорноморські підводники мали близько 540 контактів з кораблями і суднами противника — більше, ніж за весь 1942 рік. Загалом упродовж кампанії 1943 р. підводні човни Чорноморського флоту здійснили 102 (139¹³) бойових походи, з яких більшість

(майже 80%) припало на дії біля південного узбережжя Криму та комунікаціях між портами півострова і Румунії. Було виконано 87 торпедних атак, з них 67 (77%) денних і 20 (23%) нічних, витрачено 196 торпед¹⁴. При цьому, якщо у першій половині 1943 р. використовувалися 18–19 справних підводних човнів, то у другій — 21–22¹⁵.

За офіційною статистикою, 1943 р. радянські човни на Чорному морі потопили і пошкодили 27 транспортів та інших легких суден (74 519 брт), знищили 18 бойових кораблів і допоміжних суден противника¹⁶. За іншими даними — потоплено 8 крупних суден і до 30 дрібних¹⁷. За уточненими даними, у 139 виходах на морські комунікації противника, на яких він провів 2030 суден, радянські підводні човни потопили переважно на глибоководних позиціях між Румунією і Кримом 13 транспортних суден і 10 швидкісних десантних барж та інших дрібних суден, одну баржу пошкодили¹⁸.

Крім пошуку цілей противника на визначених позиціях, у травні–червні 1943 р. мінні постановки здійснювали підводні мінні загороджувачі «Л-4», «Л-6», «Л-23», які діяли у мінно-торпедному варіанті — спочатку виставляли міни, а потім — діяли на сполученнях противника. Всього у 6 мінних постановках було виставлено 120 мін¹⁹, «Л-4» виставив 20 мін, «Л-6» — 40, найбільше — «Л-23» — 60 мін²⁰.

Узагальнюючи підсумки участі підводних човнів ЧФ у сприянні радянським військам у визволенні Кавказу та півдня України, слід зазначити, що певне зростання ефективності їх дій у порівнянні із 1942 р. було зумовлено: збільшенням напруженості судноплавства противника, набуттям командирами досвіду та освоєнням ними різноманітних тактичних прийомів і методів використання підводних човнів, а також налагодженням певної взаємодії з авіацією²¹. Важливе значення мала та обставина, що човни діяли в районах з великими глибинами, де мінна небезпека практично була відсутня.

Утім, незважаючи на вжиті заходи командуванням флоту, чорноморські підводники в означений період головне завдання другої половини кампанії 1943 р. — перервати морські сполучення противника Таманського угруповання німецько-румунських військ, перешкодити його евакуації до Криму та відведенню з Азовського моря і Керченської протоки до Севастополя плавзасобів, не змогли²². Тільки у грудні, наприклад, до Криму за місячної потреби 45 тис. т противник доставив 34 тис. т вантажів²³. Не обійшлося, утім, без втрат — у 1943 р. унаслідок впливу сил протичовнової оборони (далі — ПЧО) загинули три човни: 2 були потоплені глибинними бомбами, 1 — торпедами²⁴.

З початком 1944 р., коли бойові дії на суходолі змістилися на захід, райони дій підводних човнів залишилися тими ж, що і наприкінці

попереднього року (мис Тарханкут — Севастополь — південний берег Криму). Підводним човнам, розгорнутим на цих позиціях, доводилося діяти в дуже складних умовах суворої зими та підвищеної напруги, що не дозволяло забезпечувати безперебійність знаходження човнів на позиціях, оскільки судноремонтні можливості флоту не покривали потреби човнів, а своїх сил і засобів у підводників не вистачало: у січні — березні 1944 р. із 29 човнів бригади 17 знаходилися в ремонті. Усього за січень і лютий підводні човни здійснили 17 бойових походів. Із 7 виконаних торпедних атак 3 за доповідями командирів були успішними, хоча фактично влучень досягнуто не було, незважаючи на стрільбу 2–5-торпедними залпами²⁵.

На початку квітня 1944 р. всі зусилля противник спрямував на те, щоб усіма силами зберегти за собою надзвичайно важливий плацдарм — Крим — і тим самим тримати під загрозою флангових ударів і ударів у тил радянським військам, що діяли на півдні України, а також підтримувати постійну загрозу Чорноморському флоту та його базам на Кавказькому й Азовському узбережжях, і тим самим затримати просування радянських військ на територію Румунії, з якої Німеччина отримувала щорічно до 3 млн т сирової нафти — 20% своєї річної потреби. Тому противник прагнув відволікти сили Чорноморського флоту у південно-східну частину Чорного моря і не дати їм можливості діяти на своїх комунікаціях між Кримом і портами Румунії, для чого він активізував дії своїх підводних човнів й авіації на радянських комунікаціях біля кавказького узбережжя²⁶.

Урешті-решт, змушене евакуювати свої війська з Криму тільки морським і повітряним шляхами, гітлерівське командування збільшило об'єм морських перевезень: у грудні 1943 р. було проведено 28 конвоїв, у січні 1944 р. — 25, у лютому — 20, а в березні — вже 44²⁷.

Задумом Кримської наступальної операції Чорноморському флоту було визначено на етапі підготовки до наступу не допустити посилення угруповання противника у Криму, а під час операції — зірвати евакуацію 17-ї німецької армії з півострова²⁸. Ураховуючи необхідність якісної підготовки до Кримської наступальної операції, починаючи з 30 березня, виходи човнів були припинені, з 1 по 11 квітня у морі перебували тільки 2 з них («С-31» та «Щ-215»)²⁹, які пізніше брали участь у діях на ворожих комунікаціях.

8 квітня командувач флотом поставив завдання підводним силам (їх в операції очолив начальник відділу підводного плавання ЧФ контр-адмірал П. Болтунов) у взаємодії з авіацією знищувати транспортні і плавзасоби противника, які почали інтенсивно використовуватися на його комунікаціях в північно-західній частині Чорного моря³⁰, особливо на трасі Севастополь–Констанца на підходах до портів противника³¹.

На етапі підготовки до участі в операції з визволення Криму, яка стала кульмінацією бойової діяльності сил ЧФ на комунікаціях противника, з командним складом човнів проводилася посилена підготовка для відпрацювання існуючих і нових тактичних прийомів, зокрема, залпову стрільбу «віялом». Разом з тим штабом бригади були уточнені питання взаємодії зі штабом ВПС ЧФ. Усі човни були забезпечені документами для організації зв'язку з літаками-розвідниками і між собою; 16 березня штабом бригади ПЧ зі штабом 30-го розвідувального авіаполку було проведено спільну тактичну гру за темою: «Маневрені дії підводних човнів з розвідувальною авіацією». За її підсумками район операції був розбитий на 18 позицій, залежно від обстановки командир бригади міг переміщувати човни на інші позиції, де спостерігався найбільш інтенсивний рух конвоїв противника. Цей метод використання підводних човнів отримав назву позиційно-маневрений³².

До виконання завдання з порушення ворожих комунікацій було залучено 12 ПЧ («Л-4», «Л-6», «А-5», «С-31», «Щ-201», «Щ-202», «Щ-215», «М-35», «М-51», «М-55», «М-62», «М-111»), хоча це було значно менше, ніж необхідно для безперервного обслуговування всіх позицій³³. До кінця місяця їх кількість зросла до 13 одиниць³⁴. У той же час, не зважаючи на переведення базування літаків і катерів ближче до комунікацій противника з Кавказу до Південної Таврії, що дозволило б застосовувати одночасно всі три роди сил³⁵, до квітня 1944 р. практично не відбулося змін в організації та технічному забезпеченні високої точності визначення свого місця підводними човнами й літаками: на звільнених територіях не було обладнано жодного радіомаяка, що дозволило б човнам підвищити точність визначення свого місця за допомогою радіопеленгаторів. Зі створенням і встановленням напередодні Кримської операції на декількох із човнів перископної антени ВАН-ПЗ з'явилася можливість забезпечити радіозв'язок на перископній глибині³⁶.

Суттєво впливала на кількість і час перебування човнів на позиціях віддаленість від баз, до того ж майже половина з них — типу «М» (до XV серії) — мали усього дві торпеди та автономність до 10 днів³⁷. Це компенсувалося у певній мірі самовідданістю чорноморських підводників, яка проявилася у їх прагненні довше перебувати у морі. Так, «Л-6», повернувшись з позиції в базу 3 квітня, за 8 днів провів ремонт і вийшов у новий похід. Екіпаж «М-11» замість 14 днів перебування в базі за три доби привів механізми до бойового стану і вийшов на позицію. «М-62» двічі повертався з бойового походу до Туапсе і знаходився в базі не більше півтори доби. Екіпажі «Щ-215» та «С-31» добровільно зголосилися продовжити час перебування на позиціях до вичерпання запасів пального і скільки дозволить обстановка³⁸.

Директивою Ставки Верховного Головнокомандування від 11 квітня 1944 р. Чорноморському флоту було поставлене завдання з порушення морських сполучень противника, яке становило складову частину плану розгрому ворожих приморських угруповань³⁹. В основу ж плану дій ЧФ була покладена ідея взаємодії різнорідних сил — щоб ворожі комунікації на всій протяжності знаходилися під ударами сил флоту. Із 18 призначених човнам позицій 16 знаходилися в північно-західній і західній частинах Чорного моря, а дві — біля південного берега Криму. Для дій на віддалених морських сполученнях розгорталися підводні човни з Поті, Очемчире і Туапсе кількістю 13 одиниць⁴⁰.

З початком операції 11–12 квітня, крім «С-31» і «Щ-215», що знаходилися в морі, на нові позиції почали розгортання 5 човнів — «Л-6», «М-35», «М-111» і «А-5», за ними — «М-62» — усього розгорнуто 7 човнів. До 9 травня було розгорнуто ще 6 одиниць: «М-55», «Л-4», «М-54», «Щ-202», «Щ-201» і «С-33»⁴¹. Загалом, протягом Кримської наступальної операції на комунікаціях, які пов'язували Севастополь з портами Румунії, безперервно діяло від 7 до 9 ПЧ, середній коефіцієнт напруги досягав 1,6⁴²; за іншими даними, з 24 квітня і до кінця операції 12 травня на позиціях щоденно перебувало у середньому 4–5 ПЧ⁴³. Ця кількість човнів, безумовно, не могла забезпечити виконання завдань, поставлених перед підводними силами, що й стало причиною скромних результатів їх діяльності в операції.

Незважаючи на організовану взаємодію човнів з іншими родами сил флоту, переважна більшість можливостей атакувати ворожі цілі з різних причин була не використана. Так, в ході операції при наведенні авіацією підводних човнів на конвої тільки 125 радіограм із 425 переданих в ефір літаками-розвідниками з інформацією про виявлені цілі було прийнято човнами, у результаті чого ними було здійснено 33 спроби⁴⁴ вийти на контакт з цілями, за даними 320 донесень сусідніх підводних човнів було здійснено 19 спроб перехопити цілі⁴⁵. Штаб бригади підводних човнів за час операції передав 1287 радіограм з розвідувальною інформацією, з яких тільки 424 згодом визнали своєчасними. До того ж, далися взнаки технічні проблеми зі зв'язком між човнами та авіацією⁴⁶, що призвело до того, що у період з 14 до 22 квітня «М-35» (ст. л-т В. Прокоф'єв) пропустив чотири конвої, а в наступному поході «М-35» (29.04–14.05) на дальніх підходах до Констанци човен спіткала невдача⁴⁷.

Давалася взнаки недосконалість торпедної зброї. Так, увечері 22 квітня 1944 р. на підходах до Констанци «М-111» (капітан-лейтенант М. Хом'яков) здійснив за даними повітряної розвідки атаку ворожого конвою, що прямував із Севастополя, проте унаслідок виходу обох торпед після залпу на поверхню і демаскування човна ціль змогла вчасно ухилитися.

Несправність матеріальної частини торпедних апаратів не дозволила човну увечері 4 травня атакувати за переданими штабом БрПЧ даними авіарозвідки німецький конвой «Flaider»⁴⁸. Суттєво знижувала ефективність дій ПЧ під час Кримської операції пасивність деяких командирів («М-54» — капітан 3 рангу О. Ніколаєв та «М-55» — капітан 3 рангу Е. Бродський), які ігнорували дані повітряної розвідки для пошуку цілей, у результаті — вони не здійснили жодної торпедної атаки⁴⁹.

У той же час противник організував потужну протичовнову оборону конвоїв, унаслідок чого майже усі без винятку підводні човни, що атакували ворожі транспорти, зазнали тривалого переслідування кораблів охорони: усього за час операції на субмарини було скинуто 1562 глибинні бомби⁵⁰.

Радянське інформбюро у своєму повідомленні про підсумки Кримської наступальної операції Червоної армії за 12 травня 1944 р. зазначало, що авіацією і кораблями Чорноморського флоту у період з 8 квітня по 12 травня потоплено з військами і військовими вантажами противника: транспортів — 69, швидкохідних десантних барж — 56, сторожових кораблів — 2, канонерських човнів — 2, тральщиків — 3, сторожових катерів — 27 та інших суден — 32. Усього потоплено за цей час 191 судно різного тоннажу⁵¹.

Човни діяли методами крейсерства в заданих районах та самостійного пошуку в межах відведених позицій, які були «нарізані» на ймовірних шляхах руху ворожих конвоїв — маневрування завчасно визначеними позиціями⁵². Човни переводилися з однієї позиції на іншу в залежності від інтенсивності перевезень противника, пошук супротивника вони вели самостійно та за даними повітряної розвідки⁵³, що давало можливість надійно управляти човнами у морі і зосереджувати їх у районах найбільш інтенсивного руху конвоїв противника та, відповідно, збільшувало імовірність зустрічей з ворожими конвоями⁵⁴.

Підбиваючи підсумки участі підводних човнів у Кримській операції, слід зазначити, що в радянській історіографії досить часто перебільшувалися успіхи підводних човнів, виокремлювали при цьому особливо їх суттєву роль, використовуючи при цьому з низки причин не завжди достовірні дані. Так, досліджуючи розвиток військово-морського мистецтва під час ведення воєнних дій у ході проведення Кримської наступальної операції, В. Ачкасов і М. Павлович свідчать, що протягом всієї операції підводні човни мали бойове зіткнення з 53-ма конвоями (близько 230 кораблів і суден), під час яких було здійснено 25 торпедних атак (62% за 1944 р.), більша частина яких здійснювалася вночі, у надводному положенні, а в деяких випадках була використана артилерія. За їх даними, було знищено 8 транспортних суден і 5 кораблів охорони, пошкоджено

2 транспорти і бойовий корабель противника⁵⁵). Такі ж дані наводить М. Павлович, додаючи, що потоплення ще 9 кораблів і суден та пошкодження ще одного судна вважається не вповні достовірним, загалом підкреслюючи особливу важливість ролі підводних човнів під час Кримської операції⁵⁶. М. В'юненко стверджує, що за період операції підводні човни ЧФ потопили 6 німецьких транспортів і 2 пошкодили⁵⁷.

Л. Ємельянов у своїй монографії охарактеризував бойові дії підводних сил в операції як виключно напружені: за 28 діб було виконано 50 торпедних атак, потоплено 23(!) транспорти противника (52 482 брт). Автор зазначає, що найбільшого успіху досягнув підводний човен «Щ-201» (капітан-лейтенант П. Парамошкін), на рахунку якого було п'ять потоплених транспортів противника (12 540 брт)⁵⁸, хоча насправді за весь період операції «Щ-201» 12 травня в районі м. Олінька пошкодив десантний корабель «F-568» і, ймовірно потопив транспорт «Geiserix» (1309 т), раніше підбитий авіацією. Добився успіху «Щ-202», який потопив ліхтер «Elbe-5»⁵⁹.

У підсумку, під час Кримської операції у період від 11 квітня до 13 травня радянські підводні човни здійснили 22 походи, маючи так чи інакше контакт із супротивником. Вони здійснили 26 спроб атакувати конвої торпедами — понад 60% усіх атак, проведених ними у 1944 р.⁶⁰. Таким чином, сучасні дослідження спростовують наведені результати дій радянських підводних човнів на Чорному морі, вважаючи їх значно завищеними. Так, С. Жупанін підтверджує лише 7 потоплених і 2 пошкоджених судна⁶¹. За останніми даними, під час дій на ворожих комунікаціях під час Кримської наступальної операції у 26 торпедних атаках підводники домоглися тільки двох (!?) влучень, та й ті не призвели до загибелі цілей. Щоправда, згаданий танкер «Friderix», пошкоджений 11 травня «Л-4»⁶², до закінчення воєнних дій до ладу не був введений (за іншими даними⁶³ затонув біля п. Констанци), так що можна вважати його знищеним. Другою ціллю стала пошкоджена авіацією десантна баржа «F-130», покинута екіпажем, яку 12 травня потопив артилерією «С-33»⁶⁴.

Утім, не обійшлося без втрат. Так, у період 11–24 квітня під час дій на ворожих комунікаціях у районі м. Тарханкут загинув човен «Л-6» (капітан 3 рангу Б. Грем'яко)⁶⁵.

Загалом, під час операції «Adler» з евакуації сил з Криму у квітні–травні 1944 р. противником був проведений 141 ворожий конвой (утричі більше, ніж у березні), а протягом двадцяти днів травня — 110 (усього — 251 конвой), у яких для евакуації тільки живої сили зі стрілецькою зброєю (усього близько 125 000 німецьких та румунських військово-службовців, які перебували в Криму станом на 20 квітня), до 12 травня було евакуйовано морським та повітряним шляхом понад 116 000 осіб⁶⁶).

противник використав 72 середніх і малих транспортів, 130 самохідних і стільки ж несамохідних барж, 150 буксирів і значну кількість малих плавзасобів⁶⁷. За цей же період з кримських аеродромів було здійснено понад 1150 літако-вильотів транспортної авіації противника⁶⁸. Кораблі та судна німецько-румунсько-болгарського флоту, незважаючи на перевагу Чорноморського флоту в корабельному складі й авіації, загалом успішно забезпечували постачання кримського угруповання противника. Тільки у березні 1944 р. за наявності 14 великих суден місткістю 35 440 брт і значної кількості малих суден (36 944 брт) було доставлено на півострів 45,5 тис. т вантажів та 11-ту піхотну дивізію⁶⁹.

Отже, результати дій радянських підводних сил на ворожих комунікаціях під час Кримської операції 9 квітня — 12 травня 1944 р., порівняно із завданими противнику втратами авіацією та іншими силами флоту — 76 кораблів і суден, слід визнати незадовільними⁷⁰.

Таким чином, для боротьби з комунікаціями противника зі сприяння Червоної армії у боях за визволення Півдня України у 1943–1944 рр. застосовувалися різноманітні, зокрема, підводні сили флоту, що, за задумом командування, мало б забезпечити вплив на противника безперервно на всю глибину його комунікацій. Незважаючи на те, що під час операції ворожі морські сполучення були суттєво порушені, перервати їх не вдалося, перш за все, через брак сил, зокрема, малу кількість боєготових підводних човнів, що було викликано обмеженими ремонтними можливостями та збоями у матеріально-технічному забезпеченні. Це, у поєднанні з недоліками в оперативних розрахунках, суттєво знижувало частоту й тривалість використання підводних човнів на ворожих комунікаціях.

По-друге, разом з тим слід зазначити, що однією із суттєвих причин невдач радянських підводних човнів була їх технічна недосконалість, низький технічний рівень оснащення, озброєння і засобів ураження, передусім, торпед і мін, активними засобами виявлення цілей. Недосконалою була апаратура наведення торпедами, слабкою залишалася упродовж війни артилерія, у більшості човнів були відсутні ефективні зенітні автомати. Серйозною проблемою залишалася значна шумність радянських субмарин⁷¹.

По-третє, внаслідок недостатнього рівня бойової підготовки екіпажів, і перш за все, командирів⁷²; низького рівня навігаційно-гідрографічного та інших видів оперативного і бойового забезпечення; недостатнього, незважаючи на вжиті заходи, рівня взаємодії човнів з іншими силами, передусім, з авіацією, недоліків в управлінні силами, сильної ПЧО противника, ефективність дій підводних човнів під час боротьби на комунікаціях противника виявилася у край низькою.

По-четверте, недостатня кількість підводних човнів через віддаленість базування, вироблення ресурсу і обмежених можливостей ремонтної бази

не дозволили забезпечити належну масованість їх застосування та призводила до значної витрати частки їх автономності на розгортання у райони бойового призначення та на зворотній шлях.

У підсумку, зазначені чинники не дозволили з очікуваною ефективністю застосувати підводні човни для боротьби на комунікаціях противника на Чорному морі під час другого періоду радянсько-німецької війни. Утім, незважаючи на це, підводні човни Чорноморського флоту становили серйозну небезпеку для ворожих комунікацій, суттєво сковували дії сил флоту противника на театрі, чим сприяли діям військ Червоної армії у боях за визволення Півдня України у 1943–1944 роках.

¹ *Платонов А.В.* Борьба за господство на Черном море. — М., 2010. — С. 179.

² *Доценко В.* Флоты в локальных конфликтах второй половины XX века. — М., 2001. — С. 553.

³ *Соколюк С.М.* Дії підводних човнів Чорноморського флоту на комунікаціях противника під час визволення України у 1943 році // 70 років від початку визволення України від німецько-фашистських загарбників: Матеріали доповідей учасників науково-практичної конференції 21 листопада 2013 р. — Львів, 2013. — С. 93.

⁴ *Доценко В.* Назв. праця. — С. 552.

⁵ *Ачкасов В.И., Павлович Н.Б.* Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне. — М., 1973. — С. 302.

⁶ Там само. — С. 298.

⁷ *Соколюк С.М.* Назв. праця. — С. 94.

⁸ *Захар В.Р., Ничик Ю.М.* Подводные силы Черноморского флота. Издание второе, дополненное и переработанное. — Севастополь, 2012. — С. 110.

⁹ *Платонов А.В.* Советские боевые корабли 1941–1945 гг. III. Подводные лодки. — С-Пб., 1996. — С. 44.

¹⁰ ЦВМА, ф. 216, спр. 12782, арк. 266.

¹¹ *Ачкасов В.И., Павлович Н.Б.* Назв. праця. — С. 307; *Платонов А.В.* Борьба за господство на Черном море. — С. 217.

¹² *Доценко В.* Назв. праця. — С. 552.

¹³ Там само. — С. 554.

¹⁴ *Ачкасов В.И., Павлович Н.Б.* Назв. праця. — С. 307.

¹⁵ Там само. — С. 298.

¹⁶ *Емельянов Л.А.* Советские подводные лодки в Великой Отечественной войне. — М., 1981. — С. 110.

¹⁷ *Доценко В.* Назв. праця. — С. 554.

¹⁸ *Платонов А.В.* Борьба за господство на Черном море. — С. 216.

¹⁹ *Емельянов Л.А.* Назв. праця. — С. 110.

²⁰ Морозов М. Подводные лодки ВМФ СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Летопись боевых походов. Часть II. Черноморский флот. — М., 2003. — С. 20, 23, 24–25.

²¹ ЦВМА, ф. 79, спр. 39828, арк. 244–259.

²² Ачкасов В.И., Павлович Н.Б. Назв. праця. — С. 308.

²³ Соколюк С.М. Назв. праця. — С. 96.

²⁴ Доценко В. Назв. праця. — С. 554; Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. — С. 343.

²⁵ Ачкасов В.И., Павлович Н.Б. Назв. праця. — С. 312; Емельянов Л.А. Назв. праця. — С. 110; Захар В.Р., Ничик Ю.М. Назв. праця. — С. 110; Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. — С. 228.

²⁶ Вьюненко Н.П. Черноморский флот в годы Великой Отечественной войны. — М., 1957. — С. 296–297.

²⁷ Ачкасов В.И., Павлович Н.Б. Назв. праця. — С. 313.

²⁸ Боевой путь Советского Военно-Морского Флота / В.И. Ачкасов, А.В. Басов, А.И. Сумин и др. — 4-е изд., испр. и доп. — М., 1988. — С. 380.

²⁹ Жупанин С.О. Подводные лодки Черноморского флота в Крымской операции 1943–1944 гг. // Былые годы. — 2009. — № 4 (14). — С. 71.

³⁰ Захар В.Р., Ничик Ю.М. Назв. праця. — С. 112; Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. — С. 251.

³¹ Ачкасов В.И., Павлович Н.Б. Назв. праця. — С. 312; Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1961. — С. 645.

³² Захар В.Р., Ничик Ю.М. Назв. праця. — С. 111.

³³ Ванеев Г.И. 8 Ванеев Г.И. Черноморцы в Великой Отечественной войне. — М., 1978. — С. 374. — С. 339; Захар В.Р., Ничик Ю.М. Назв. праця. — С. 112.

³⁴ Ачкасов В.И., Павлович Н.Б. Назв. праця. — С. 314; Жупанин С.О. Назв. праця. — С. 71.

³⁵ Захар В.Р., Ничик Ю.М. Назв. праця. — С. 113.

³⁶ Платонов А.В. Борьба за господство... — С. 252.

³⁷ Захар В.Р., Ничик Ю.М. Назв. праця. — С. 112; Морозов М.Э., Кулагин К.Л. «Месь» Сталина. Советские подводные лодки типа «М». — М., 2010. — С. 66.

³⁸ Вьюненко Н.П. Назв. праця. — С. 321.

³⁹ Там само. — С. 302.

⁴⁰ Боевой путь... — С. 380; Доценко В. Назв. праця. — С. 554; Емельянов Л.А. Назв. праця. — С. 111.

⁴¹ Ачкасов В.И., Павлович Н.Б. Назв. праця. — С. 314; Емельянов Л.А. Назв. праця. — С. 111; Жупанин С.О. Назв. праця. — С. 71.

⁴² Ачкасов В.И., Павлович Н.Б. Назв. праця. — С. 314.

⁴³ Захар В.Р., Ничик Ю.М. Назв. праця. — С. 112.

⁴⁴ Там само. — С. 113; Платонов А.В. Борьба за господство... — С. 252.

⁴⁵ Ванеев Г.И. Назв. праця. — С. 339; Захар В.Р., Ничик Ю.М. Назв. праця. — С. 113.

⁴⁶ Платонов А.В. Борьба за господство... — С. 252.

⁴⁷ Морозов М.Э., Кулагин К.Л. «Месь» Сталина... — С. 133.

- ⁴⁸ Там само. — С. 153.
- ⁴⁹ Там само. — С. 113.
- ⁵⁰ *Вьюненко Н.П.* Назв. праця. — С. 317.
- ⁵¹ Крым в период Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов / Сост. И.П. Кондранов, А.А. Степанова. — Симферополь, 1973. — С. 381, 382.
- ⁵² Краснознаменный Черноморский флот. — М., 1979. — С. 242.
- ⁵³ *Ачкасов В.И., Павлович Н.Б.* Назв. праця. — С. 314.
- ⁵⁴ *Ванеев Г.И.* Назв. праця. — С. 339; История военно-морского искусства. Учебник / А.М. Гаккель, А.Н. Замчалов, К.В. Пензин. — Л., 1980. — С. 41.
- ⁵⁵ *Ачкасов В.И., Павлович Н.Б.* Назв. праця. — С. 314, 317.
- ⁵⁶ *Павлович Н.Б.* Развитие тактики военно-морского флота. Часть IV (Вторая мировая война). — М., 1990. — С. 332, 333.
- ⁵⁷ *Вьюненко Н.П.* Назв. праця. — С. 321.
- ⁵⁸ *Емельянов Л.А.* Назв. праця. — С. 113.
- ⁵⁹ *Платонов А.В.* Борьба за господство... — С. 44, 45.
- ⁶⁰ *Ванеев Г.И.* Назв. праця. — С. 339.
- ⁶¹ *Жупанин С.О.* Подводные лодки Черноморского флота... — С. 72.
- ⁶² *Морозов М.Э., Кулагин К.Л.* «Мечь» Сталина... — С. 145.
- ⁶³ *Богатырев С.В., Стрельбицкий К.Б.* Потери флотов противника на морских ТВД Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (Справочное издание). — Львов, 1992. — 88 с.
- ⁶⁴ *Платонов А.В.* Борьба за господство... — С. 253.
- ⁶⁵ *Морозов М.* Подводные лодки... — С. 22, 23; *Платонов А.В.* Борьба за господство... — С. 253; *Платонов А.В.* Советские боевые корабли... — С. 129.
- ⁶⁶ *Дёниц К.* Десять лет и двадцать дней. Воспоминания главнокомандующего военно-морскими силами Германии. 1935–1945 гг. / Пер. с англ. С.В. Лисогорского. — М., 2004. — С. 394.
- ⁶⁷ *Ачкасов В.И., Павлович Н.Б.* Назв. праця. — С. 312, 313.
- ⁶⁸ *Вьюненко Н.П.* Назв. праця. — С. 302.
- ⁶⁹ *Широкорад А.Б.* Черноморский флот в трех войнах и трех революциях / А.Б. Широкорад. — М., 2007. — С. 440, 441.
- ⁷⁰ *Лаврентьев Н.М. и др.* Авиация ВМФ в Великой Отечественной войне — М., 1983 // Электронный ресурс: http://militera.lib.ru/h/0/one/vvs_vmf.rar. — С. 100; *Платонов А.В.* Борьба за господство... — С. 530, 531.
- ⁷¹ *Морозов М.Э.* Советский подводный флот 1922–1945 гг.: О подводных лодках и подводниках / М.Э. Морозов, К.Л. Кулагин. — М., 2006. — 877 с.
- ⁷² *Платонов А.В.* Борьба за господство... — С. 252, 253.

Проведен анализ действий подводных сил Черноморского флота на коммуникациях противника в ходе боев Красной армии по освобождению Юга Украины в 1943–1944 гг.

Ключевые слова: *операція флота, коммунікації, морські пути сообщення, методи дій підводних лодок.*

The analysis of actions of submarine forces of the black Sea fleet is conducted on communications of opponent during the fights of Red army on liberation of South of Ukraine in 1943–1944.

Keywords: *operation of fleet, communications, sea-lanes of report, methods of actions of submarine boats.*

Олександр Уткін
(Київ)

КРИМСЬКА СТРАТЕГІЧНА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 р. ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ

У статті на основі аналізу значного фактичного матеріалу розкривається підготовка та хід Кримської стратегічної наступальної операції, героїзм і мужність воїнів Червоної армії, воєнне, політичне й економічне значення переможної битви.

Ключові слова: Червона армія, бойові дії, німецькі війська, Крим, Севастополь, Керч, Феодосія.

В результаті успішного наступу в 1943 р. радянські війська захопили плацдарм на південному березі Сиваша і на керченському півострові. Для остаточного звільнення Криму Ставка ВГК спланувала Кримську стратегічну наступальну операцію, проведена з 8 квітня по 12 травня 1944 р. військами 4-го Українського фронту (командуючий — генерал армії Ф. Толбухін), Окремої Приморської армії (командуючий — генерал армії А. Єременко) при сприянні Чорноморського флоту (командуючий — адмірал П. Октябрьський) і Азовської військової флотилії (командуючий — контр-адмірал С. Горшков). До складу 4-го Українського фронту входили 2-а гвардійська (командуючий — генерал-лейтенант Г. Захаров) та 51-а (командуючий — генерал-лейтенант Я. Крейзер) армії, 19-й танковий корпус, 116-й і 78-й укріпрайони, їх підтримували 8-а повітряна армія (командуючий — генерал-лейтенант авіації, а з 11 травня 1944 р. — генерал-полковник Т. Хрюкін) і військово-повітряні сили Чорноморського флоту, а Окрему Приморську армію — 4-а повітряна армія (командуючий — генерал-полковник авіації К. Вершинін). В межах цієї операції були проведені Перекопсько-Севастопольська і Керченсько-Севастопольська фронтові наступальні операції.

Радянські війська в Криму до початку операції налічували 470 тис. чол., 5982 гармати і міномети, близько 500 танків і самохідних артилерійських установок. У 4-й та 8-й повітряних арміях, що їх підтримували, нараховувалось 1250 літаків. Червоноармійські формування переважали ворога, особливо в бойовій техніці¹. Однак реальна кількість радянських військ і техніки у Криму була менша, оскільки вона зменшувалась в процесі бойових втрат і в результаті відправки в резерв ставки ВГК

9-ї пластунської, 66-ї гвардійської та 138-ї стрілецьких дивізій (10.4.1944 р.), 55-ї гвардійської стрілецької і 20-ї гірської стрілецької дивізій (23.4.1944 р.), 9-ї гвардійської Маріупольської і 236-ї винищувальної авіадивізій (28.4.1944 р.), 329-ї винищувальної авіадивізії (без літаків, 1.5.1944 р.)². Координація дій військ 4-го Українського фронту й Окремої Приморської армії покладалась на представників Ставки ВГК Маршалів Радянського Союзу К. Ворошилова і О. Василевського.

Окупаційні війська в Криму представляла 17-а армія вермахту (5 німецьких і 7 румунських дивізій) під командуванням генерал-полковника Є. Єнеке. Загалом вони нараховували 195 тис. чоловік, 3600 гармат і мінометів, 215 танків і штурмових гармат, їх підтримували до 150 літаків у Криму, а також авіація з аеродромів Румунії³. Збереженню кримських позицій керівництво Третього району надавало важливого значення. А. Гітлер особисто наказав військам обороняти Крим до останньої можливості, бо це сприяло тиску на Туреччину й утриманню в агресивному блоці Румунії та Болгарії. Кримське угруповання прикривало балканський стратегічний фланг німецько-фашистських військ і важливі морські комунікації, що проходили в Чорному морі⁴.

Мета Кримської операції полягала у нанесенні комбінованих ударів радянськими з'єднаннями у напрямку на Севастополь і Сімферополь з подальшим розчленуванням і розгромом німецьких військ на півострові, перекривши їм шляхи можливої евакуації. Ці потужні удари наносили 51-а армія з плацдарму за Сивашем, 2-га гвардійська армія з Перекопського перешийка та Окрема Приморська армія з Керченського плацдарму. 8 квітня 1944 р. більше 2 тис. гармат і мінометів 51-ї армії протягом 2,5 годин вели артпідготовку. Військово-повітряні формування наносили бомбово-штурмові удари. В 10 годин 30 хвилин з'єднання армії почали атаку. За 2 дні радянські війська, ведучи жорстокі бої, відкинули ворога на рубіж ішунських позицій. Гітлерівці залишили свої укріплення, оскільки могли реально потрапити в оточення. Замкнуті кільце оточення в змозі були окремі з'єднання 51-ї армії, які наносили активні глибокі удари по ворогу. Серед них виділявся 63-й стрілецький корпус (командир — генерал-майор П. Кошовий). 40-річний українець, майбутній Маршал Радянського Союзу уродженець Кіровоградщини, який успішно закінчив військову академію ім. М. Фрунзе (1939 р.), воював на різних фронтах, вміло керував наступаючими військами⁵. За 2 дні наступу вони взяли в полон 800 і знищили близько 3000 гітлерівців, 26 танків та 75 гармат⁶.

З перших же днів операції сухопутним військам активно допомагали авіація Чорноморського флоту (командуючий — генерал-лейтенант В. Єрмаченков) та повітряних армій. Вона бомбила німецькі війська в районі Армянська, Ішуня і Керчі, наносила удари по Феодосії та Судаку,

брала участь у прориві оборони військами 2-ї гвардійської армії на перекопському напрямку. 8 квітня 46 літаків Іл-2 23-го штурмового авіаполку майора І. Трушина під прикриттям 26 винищувачів 11-го гвардійського полку (командир Д. Денисов) штурмували вузли опору, артилерійські батареї і танки в районі Армянська⁷. В результаті успішного просування вперед 51-ї армії на тархан-каранківському й томашівському напрямках виникла можливість введення у прорив 19-го танкового корпусу, яким командував генерал-лейтенант танкових військ І. Васильєв. Червоноармійці корпусу з боями 11 квітня вибили німців з Джанкою.

Ранком 12 квітня корпус почав переслідувати гітлерівців, а об 11 годині вечора цього ж дня 79-а танкова бригада ввірвалась на північну околицю Сімферополя, за нею 26-а мотострілкова бригада. 101-а танкова бригада обійшла місто і ввірвалась в нього зі сходу. В боях за визволення Сімферополя червоноармійцям допомагали кримські партизани, 13 квітня радянські війська очистили місто від ворога, захопивши 10 ешелонів з озброєнням і боєприпасами, 400 т пального⁸.

У боях на Сивашському плацдармі й ішунському напрямку героїчні подвиги здійснили уродженець Дніпропетровська командир стрілецької роти 589-го стрілецького полку 216-ї стрілецької дивізії 51-ї армії капітан М. Аксютін, який разом із солдатами роти першими увірвалися спочатку в одну, а потім другу траншею, вибивши з них ворога. 9 квітня він загинув у бою. Уродженець Хмельниччини гвардії старший сержант командир кулеметного відділення О. Коробчук (262-й гвардійський стрілецький полк 87-ї гвардійської стрілецької дивізії 2-ї гвардійської армії) в бою 14 квітня 1944 р. закрит тилом амбразуру ворожого дзота, що сприяло виконанню бойового завдання. Капітану М. Аксютіну і старшому сержанту О. Коробчуку посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁹.

Окрема Приморська армія розпочала наступ з Керченського плацдарму 10 квітня. Ще до квітневого наступу бої за Керч мали затяжний і жорстокий характер, в яких загинуло багато червоноармійців та моряків. На відвойованій у ворога території Керченського півострова з 1 січня по 17 квітня 1944 р. за допомогою Азовської військової флотилії сюди переправили понад 73 тис. бійців і командирів, 777 гармат, 164 танки, 4872 автомашини. Через Керченську протоку інженерні частини спорудили канатну дорогу завдовжки 4 км, по якій з коси Чушка переправлялись вантажі для Окремої Приморської армії¹⁰. Вона взаємодіяла з 4-ю повітряною армією та Чорноморським флотом. Приморській армії допомагали кримські партизани та досвідчені офіцери-розвідники¹¹.

Виконання бойового завдання Окремої Приморської армії по розгрому східного угруповання 17-ї армії ворога з умовою, щоб остання не змогла

закріпитися на Ак-Монайських позиціях, передбачало прорив оборони гітлерівців в центрі. Це доручалось 11-му гвардійському стрілецькому корпусу (командир генерал-майор С. Рождественський) та 3-му гірському стрілецькому корпусу (командир генерал-майор Н. Шварьов, незадовго до наступу генерал-майор О. Лучинський був поранений). Поруч з правим сусідом — 3-м гірським стрілецьким корпусом наступав 16-й стрілецький корпус (командир генерал-майор К. Провалов) з метою оволодіти містом і портом Керч, сильно укріпленим вузлом оборони гітлерівців у населеному пункті Катерлез та висотами на захід та південний захід від Керчі. Потім корпус повинен був наступати у напрямку Феодосії, Ялти і Севастополя, тобто берегом Чорного моря. Операції Окремої Приморської армії планувались на глибину до 200 км і протягом 10–12 днів. Щоденний темп наступу становив 18–20 км¹².

Особливо жорстокі бої проходили на північній околиці міста, де 339-а та 383-я дивізії оточили близько 2 тис. солдат і офіцерів ворога. 691-й полк (командир — підполковник Н. Грачов) з ходу оволодів південними схилами гори Висока. Складалась сприятлива обстановка для посилення натиску шляхом введення в бій 225-ї морської стрілецької бригади на чолі з полковником І. Власовим, яку підтримали вогнем корпусної артилерії та артилерії з кораблів Чорноморського флоту. Пройшовши між позиціями 694-го та 691-го полків, бригада зробила глибокий обхід ворога і зосередилась на південних схилах гори Мітрідат. До 6-ї години ранку 11 квітня 1944 р. Керч була звільнена від окупантів¹³. Радянські війська взяли понад 1 тис. полонених, більше 2-х тис. загинули на баржах при спробі вийти в море¹⁴. 17 частинам і з'єднанням, що відзначились при прориві оборони та звільненні міста і фортеці, присвоєно почесне найменування «Керченських». За мужність і героїзм, виявлений у боях за Керч більше 10 тис. радянських воїнів нагороджено орденами і медалями. 14 вересня 1973 р. Керчі присвоєно звання «Місто-Герой» із врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка»¹⁵.

12 квітня 227-а (командир — полковник Г. Василенко), 383-я стрілецькі дивізії, інші формування наступали на Феодосію. Під час штурму міста ворожий гарнізон чинив сильний опір, перетворивши кожний будинок у вогневу точку. Вулиці були забарикадовані. Зустрічалось багато протитанкових мін, які знешкоджували сапери під прикриттям стрілецьких підрозділів. Горіли будинки, заводи, порт. У таких умовах, долаючи спротив ворога, радянські воїни ранком 13 квітня 1944 р. звільнили Феодосію, захопивши тисячі одиниць зброї, 18 паровозів, більше 300 вагонів, склади боєприпасів та пального. Близько 1500 солдат і офіцерів ворога здались у полон¹⁶.

За визволення Феодосії Наказом Верховного Головнокомандуючого від 24 квітня та 4 травня 1944 р. присвоєно почесні найменування

«Феодосійських» 383-й стрілецькій дивізії, 224-му окремому полку, 29-й окремій мінометній інженерній бригаді, 19-му моторизованому понтонно-мостовому батальйону, 8-му гвардійському та 47-му штурмовим авіаційним полкам Військово-Повітряних Сил Чорноморського Флоту, 249-му винищувальному авіаційному полку¹⁷. Частини 4-го Українського фронту 13 квітня звільнили Євпаторію, 14–15 — Бахчисарай, Судак і Алушту, а 16 квітня — Ялту. 18 квітня 1944 р. рішенням Ставки ВГК Окрему Приморську армію перетворено в Приморську армію і включено до складу військ 4-го Українського фронту. Генерал армії А. Єременко був призначений командуючим військами 2-го Прибалтійського фронту, а Приморську армію очолив генерал-лейтенант К. Мельник¹⁸.

Після визволення значної території Криму від окупантів в їх розпорядженні залишився Севастопольський укріпрайон. Для збереження Севастополя гітлерівці облаштували три оборонні рубежі, кожний з яких мав дві–три траншеї, захищені великою кількістю інженерних споруд із землі та каміння. Німці зміцнили старі оборонні укріплення, побудовані в 1941–1942 рр., використали природні перешкоди — скелі, ланцюг гірських висот, які на півночі з'єднувались із Сапун-горою. Перший оборонний рубіж знаходився в 7–10 км від міста і проходив по висотах 192,0, 256,2, гора Сахарна голівка, східним схилам Сапун-гори і безіменним висотам західніше Балаклави. Найсильнішим вузлом опору гітлерівців була Сапун-гора, що прикривала підступи до міста з південного сходу. На її схилах розташовувались шість ярусів траншей з вогневими точками, ходами сполучень і мінними полями, обнесеними декількома рядами колючого дроту. Поряд з Сахарною голівкою грізною перешкодою на шляху наступу наших військ були Макензієві гори. 3 квітня 1944 р. гітлерівці на севастопольському плацдармі зосередили понад 72 тис. солдат і офіцерів, 2100 гармат і мінометів, 2400 кулеметів, 50 танків, 80 літаків¹⁹.

Район Севастополя обороняли з'єднання 49-го та 5-го армійських корпусів 17-ї німецької армії, у складі 8-и дивізій (в тому числі і румунських), зведених в бойові групи. Загальна довжина зовнішнього обводу оборони ворога становила близько 29 км, на 1 км фронту налічувалось до 2 тис. чол. та 65 гармат і мінометів. На кожен нашу стрілецьку роту, що діяла в першому ешелоні наступу, приходилось у середньому 32 кулемети та 15 мінометів ворога. З приводу оборони міста командуючий німецькими військами в Севастопольському укріпрайоні генерал-полковник Альмедінгер у зверненні до військ писав: «Я отримав наказ захищати кожен п'ядь севастопольського плацдарму. Його значення ви розумієте. Жодне ім'я в Росії не вимовляється з більшою повагою ніж Севастополь. Іменем фюрера я вимагаю, щоб всі оборонялись в повному

сенсі цього слова, щоб ніхто не відступав. Нагадую, що мій наказ про розстріл на місці тих, хто залишить свої позиції, залишається в повній силі»²⁰.

Сильну німецьку оборону Севастопольського укріпрайону подолати з ходу радянські війська не могли і зупинились. На їх правому фланзі діяла 2-а гвардійська армія, в центрі 51-а армія, на лівому фланзі Приморська армія. Війська Приморської та 51-ї армій повинні були наносити головний удар фронту по севастопольському угрупованню ворога. Підготовка до вирішального штурму відбувалась з 15 квітня по 4 травня, в якій враховувались насиченість оборони довгочасними оборонними спорудами і щільність вогню, гірська місцевість. Виходячи з досвіду минулих боїв, в усіх батальйонах і полках створювались штурмові групи та загони з добре підготовлених до самостійних дій солдат, сержантів та офіцерів. Кожна група націлювалась на певний об'єкт, вивчала підступи до нього, систему вогню й загороджень. На спеціальних учбових полях відпрацьовувалась взаємодія з артилерією, порядок і послідовність бойових дій.

Велике навантаження в цей період несли інженерні частини, будуючи командні пункти і мости, розчищаючи і розширюючи гірські дороги. Перед особовим складом виступали учасники оборони Севастополя 1941–1942 рр., які відзначали особливості боротьби різних родів військ у специфічних умовах Криму. Велась велика політико-виховна робота в усіх частинах і з'єднаннях. Підготовку та планування операцій контролював Генштаб Червоної армії, пропонуючи свої варіанти їх проведення.

З метою ретельного вивчення оборони Сапун-гори у квітні на її схилах декілька разів побувала група розвідників на чолі зі старшим сержантом С. Єлагіним — уродженцем Донбасу (1376-ий полк 417-ої стрілецької дивізії). Для виявлення вогневих точок розвідники закидали гранатами 5 кулеметних розрахунків. За сміливість і доставлені цінні дані командир полку нагородив С. Єлагіна медаллю «За відвагу». Група розвідників із цього ж полку, яку очолив Г. Івашкевич, непомітно проникла на Сапун-гору, знищила дозор, кулеметну точку і взяла «язика». Виявивши розвідників, німці відкрили по них вогонь. Троє із групи були вбиті. Тоді Г. Івашкевич гранатами знищив гітлерівців одного із бліндажів і до ранку відбивав спроби німців захопити інженерну споруду. Наступної ночі до сміливця пробилася розвідгрупа полку і визволила тричі пораненого воїна, який зібрав важливі відомості про організацію німецької оборони²¹.

Підготовка до штурму Севастополя включала не лише військові навчання особового складу, а й напружені наступальні бої для покращення позицій радянських військ. Так, у смузі наступу 16-го стрілецького корпусу Приморської армії ключовою вважалась безіменна висота, що прикривала місто з південного сходу. Її оточували лінії траншей, дротяні

загородження, мінні поля, доти та дзоти. На світанку атаки на німецькі укріплення почали штурмові загони 383-ї стрілецької дивізії і 225-ї морської стрілецької бригади, які подолавши шквальний вогонь ворога, захопили висоту і відбивали неодноразові контратаки гітлерівців. У цьому бою ефективну допомогу червоноармійцям і морякам надав 1-й батальйон 1133-го полку 383-ої стрілецької дивізії, який ввірвався з лівого флангу в бойові порядки гітлерівців і примусив їх відступати. На жаль, під час бою загинув командир цього батальйону майор А. Генівський — уродженець м. Шпола Черкаської області²². 27 квітня 225-а морська стрілецька бригада у взаємодії з 694-м полком 383-ї стрілецької дивізії в результаті стрімкого і рішучого штурму оволоділа фортом на південний захід від Балаклави. Більшість захисників гарнізону була знищена, частина з них відступила. Залишені у фортеці 10 гармат і декілька тисяч снарядів радянські воїни використали для відбиття німецьких контратак²³.

5 травня 1944 р. першими розпочали штурм Севастополя формування 2-ї гвардійської армії, які наносили допоміжний удар у напрямку Макензеві гори, Східний берег, Північна бухта. Потім армія повинна була форсувати Північну бухту й оволодіти північною частиною Севастополя. В результаті проведеної потужної артилерійсько-авіаційної підготовки, великої щільності вогню, наступального пориву гвардійців німецьке командування дійшло до висновку, що радянські війська головний удар нанесуть у район Північної бухти і почало стягувати сюди підкріплення з інших ділянок оборони. Перейшовши до наступу, 13-й, 54-й, 55-й стрілецькі корпуси прорвали першу траншею оборони ворога, який відчайдушно захищався. На кінець 2-го дня боїв вони просунулися вперед всього на 2 км. Головну оборонну смугу Севастопольського укріпрайону радянські війська не прорвали. Війська 2-ї гвардійської армії продовжували вести важкі бої за кожний виступ, печеру, ділянку на кам'яних схилах Бельбекського укріпленого рубежу. 7 травня вдалося захопити Макензеві гори, Східний Інкерманський маяк і ряд проміжних висот. Наступного дня зовнішній оборонний обвід Севастополя був прорваний остаточно. В цих боях відзначились 264-й полк 87-ї гвардійської стрілецької дивізії. Вміло діяла штурмова група А. Неудахіна, сформована із особового складу 3-го батальйону, яка в числі перших ввірвалася на станцію Макензеві гори²⁴.

Наприкінці дня 8 травня 87-а гвардійська стрілецька дивізія підійшла до берега Північної бухти. А в ніч на 9 травня частини 24-ї гвардійської стрілецької дивізії зайняли центр Північної бухти. Ранком 9 травня 87-а гвардійська стрілецька дивізія почала блокувати доти і дзоти на південно-східному березі Північної бухти, розвиваючи наступ уздовж

залізниці на Севастополь. Решта сил корпусу форсувала Північну бухту. Тут проявили масовий героїзм солдати, сержанти й офіцери радянських військ, діючи сміливо і відважно, з метою ефективно виконати накази командирів. Під жорстоким артилерійським і рушнично-кулеметним вогнем біля 2-х км водного рубежу бухти подолала 5-а стрілецька рота 7-го гвардійського стрілецького полку, використавши для переправи човни, плоти, різні дерев'яні засоби. Рота почала бій з ворогом і забезпечила переправу інших підрозділів²⁵.

Збивши пліт із підручних матеріалів, рядовий Тітов з групою бійців самостійно добрались до протилежного берега бухти. Рядовий 1275-го гвардійського стрілецького полку Рябошлик із нового поповнення, не дочекавшись чергової посадки на пліт, знайшов дерев'яні двері і на них переправився на південний берег бухти. Автоматник Нарядов одним із перших подолав водний рубіж, знайшов там невеличку шлюпку і під ворожим вогнем сім разів переправлявся через бухту як зв'язківець. Під прикриттям артилерії гвардійці батальйону під командуванням старшого лейтенанта Блінова за 20 хв. робили плоти і переправлялись на протилежний берег. 3-му стрілецькому батальйону поставили завдання вночі на човнах добратись на півострів біля виходу із Північної бухти і зайняти кругову оборону, не давши гітлерівцям можливості вийти із Севастополя морем. Воїни з честю виконали цей наказ. За період боїв на цьому півострові мінометники потопили 7 легких транспортів ворога²⁶.

7 травня 1944 р. о 10 год. 30 хв. після півторагодинної артилерійської та авіаційної підготовки почали наступ 51-а і Приморська армії. За рішенням командуючого Приморської армії генерал-лейтенанта К. Мельника протягом ночі перед атакою були зроблені проходи в мінних полях, проведена розвідка боєм. Прорив оборони гітлерівців здійснювали 3-й гірський стрілецький корпус, яким знову командував, повернувшись із госпіталю генерал-майор О. Лучинський та 16-й стрілецький корпус, що наступали в напрямку Карань, висота 112,1, Омега. Допоміжний удар наносив правий фланг армії в обхід Сапун-гори з півдня. У смузі наступу 16-го корпусу морських піхотинців підтримали з повітря ескадрильї наших штурмовиків ІЛ-2, а з моря — артилерія Чорноморського флоту. Незважаючи на те, що ворог мужньо захищався, моряки захопили першу траншею. Для посилення успішного наступу в бій була введена 383-я стрілецька дивізія²⁷.

Тут відзначився 696-й полк, зокрема 2-й батальйон, яким командував старший лейтенант К. Ложкін — майбутній Герой Радянського Союзу. Наступ цього підрозділу гальмувала невелика добре укріплена висота, яку з ходу бійці не взяли. Тоді комбат, демонструючи нову фронтальну атаку, вирішив охопити висоту зліва і справа, пославши в обхід 2 групи, які

очолювали старші лейтенанти Гринченко і Чукасов. Помітивши наступ цих груп, німці почали маневр своїми кулеметними розрахунками. І в цей час комбат повів бійців в атаку з фронту, оволодівши висотою. Частини корпусу повністю очистили від ворога південно-західні схили безіменних висот західніше Балаклави і висот на схід від гори Каябаш. У другій половині дня 7 травня при підтримці танків і самохідних гармат ворог здійснив до 10 контратак, які відбили радянські формування²⁸.

Корпуси Приморської армії, що діяли по сусідству з 51-ю армією, 7-го травня штурмом оволоділи Сапун-горою і висотою Сахарна голівка. В цьому штурмі кожний крок радянських воїнів був подвигом, бо вони діяли під ураганим вогнем ворога. У 1-му ешелоні 51-ї армії наступали 3 дивізії 63-го стрілецького корпусу та 11-го гвардійського стрілецького корпусу. Напружені бої вели радянські війська і 8 травня. До 15 години 9 травня 1944 р. частини 87-ї та 24-ї гвардійських стрілецьких дивізій прорвали внутрішній Севастопольський обвід і, обійшовши Північну бухту з південного сходу, спільно зі з'єднаннями 55-го стрілецького корпусу 2-ї гвардійської армії та 1-го гвардійського стрілецького корпусу 51-ї армії оволоділи Корабельною стороною. В кінці дня 9 травня спільними зусиллями військ 2-ї гвардійської, 51-ї та Приморської армій у взаємодії з Чорноморським флотом Севастополь був повністю звільнений від окупантів²⁹. За мужність і героїзм, проявлені при визволенні Севастополя, тисячі радянських воїнів нагороджено орденами і медалями, багатьом присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Серед Героїв Радянського Союзу українець — лейтенант М. Гужва, башкир — гвардії майор М. Гарєєв (двічі Герой Радянського Союзу), узбек — рядовий Д. Бабажанов та інші. Імена Героїв Радянського Союзу викарбувані на мармурових дошках пам'ятника «Слава» на Сапун-горі. Сюди ж занесено 220 частин і з'єднань, що брали участь у визволенні Севастополя. Наказом Верховного Головнокомандуючого 119 частинам і з'єднанням, які особливо відзначились у боях за місто, присвоєно найменування «Севастопольських». У 1945 р. Севастополю присвоєно звання «Місто-герой». У 1965 р. вручено орден Леніна та медаль «Золота Зірка», а Чорноморський флот нагороджено орденом Червоного Прапора³⁰.

Із Севастополя рештки німецько-фашистських військ відступили на мис Херсонес, де використали для оборони заздалегідь підготовлені потужні споруди. Вони намагались стримати натиск радянських формувань і планомірно евакуюватись морем. Оборонний вал німців включав двохярусну систему вогню, суцільні дротяні загородження, 10 артилерійських батарей, міномети. Перед укріпвалом знаходилась відкрита місцевість і подолати таку оборону з ходу радянські формування не зуміли.

Вночі і вдень 11 травня червоноармійці та моряки готувались до штурму, вели активну розвідку. 12 травня з'єднання 51-ї та Приморської армій у взаємодії з 19-м танковим корпусом раптово атакували гітлерівців і прорвали їх оборону. Німці відступили на останній рубіж кримської землі — перешийок мису Херсонес, стягнувши сюди всю наявну техніку, але зупинити наступ радянських військ не могли і тисячами стали здаватися в полон. Опинився в полоні і командуючий 5-м німецьким армійським корпусом генерал-лейтенант Г. Бьоме, війська якого у свій час першими вступили в Париж й урочисто пройшли під Триумфальною аркою. Г. Бьоме і А. Гітлер поставили свої підписи під актом капітуляції Франції.

Але війна у Франції істотно відрізнялась від бойових дій на території СРСР, зокрема у Кримській стратегічній наступальній операції, яка частково проводилась у гірській місцевості і в ній брали участь сухопутні війська, авіація і військово-морські сили. Чорноморський флот порушував ворожі комунікації, використовуючи для цього підводні човни, бомбардувальну та мінно-торпедну авіацію, штурмову авіацію і торпедні катери. Одночасно флот забезпечував безпеку радянських комунікацій. Щоденно авіація флоту бомбила позиції ворога, топила кораблі і транспорти, що підвозили чи евакуювали війська з Криму. 5 травня 5 торпедоносців на чолі з командиром 5-го авіаполку майором М. Буркіним під прикриттям винищувачів завдали удару по конвоям у районі Євпаторії і потопили транспорт з військами. Через деякий час інша група торпедоносців з цього ж полку, яку вів лейтенант В. Ольховик, нанесла повторний удар по тому ж конвою і потопила ще один транспорт з живою силою та технікою. Особливо результативно діяла авіація 10 травня, коли німецькі кораблі вивозили свої війська із Севастополя. В цих боях брала участь майже повним складом 11-а штурмова (командир — підполковник Д. Манжосов), 13-а пікіруючих бомбардувальників (командир — підполковник І. Караулов), 2-а мінно-торпедна (командир — полковник В. Конарев) авіадивізії і частина сил 4-ї винищувальної авіадивізії (командир — полковник І. Любимов). Вони потопили 25 кораблів і транспортів з військами, в тому числі 2 великих дизель-електроходи «Теля» та «Тотіла». Загалом авіація Чорноморського флоту в Кримській операції провела 6223 літако-вильоти, із них 4500 для дій на морських комунікаціях. Було знищено 68 і пошкоджено 55 суден та кораблів³¹.

При евакуації ворожих військ з Севастополя велику активність проявили радянські бойові кораблі та підводні човни. Так, підводний човен «Щ-215» (командир — капітан 3-го рангу В. Гришаков) артилерійським вогнем потопив шхуну, а човен «С-33» (командир — капітан 3-го рангу Б. Алексеев) десантну баржу. За час проведення Кримської операції підводні човни знищили 8 транспортних суден і 5 кораблів охорони,

потопили 2 транспорти, 1 бойовий корабель. Ефективно діяли торпедні катери, об'єднуючись у групи по 2–5 катерів. В результаті боїв, проведених різнорідними силами Чорноморського флоту з 9 квітня по 12 травня 1944 р., було потоплено більше 100 кораблів і суден ворога, пошкоджено біля 60. За даними штабу 17-ї німецької армії тільки з 3 по 13 травня під час евакуації морем із Криму загинули близько 42 тис. солдат і офіцерів. Ратний подвиг моряків Чорноморського флоту гідно оцінила Батьківщина. 23 із них присвоєно звання Героя Радянського Союзу³².

Закінчення Кримської стратегічної наступальної операції і звільнення півострова 12 травня 1944 р. від окупаційних військ мало велике економічне й політичне значення, був ліквідований останній великий плацдарм ворога, що загрожував тилу фронтів на Правобережній Україні. У Криму зазнав нищівної поразки оперативно-стратегічний план воєнної кампанії А. Гітлера. Втрата кримського плацдарму ослабила південний фланг німецького фронту. В результаті перемоги різко змінилась стратегічна обстановка на Чорноморському театрі воєнних дій, були звільнені значні сили для подальших наступальних операцій Червоної армії. Чорноморський флот повернув собі головну військово-морську базу Севастополь, що сприяло повному контролю басейну Чорного моря.

Кримська операція, будучи заключною в зимово-весняному наступі радянських військ у 1944 р., проводилась на порівняно невеликій території — близько 26 тис. кв. км., мала винятково напружений і жорстокий характер. З обох сторін в ній взяли участь до 700 тис. чол., велика кількість бойової техніки. Завдяки мужності і героїзму радянських воїнів, якими командували талановиті й добре підготовлені у військовому відношенні командири та воєначальники, було розгромлено майже 200 тис. німецько-румунського угруповання у Криму, ворог втратив на суші до 100 тис. чол., в тому числі майже 62 тис. полоненими³³. Близько 32 тис. солдат і офіцерів зі складу окупаційних військ встигли евакуюватися із Криму³⁴. Майже вся бойова техніка ворога дісталася Червоній армії. Крім того, авіація і кораблі Чорноморського флоту потопили велику кількість суден ворога з військами та вантажами. Значні втрати понесли й радянські формування — 17 754 чоловіки вбитими і 67 065 пораненими³⁵. Багато частин і з'єднань отримали почесні найменування міст, які вони визволяли. 40 тис. воїнів — визволителів Криму було нагороджено орденами і медалями, 138 чоловік стали Героями Радянського Союзу³⁶.

- ¹ Великая Отечественная война 1941–1945. Краткий исторический очерк / Под ред. П.А. Жилина. — М., 1985. — С. 155.
- ² Русский архив: Великая Отечественная. Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы 1944–1945гг. / Под ред. В.А. Золотарева. — Т. 23 (12–4). — М., 2001. — С. 144, 159, 162, 174, 178.
- ³ Україна у полум'ї війни 1941–1945 / Голова ред. кол. П.П. Панченко. — К., 2005. — С. 336–337.
- ⁴ Командиры Второй мировой войны. Энциклопедия военного искусства / Авт.-сост. А.Н. Гордиенко. — Минск, 1997. — С. 480–485.
- ⁵ Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / Під ред. О.І. Кузьмука. — К., 2001. — С. 383.
- ⁶ Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945 / Під ред. П.П. Панченка. — К., 2000. — С. 330.
- ⁷ Ванеев Г. Действия Черноморского флота на коммуникациях противника в Крымской операции / Г. Ванеев // Военно-исторический журнал. — 1974. — № 5. — С. 30.
- ⁸ Україна у полум'ї війни 1941–1945. — С. 337–338.
- ⁹ Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2 т. — Т. 1 / Пред. ред. кол. И.Н. Шкадов. — М., 1987. — С. 36, 372.
- ¹⁰ Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. — С. 330.
- ¹¹ Колтунов В., Исаев С. Крымская операция в цифрах / В. Колтунов, С. Исаев // Военно-исторический журнал. — 1974. — № 5. — С. 39.
- ¹² Командиры Второй мировой войны. Энциклопедия военного искусства. — С. 313.
- ¹³ Провалов К.И. В огне передовых линий / К.И. Провалов. — М., 1981. — С. 317.
- ¹⁴ Малкин В.М. От Керчи до Севастополя: записки политработника / В.М. Малкин. — Симферополь, 1984. — С. 95.
- ¹⁵ Україна у полум'ї війни 1941–1945. — С. 339.
- ¹⁶ Провалов К.И. Назв. праця. — С. 325.
- ¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Кримська область / Голова ред. кол. П.Т. Тронько. — К., 1974. — С. 640.
- ¹⁸ Русский архив: Великая Отечественная. Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы 1944–1945гг. — С. 731, 734.
- ¹⁹ Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Кримська область. — С. 188.
- ²⁰ Провалов К.И. Назв. праця. — С. 338.
- ²¹ Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. — С. 331.
- ²² Малкин В.М. Назв. праця. — С. 112.
- ²³ Провалов К.И. Назв. праця. — С. 341.
- ²⁴ Картавцев И. Прорыв Севастопольского укрепрайона / И. Картавцев // Военно-исторический журнал. — 1974. — № 5. — С. 45.
- ²⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы. В 3 т. — Т. 3 / Сост. П.И. Денисенко и др. — К., 1985. — С. 84.
- ²⁶ Там само. — С. 84–85.
- ²⁷ Провалов К.И. Назв. праця. — С. 342.
- ²⁸ Там само. — С. 343.

²⁹ Картавцев И. Назв. праця. — С. 46.

³⁰ Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Кримська область. — С. 189.

³¹ Ванев Г. Назв. праця. — С. 31.

³² Там само. — С. 34.

³³ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь / Г.Ф. Кривошеев и др. — М., 2009. — С. 142–143.

³⁴ Командиры Второй мировой войны. Энциклопедия военного искусства. — С. 488.

³⁵ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. — М., 2009. — С. 143.

³⁶ Україна у полум'ї війни 1941–1945. — С. 346.

В статтє на основе анализа значительного фактического материала раскрывается подготовка и ход Крымской стратегической наступательной операции, героизм и мужество воинов Красной армии, военное, политическое и экономическое значение победной битвы.

Ключевые слова: Красная армия, боевые действия, немецкие войска, Крым, Севастополь, Керчь, Феодосия.

The paper analyses significant actual material and describes training and the course of the Crimean strategic offensive operation. It also reveals the heroism and courage of the soldiers of the Red Army, military, political and economic importance of the victorious battle.

Keywords: The Red Army, fighting, German troops, Crimea, Sevastopol, Kerch, Feodosiya.

Юрій Фасольняк
(Кривий Ріг)

1941 р. ЛИПНЕВА КРИЗА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ: ОПЕРАТИВНІ АСПЕКТИ

У статті на основі доступних архівних матеріалів та літератури аналізуються зміни в оперативно-стратегічних умовах та задумах воюючих сторін, які відбулися внаслідок прориву німецькими військами лінії «Сталіна» в Україні у липні 1941 р.

Ключові слова: *Південно-Західний фронт, група армій «Південь», лінія «Сталіна», операція, прорив, оборона Києва, оточення.*

Одна із вимог воєнного мистецтва передбачає, що потрібно приймати найбільш доцільні рішення тільки спираючись на об'єктивну оцінку сил противника, ймовірний характер його дій та можливості своїх військ на тому чи іншому етапі операції¹. У цьому відношенні Велика Вітчизняна війна має чимало прикладів. Як у радянській, так і в сучасній вітчизняній літературі накопичено чимало історіографічного матеріалу, який дозволяє об'ємно і всебічно вивчати події Великої Вітчизняної війни, а головне — зосередитися на окремих її аспектах. Думається, що одним із таких моментів, який мав винятковий характер для розуміння подальшого ходу подій на Південно-Західному фронті влітку 1941 р., став прорив лінії «Сталіна» німецькими військами. Ряд дослідників небезпідставно пов'язують з цим завершення перших прикордонних операцій і перехід до нового етапу боротьби на Україні². Як наслідок цього, відбулися суттєві корективи в оперативно-стратегічних рішеннях обох сторін. І якщо командування Південно-Західного фронту змушене було вносити такі корективи із самого початку війни, то для групи армій «Південь» — це виявилось першим серйозним уточненням її цілей в Україні. Не можна сказати, що в літературі ця подія обділена фактологічним описом. Як приклад, можна навести роботи В. Анфілова, М. Грецова, І. Мощанського та багатьох інших³. Однак усі вони, так чи інакше, торкалися цього питання побіжно, залишаючи осторонь такі важливі нюанси, як наприклад, втручання Гітлера у дії командування групи армій «Південь» у липні 1941, або аналіз рішень командування Південно-Західного фронту цього ж періоду. Сьогодні, з появою нових документів, є сенс ще раз подивитися на звичайні, добре відомі нам речі, й визначити деякі акценти, пов'язані з цією подією.

На початку липня 1941 р. перша танкова група Клейста вийшла на оперативний простір, розколовши Південно-Західний фронт на два угруповання: на півночі залишалася 5-а армія (Коростенський УР), на півдні — 6-а, 26-а і 12-а (Остропольський та Летичівський УР). Розрив шириною у 70 км відкрив перед противником шлях на Київ та водночас поставив у скрутне становище лівофлангові армії Південно-Західного фронту: у випадку повороту німецьких танкових дивізій з-під Житомира у бік Білої Церкви або з-під Бердичева на Умань 6-й і 12-й арміям могло загрожувати оточення. При цьому, як київський, так і білоцерківський та уманський напрямки були слабо прикритими радянськими військами. А головне командування Південно-Західного фронту опинилося перед фактом провалу своїх планів організувати стратегічну оборону в межах старого кордону на лінії «Сталіна». На порядок денний постало питання захисту безпосередньо Києва.

Оцінивши наміри ворога, за наказом командування Південно-Західного фронту, в районі Бердичева — Новгород-Волинського радянські війська завдали контрудари, змусивши противника тимчасово перейти до оборони. Підрозділи 5-ї армії генерала М. Потапова перехопили шосе між Новгород-Волинським і Житомиром та відрізали 3-й моторизований корпус від основних сил. До 17 липня противник був позбавлений можливості користуватися житомирським шосе для пересування своїх військ на Київ⁴. У подальшому контратаки 5-ї армії тривалий час не дозволяли командуванню групи армій «Південь» здійснити нарощування удару у південно-східному напрямку для оточення 6-ї і 12-ї армій⁵.

Південніше, зусиллями радянської 6-ї армії було зупинено наступ німецького 48-го моторизованого корпусу: в Бердичеві до оборони перейшла його 11-а танкова дивізія⁶. У штабі групи армій «Південь» змушені були відмовитися на деякий час від запланованої її заміни на 60-у моторизовану дивізію, яка також втягнулася в оборонні бої на підступах до Бердичева. Звісно, що таке становище не могло не хвилювати німецьке командування. Виникла реальна загроза зриву в проведенні подальших операцій. Кілька днів тривали переговори між А. Гітлером і військовими. Врешті-решт 10 липня А. Гітлер прийняв рішення відмовитися від наступу на Київ та зосередити основні зусилля на оточенні армій лівого крила Південно-Західного фронту, а саме: 6-ї, 26-ї і 12-ї армій. Щоправда, реалізація такого задуму наштовхнулася на серйозну опозицію, насамперед в особі командуючого групи армій «Південь» Г. Рунштедта. Навіть після виданого 10 липня фюрером розпорядження — відмовитися від захоплення Києва, Г. Рунштедт ще певний час не залишав надії на успішність наступу, а тому прямого наказу своїм військам не віддавав. Командиру 3-го моторизованого корпусу, дивізії

якого рвалися до столиці України, було надано право самостійного вибору⁷. Однак генерал Е. Маккензен не наважився піти всупереч волі фюрера.

Отже, згідно із внесеними уточненнями у плани групи армії «Південь», перша танкова група Клейста за підтримки частини військ 6-ї армії генерала В. Рейхенау повертала у південному та південно-східному напрямках: з-під Бердичева на Умань — 48-й моторизований корпус, з-під Києва вздовж Дніпра на південь — 3-й моторизований корпус, з-під Житомира на Білу Церкву — 14-й моторизований корпус. На півдні танкові з'єднання Е. Клейста повинні були з'єднатися з 11-ю армією генерала О. Шоберта і замкнути кільце оточення приблизно в районі Умані. Щодо Києва, то групі армій «Південь» було наказано прикритися піхотними дивізіями і перейти до оборони. Для продовження наступу група армій у липні була посилена 8 німецькими дивізіями із резерву ОКХ і 3 італійськими дивізіями (з 20 липня)⁸.

У період між 8 і 12 липнем німецьке командування здійснило перегрупування своїх сил. У район Житомира був висунутий 14-й моторизований корпус. 13 липня його 9-а танкова дивізія, слідом за якою рухалися два полки дивізії СС «Вікінг», розпочала наступ на Білу Церкву, і вже о 23 годині зайняла с. Котлярка⁹. Водночас назрівав перелом у районі Бердичева. Результати контрудару радянських військ хоч і мали певний успіх, але в цілому були невтішними. 9, 10, 11 липня війська 6-ї армії вели вперті наступальні бої, атакуючи Бердичів з трьох боків: група «Казатін» — зі сходу, група Огурцова — із заходу, група Фотченка — із півдня¹⁰. Окремим тактичним загонам вдалося вийти у тил противника і перерізати дорогу Бердичів — Чуднів, а у деяких випадках й увірватися до Бердичева, однак захопити і утримати місто так і не вдалося. Вже 13 липня з'явилися перші ознаки того, що наступальні можливості 6-ї армії будуть незабаром вичерпані, і подальше її перебування в Остропольському укріпленні може обернутися повним розгромом. Командуючий 6-ї армії генерал-лейтенант І. Музиченко змушений був констатувати: «В районі наміченого удару армією були використані усі наявні засоби... вдалося тільки стримувати ворога та не допустити його поширення у напрямку Козятина і Фастова»¹¹. У Військову Раду Південно-Західного фронту ним була направлена доповідь, зміст якої містив пропозицію відвести армію на новий протитанковий рубіж Половецьке, Хажин, Махнівка, Гулевці, зберігаючи ліктьовий з Летичівським УРом (12-а армія), з подальшим основним завданням — оборона Фастівського — Козятинського напрямку¹². Усі населені пункти, вказані генералом, розташовувалися з півночі на південь від Бердичева до Вінниці, і точно відповідали наступальним намірам противника. Частково саме цим

генерал І. Музиченко зумів передбачити подальші дії ворога. Однак штаб фронту відхилив цю пропозицію. Згідно з директивою фронту від 14 липня, для 6-ї та 12-ї армій завдання залишалися ті ж самі¹³: утримувати Летичівський УР (12-а армія) і продовжувати атакувати противника в районі Бердичева (6-а армія).

З точки зору оперативної доцільності — залишити дві армії на старих рубежах у момент їх ослаблення і виходу противника у тил — означало доволі небезпечний ризик. Не можна сказати, що в штабі фронту цього не усвідомлювали. В оперативних зведеннях зазначалося: за 12.07.(22.00) для групи військ, яка діє в районі Бердичева, існує загроза виходу противника в тил і фланг із Райгородка¹⁴; за 13.07.(22.00) 6-а армія веде, стримуючі бої з переважаючими силами противника в умовах обходу її правого флангу¹⁵. Крім того, в розпорядженні Генштабу РККА об'єктивно вказувалося на втомленість військ 6-ї армії та безуспішність її контрудару у напрямку Любара¹⁶. Важко пояснити, чому при наявній загрозі командування фронтом не стало відводити дві армії на новий рубіж оборони, і навіть не думало цього робити. На думку спадають тільки дві речі, які могли завадити цьому: по-перше, 11 липня вийшло розпорядження Генерального штабу РККА, в якому вказувалося на недопустимість відведення армій без його дозволу¹⁷. Тому самостійно прийняти рішення про відхід армій командування Південно-Західного фронту не могло. До того ж, після переговорів зі Сталіним 11 липня, коли М. Кирпоноса звинуватили у панічних настроях і спробі здати Київ ворогові, Ставка ВГК могла розцінити подібний наказ фронту як зраду¹⁸, а отже, генерал М. Кирпонос міг повторити долю свого колеги командуючого Західним фронтом генерала Д. Павлова та ряду інших генералів, заарештованих і потім розстріляних у кінці липня 1941 р.; по-друге, очевидно, в діях противника радянське командування ще не вбачало загрози саме оперативного масштабу для лівофлангового угруповання фронту. Здійснений першою танковою групою Клейста прорив фронту і поворот 14-го моторизованого корпусу у бік Білої Церкви дійсно породжував двояке розуміння ситуації. З одного боку, потенційно оформлювалося одне крило для оточення радянських військ (6-ї і 12-ї армій), а з іншого — не менш реальною була загроза виходу німецьких військ до Дніпра і захоплення переправ південніше Києва та самого міста, тим паче, що поблизу Києва вже стояв 3-й моторизований корпус. Можна погодитися з тим, що у таких умовах зробити вибір і визначити напрям головного удару противника було надзвичайно складно. Але у нашому випадку ця проблема посилювалася ще й ідеологічним моментом. Немає сумніву, що командування фронтом і Ставка ВГК залишалися в полоні ідеологічних уявлень про важливість Києва для противника саме як

столиці України, і поява нових обставин, викладених генералом І. Музиченком 13 липня у своїй доповідній, на жаль, не призвела до кардинального перегляду минулих міркувань та розгляду інших альтернатив. Навпаки — подібне оманливе бачення ситуації спричинило помилковість подальших рішень. Наприклад, нова пропозиція Генштабу передбачала посилити 6-у армію, передавши їй дві дивізії Південного фронту¹⁹. З іншого боку — командування Південно-Західного фронту поспішно приступило до організації нового контрудару в районі Києва. Але, як у першому, так і в другому випадку це виявилось серйозним прорахунком, що і було підтверджено наступними подіями.

Отже, на першу половину липня Ставка ВГК і командування фронту запланували проведення стратегічної оборонної операції в межах старого кордону на Україні. Однак випереджувальні дії першої танкової групи Клейста та прорив нею лінії «Сталіна» суттєво ускладнили цей процес і змінили попередні наміри командування Південно-Західного фронту. На наступний місяць головним завданням фронту стала оборона Києва. Не можна заперечувати, що частково це відповідало намірам групи армій «Південь», яка до 10 липня докладала максимум зусиль для захоплення столиці України. Проте помилка полягала у тому, що зміна у пріоритетах німецького командування, яка відбулася 10 липня, не була своєчасно виявлена командуванням Південно-Західного фронту, а головне — інші варіанти розвитку подій на фронті, окрім оборони Києва і захисту переправ на Дніпрі, практично не розглядалися. Останнє виявилось критичним для лівофлангового угруповання — 6-ї і 12-ї армій, які в середині липня опинилися під загрозою оточення.

¹ Головнин М.И. Уроки двух операций // Военно-исторический журнал. — 1988. — № 1. — С. 19.

² Уткин А.И. Вторая Мировая война. — М., 2002. — С. 190.

³ Анфилов В.А. Начало Великой Отечественной войны (22 июня — середина июля 1941 года). Военно-исторический очерк. — М., 1962; Грецов М.Д. На Юго-Западном направлении. Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в летне-осенней кампании (июль–ноябрь 1941 года). — М., 1965. — 399 с.; Моцанский И.Б. 1941. Битва за Киев. 7 июля — 26 сентября. — М., 2008. — 208 с.; Грицюк В.М. Стратегічні та фронтіві операції Великої Вітчизняної війни на території України. — К., 2010. — 150 с.

⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3 т. — К., 1967. — Т. 1. — С. 164.

⁵ Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. — М., 1967. — С. 262.

⁶ Гальдер Ф. Военный дневник. 22.06.1941–24.09.1942. — М., 2004. — С. 121.

⁷ Филиппи А. Припятская проблема. — М., 2002. — С. 102.

⁸ Иринархов Р.С. Непростительный 1941. «Чистое поражение» Красной Армии. — М., 2012. — С. 323.

⁹ Центральный архив министерства обороны Российской Федерации (*далі* — ЦАМО РФ). — Ф. 334, оп. 5307, спр. 11, арк. 557.

¹⁰ Грецов М. Д. Назв. праця. — С. 74.

¹¹ ЦАМО РФ. — Ф.229, оп. 161, спр. 89, арк. 4, 5.

¹² Исаев А. В. От Дубно до Ростова. — М., 2004. — С. 291.

¹³ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. — М., 1959. — Вып. № 38. — С. 38.

¹⁴ ЦАМО РФ. — Ф. 229, оп. 161, д. 112, л. 100.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Русский архив: Великая Отечественная. Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы. 1941 год. Т. 23 (12–1). — М., 1998. — С. 79.

¹⁷ ЦАМО РФ. — Ф. 229, оп. 161, д. 1, л. 53.

¹⁸ Павлик В. С. Оборона Киева. КиУР. — К., 2010. — С. 90.

¹⁹ Русский архив. Назв. праця. — С. 79.

В статье на основе доступных архивных материалов и литературы анализируются изменения в оперативно-стратегических условиях и замыслах воюющих сторон, которые произошли в результате прорыва немецкими войсками линии «Сталина» на Украине в 1941 г.

Ключевые слова: Юго-Западный фронт, группа армий «Юг», линия «Сталина», операция, прорыв, оборона Киева, окружение.

Based on available archival materials and research literature the article analyzes changes in strategic situation and plans of the warring sides that was occurred due to fracture of the line «Stalin» by German troops in Ukraine in July 1941.

Keywords: Southwestern Front, Army Group «South», the line of «Stalin», operation, fracture, the defense of Kyiv, mousetrap.

Ігор Фурман
(Київ)

РОЗВИТОК ЗАСОБІВ ТРАЛЕННЯ НЕКОНТАКТНИХ МОРСЬКИХ МІН В РАДЯНСЬКОМУ ЧОРНОМОРСЬКОМУ ФЛОТІ У ПЕРШІ МІСЯЦІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Висвітлено досвід боротьби радянського Чорноморського флоту з німецькими морськими неконтактними мінами в перші місяці Великої Вітчизняної війни. Розкрито еволюцію мінно-трального озброєння у зазначений період. На підставі історичного досвіду відмічено, що протимінна оборона сил флоту є складним процесом і повинна здійснюватися ще у мирний час.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Чорноморський флот ВМФ СРСР, донна неконтактна міна, протимінна оборона, мінно-тральне озброєння, тралення мін.

Як свідчить історичний досвід, ігнорування флотськими командирами всіх рівнів реалізації прописаних заходів протимінної оборони (далі — ПМО) у мирний час зазвичай призводить до негативних наслідків уже в перші дні війни: загибелі кораблів і суден, їх екіпажів, втрати баз тощо.

У контексті цього найбільш складним і показовим, на нашу думку, є досвід мінно-тральних дій радянського Чорноморського флоту у перші місяці Великої Вітчизняної війни, зокрема, боротьба з неконтактними морськими мінами.

Відомо, що бойові дії на Чорному морі почалися о 3 год. 15 хв. 22 червня 1941 р. груповим нальотом німецької авіації на головну базу радянського Чорноморського флоту — Севастополь, міста Одесу та Ізмаїл та артилерійським обстрілом населених пунктів і кораблів на Дунаї¹.

Планом німецького командування передбачалося блокування переважаючих за чисельністю і міццю сил Чорноморського флоту у військово-морських базах (далі — ВМБ) способом мінування донними неконтактними морськими мінами стратегічних фарватерів, вузькостей, маневрених плес флоту, акваторій портів, гаваней з подальшим його знищенням. Розрахунок робився передусім на раптовість першого удару². Є відомості, що німецькими літаками «He-111» виставлялися магнітні парашутні морські авіаційні міни серії LM (Luftmine) — LMB, які були найбільш поширеними та з усіх донних мін неконтактною дією вико-

ристовувалися найчастіше³. Під час пізніших нальотів у 1941–1944 рр. німецька авіація виставляла також морські авіаційні міни серії ВМ-1000⁴.

Відомо, що під час першого нальоту на Севастополь, який тривав до 3 год. 50 хв., у результаті вжитих заходів не було втрачено жодного бойового корабля, жодного літака⁵, а противник, не домігшись раптової, не зміг прицільно виставити міни і, відповідно, виконати завдання мінно-загороджувальної операції⁶.

Та все ж, німецькі мінні постановки створили певну напругу для радянського судноплавства в районі головної бази флоту, а невдовзі спричинили втрати в бойових кораблях і допоміжних суднах. Так, незважаючи на проведенні тральні роботи, о 20 год. 30 хв. 22 червня на зовнішньому рейді Севастополя на траверзі Карантинної бухти підірвався на міні та миттєво затонув морський буксир «СП-12», загинуло 27 осіб екіпажу. Це була перша втрата радянського Чорноморського флоту у Великій Вітчизняній війні. 24 червня підірвався 20-тонний плавучий кран (загинуло 8 осіб)⁷, а вдень 30 червня на вихідному фарватері — парова шаланда «Дніпро» (загинули 4 особи)⁸. 1 липня о 14 год. 10 хв. у Севастопольській бухті на німецькій донній міні загинув один із сучасних бойових кораблів Чорноморського флоту — есмінець проекту 7 «Быстрый» (із 197 членів екіпажу 24 загинули відразу, а 81 — отримали поранення, тобто миттєво була втрачена майже половина екіпажу)⁹.

Саме тому перед командуванням Чорноморського флоту гостро стало завдання щодо боротьби з мінною небезпекою для нормалізації судноплавства в районі Севастополя. Про його важливість свідчать такі дані: тільки за період оборони міста у його бухти увійшло та вийшло з них 15884 одиниць військових кораблів і суден¹⁰.

Аналіз літератури та джерел показав, що протимінні заходи на Чорноморському флоті розпочалися без зволікань. Уже 22 червня о 4 год. 35 хв. негайно вийшли в море кораблі Охорони водного району (далі — ОВР) головної бази для посилення дозорів і тралення в Північній і Південній бухтах Севастополя, а також на зовнішньому рейді по осі Інкерманського створу. Тралення здійснювалося малими мисливцями: на внутрішньому рейді — «МО-041», «МО-051» і «МО-061»; на зовнішньому — «МО-011», «МО-021» і «МО-031». Однак, жодної міни кораблі не затралили¹¹.

Причиною цього стала неготовність Чорноморського флоту на початку війни до боротьби з донними неконтактними мінами через недостатню кількість протимінних сил і відсутність відповідних засобів і практичного досвіду¹².

Так, для організації ПМО головної бази ОВР мала у своєму складі 13 швидкохідних і 18 катерних тральщиків, з яких найсучаснішими були

швидкохідні тральщики типу «Трал» спеціальної будови. Конструкція їх корпусів забезпечувала значну живучість, але тральне оснащення призначалося для боротьби не з донними неконтактними, а винятково з якірними мінами.

Отже, на початок війни Чорноморський флот не мав на озброєнні спеціальних тралів, щоб боротися з донними неконтактними мінами, що спрацьовували під впливом фізичних полів корабля і, відповідно, способів тралення цих мін.

Цікавим є той факт, що незадовго до початку війни Севастополь відвідав військово-морський аташе при німецькому посольстві у Москві капітан цур зее (Kapitan zur See — відповідало капітану 1-го рангу в радянському флоті¹³) Норберт Ортвін Август Вільгельм фон Баумбах (Norbert Ortwin August Wilhelm von Baumbach; 1900–1971 pp.), який під час свого візиту ознайомився з лідером «Ташкент» та одним зі швидкохідних тральщиків. Німецький дипломат залишився задоволеним відсутністю на новітньому тральщику неконтактного трала. Слід зазначити, що про наявність у противника неконтактних електромагнітних мін було відомо ще до війни. Радянська авіація на той час уже мала на озброєнні донні магнітні міни «Міраб», відомо було і про випробування мін «АМД-500». Швидкохідні тральщики ще у 1940 р. мали устаткування для тралення неконтактних мін, але за наказом командування Чорноморського флоту воно було демонтоване¹⁴.

Важливо зазначити, що німецькі міни обладнувалися приладами терміновості, могли приводитися в бойовий стан не відразу, а після декількох діб, а також кратності — спрацьовували після неодноразового проходження над нею, на що звертав увагу Народний комісар ВМФ СРСР адмірал М.Г. Кузнєцов (Директива Військовій раді ТОФ про необхідність урахування досвіду перших днів війни за № 316/ш від 9 липня 1941 р., 00.33)¹⁵.

Командування флоту наголошувало на необхідності ефективної боротьби з мінною небезпекою, яку фактично довелося налагоджувати терміново у перші тижні війни на місцях з місцевих підручних ресурсів і матеріалів. Так, через недостатню кількість спеціальних кораблів для тралення морських мін довелося переобладнати у катерні тральщики риболовецькі та торговельні судна, які увійшли до складу ОВР з початком війни. На них встановили катерні механічні трали, які дозволяли тралити лише якірні міни. Однак і в перші дні війни і за весь період оборони Севастополя механічними тралами не вдалося затралити жодної якірної міни противника¹⁶.

Слід наголосити, що відсутність спеціальних тралів для боротьби з донними неконтактними мінами підштовхувала до пошуку застосування

майже самогубної тактики маневрування над мінами змінними ходами дерев'яними сторожовими катерами і застосування «нетрадиційних» способів та засобів для їх знищення. Так, 22 червня 1941 р. після безрезультатного контрольного тралення підхідного фарватеру до Головної бази флоту механічними тралами було здійснено тралення за допомогою металевого артилерійського щита, який буксирувався дерев'яною шхуною¹⁷.

Іншим способом було використання для тралення залізної баржі. Щоб збільшити магнітне поле, її завантажували металобрухтом, а для буксирування використовували катерні тральщики з дерев'яним корпусом. Наприклад, 24 червня вперше вийшов на тралення по Інкерманському створу катерний тральщик «Валерій Чкалов», який буксирував на 100-метровому прядивному кінці трал-баржу. Упродовж дня він зробив декілька галсів, але безрезультатно. На інший день вийшли на тралення ще два катерні тральщики: «Байдуков» і «Комсомолец». Однак і це тралення виявилось безрезультатним¹⁸.

Одним із способів боротьби з мінною небезпекою стало знищення донних неконтактних мін глибинними бомбами. Так, перший випадок детонації мін від їх вибухів зафіксовано 26 червня 1941 р. під час контрольного бомбометання на Інкерманському створі Севастополя з метою протичовнової оборони. З початку війни і до кінця оборони Севастополя з цією метою було використано понад півтори тисячі великих і малих глибинних бомб. Цей спосіб широко застосовували і в інших ВМБ¹⁹.

Набутий у перші тижні досвід боротьби з донними неконтактними мінами невідкладно поширювався на інші флоти Радянського Союзу. У директиві Військовій раді Тихоокеанського флоту адмірал М.Г. Кузнецов зазначав, що «на випадок нападу і постановки парашутних мін дуже важливо спеціальними спостерігачами точно фіксувати місце падіння, що виявляється нескладно робити на рейдах і ближніх фарватерах. Проти магнітних мін, знаючи їх місце падіння, можна використовувати малі глибинні бомби, від яких міни рвуться на відстані 5–10 кабельтів»²⁰.

Але, ці заходи боротьби з мінною небезпекою були примітивними. Тому перед моряками Чорноморського флоту постало важливе завдання — створити насамперед надійний трал для ефективної боротьби з неконтактними донними мінами.

Завдяки роботі флотських мінерів з підручних засобів був зібраний хвостовий трал, яким тральщик «Комсомолец» вже у другій половині липня 1941 р. розпочав тралення підходів до Головної бази і севастопольських бухт. Тралом став 40-метровий намагнічений сталевий трос, який буксирувався на прядивному кінці.

Тралення також здійснювалося електромагнітним тралом, який побудували своїми силами інженери-механіки 1-ї бригади підводних човнів. По суті це був прототип катерного електромагнітного тралу («КЕМТ-2»), але з тією різницею, що підводники встановили сердечник, на якому був намотаний електропровід у вертикальному положенні, а не в горизонтальному, як на тралі «КЕМТ-2»²¹.

Складність боротьби з німецькими магнітними мінами зумовила потребу організації цієї роботи з залученням відповідних фахівців і науковців. Так, народний комісар ВМФ СРСР адмірал М.Г. Кузнецов 2 липня 1941 р. видав наказ щодо організації на Балтійському і Чорноморському флотах роботи з виготовлення електромагнітних тралів засобами тилу із запасних частин тралів. Ця робота мала здійснюватися під керівництвом командирів Науково-дослідного мінно-торпедного інституту Військово-Морського Флоту і відряджених до них працівників промисловості. Для тралення залучалися дерев'яні катери, боти, лайби.

При цьому застерігалось, що німецькі магнітні міни можуть спрацювати після шести і більше проходжень над ними тралів (Директива за № 269/ш Військовим радам ЧБФ, ЧФ про боротьбу з магнітними мінами противника, від 2 липня 1941 р., 02.30 год.)²².

У мінно-траловій лабораторії флоту негайно розпочалися роботи на виконання цього наказу. На підставі отриманих даних інженер Б.Т. Лішневський сконструював баржевий електромагнітний трал (далі — «БЕМТ»), який побудували в короткий термін. Була вироблена й методика тралення, яка полягала у буксируванні «БЕМТ» катерним тральщиком з дерев'яним корпусом на прядивному тросі завдовжки 200–250 м. По кормі трала на відстані 180–200 м від нього буксирувалася дерев'яна шхуна з агрегатом, що живив обмотку трала. Тралення проводилося на глибинах від 15 до 50 м.

На глибинах менше 15 м застосовувався плотиковий трал, що діяв за тим же принципом, що і баржевий. Його буксирував катерний тральщик, який одночасно був станцією живлення. Швидкість тралення не перевищувала 2–3 вузли. Вперше бойове тралення Інкерманського створу за допомогою «БЕМТ» відбулося вже 7 липня 1941 р., а 9 липня була підірвана німецька донна неконтактна міна. Загалом у липні вдалося знищити три міни. Всі вони рвалися в 45–60 м від тралу, на глибинах 50–65 м. 10 серпня міна вибухнула на глибині 85 м усього в 20–25 м від тралу, який дав невелике протікання²³.

Загалом, у результаті напруженої роботи з ПМО, що була виконана у перші місяці війни, вдалося створити такі засоби для тралення донних неконтактних мін: баржевий магнітний і електромагнітний трали («БМТ» і «БЕМТ»), електромагнітний плотиковий трал, акустичний трал («БАТ-2»),

магнітно-хвостовий трал, катерний електромагнітний трал («КЕМТ-2») і парний петлевий трал. Це дало змогу тільки під час оборони Севастополя всіма типами тралів і глибинними бомбами знищити 69 німецьких мін²⁴.

Підсумовуючи викладене вище можна зробити висновок, що Чорноморський флот ВМФ СРСР у перші місяці війни не був готовим ефективно вести протимінні дії внаслідок відсутності відповідних сил і засобів.

Недостатня кількість тральщиків у складі флоту і непридатність наявного трального озброєння для боротьби з неконтактними мінами спонукало командирів і начальників усіх рівнів на початку війни до напруженої роботи з пошуку нових ефективних протимінних заходів і способів, навіть «нетрадиційних» (переобладнання у тральщики риболовецьких і торгових суден, тралення металевим артилерійським щитом, залізною баржею з металобрухтом тощо). При цьому відбувалася активна взаємодія з науковцями і представниками промисловості, завдяки яким вдалося налагодити ефективну протидію неконтактним мінам противника.

Складність боротьби з морськими мінами обумовлює необхідність уважного ставлення до ПМО, яка має здійснюватися ще у мирний час.

¹ Боевой путь Советского Военно-Морского Флота. — М., 1974. — С. 325; Краснознаменный Черноморский флот. — М., 1979. — С. 131–132.

² Гидрография Черноморского флота (1696–1982): исторический очерк. — Севастополь: Гидрографическая служба Черноморского флота. — 1984. — С.86; *Воронин, К.И.* На черноморских фарватерах / К.И. Воронин. — М., 1989. — С.8.

³ *Веремеев Ю.* Германская авиационная донная мина LMB (Luftmine B (LMB): Информация к тайне гибели линкора «Новороссийск» / Ю. Веремеев // *Анатомия армии.* — 2008. — 2 февраля: [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://army.armor.kiev.ua/enginear/lmb.shtml>

⁴ *Веремеев Ю.* Германские авиационные мины серии ВМ 1000 «Моника» (Bombenmine 1000 (ВМ 1000) «Моника»): Информация к тайне гибели линкора «Новороссийск» / Ю. Веремеев // *Анатомия армии.* — 2008. — 2 февраля: [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://army.armor.kiev.ua/enginear/mormine-VM.shtml>

⁵ Русский архив: Великая Отечественная: Приказы и директивы народного комиссара ВМФ в годы Великой Отечественной войны. Т 21 (10) — М., 1996 — С. 7.

⁶ *Фурман І.І.* Діяльність командування Чорноморського флоту ВМФ СРСР у боротьбі з мінною небезпекою у перші місяці Великої Вітчизняної війни // *Збірник наукових праць Національного університету оборони України «Труди університету».* — 2012. — № 5 (111). — С. 227–228.

⁷ Оленев И.Е. Тыл Черноморского флота (1941–1945) / И.Е. Оленев. — К., 2011. — С. 362.

⁸ Мощанский И.Б. Триумфы и трагедии великой войны / И.Б. Мощанский, А.В. Исаев. — М., 2010. — С. 164.

⁹ Эскадренный миноносец проекта 7 «Быстрый»: [Электрон. ресурс. Материалы сайта «ВМФ СССР: Вторая Мировая Война 1939–1945 гг.».]. — Режим доступа: http://ussrfleet.1939-45.ru/esm_pr_7_bys.php; Мощанский И.Б. Назв. праця. — С. 164.

¹⁰ Костриченко В.В. Минная война на Черном море. Сборник документальных материалов о боевом применении минного оружия на Черноморском театре в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — Севастополь, 2000. — С. 18.

¹¹ Боевой путь Советского Военно-Морского Флота. — С. 326.

¹² Оленев И.Е. Назв. праця. — 164 с.

¹³ Звания принятые во флотилии «Eis Bar»: [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://eisbar-flottilla.narod.ru/rank.html>

¹⁴ Костриченко В.В. Назв. праця. — С. 21.

¹⁵ Русский архив... — С. 29.

¹⁶ Воронин К.И. На черноморских фарватерах / К.И. Воронин. — М., 1989. — С. 8–9.

¹⁷ Костриченко В.В. Назв. праця. — С. 21.

¹⁸ Воронин К.И. Назв. праця. — С. 10.

¹⁹ Там само. — С. 11.

²⁰ Директива військовій раді ТОФ про необхідність посилення заходів боротьби з мінною небезпекою № 324/ш від 11 липня 1941 р., 00.55 год. // Русский архив... — С. 31.

²¹ Костриченко В.В. Назв. праця. — С. 31.

²² Русский архив... — С. 23.

²³ Воронин К.И. Назв. праця. — С. 13.

²⁴ Там само. — С. 16–17.

Раскрыт опыт борьбы советского Черноморского флота с немецкими морскими неконтактными минами в первые месяцы Великой Отечественной войны. Показана эволюция минно-трального вооружения в данный период. На основании исторического опыта отмечено, что противоминная оборона сил флота является сложным процессом и должна осуществляться еще в мирное время.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Черноморский флот ВМФ СССР, донная неконтактная мина, противоминная оборона, минно-тральное вооружение, траление мин.

The article exposes the experience of the Soviet Black Sea Fleet in struggle against the German non-contacting mines during initial months of German-

Soviet war. The evolution of mine trawl armaments during given period is shown. Historical experience proves, that anti-mine defense of naval forces is a complicated process and should be carried during peacetime.

Keywords: *German-Soviet war, Black Sea Fleet of Soviet Navy, ground non-contacting mine, anti-mine defense, mine trawl armament, mine trawling.*

Олексій Чірікалов
(Київ)

ЕВАКУАЦІЯ НІМЕЦЬКО-РУМУНСЬКИХ ВІЙСЬК (СИЛ) З ТАМАНСЬКОГО ПІВОСТРОВА (ВЕРЕСЕНЬ–ЖОВТЕНЬ 1943 р.)

Проведено аналіз дій німецько-румунських військ (сил) з евакуації своїх сил та заходів ВМФ СРСР щодо їх зриву на Чорному морі у 1943 р. Охарактеризовано стратегічні помилки радянського керівництва при здійсненні заходів зі знищення Таманського угруповання противника.

Ключові слова: операція флоту, ізольовані ділянки, військово-морська база, евакуація, Друга світова війна.

Після закінчення Другої світової війни було опубліковано багато праць, присвячених цьому найтрагічнішому періоду всесвітньої історії, але не всі його вузлові проблеми до цього часу досліджені. Актуальною і не достатньо вивченою залишається тема, пов'язана з проведенням евакуації військ (сил) з ізольованих противником ділянок (районів) узбережжя та військово-морських баз у період Другої світової війни.

Аналіз праць вітчизняних і зарубіжних воєнних теоретиків доводить, що питання, пов'язані з організацією та проведенням евакуаційних дій морським шляхом, розглядалися фрагментарно. Ретроспективна оцінка відведення військ з ізольованих ділянок (плацдармів, військово-морських баз) військово-морськими силами країн — учасників антигітлерівської коаліції, Німеччини та її союзників носила поверховий характер і полягала переважно у констатуванні помилок керівництва при плануванні та здійсненні операцій, у підрахунках втрат при їх проведенні. Низка успішних операцій з евакуації військ, проведених німецьким командуванням, у радянській літературі не отримала об'єктивного й всебічного висвітлення і до сьогодні залишається маловивченою. Аналіз архівних матеріалів, спогадів очевидців та безпосередніх учасників подій, матеріалів досліджень останніх років дозволяють дати об'єктивну оцінку діям воюючих сторін при проведенні такого роду операцій.

Безсумнівний інтерес у контексті даної теми викликає аналіз дій німецько-румунських військ з евакуації своїх сил, здійснений у вересні–жовтні 1943 р. з Таманського півострова.

Метою статті є аналіз дій німецько-румунських військ (сил) з евакуації своїх сил під час бойових дій на морі. Як об'єкт дослідження вивчається третій період радянсько-німецької війни на Чорному морі (1943–1944 рр.).

До початку евакуації німецьких військ з Таманського півострова, досвід проведення подібних операцій Вермахт уже мав. У липні 1943 р. на Середземному морі було здійснено успішне перекидання військ з островів Сардинія та Корсика, у результаті якого вдалося безперешкодно евакуювати на континент майже 35000 німецьких солдатів та офіцерів з усім озброєнням і значною кількістю боєприпасів¹; у період від 3 до 17 серпня 1943 р. з острова Сицилія було евакуювано близько 60–62 тис. італійських та 40–45 тис. німецьких солдатів із загального числа угруповання в 225 тис. осіб, велика кількість техніки, озброєння та різних вантажів (за іншим даними, до Калабрії було вивезено понад 70 тис. німецьких й італійських солдатів, 10 тис. автомобілів і 17 тис. тонн боєприпасів та спорядження, 47 танків, 94 гармат)². Під час проведення евакуації було втрачено 15 десантних барж, 6 тральщиків і велика кількість малих кораблів в основному від повітряних атак.

Слід зазначити, що успішному здійсненню евакуації німецько-італійських військ (сил) на Середземному морі сприяла відносна пасивність у діях союзників, пов'язана із значними недоліками в плануванні й управлінні військами в ході проведення Сицилійської операції (операція «Хаскі») (9 липня — 17 серпня 1943 р.)³. Так, при плануванні операції командування союзних військ розглянуло два плани її проведення, що передбачали оточення або поступове витіснення противника, однак, можливість евакуації німецько-італійських військ із Сицилії не бралися до уваги, значення Мессінської протоки як шляху можливого відходу на материк не оцінювався, внаслідок чого не був заблокований. План спільних дій союзники так і не створила: штаби трьох видів збройних сил перебували в різних місцях (у Сицилії, на Мальті й у Північній Африці). Внаслідок цих та інших причин, маючи значну перевагу на морі в кораблях та авіації (близько 4000 літаків та 3200 кораблів і допоміжних суден різного призначення проти 160 німецьких й 80 італійських літаків)⁴, союзники не змогли перешкодити проведенню евакуації німецько-італійських військ.

Разом з тим, коли союзні війська діяли активно, мали продуманий і послідовний план дій, німецько-італійським військам не вдавалося повною мірою розв'язати поставлені завдання із перекидання військ з ізольованих ділянок узбережжя або пунктів базування. Так, на початку травня 1943 р. німецько-італійське командування не змогло вивести свої війська, відрізані на півострові Бон (Туніс). Англо-американські кораблі

та авіація, використовуючи безроздільне панування на морі й у повітрі, здійснили комбіновану повітряно-морську блокаду з метою не допущення евакуації військ противника й розгромлення їх залишків на півострові Бон (операція «Retribution»)⁵. 7 травня німецько-італійські війська здійснили спробу евакуювати війська на судах, але союзна авіація не дозволила виконати цього. З 8 до 11 травня блокада настільки посилилася, що прорив її став неможливим, а війська, що залишилися, були захоплені в полон. Найважливішими причинами невдалої спроби евакуювати свої війська крім ефективної комбінованої англо-американської блокади стали: невідповідність морського транспорту до перевезень, нестача транспортних літаків, відсутність управління військами з боку командування і брак часу на організацію евакуації.

Оскільки питання, пов'язані з організацією та проведенням евакуації військ морським шляхом військовими теоретиками, керівництвом флоту й сухопутних військ Німеччини та Італії серйозно не розглядалися, конкретні рекомендації й настанови в керівних документах з проведення заходів щодо евакуації військ (сил) були відсутні.

Ефективність планування, організації перекидання військ (сил) визначалися рівнем ініціативи командування частин, що евакуювалися, його вмінням оцінювати обстановку та раціонально використати наявні сили й засоби, а дієвість проведення евакуації морським шляхом переважно залежала від таких факторів:

- обстановка на театрі воєнних дій;
- своєчасність реагування на зміни в обстановці й ефективність прийняття управлінських рішень керівництвом флоту й частин, що евакуюються;
- склад, співвідношення й характер дій противників з метою завоювання панування на театрі воєнних дій;
- фізико-географічні, навігаційні, погодні умови на театрі воєнних дій.

Враховуючі досвід проведення евакуаційних дій на Середземному морі, в подальшому при плануванні та проведенні евакуації військ (сил) морським шляхом, німецьке командування намагалося з урахуванням даних факторів знаходити найбільш оптимальні рішення для більш ефективної реалізації планів з евакуації своїх військ (сил) якщо буде потреба.

Так, обстановка на театрі воєнних дій у розглянутий період для німецько-румунських військ була несприятливою: на Тамані 17-я армія й підрозділи союзних військ виявилася відрізаними від основних сил і змушені були оборонятися проти переважаючих сил противника як на суші, так і на морі. В існуючій ситуації німецьке командування змогло завчасно розробити кілька планів евакуації військ (сил) з урахуванням обстановки, що змінюється.

У зв'язку з обстановкою, що склалася на південному крилі радянсько-німецького фронту, Ставка Верховного Головнокомандування у серпні 1943 р. дала розпорядження командуючому Північно-Кавказьким фронтом про підготовку фронтової наступальної операції з метою розгрому Таманського угруповання противника, а також недопущення його відходу в Крим⁶. Задум фронтової операції передбачав ударами трьох армій (18-ої, 56-ої і 9-ої) розсікти таманське угруповання противника, відрізати шляхи відходу до Керченської протоки, оточити й знищити його. При цьому Чорноморському флоту й Азовській військовій флотилії ставилися завдання з порушення комунікацій та зриву евакуації німецько-румунських військ до Криму⁷.

На початок 1943 р. до складу Чорноморського флоту входили: 1 лінійний корабель, 4 крейсери, 1 лідер, 7 ескадрених міноносців, 2 сторожових кораблі, 3 канонерські човни, 31 тральщик, 67 торпедних катерів, 29 підводних човнів і 280 літаків⁸. Основні сили німецько-румунського флоту нараховували: 1 допоміжний крейсер, 4 есмінці, 3 міноносці, 3 канонерських човни, 18 торпедних катерів, 12 підводних човнів (6 німецьких, румунський «Дельфіну» і 5 італійських малих човнів типу «СВ»), близько 130 сторожових катерів і катерів-тральщиків, а також понад 100 самохідних барж і морських поромів типу «Zibel»⁹. Таким чином, кількісний і якісний склад сил Чорноморського флоту дозволяв виконати поставлене завдання з недопущення відведення німецько-румунських військ з Таманського півострова.

Командування Чорноморського флоту вважало, що противник у змозі здійснити евакуацію своїх військ з Таманського півострова до Криму по трасі Анапа-Феодосія, оскільки льодова обстановка в Керченській протоці та відсутність у німців криголамів виключала в даному районі можливість здійснення перевезень¹⁰. З урахуванням цих чинників, було підготовлено дві ударні групи (до складу першої увійшли крейсер «Ворошилов» і 3 ескадрених міноносці, до другої — лідер «Харьков» і 2 ескадрених міноносці), завданням яких розгромити конвої противника, що прямували з Анапи до Криму¹¹. Крім того, бригаді тралення і загороження ставилося завдання щодо завдання ударів по виявлених ворожих транспортних засобах, а бригадам торпедних катерів належало в той же період проводити пошук противника між Анапою і Феодосією, Анапою і входом у Керченську протоку. Крім того, на позиціях від мису Тарханкут до району гори Опук були розгорнуті 5 підводних човнів¹².

У середині березня 1943 р. командування Чорноморського флоту перемістило підводні човни в район маршрутів конвоїв противника Севастополь–Одеса, Севастополь–Констанца і Суліна. Боротьба з перевезеннями на прибережних трасах Керч–Анапа і Керч–Феодосія покладалася

на торпедні катери й авіацію, а в Керченській протоці — тільки на авіацію флоту¹³. Такий розподіл сил залишався майже незмінним до середини вересня, коли в результаті Новоросійсько-Таманської операції противник був змушений спішно евакуювати війська 17-ої армії до Криму.

Наявність у складі військово-повітряних сил Чорноморського флоту різномірної авіації (у тому числі й винищувальної) дозволяло діяти на всій довжині трас, якими проходили німецько-румунські конвої¹⁴, при цьому основні зусилля були спрямовані проти транспортних засобів противника в Керченській протоці та на маршрутах Керч–Анапа, Керч–Феодосія, Керч–Темрюк, Генічеськ–Темрюк. Таким чином, для дій на ворожих комунікаціях у другій половині 1943 р. виділялися різномірні сили флоту, склад яких дозволяв досить ефективно вирішувати завдання зі зриву можливої евакуації сил противника з Таманського півострова не тільки морським, але й повітряним шляхом.

12 серпня 1943 р. у зв'язку із ситуацією на фронті, Гітлер віддав розпорядження про відведення військ на лінію «Східного валу», що для 17-ої армії означало перехід до безпосередньої оборони Криму. Однак остаточне рішення про евакуацію було ухвалено 4 вересня¹⁵.

Для здійснення евакуації німецько-румунських військ з Таманського півострова завчасно було розроблено два варіанти плану відходу: «Крим-хільда» («Маневр Кримхільда»), який був розрахований на термін проведення евакуації протягом 10–12 тижнів і передбачав вивезення усього військового майна та значної кількості цивільного населення, і «Брунгільда» (передбачав проведення евакуації військ за 38 діб, вивезення військового майна і приведення в непридатність різних об'єктів промисловості та інфраструктури)¹⁶. Зміни в обстановці на театрі бойових дій змусили командування 17-ої армії в кінцевому підсумку перейти до другого, більш прискороного плану евакуації¹⁷.

До початку Новоросійсько-Таманської операції 17-а німецька армія генерала Е. Єнеке у складі 5-го армійського, 44-го єгерського, 49-го гірсько-піхотного і 5-го румунського кавалерійських корпусів (17 дивізій, 4 окремі полки, 7 окремих команд та 1 дивізійна група), нараховувала близько 400 000 осіб, 2860 гармат і мінометів, понад 100 танків і штурмових гармат, 300 бойових літаків. Однак у період з 18 до 20 серпня в Крим з Кубанського плацдарму до складу 6-ї армії була переправлена 13-а танкова дивізія Вермахту, тому в період проведення евакуації в 17-й армії танків практично не залишилося¹⁸.

З 9 вересня розпочався перший етап вивезення основних сил 17-ої армії до Криму. У Керченській протоці було організовано тісну взаємодію різномірних сил шляхом створення тимчасового оперативного об'єднання сил «Кавказ»¹⁹. Вже до 26 вересня з Таманського півострова були пере-

правлені управління 5-го армійського і 44-го єгерського корпусів, особовий склад 125-ої, 9-ої, 73-ої і 79-ої піхотних, 101-ої єгерської дивізії Вермахту, румунських 1-ої гірсько-піхотної, 10-ої піхотної та 9-ої кавалерійської дивізій. Перевезення військ здійснювалася на морських плавзасобах (судна морського командування «Кавказ») та інженерно-десантних поромах (770-й інженерно-десантний полк), інженерно-десантних катерах, поромах «Zibel» і ліхтерах. При цьому діяла система конвоїв під охороною німецьких торпедних і сторожових катерів за заздалегідь визначеними маршрутами руху: Керч — Темрюк (конвої «Тоні», «Теодор»), Керч — Тамань (конвой «Бензін»), Керч — Анапа (конвой «Хаген») ²⁰.

З 1 до 9 жовтня проводився другий етап евакуації німецько-румунських військ з Кубанського плацдарму. Здійснюючи планомірний відхід на заздалегідь підготовлені позиції, німецьким військам вдалося знизити темп наступу радянських військ та виграти час для проведення евакуації до Криму військ і військового майна. Для прикриття останнього рубежу евакуації противник зосередив на березі Керченського півострова 101 гармату, включаючи залізничні артилерійські системи калібру 280 мм, 170 мм, 150 мм, 210 мм гаубиці, які могли обстрілювати три чверті площі плацдарму на Таманському півострові, що істотно вплинуло на швидкість просування радянських військ ²¹.

6 жовтня 1943 р., під час проведення операції з порушення німецьких комунікацій в акваторії Керченської протоки та північній частині Чорного моря в результаті ударів німецьких пікіруючих бомбардувальників були потоплені три кораблі Чорноморського флоту (лідер «Харьков», есмінці «Беспощадный» і «Способный»). Основною причиною цих втрат стала неспроможність командування Чорноморського флоту керувати проведенням операції в умовах динамічної обстановки, що змінюється, адекватно реагувати на її зміни та підтримувати управління військами. Крім цього, не було відпрацьовано питання взаємодії з винищувальною авіацією щодо прикриття кораблів у морі ²². Трагедія, що сталася, призвела до заборони Сталіним застосовувати великі кораблі без його особистого дозволу, внаслідок чого активність Чорноморського флоту значно знизилася. Ця обставина суттєво позначилася на ефективності проведення евакуації сил противником і кількості втрат, яких вони зазнали. Так, у період з 8 до 10 жовтня 1943 р. останні чотири конвої (у складі близько 240 суден), що брали участь в евакуації німецько-румунських військ з Кубанського плацдарму, пройшли за маршрутом Керч–Севастополь, втрапивши при цьому інженерно-штурмовий човен № 299 (потоплений радянською авіацією) та десантну баржу MFR F-474 (потоплена підводним човном А-2). Загальні втрати за час проведення евакуації німецько-румунських військ склали 1 каботажне судно, 2 буксири, 11 ліхтерів і

барж, 2 швидкохідні десантні баржі (ШДБ), 1 «штурм бот», 2 «раумботи», 3 сторожових катери — разом 34 одиниці із 70 суден і кораблів, потоплених впродовж усього 1943 р.²³. За іншими джерелами²⁴, втрати німецько-румунського флоту склали всього 9 одиниць: 2 ліхтери, 1 штурмовий бот, тральщики R-30, R-34, десантні баржі MFR F-217, MFR F-229, MFR F-474, буксир «Molierge».

Таким чином, за весь період проведення евакуації (7 вересня — 9 жовтня 1943 р.) з Таманського півострова переважно морем були вивезені підрозділи одинадцяти німецьких та п'яти румунських дивізій — близько 300 000 осіб та 75 000 коней. У бойовому донесенні управління 17-ої армії з оперативного відділу № 14674/43 від 9 жовтня 1943 р. зазначалося, що в ході евакуації військ з Кубанського плацдарму через Керченську протоку було вивезено: 177 355 німецьких військовослужбовців, а також 50 139 військовослужбовців союзників, 28 486 «хіві» (добровільні помічники Вермахту з числа військовослужбовців Червоної армії) і робітників, 27 456 евакуйованих з числа цивільного населення (без врахування близько 60 000 цивільних осіб, перевезених у період з лютого по серпень), 72 899 коней, 27 491 возів, 21 230 бойових, спеціальних і транспортних машин, 1815 гармат, 115 477 т вантажів (з них 27 670 т боєприпасів), 29 500 т продовольства, 13 940 т фуражу, 74 танки і штурмових гармати. Повітряним транспортом із 7 вересня по 9 жовтня було евакуйовано 15 661 військовослужбовець та 1153,8 т озброєння і вантажів. 109 паровозами та 1150 вагонами був вивезений весь вагонний парк польової залізниці, значна кількість будівельних матеріалів та іншого майна для залізниці²⁵. У деяких дослідженнях наводяться інші дані: з Таманського півострова до Криму було евакуйовано 202 447 осіб, 54 664 коней, близько 6000 голів скота, 15 000 автомашин, 20 000 возів, близько 95 000 т військового спорядження і майна та 1200 гармат²⁶.

Крім цього, через неможливість вивезення було знищено: 10 150 т вугілля, 16 500 т фуражу, 83 300 т інших вантажів (з них 52 200 т рейок і шпал для польової залізниці). 253 км рейок та 774 м залізничних мостів було підірвано²⁷.

З виходом 14 жовтня 1943 р. радянських військ до Керченської протоки була повністю закінчена Новоросійсько-Таманська наступальна операція військ Північно-Кавказького фронту, у результаті якої був ліквідований оперативний плацдарм противника на Кубані, що забезпечував йому оборону Криму зі сходу і сковував значну кількість радянських військ. Разом з тим, слід визнати, що завдання з недопущення відходу німецько-румунських військ до Криму радянськими військами виконано не було: 17-а німецька армія провела успішну операцію з евакуації своїх військ з Таманського півострова і переправилася через Керченську

протоку без суттєвих втрат. Цей факт визнається і низкою радянських воєначальників, які у своїх спогадах вказують на те, що військам Закавказького і Північно-Кавказького фронтів не вдалося повністю оточити і знищити північнокавказьке угруповання противника, який уникнув повного розгрому і відвів свої війська на Таманський півострів, а потім до Криму²⁸.

Чорноморський флот не зміг перервати морські сполучення Таманського угруповання німецьких військ, створити йому серйозну перешкоду в евакуації цього угруповання до Криму та відведених з Азовського моря та Керченської протоки до Севастополя великої кількості плавзасобів. Згодом всі вони брали участь у постачанні, а потім евакуації кримського угруповання військ.

Таким чином, проведена операція німецько-румунських військ з евакуації своїх сил у вересні–жовтні 1943 р. з Таманського півострова можна вважати успішною з урахуванням залучених сил і засобів Чорноморського флоту і Червоної армії. Активні дії кораблів Чорноморського флоту зі зриву евакуації військ (сил) противника були зафіксовані тільки на останніх етапах проведення евакуаційних заходів. Велику частину втрат противник зазнав у результаті авіаційних ударів по пунктах завантаження і на переході морем.

У підсумку, маючи повне панування на театрі воєнних дій, Чорноморський флот не зміг належним чином реалізувати свої можливості у зриві евакуації військ (сил) противника внаслідок неправильної оцінки сил противника, не до кінця продуманим застосуванням наявних у його розпорядженні сил і засобів та недостатнього рівня підготовки особового складу та обмеженого застосування підводних човнів через їхню низьку технічну готовність.

Надалі німецьке командування успішно враховувало досвід проведення евакуації військ (сил) на Чорному морі та на інших театрах бойових дій при плануванні та здійсненні подібного роду операцій.

Так, в період від 12 квітня до 13 травня 1944 р. з Криму із 230 000 осіб 17-ї армії на материк німецьким і румунським флотом було евакуйовано понад 130 000 (за іншими даними — близько 150 000²⁹) осіб³⁰. У румунських портах згідно³¹ було висаджено 96 888 осіб, а за іншими даними 121 394 особи, в тому числі 90 240 військовослужбовців, 15 535 поранених, 11 359 осіб цивільного населення і 4260 полонених³². Згідно спогадів головнокомандувача німецькими військово-морськими силами гросадмірал К. Деніца³³, станом на 20 квітня 1944 р. у Криму перебувало близько 125 000 німецьких і румунських солдат; до 12 травня понад 116 000 з них було вивезено морським і повітряним шляхом.

Що ж до втрат кораблів і суден противника при проведенні евакуації, то це питання залишається відкритим, оскільки точної і однозначної

відповіді на нього немає. Так, згідно радянської історичної літератури, авіацією і кораблями Чорноморського флоту було потоплено 69 транспортів, 56 ШДБ, 2 сторожових кораблі, 2 канонерських човни, 3 тральщики, 27 сторожових катерів, 32 суден інших типів (всього 191 корабель і катер)³⁴. У той же час низка зарубіжних і російських досліджень останніх років наводять інші цифри, що відрізняються в меншу сторону. У деяких публікаціях йде мова про 100 потоплених і 60 пошкоджених суден та кораблів противника³⁵, а в інших про 54 і 15 відповідно³⁶. Всього за дванадцять днів травня німецько-румунський флот провів у Севастополь 110 конвоїв³⁷. При цьому загальні втрати склали 24 кораблі та судна і це в найбільш інтенсивні за напруженістю дні боїв з урахуванням пунктів завантаження в зоні вогню радянської артилерії та повній перевазі в повітрі і на морі.

Наприкінці березня 1945 року на іншому театрі бойових дій була проведена евакуація особового складу дивізії «Велика Німеччина» (понад 4000 осіб), оточеної радянськими військами, з півострова Бальга (Східна Пруссія) у район Пилау³⁸. При цьому виявлено характерні риси при плануванні та проведенні евакуації військ, які притаманні діям при евакуації німецько-румунських військ з Тамані та Севастополя: евакуація проводилась в умовах повної переваги противника на театрі воєнних дій, розроблялось декілька варіантів планів евакуації, побудова оборони здійснювалась з урахуванням можливості проведення евакуації, визначався склад сил та засобів прикриття районів посадки. Також в останні дні оборони не вистачало транспортів та суден для повної евакуації військ, сил для прикриття районів евакуації з повітря та на переході морем.

Під час проведення операції по евакуації цивільного населення з території Східної Пруссії (операції «Ганнібал») протягом чотирьох місяців (з 21 січня по 3 травня 1945 р.) було евакуйоване морем у західні регіони Німеччини понад 2 мільйонів осіб³⁹. По кількості транспортування населення та військ ця операція вважається найбільшою у світі евакуацією морем. Кілька суден з біженцями були атаковані радянськими підводними човнами та авіацією й потоплені в Балтійському морі, що привело до загибелі близько 40000 осіб.

Таким чином, набутий Німеччиною та її союзниками досвід з евакуації військ (сил) з Таманського півострова морськими й повітряними шляхами активно застосовувався ними при плануванні та проведенні інших операцій з відведення оточених військ, що давало змогу Вермахту зберегти людські та матеріальні ресурси.

¹ *Секистов В.А.* «Странная война» в Западной Европе и в бассейне Средиземного моря (1939–1943 г.г.) / В.А. Секистов. — М., 1960. — С. 388.

² *Нимиц Ч.У.* Война на море (1939–1945) / Ч.У. Нимиц, С.Б. Поттер. — Смоленск, 1999. — С. 235.

³ Там само. — С. 220.

⁴ *Секистов В.А.* Назв. праця. — С. 301; *Белли В.А.* Боевые действия в Атлантике и на Средиземном море. 1939–1945 гг. / В.А. Белли, К.В. Пензин. — М., 1967. — С. 301.

⁵ *Нимиц Ч.У.* Назв. праця. — С. 298.

⁶ *Гречко А.А.* Битва за Кавказ / А.А. Гречко. — М., 1967. — С. 396.

⁷ *Басов В.А.* Флот в Великой Отечественной войне 1941–1945. (Опыт оперативно-стратегического применения) / В.А. Басов. — М., 1980. — С. 222.

⁸ *Ванеев Г.И.* Черноморский флот в Великой Отечественной войне / Г.И. Ванеев. — М., 1978. — С. 310; *Грейг О.* Сталин мог ударить первым — [Электрон. ресурс] Режим доступа: http://www.e-reading.me/chapter.php/1003979/41/Greyg_Oleg_-_Stalin_mog_udarit_pervym.html

⁹ *Гречко А.А.* Назв. праця. — С. 298; *Платонов А.В.* Борьба на германских коммуникациях между Крымом и Таманью, год 1943-й. — [Электрон. ресурс] Режим доступа: <http://www.telenir.net>

¹⁰ *Платонов А.В.* Борьба за господство на Черном море / А.В. Платонов. — М., 2010. — С. 180.

¹¹ *Ачкасов В.И.* Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне / В.И. Ачкасов, Н.Б. Павлович. — М., 1973. — С. 299.

¹² Там само. — С. 302; *Ванеев Г.И.* Назв. праця. — С. 217; *Платонов А.В.* Борьба за господство на Черном море. — С. 181.

¹³ *Ачкасов В.И.* Назв. праця. — С. 309; *Платонов А.В.* Борьба за господство на Черном море. — С. 186.

¹⁴ *Ванеев Г.И.* Назв. праця. — С. 318; *Платонов А.В.* Борьба на германских коммуникациях между Крымом и Таманью, год 1943-й. — [Электрон. ресурс] Режим доступа: <http://www.telenir.net>

¹⁵ *Грейг О.* Назв. праця.

¹⁶ *Платонов А.В.* Борьба на германских коммуникациях между Крымом и Таманью, год 1943-й. — [Электрон. ресурс] Режим доступа: <http://www.telenir.net>; *Ванеев Г.И.* Назв. праця. — С. 260.

¹⁷ *Мощанский И.Б.* Схватка титанов / И.Б. Мощанский. — М., 2012. — С. 280.

¹⁸ Там само. — С. 81; *Платонов А.В.* Борьба на германских коммуникациях между Крымом и Таманью, год 1943-й. — [Электрон. ресурс] Режим доступа: <http://www.telenir.net>.

¹⁹ *Басов В.А.* Назв. праця. — С. 92.

²⁰ *Мощанский И.Б.* Назв. праця. — С. 82; *Платонов А.В.* Борьба за господство на Черном море. — С. 374.

²¹ *Ванеев Г.И.* Черноморский флот в ... — С. 263.

²² *Платонов А.В.* Борьба за господство на Черном море. — С. 201.

²³ *Мощанский И.Б.* Назв. праця. — С. 86; *Платонов А.В.* Борьба на германских коммуникациях между Крымом и Таманью, год 1943-й. — [Электрон. ресурс] Режим

доступу: <http://www.telenir.net> ; Удары Советского Военно-Морского Флота по военно-морским силам противника / А.В. Басов, В.И. Дмитриев, Ю.И. Чернов // Поражение германского империализма во Второй Мировой войне. — М., 1960. — С. 121.

²⁴ *Широкоград А.Б.* Битва за Черное море / А.Б. Широкоград. — М., 2005. — С. 397.

²⁵ Документы Вермахта об эвакуации. 1. донесение от 9 октября 1943 г начальника штаба 17-й армии генерал-майора фон Ксиландера в группу армий «А» о завершении эвакуации с кубанского плацдарма — [Электрон. ресурс] Режим доступа: <http://ugz-front.h1.ru/xronika/1943/doc1.htm> ; Заболотский А.Н. Воздушные мосты Третьего Рейха. Транспортная авиация Люфтваффе 1939–1945 / А.Н. Заболотский, Р.И. Ларинцев. — М., 2013. — С. 178; *Платонов А.В.* Борьба на германских коммуникациях между Крымом и Таманью, год 1943-й. — [Электрон. ресурс] Режим доступа: <http://www.telenir.net>

²⁶ *Платонов А.В.* Борьба за господство на Черном море. — С. 190.

²⁷ *Дёниц К.* Десять лет и двадцать дней. Воспоминания главнокомандующего военно-морскими силами Германии. 1935-1945 гг. / Пер. с англ. С.В. Лисогорского. — М., 2004. — С. 392; *Заболотский А.Н.* Назв. праця. — С. 178; *Моцанский И.Б.* Назв. праця. — С. 86.

²⁸ *Гречко А.А.* Назв. праця. — С. 398.

²⁹ *Ванеев Г.И.* Черноморцы в ... — С. 256.

³⁰ *Широкоград А.Б.* Назв. праця. — С. 503; *Hillgruber A.* Die Raumdung der Krim 1944. Wehrwissenschaftlichen Rundschau. Heft 9, 1959. [Электрон. ресурс] Режим доступа: <http://wunderwaffe.narod.ru/Articles/Krum/>

³¹ *Ачкасов В.И.* Назв. праця. — С. 315.

³² Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 / М., 1961. — С. 232; *Чірікалов О.С.* Евакуація німецько-румунських військ із Севастополя: аналіз дій, підсумки та уроки / Военно-історичний вісник. — 2012. — Вип. 2(4), — С. 96–97.

³³ *Дёниц К.* Назв. праця. — С. 394.

³⁴ Крым в период Великой Отечественной войны 1941-1945. Сборник документов и материалов / под ред. И.П. Кондратова, А.Л. Степановой. — Симферополь, 1973. — С. 432.

³⁵ *Ачкасов В.И.* Назв. праця. — С. 315; *Басов В.А.* Назв. праця. — С. 172; *Ванеев Г.И.* Черноморцы в ... — С. 318; *Коропков Н.С.* Освобождение Крыма (ноябрь 1943 г. — май 1944 г.) / Н.С. Коропков, Е. И. Колтунов. — М., 1959. — С. 86.

³⁶ *Hillgruber A.* Назв. праця.

³⁷ *Белли В.А.* Назв. праця. — С. 256; *Дроговоз И.Г.* Большой флот Страны Советов / И.Г. Дроговоз. — Мн., 2003. — С. 97.

³⁸ *Ширандер О.Г.* Курляндская западня / О.Г. Ширандер. — М., 2001. — С. 224.

³⁹ Там само. — С. 287.

Проведен анализ действий немецко-румынских войск (сил) по эвакуации своих сил и мероприятий ВМФ СССР по их срыву на Черном море в 1943 г. Дана характеристика стратегических ошибок советского руководства при проведении мероприятий по уничтожению Таманской группировки противника.

Ключевые слова: операция флота, изолированные участки, военноморская база, эвакуация.

The analysis of actions of the German-Romanian armies (forces) on evacuation of the forces and actions of the Navy of the USSR for their failure on the Black Sea in 1943 is carried out. Strategic mistakes of Soviet leaders during the struggle against Taman enemy grouping are characterized.

Keywords: operation of fleet, isolated areas, naval base, evacuation, World War II.

Володимир Шевченко
(Київ)

ГЕРОЇЧНИЙ ПОДВИГ ЛЬВОВА І ХАРКОВА В БОЯХ З НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ

Здійснено аналіз запеклих оборонних боїв за Львів та Харків. Відзначено звитягу та жертовність бійців Червоної армії. Проаналізовано значні людські та матеріальні втрати, що дає підставу зазначеним містам присвоїти звання «Місто-героя».

Ключові слова: *Харків, Львів, оборонні бої, місто-герой, Друга світова війна.*

Вже 1 вересня 1939 р. — у перший день початку Другої світової війни — німецька авіація об 11.30 здійснила повітряний наліт на м. Львів. Всього тільки внаслідок цієї бандитської повітряної атаки загинуло 83 й було поранено біля 100 львів'ян. У цей же день німецькі диверсанти підірвали поїзд сполученням Львів–Краків, внаслідок чого загинуло 19 осіб, а ряд пасажирів були поранені. І в подальшому варварські повітряні нальоти і артилерійські обстріли міста не припинялись ні на день впродовж всієї оборони Львова.

Безпосередньо місто захищало військове угруповання польської армії під командуванням генерала В. Лянгнера. До нього входили 5-а дивізія піхоти, 14-й полк кавалерії, 15 артилерійських батареї, ряд підрозділів інших родів військ і служб, які постійно поповнювалися за рахунок призовників і відступаючих військових частин. Наприкінці оборони, не дивлячись на понесені в боях на захист міста втрати, угруповання нараховувало 15000 вояків, в тому числі 1500 офіцерів. Воно було багатонаціональним. Значну частину його солдатів склали перш за все українці, а також білоруси, росіяни, євреї та представники інших національностей тогочасної Польщі. Перед війною і після її початку армія поповнилася і за рахунок мобілізації місцевого населення регіону, більшість якого склали українці. Мобілізовані із м. Львова і навколишнього терену українці влилися в ряди захисників міста і без всяких застережень виконали свій військовий обов'язок. Всього в шеренгах польського війська, в тому числі і на захисті міста Лева, у вересні 1939 р. проти вермахту воювали, за різними оцінками, від 150 до 200 тис. українців.

Мешканці м. Львова різних національностей, як і вся Західна Україна, у ті трагічні дні надавали всіляку допомогу війську в обороні міста.

Чоловіки добровільно вступали до ополчення — «Батальйону народної оборони», який брав безпосередню участь у боях. В тяжких умовах поразок армії в західній і центральній Польщі, розповсюдження паніки і дезорганізації суспільного життя чимало українців, зокрема жінок та підлітків, разом з поляками, городянами інших національностей рили протитанкові рови, окопи, будували на околицях і в центрі міста барикади, інші укріплення, об'єднувались у загони самооборони, створювали пости протиповітряної та протипожежної охорони, санітарні осередки, ініціативні групи підтримання порядку, допомоги пораненим і біженцям. Цивільне населення і вояки мужньо переносили важкі випробування. Ні значні втрати від боїв, нацистських повітряних бомбардувань та артилерійських обстрілів, ні припинення з 14 вересня функціонування каналізації, подачі води та газу, а потім — і електроенергії не зломали опору львів'ян. Збільшення населення міста за рахунок майже 100 тис. біженців і прибулих військових частин та мобілізованих, фактична його облога німцями (відносно вільною і то не надовго залишалася тільки дорога на м. Винники), що різко обмежила можливості підвозу харчів, обумовили наростання продовольчих труднощів. Власникам пекарень було наказано економно використовувати наявні запаси муки, але безперервно випікати хліб і продавати його з 4-ї до 21-ї години. Зважаючи на скруту із забезпеченням усім необхідним поранених, яких скупчилось у місті біля 3 тисяч в чотирьох воєнних госпіталях, львів'яни передавали їм частину своїх харчів, а дівчата і жінки допомагали у їх лікуванні та приготуванні їжі. Було організовано збір і пошиття в 4 новостворених громадських швейних майстернях білизни, постілей, перев'язочних матеріалів, яких так бракувало в госпіталях.

Воєнні дії у м. Львові й однойменному воєводстві почалися вже 1 вересня 1939 р. з боїв проти німецької авіації, щоденні нальоти якої тривали аж до закінчення оборони і спричинялися до значних людських жертв та руйнувань. Протягом першого тижня війни ворожі удари з повітря в цьому регіоні поєднувалися з атаками тодішнього гітлерівського союзника — словацької армії, яка знаходилася під командуванням вермахту, проти польських військ уздовж південно-західного кордону. 7 вересня в напрямі на Львів почала наступ німецька 1-ша гренадерська дивізія під командуванням генерала Л. Кюблера. Прорвавши оборону польських 2-ї і 3-ї гірських бригад, 9 вересня гітлерівці вийшли на р. Сян, а 11-го — захопили м. Самбір. Створене для захоплення Львова їх воєнне моторизоване угруповання «Шьорнер» (під командуванням Ф. Шьорнера), згідно з наказом захопити місто «з ходу» о 14-ій годині 12 вересня розпочало його штурм. У ході боїв на вул. Грудецькій, біля костюлу св. Єлизавети та інших місцях, які тривали до 20-ї години, неодноразові

запеклі атаки німецьких сухопутних підрозділів, підтримуваних авіацією, було відбито. Особливу роль відіграли контратаки захисників міста, які ефективно підтримали артилеристи. Коли значна їх частина, в т.ч. обслуга польових гармат, чи була поранена, на їх місце ставали поліцейські, цивільні мешканці прилеглих будинків.

13 вересня гітлерівці відновили штурм, який тривав до 21 вересня. В ньому тепер брала участь разом з авіацією і підтягнута важка артилерія, яка почала систематичні обстріли міста. Це завдавало йому великих руйнувань і значних людських втрат, але не похитнуло мужності львів'ян, які продовжували рішуче оборонятись. Робота львівської радіостанції в короткохвильовому діапазоні 33,6 м свідчила всьому світові: «Львів не скорився перед агресором, м. Львів захищається». Продовжували виходити газети, в яких публікувалися повідомлення керівництва оборони Львова.

Важкі бої відбувались в районі Голоско, висот 324, 357, 374 (Кортумова гора), Яновського кладовища, барикад (у т.ч. і з домашніх меблів) на вул. Грудецькій, біля костюлу св. Єлизавети, вокзалу, Дому католицького, казарм ім. Бема тощо. В трьох місцях було висаджено в повітря останню залізничну колію — на м. Винники, яка єдина ще зв'язувала місто з навколишнім світом. Запекла битва і облога міста тривали до 21 вересня. Було вбито і поранено понад 4 тис. мужніх захисників. Значних втрат зазнало цивільне населення. Але гітлерівцям так і не вдалося досягти поставленої мети — захопити м. Львів, зламати опір його оборонців. Поляки, українці, вояки і городяни інших національностей, які захищали місто, проявляли при цьому масовий героїзм. Вони, таким чином, завдали *першої поразки* вермахту в Другій світовій війні.

17 вересня німецькі війська згідно отриманого наказу розпочали черговий генеральний штурм м. Львова. В запеклих боях, що тривали на всьому фронті оборони останнього, його захисники мужньо відбивали знавіснілі атаки ворога. Терплячи поразку фашисти з метою залякування оборонців 20 вересня висунули черговий ультиматум: до 10-ї години наступного дня капітулювати, погрожуючи при відмові розпочати остаточний штурм міста. Але і цей ультиматум було відкинуто.

Починаючи з 17 вересня, військово-стратегічна обстановка, у т.ч. і навколо Львова, почала змінюватись: у Західну Україну вступили радянські війська. Не вдаючись тут до детального аналізу дій сталінського керівництва зазначимо, що при підході 18 вересня до передмістя м. Львова — м. Винників радянські підрозділи були атаковані німецькими. В ході запеклого бою останні зазнали поразки і були змушені відійти.

В ці ж дні керівництво оборони м. Львова почало переговори з радянським військовим командуванням про мирний вступ до міста Чер-

воної армії. 22 вересня о 8-ій ранку у м. Винниках польський генерал В. Лянґнер і командування 6-ї радянської армії підписали «Протокол про передачу Львова військам радянським». І вже до вечора того ж дня така передача відбулася: частини РСЧА зайняли основні пункти міста.

Таким чином, м. Львів стало *першим містом в Європі*, яке героїчно протистояло і не скорилося фашистам, нанесло німецькому вермахту першу поразку в Другій світовій війні. Ф. Гальдер характеризував відхід нацистів від так і не скореного ними Львова як «день ганьби німецького політичного керівництва», але це був і день ганьби німецького війська, яке програто битву за столицю Галичини.

Сьогодні широкому загалу мало відомі і події пов'язані і з героїчною роллю у захисті Вітчизни м. Харкова. Хоча, на відміну від оборони м. Львова, боям на Харківщині в роки Великої Вітчизняної війни присвячено ряд публікацій, все ж останні мають невеликі тиражі, та й ті слабо розповсюджені. Не отримали й достойної, на нашу думку, оцінки героїчні бойові звершення харків'ян.

Не ставлячи перед собою мети передати тут всю різноманітність подій того часу, все ж привернемо увагу до того, що Харків напередодні і в роки війни був одним з центрів обороноздатності країни. Саме тут вперше в СРСР було розщеплено атомне ядро, сконструйовано кращий танк Другої світової — Т-34, інші зразки зброї тощо.

Після нападу гітлерівців 22 червня 1941 р. майже 300 тис. харків'ян різних національностей влились у ряди Червоної армії, було сформовано корпус народного ополчення в складі 85 тис. добровольців. Понад 100 тис. харків'ян будували оборонні споруди на підступах до міста і його межах. Промислові підприємства посилили виробництво та ремонт озброєння і техніки для фронту. З липня 1941 р. у зв'язку з боями за м. Київ до м. Харкова перебазувалася значна частина республіканських установ, звідси здійснювалося керівництво Україною, місто знову все більше відігравало роль її столиці.

У жовтні 1941 р. почалися запеклі бої безпосередньо на західних і південних окраїнах м. Харкова. Радянська 38-а армія під командуванням генерала В. Циганова при підтримці городян героїчно билися з чотирма дивізіями противника. Але сили були надто нерівні. Ціною втрати половини свого складу, німецькі війська 23 жовтня увірвалися в місто, але воно не скорилося. Розгорнувся могутній партизанський і підпільний рух. У місті й області діяло 49 партизанських загонів і багато підпільних груп, завдаючи безперервних ударів по ворогу.

Бої за місто не припинялися і в подальшому: весною і влітку 1942 р., у лютому–березні 1943 р., в липні–серпні 1943 р. Місто кілька разів переходило із рук в руки, аж поки остаточно не було звільнене від фашистів 23 серпня 1943 р., м. Харків — єдине місто в Україні, битва за яке тривала

найдовше — майже 2 роки, а безпосередні бої — біля 9 місяців у ході семи (!) фронтових операцій: Харківської оборонної (восени 1941 р.), Барвінківсько-Лозовської (січень–лютий 1942 р.) і Харківської наступальних (травень 1942 р.), Вовчансько-Куп'янської оборонної (червень–липень 1942 р.), Харківської наступальної (лютий 1943 р.), Харківської оборонної (березень 1943 р.), Белгород-Бродсько-Харківської (серпень 1943 р.).

За роки війни місту й області було завдало колосальних збитків: зруйновано 500 промислових підприємств, комунальне господарство, житлові будинки, транспорт, заклади культури, освіти тощо. Особливо жахливими були людські втрати: на момент остаточного визволення залишалося всього 20% довоєнної чисельності населення міста.

У зв'язку з вищевикладеним доцільно, на нашу думку, встановити в Україні звання «Місто-герой» (варіант — «Місто бойової слави»), яке надавати за масовий героїзм і мужність їх захисників, виявлені під час Великої Вітчизняної війни українського народу 1939–1945 рр. проти фашистських загарбників. З нагоди 70-річчя визволення України за видатний внесок у боротьбу проти фашистських загарбників присвоїти звання «Місто-герой» («Місто бойової слави») м. Львову і м. Харкову. Вони гідно поповнили б існуючу в Україні когорту міст-героїв, до якої входять Київ, Севастополь, Одеса, Керч. Вважаємо, що це також могло б сприяти консолідації України, протидіяти духовному розколу, до якого прагнуть деякі політичні сили.

История второй мировой войны 1935–1945. В 12 томах. — Т. 1, 2. — М., 1973.

Kronika 2350 dni wojny i okupacji. 1.09.1939–5.02.1946. — Katowice, 2007.

Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Київ–Торонто–Нью-Йорк, 1996.

Włodarkiewicz W. Lwow. 1939. — Warszawa, 2003.

Газ. Діло, 1939, № 196, 30 серпня; *Гальдер Ф.* Военный дневник. Т. 1 — М., 1968; Т. 3. В двух книгах. (22.06.1941–24.09.1942). — М. 1971.

Харьковщина в годы Великой Отечественной войны: Хроника событий. — Х., 1995.

Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг.: Сборник документов и материалов. — Х., 1965.

Шевченко В. За українську землю. Львів і Харків — міста-герої Другої світової війни // День, № 67–68, 16–17 квітня 2010 р.

Шевченко В.Ф. Вітчизняна війна українського народу проти фашистських агресорів. 1939–1945 рр. (деякі методологічні аспекти) // Сторінки воєнної історії. Зб. наук. статей / НАН України. Ін-тут історії. — Вип. 9. — Ч. 1. — К., 2005.

В статье осуществлен анализ ожесточенных оборонительных боев за Львов и Харьков. Отмечено жертвенность бойцов Красной армии.

Проанализированы значительные человеческие и материальные потери, что дает основание указанным городам присвоить звание «Города-героя».

Ключевые слова: Харьков, Львов, оборонительные бои, город-герой, Вторая мировая война

The article presents analysis of fierce fighting for Lviv and Kharkiv. The bravery and sacrifice of Soviet soldiers are noted. Heavy personnel and material losses are analysed, which give the ground to honor noted cities with the title “Hero-city”.

Keywords: Kharkiv, Lviv, defensive battles, Hero-city, World War II.

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 35.078(477.51)«1941/1943»

Ірина Азарх
(Київ)

СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ В 1941–1943 рр.

У статті висвітлено основні аспекти та специфіку роботи місцевих органів влади у селах Чернігівщини, що знаходилася в юрисдикції військової окупаційної адміністрації в 1941–1943 рр.

Ключові слова: *військова окупаційна адміністрація, старостати, бургомістри, старости, сільські управи, районні управи, комендатура, штрафи.*

Вибір цієї теми зумовлений необхідністю заповнення «білих плям» історії Чернігівщини, однієї з областей, що перебувала в юрисдикції військової адміністрації. Одним з найболючіших і найбільш замовчуваних питань співробітництва сільського населення з окупантами залишається робота місцевих допоміжних органів влади. Актуалізації досліджень цієї проблематики сприяє неабиякий інтерес до мікроісторії, зокрема до повсякдення села даного хронологічного періоду.

Метою нашого дослідження є спроба висвітлення основних аспектів та специфіки діяльності бургомістрів і старост у зоні військової окупаційної адміністрації України в 1941–1943 рр.

Основними джерелами дослідження послужили документальні матеріали Державного архіву Чернігівської області, в тому числі розпорядження щодо діяльності сільських управ. Саме на них покладалася основна відповідальність за впровадження «нового порядку» на підконтрольній території. Починаючи з воєнного періоду, художня й публіцистична література, кіно та театральні вистави сприяли формуванню в суспільстві суто негативного образу бургомістрів та сільських старост. Радянська історіографія, що так чи інакше спрямовувала вектори досліджень у бік героїзації подій Великої Вітчизняної війни, всіляко уникала їх однозначної оцінки. Однією з перших спроб висвітлення окупаційного режиму на Чернігівщині став «Хронологічний довідник про

тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області та визволення їх Червоною Армією (1941–1943 рр.)»¹. У ньому було офіційно засвідчено співробітництво з партизанами двох старост села Козари Носівського району. Численні студії сучасних дослідників — М. Коваля, О. Лисенка, О. Перехреста, В. Нес-теренка, В. Кучера, О. Потильчака та ін. свідчать про динаміку змін суспільної думки щодо співробітництва населення з окупаційним режимом.

Серпень 1941 р. ознаменував трагічну сторінку історії Чернігівщини — на її території відбулося встановлення німецької військової влади. Впровадження нацистської окупаційної політики передбачало створення органів влади на місцях. Оскільки просування на схід відбувалося надзвичайно швидкими темпами, німецьке командування практично не втручалося в даний процес, розраховуючи на лояльно налаштований до нової влади певний відсоток жителів. Посади бургомістрів та старост дісталися особам, які переважно користувалися довірою односельчан, у більшості ж своїй новий статус отримали розкуркулені та репресовані в минулому більшовицьким режимом. Частина цих людей, як зазначають дослідники І. Патриляк і М. Боровик, погодилася працювати на завойовників саме з ідеологічних переконань, частина — з суто прагматичною метою, намагаючись вижити². Розмірковуючи над причинами поширення співробітництва українського селянства із нацистським режимом, дослідник історії України періоду Другої світової війни М. Коваль зауважив, що старости часто були жертвами обставин, а чимало з них всіляко допомагали односельчанам³.

Вибори місцевого керівництва у прифронтовій зоні відбувалися на загальних зборах жителів сіл. Слід зазначити, що в багатьох селах жителі мали змогу обрати старостою людину, яку вони добре знали і довіряли їй керівництво. У селі Авдіївка Понорницького району 19 грудня 1941 р. відбулися загальні збори, на яких були присутні 100 чол. На повістці денній стояло питання виборів старости села. Було висунуто три кандидатури, однак згідно з особистою заявою Чепурний Федір Захарович відразу зняв власну кандидатуру. Без суперечок одноголосно було обрано старостою земляка, Роговенка Харитона Михайловича, а його заступником відповідно став Чепурний Аврам Никонович⁴. На початку грудня 1941 р. районіві старости на підставі наказів комендатур приступили до виконання своїх обов'язків.

Всіх новопризначених старост сіл і голів колгоспів зареєстрували після подання документів, що засвідчували особу. Керівництво селами прийняли старости та бургомістри винятково української національності, про що були сповіщені всі райуправи. Зі складу управ було звільнено всіх росіян, які працювали там до певного часу⁵. Нормативні документи

передбачали безперервну роботу старост, службовців та робітників аж до закінчення війни. Відпустки надавалися лише в «особливо невідкладних випадках». Для замісництва в разі необхідності потрібно було підшукати відповідну кандидатуру. Список осіб, що відбували у відпустку, подавали в ортскомендатуру. На час відпустки зберігалася заробітна платня⁶. Старости сіл отримували заробітну плату грошима (від 150 до 250 крб) і натурою (від 16 до 24 кг збіжжя) в місяць, залежно від розміру общини. Всіх обраних старост реєстрували у районного коменданта із поданням короткої автобіографії. У Менському районі призначення старост закінчилося вже 10 грудня. У с. Нові Яриловичі Добрянської райуправи старостою було призначено Бастиля Артема Андрійовича, з окладом на 22 квітня 1942 р. 440 крб (зарплата була виплачена з 1 січня 1942 р.), однак з 1 квітня пройшло перерахування і староста почав отримувати 550 крб. Ставка заступника секретаря була встановлена на 20% меншою⁷.

Аналізуючи архівні документи, можна зробити висновок про те, що певна кількість осіб новообраних старост не задовольняла німецьке командування, тому постійно відбувалися кадрові зміни. 29 травня 1942 р. до ортскомендатури 1/770 було надіслано список новообраних старост Козелецької райуправи⁸. Чимало з них отримували штрафні санкції за невиконання та саботаж розпоряджень. Розпорядженням Ортскомендатури № 643 від 15 травня 1942 р. було наказано оштрафувати старосту с. Патюти Козелецької райуправи у розмірі 10 німецьких марок⁹. Однак вже 10 вересня того ж року згідно з розпорядженням ортскомендатури старосту с. Патюти Савенка Терентія з роботи було знято, а на його місце було призначено учителя із с. Мостищ О. Земського¹⁰. У травні 1943 р. старостою с. Патют став Хоменко Іван Кузьмович, 1911 р. н., котрий до приходу німців працював трактористом¹¹.

Згідно з наказом № 592 від 2 травня 1942 р. Козелецькою допоміжною поліцією був терміново заарештований і доставлений до ортскомендатури староста с. Карпок Лутченко, що звинувачувався у зв'язках з партизанами¹².

У жовтні 1942 р. громада с. Шапіхи вирішила зняти з посади старости пана Шолою, а на його місце призначити Михеда Григорія. При цьому до ортскомендатури було надіслано протокол зборів громади, копію автобіографії претендента і прохання голови райуправи Разумного затвердити кандидатуру Михеда¹³. Однак у травні 1943 р. Лихолітський бургомістрат отримав докази, що староста Михед є «організатором банди, а по його власній ініціативі підбирав собі хлопців таких, як сам, активістів, розкуркулювачів і організував банду в Шапихівському лісі»¹⁴. У с. Козари Носівського району лише третій призначений староста виявився лояльним до німців і повідомляв жандармерію про появу партизанів у селі. Його попередника Берізку за зв'язок з партизанами було розстріляно, а Кириченка відправлено до Німеччини на каторжні роботи¹⁵.

Одним із основних обов'язків новопризначених старост було дотримання всіх вимог оподаткування населення. Всі господарства класифікувалися за певними категоріями, що враховували рівень забезпеченості сім'ї. Щоб запровадити чітку систему обкладання податками, Новгород-Сіверський бургомістр Полторацький запропонував установити дві категорії — I (відповідно вищу) та II (нижчу)¹⁶. Сільське населення розподілялося на такі групи: колгоспники, одноосібники, робочі, службовці. Малозабезпечені сім'ї, а також постраждалі від воєнних дій пропонувалося звільнити від податку повністю або сплачувати 50 відсотків від нарахованого. План община мала сплатити на 100%, а в обов'язки старости входив справедливий розподіл по окремих дворах. Однак подекуди в німецького командування викликало подив особисте ставлення старост до обкладання односельчан податками. Інколи вони призначали податок з двору, а потім клопоталися про звільнення даного господарства від поставки¹⁷.

За даними Чернігівської контори господарського банку, за погодженням з Чернігівською міською комендатурою на відновлення господарського і культурного будівництва, зібрані податки мали розподілятися таким чином: 40% зараховувалося до бюджету району, який збирав податок, а 60% — до Чернігівської районної управи, в фонд так званого регулювання.

Додатково було прийнято розпорядження про одноразовий збір податку з населення за 1941 р. Одноразовий збір стягувався в 5-денний термін з дня оголошення про нарахування. Він спрямовувався на фінансування видатків на потреби відбудови зруйнованих під час військових дій побутових і культурних закладів та на інші господарські й адміністративні потреби. Даний податок нараховувався таким чином: при кількості землі в 0,25 га господарство мало сплатити 200 крб, від 0,25 до 0,5 га — 300 крб, понад 0,50 га — 400 крб.¹⁸ Траплялися випадки, коли в деяких населених пунктах старости надміру активно взялися за виконання отриманих розпоряджень, знімаючи пеню за невчасно сплачений податок. Однак подібні ініціативи місцевого керівництва не отримали схвалення окупаційної влади. В лютому 1942 р. зам. голови Любецької райуправи Енце наказав старості с. Велички повернути односельчанам пеню за несвоєчасність одноразового збору¹⁹. І все ж такі ситуації можна вважати швидше винятковими, адже переважна більшість сіл не дотримувалася виконання обов'язкового плану. У Нових Яриловичах Добрянського району станом на 18 лютого 1942 р. одноразового збору було зібрано лише 59% від встановленого обсягу²⁰.

У деяких селах організувати вихід на роботу в громадських господарствах було практично неможливо. Бургомістр с. Вересоч зізнався

в тому, що староста общини № 7 та двоє бригадирів були цілком правильно ним оштрафовані, адже дійшло до того, що для вручення наряду старосту потрібно було шукати з поліцією. Виконанням розпоряджень ні староста, ні бригадири не займалися зовсім. Наряди щодо роботи давали о 10–11 годині ранку, люди йшли на роботу о 12 годині, бригадири постійно обдурювали старосту²¹.

До компетенції сільських управ входила організація навчального процесу в школах. Старостам сіл необхідно було забезпечити всіх шкільних робітників харчовими продуктами із сільських фондів²². Бургомістр Новгород-Сіверського повіту розпорядженням № 90 від 17 жовтня 1941 р. наказав негайно відремонтувати приміщення школи, а також організувати забезпечення продуктами вчителів²³.

Однак відкриття шкіл у більшості районів було фактично зірвано. Назвав незадовільною підготовку до навчального року на засіданні Менської райуправи її голова Агієнко. Доповідь інспектора районного відділу освіти стосувалася вкрай повільного ходу робіт по ремонту шкіл, причиною якого він вважав недобросовісне ставлення місцевого керівництва. Старости сіл, за його словами, пустили цей процес на самоплив, начебто їх ця справа і не стосується. Отже, до 1 жовтня всіх завідувачів шкіл зобов'язали закінчити ремонт шкіл, завезти паливо, провести реєстрацію дітей, починаючи з 7-річного віку, а інспектору негайно приступити до укомплектування шкіл вчителями, заохочуючи до цього фахівців оплатою у розмірах, яка була до війни²⁴. У Добрянському районі заняття в школах розпочалися лише в січні 1942 р., після створення спеціальної комісії, якою було взято на облік все майно бібліотек, клубів, шкіл²⁵.

До обов'язків старост входило забезпечення суворих обмежень щодо переміщення в населених пунктах. У деяких районах дозволялося перебувати за межами домівки з 5 год. ранку до 7 год. вечора. У нічний час, тобто з 7 год. вечора до 5 год. ранку, всі вікна мали бути щільно закритими, щоб світло не проникало на вулицю²⁶. Порушення комендантської години передбачало суворе покарання від примусової праці аж до утримання у в'язниці.

Одним із перших завдань новопризначеної місцевої адміністрації стало проведення контрольної паспортизації на підзвітних територіях. Отже, шляхом видачі тимчасових посвідчень особи все сільське населення розподілялося відповідно до трьох списків. До першого списку входили благонадійні особи. У список № 2 заносилися прибулі особи і ті, за яких староста села бере на себе відповідальність. До списку № 3 потрапляли неблагонадійні особи, за яких старости та бургомістри не брали на себе відповідальності. Такі списки було складено вже на початку 1942 р., однак надходження нових циркулярів із уточненнями до діючих інструк-

цій вимагало постійного поновлення даних. Якщо керівництво села могло підтвердити лояльність до «нової влади», відданість німецькій справі осіб із списку № 2, то їх можна було перевести до списку № 1. Для проведення жорсткого контролю паспортизації з районних управ виїжджала спеціальна бригада.

Старости сіл в обов'язковому порядку подавали списки громадян, в яких було зазначено кількість комуністів, партизанів, їх сімей, осіб, що служили у винищувальному батальйоні, кількість євреїв, кількість працівників НКВД, кількість комісарів²⁷. Окрім того, згідно з вимогами місцевого представництва командування, до райуправ точно в календарні терміни — 1, 11 і 21 числа місяця надсилалися дані про неблагонадійних осіб, біженців і партизанів. До спеціальної графи було внесено родини розкуркулених господарів. Ми маємо документальні підтвердження того, що з кінця жовтня 1941 р. сім'ям постраждалих від радянських репресій повертали їх житло. Причому в будинку, який на даний момент займав інший господар, проводили інвентаризацію наявного майна із повним його описом. Були випадки, коли репресованим односельчанам повертали частину будинку, а в іншій залишалася жити родина, що отримала цей будинок від радянської влади. Наприклад, у с. Вересоч Куликівської райуправи на 6 липня 1942 р. 45 розкуркулених сімей повернулися у власні хати, а 24 сім'ї до того часу проживали в інших будівлях²⁸. Німецьке командування, маючи бажання заручитися підтримкою даного прошарку населення, запровадило навіть окрему звітність — кожного 10 числа місяця старости подавали такі відомості до районних управ.

Робота старост була підпорядкована виконанню різних видів розпоряджень та наказів комендатур. Безліч циркулярів щодо ведення господарства стосувалася оптимізації різних галузей рослинництва. Пропозиції щодо економного ведення господарства вносилися практично щоденно. З метою раціонального використання транспорту для доставки на засолочні пункти та збереження від псування плодоовочевої продукції призначалися певні дні збору. Наприклад, у громадських господарствах, що знаходилися неподалік Качанівки та Прилук, огірки й помідори збирали в понеділок і п'ятницю, а доставляли їх на вказані пункти прийому відповідно у вівторок і суботу. Направлені до місця здачі продуктів підводи мали бути навантажені вповні²⁹. У кожному селі було проведено чіткий облік плодово-ягідних насаджень, а також визначено точну кількість плодових дерев і кущів³⁰.

Проблему недостатньої кількості тари вирішували за рахунок місцевого населення. За розпорядженням німецької господарської комендатури, з кожного двору мав бути зданий один цілий мішок. Якщо с. Нові Яриловичі нараховувало 293 двори, то таку ж кількість мішків було здано

до пункту «Заготзерно» до 15 квітня 1942 р.³¹ Для засолки овочів у населення викупляли придатні бочки, за які платили по 50 крб.³²

Керівники громадських господарств здійснювали контроль за якістю обробітку посівів. За непрополоті поля на общини накладали штрафи у розмірі 5000 крб³³.

На завойованих територіях мало бути використано все, що могло б принести якийсь прибуток. Наприклад, міський староста Чернігова Азаров доручив Районній спілці споживчих товариств виявляти та використовувати для потреб виробництва трупні дохлих тварин³⁴.

З початком весняної кампанії з метою спрямування населення винятково на виконання завдань з посіву, в районних управах припинявся прийом скарг та скаржників з усіх питань. Приймальні дні, встановлені до цього, відмінялися³⁵.

Відповідно до розпоряджень нової влади всі послуги МТС, надані колгоспам і радгоспам ще до приходу німецьких військ, мали бути оплачені повністю. У лютому 1942 р. керівництво с. Нові Яриловичі розраховалося із Добрянською МТС за проведені ними роботи в колгоспі у 1940–1941 рр. у розмірі 11 282 крб 40 коп.³⁶

Обмежена кількість робочих тварин та жорстка економія пального призвели до ще одного нововведення — 24 червня 1942 р. старости сіл отримали наказ використовувати для обробітку землі та для інших сільгоспробіт корів³⁷. У селах було проведено інвентаризацію наявних возів, саней та іншого реманенту. В кожному селі було проведено облік коней. Кожен власник коня мав подати на нього наявні документи (довідки, паспорти), а також оплатити карту обліку, яка коштувала 2 крб.³⁸

На відміну від Райхскомісаріату «Україна», де велосипеди конфісковувалися, а володіти ними дозволялося селянам лише у виняткових випадках, у Чернігівській області користування ними не обмежувалося. Власникам велосипедів на підставі наказу Ортскомендатури № 44 від 30 квітня 1942 р. лише необхідно було з 18 по 21 травня отримати номерні знаки, оплата за які становила 10 крб³⁹.

Старости сіл постійно отримували рознарядки для поставки до німецької армії збіжжя, сіна, овочів, інших продуктів. Наприклад, старости села Камінь до 21 грудня необхідно було доставити до Новгород-Сіверської бази, що заготовляла худобу для німецької армії, одну корову та 22 телят. Окрім цього, на склади Новгород-Сіверського мало бути внесено таку кількість зернових та овочів: жита 285 ц, картоплі — 800 ц., капусти — 185 ц., буряка — 45 ц, моркви — 5 ц, цибулі — 3 ц⁴⁰. Оскільки вилученням продуктів, як зауважив О. Перехрест, займалися безпосередньо старости і поліцаями, то селянам військової зони окупації залишалася необхідна кількість продуктів⁴¹. За всі поставки розрахунок отримували за встановленими німецьким командуванням цінами.

Наказом начальника Чернігівського головного земельного відділення Зандера від 20 жовтня 1941 р. було введено заборону безпланового продажу і забою присвоєних колгоспних і радгоспних тварин, а також вирощених у приватних господарствах. Старости сіл разом із районними ветеринарно-зоотехнічними комісіями, звертаючи увагу населення на необхідності всебічного розвитку тваринництва як общинного, так і особистого користування, контролювали забій і продаж худоби без дозволу. Жителі, що самостійно забивали і продавали власноруч вирощених домашніх тварин, зазнавали суворого покарання⁴².

Наказом № 34 по Добрянській райуправі було введено додаткову звітність кожного 10 числа місяця щодо наявності забою телят, народження 1942 р. Старостам сіл було наказано забезпечити охорону всього молодняка, провести облік корів і телят⁴³. Наприклад, до с. Нові Яриловичі було повернуто назад із пункту «Заготскот» корову, котра була оцінена директором як така, що «може принести користь у господарстві»⁴⁴.

Відповідно до наказу, в селах приступили до негайного ремонту приміщень для тварин і зерносховищ. За відсутності лісо- та інших будівельних матеріалів на ремонт дозволялося використовувати напіврозвалені споруди, що не підлягали відновленню та непридатні для сушки махорки і зберігання сільгосптехніки. Розбирати такі будівлі можна було лише після документально оформленого дозволу будівельної інспекції⁴⁵.

У села було надіслано план поставки сіна та соломи в державні пункти «Заготсіно». Так, старості с. Камінь Новгород-Сіверського району було виставлено останній термін здачі — 25 листопада 1941 р., сіна 12 тонн, озимої соломи — сім тонн⁴⁶.

Всі завідувачі отримали в райземуправліннях інструктаж з організації роботи сепараторних пунктів. Подекуди складалася така ситуація, коли для забору молока не вистачало тари. Відповідним циркуляром голова Куликівської райуправи Бонерт дозволив селянам с. Переходівка, Стодоли, Орлівка, Дроздівка, В. Муравейка, Колвчин, Жуківка замість молока здавати на маслозавод установленої жирності топлоне масло⁴⁷.

До відома населення місцевим керівництвом було доведено, що крадіжка дров, до якої прирівнювалася самовільна вирубка лісу, суворо забороняється. Всім жителям Менського району, котрі не припинили свавільних вирубок лісу в державних і колгоспних лісах, не повернули та не сплатили лісництву вартості нагробованого лісу та майна лісових організацій, на базі яких організоване Корюківське головне лісництво, було наказано протягом десяти днів повернути або сплатити лісництву вартість нагробованого. Місцевій владі та лісництву було запропоновано вжити рішучих заходів для припинення самовільних вирубок. Лісова

сторожа та поліція отримали від міжрайового коменданта Тіца повноваження (наказ № 1 від 21 лютого 1942 р.) розстрілювати на місці злісних лісокрадів і тих, які будуть чинити опір, нападати на лісову сторожу та лісничих⁴⁸. Заготівля лісоматеріалів для потреб німецького війська й установ відбувалася централізовано. Кожна община або село відправляли на заготівлю певну кількість чоловіків й жінок з пилками та сокирами, певну кількість підвід. Визначалися уповноважені, котрі керували процесом заготовки й обліком вирубки. Для кожного робітника встановлювалася норма — 1 с/м лісу, а для підводи — 5 с/м. Така бригада направлялася у розпорядження лісників на один тиждень, а тоді її склад мінявся. За відмову від поїздки на лісорозробку накладався штраф у розмірі 150 крб.⁴⁹ Бургомістр с. Горбов призначив бригадиру такої бригади штраф у розмірі 300 крб за саботаж наряду на лісорозробку в Тітовське лісництво⁵⁰.

Для ліквідації катастрофічного становища у промисловості і з метою забезпечення себе на зиму паливом здійснювалася розробка та добування торфу. За рознарядками райуправи від кожної общини з цією метою відсилалося по два чоловіки, робоча зміна тривала два тижні. За робітниками суворо стежили і вони мали пред'являти до сільських управ довідку про повне відпрацювання призначеного терміну⁵¹.

Згідно з розпорядженням Головного командувача Вермахту, робочий тиждень мав 54 робочих години, із 7.00 до 18.00 з перервою на обід з 12 до 13 години. У суботу робочий час тривав до 11 години. Святкування релігійних дат, які припадали на середину тижня, переносилося на неділю. Категорично заборонялося святкувати храмові свята в робочі дні, про що сповіщалися жителі сіл та служителі релігійного культу. У с. В. Муравейка в 1943 р. свято храму було перенесено на неділю, 11 липня. Бургомістр Куликовської райуправи Бонерт дозволяв відправляти церковну службу і святкувати день Успення Богородиці саме 28 серпня за умови, що це свято не позначиться на збиранні урожаю та підготовці до посіву озимини⁵². Керівник сільгоспінспекції Іваницької райуправи Руль видав розпорядження розпочинати роботу в полі о 6 годині ранку, а закінчувати після заходу сонця. За порушення виконання цього наказу населення району могло залишитися без вихідних днів на Великдень⁵³.

Численні розпорядження стосувалися не тільки заляканого, безправного селянина. Наказом № 77 по Бахмачській райуправі від 5 листопада 1942 р. було узаконена боротьба проти ідеологічного ворога у вигляді руйнування радянських меморіальних пам'яток. Бургомістр Бахмацького округу Кузнецов зазначав, що на території округу залишилось багато могил так званих «червоних партизан» та інших «героїв», що боролися на

боці комуністичної влади і мали на меті «задушити» православну церкву. Оскільки «кривавий більшовизм» на території України знищено раз і назавжди, повернення його бути не може, отже, повинні бути стерті з лиця землі могили тих, хто зі зброєю та червоним терором на протязі 28 років тиранили життя українського народу»⁵⁴. Отже, суть цього розпорядження трактувалася таким чином: «Чужі нам могили і пам'ятники радянській кривавій деспотії на території Бахмацького округу наказую зрівняти з землею, залізні огорожі передати православним общинам і церквам. Бургомістрам і старостам прослідкувати за виконанням цього наказу в найближчі терміни»⁵⁵.

Прямо протилежними були вказівки щодо поховань німецьких вояків. На підставі розпоряджень фельджандармерії місцеві жителі зобов'язувалися ретельно доглядати могили німецьких та угорських вояків. Перед поминальними днями встановлювали або ремонтували огорожі, могили обкладали дерном⁵⁶. Вся інформація про поховання копіювалася старостами сіл із табличок на хрестах на невеликі клаптики паперу й подавалася мовою оригіналу до ортскомендатури. У с. Нові Яриловичі 10 березня 1942 р. стало днем вшанування пам'яті німецьких вояків. Могили німецьких солдатів було ретельно розчищено від снігу, прикрашено вінками з ялини і сосни, поновлено хрести та написи на них, відремонтовано огорожу. Староста села Бастиль Артем Андрійович особисто контролював виконання цього розпорядження⁵⁷.

Поліційне відомство опікувалося охайним виглядом садиб і господарських дворів. Кожної суботи до 6 години вечора вулиці та площі перед садибами мали бути очищені від сміття, гною та іншого бруду. Впаднини на пішохідних доріжках мали бути засипані землею і ретельно утрамбовані. Мали бути розчищені стічні канаби навколо пішохідних доріжок так, щоб на них не застоювалася вода і не утворювалися калюжі. За невиконання цього наказу накладався штраф у розмірі 500 крб або покарання у вигляді арешту на 20 днів⁵⁸.

Велика увага приділялася німецькою владою утриманню в належному стані доріг. На основі розпоряджень вищої польової комендатури № 699 про підготовку шляхів до зими, а також утримання їх влітку та охорону шляхових споруджень населення сіл отримало наказ приступити до виконання наступних робіт. У тих місцях шляхів, де бувають великі снігові заноси, було встановлено на бокових канавах шляху сигнальні віхи на відстані 200 м одна від одної. Шляхи очищали від снігу та льоду за певною інструкцією — аж до земляного покриття, шириною не менше шести метрів⁵⁹. Отвори малих мостів та труб запакували соломою. Організували спеціальні бригади по боротьбі зі снігозаметами під керівництвом шляхового бригадира, знайомого із шляховими роботами і

використовували ці бригади лише в разі потреби. Списки таких бригад подавалися до Райшляхінспектури. Виготовили і встановили снігоочищувачі з розрахунку один на 5–10 км шляху, а також закріпили за ними постійних людей і тяглову худобу⁶⁰.

22 квітня староста с. Ряшки Іваницького повіту, згідно з постановою Прилуцького старостату від 9 січня 1942 р. щодо поновлення шляхової служби та про притягнення населення до трудгужвідробітку на шляхових роботах, наказав громаді № 1 відробити на шляхових роботах у 1942 р. 1700 людино-днів, кінських та волових 603 дні. Відповідно цим вимогам у громаді № 1 з 1 січня по 1 травня 1942 року працювало 401 особа та 20 коней і волів⁶¹. До початку весняних польових робіт вимагалось закінчити боронування, утюжку та підсіпку вимоїн. Про виконання шляхових робіт кожні п'ять днів повідомляли в Райстаростати, адже за невиконання цих робіт та за несправність шляхового сполучення відповідальність несли за законом військового часу⁶². До повного висихання шляху було встановлено заборонні фішки з надписом заборони проїзду по шляху. Після повного висихання проїзд був дозволений тільки автомашинами. З метою збереження профілів шляхів на території Менського повіту, наприклад, проїзд гужового транспорту (підвід) та тракторів дозволявся тільки по бокових шляхах. За порушення цієї постанови було встановлено штраф у розмірі 500 крб.⁶³ Зразу ж після висихання профілю шляху по ньому було проведено боронування. Після боронування проведена підсіпка землею вимоїн на шляху. Після цього проводилася утюжка шляху спеціальними утюгами, як дерев'яними, так і залізними. Всі ці роботи виконували до початку весняної кампанії⁶⁴.

Окрім цього, в лютому 1942 р. було взято на облік всі будови і господарства, яким могла загрозувати повінь. У тих районах, де вона очікувалася, виділялися бригади для очистки від снігу споруд, мостів, труб та для пропуску талої води. Біля небезпечних місць встановлювали чергування⁶⁵.

Всі шляхові роботи проводилися в ланках, в яких переважною більшістю були жінки. Наприклад, у ланці № 1 працювало 4 чоловіків та 11 жінок, одна пара волів й одна пара коней. У ланці № 6 працювало троє чоловіків і 8 жінок, троє коней⁶⁶. Цілком очевидний висновок, на чий плечі лягав весь тягар такого догляду за стратегічно важливими шляхами.

Поїздки селян на базар відбувалися лише при наявності довідки старости про відрядження даної особи у справі продажу перерахованих продуктів із підсобного господарства і товарів власного виробництва. Базарні дні було чітко встановлено — вони відбувалися тільки по неділях⁶⁷.

Одним з основних завдань, поставлених окупантами перед місцевим управлінням, стало постачання робочої сили в Райх. Із села Вересоч

Куликівської райуправи на 1 січня 1943 р. кількість завербованих і вивезених до Німеччини людей становила 188 чол. (кількість населення села на той час, за даними старости села, складала 3 414 осіб)⁶⁸. Із с. Куликівка до Німеччини було відправлено 43 чол., із них 28 дівчат⁶⁹. Кількість осіб, які виїхали із села Ряшки, в липні 1942 р. становила 17 осіб⁷⁰. Із села Углова Рудка Любецької райуправи було забрано 9 чол., із села Семаки — 9 чол. З Любецького району до Німеччини було вивезено 1 090 осіб, однак допомогу отримувало лише 277 родин⁷¹. Кожна родина, з якої було завербовано до Німеччини, отримувала при поданні заяви 10 руб допомоги, а опісля кожен місяць 130 руб.⁷²

Слід зазначити, що при відборі людей для відправки до Райху військова адміністрація неодноразово виявляла випадки зведення особистих рахунків між старостами й односельчанами. Тому фахівці (агрономи, зоотехніки, маслороби, сировари, землеміри, слюсарі, ковалі, водії, монтери і лісоруби), необхідні для виконання робіт у сільському господарстві, незалежно від ідеологічних переконань і того, працювали вони на німців, чи ні, до Німеччини не відсилалися⁷³.

У грудні 1941 р. всім військовополоненим, а також колишнім червоноармійцям, які проживали на території Іваницького району і не мали німецьких пропусків, потрібно було негайно з'явитися у військову комендатуру м. Прилуки для реєстрації⁷⁴. У наказі ортскоменданта 1/770 № 145 від 16 березня 1942 року старости і бургомістри у Козелецькому, Вище-Дубечанському і Броварському районах отримали інструкції, що українські військовополонені з березня 1942 р. більше не відпускаються із таборів для сільськогосподарських робіт, через те, що попадають під вплив партизанських загонів. Однак 14 березня того ж року було сповіщено, що найближчим часом знову будуть відпускати військовополонених з військових таборів. Полонені одержують довідку, в якій вказується мета, шлях і час, за який він повинен іти додому. В разі неявки до вказаного терміну додому його знову мали надсилати до табору⁷⁵.

Для військовополонених у селах необхідно було відкривати «нічліжний будинок». Для уникнення розповсюдження епідемії інфекційних хвороб у лютому 1942 р. місцевому керівництву необхідно було простежити, щоб звільненим з полону була зроблена санобробка, а саме: помити, постригти та переодягти, а брудний одяг проварити⁷⁶. У квітні 1943 р. розпорядження фельдкомендатури від 27 березня 1943 р. стосувалося пересування військовополонених червоноармійців, звільнених з таборів. Старости перевіряли у військовополоненого наявність посвідчення про звільнення та обов'язкову відмітку комендатури про явку до певного населеного пункту. Всіх осіб без відмітки про звільнення у місцевій комендатурі необхідно було заарештувати і відправити до ко-

мендатури. У підпорядкуванні старост знаходилися поліцаї, котрі забезпечували вирішення подібних питань. У кожному бургомістраті, до якого прибувають військовополонені з посвідченнями, велася про це окрема звітність⁷⁷.

У с. Нові Яриловичі, через яке проходила велика кількість військовополонених, староста отримав спеціальні розпорядження щодо їх утримання. Щоб попередити загрозу поширення плямистого тифу, випадки якого були непоодинокими, ночівля по домівках селян заборонялася. Для ночівлі і тимчасового перебування виділялося окреме приміщення, забезпечене опаленням та освітленням. Харчувати військовополонених пропонували з місцевих ресурсів⁷⁸. У жовтні 1941 р. серед населення Любецького району було проведено збір пожертвувань для військовополонених грішми, натурою, теплим одягом, білизною, посудом тощо⁷⁹.

До обов'язків старост входило розповсюдження матеріалів пропагандистського характеру. Всі плакати із символами нацизму та відозвами до населення вивішувалися в центрі села, на спеціальних стендах, зроблених із дощок і обов'язково пофарбованих у синій колір⁸⁰. Однак німецьке командування неодноразово помічало, що досить часто такі матеріали використовувалися не за призначенням. Наприклад, Ільмівська сільська управа використовувала ці папери для приватного листування, обгортки або ж просто їх знищувала⁸¹.

Однак старостам доводилося вести боротьбу з агітаційними матеріалами проти німецької влади із конкретними закликами до селян та поліцаїв. Там, де місцеве населення обрало участь у побудові укріплень проти партизанських нападів, поширювали листівки з відозвами та пропозиціями:

«Що б зробили чотири німці
у селі із комендантом?
Їх побили б молодіці
Із їх автоматами!»⁸²

Каральним акціям зазвичай передували напади партизанів на німецькі та мадярські загоны. В зв'язку з цим населення окупованої території було суворо попереджено щодо можливих наслідків спротиву. У грудні 1941 р. коменданти районів розповсюдили звернення, що інформувало про суворе покарання внаслідок скоєного злочину. За вбивство одного німецького військовослужбовця передбачався розстріл 100 осіб із села, де це було скоєно. За вбивство поліцай або старости погрожували розстрілом усіх комуністів, партизанів та їх сімей. За переховування партизанів спалювали будинок і розстрілювали всю сім'ю⁸³.

З огляду на попередньо перелічені приклади господарської активності німецької окупаційної влади в сільськогосподарських районах Чернігів-

щини виникає закономірне запитання, наскільки дійсно лояльним було населення і наскільки сумлінно й ефективно місцеві жителі виконували всі численні розпорядження військової адміністрації? Більшість представників сільського населення працювали у громадських господарствах, і, як зазначають В. Кучер та О. Потильчак, «пропаганда окупантів впала на доволі благодатний ґрунт, підготовлений десятиліттями більшовицького геноциду українців»⁸⁴. За сумлінну працю у громадських господарствах на кінець 1942 р. трудяще населення Менського району отримало глибоку подяку від бургомістра Реп'яха. У своїй відозві до Нового року він зазначив, що минулий рік був роком напруженої праці «по зміцненню новоутвореної влади та відбудови народного господарства за проводом і допомогою представників німецького військового командування»⁸⁵.

Незважаючи на певний «ентузіазм» місцевого населення, який намагалися показати німецькі чиновники, інші документи свідчать, що випадки саботажу та невиконання розпоряджень окупаційної влади були звичним явищем і досить поширеним. Німецька влада не обмежувалася лише адміністративними заходами проти порушників порядку. За саботаж та невихід на роботу призначалося покарання у вигляді примусових робіт. 9 лютого 1942 р. наказом № 4 по Добрянській райуправі було зазначено, що «випадки ухиляння працездатного населення від виконання відбуття трудповинності надзвичайно погано відбиваються на перебігові громадських робіт, які йдуть на користь загального добробуту населення, а також на військові заходи. Особливо це має місце в галузі шляхового та залізничного будівництва, інших громадських робіт по добровпорядженню населених пунктів». Тому голова Добрянської райуправи Прянишників наказав коменданту Добрянської поліції утворити трудовий табір, куди інтернували осіб, що ухилялися від трудової повинності⁸⁶. Загалом у кожному районному центрі Чернігівської області відкривали табори примусової праці. Всім бургомістрам сіл, старостам хуторів, фельдфебелям поліційних постів відразу сповіщали про можливість звертатися до них у разі потреби⁸⁷. Згідно з одержаним наказом № 7 від 23 січня 1942 р., голова міжрайонної управи Чернігівщини Агієнко утворив трудовий табір у м. Мена, куди були інтерновані та використувувалися на різних роботах всі особи, що ухилялися від трудповинності. Праця інтернованих у трудові табори використовувалася в галузі шляхового та залізничного будівництва, на інших трудомістких роботах. Утримання інтернованих відбувалося за їх власний рахунок⁸⁸. Також у м. Ніжин у 1943 р. було відкрито табір примусової праці. Випадки непослуху та невиконання розпоряджень старостами й бургомістрами на Чернігівщині були настільки частими, що нерідко це було зафіксовано і в повторно виданих циркулярах. Наприклад, у циркулярі № 92 від 3 липня

1943 р. зазначалося, що циркуляр № 74 від 18 червня 1943 р. щодо відправлення на роботи в Количівські торфозробки не виконується!⁸⁹

Отже проаналізувавши документальні дані, можна дійти таких висновків. Діяльність місцевих органів влади на території Чернігівщини була чітко регламентована і контролювана військовою адміністрацією. Призначення старост і бургомістрів відбувалося на загальних зборах населених пунктів, однак підлягало візуванню з боку районної комендатури. На посади старост призначалися особи винятково української національності, налаштовані на ефективне впровадження німецької аграрної політики та співпрацю з німецькою владою. Перемоги на фронті та недостатній рівень організованості партизанських загонів у 1941 р. сприяли поміркованому ставленню до новообраних осіб. На території досліджуваного регіону надзвичайно частими були прояви непокори та ігнорування розпоряджень і наказів німецьких властей з боку цивільного населення та представників місцевої адміністрації — старост і керівників сільських управ. На тлі наростання активності партизанського руху та перших поразок на фронті було посилено контроль за діяльністю бургомістрів і старост. Слід зазначити, що донині невідомий відсоток керівників сільських управ, які підтримували тісні контакти з партизанами і вели боротьбу з окупантами. Аналіз архівних джерел та спеціальної літератури засвідчує, що розробка цього тематичного сегменту має дати вагомі наукові результати. Критичний аналіз усього спектра джерельних матеріалів щодо життя та праці сільського населення Чернігівщини в період Великої Вітчизняної війни стане істотним доповненням для майбутніх досліджень, надасть можливість для об'єктивного та комплексного висвітлення специфіки побуту сільського населення на території військової зони України.

¹ Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941–1943 рр.). — Чернігів, 1947. — С. 300.

² *Патриляк І.К., Боровик М.А.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. — К., 2010. — С. 197.

³ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945). — К., 1999. — С. 126–127.

⁴ Державний архів Чернігівської області. (далі — ДАЧО) — Ф. Р-3059, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

⁵ Там само. — Ф. Р-3071, оп. 1, спр. 17, арк. 23.

⁶ Там само. — Арк. 12.

- ⁷ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 1, арк. 223, 265.
- ⁸ Там само. — Ф. Р-3071, оп. 1, спрр. 17, арк. 7.
- ⁹ Там само. — Ф. Р-3070, оп. 1, спр. 48, арк. 6.
- ¹⁰ Там само. — Ф. Р-3071, оп. 1, спр. 17, арк. 13.
- ¹¹ Там само. — Ф. Р-3070, оп. 1, спр. 48, арк. 32.
- ¹² Там само. — Арк. 4.
- ¹³ Там само. — Ф. Р-3071, оп. 1, спр. 17, арк. 16.
- ¹⁴ Там само. — Ф. Р-3070, оп. 1, спр. 48, арк. 50.
- ¹⁵ Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941–1943 рр.). — С. 304.
- ¹⁶ ДАЧО. — Ф. Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 14.
- ¹⁷ Там само. — Ф. Р-3574, оп. 1, спр. 1, арк. 14.
- ¹⁸ Там само. — Ф. Р-3563, оп. 2, спр. 1, арк. 10.
- ¹⁹ Там само. — Ф. Р-3574, оп. 1, спр. 1, арк. 7.
- ²⁰ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 1, арк. 58.
- ²¹ Там само. — Ф. Р-3094, оп. 1, спр. 7, арк. 6–9.
- ²² Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спрр. 1, арк. 80.
- ²³ Там само. — Ф. Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
- ²⁴ Там само. — Ф. Р-3563, оп. 1, спр. 1, арк. 45.
- ²⁵ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 1, арк. 25.
- ²⁶ Там само. — Спр. 8, арк. 181.
- ²⁷ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 7, арк. 35.
- ²⁸ Там само. — Ф. Р-3094, оп. 1, спр. 7, арк. 4.
- ²⁹ Там само. — Ф. Р-4217, оп. 1, спр. 14, арк. 19.
- ³⁰ Там само. — Арк. 27.
- ³¹ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 8, арк. 187.
- ³² Там само. — Ф. Р-3574, оп. 1, спр. 1, арк. 44.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само. — Ф. Р-3456, оп. 1, спр. 1, арк. 128.
- ³⁵ Там само. — Ф. Р-3563, оп. 1, спр. 1, арк. 20.
- ³⁶ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 1, арк. 48.
- ³⁷ Там само. — Спр. 8, арк. 340.
- ³⁸ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 8, арк. 201.
- ³⁹ Там само. — Ф. Р-3574, оп. 1, спр. 1, арк. 20.
- ⁴⁰ Там само. — Ф. Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 7.
- ⁴¹ *Перехрест О.Г.* Українське село 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. — Черкаси, 2011. — С. 203.
- ⁴² ДАЧО. — Ф. Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
- ⁴³ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 8, арк. 202.

- ⁴⁴ Там само. — Арк. 324.
- ⁴⁵ Там само. — Ф. Р-4217, оп. 1, спр. 15, арк. 9.
- ⁴⁶ Там само. — Ф. Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ⁴⁷ Там само. — Ф. Р-3094, оп. 1, спр. 1, арк. 10.
- ⁴⁸ Там само. — Ф. Р-3563, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Там само. — Ф. Р-3472, оп. 1, спр. 175, арк. 27–28.
- ⁵¹ Там само. — Ф. Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 14.
- ⁵² Там само. — Ф. Р-3094, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ⁵³ Там само. — Ф. Р-4217, оп. 1, спр. 14, арк. 29.
- ⁵⁴ Там само. — Ф. Р-3563, оп. 1, спр. 1, арк. 52.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Там само. — Ф. Р-3059, оп. 1, спр. 61, арк. 31.
- ⁵⁷ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 1, арк. 95.
- ⁵⁸ Там само. — Ф. Р-3574, оп. 1, спр. 1, арк. 24.
- ⁵⁹ Там само. — Ф. Р-4217, оп. 1, спр. 15, арк. 1.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 19.
- ⁶¹ Там само. — Арк. 7.
- ⁶² Там само. — Арк. 4.
- ⁶³ Там само. — Ф. Р-3563, оп. 1, спр. 1, арк. 51.
- ⁶⁴ Там само. — Ф. Р-4217, оп. 1, спр. 15, арк. 4.
- ⁶⁵ Там само. — Ф. Р-3563, оп. 1, спр. 1, арк. 9.
- ⁶⁶ Там само. — Ф. Р-4217, оп. 1, спр. 15, арк. 28.
- ⁶⁷ Там само. — Ф. Р-3563, оп. 1, спр. 1, арк. 16.
- ⁶⁸ Там само. — Ф. Р-3094, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
- ⁶⁹ Там само. — Ф. Р-3108, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ⁷⁰ Там само. — Ф. Р-4217, оп. 1, спр. 14, арк. 15.
- ⁷¹ Там само. — Ф. Р-3574, оп. 1, спр. 1, арк. 61.
- ⁷² Там само. — Арк. 161.
- ⁷³ Там само. — Арк. 307.
- ⁷⁴ Там само. — Ф. Р-4217, оп. 1, спр. 14, арк. 1.
- ⁷⁵ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 8, арк. 175.
- ⁷⁶ Там само. — Ф. Р-3574, оп. 1, спр. 1, арк. 5.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 102.
- ⁷⁸ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 12, спр. 1, арк. 43.
- ⁷⁹ Там само. — Ф. Р-3574, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ⁸⁰ Там само. — Арк. 111.
- ⁸¹ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 8, арк. 322.
- ⁸² Там само. — Спр. 41, арк. 26–27.
- ⁸³ Там само. — Ф. Р-3563, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

⁸⁴ Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. — К.: Біла Церква, 2011. — С. 178.

⁸⁵ ДАЧО. — Ф. Р-3563, оп. 1, спр. 1, арк. 56.

⁸⁶ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 1, арк. 49.

⁸⁷ Там само. — Ф. Р-3472, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

⁸⁸ Там само. — Ф. Р-3563, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

⁸⁹ Там само. — Ф. Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

В статье освещены основные аспекты и специфика работы местных органов власти в селах Черниговщины, которая была в юрисдикции военной оккупационной администрации в 1941–1943 гг.

Ключевые слова: военная оккупационная администрация, старостаты, бургомистры, старосты, сельские управы, районные управы, комендатура, штрафы.

The article highlights the main aspects and specifics of activity of local administration in rural districts of Chernigov region, which was under the jurisdiction of military occupation administration in 1941–1943.

Keywords: military occupation administration, mayor administration, burgomasters, mayors, village council, district council, commandant administration, fines.

Наталія Гандрабура
(Кривий Ріг)

НАЦИСТСЬКА ШКІЛЬНА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ НА НАДДНІПРЯНЩИНІ (1941–1944 рр.)

У статті на основі архівних документів висвітлюється нацистська політика у сфері шкільної освіти на Дніпропетровщині (1941–1944 рр.). Аналізується місце шкіл у планах нацистського керівництва. Вказана їх роль у реалізації загальноекономічних та політичних планів Німеччини.

Ключові слова: освітні заклади, нацистська політика, райхскомісаріат «Україна».

У сучасній українській історичній науці тема про долю дітей і підлітків, які перебували на окупованій німецькими військами території (1941–1944 рр.), ще й досі потребує клопітких досліджень. Особливо, коли йдеться про примусове використання їх праці на користь Німеччини та роль і місце в цій політиці освітніх закладів.

На сьогодні вже існує низка досліджень, в яких висвітлюються окремі аспекти освітньої політики окупаційних органів влади в Україні в 1941–1944 рр. Серед авторів, які активно займалися означеною проблематикою, слід відзначити доробок Г. Голиша¹. Він був одним з перших сучасних науковців, хто навів переконливі факти примусового залучення школярів до примусової праці. Окремі аспекти впровадження освітньої політики на окупованій гітлерівцями території України висвітлюються в монографії Валентини Шайкана². У статті Валерія Шайкана досліджується шкільна освітня політика, як інструмент ідеологічного впливу на місцеве населення³. Певний внесок у розробку питань, що стосуються системи освіти в період окупації, зробили П. Добров і М. Бистра, В. Ленська, Я. Овчинникова⁴. Серед зарубіжних істориків певний внесок у дослідження становища дітей та шкільної освіти в Україні зробили В. Косик, Б. Єржабкова⁵.

Загалом, науковці висвітили чимало аспектів цієї теми. Однак ще й дотепер дослідники цілеспрямовано не розглядали освіту, як засіб використання дітей та підлітків в економічних планах Німеччини.

Метою даної статті є спроба дослідити шкільництво, як інструмент експлуатації дітей та підлітків у добу нацистської окупації (1941–1943 рр.) на прикладі Придніпров'я.

Запроваджуючи трудову мобілізацію українського населення, нацистські окупаційні органи мали на меті максимально використати людські ресурси. Для реалізації намічених завдань вони навіть планували залучати дітей і підлітків, зокрема — через систему освіти. Як стверджує Б. Єржабкова, нацисти вважали, що «необхідно, щоб почали працювати такі школи, які б обов'язково сприяли втіленню заздалегідь сформованих планів німців, щодо долі Східної Європи взагалі і конкретно України»⁶. Німецькі документи засвідчують, що освітня політика в райхскомісаріаті «Україна» та, зокрема, на території Дніпропетровщини в добу окупації, будувалась на основі розпоряджень і постанов з Берліна та райхскомісаріату (м. Ровно). У директиві № 58 під назвою «Україна має стати житницею Європи» від 20.11.1941 р. і підписаній рейхсміністром Східних окупованих територій А. Розенбергом, між іншим, наголошувалося: «Дозволяється найнижче (початкове) шкільництво. Подальші заходи будуть прийняті відповідно до розвитку ситуації»⁷.

Не менш важливим доказом експлуатаційної спрямованості окупаційної політики нацистів, зокрема, щодо освіти в Україні, є таємний звіт Альберта Гофмана, — помічника Мартіна Бормана. Цей документ датований 7 липня 1942 р. Він мав рекомендаційний характер щодо організації навчальних закладів та системи освіти і потреби давати фахову освіту: «...Ми мусимо місцеве населення держати в темноті, так як це було за царських часів. Лише тих, хто буде прислужуватись тільки нам, можна буде піднести на більш високий рівень, щоб нам легше було упокорювати цю країну»⁸.

У лютому 1942 р. райхсміністерством окупованих Східних територій було видано розпорядження «Про обов'язкове навчання української молоді». Згідно з ним, загальна освіта повинна тривати сім років... Кожна дитина може залишити навчання після чотирьох років відвідування школи, якщо подальше навчання, через схильність або бажання працювати, не є необхідністю⁹. Однак райхскомісар «України» Е. Кох, вважаючи, що освіта в Україні повинна перебувати ще на нижчому рівні. У директиві під № 39 (26–28.08.1942 р.) з поміткою «Таємно!», він зазначав наступне: «Трьохрічні школи дають аж занадто високу освіту»¹⁰. Очевидно, що окупанти не поспішали давати місцевим дітям повноцінну освіту. Вони розглядали школи, як засіб експлуатації дітей. Г. Голиш аргументовано довів це, констатує, що навіть «народні школи» виконували функції своєрідної біржі дитячої праці, адже примусове працевикористання їх вихованців поглинало левову частку навчального часу»¹¹.

На сьогодні існує масив незаперечних доказів щодо використання праці школярів окупаційними органами влади на українських землях, що було для них економічно вигідно. Враховуючи нацистську політику

тотального пограбування України, діти та підлітки в цій злочинній системі були дешевою, чи навіть, безкоштовною робочою силою. Під пильним наглядом завойовників відбувалося активне залучення учнів шкіл до різноманітних сезонних сільськогосподарських робіт, до збирання цінної лікарської сировини, до боротьби з сільськогосподарськими шкідниками та заготівлі макулатури.

Нестача робочих рук, що гостро відчувалася з 1942 р. і стала однією з причин більш інтенсивнішого примусового залучення учнів шкіл до різноманітних сезонних сільськогосподарських робіт. У зв'язку з початком весняно-польових робіт у підсобному господарстві копальні Нікополь — ВЕСТ (Криворізьке металургійне відділення гірської і металургійної компанії «Схід», м. Кривий Ріг — Нікополь) місцевий комендант селища Шолохове видав наказ від 20.05.1942 р. про залучення «робочої сили». Відповідальність за виконання цього наказу покладалося на старост сіл і селищ. У документі, поданому мовою оригіналу, наголошувалося: «Приймаються до уваги тільки ті особи, які ще в підсобному господарстві не працюють. Перевага... родичам робітників копальні, які не мають малих дітей та школярів старшого віку»¹². Масове використання дитячої праці було поширено практично в усіх селах Дніпропетровщини, особливо, в гарячу літню пору, під час збиральної кампанії. Наприклад, голова Магдалинівської райуправи від 14.07.1943 р. у розпорядженні до завідуючого Січкарівської школи вимагав: «В зв'язку з нестачею людського контингенту, що особливо відчувається зараз з наступом убиральної кампанії (обмолоту зернових — *Авт.*), школи влітку повинні відігравати значну допоміжну роль... З цією метою слід зараз же домовитися з старостами громадських господарств про чітке визначення об'єктів роботи відповідно до віку дітей (збір лікарських рослин, фруктів, городини, робота в степу тощо)»¹³.

Діти та підлітки залучались до робіт зі збирання лікарської сировини, що вкрай потрібна була в медичній і парфумерній галузях. Наприклад, в одному з розпоряджень за підписом голови Васильківської райуправи Дніпропетровського гебітскомісаріату та завідуючого відділом освіти до старости Григорівської сільської управи знаходимо переконливі докази, які свідчать про залучення до примусової праці по збору лікарської сировини школярів у серпні 1942 року. В документі зазначалося, що «в нашій управі маються цінні дикорослі лікарські рослини, які потрібні для медицини, а також для парфумерної промисловості, але через плоху організацію збору на ланах та в лісах залишаються не зібраними і пропадають дуже цінні рослини». До розпорядження додавався план заготівлі рослин і категорична вказівка завідуючому школи: «Організувати учнів по збору лікарської сировини і здати до споживчої кооперації».

У план збору було включено: корінь айру та фіалки (півники), листя калини, полуниці, кропиви, блекоти та дурману, буркун, бузиновий цвіт і ягоди, перець стручковий (гіркий), ягоди чорної смородини та шипшини, кабакове насіння, кісточка абрикос, віск¹⁴.

Залучали учнів шкіл до збору лікарських рослин, зокрема, стручків жовтої акації в 1943 р. При цьому інспектор шкіл Васильківської районної управи вимагав: «Збір провести негайно по всіх насадженнях, як громадського, так і індивідуального користування»¹⁵.

Активно залучали окупанти школярів до боротьби з різними шкідниками сільськогосподарських культур. Прикладом експлуатації школярів у цій сфері слугує наказ №3 Апостолівської районної управи від 29.03.1942 р. за підписом заступника голови районної управи п. Гуковського. У документі, зокрема, йшлося про залучення жителів громадських господарств до робіт зі знищенню ховрахів, які спричиняють шкоду сільському господарству. Крім того, в §3 давались вказівки, що «в боротьбі з ховраками» потрібно було задіяти й школярів, а §4 цього документа містив попередження такого змісту: «За невиконання цього наказу старости і уповноважені громадських господарств відповідатимуть по закону воєнного часу». Як бачимо, права вибору окупаційні органи дітям не надавали, та й зміст усього документа, практично унеможливував ухиляння від роботи¹⁶.

Передбачалися й інші форми працевикористання школярів у роки нацистської окупації. Зокрема, у відозві гебітскомісара Синельниково від 08.07.1943 р. до жителів Дебальцевської сільської управи Васильківського району на Дніпропетровщині зазначалося: «Для підвищення заготівлі старого паперу по окремих селах я дам розпорядження також для окремих шкіл»¹⁷.

Таким чином, школярі та молодь стали суб'єктом окупаційної політики у сфері праці. Брак працездатного дорослого населення, наміри окупаційної влади з максимальної експлуатації всіх наявних ресурсів захоплених територій стали визначальними факторами в галузі залучення дітей та підлітків до різного виду робіт на користь Райху. Проте, вони засвідчують, що примусове використання праці дітей та підлітків, було складовою економічної політики нацистів на теренах Наддніпрянщини та, загалом, в Україні. Зазначена стаття не вичерпує всіх аспектів цієї тематики й визначає питання для подальшого її дослідження.

¹ *Голуш Г.М.* У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. — Черкаси, 2005. — 323 с.

² Шайкан В.О. Колабораціонізм на території райхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2005. — 451 с.

³ Шайкан В.О. Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей. — К., 2008. — С. 211–217.

⁴ Добров П.В., Бистра М.О. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни. — Донецьк, 2006. — 273 с.; Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Український історичний журнал. — 1990. — № 10. — С. 81–86; Овчинникова Я.С. Діти і підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни (1941–1945рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». — Донецьк, 2011. — 21 с.; Шайкан В.О. Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей. — К., 2008. — С. 211–217.

⁵ Косик В.М. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Упоряд. В.М. Косика. — Т. 2. — Львів, 1997. — 384 с.; Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. — К., 2008. — 272 с.

⁶ Єржабкова Б. Назв. праця. — С. 63.

⁷ Косик В.М. Назв. праця. — С. 361.

⁸ Стецкевич В.В. Поступ до соборної української історіографії: ознаки, кроки до взаємозбагачення та співпраці // Матеріали Міжнародної науково-технічної конференції [«Сталий розвиток промисловості та суспільства» (22–25 травня 2013 р.) Серія 15. Історія та історичні дослідження]. — Кривий Ріг, 2013. — С.207.

⁹ Єржабкова Б. Назв. праця. — С. 68.

¹⁰ Косик В.М. Назв. праця. — С. 251.

¹¹ Голиш Г.М. Назв. праця. — С. 94.

¹² Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. Р-3408, оп. 1, спр. 1, арк. 81.

¹³ Там само. — Ф. Р-2311, оп. 2, спр. 36, арк. 17.

¹⁴ Там само. — Спр. 10, арк. 5.

¹⁵ Там само. — Оп. 1, спр. 13, арк. 68.

¹⁶ Там само. — Спр. 1, арк. 187.

¹⁷ Там само. — Арк. 77.

В статтє на основе архивных документов освещается нацистская политика в сфере школьного образования в Днепропетровской области (1941–1944 гг.). Анализируется место школы в планах нацистского руководства. Показана их роль в реализации общеэкономических и политических планов Германии.

Ключевые слова: образовательные учреждения, нацистская политика, райхскомиссариат «Украина».

On the basis of archival documents show Nazi policies in education Dnipropetrovsk region (1941–1944). Making an analysis of schools in the plans of the Nazis. We have shown their role in economic and political planning Germany.

Keywords: *educational institutions, the Nazi occupation policy, Reich Commissariat «Ukraine».*

Іван Дерейко
(Київ)

МІСЦЕВА СКЛАДОВА СИЛОВИХ СТРУКТУР ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНУ: ТРАНСФОРМАЦІЯ І РЕКОНСТРУКЦІЯ

Стаття зосереджена на аналізі трансформації створеної нацистами системи місцевих допоміжних структур німецької армії і поліції в умовах битви за Україну. Виходячи із наявного матеріалу, виокремлюються два ключові напрямки їхньої еволюції: трансформація — у вигляді перетворення на фронтові або тиллові частини, або ж деконструкція — у вигляді переходу на бік одного із супротивників, дезертирства чи роззброєння.

***Ключові слова:** Друга світова війна, бойові дії, колабораціонізм, Вермахт, поліція, шуцманшафт.*

1943 рік став переломним в історії Другої світової війни. Вперше за чотири роки німецькі армії були оточені і розгромлені: в лютому у Сталінграді та в квітні — у Тунісі. Спроба нового масштабного наступу Вермахту під Курськом втратила будь-який сенс уже через шість днів після свого початку, внаслідок висадки союзників на Сицилії і неминучої втрати Німеччиною стратегічної ініціативи на усіх фронтах. Туди вже 18 липня 1943 р. були перекинуті зі Східного фронту кращі танкові з'єднання німецької армії — передусім із військ СС — які все-таки зупинили наступ англо-американців. Але з цього часу Вермахт безповоротно втратив свій основний козир та єдину умову перемоги — стратегічну ініціативу. У війні на виснаження Німеччина була приречена на поразку.

Радянський наступ на Україну розпочався вже у січні 1943 р. Основною метою операції був Харків, який німцям вдалося відбити через два місяці. Але в руках РККА залишився Ворошиловград. Після Курської битви наступ продовжився, й у серпні радянські війська знову зайняли Харків, а у вересні витіснили німців з Донбасу. Час існування Райхс-комісаріату «Україна» поволі добігав кінця.

Попри всі сподівання, ставлення окупаційного режиму до населення у цей кризовий час не тільки не покращилось, але й стало ще гіршим. Вивезення робітників до Німеччини перетворилось на справжнє полю-

вання на рабів, а методи збору необхідних для Райху продуктів остаточно набуло рис озброєного грабунку. Це, з одного боку, спричиняло збереження числа вимушених добровольців до окупаційних збройних формувань (що дозволяло уникнути зростаючих утисків влади), а з іншого — катастрофічно знижувало їх надійність і керованість. Все більше людей при виборі сторони, на яку стати, схилилось на бік радянських та українських партизанів, чия кількість і вплив на життя в РКУ зростали.

З поверненням бойових дій на територію України відбулося збільшення кількості українських добровольців у бойових частинах Вермахту, та здійснено якісні зміни у поліційних формуваннях. Нацисти були вимушені все більше спиратись не на свої расистські концепції, а на реальне співвідношення сил у війні, і неможливість її продовження без участі підкорених народів. З іншого боку, під час розбору результатів Курської битви Гітлер прийняв рішення перевести більшість східних частин на Захід, через їх нібито масовий перехід на бік РСЧА. Цю думку підкинув Гітлеру Райхсфюрер СС, який інтригував проти залучення східних добровольців до Вермахту, маючи на меті посилити за їх рахунок свої війська СС. Передання всіх іноземних формувань німецьких збройних сил у відання СС Гімлер добився лише 26 серпня 1944 р., коли фюрер втратив довіру до військових після спроби путчу.

Спільною рисою більшості українських збройних частин РКУ в 1943–1944 роках стало дезертирство. В цей час місцеві формування, які мали бути лише караульними командами, були змушені вступати у серйозні бої з наступаючими радянськими військами чи потужними партизанськими з'єднаннями.

Першими із частин шума РКУ з радянськими військами зіткнулись харківські шугбатальйони, що діяли в тилівій зоні 6-ї армії під Сталінградом. На початку 1943 р. ситуація повторилась у Курській області. Ще в кінці 1942 р. у таборах військовополонених поблизу Курська було започатковано створення чотирьох українських шугбатальйонів — 166, 167, 168 та 169. Згідно звіту, направленого керівнику поліції порядку РКУ генералу фон Бомгарту, на листопад 1942 р. вони включали 1500 вояків. Ця цифра, занадто округлена для такого типу документів, свідчить, що батальйони в той момент були лише у стадії формування. Відсутність згадок про них у документах тилового району групи армій Дон і Південь, в чийй зоні відповідальності вони утворювались, в свою чергу доводить, що дані частини повністю сформовані не були. А після початку радянського зимового контрнаступу 1943 р., вже набрані вояки були передані у тиліві формування Вермахту, насамперед у 523-й будівельний батальйон. 4 лютого 1943 р. цей батальйон був розбитий підрозділами РСЧА в районі Фатіжа, а більшість вояків — німців і українців — розбіглись або здались у полон¹.

На Донбасі, який став наступною ціллю радянського наступу, діяли шість українських шуцбатальйонів: 157, 158, 162, 163, 164, 165. Їх з великим поспіхом у пішому порядку почали відводити в тил, у напрямку на Дніпропетровськ і Миколаїв. У дорозі, під обстрілами радянської авіації, шуцмани почали масово дезертирувати, і розбігатись по домівках. 157-й і 158-й батальйони, які планувалось перекинути до Києва, просто перестали існувати, а залишки решти частин почали спішно переформувувати, щоб не допустити їх повного розкладу².

У тилових районах найбільш кризовою стала ситуація в окрузі Волинь — Поділля. Тут протистояння між окупантами і місцевим населенням ускладнювалося ще й українсько-польським конфліктом. В склад нацистських інституцій у регіоні входили донські козаки, українці та поляки. При цьому українці і козаки здебільшого до весни 1943 р. були представлені у збройних формуваннях, тоді як полякам вдалось посісти більше місць в адміністрації краю, в тому числі і в Рівному. Наявні тут шуцбатальйони теж не були моноетнічними, і включали місцевих та прибулих з ГГ фольксдойчів, українців, білорусів та поляків.

У квітні 1943 р. на заклик ОУН тотальна більшість українських шуцманів зі зброєю в руках перейшли з шума на бік повстанців. Здебільшого це відбувалось без ексцесів, незважаючи на масовість явища. Так, майже без перешкод до УПА перейшов весь склад 103-го шуцбатальйону з Мацієва, та українська залізнична поліція з Ковеля. А в 104-му шуцбатальйоні дійшло до повстання. Ця частина, базована на даний час в Дорогичині, складалась в більшості з місцевих жителів навколишніх Брестської, Пінської та Волинської областей. Командний склад батальйону становили німці, поляки та польські фольксдойче, їх замісниками були білоруси та українці, частина яких прибула з Галичини. Батальйон складався з трьох рот, по три взводи кожна. Крім охоронних завдань, роти даної частини здійснювали рейди і прочісування навколишніх лісів з метою розшуку і знищення наявних тут українських, польських та радянських партизанів³. Саме у квітні 1943 р. бойова група батальйону у складі двох рот (1-ї і 2-ї) була направлена на Волинь для боротьби з УПА. Під час операції вояки збунтувались, перебили командирів, і перейшли на бік повстанців. 3-тю роту в складі 80 чол. окупанти роззброїли і відправили на роботу до Німеччини⁴.

Залишки українських шуцманів індивідуальної служби і закритих частин, які не розбіглись, були зведені в окремий батальйон у Луцьку. Ще 120 чол. базувались у Володимирі⁵. Натомість на місцях, у центрах районів та кушів (5–7 сіл) створювались загони шума з місцевих поляків, яких нацисти, за непрямої підтримки польського руху Опору, відверто протиставляли панівній у регіоні УПА. У червні 1943 р. у Рокитному було

сформовано польський 107-й шуцбатальйон. Тоді ж, у червні (за іншими даними — у травні), до Луцька з Білорусі прибув 202 польський шуцбатальйон, сформований роком раніше в ГГ⁶. У вересні в округу підтягнули також батальйон охоронної поліції «Остлянд», сформований ще у вересні 1941 р. з естонських фольксдойче. Всі ці частини активно боролись проти УПА, та проводили реквізиції майна у місцевого населення.

Дуже швидко ці дії переросли у масштабну міжнаціональну різню, в результаті якої загинули близько 38 тис. поляків і 11 тис. українців. Бої відбувались навіть між українськими шуцманами з Луцька та 202-м батальйоном. Що дуже характерно, коли «Остлянд» і 202-й батальйон діяли разом (листопад–грудень 1943 р., акція проти УПА в лісах довкола Костополя), то ведення боїв покладалось на естонців, тоді як поляки здійснювали розстріли «підозрілих» жителів «бандитських» сіл і арешти закладників. На Волині до складу батальйону «Остлянд» приєдналось як мінімум 5 українських шуцманів, з тих, що не перейшли до УПА⁷.

До зими 1943–1944 років місцева польська поліція поступово розкласяся з приводу невдач у боротьбі з УПА і радянськими партизанами, та через підхід фронту. Поступово польські підрозділи, інфільтровані АК та комуністами, були розформовані і направлені на роботу чи в концтабори до Німеччини. Найбільш боєздатний 202-й шуцбатальйон було кинуто на фронт, де він був розгромлений у боях з ЧА⁸.

В інших регіонах ситуація була менш драматичною, але загалом не кращою для окупантів.

У генеральній окрузі Житомир залишки наявних шуцбатальйонів (108, 109 і 110-W) виводяться з боїв і стягуються до окружного центру. На той час 108-й батальйон, початкові антибільшовицькі настрої якого були підірвані участю в антиєврейських акціях, з перемінним успіхом застосовувався в боях із партизанами в районі Овруча і Хойників. Дезертирство з частини набувало все масовішого рівня, так само як і репресії проти командного складу. Врешті, в березні 1943 р., в розпалі важких боїв з червоними партизанами під Брагином, в батальйоні відбулося повстання. Під час сутички з німцями частина шуцманів, серед яких був командант батальйону і командир першої роти, загинули, але близько 300 вояків (3 роти з 4) все-таки зуміли втекти в ліс і перейти на бік більшовиків. Рештки частини були вліті до 110-го батальйону в Житомирі, який у вересні перевели до Києва.

109-й батальйон, який виявив себе дуже надійною бойовою частиною, але зазнав у боях важких втрат (близько 120 чол.), в квітні 1943 р. відтягнуто до Вінниці. Тут проводиться нагородження вояків, котрі відзначились, і поповнення частини місцевими добровольцями, яких вияви-

лось напрочуд багато. У червні батальйон переводять до Житомира, де керівництво окружної поліції, вочевидь боячись повторення випадку із 108-м шуцбатальйоном, повністю змінює командування частини, й арештовує членів ОУН. Генерал Омелянович-Павленко переводиться на посаду керівника вінницької райполіції, тоді як усі керівні посади займають німці (хоча номінальним комендантом частини залишається український сотник Фещенко-Чопівський). Цей крок викликав різке незадоволення вояків, більшість яких під час першого ж виїзду на операцію здійснили масовий перехід на бік УПА. Залишки батальйону вліто до 33-го поліційного полку СС⁹.

У квітні 1943 р. на Сумщині були розбиті дві роти 136-го шуцбатальйону, а його залишки разом із тамтешньою поліцією були відведені в Чернігів на переформування. Протягом місяця він був наново сформований (імовірно, з залученням кадрів створюваних тоді ж 138, 139, 140, 141 батальйонів). Загальна чисельність частини була досить значною і сягала 700 бійців, 30 з яких були німцями. Батальйон застосовувався до антипартизанських дій на Чернігівщині, та на побудові довкола міста оборонних споруд. У кінці літа 1943 р. він був переведений до Білорусі, і перейменований за тамтешньою нумерацією на 58-й шуцбатальйон. Цей крок викликав масове дезертирство в частині. Розбігались як прості вояки, так і офіцери (зокрема, командир другої роти), які залишались чекати підходу Червоної армії по домівках, або долучались до радянських партизанських загонів¹⁰. Решта чернігівських шуцбатальйонів, №№ 137–141, які на початок року мали всього від 18 (у 138-му) до 107 (у 139-му і 140-му) чоловік, належної чисельності так і не досягли, й були розформовані через ненадійність. Залишки їх особового складу були виведені в тил або вліті до новостворюваних полків поліції СС.

У генеральній окрузі Київ на початок 1943 р. діяли сім шуцбатальйонів: 113-й (Полтавщина), 114-й (на формуванні в Києві), 116-й (Біла Церква), 117-й (Шпола), 119-й (Кременчук), 120-й і 121-й (Полтавщина). У столиці базується тільки один 114-й штрафний батальйон, до складу якого включають переважно поліцаїв індивідуальної служби за дрібні правопорушення. На 30 квітня 1943 р. він нараховує всього 235 чол., озброєних гвинтівками і шістьма ручними кулеметами, які займаються передусім караульною діяльністю та виїжджають на антипартизанські акції у навколишні райони.

У квітні–червні 1943 р. до міста було стягнуто залишки розбитих партизанами на Полтавщині і Сумщині 113-го і 120-го батальйонів, які передано до складу 116-го шуцбатальйону, дислокованого в Білій Церкві. Чисельність останнього таким чином з близько трьохсот чоловік на початку року, до кінця червня сягнула майже шестисот вояків¹¹. У Білу Церкву відвели і 121-й батальйон.

З наближенням фронту, у вересні відступив до Умані 119-й, і у Кривий Ріг 117-й батальйони. Навіть у цій кризовій ситуації німецькою владою було здійснено спробу створення ще одної частини шума — т. зв. оперативного батальйону «Київ» (Einsatzbataillon Kiew), на базі переведеного сюди 110-го шуцбатальйону з Житомира, і найнадійніших солдатів з інших частин шума. Проте він так і не досяг уставної чисельності і не був ніде задіяний. Несподіванкою для німців стало те, що шуцмани, які непогано зарекомендували себе у 116-му, 117-му і 119-му батальйонах, при переведенні до нової частини втікали звідти цілими групами. Залишки айнзацбатальйону вивели в Лодзь, звідки вояків розподілили по частинах Вермахту на Західному фронті.

У жовтні 1943, напередодні вступу до міста радянських військ, з Києва в тил виводиться останній у районі міста український 114-й батальйон шуцманшафту. До нього долучили більше сотні працівників міської поліції, які ще не розбіглися, довівши чисельність частини до 400 вояків.

В округах Миколаїв і Дніпропетровськ на початок 1943 р. діяли всього шість шуцбатальйонів: 122-й (Миколаїв), 123-й (Херсон), 124-й (Кіровоград), 129-й (Дніпропетровськ), 130-й (формувався у Кривому Розі), 131-й (Павлоград, Запоріжжя). Попри те, що чисельність цих батальйонів була доволі великою (від 400 до 670 чол. кожен), озброєні вони були здебільшого гвинтівками і кількома кулеметами (10–15 ручних і 5 станкових у кожному). 130-й батальйон на кінець квітня 1943 р. нараховував заледве 130 чол. українців і 16 німців. Слабкість українських частин шума в регіоні пояснюється наявністю тут німецьких громад, в яких нацистами було організовано численні загони самооборони (Selbstschutz). До складу місцевої поліції також було включено значний процент фольксдойчів в якості командирів і рядових поліцаїв.

Встановити точну кількість дезертирів, і тих, хто залишився неможливо через хаос, що поступово заповнював усі галузі діяльності властей РКУ. Чудовою ілюстрацією тодішнього становища є випадок, що трапився навесні 1943 р. на Київщині. 30 квітня 1943 р. мобільний підрозділ німецької польової жандармерії заарештував дезертира з 117-го батальйону. Протягом місяця фельджандарми возили українця за собою, тому що попри численні звернення до керівництва поліції, не змогли знайти місцезнаходження його частини, щоб повернути втікача. Врешті, 31 травня шуцмана просто відправили на роботу до Німеччини. А 6 червня, коли батальйон нарешті «знайшовся», його шеф-командир подав скаргу на дії жандармів, за розхитування престижу німецької влади¹². Інший приклад: влітку 1943 р., у довідці про чисельність службовців адміністрації і поліції у Вінниці, в якій кількість німців подано з абсолютною точністю, про українську поліцію сказано: «Приблизний штат 250 чоловік».

Найбільш масовим на середину 1943 р. стало дезертирство серед вояків Гіва (Hilfswachmannschaft, допоміжна охорона). На той час усі вони вважались вояками підрозділів східних військ, позбавлених будь-яких національних рис. Вартові команди і взводи Гіва при таборах військово-полонених отримали перехідну назву OWZ-manner (від Ost-Wachzuges — східні охоронні взводи). Жодної мотивації до продовження служби у нацистів, які програвали війну, вони не мали, а втеча додому для них була дуже доступним і спокусливим виходом з непевної ситуації. Розбігались цілі роти, при чому не тільки тиллові, а й задіяні на фронті, як наприклад 8 рота Гіва в листопаді 1943 р., під час боїв за Київ.

Для подолання цього стану речей потрібно було докорінно реорганізувати наявні підрозділи і змінювати підхід до них. Денаціоналізовані караульні команди у складі поліції і тиллових частин Вермахту, сформовані під більшим чи меншим тиском на «добровольців» із недружного окупантам населення, могли виконувати свою допоміжну роль у 1941–1942 рр., у час переможного наступу німецької армії на фронті. Але в умовах краху жорстокої окупаційної системи, за наявності на території РКУ зростаючих сил українських і радянських партизанів, та нестримного просування РСЧА на захід, українські добровольці ставали дуже ненадійним, а то й вибухонебезпечним компонентом нацистських збройних сил.

Проте жодних кардинальних кроків зроблено не було. Ні про яке покращення ставлення окупантів до населення РКУ не йшлося зовсім. Зате у пропаганді почали все частіше обіцяти українську незалежність і відміну колгоспного ладу, замість абстрактної і нікому не зрозумілої Нової Європи. З середини 1943 р. воякам деяких частин врешті почали роздавати нові відзнаки з тризубами і написом УВВ, але це абсолютно не означало створення українського війська. Перейменування окремих частин не змінювало ні німецького командного складу, ні відсутності єдиного українського керівництва, ні неможливості створення національних політичних інституцій.

У 1943 р. почав діяти особливий український табір у місті Іббенбюрен (Sonderlager-1750). Тут упродовж двох останніх років війни (до березня 1945) навчались пропагандисти та контррозвідники для українських збройних і робочих частин, так звані люди «І» (I-manner). У таборі одночасно проходило підготовку до 250 чол., здебільшого військовополонених РСЧА. За час існування табору вишкіл пройшло 7 груп курсантів, яких розіслали по різних українських формуваннях. У липні–серпні 1944 р. у таборі готувалась також група з 50 розвідників, але за призначенням вони не були використані через відступ німецької армії з України. Аналогічний український спецтабір існував у місті Мюнстер¹³.

Незважаючи на наказ Гітлера про виведення східних частин на Захід, у групі армій Південь, що відступала по території РКУ, в листопаді 1943 р. кількість окремих частин, в яких служили українці, все далі збільшувалась. На 22 листопада в її підпорядкуванні було 5 східних і 3 українських батальйони, та 28 східних і 2 українських роти.

Збільшувалась і кількість українців в охоронних частинах. Так, за рахунок влиття українських підрозділів Гіва і поліції з району Сталіно козацький 454-й Східний кавалерійський підрозділ (Ost-Reiter-Abteilung) при 454-й охоронній дивізії до кінця 1943 р. було збільшено до полку (був розбитий разом з дивізією «Галичина» у Бродівському котлі в липні 1944 р.).

Ті ж частини, яким вдалося відступити з України, не дуже постраждавши від дезертирства і боїв з ЧА, до кінця року отримали нашивки про приналежність до РОА чи УВВ, що, проте, нічого в їх статусі не змінювало.

Безпосередньо в системі охоронних структур РКУ відбувалась остаточна мілітаризація наявної поліції, переозброєння більш надійних частин для їх застосування у бойових діях, та перекидання менш надійних у глибокий тил для переведення німецького персоналу допоміжних формувань у фронтові підрозділи.

Частини шума центральної України вже у квітні 1943 р. були передані під керівництво армійського тилового командування, для активної боротьби з партизанами в зоні «Дніпровського валу». Спочатку йшлося про вісім, а вже влітку — сім шущбатальйонів: 114-й, 116-й, 117-й, 119-й, 122-й, 123-й, 130-й. При відступі вони відводились все далі в тил, а взимку 1944 р. під Кам'янцем-Подільським були зведені у дивізійну бойову групу під командуванням ХССПФ України Прюцмана, й в березні 1944 р. отримали для оборони ділянку фронту. Натиску радянських військ шущмани стримати не змогли, 24 березня бойова група була розбита, а її залишки відступили в ГГ. Окремі групи вояків були роззброєні або перетягнуті на свій бік місцевими загонами УПА¹⁴.

Організаційну цілісність і боєздатність зберіг тільки 117-й шущбатальйон, який у червні 1944 було вліто до 3-ї танкової дивізії СС, у складі якої він брав участь у боях з ЧА в районі Варшави. У липні того ж року рештки частини розформовано і направлено в пожежні команди Берліна¹⁵. Вцілілі залишки інших батальйонів, в основному 116-го і 119-го, були виведені в тил і розформовані, а солдати передані у пожежні команди Берліна, Дрездена і Бреслау¹⁶.

Решта українських шущбатальйонів у квітні–червні 1943 р. були вліті у склад поліційних стрілецьких полків № 31–35 і 38. До складу останнього ввійшли загопи фольксдойчів і українські шущмани з півдня України.

Один батальйон полку складався з вояків поліцейських полків СС і шупо, ще два з українців, але з німецьким штатом у 120 чоловік. Тільки 33-й і 38-й полки діяли на території України, тоді як решта формувались і діяли в тилівій зоні групи армій Центр. 33-й полк брав участь у боях в Україні і Польщі, 38-й — у Румунії, Угорщині і зазнав важких втрат у кінці 1944 р. під Будапештом. У лютому 1945 р. залишки обох частин були розформовані під Штеттіном (Щеціном)¹⁷.

Дещо по-іншому завершили свій шлях 102-й, 115-й і 118-й батальйони, які впродовж тривалого часу брали участь у дедалі важчих боях з радянськими партизанами в Білорусі, а в липні 1944 р. склали 1 (102) та 2 (115, 118) батальйони 76-го полку 30-ї дивізії військ СС. Нацисти вирішили кинути цю дивізію, сформовану з білоруських і українських частин, проти французьких партизанів і військ союзників. Однак у серпні, по прибутті до Франції, шуцмани цих батальйонів у повному складі, під керівництвом своїх командирів і з усім озброєнням переходять на бік повстанців Французької внутрішньої армії (ФФІ). Вони вели партизанську боротьбу проти нацистів, а з підходом фронту стали 1-м Українським батальйоном ім. І. Богуна і 2-м Українським батальйоном ім. Т.Г. Шевченка, у складі військ Вільної Франції¹⁸.

Німецьке командування, боячись повстання інших українських частин в Франції, роззброїло і направило в концтабір Дахау солдатів 23-го батальйону військ СС (колишній 23-й батальйон СД з Києва), який в той час перебував у м. Діжон. Проте Третій Райх був уже не в тій ситуації, щоб розкидатися підготовленими вояками, тому батальйон знову озброїли, але вже німецькою зброєю, і, щоб не наступити знову на ті ж граблі, у жовтні 1944 р. відправили назад на Східний фронт. Бойовий шлях цієї частини закінчився в складі 3-ї танкової дивізії СС «Мертва Голова» в Австрії, де вона вела бої з Червоною армією до 8 травня 1945 р.¹⁹

8 шуцбатальйонів у Криму, загальним складом 8684 чол., підлягали ССПФ генеральної округи Таврія, й умовно складали добровольчий легіон кримських татар. В їх складі були не тільки кримські татари, а й багато колишніх солдатів та офіцерів РСЧА української національності, плюс по одному німецькому офіцеру і 8 унтер-офіцерів на кожен батальйон. Безпосередня участь у бойових діях цих стаціонарних підрозділів обмежилась охороною важливих об'єктів, провідництвом та утриманням зовнішнього кола оточення під час контрпартизанських операцій і каральних дій загонів жандармерії та СС.

З наближенням фронту до Кримського півострова, виникла проблема дезертирства як окремих солдатів татарських частин, так і цілих підрозділів (152-й батальйон під командуванням майора Раїмова). Зазнавши важких втрат під час прориву з кримського котла татарські підрозділи

опинились в Угорщині, де з них у липні 1944 р. було сформовано гірсько-егерську бригаду СС (2 500 чол.). Після того, як татарські шуцмани, кинуті на придушення Словацького повстання, замість боїв із словаками почали масово переходити на їх бік, залишки бригади вивели в тил і включили в «Східнотюркське з'єднання військ СС» (*Ostturkische Waffenverband der SS*)²⁰.

Поліція міст і сіл РКУ, загальна кількість якої на 1943 рік становила близько 50 тис. чол., здебільшого разом з родинами виводилась у глибокий тил. Шлях просування поліцаїв пролягав здебільшого через Проскурів у ГГ, де їх переформовували згідно потреб моменту. Через неминуче дезертирство цілі групи шуцманів потрапляли в табори, але незабаром їх переформовували і використовували в інших якостях.

Так, з колишніх членів шума індивідуальної служби РКУ було створено 141-й будівельний батальйон при німецькій 24-й дивізії в м. Тапс (Естонія).

У ГГ з поліцаїв-«східняків» сформували 204, 206, 207, 208, 212-й шуцбатальйони, ще 120 чол. склали 71 роту поліцейського підрозділу зв'язку у Кракові (71 *Polizei Nachrichten Kompanie*). Частина з них потрапила також до створеного на базі школи охоронців концтаборів у Травниках 203-й оперативного батальйону шума (за ім'ям командира відомий також, як *Einsatzbataillon Streibel*). Колишні поліцаї з РКУ служили і в 209-й «козацькому» шуцбатальйоні. Ці частини разом з німецькими і польськими поліцейними силами брали участь у боротьбі з АК та ГЛ на території Польщі, хоча здебільшого проявляли себе не найкраще. Рота зв'язку брала участь у придушенні Варшавського повстання. 207-й батальйон був розбитий АК, і разом з 206-м батальйоном у січні — лютому 1945 р. склав 2 роти 3-го українського батальйону 1605-ї бригади РОА²¹.

Окремі групи шуцманів потрапляли в Пьотркув, де знаходився учбово-запасний батальйон УВВ (повна назва *Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon für ukrainische Freiwillige*). Там у кінці 1943 р. навчалось до півтори тисяч добровольців, які згодом розсилались по різних частинах УВВ і РОА, переважно до Франції. У серпні 1944 р. батальйон був переформований у 683-й піхотний, і направлений в Данію, де охороняв узбережжя від можливої висадки союзників. В цей період він нараховував близько 700 чоловік²².

Але більшість поліцаїв переправлялась далі, й опинялась у Німеччині, в таборі Оффен, де містився підрозділ підготовки пожежників (*Luftschutz Ausbildung Abteilung*). Там з них формували команди для ліквідації наслідків бомбардувань, і направляли у великі німецькі міста. У Берліні на початок 1945 р. протипожежні служби цілих великих районів міста складались тільки з українських поліцаїв.

В останні місяці війни, при підході радянських військ до згаданих міст, українські пожежники могли потрапляти до нашвидку створених зведених загонів поліції, які брали участь в оборонних боях на території Німеччини. Так, у квітні 1945 р. в обороні Франкфурта-на-Одері брав участь 7-й збірний поліцейський полк, до складу якого входила місцева німецька поліція, загони фольксштурму та близько сотні українських пожежників, більшість з яких склали колишні вояки 136-го (згодом 58-го) шуцбатальйону з Чернігова.

Врешті, навесні 1945 р. нацистське керівництво зважилось на найрадикальніший до цього часу крок у стосунку до українців. 12 березня було проголошено про створення Української Національної Армії (УНА) у складі німецьких збройних сил. Цій армії нарешті надано статусу союзника Німеччини, а не допоміжних формувань з підкореного народу. Присяга приймалась на вірність Україні, метою проголошено боротьбу за незалежність своєї країни. Що дуже характерно, головнокомандувач УНА генерал Павло Шандрук оголосив також про єдність цілей з УПА, та про влиття до повстанської армії, як про один з варіантів продовження боротьби після розгрому Німеччини.

Крім 1-ї Української Дивізії УНА, якою стала 14-а дивізія військ СС, у березні–квітні за активного сприяння Головного Управління військ СС (Waffen SS Gaupamt) було розпочато створення 2-ї УД УНА, у складі двох бригад — протитанкової та піхотної. Перша бригада під назвою «Вільна Україна» (Panzerjagd Brigade «Freie Ukraine») почала формуватись ще 22 лютого 1945 р. у м. Німек поблизу Берліна. Командиром бригади став полковник Петро Дяченко, офіцерами — ветерани війська УНР та колишні старшини українських частин в німецькій армії та шума. Зокрема, на чолі штабу став командир 204-го і 208-го батальйонів шума поручник Татарський, на чолі 3-го куреня — перший командант 115-го батальйону сотник Дмитренко, а чоту жандармів очолив колишній начальник білоцерківської райполіції сотник Сокальський. Особовий склад бригади теж набирався з досвідчених і обстріляних вояків батальйонів шума, що працювали в пожежних службах Берліна. Найбільше в це число потрапило вояків 117-го, а також 116-го і 119-го шуцбатальйонів. Загальна чисельність бригади перевищувала 1800 чоловік. Бригада складалась з трьох куренів «мисливців на танки» (Panzerjager), по три сотні кожен. озброєння вояків було зразковим, і включало найновіші німецькі винаходи — штурмові гвинтівки StG-44, реактивні протитанкові гранатомети «Панцерфауст-60» та «Офенрор». Підрозділи були значною мірою озброєні автоматичною зброєю, кулеметами та мінометами²³.

Одночасно з протитанковою формувалась піхотна бригада 2 УД УНА, під командуванням колишнього начальника поліції Львова майора

Володимира Пітулея. Внаслідок того, що обидва з'єднання створювались під патронатом СС, основний склад бригад набирався передусім з підвладних РФСС, а не Вермахту, українських формацій. Основою для піхотної бригади стали українські шуцбатальйони, відведені з ГГ, які поступово переформовувались і зводились в одне ціле в районі Праги. Так як більшість галицьких частин шума склалися з колишніх поліцаїв з РКУ, вони ввійшли і до бригади. Львівський історик Андрій Боляновський оцінює частку «східняків» у цьому з'єднанні у 30%, хоча за нашими підрахунками, вони склали більше половини вояків бригади. Її загальна чисельність на 2 квітня становила 3 400 чоловік.

Найголовніше, що відрізняло бригади 2-ї УД від інших українських частин, в тому числі і дивізії «Галичина» було те, що в цьому з'єднанні не було жодного німця, крім зв'язкового офіцера. Командування було унітарним і виключно українським, а вояки чітко уявляли, за що борються. Цей моральний момент був підкріплений матеріальним стимулом — Шандрук взяв у Райхсбанку позику у 80 000 РМ, з якої всім солдатам 2-ї УД видали по 50, а офіцерам — по 250 марок.

Протитанкова бригада була кинута в бій 17 квітня 1945 р. під Бауценом, і виявила себе з найкращого боку. Її вояки брали участь у тактичному контрнаступі залишків танкового корпусу «Герман Геринг» під командуванням «панцер графа» Гіацинта фон Штрахвіца з метою відкинути радянські війська від автобана Бойцен-Дрезден. У ході наступу вона розбила 19-й полк 7-ї дивізії Війська Польського, і захопила в полон 300 поляків, разом з командиром дивізії. Піхотна бригада 20 квітня була втягнута у виснажливі міські бої у Бранденбургу, де зазнала важких втрат, втратила керування і розпалась на невеликі бойові групи. На початок травня в оточенні під Бранденбургом опинились обидві частини 2-го УД. 8 травня з кільця в американську зону окупації вдалось вирватись лише 25–30% її вояків²⁴.

Тисячі дезертирів із шуцбатальйонів, поліції та частин Вермахту в РКУ в переважній більшості потрапляли до лав РСЧА, у складі якої і закінчували війну. При цьому про діяльність більшості з них було відомо СМЕРШу й армійському командуванню, але політичні питання в даному випадку відступали на другий план перед питаннями військовими, тобто необхідністю поповнення своїх втрат за рахунок людських ресурсів відвойованої України. Арештовували зазвичай тільки тих, хто потрапляв у полон до радянської армії зі зброєю в руках. Частину з них розстрілювали, але більшість засуджувалась до 20–25 років виправно-трудових таборів.

Ставлення більшовиків до всього населення окупованих територій було настільки злочинним, що виділяти серед їх маси колишніх поліцаїв

не було сенсу. Склалось навіть так, що доля «колаборантів» нерідко була кращою за долю простих жителів України, які потрапляли до РСЧА. Адже коли останніх здебільшого зводили у беззбройні загони «чорних свиток» і бездумно гнали на німецькі кулемети, то колишні солдати і поліцаї потрапляли до штрафних рот, батальйонів і полків. Офіційно ці частини називались «штурмовими», і перебували під прямим командуванням армії чи фронту. Їх використовували так само, як і «чорно-свиток», тобто для «розвідки боєм» не придушеної вогневої системи противника, але вони були озброєні, й отримали підготовку та бойовий досвід на службі у німців. Після поранення (що називалось «искупленням кров'ю») вояки штрафбатів і штрафполків переводились до лінійних частин РСЧА, і мали такі ж шанси дожити до кінця війни, як і решта червоноармійців. Мало того, складається враження, що нерідко вони були кращими вояками своїх частин, за що отримували заслужені нагороди. Так, згадуваний раніше керівник київського військкомату і білоцерківської вахкомпанії майор Грущенко після піврічної служби у 16-му офіцерському штрафбаті 3-го Українського Фронту й отримання поранення та контузії, був поновлений у званні і направлений у лінійні частини, та закінчив війну комбатом і кавалером ордену «Червоної Зірки». А житель Києва групенфюрер залізничної поліції Орехов повернувся з війни з орденом «Червоної Зірки» і медалями «За бойові заслуги», «За визволення Праги», «За взяття Будапешта», «За перемогу над Німеччиною»²⁵.

Проте після війни все добре забувалося, і їх чекала та ж доля, що і тих, хто служив у німецькій армії до кінця. Більшість шуцманів, як тих, які потрапили в полон після війни, так і тих, які воювали в РСЧА, по закінченні бойових дій були арештовані СМЕРШем і НКВС. Більшість тих, хто здався союзникам, були видані радянським військам. На Заході українських добровольців, крім галичан, вважали зрадниками і «російськими квіслінгами». Основна маса отримувала терміни покарання в ІТЛ від 10 до 25 років, декого розстріляли.

Парадоксально, але єдиною державою Європи, яка категорично відмовилась видати інтернованих на її території східних добровольців, було Велике Герцогство Ліхтенштейн. Його уряд послався на відсутність будь-яких договорів на цю тему з СРСР через те, що не брав участі у Ялтинській конференції.

Виняток з даної схеми становлять кількасот добровольців українських батальйонів армії де Голля, які, щоб уникнути репатріації, вступили до французького Іноземного легіону²⁶, а також велика кількість вояків, яким вдалось розчинитись у масі цивільного населення в західних зонах окупації, та серед мільйонів остарбайтерів, що повертались додому в 1945 році. Всього ж «за співпрацю з ворогом» за найобережнішими

оцінками було засуджено не менше 15 тисяч чоловік, кількість розстріляних, повішених та висланих на спецпоселення у позасудовому порядку не піддається обрахунку.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 5, спр. 63602, арк. 8–12.

² Там само. — Спр. 51268, арк. 22.

³ Там само. — Спр. 57735, арк. 92.

⁴ Там само. — Арк. 25 зв.

⁵ *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — К., 2003. — С. 347.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 62, оп. 1, спр. 212, арк. 62, 65; Спр. 1239, арк. 14; 3 анонімного «Повідомлення поліцейського» // «Ї»: Волинь 1943. Боротьба за землю. — 2003. — Ч. 28. — С. 299–329.

⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 74725 ФП, арк. 15, 21, 45, 62.

⁸ 3 анонімного «Повідомлення поліцейського». — С. 328.

⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 51092, арк. 121 із зв.

¹⁰ Там само. — Спр. 50907, арк. 27, 45, 70.

¹¹ Там само. — Спр. 66728, арк. 227 (пакет з документами). З 120-го до 116-го б-ну було переведено тільки бл. 100 солдатів і офіцерів, решта 140 чоловік направлені під конвоєм до Німеччини, як ненадійні. (Там само. — Арк. 107 зв., 119).

¹² ГДА СБУ. — Ф. 2, оп. 11. — № по оп. 13, спр. 44, т. 2, арк. 296–298.

¹³ Там само. — Ф. 5, спр. 57773.

¹⁴ Там само. — Спр. 39578, т. 2, арк. 280–288.

¹⁵ Там само. — Спр. 51131, арк. 26–27, 47.

¹⁶ Там само. — Спр. 25523, арк. 43; Спр. 51131, арк. 26–27, 47.

¹⁷ *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. — N.Y.: St. Martin's Press, 2000. — P. 150–151.

¹⁸ *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944. — Чернівці, 1995. — С. 158.

¹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 19288, арк. 53, 71–72, 77.

²⁰ *Дробязко С.И., Карацук А.В.* Вторая Мировая война 1939–1945. Восточные легионы и казачьи части в вермахте. — М., 1999 — С. 32–33.

²¹ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 50443, арк. 11, 17, 31–32.

²² Там само. — Ф. 13. — Спр. 70627 ФП. — Арк. 29–30, 52.

²³ Там само. — Ф. 5. — Спр. 51092. — Арк. 13, 31–32, 122.

²⁴ Там само. — Арк. 13–15, 25, 31–33; *Руккас А.* Генерал Петро Дяченко: вояк чотирьох армій // Молода нація. — № 1. — 2000. — С. 219–222; *Боляновський А.* Назв. праця — С. 500–507.

²⁵ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 58418, арк. 15–16, 116; Т. 4. — Арк. 627.

²⁶ Дуда А., Старик В. Назв. праця. — С. 174–176.

Статья сосредоточена на анализе трансформации созданной нацистами системы местных вспомогательных структур немецкой армии и полиции в условиях битвы за Украину. Исходя из наличествующего материала определены два ключевых направления их эволюции: трансформация — в виде превращения во фронтовые или тыловые части, либо деконструкция — в виде перехода на сторону противника, дезертирства или разоружения.

Ключевые слова: Вторая мировая война, боевые действия, коллаборационизм, Вермахт, полиция, шуцманшафт.

The article is focused on the analysis of transformation of Nazi-sponsored system of local auxiliary structures of German army and police during battle of Ukraine. According to explored material two key ways of their evolution are determined. First of them — transformation into front or rear units, second deconstruction by the means of turning sides, desertions or disarmament.

Keywords: World War II, battles, collaborationism, Wehrmacht, police, Schuetzmannschaft.

Богдан Зек
(Луцьк)

ВОЛИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 рр.

Стаття присвячена діяльності Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк) в системі органів нацистської окупаційної влади 1941–1944 р., становищу музейної колекції та її втратам під час війни.

Ключові слова: Друга світова війна, музей, нацистська окупація, експозиція, експонати.

Українське культурне життя періоду нацистської окупації продовжує залишатися актуальною темою наукових досліджень. Про це свідчать роботи І. Спудки¹, В. Гінди², В. Шайкан³, Ю. Олійника і О. Завальнюка⁴ та інших істориків. Питання функціонування музейних закладів у цей час є не достатньо вивченим. Переважно дослідники звертають найголовнішу увагу на питання втрат культурних цінностей під час воєнного лихоліття та збитків, яких зазнали музеї України в роки війни. Регіональні дослідження історії окремих музейних закладів в роки воєнного лихоліття сприятимуть більш детальній реконструкції загальноукраїнських процесів.

Історію створення Волинського краєзнавчого музею, а також етапи розбудови його експозиції вивчали Є. Ковальчук⁵, Н. Пушкар⁶, С. Кот і О. Ошуркевич⁷ та інші дослідники. Власне історії Волинського краєзнавчого музею 1941–1944 рр. присвячена лише одна стаття В. Гики⁸, яка має оглядовий джерелознавчий характер. Завдяки публікації листів А. Дублянського, директором музею А. Силюком⁹, з'явилася можливість глибшого вивчення умов функціонування музею в роки німецької окупації. Проблема збереження культурних пам'яток і стану краєзнавчих досліджень того часу в Луцьку порушена у статті Ф. Рябчикової¹⁰. Варто зазначити, що зібрання документів з історії музею міститься у фонді «р — 2083 Волинський обласний державний краєзнавчий музей м. Луцька» Державного архіву Волинської області, а також безпосередньо у самому науковому архіві Волинського краєзнавчого музею. До речі, останній був відкритий 16 червня 1929 р. з ініціативи Волинського товариства краєзнавства та опіки над пам'ятниками минулого¹¹.

Досі залишається нез'ясованим питання функціонування музею у роки нацистської окупації. Власне кому він був підзвітним та хто координував його роботу? Що сприяло збереженню експозиції і як виплинула війна на долю музейних фондів? Дати відповідь на це коло питань є завданням нашої статті.

Уже в перші дні німецько-радянської війни ситуація в обласному центрі Волинської області — Луцьку була вкрай напруженою і нестабільною. 22–23 червня місто зазнало систематичних ударів ворожої авіації¹². Спалахнули пожежі, найбільших руйнувань зазнала центральна частина. З ладу були виведені системи зв'язку, водопостачання, електроосвітлення. Місцеві радянські і партійні органи не встигли провести евакуацію¹³. За свідченнями очевидців, у місті найзначніших руйнувань зазнали вул. Болеслава Хороброго і Ягеллонська¹⁴ (нині проспект Волі і вул. Винниченка¹⁵).

Залишивши Луцьк 25 червня, Червона армія ще впродовж 10 днів обстрілювала місто із району ківерцівських лісів. Сучасник тих подій Л. Долинський розповідає, що на час приходу німців всюди на вулицях можна було побачити тіла людей, а ще більше їх було під завалами будинків. Населення намагалося врятуватися від пошестей, закопувало трупи в неглибоких ямах на подвір'ях, площах і понад шляхами¹⁶.

Трагічним в історії міста став день 23 червня 1941 р., коли співробітники НКВС і НКДБ влаштували криваву розправу над в'язнями Луцької тюрми. У результаті масового розстрілу було вбито близько 2000 людей¹⁷.

З огляду на вище зазначені події, Волинський обласний краєзнавчий музей в Луцьку, який розташовувався на вул. Сенкевича, 31¹⁸ просто був залишений напризволяще. Навіть незважаючи на те, що існував реєстр експонатів, які підлягала першочерговій евакуації¹⁹.

Реконструкцію подальших подій дозволяють зробити спогади наукового співробітника музею А. Дублянського. Уже після того, як німецька армія увійшла в Луцьк він вирішив перевірити становище музею. По своєму приході Дублянський побачив німецьких вояків та розбиту вітрину з нумізматиною у якій зникло декілька золотих візантійських монет. Щоб вберегти експонати, двері музею він обв'язав шнурком, який прикріпив сургучем із печаткою XVIII ст. На ній був зображений герб німецького аналогу. Вояки вермахту, які приходили згодом не наважувались зірвати печатку, хоча й запитували у Дублянського, хто її почепив. Останній відповідав, що це зробили німецькі урядовці у часі його відсутності. У такий хитрий спосіб вдалось зберегти експозицію до відновлення роботи музею. Про перші кроки на шляху до цього відомо мало. Згідно слів того ж Дублянського, він був запрошений на посаду

заступника керівника відділу позашкільної освіти обласної управи, зорганізованої представниками ОУН²⁰. Саме за його рекомендацією на місце попереднього директора Е. Нудельмана²¹ призначили В. Чубинського, який був родичем автора українського гімну. Сам же ж Дублянський у музеї більше не працював. Із освітнього відділу обласної управи він перейшов на роботу до української гімназії, а згодом став редактором окупаційної газети «Український голос»²².

Офіційне відкриття музею відбулось 2 листопада 1941 р. Після перейменування вулиць, він отримав нову адресу — вул. Лесі Українки, 31. На відкритті були присутні представники німецької влади і місцевої громади. Про це повідомляла газета «Український голос» за 6 листопада. У повідомленні йшла мова про те, що музей має багату археологічну, мистецьку та нумізматичну колекції, однак мале приміщення не дозволяє все це експонувати. Редакція газети закликала підтримати музей коштами і дарувати експонати²³.

До слова варто сказати, що приміщенням тодішнього музею слугував одноповерховий цегляний будинок, який складався із 10 невеликих кімнат загальною площею 209 м². Експозиція складалась із 8 кімнат, у 2 кімнатах розміщувалась канцелярія і кабінет директора. У напівпідвальному приміщенні знаходилось ще 4 кімнати. Дві з них розташовані на північ були сирими і темними та зовсім не були придатними для збереження експонатів. У двох інших знаходились бібліотека і робоча кімната²⁴.

Заклики підтримати музей не залишились поза увагою громадськості. У номері «Українського голосу» за 27 листопада директор В. Чубинський оголошував подяку шкільному інспектору пану Вишневському «за батьківську опіку і величезні старання, завдяки яким музей утримується до цього часу». Дирекція висловлювала подяку і всім жертводавцям музею, а саме: міській електровні в Луцьку — пану Суходольському; знайомим пана Бількевича; учителям і службовцям української гімназії в Луцьку та її директору Манулякові; учителям і службовцям вчительської семінарії в Луцьку і її директору Покальчукові; союзу кооперативів Павловського; сільськогосподарському банку в Луцьку і його директору Филиповичеві; маслосоюзу і його директору Наїдкові²⁵.

У черговий раз озвучив проблеми музею вже згаданий А. Дублянський у випуску «Українського голосу» за 1 січня 1942 р. У своїй статті «Волинський музей в Луцьку», автор звернувся до управи, щоб та почала шукати більше приміщення і закликав громаду відвідувати музей та складати пожертви на його утримання. Окрім того, Дублянський також розповідав про найцікавіші експонати із музейного зібрання. Серед них дно глиняної посудини X–XI ст. із зображенням тризуба, західноєвро-

пейські стародруки кінця XV ст., gobелени XVI–XVIII ст., 4 листи Лесі Українки та 2 зошити із українськими народними піснями, які записала поетеса разом із своєю сестрою Ольгою. Автор також акцентує увагу на тому, що музей має декілька папок з актами Української військової ради в Острозі 1917–1918 рр. Документи впродовж 1939–1941 рр. переховував один із співробітників, завдяки якому вони й збереглись²⁶.

У цей час музеєм опікувався і сам посадник Луцька, свою підтримку надавав також Українській допомоговий комітет. Про це ми довідуємося із подяки працівників музею, яка була опублікована в «Українському голосі» 9 квітня 1942 р.²⁷.

Врешті-решт 1 вересня 1942 р. міська управа Луцька взяла музей на свій баланс. На якому забезпеченні і кому був підзвітний заклад до цього часу наразі сказати тяжко. Однак взявши до уваги вище перелічені факти, можна припустити, що він належав до компетенції Волинської обласної управи. У повідомленні також зазначалося, що музей щоденно працює з 10 до 15 год., а в неділю і свята відвідувачі можуть оглянути експозицію від 12 до 15 год.²⁸

У номері «Українського голосу» за 12 лютого 1943 р. музей вже коротко звітував про свою роботу за час від 1 вересня 1942 р. по 31 січня 1943 р. За цей період експозицію відвідало 1830 осіб, найбільше людей — 480, прийшло у грудні 1942 р. Відділ археології поповнився гіпсовими скульптурами мамонта, горили, бронтозавра та інших тварин, автором яких став директор В. Чубинський²⁹.

Станом на січень 1943 р. штат музею складався лише із 3 працівників — директора, секретаря і сторожа. Підтвердженням цього є відомість на заробітну плату. Цікаво, що місячний оклад директора Чубинського складав 750 крб., а після сплати податків його реальна зарплатня дорівнювала 691,45 крб. Секретарці М. Хорошилової нараховувалось 400 крб., а на руки виплачувалось 379,32 крб. Посадовий оклад сторожа Б. Леха становив 280 крб., а із врахуванням податків — 266,65 крб.³⁰ Для порівняння варто сказати, що заробітна плата луцького мирового судді за січень 1942 р. становила 1026 крб., судового секретаря і виконавця — 450,82 крб., кур'єра — 266,65 крб.³¹ Про рівень тодішніх зарплат дають уявлення ціни на основні продукти харчування. Станом на 15 березня 1943 р. німецька влада визначала наступну вартість товарів і послуг: житній хліб — 1,20–1,40 крб. за 1 кг; пшеничний — 1,40–2 крб. за 1 кг; яйця — до 6,50 крб. за 10 штук; горілка — 25,60 крб. за 1 л; пиво — 3,30 крб. за 1 л; оренда однокінної фірманка — 3 крб. за 1 год. і так далі³². Але реальні ціни могли бути набагато вищими³³.

Джерела свідчать про складні стосунки в колективі музею. Директор Чубинський не одноразово скаржився на грубе поводження сторожа

Б. Леха³⁴, за що останній був звільнений, але все ще продовжував проживати в музеї. Прагнучи помститись, Лех 27 липня 1943 р. звернувся до поліції із заявою про злочини директора, які він буцімто вчинив у 1942 р. Сторож звинувачував Чубинського у нерівноцінному обміні персня, крадіжці золотих монет, шнурів, полотна, оленьчих рогів і скатертини. Слідство у цій справі провадив референт карного відділу М. Ісаков. Свідчення Б. Леха не підтвердили А. Дублянський і секретар музею М. Хорошилова³⁵. Після проведення слідчих дій 30 липня 1943 р. Ісаков звітував посаднику Луцька, що заява сторожа є недоведеною. Проте вдалось з'ясувати наступне. Чубинський повідомив на допиті, що працює директором з 15 серпня 1941 р. У червні 1942 р. за дозволом посадника Луцька Є. Тиравського, ротмістр німецької армії Крейзельов обміняв бронзовий перстень ХНІ ст. на бронзовий хрест ХІІІ чи ХІV ст. В музеї було 23 золоті монети, 2 з них зникли ще до приходу Чубинського. У той самий час також забрали 2 бронзові персні, фрагмент срібного паска, срібну табакерку і бронзовий хрест. Усе це було списане у 1942 р. за відома нового посадника Скоробогатова. Слова Чубинського підтвердились відповідним актом, який підписували секретарка Хорошилова і касир Жуковська³⁶.

Поки що не виявлено матеріалів, які б свідчили про науково-дослідну роботу в музеї. Очевидно, що вона майже не проводилась. Тому що у штаті не було наукових співробітників³⁷. Проте в самому місті усе ж таки були краєзнавці, які не припиняли наукових пошуків. Як доказ можна навести публікації А. Дублянського на історичну та пам'ятко-охоронну тематику³⁸.

Окремо варто зупинитись на проблемі втрат і завданих збитків музею у роки війни. Відомо, що першим післявоєнним директором став Т. Засядчук. Офіційно він прийняв музей 30 травня 1944 р.³⁹ Після проведеної звірки, було з'ясовано, що відділи музею втратили наступну кількість експонатів: археологічний — 1776 (1386 — епохи неоліту, 34 — бронзи, 24 — Лужицької культури, 332 — слов'ян Х–ХІІ ст.), історичний — 607 (рицарських приборів — 11, прикрас ХV–ХVІІ ст. — 11, металевого і фарфорового посуду — 342, тканин ХVІІІ–ХІХ ст. — 18, кахлів ХV–ХХ ст. — 177, медалей ХVІІІ–ХХ ст. — 49), етнографічний — 807⁴⁰. Із 1209 монет, які нараховувались до війни було втрачено 831. Перший реєстр мистецького відділу 18 — 20 липня 1944 р. зафіксував відсутність 73 експонатів, в тому числі творів станкового живопису, акварелей, малюнків, літографій, гравюр, різьблень на кісці й дереві, килимів-гобеленів, старовинних риз, ікон, кількох фоторепродукцій. У пізнішому акті за 25 липня йшла мова вже про 58 одиниць. Загальна сума збитків лише цього відділу склала 62 млн. 454 тис. крб. Опрацювавши акти реєстрації

втрат, С. Кот і О. Ошуркевич підрахували, що в період німецької окупації з Волинського краєзнавчого музею зникло 4094 експонати. При цьому вони беруть до уваги не 58, а 73 експонати мистецького відділу. О. Ошуркевич і С. Кот піддають критиці суму втрат у 62 млн. 454 тис. крб. Вони стверджують, що оцінка багатьох експонатів не відповідала їх реальній вартості, була проведена некваліфіковано і без необхідної експертизи. Разом із тим чимало музейних пам'яток лишилося на своїх місцях збереження та безпосередньо в експозиції. Вилучення культурних цінностей із Волинського краєзнавчого музею мало вибірковий характер⁴¹. Нажаль поки що достеменно невідомо, хто саме і куди здійснював вивезення експонатів. Зрозуміло, що це відносилось до компетенції німецької окупаційної адміністрації. Таким чином питання втрат продовжує зберігати свою актуальність так само, як і можливість подальшого пошуку та повернення в Україну історичних та культурних пам'яток Волинського краєзнавчого музею.

Нез'ясованим також залишається питання про становище закладу в період боїв за місто у 1944 р. Червона армія увійшла до Луцька 2 лютого 1944 р., однак збройне протистояння на околицях міста продовжувалось ще до 5 лютого⁴². Очевидно, що Волинський музей знову ж, як і в червні 1941 р. був залишений напризволяще. Тому в результаті цього не виключеною залишається можливість того, що з музею могли зникнути вже озвучені експонати. Згідно постанови виконкому Волинської обласної ради, офіційне відкриття музею мало відбутися 17 червня 1944 р.⁴³, тобто фактично в умовах воєнного стану. Оскільки на території області велись бойові дії до кінця липня 1944 р.⁴⁴ Очевидно, що постанова виконкому обласної ради була виконана. У цьому нас переконує газета «Радянська Волинь» від 20 липня 1944 р. у якій йшла мова про те, що нещодавно відкрився краєзнавчий музей в Луцьку і його експозицію вже встигла оглянути 1 тис. відвідувачів⁴⁵.

Говорячи про Волинський краєзнавчий музей періоду нацистської окупації варто згадати і про нинішнє приміщення на вул. Шопена, 20, де у 1985 р. була відкрита нова експозиція. Відомо, що на початку війни тут знаходився штаб 5-ї армії генерал-майора танкових військ М. Потапова⁴⁶. До речі вул. Шопена була перейменована управою у вул. Клетричну. Після приходу німців, за спогадами А. Дублянського у цьому приміщенні деякий час знаходилась обласна управа. Будівля вціліла й під час боїв за місто у 1944 р.

Про подальшу долю співробітників музею поки що відомо дуже мало. Більше можна сказати про А. Дублянського, який в часі окупації залишив посаду наукового співробітника музею. Фактично до приходу Червоної армії він працював заступником, а згодом і самим редактором газети

«Український голос». Із наближення фронту, Дублянський залишив Луцьк і виїхав на Захід. Приймавши духовний сан, активно займався справами церкви, у результаті чого був обраний митрополитом УАПЦ⁴⁷. Можна припустити, що саме завдяки йому музей продовжував роботу у період окупації, тому що Дублянський не тільки публікував статті-заклики охороняти історичні пам'ятки, але й був наближеним до органів адміністрації, як німецької так і допоміжної української. Варто також зазначити, що значну підтримку музею надавала громада Луцька.

У середовищі українського суспільства збереглося багато стереотипів породжених радянською пропагандою. Один з них — відсутність будь-якого культурного життя на окупованих територіях. Як бачимо, це було не зовсім так. Прикладом може бути Волинський краєзнавчий музей, який продовжував приймати відвідувачів і в часи війни. Відкритим залишається питання втрат музею, а також місць куди були вивезені його експонати. Таким чином озвучена тема зберігає свою актуальність у процесі подальших досліджень.

¹ *Спудка І.М.* Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941 — 1944 рр.). — Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Запоріжжя, 2007. — 19 с.

² *Гінда В.* Культура, освіта і спорт під час окупації // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1. — К., 2010. — С. 697–732.

³ *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. — Кривий Ріг, 2005. — 466 с.; *Її ж.* Повсякдення українців у роки німецької окупації 1941–1944 рр. — К., 2010. — 80 с.

⁴ *Олійник Ю.В., Завальнюк О.М.* Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). — Хмельницький, 2012. — 320 с.

⁵ Волинський краєзнавчий музей. Путівник / Упоряд. Є. Ковальчук. — Луцьк, 2004. — 16 с.

⁶ *Пушкар Н., Несторук І.* П'ять етапів музейної історії: колекції, хранителі, будинки // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 5. Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 24-річчю Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року. Упоряд. А. Силюк. — Луцьк, 2014. — С. 169–186.

⁷ Волинський краєзнавчий музей. Документи. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. Випуск 1 / Упоряд. С. Кот, О. Ошуркевич. — К., 1996. — 76 с.

⁸ *Гика В.* Документи держархіву області про діяльність Волинського краєзнавчого музею у 1941–1944 роках // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 5. Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 24-річчю Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського

краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року. Упоряд. А. Силук. — Луцьк, 2014. — С. 264–266.

⁹ «Роде наш красний...». Волинь у долях краян і людських документах. Наукове видання / Упоряд. і авт. передмови Л.К. Оляндер. — Луцьк, 1996. — С. 420–432.

¹⁰ *Рябчикова Ф.* Популяризація Анатолієм Дублянським краєзнавства на сторінках часопису «Український голос» (1941–1944 рр.) // *Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України.* Науковий збірник. Випуск 35. Матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, м. Луцьк. — Луцьк, 2010. — С. 278–283.

¹¹ Волинський краєзнавчий музей. Путівник. — С. 3.

¹² *Лето 1941. Украина: документы и материалы. Хроника событий / [Сост. В.А. Замлинский, В.Н. Вашкевич, В.И. Денисенко и др.].* — К., 1991. — С. 115–127.

¹³ *Михайлюк О. Г.* Історія Луцька. — Львів, 1991. — С. 125.

¹⁴ *Пушук І.А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район і м. Луцьк. — Луцьк, 2009. — С. 381.

¹⁵ *Пясецький В.Е.* Вулиці і майдани Луцька: Історико-краєзнавчий довідник — Луцьк, 2005. — С. 63.

¹⁶ *Долинський Л.* Похорон у Луцьку // *Літопис Волині.* — 1953. — № 1. — С. 72.

¹⁷ *Кучерена М.М.* Волинь: 1939–1941 рр.: Навчальний посібник. — Луцьк, 2005. — С. 126.

¹⁸ Державний архів Волинської області (*дали* — ДАВО). — Ф. р-2083, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

¹⁹ Волинський краєзнавчий музей. Документи. — С. 16.

²⁰ «Роде наш красний...». — С. 424.

²¹ ДАВО. — Ф. р-2083, оп. 1, спр. 3, арк. 10.

²² «Роде наш красний...». — С. 424–425.

²³ *Український голос.* — 1941. — 6 листоп. — С. 6.

²⁴ *Гика В.* Назв. праця. — С. 265.

²⁵ *Український голос.* — 1941. — 27 листоп. — С. 6.

²⁶ Там само. — 1942. — 1 січн. — С. 4.

²⁷ Там само. — 1942. — 9 квіт. — С. 6.

²⁸ Там само. — 10 верес. — С. 4.

²⁹ Там само. — 1943. — 12 лют. — С. 4.

³⁰ ДАВО. — Ф. р-1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 2013, арк. 7.

³¹ Там само. — Арк. 5.

³² Там само. — Оп. 2, спр. 178, арк. 7–12.

³³ *Ленартович О.Ю.* Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія. — Луцьк, 2011. — С. 169.

³⁴ ДАВО. — Ф. р-1, оп. 2, спр. 239, арк. 11.

³⁵ Там само. — Арк. 20–22.

³⁶ Там само. — Арк. 31–35.

³⁷ Волинський краєзнавчий музей. Документи. — С. 19.

³⁸ Рябчикова Ф. Назв. праця. — С. 278.

³⁹ ДАВО. — Ф. р-2083, оп. 1, спр. 4а, арк. 6.

⁴⁰ Там само. — Арк. 4.

⁴¹ Волинський краєзнавчий музей. Документи. — С. 24–25.

⁴² Кудь В. Бойові операції 13-ої армії по визволенню Луцька і Луцького району від німецько-фашистської окупації // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцький район: історія, сучасність, перспективи. Матеріали ХХІІ обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції присвяченої 15-річчю Незалежності України, 40-річчю Луцького району та 50-річчю Торчинського народного історичного музею. — Луцьк–Торчин, 9–10 грудня 2006 р. — Луцьк, 2007. — С. 67.

⁴³ ДАВО. — Ф. р-2083, оп. 1, спр. 4а, арк. 1–2.

⁴⁴ Кудь В. Визволення населених пунктів і території Волинського Полісся від німецько-фашистської окупації в 1944 році // Минуле і сучасне Волині та Полісся: історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина. Матеріали ХІІІ Волинс. наук. істор.-краєзнавч. конф. смт. Маневичі — с. Кукли, 14 квітня 2004 р. — Луцьк, 2004. — С. 48.

⁴⁵ Пушкар Н., Несторук І. Назв. праця. — С. 182.

⁴⁶ Волинський краєзнавчий музей. Путівник. — С. 4.

⁴⁷ «Роде наш красний...». — С. 428–429.

Статья посвящена деятельности Волинского краеведческого музея (г. Луцк) в системе органов нацистской оккупационной власти 1941–1944 гг., состоянию музейной коллекции и ее потерям во время войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, музей, нацистская оккупация, экспозиция, экспонаты.

The article is devoted to the activities of the Volyn Regional Museum (Lutsk) in the system of Nazi occupation authorities, the 1941–1944, the situation of the museum's collection and its losses during the war.

Keywords: Second World War, museum, Nazi occupation, exposition, exhibits.

Володимир Зиль
(Київ)

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ НА ВОЛИНІ: КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ НАСЕЛЕННЯ КРАЮ У 1944 РОЦІ

У статті розглядаються детермінанти демографічної кризи та масштабних втрат населення Волині періоду нацистської окупації, вплив кризових явищ на соціальну, етнічну карту регіону. Також акцентується увага на передумовах для відтворення населення та відновлення довоєнного рівня основних демографічних показників.

Ключові слова: демографія, втрати населення, відтворення населення, статеві-вікова структура населення, Волинь, окупація.

Дослідження демографічних трансформацій, що відбулися на Волині впродовж періоду нацистської окупації, є важливим з огляду на зміни, які вони спричинили в соціальній, економічній, етнічній сферах. Загалом характер цих змін був загальним для всієї України, однак існували певні відмінності, що відрізняли умови Волині від інших регіонів окупованої УРСР.

Крім того, необхідно враховувати певні методологічні проблеми, оскільки останній перепис на території УРСР, який міг би констатувати кількість населення в довоєнний період, відбувся у 1939 р., напередодні входження Західної України до складу УРСР. Натомість волинські землі у складі Польщі востаннє перед Другою світовою війною були охоплені кампанією перепису населення лише у 1931 р.

Складність дослідження та порівняння даних статистики населення пов'язана також зі змінами адміністративно-територіального поділу. В Польщі кордони Волинського воєводства поширювалися на Західну Волинь, а північно-західне Полісся входило до складу Поліського воєводства. Після початку Другої світової війни та включення Волині до складу УРСР на цій території було утворено Волинську та Рівненську області, а Вишнівецький, Почаївський, Катербурзький (згодом — Велико-Дедеркальський), Шумський, Ланівецький та Кременецький райони колишнього Кременецького повіту Волинського воєводства Польщі увійшли до складу новоствореної Тернопільської області УРСР.

Після початку Другої світової війни Західна Україна та Волинь зокрема потрапили під першу хвилю радянзації, де нова влада мала на меті змінити соціально-економічну структуру регіону на кшталт решти території УРСР, однак відбуватися ці процеси за задумом влади мали швидкими темпами з огляду на стратегічну важливість цього прикордонного регіону. В результаті цих перетворень масштабні демографічні зрушення на Волині почалися ще до початку нацистської окупації.

Деталізовано констатувати, які демографічні процеси були природними чи штучними до початку німецької окупації, не видається можливим, з огляду на низку факторів, які вкладалися в загальну концепцію радянської трансформації:

- депортації населення, остання хвиля яких відбувалася напередодні нападу Німеччини на СРСР;
- ліквідація частини в'язнів тюрем Західної України під час відступу радянських військ та евакуації радянських органів влади;
- хаотична радянська евакуація з Західної України в перші дні нацистської навали.

Найбільш вірогідними про кількість населення станом на 1.01.1941 р. є дані НКВС, згідно з якими населення Волинської області становило загалом 1 103 769 осіб, з яких 181 950 осіб проживало у містах, а 921 819 — у сільській місцевості. Включеними до списків виборців станом на 15.12.1940 р., тобто тих, кому виповнилося на цей час повних 18 років, виявилось 632 140 осіб, тобто частка неповнолітніх становила майже 43%¹.

У Рівненській області станом на 1.01.1941 р. мешкало 1 139 808 осіб, у тому числі 149 673 — міського населення, 990 135 осіб — сільського відповідно, станом на 15.12.1940 р. у Рівненській області нараховувалося 651 329 виборців, отже, частка неповнолітніх також становила приблизно 43% від усього населення².

Серед статистичних даних по Тернопільській області видається можливим виокремити саме волинську частину, а саме такі адміністративно-територіальні одиниці: м. Кременець — місто обласного значення, Кременецький, Почаївський, Шумський, Лановецький, Катербурзький, Вишнівецький райони. Загалом кількість населення цієї частини області становила орієнтовно 261 145 осіб, з них, міського населення 33 000 осіб (м. Кременець)³.

Згідно з даними ЦК КП(б)У, після війни кількість населення краю перед початком німецької окупації варіювалася: населення Волинської області станом на 1.01.1941 р. сягало 1031,3 тис. осіб⁴, а вже станом на 1.07.1941 р. — 1042,4 тис. осіб⁵, відповідно населення Рівненської області станом на 1.01.1941 р. становило 1223,1 тис. осіб⁶, на 1.07.1941 р. — 1236,2 тис. осіб⁷.

Загалом дані різних джерел не суперечать одні одним, тому найбільш доцільним при обрахунку втрат населення та визначенні демографічних наслідків нацистської окупації є врахування останніх радянських статистичних даних станом на початок нацистської окупації Волині — 1.07.1941 р., в яких, вочевидь, враховані дані природного приросту населення за I півріччя 1941 р.

Після визволення Волині за підрахунками, якими оперувало партійне керівництво, в Рівненській області станом на 1.04.1944 р. налічувалося 891 тис. осіб, у Волинській — 723,8 тис. осіб⁸. Важливість цих даних полягає в тому, що в подальшому здійснювалася вже нова, постокупаційна політика радянзації з компонентами, які стосувалися політичної, етнічної, економічної, соціальної структури населення, що втілювалося у декількох важливих складових:

- мобілізації (яка в 1941 р. фактично зазнала краху через блискавичний наступ німецьких військ);
- репатріації примусових мігрантів, т.зв. оstarбайтерів;
- ліквідації та депортації членів націоналістичного підпілля та їх сімей;
- обміну населенням УРСР з іншими державами, відповідно до міжурядових угод (як правило, за етнічним принципом).

В аналітичній довідці на адресу республіканського керівництва Міністерства державної безпеки за даними Рівненського обласного управління станом на 1.01.1950 р. населення Рівненської області становило 873 707 осіб, що переважало післявоєнний показник на 134 944 осіб. Отже, за даними цих органів після війни населення області становило 738 763 особи. У роки війни німецькими окупантами було знищено 258 942 особи, в тому числі 57 996 полонених, тобто кількість власне мешканців Рівненської області, які загинули під час окупації становила 200 946 осіб⁹.

Що стосується Волинської області, то за даними обласного управління МДБ в області станом на 1.01.1945 р. налічувалося 621 149 осіб, в т.ч. 62 067 осіб — міських мешканців, 579 082 — сільських¹⁰.

Відділ статистики населення Центрального статистичного управління Держплану УРСР оперував наступними даними: на 1.08.1944 р. у Волинській області нараховувалося 682,3 тис. населення, в Рівненській — 797,3 тис. населення. Очевидно, що зменшення кількості населення, в основному зумовлювалося хвилями мобілізації осіб чоловічої статі призовного віку, придатних до служби в Червоній армії, які відбувалися в той час¹¹.

Втрати населення Волинської, Рівненської, Тернопільської областей у роки окупації ілюструють дані вміщені у табл. 1.

Таблиця 1.

Скорочення населення Волині в період від 1.07.1941 р. до 1.04.1944 р.

Область	Кількість населення станом на 1.07.1941 р. (тис. осіб)	Кількість населення станом на 1.04.1944 р. (тис. осіб)	Скорочення населення (тис. осіб)	% скорочення населення
Волинська	1042,4	672,3	370,1	35,5
Рівненська	1236,2	797,3	438,9	35,5
Тернопільська	1584,3	1069,4	514,9	32,6

Смертність населення під час нацистської окупації також відображена в даних радянських статистичних органів, що враховували природну смертність населення.

Таблиця 2.

Смертність населення Волині під час нацистської окупації
за причинами смертності

Область	Померлі природною смертю (тис. осіб)	Втрачено населення (розстріляно, вбито, замучено), (тис. осіб)	% смертності населення
Волинська	60,0	145,9	21,0
Рівненська	71,2	202,8	23,4
Тернопільська	92,9	218,9	20,8

Варто зазначити, що розрахунок природної смертності населення у роки окупації близький до реальних показників, оскільки кореспондується з кількістю населення. Якщо обрахувати його співвідношення до кількості населення станом на 1.07.1941 р., то у відсотковому відношенні він становитиме 5,8% у Волинській області, Рівненській — 5,8%, Тернопільській — 5,9%.

Стосовно знищеного населення, то показник депопуляції Рівненської області в період нацистської окупації, — 23,4%, — є найвищим серед усіх регіонів УРСР, перерахованих у статистичній звітності.

Вивезеними на примусову працю до Німеччини за радянськими даними були у Волинській області — 129 тис. осіб, Рівненській — 127 тис. осіб, Тернопільській — 159 тис. осіб.

Балансовий розрахунок кількості населення Волині станом на 1.04.1944 р., у цілому виглядає таким чином:

Таблиця 3.

Балансовий розрахунок кількості населення Волині станом на 1.04.1944 р.

Область	Чисельність населення станом на 1.06.1944 р. тис. осіб	Чисельність населення станом на 1.06.1944 р. тис. осіб	Зменшення	Приріст (число народжених)	Всього вибуло	Мобілізованих	Евакуйовано	Померлих за період окупації	Вбито	Вивезено
Волинська	1042,4	672,3	370,1	30,9	401,0	52,0	13,1	60,0	145,9	129,9
Рівненська	1236,2	797,3	438,9	36,6	475,5	61,8	11,8	71,2	202,8	127,9
Тернопільська	1584,5	1069,4	514,9	47,8	562,7	79,2	12,7	92,9	218,9	159,0

Аналізуючи дані таблиці, варто зазначити, що до кількості населення, яке залишилося після нацистської окупації, варто додати кількість мобілізованих, після чого отримуємо у Волинській обл. — 724,3 тис. осіб мешканців, Рівненській — 859,1 тис. осіб, Тернопільській — 1148,6 осіб. Якщо врахувати частку довоєнного населення волинської частини Тернопільської області та всього регіону (17%), то після війни мешканців цієї частини складало орієнтовно 199,9 тис. осіб. За таблицею 3 можемо визначити такий показник, як природний приріст населення згідно з формулою

$$\text{ПП} = ((\text{H} - \text{C}) / \text{N}) \times 1000:$$

- ПП — природний приріст;
- Н — кількість народжень;
- С — кількість смертей;
- N — кількість населення.

Для обрахунку кількості населення, за відсутністю щорічних даних визначимо середній показник на основі кількості населення до окупації та після неї. Таким чином, для Тернопільської, Рівненської, Волинської областей показник становитиме

$$\text{ПП} = ((115\ 300 - 224\ 100) / 3\ 297\ 550) \times 1000 = -32,99\%.$$

За даними польських демографів, упродовж 1931–1939 рр. показник природного приросту населення східної групи воєводств (до складу яких входило Волинське воєводство) становив 14% (у той час, як загальний у державі сягав 12%), хоча відчувався певний демографічний спад, з огляду на наслідки економічної кризи (показник природного приросту населення у 1921–1931 рр. становив 30% на фоні загальнопольського — 11%)¹².

Якщо враховувати довоєнний показник, то позитивний природний приріст на рівні демографічного буму 1921–1931 рр. у 30%, поступово скоротився до звичайного природного приросту 1931–1939 рр. на рівні 14%. Цей показник є демографічним відображенням, перш за все, депресії та стагнації в економіці. У часи нацистської окупації цей показник перейшов у негативну фазу, тобто на рівні — 32,99%. Проаналізувавши період нацистської окупації, можемо констатувати раптове зниження рівня народжуваності та підвищення рівня смертності. Падіння першого показника пов'язане з несприятливою ситуацією для народження дітей, участю чоловіків репродуктивного віку в численних парамілітарних утвореннях, різким погіршенням соціально-побутових умов, падінням економічного благополуччя абсолютної більшості волинян, відкладанням репродукції на період мирного часу тощо. Підвищення рівня смертності варто пов'язувати із несприятливою ситуацією у сфері охорони здоров'я, поширенням хвороб інфекційного характеру, різким погіршенням умов життя, в тому числі харчування.

Завдяки розрахунку показника природного приросту населення можемо порівняти періоди розвитку регіону та зіставити їх, виявивши кількість населення, яка теоретично могла бути в регіоні на кінець нацистської окупації в умовах миру за попереднього показника природного приросту для Волинської, Рівненської та волинської частини Тернопільської області. Спробуємо визначити різницю між народжуваністю та смертністю, яка могла бути при попередньому показнику природного приросту населення і дасть змогу з'ясувати сукупність втрат населення Волині від нацистської окупації у формулі

$$ПП^2 = (P) / 1000 \times H^2:$$

– $ПП^2$ — природний приріст населення в умовах мирного часу 1931–1939 рр.;

– P — різниця теоретичного рівня народжуваності та смертності;

– H^2 — кількість населення станом на 1.07.1941 р. сумарно Рівненської, Волинської областей та волинської частини Тернопільської області за умови умовної частки від всього населення 17%.

З цієї формули визначимо різницю теоретичної різниці народжуваності та смертності у II половині 1941 р., підставивши значення

$$P = ПП^2 \times H^2 / 1000 = 14\% \times 2547931 / 1000 = 35671.$$

У зв'язку з тим, що приріст населення розраховуємо на II півріччя 1941 р., то показник збільшення населення теоретично мав би скласти 17 836 осіб. Обчислимо цей показник для 1942 р., додавши до кількості населення теоретичний приріст населення за II півріччя 1941 р. — Δ :

$$P^2 = ПП^2 \times (H^2 + \Delta) / 1000 = 14\% \times (2547931 + 17836) / 1000 = 35921.$$

За аналогією розрахуємо показник для 1943 р., беручи до уваги різницю народжуваності та смертності 1942 р., як Δ^2 :

$$P^3 = \text{ПП}^2 \times (H^2 + \Delta + \Delta^2) / 1000 = 36424.$$

Останнім візьмемо показник I кварталу 1944 р. — заключного періоду нацистської окупації, а показник різниці народжуваності і смертності 1943 р. Δ^3 :

$$P^4 = (\text{ПП}^2 \times (H^2 + \Delta + \Delta^2 + \Delta^3) / 1000) / 4 = 9233.$$

Таким чином, чисельність населення Волині в нормальних умовах станом на 1.04.1944 р. мала б становити 2 647 345 осіб, загалом чисельність населення станом на 1.06.1944 р. населення Волині становило орієнтовно 1 783 300 осіб, отже, загальні втрати населення за період окупації становили приблизно 864 045 осіб.

З урахуванням втрат, які були завдані шляхом знищення населення та загибелі у військових діях, показник депопуляції населення зростає ще більше

$$\text{ПП} = ((115300 - 791700) / 3297550) \times 1000 = -205\%,$$

Кожен п'ятий мешканець Волині був втрачений за період окупації. Варто зазначити, що цей показник стосується лише цивільного населення, котре постраждало від наслідків нацистської окупації.

Якщо говорити про валідність та надійність показників, наданих радянськими статистами, то із загалу можна виділити показник народжуваності. Станом на 1.12.1944 р. радянська влада визначила статеву-вікову структуру сільського населення. Всього відсутнього сільського населення в Рівненській області (в основному мобілізовані) нараховувалося 118 605 осіб, наявного — 665 470 осіб, разом — 784 075 осіб. За статтю наявне населення розподілялося наступним чином: 272 332 чоловіків (41%); 393 138 осіб — жінок (59%).

Таблиця 4.

Статеву-вікову структуру сільського населення Рівненської області станом на 1.12.1944 р.¹³

Вікова група	0–3 років	4–7 років	8–13 років	14–15 років	16–17 років	18–24 роки	25–49 років	50–54 роки	55–59 років	60 та більше років
Роки народження	1940–1944	1936–1939	1930–1935	1928–1929	1926–1927	1919–1925	1894–1918	1889–1893	1884–1888	1883 та старші
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Чоловіки										
	41 455	41 353	60 560	165 00	9 107	9 804	39 308	12 613	16 798	24 834

Закінчення таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Жінки										
	41 308	40 108	59 444	19 401	12 856	36 094	120 450	17 456	17 195	28 831
Всього										
	82 763	81 461	120 004	35 901	21 963	45 898	159 758	30 069	33 993	53 665

У Таблиці 4 вказано чисельність чоловіків та жінок за окремими віковими групами, у відповідності до року народження.

Загальна кількість народжених в 1940–1944 рр. за даними цього звіту становила 82 763 осіб, у той час, як у таблиці 3–36,6 тис. осіб в області загалом. Різниця пояснюється тим, що в таблиці 3 не враховані народження 1940 — I півріччя 1941 рр., у роки радянської влади, а також 1944 р., в якому ще повністю не врахований також показник смертності до 1 року, який був високим через неналагодженість системи охорони здоров'я.

Узагальнивши статистичні дані населення, які можемо акумулювати стосовно періоду нацистської окупації, демографічний вимір нацистської окупації Волині має ряд тенденцій:

- масштабні темпи депопуляції населення Волині, які є надзвичайно високими навіть на тлі всієї окупованої території СРСР;
- поглибила масштаб втрат діяльність парамілітарних утворень, які в тому числі ворогували між собою та міжетнічний українсько-польський збройний конфлікт;
- нацистська окупація спричинила масштабну демографічну кризу, та демографічне провалля, внаслідок чого найбільше постраждало економічно-активне та працездатне населення краю;
- значно деформувалася статеві-вікова структура населення, що створило перешкоди в подальшому нормальному відтворенні населення впродовж тривалого часу після завершення окупації.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 42, спр. 43 А, т. 1, арк. 5.

² Там само. — Арк. 39.

³ Там само. — Арк. 54.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1, оп. 23, спр. 3967, арк. 4.

⁵ Там само. — Спр. 3969, арк. 2.

⁶ Там само. — Спр. 3967, арк. 4.

⁷ Там само. — Спр. 3969, арк. 2.

⁸ Там само. — Спр. 3967, арк. 4.

⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 467, т. 1, арк. 13.

¹⁰ Там само. — Спр. 453, т. 2, арк. 9.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 582, оп. 11, спр. 7, арк. 6.

¹² Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII.1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe: województwo wołyńskie/ [Red.Stefan Szule]; Główny Urząd Statystyczny. — Warszawa, 1938. — 10 s.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 582, оп. 11, спр. 25, арк. 2.

В статье рассматриваются детерминанты демографического кризиса и масштабных потерь населения Волыни периода нацистской оккупации, их влияние на социальную, этническую карту региона. Акцентируется внимание на предпосылках для воспроизводства населения и восстановлению довоенного уровня основных демографических показателей.

Ключевые слова: демография, потери населения, воспроизводство населения, половая, возрастная структура населения, Волынь, оккупация.

This paper examines the determinants of the demographic crisis and large-scale population losses during the Nazi occupation of Volhynia and their impact on social and ethnic map of the region. Attention is focused on the preconditions for population replacement and restoration of pre-war level of basic demographics.

Keywords: demography, population losses, reproduction, sex and age structure of the population, Volyn, occupation.

Сергій Іванов
(Острог)

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНІ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944)

У статті проаналізовано зміну суспільно-політичних настроїв населення Волині у період німецької окупації. Автор спробував виділити внутрішні та зовнішні фактори, які впливали на даний процес. Особливу увагу було звернено на початковий період окупації.

Ключові слова: морально-психологічні настрої, Волинь, німецька окупація.

Період німецької окупації належить до одного з найбільш досліджуваних тематичних полів у вітчизняній історичній науці. Поряд з достатньо вивченими сторонами окупації є й ті, які потребують більш глибокого осмислення. Насамперед, тут можна назвати проблеми, пов'язані з соціальною історією та психологією. Тому не дивно, що ця тематика привертає увагу таких дослідників як: К. Беркгоф, Р. Еванс, В. Лауер, В. Косик, Б. Єржбакова, І. Єрмолов, О. Гончаренко, О. Лисенко, О. Перехрест, Р. Михальчук, О. Намозов, Н. Кротік, Г. Данильчук, М. Коваль, К. Кондратюк. Позитивно оцінюючи доробок названих істориків, потрібно наголосити на необхідності дослідження обраної проблематики на регіональному рівні. Зважаючи на це, автор спробував проаналізувати зміну морально-психологічних настроїв населення Волині у 1941–1944 рр.

Початок війни був раптовим і неочікуваним для більшої частини населення Волині. Червона армія з кожним днем відступала все далі вглиб СРСР, хоча довоєнні радянські повідомлення переконувала в її непереможності.

Неочікуваність німецького нападу підтверджується спогадами очевидців. Ось що згадувала про це уродженка м. Острога Ольга Руй: «22 червня 1941 р. на світанку пролунав гуркіт, але люди не здогадувалися про те, що це летять німецькі літаки. Був вихідний день — неділя. Люди гуляли по місту. І тут о 12-й годині дня усі почули по гучномовцю звернення міністра закордонних справ СРСР Молотова до народу. Не вірилося, що скоро німці просунуться на схід. Спротив Червоної армії був героїчним, але слабким»¹. Уродженець Крем'янецьчини Михайло Подворняк у своїх

спогадах «Вітер з Волині» так описував початок війни: «Уже третій день, як почалася війна, але ми не мали з фронту жодних правдивих відомостей. В районі ще було НКВС, міліція і вся радянська влада. Кожного дня на стодолах у селі висіли повідомлення, що німці відступають, а радянські війська йдуть уперед. Ми бачили, як над нами цілими табунами летіли на захід большевицькі літаки, але назад не верталися. І по всьому було видно, що повідомлення, які висіли на стодолах, неправдиві»². Відсутність достовірної інформації деколи набувала крайніх форм. На початковому етапі війни мало-хто з радянських громадян знав, як виглядав А. Гітлер, адже у радянських ЗМІ його ніколи не зображували. Можливо тому його портрет з підписом «Визволитель» мав великий попит³ серед мешканців щойно захоплених Вермахтом території.

Про те, що напад Німеччини на СРСР був неочікуваним, свідчать й інші факти. Так, 22 червня 1941 р. у Здолбунові відбулося зібрання залізничників. На ньому проголошувалися різноманітні ідеологічні гасла: «Будемо бити ворога на його території й малою кров'ю», «Настав кінець протекторам війни. Доблесні воїни Червоної армії разом із 193-мільйонним народом дадуть відсіч фашистським розбійникам». В цей же час багато червоноармійців здавалося в полон або відступало на схід⁴.

Маршал Радянського Союзу Г. Жуков так описував початок війни: «Для нас виявилась неочікуваною міць німецької армії, для нас виявилась неочікуваною їх [німців] шестикратна та восьмикратна перевага в силі на вирішальних напрямках; для нас виявились неочікуваними масштаби зосередження їх військ та сила їх удару». А начальник генерального штабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гальдер у своєму щоденнику писав: «Наступ наших військ, судячи з усього, став для противника повною тактичною несподіванкою»⁵.

Справжні плани гітлерівського керівництва щодо СРСР і його населення планувалося ретельно приховувати. Підготовку до війни намагалися вести у якомога більшій таємниці. Так, 8 травня 1941 р. побачили світ пропозиції ОКВ (Головне командування збройних сил Німеччини) щодо пропагандистської підготовки війни проти СРСР. У них зазначалося: «Наші плани повинні залишатися у таємниці якомога довше... Оголосити про наші плани німецькому народу та іноземним країнам можна буде оголосити лише у день нападу без будь-якої попередньої підготовки»⁶. Крім того, нацисти провели могутню дезінформаційну кампанію щодо «бліцкригу». Про неї у своєму щоденнику писав головний пропагандист Райху Й. Геббельс: «Що стосується Росії, то нам вдалося поширити низку різноманітних чуток. Дезінформація заважає закордону зрозуміти, де правда, а де брехня... Наша гра повністю вдалася... Із підслуханих розмов іноземних журналістів випливає, що всі потрапили на вудочку»⁷.

Пропонувалося поширювати думку, що німецька армія лише прагне позбавити населення СРСР від гніту більшовиків. Співпраця місцевих жителів з окупантами в цивільній сфері вважалася необхідною, для чого потрібно було зацікавити громадян Радянського Союзу окремими аспектами «нового порядку». Крім того, німці ставили перед собою завдання мінімізувати спротив їх заходам і не допустити розгортання масового партизанського руху. З цією метою після 22 червня 1941 р. німецька пропаганда проголосила війну проти Радянського Союзу «хрестовим походом Європи проти більшовизму» і «всеевропейською визвольною війною»⁸. Гітлерівці намагалися схилити радянське населення на свій бік, обіцяючи відновлення права приватної власності на засоби виробництва, заохочуючи особисту ініціативу. Вони наголошували, що саме ринкові відносини дадуть можливість українцям плідно працювати, а, отже, жити у достатку⁹.

Німецька ідеологічна машина дуже вдало використовувала антибільшовицьку тему. У перші дні війни підрозділи з пропаганди Вермахту скидали листівки й розклеювали плакати, адресовані цивільному населенню. Поміж інших у регіоні розкидали листівки під заголовком «Заклик до українського народу». У них німці проголошували, що українців звільняють від тиранії єврейсько-більшовицьких елементів¹⁰.

Значна частина мешканців Волині у перші дні війни не знала, що з собою несе нацизм. По-перше, та частина населення, яка постраждала від репресій, не могла припустити, що будь-який інший режим може виявитися гіршим за радянський. По-друге, «східна політика» Німеччини щодо слов'ян як представників нижчої раси, особливо в перші місяці війни, ще не встигла проявитися у всій повноті. По-третє, нацистська окупаційна адміністрація перебувала в цей час на стадії формування¹¹.

Значний вплив на свідомість населення на початковому етапі війни мали такі фактори, як втеча багатьох радянських керівників у тил і відсутність достовірної інформації про військові та політичні події¹². За словами мешканця м. Рівного Володимира Кулія, ніхто не знав, що потрібно робити. Місто дуже швидко залишилося без влади. Багато людей повтікало у передмістя, а після повернення застало німецьку владу. Радянська влада не змогла нормально провести евакуацію. Виїхати вдалося в основному партпрацівникам та військовим¹³. Про це ж згадував острожанин Василь Новак: «Початок війни був несподіваним, оскільки ні радіо, ні телевізора не було, а тому ніхто нічого не знав. Спочатку німці робили вигляд, що ідуть на поступки населенню. Ненадовго були закриті колгоспи. Потім німці показали своє справжнє лице. Люди зустрічали їх як визволителів, але невдовзі це враження пройшло»¹⁴.

Великий психологічний вплив на населення справляв зовнішній вигляд німецьких солдатів. Про це згадувала Ніна Дедюк, жителька с. Сокиричі

Ківерцівського району Волинської області. Вона зазначила, що німецькі солдати були дуже гарні, з закачаними рукавами, чисті, охайні, що дуже контрастувало з нашими солдатами¹⁵.

Не можна оминати увагою і те, як проводилась евакуація. Вона відбувалася за вибірковим принципом. У першу чергу здійснювалася евакуація сімей працівників партійних, радянських установ, військовослужбовців, місцевого активу. Все це викликало розгубленість серед бійців і мирного населення. Військовослужбовці самовільно залишали бойові позиції, тисячами здавалися в полон ворогу. В армії запанував терор, запрацювали на повну потужність військові трибунали. Відповідно до директиви народного комісара оборони СРСР від 20 липня 1941 р. військовим радам фронтів, армій, округів, начальникам політorganів було наказано зняти з фронту і відправити у глибокий тил, у трудові табори НКВС для роботи в промисловості вихідців із західних областей УРСР, призваних на дійсну військову службу у жовтні 1940 та квітні 1941 року.

Червоноармійцеві досить було прохопитися словом зневіри в перемогу над Німеччиною, як його тут же заарештовували, віддавали під суд військових трибуналів, які видавали розстрільні вироки або ж карали багатолітніми ув'язненнями у сталінських таборах. Так, за стандартним звинуваченням «антирадянська агітація» у липні 1941 р. були засуджені рядові Червоної армії, волиняни С. Ліхван із с. Кортеліси Ратнівського району (7 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років), І. Форманюк із с. Холонів Горохівського району (10 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років). Судили не лише українців, а й представників інших національностей¹⁶.

Ще одним фактором, який призводив до поширення антирадянських настроїв серед населення, було масове знищення в'язнів, які офіційно вважалися «ненадійними елементами». 23 червня 1941 р. нарком державної безпеки В. Меркулов наказав своїм підлеглим у Західній Україні скласти списки тих, кого вони вважали за доцільне розстріляти¹⁷. Масштабні акції знищення в'язнів відбулися у Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському¹⁸. 24–25 червня 1941 р. були розстріляні 550 в'язнів дубенської в'язниці¹⁹.

Помилки партійного керівництва СРСР і нацистська пропаганда призвели до того, що певна кількість населення з радістю вітала німців. Житель с. Семенів Білогірського району Хмельницької області Леонід Віллічук згадував: «Можливо, що дехто очікував приходу німців. Деякі особи свідомо співпрацювали з окупантами та шпигували на їхню користь. Переважно це були молоді хлопці»²⁰. Про те, що німців на перших порах зустрічали з хлібом і сіллю, у своїх спогадах зазначала Ольга Сорока, яка під час війни проживала у с. Повчин Новоград-Волинського району Житомирської області²¹.

24 червня 1941 р. німці зайняли с. Боремель Млинівського району Ровенської області. Місцеве населення з квітами радісно зустрічало німецьку армію, в якій вбачало визволителя від радянської влади. В центрі села з соснового гілля та квітів було споруджено тріумфальну арку, під якою проходили колони солдатів та військової техніки. Переважну більшість вітаючих становили поляки й українці²².

Мешканець Мізоча Іван Бихалець згадував, як 27 червня 1941 р. у містечко увійшла німецька танкова колона. Люди виходили з хат і з цікавістю розглядали «чужаків». Дехто виносив на їх прохання яйця та молоко. Німці висаджували дітей на танки, фотографували, пригощали цукерками²³. За словами Павла Пивоварчука, уродженця с. Малатин Тучинського району, німці з'явилися у населеному пункті на початку липня 1941 р. Його мешканці в основному до них були налаштовані, хоч і насторожено, але мирно. Чужинців дехто частував чистою криничною водою, лісовими ягодами, молоком. У них бачили тих, хто принесе омріяну волю²⁴.

З великими сподіваннями вітало німців населення Костопільщини. Перші німецькі війська з'явились там 25–28 червня 1941 р. У центрі Костополя їх зустрічала кількатисячна юрба місцевих мешканців з короваєм та квітами. З гілок і дерев було споруджено величну «Тріумфальну арку»²⁵.

Про те, що німців зустрічали як визволителів, писав У. Самчук у своєму творі «На білому коні, на коні вороному». Так, у приміщенні Крем'янецького ліцею місцеві жителі влаштували німцям прийом у знак подяки за звільнення від більшовизму. На ньому були присутні вояки Вермахту та три генерали. Подібні прийоми відбувались у багатьох інших містах²⁶.

Ілюзія відновлення державності була доволі сильною. Українські прапори висіли на деяких установах аж до 1942 р.²⁷ На Волині, яка стала складовою райхскомісаріату «Україна», святкували ухвалення Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р. Українська преса відреагувала на це низкою публікацій. Так, на сторінках костопільської газети «Самостійність» зазначалося, що 8 липня 1941 р. у Костополі з цього приводу відбулися молебень та мітинг. Подібні заходи мали місце у всіх районних центрах і багатьох селах Костопільської округи²⁸.

7 липня 1941 р. урочистості відбулися у с. Романів Луцького району. У них взяли участь усі мешканці села. Представник ОУН П. Мельник зачитав текст Акту²⁹.

31 червня 1941 р. у м. Ровно відбувся великий з'їзд українців, присвячений проголошенню Української держави. Місцевий стадіон був ущент заповнений. Більшість людей були одягнені у вишиванки, тримали

українські прапори. На з'їзд приїхала велика кількість оунівських провідників³⁰.

У багатьох населених пунктах Волині восени 1941 р. проводились урочистості з приводу освячення символічних могил на честь полеглих героїв, які віддали своє життя за Батьківщину. Зокрема, така подія відбулася 7 вересня 1941 р. у с. Кустин Олександрійського району Рівенської області. На ній були присутні кілька тисяч осіб цього та сусідніх сіл. На урочистостях побував голова Української ради довір'я на Волині С. Скрипник³¹.

До святкувань з нагоди відновлення Української держави долучилася допоміжна українська адміністрація. 27 липня 1941 р. у Ровно відбулося зібрання української молоді, яка прагнула засвідчити «патріотичні почуття, державну відданість і організаційну стійкість». Районна влада наказала сільським громадам підготуватись до цього заходу. Кожний присутній повинен був мати жовто-блакитний прапор і транспаранти з патріотичними написами³².

Про те, що українці сподівалися на активне відродження народних звичаїв за сприяння німців, писала і легальна преса. Зокрема, у газеті «Український голос» зазначалося: «Ми були б негідними синами свого народу, коли б не приклали до відновлення побутових звичаїв своїх рук, свого серця, своєї душі. Якщо в наших серцях залишилось досить любови до народу, то наш побут з усією його красою й своєрідністю знову повстане, мов фенікс з попелу. Вся українська інтелігенція муситиме словом і прикладом служити відродженню наших народніх традицій»³³.

Звичним явищем у перші дні окупації було перейменування міських вулиць на честь важливих подій та діячів української історії. Наприклад, у Луцьку були створені площа Ринок, вулиці Троїцька (на честь Троїцької церкви, що існувала у XVIII ст.), Миколи Святоші, князів Свидригайла та Острозького, Лесі Українки³⁴.

Проте загравання з населенням відбувалися недовго. Перші ознаки репресій почали проявлятися вже на початку окупації. Уродженка с. Оженин Острозького району Олімпіада Савич зазначала, що одразу після свого приходу німці стратили голову парткому села. Окупанти почали здійснювати реквізиції. Запроваджувався суворий облік населення³⁵.

Партійні робітники та полонені червоноармійці знищувалися в першу чергу. Як згадував М. Подворняк, українці часто добровільно здавалися в полон, сподіваючись на лояльність з боку німців. Проте вони глибоко помилялися. У Крем'янці німці загнали їх у табір, оточений колючим дротом. Там вони майже всі загинули. Зіткнувшись з жорстокістю окупантів, люди насторожилися і зайняли вичікувальну позицію³⁶.

Про розстріли місцевих комуністів та комсомольців улітку 1941 р. розповідала жителька м. Ровно Віра Грибанова. В цей же час у місті були створені концтабори для радянських військовополонених. Усі ці події спричинили пасивний та активний спротив німцям. У Ровно виникла підпільна організація під керівництвом колишнього секретаря київського міському партії Миколи Остафова. Підпільників жорстоко карали. За допомогу військовополоненим та євреям мама Віри Григорівни була розстріляна на її очах. У листопаді 1943 р. стратили і М. Остафова³⁷.

У середовищі німців існувала думка, що українці є колоніальним народом і ним потрібно управляти, як і неграми, за допомогою батога. Далі поширилось твердження, що українці взагалі не є народом. Були відомі і висловлювання, що останнім взагалі не потрібні школи, а для того, щоби вони могли працювати на німців, їх слід залишати, по можливості, «тупими і дурними». Внаслідок цього було зафіксовано значне зменшення початкової готовності населення працювати³⁸. В офіційних зверненнях до підлеглих А. Розенберг із занепокоєнням аналізував ситуацію, що склалася в Україні, і закликав до маневрування з місцевим населенням: «Кожен німець повинен пам'ятати, що неправильне ставлення до місцевих жителів може завдати не виправної шкоди. Населення потрібно тримати у покорі, щоб воно не повстало проти німців. У спілкуванні з місцевим населенням варто уникати зайвого панібратства. Відстань між ним та німцями є нездоланною»³⁹.

Репресивна політика німців часто набирала крайніх форм. Житель с. Повчин Новоград-Волинського району Житомирської області Василь Нестерук згадував: «Одного разу німці організували вирубку лісу. І тут німецькому керівнику захотілося білку. А як її зловити, якщо вона весь час стрибає з ялинки на ялинку? Людей протримали у лісі до семи годин вечора. І вони були змушені коритися, оскільки за непослух німці могли покарати». Все це лише збільшувало ненависть до окупанта⁴⁰.

Зміну настроїв населення констатували і німецькі спецслужби. У доносенні про ситуацію в Україні начальник 213-ої дивізії безпеки фон Курб'єр наголошував, що «... в таких містах як Луцьк, Рівне, Ковель, Дубно та Острог все сильніше проявляється прагнення до незалежності і до звільнення від німецького впливу ...»⁴¹. У деяких німецьких чиновників це викликало занепокоєння. Наприклад, високопоставлений службовець райхскомісарату «Україна» Лейббрант доповідав, що серед населення почала поширюватись думка про те, що «українці мусять впасти у німецьке рабство»⁴².

Негативно впливали на лояльність місцевого населення до німців і події на фронтах. Сталінградська битва завдала відчутного удару по військовій та політичній могутності нацистської Німеччини. У німецьких

донесеннях констатувалося, «що багато-хто тепер засуджує війну». У цих умовах авторитет влади падав. У червні 1943 р. Служба безпеки СС зазначала, що «більшість дурних чуток про найголовніших партійних діячів розповсюджуються дуже швидко і продовжують циркулювати упродовж тижнів і навіть місяців»⁴³.

Крах міфу про непереможність німецької армії позначився на настроях цивільного населення. У цій ситуації частина офіцерів Вермахту поставила перед «східним» Міністерством питання про перегляд окупаційної політики з метою завоювання симпатій населення, віднайшовши додаткові ресурси для боротьби з партизанами в умовах затяжної війни. Так, шеф політичного відділу східного міністерства доктор О. Бройтігам надіслав А. Розенбергу свої пропозиції. Він закликав, щоб «авторитетні німецькі кола дали слов'янським народам заспокійливі обіцянки щодо їх долі»⁴⁴.

Проте ситуація розвивалася зовсім не так, як того хотіли німецькі урядовці. Авторитет окупаційних органів влади падав з кожним днем, про що неодноразово зазначалося в офіційних повідомленнях. Так, у звіті Генерального комісаріату «Волинь і Поділля» за 30 квітня 1943 р. зазначалося, що продуктивність роботи адміністративних органів за звітний період суттєво знизилася, а в деяких випадках їх доводилося розпускати. Місцеве населення в основному було налаштоване проти німців. Спокійніша обстановка спостерігалася у містах, оскільки там дислокувалися великі підрозділи поліції та Вермахту⁴⁵.

Усередині підокупаційного соціуму назрівала незгода. Німецька політика налаштовувала українців один проти одного, а службовці української поліції зловживали своєю владою, виходячи за всі рамки. В одному з сіл Житомирщини український голова обурювався тим, що український шуцман обкрадав місцеве населення та розважався, влаштовуючи стрілянину по бродячих тваринах⁴⁶.

На теренах Волині збільшувалася кількість випадків стихійного спротиву німцям. Відчуваючи небезпеку окупанти здебільшого концентрувалися по містах. Жандарми і ляндрвірти перебували на своїх теренах лише вдень. Для охорони важливих об'єктів окупаційна адміністрація створювала залоги і батальйони. Буденністю стали випадки хабарництва в адміністративних установах⁴⁷. Непокора владі спричиняла посилення репресій. За спротив німецька адміністрація застосовувала різноманітні санкції: тілесні покарання, тюремне ув'язнення, конфіскацію майна або репресії проти батьків винних⁴⁸.

Масові репресії окупаційної адміністрації спричинили активізацію руху Опору на теренах Волині, до яких активно долучалося місцеве населення. На території краю діяли великі з'єднання радянських

партизанів під керівництвом Д. Медведєва, О. Сабурова, А. Бринського, А. Одухи, О. Федорова, І. Шитова⁴⁹. Значно посилилася активність УПА. Так, у 1943 р. масштабні сутички українських націоналістів з німцями відбулися у Крем'янці, Дубно, Ровно, Ковелі, Горохові, Мізочі, Острозі, Шумську, Вербах та інших населених пунктах⁵⁰. Німці боялися заходити на території, контрольовані ОУН та УПА. Про це розповідав уродженець с. Антопіль Ровенського району Д. Степанюк: «Дуже сильним був бандерівський рух. Вночі по київській дорозі не проїжджала не одна німецька машина. Німці рухалися колонами, щоб не нарватися на засідку. У лісі поблизу села німці спробували побудувати бункер. Проте внаслідок спротиву бандерівців у них нічого не вийшло»⁵¹.

Через протистояння між різними військово-політичними силами населення перебувало у постійній психологічній напрузі. Жителька с. Копитів Корецького району Ровенської області Раїса Плотнік згадувала про постійні сутички між німцями, упівцями, «червоними» партизанами та поліцаями. Населення часто зазнавало реквізицій, проте, зважаючи на ситуацію, було важко виявити, хто ж їх насправді здійснював⁵².

Проти співчуваючих партизанам застосовувалися жорстокі покарання. Незрідка першими жертвами карателів ставали родини та односельці учасників Опору⁵³.

Починаючи з літа 1942 р., німці практикували примусову мобілізацію в антипартизанські загони, а восени того ж року мобілізація проводилася вже під загрозою репресій. Тих, хто ухилявся, притягували до суду за законами воєнного часу, їхні сім'ї могли виселити з будинку, а в деяких випадках — взяти з сім'ї заручника⁵⁴.

Все це мало один наслідок: якщо на початку війни багато-хто виступав проти радянської влади, то під час окупації, що супроводжувалась постійними репресіями, лояльність до неї зросла. М. Хрущов у березні 1944 р. мав підстави відзвітувати Й. Сталіну, що місцеве населення здебільшого прихильно сприймало червоноармійців⁵⁵. Ніна Дедюк розповідала: «Коли з'явилися радянські партизани, стало набагато легше. Ми вже не боялися, спали у своїй хаті»⁵⁶.

Перемоги Червоної армії та політичний хаос спричинили остаточний крах німецької окупаційної адміністрації. Все це посилювалося ненавистю населення до окупантів. Евакуація адміністративних установ з волинських міст проходила дуже швидкими темпами. Про це загадував мешканець м. Острога Геннадій Руй. За його словами, у місті панував хаос. Чиновники районної управи зазнавали постійних нападів з боку партизанів. За 8 днів (6–14 січня 1944 р.) усі вони покинули місто⁵⁷.

Отже, на початку окупації частина населення Волині стала на шлях співпраці з німцями. Це явище було зумовлене низкою причин: поразками

Червоної армії, невідповідністю офіційних радянських повідомлень становищу на фронті, прорахунками під час проведення евакуації, репресіями, недостатньою поінформованістю населення, бажанням вижити. Значний вплив на ситуацію також мали німецька пропаганда та масштабна кампанія дезінформації, розгорнута нацистською владою. Проте загравання з населенням тривало недовго. Перші ознаки репресій почали проявлятися вже на початку окупації. Наростання терору мало наслідком зростання активного та пасивного опору окупантам і різку зміну настроїв місцевого населення на користь радянської влади.

¹ Особистий архів автора, спогади *Руй Ольги Олександрівни* (записані 10 листопада 2011 р. в м. Острозі), арк. 1.

² *Подворняк М.* Вітер з Волині. — Рівне, 2009. — С. 125.

³ *Беркгоф К.* Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. — К., 2011. — 455 с.

⁴ *Панасенко О.* Рівненщина: сторінки минулого / О. Панасенко. — Рівне, 2001. — С. 233.

⁵ *Куманев Г.* Рассекреченные страницы Второй мировой войны. — М., 2012. — С. 72.

⁶ 1941 год: документы / Под. ред. *В. Наумова.* — М., 1998. — Кн. 2. — С. 177–178.

⁷ *Куманев Г.* Назв. праця. — С. 70.

⁸ *Ермолов И.* Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками. — М., 2010. — С. 22–23.

⁹ *Николаєць Ю.* Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 — липень 1942 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — Київ-Харків, 2010. — № 1 — С. 135–137.

¹⁰ *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. — К., 2010. — С. 59.

¹¹ *Ермолов И.* Назв. праця. — С. 31.

¹² *Яшан О.* Настрої українського селянства в початковий період Великої Вітчизняної війни (1941-1942 рр.) // Наукові праці МДГУ ім. П.Могили: Історичні науки. — Т. 74. — Вип. 61. — Миколаїв, 2007. — С. 54–55.

¹³ Особистий архів автора, спогади *Кулія Володимира Мануїловича* (записані 21 травня 2013 р. в м. Рівне), арк. 1.

¹⁴ Особистий архів автора, спогади *Новака Василя Степановича* (записані 29.11.2011 р. в Острозі), арк. 1.

¹⁵ Особистий архів автора, спогади *Дедюк Ніни Василівни* (записані у с. Сокиричі, Ківерцівського р-ну, Волинської обл. 10 січня 2014 р.), арк. 1.

¹⁶ Реабілітовані історією: Волинська область. — Рівне, 2010. — С. 52.

¹⁷ *Беркгоф К.* Назв. праця. — С. 25.

¹⁸ Реабілітовані історією: Волинська область. — С. 53.

- ¹⁹ Беркгоф К. Назв. праця. — С. 26.
- ²⁰ Особистий архів автора, спогади *Віллічука Леоніда Федоровича* (записані у с. Семенів Білогірського району Хмельницької області 2 червня 2013 р.), арк. 1.
- ²¹ Особистий архів автора, спогади *Сороки Ольги Павлівни* (записані у с. Повчин Новоград — Волинського району Житомирської області 12 липня 2013 р.), арк. 1.
- ²² Кротік Н. Боремель: історико-краєзнавчий нарис / Н. Кротік, С. Кротік — Луцьк, 2007. — С. 63.
- ²³ Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955 / Р. Михальчук. — Рівне, 2010. — С. 45.
- ²⁴ Реабілітовані історією: Рівненська область. — Рівне, 2006. — Кн. I. — С. 521.
- ²⁵ Намозов О. Костопіль. Місто над Замчиськом / О. Намозов. — Рівне, 2013. — С. 37–38.
- ²⁶ Самчук У. На білому коні. На коні вороному: Спомини і враження. — Отрог-Луцьк, 2007. — С. 111.
- ²⁷ Особистий архів автора, спогади *Кулія Володимира Мануїловича* (записані 21 травня 2013 р. в м. Рівне), арк. 2.
- ²⁸ Самостійність. — 1941. — № 1. — С. 2.
- ²⁹ Реабілітовані історією: Волинська область... — С. 54.
- ³⁰ Данильчук Г. Рівне у спогадах його мешканців. — Рівне, 2012. — С. 64.
- ³¹ Волинь. — 14 вересня. — С. 4.
- ³² Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). — Ф. Р-254, оп. 1, спр. 3, арк. 2.
- ³³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3206, оп. 2, спр. 74, арк. 28–30.
- ³⁴ Український голос. — 1941. — 23 жовтня. — С. 2.
- ³⁵ Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 рр.: Спогади, документи, факти / Ред.-уклад. Святослав Ситай. — Рівне, 2013. — С. 23.
- ³⁶ Подворняк М. Назв. праця. — С. 134–135.
- ³⁷ Особистий архів автора, спогади *Грибанової Віри Григорівни* (записані у м. Рівне 17 лютого 2013 р.), арк. 2–4.
- ³⁸ Єржабакова Б. Шкільна політика та шкільна справа в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. — К., 2008. — С. 43–45.
- ³⁹ ДАРО. — Ф. Р-22, оп. 1, спр. 260, арк. 5зв.
- ⁴⁰ Особистий архів автора, спогади *Нестерука Василя Івановича* (записані у с. Повчин Новоград-Волинського району Житомирської області 12 липня 2013 р.), арк. 1.
- ⁴¹ Косик В. Україна під час Другої світової війни / В. Косик. — Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. — С. 594.
- ⁴² Коваль М. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К., 1999. — С. 251.
- ⁴³ Еванс Р. Третій рейх. Дни войны. 1939–1945 / Р. Эванс. — М., 2011. — С. 459.
- ⁴⁴ Ермолов И. Назв. праця. — С. 24–25.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8 «, оп. 1, спр. 294, арк. 1–6.
- ⁴⁶ Лауер В. Назв. праця. — С. 223.

⁴⁷ Вісті. — 1943 р. — № 4–5. — С. 10–20.

⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 1, спр. 17, арк. 8.

⁴⁹ Кондратюк К. Радянський партизанський рух на Волині / К. Кондратюк // Волинь у Другій світовій війні. — Луцьк, 2005. — С. 36–43.

⁵⁰ Вісті. — 1943 р. — № 4–5. — С. 1–3.

⁵¹ Особистий архів автора, спогади Степанюка Дмитра Сергійовича (записані у м. Рівне 12 грудня 2013 р.), арк. 3.

⁵² Особистий архів автора, спогади Плотник Раїси Іванівни (записані у м. Корці 12 липня 2013 р.), арк. 1.

⁵³ Лауер В. Назв. праця. — С. 220–224.

⁵⁴ Ермролов И. Назв. праця. — С. 35.

⁵⁵ Беркгоф К. Назв. праця. — С. 307.

⁵⁶ Особистий архів автора, спогади Дедюк Ніни Василівни (записані у с. Сокиричі, Ківерцівського р-ну, Волинської обл. 10 січня 2014 р.), арк. 2.

⁵⁷ Виписки з щоденника Геннадія Руя (4.5.1943–14.1.1944 рр.) // Острозький краєзнавчий збірник. — Острог, 2004. — Вип. 1. — С. 33–34.

В статтє проанализировано смену морально-психологических настроений населения Волыни в период немецкой оккупации. Автор попытался выделить внутренние и внешние факторы, которые влияли на данный процесс. Особое внимание было обращено на начальный период оккупации.

Ключевые слова: морально-психологические настроения, Волынь, немецкая оккупация.

The article analyzes the changing of moral and psychological mood of the population of Volyn' during the german occupation. The author tried to identify internal and external factors that influenced this process. Special attention was paid to the initial period of occupation.

Keywords: moral-psychological mood, Volyn', german occupation.

Валентина Ленська
(Кривий Ріг)

ТАКТИЧНІ РОЗБІЖНОСТІ В СТРАТЕГІЧНІЙ МЕТІ: «УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» В КОЛОНІАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ (А. РОЗЕНБЕРГА ТА Е. КОХА)

А. Розенберг і Е. Кох — два одіозних політичних антагоністи у вищій військово-бюрократичній системі Третього райху, які уособлювали в собі дві тактики колонізації українських земель. Їх принципи розбіжності аналізуються у даній статті.

Ключові слова: окупація, колонізація, германізація, расизм, нацизм, конфронтація, співробітництво.

Керівництво Третього райху не стільки було стурбовано завоюванням східних земель, скільки їх подальшою колонізацією. На це вказують плани нацистів. Перша фаза — це бліцкриг, розрахований на якихось 5–6 місяців, а друга — копітка робота, яка могла розтягнутися на роки. Складність ситуації полягала у тому, що в оточенні фюрера лише А. Розенберга можна було вважати фахівцем у східноєвропейському питанні, як людини, котра виросла і сформувалася у російськомовному середовищі. Усі інші у своїх міркуваннях вимушені були керуватися постулатами російської класики про загадкову слов'янську душу або особистою інтуїцією на підставі ЗМІ та розвідданих. Якщо до цього додати власні економічні інтереси на Сході більшості німецьких високопосадовців, то стає зрозумілим, чому серед них не було і не могло бути одностайності у питанні освоєння завойованих східних територій. Найбільшим «яблуком незгоди» (М. Коваль) у нацистській верхівці стала Україна. В середовищі окупантів умовно можна виділити дві партії — «яструбів» та «півнів». До першої належали А. Гітлер, Г. Герінг, Й. Геббельс, Г. Гімлер, М. Борман, Е. Кох, вища частина вермахту. До другої — А. Розенберг та його інтелектуальні соратники, частина військових нижньої та середньої ланки. Через те, що експериментальним полем для визначення істини став райхскомісаріат «Україна», який очолював підлеглий райхсміністра східних областей Е. Кох, то в історіографії склався міф, буцім-то це був двобій двох політичних конкурентів з метою задоволення власних амбіцій. Але багаточисленні факти вказують на те, що їх боротьба лише віддзеркалювала загальний стан речей у нацистському

керівництві загалом стосовно методів колоніального панування в українських землях.

Багато хто з дослідників новітньої доби вважає, що в даному протистоянні хоч і переміг Е. Кох, але насправді, саме пропонована А. Розенбергом тактика лояльності і навіть подекуди співробітництва з українцями аж до обіцянок автономії, більше відповідала досягненню мети¹. Таку постановку питання категорично відкидає В. Косик, який у своїх працях доводить, що погляди та плани А. Розенберга ситуативно змінювалися, і взагалі він «не був таким проукраїнським, як його дехто представляє»².

Аналогічної думки дотримувався видатний український історик М. Коваль, який першим у вітчизняній історіографії проаналізував теоретичну спадщину «філософа нацизму» і дійшов висновку, що «його концепція окупаційної політики в Україні становила історично вже апробований старомодний колоніальний варіант... Строго кажучи, А. Розенберг не був автором проекту відриву України від Росії й протиставлення першої другій. Ці ідеї інтенсивно формувалися ще з кінця XIX ст. у Пангерманському союзи»³.

Інтерес до особистості А. Розенберга не вщухає до сьогодні. 2007 р. німецький дослідник Ернст Піпер опублікував майже 1000-сторінкову працю «Альфред Розенберг: Шеф-ідеолог Гітлера»⁴. В ній автор аналізує життя та нацистську кар'єру головного партійного ідеолога Третього рейху. Ключові сюжети біографії присвячені його походженню, оточенню, освіті та формуванню переконливого антикомуністичного і антисемітського світогляду молодого Розенберга, його ролі у збереженні націонал-соціалістичної партії в добу заборон та плануванні «нового порядку» в Європі тощо. Один з 7 розділів монографії автор присвятив аналізу роботи Розенберга на посаді райхсміністра окупованих східнослов'янських територій. Службові стосунки А. Розенберга з Е. Кохом розглядаються лише в контексті взаємовідносин з іншими підлеглими йому райхскомісарами. З цього можна зробити висновок, що автор не приділяє даному питанню такої уваги, як деякі інші дослідники, хоча й не обходить мовчанням розбіжності між ними. У той же час уся монографія наскрізь просякнута доведенням вини А. Розенберга у практиці масового знищення євреїв, підґрунтям якої стала його расова теорія, спрямована, на думку автора, у першу чергу саме проти євреїв, а в другу — проти інших народів ненордичного походження.

Загалом оцінка А. Розенберга Е. Піпером збігається з висновком голландського історика К. Беркгофа, що насправді той був «типичним нацистом»⁵.

Якщо в оцінках тактики А. Розенберга по українському питанню ще існують деякі розбіжності, то політичний портрет Е. Коха і його окупа-

ційна політика одностайно малюються дослідниками чорними фарбами. Докази його злочинів проти українського народу збереглися у численних документах і комплексно проаналізовані в працях польських та німецьких авторів. Так, автор політичної біографії Е. Коха Ральф Майндль, один з її розділів повністю присвятив аналізу політики нацистських високопосадовців щодо України, які вважали, що «вона повинна бути підпорядкована тільки жорстким вимогам», а саме: забезпеченню рейха продовольством, сировиною та дармовою робочою силою. Приборкання населення українських земель розглядалося гітлерівськими адептами як «завдання світового історичного значення».

Успіх у досягненні поставленої мети багато в чому залежав від райхс-комісара України Е. Коха, який своїми жорстокими, а подекуди і безглуздими вчинками по відношенню до українців, зажив собі слави керівника «без царя в голові». Він не стільки сприяв налагодженню співпраці українців з німцями, скільки навпаки відвертав місцеве населення від виконання поставлених окупантами завдань.

Із змісту глави випливає, що Кох скоїв би набагато більше лиха в українських землях, якби час від часу Розенберг не ставав у нього поперек дороги⁶.

Право чинити суд над нацистським злочинцем, який уникнув Нюрнберзького трибуналу, мали дві країни — Польща та Україна. Але сталінське керівництво не тільки не наполягало на судовому процесі над Е. Кохом в Україні, а навпаки не дуже широко висвітлювало його під час проведення у Варшаві. Тільки у період «хрущовської відлиги» стали більш-менш відомі подробиці 6-річного слідства та суду, який виніс кату смертельний вирок⁷. Тоді навіть приказка з'явилася: «Був Кох та здох». Та де там! Хитрий лис і тут вийшов сухим із води. Смертний вирок був замінений на довічне ув'язнення. Усі ці та інші політичні перипетії, пов'язані з особистістю останнього високопосадового нацистського злочинця, знайшли відображення в монографії А. Фурера та Ш. Хайнца «Еріх Кох — брунатний цар Гітлера. Гауляйтер Східної Пруссії і райхс-комісар України»⁸. В ній на великому джерельному матеріалі неупереджено проаналізовано 90-річний життєвий шлях Е. Коха від романтичного соціаліста до запеклого нациста, від успішного кар'єриста до людини — фантома, яка однак навіть у в'язниці не втрачала оптимізму і надії на реванш, про свідчать його вірші, написані під час ув'язнення: «Так що? Було й минуло? / Ні, все повинно повернутись знов! / День настане і знесиленню прийде кінець. / Зоря уже горить на небі!»⁹.

Автори переконливо відтворили механізм дискредитації А. Розенберга його підступним підлеглим, показали широке коло зв'язків і добрих стосунків Е. Коха з вищим керівництвом рейху, особливо з А. Гітлером та

М. Борманом, хоча військові усіх рангів ставилися до нього одноставно негативно. Вони вважали, що він звів нанівець усі їх завоювання, бо «за якийсь рік відвернув 40 млн. українців від німців, не дивлячись на те, що спочатку вони зустрічали німецьких солдат квітами, салом і водкою»¹⁰.

Тільки в одному питанні, доводять автори, два антагоніста досягали консенсусу — в справі знищення євреїв. Але й тут уся брудна практична робота, за бажанням самого Коха, була доручена йому особисто фюрером. А справою Розенберга було, за висловом райхскомісара, «сидіти у Берліні і писати книги, а не втручатися у його справи, бо той був абсолютно неспроможним залізною рукою керувати цією країною»¹¹.

Документальні свідчення злочинів нацистів, у тому числі Розенберга і Коха, широко подані в матеріалах Нюрнберзького процесу та серії книг мемуарного характеру, автори яких були технічними співробітниками делегацій країн-переможців, що брали участь у роботі Міжнародного воєнного трибуналу¹².

Таким чином, побіжний огляд наявної літератури та джерел вказує на те, що тема не втрачає своєї актуальності і має багато резервів для продовження її вивчення.

У даній статті авторка ставить за мету розглянути тактичні розбіжності між двома гітлерівськими адептами в їх спільній справі колонізації України як відлуння боротьби двох протилежних точок зору в нацистському таборі з вирішення українського питання.

А. Гітлер та його однодумці, які брали участь у Першій світовій війні, прагнули реваншу. З маніакальною наполегливістю та фанатизмом вони йшли до мети, залучаючи до своїх лав усе більшу кількість клеветів. В основі їх утопічних планів розширення життєвого простору Німеччини за рахунок земель інших народів лежала расистська теорія. Найбільш послідовно і відверто вона та похідні від неї, викладені на сторінках книг «Моя боротьба» А. Гітлера та «Міфи ХХ століття» А. Розенберга. Останній справив величезний вплив на формування світогляду майбутнього фюрера. Йому особливо прийшла до душі розенбергська юдофобія. Вона і стала наріжним каменем гітлерівської теорії. Між тим, зауважимо, що антисемітизм Розенберга сформувався під безпосереднім впливом російських чорносотінців, а «ідеї раси», які як неврома, пронизують обидві книги, є не що інше, як перелицьоване на нацистський кшталт гасло чорносотінців: «Бий жидів, рятуй Росію!».

Втім, однодумство ідейних соратників не пройшло випробування слов'янським питанням. Прагматичний Розенберг, добре обізнаний з могутністю Росії, був прибічником її ізоляції з метою перемоги, за рахунок розчленування СРСР та «розумної» співпраці Німеччини з окрайніми республіками. Чільне місце в його планах, так само як і в планах Гітлера,

належало Україні. Але тут таки їх думки аж ніяк не збіглися. Розенберг пропагував політику «батоба і пряника», спираючись на досвід У. Черчилля часів попередніх світової та громадянської війни в Росії. Той пропонував йти назустріч національним прагненням українців доти, доки це буде можливо. Для Гітлера взірцем був Й. Сталін, який вогнем, мечем, голодоморами та концтаборами знищував українську націю. «Сталін — один із найбільш великих сучасників, — схвально відгукувався про нього фюрер, — оскільки йому все-таки вдалося, щоправда, тільки завдяки найсуворішому примусу викувати державу з цього сімейства кроликів...»¹³. Узявши на озброєння досвід радянського вождя, Гітлер наполягав на жорстоких методах колоніальної політики лише за допомогою «батоба».

Утім, не дивлячись на розбіжності оцінок поточної ситуації, Гітлер ставить Розенберга на високу посаду райхсміністра східних окупованих областей. А для того, щоб без зайвого клопоту звести нанівець його «утопічні» та «чудернацькі» плани, фюрер призначає райхсміністром України «другого Сталіна», як його називали у нацистських колах, на ім'я Е. Кох. Це була жорстока, аморальна людина з хитливими політичними поглядами, великими кар'єрними амбіціями і ненажерливим апетитом поповнення власної кишені. Однопартійці називали його «чистісінької води демагогом, авантюристом великого масштабу, найбільшим мерзотником у всій націонал-соціалістичній партії»¹⁴. Американський історик А. Даллін звертає увагу на те, що Кох, який уже був оберпрезидентом Східної Пруссії та начальником цивільного управління Белостокського округу Польщі, тепер став «володарем території, яка простяглася від Балтики до Чорного моря. Призначення Коха стало початком періоду жаху і гноблення» в Україні¹⁵. Він мав за ніщо українців і палав до них немотивованою ненавистю. Його тактика зводилася до наступного: «Нам не потрібні ані руські, ані українці, ані поляки. Нам потрібні родючі землі. Ми будемо германізувати землю, а не людей»¹⁶. Зауважимо, що ці його переконання мали довгостроковий, сталий характер. Кат, «брунатний цар України», благополучно дожив аж до 1986 р., так і не покаючись до кінця своїх днів в українофобії, про що свідчить його відповідь на бажання В. Коротича взяти у нього інтерв'ю: «Що, дійсно живий українець? Я віддаю перевагу мертвим». Антиукраїнська політика Е. Коха повністю збігалася з генеральною лінією вищого керівництва Райху. Це розв'язувало йому руки у боротьбі з А. Розенбергом, розпорядження якого він відверто ігнорував і діяв на свій розсуд. У свою чергу, райхсміністр намагався перешкоджати короткозорій, грубій, солдафонській політиці підлеглою, яка тільки підсилювала конфронтацію з місцевим населенням, збільшувала невиправдані жертви німців і не давала бажаних результатів. Він неодноразово скаржився на Коха фюреру, але той завжди

ставав на бік райхскомісара. Сам Розенберг віддавав перевагу єзуїтським методам германізації східного простору і наполягав на тому, що «відновлення цього краю і ефективну експлуатацію його природних земель повинно здійснювати, головним чином, українське населення під німецьким керівництвом»¹⁷. Його тактика була піддана обструкції з боку майже усіх очільників Третього райху, як занадто «гуманна». Уникаючи конфронтації з фюрером, А. Розенберг угамував свій запал в українському питанні, формально відмовився від багатьох колонізаторських планів української території і, тим більше автономії, та переключився на інші види діяльності ввіреного йому міністерства. Перемогла репресивна тактика Е. Коха, який наполегливо і продуктивно відпрацьовував свій хліб, планомірно знищуючи генофонд української нації та виснажуючи її економіку. Фактично, це було продовження злочинної сталінської політики, тільки на нацистському ґрунті.

Врешті решт, ані витончена, наскрізь фальшива політика А. Розенберга, ані груба, костоломна політика Е. Коха не дали їм бажаного результату. Нацистський агресор подавився тим ласим «чужим шматком», на який «роззявив роток». Події минулої війни зайвий раз підтвердили незаперечну істину про те, що усі окупації рано чи пізно закінчуються, зло карається, а загарбників чекає невідворотне покарання та ганебний кінець.

¹ Беллецца С.А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (На матеріалах Дніпропетровської області) // Український історичний журнал. — 2010 — № 3. — С. 78–91; Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. — К., 2008 та ін.

² Косик В. Німецька шкільна політика в райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) // Визвольний шлях. — 1994. — Кн. 3. — С. 359.

³ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К., 1999. — С. 135.

⁴ Piper E. Alfred Rosenberg: Hitlers Chefideologe. — München, 2007.

⁵ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. — К., 2011. — С. 57.

⁶ Meindl R. Ostpreußens Gauleiter: Erich Koch — eine politische Biographie. — Osnabrück, 2007.

⁷ Орловский С., Острович Р. Эрих Кох перед польским судом. — М., 1961.

⁸ Fuhrer A.: Erich Koch: Hitlers brauner Zar: Gauleiter von Ostpreußen und Reichskommissar der Ukraine. — München, 2010.

⁹ Там само. — С. 4.

¹⁰ Там само. — С. 132.

¹¹ Там само. — С. 134.

¹² Нюрнбергский процесс: Сб. материалов. В 8 т. — М., 1987–1999; Гилберт Г. Нюрнбергский дневник. — М., 2012; Голденсон Л. Нюрнбергские интервью. — Екатеринбург, 2008; Зонненфельдт Р. Очевидец Нюрнберга. Воспоминания переводчика американского обвинения. — М., 2013 та ін.

¹³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. — С. 534.

¹⁴ *Fuhrer, Armin*. Назв. праця. — С. 8.

¹⁵ Орловский С., Острович Р. Назв. праця. — С. 34.

¹⁶ Медведев Д.Н. Сильные духом. — М., 1979. — С. 182.

¹⁷ Єржабкова Б. Назв. праця. — С. 228.

А. Розенберг и Э. Кох — одиозные политические антагонисты в высшей военно-бюрократической системе Третьего рейха, которые олицетворяли собой две тактики нацистов в деле колонизации и германизации украинских земель. Их принципиальные различия анализируются в данной статье.

Ключевые слова: оккупация, колонизация, германизация, расизм, нацизм, конфронтация, сотрудничество.

A. Rosenberg and E. Koch are the two odious political antagonists in the higher military-bureaucratic system of the Third Reich who have been implementing the Nazi tactics for colonization and germanization of the Ukrainian territory. In the article, their principal differences are analyzed.

Keywords: occupation, colonization, germanization, racism, nazism, confrontation, collaboration.

Микола Михайлуца
(Одеса)

КОНТАКТИ КАТОЛИЦЬКОЇ І ПРАВОСЛАВНОЇ МІСІЙ В ОДЕСІ (губернаторства «ТРАНСНІСТРІЯ» 1941–1944 рр.)

Стаття присвячена діяльності католицьких місіонерів на окупованих румунами теренах «Транснїстрії» в роки Другої світової війни, та візиту папського нунція монсенйора Касуло до Одеси у квітні 1943 р.

Ключові слова: *Окупація, Транснїстрія, Ватикан, католицька місія.*

Малознаною сторінкою історії релігійного життя в роки Другої світової війни є діяльність Католицької місії в окупованій румунами території між Дністром і Південним Бугом («губернаторство Транснїстрія»), та її зв'язки з Ватиканом, підкріплені відвідинами папським нунцієм м. Одеси у квітні 1943 р.

Обраній нами для дослідження темі в релігієзнавчій літературі присвячено надто мало уваги. Трагедійні стосунки каральних органів СРСР і католицького духовенства в період після визволення півдня УРСР описував Ю. Данилюк у статті, надрукованій у збірці «Церква як об'єкт уваги спецслужб». Передумовам історії та безпосередньо місіонерській праці Католицької місії на теренах Південної України в 40-х роках ХХ ст. присвячено статтю І. Поїздник¹. Коротко згадується транснїстрійське життя католицьких священиків у книзі французького історика А. Венгера «Rome et Moscou. 1900–1950»². Між іншим і в румунській історіографії, принаймні нам відомій, це питання доволі дискусійне і маловивчене. У дискусіях щодо проблем румунського православ'я та румунського католицизму в часи Антонеску активну участь беруть А. Габор, А.-Н. Петку³.

Отже, попри доволі сегментарне історіографічне опрацювання обраної теми і, до того ж, маючи у розпорядженні незначний пласт джерельного матеріалу, своїм завданням обираємо висвітлення основних напрямків діяльності католицьких місіонерів та їхні архіпастирські контакти з Ватиканом.

Румунська окупаційна адміністрація у «Транснїстрії» в духовно-релігійній царині свою політику будувала певною мірою толерантно. Бо, з одного боку, спроба приєднання відроджуваного місцевого православ'я (переважно руського, дореволюційного) до Румунської православної церкви була в її безпосередніх інтересах і, звичайно ж, у сфері інтересів

Румунського Патріархату. З іншого, союзницькі стосунки в ході війни з католицькою Італією та лютеранською Німеччиною зобов'язували кондукатора Й. Антонеску бути терпеливими до релігійних уподобань місцевого населення, яке сповідувало католицьке віровчення. Щоправда, за твердженням А. Венгера, у серпні 1941 р. німецьке командування ставило до відома румунське міністерство у справах релігійних культів, що Берлін категорично забороняє католицьким священикам доступ на окуповані території⁴. Проте союзницькі стосунки у воєнно-тактичних планах і загарбницьких інтересах не призвели до явного загострення ситуації і протистояння на міжконфесійному рівні, а навпаки, з 1943 р. тільки спільно й активно реалізовувалися.

У «Трансністрії» поряд з чисельними православними парафіями діяли нечисельні католицькі релігійні осередки, які за визначенням уряду губернаторства, проявляли виключно слухняну поведінку. Так, у 1942–1943 рр. у Любашівській та Кривоозерській волостях нараховуємо лише 341 католика⁵, які становили незначний відсоток від православного населення волостей. «Маю в районі [...] лише 300 душ католиків [...]» — писав у своєму донесенні від 23 лютого 1942 р. субпротоіерей Г. Іляш протоіерею Голтського повіту, характеризуючи етноконфесійну ситуацію у Кривому Озері⁶.

Загалом за підрахунками молдавської дослідниці Р. Соловей, у «Трансністрії» було біля 50 тис. римо- і греко-католиків⁷. Для них румуни організували Католицьку місію (*дали* — КМ) на чолі з монсенйором Марком Глазером. За згодою уряду маршала Антонеску за Дністер було направлено 14 священиків із різних місцевостей Румунії. Проте саме М. Глазеру було доручено «пастирське окормлення Бессарабії та Трансністрії», про що його повідомив нунцій у Бухаресті 10 вересня 1941 року. Доля монсенйора Глазера була пов'язана з селищем Ландау. Тут, у німецькій колонії неподалік від Одеси, заснованій у 1815 р. прибульцями із Ландау (Рейнський Пфальц), він народився, проходило його дитинство та юнацькі роки...

У липні 1942 р. його було призначено «апостольським візитатором Трансністрії», а 25 липня 1943 р. у Бухаресті — посвячено титулярним єпископом Цезарепольським. Трансністрійська газета «Буг» від 4 серпня 1943 р. подавала інформацію про те, що 30 липня, під час прибуття з Бухареста до Одеси єпископа Марка Глазера, віруючі-католики влаштували архіпастирю урочисту зустріч. А вже «1 серпня в католицькому костьолі, по вулиці А. Гітлера, 33 (тепер, вул. Катерининська), за участі великої кількості молящих, єпископом о. Марком Глазером була відслужена літургія. Єпископ виголосив проповідь німецькою, польською, румунською, італійською та російською мовами»⁸.

Про взаємні інтереси й контакти румунських католиків і трансністрійської окупаційної влади свідчить візит 29 квітня 1943 р. до Одеси нунція папи Римського в Бухаресті монсенйора Чезаре Касуло. Спеціальний потяг, який прибув о 9-й 30, зустрічали губернатор «Трансністрії» професор Г. Алексяну, командувач Одеським укріпрайоном генерал Г. Георгіу, генеральний секретар губернаторства Е. Черкавський, міський голова Одеського муніципалітету Г. Пинтя, повітовий префект полковник Велческу, префект міської поліції полковник Попович, представник вищого німецького військового командування в «Трансністрії» полковник Мейзінг, представники італійського генерального консульства в Одесі, вище армійське румунське, німецьке та італійське офіцерство, чиновники різних директоратів губернаторства. Серед цивільних і військових осіб також були представники духовенства: шеф Румунської православної місії в «Трансністрії» митрополит Віссаріон та настоятель католицького костьолу в Одесі пастор Марк Глазер⁹.

Того ж дня монсенйор Ч. Касуло разом з генеральним секретарем губернаторства Е. Черкавським у супроводі членів делегації відвідали відроджені підприємства Одеси: порт, кондитерську фабрику та інші. Опівдні папський нунцій прибув до Одеського муніципалітету, де зустрічався з міським головою Г. Пинтя, чиновниками та міськими урядовцями. Представник Ватикану був поінформований про структуру і діяльність муніципалітету, а також ознайомився з відбудованими залами Нарішкінського палацу (зараз — Палац моряків), прогулявся Миколаївським бульваром (зараз — Приморський), відвідав головні сходи (зараз — Потьомкінські), які ведуть до порту, ознайомився з проведенням реконструкції Воронцовського парку-саду. Посол Ватикану висловив задоволення і захват від побаченого.

У другій половині дня візитатором опікувався губернатор Г. Алексяну, який влаштував урочистий обід у губернаторській резиденції — у палаці Воронцова. Увечері папський нунцій відвідав молдавське культурне товариство, очолюване професором С. Думитрашку і радником губернатора «Трансністрії» П. Ільїним, ознайомився з роботою культурного гуртка румунів в Одесі.

Приїзд папського посланця, однак, не знайшов широкого розголосу на сторінках місцевої преси. Ймовірно, через небажання Румунської влади акцентувати увагу населення на контактах з Ватиканом, з іншого, через побоювання поширення у межиріччі Дністра і Південного Бугу впливів католицької церкви, яку представляли переважно польські й українські священики. Ці місіонери на початку 1942 р. активно діяли в Одесі та інших осередках, однак були вижиті призначеними з Бухареста пасторами. Так, на початку 1942 р. у відкритому костьолі в Одесі служили

польські ксьондзі о. Халупа і о. Желіньські¹⁰, а з 1943 р. на їх місце було призначено священника-єзуїта П'єтро Леоні та Жана Ніколя — монаха ордену «Закон матері Божої» та згодом священника Одеського французького католицького костьолу¹¹.

На місіонерській ниві вони здійснювали значну допомогу єпископу Марку Глазеру, особливо у відродженні храмів і соборів. Так, П'єтро Леоні, колишній військовий капелан, а потім священник монастиря в Римі, був направлений безпосередньо єпископом Маньїні та представником секретаріату Ватикану кардиналом Гардіні до Одеси. Отримавши дозвіл на переїзд з Румунії за Дністер, о. Леоні з 16 вересня 1943 р. «проповідував слово Боже» під керівництвом єпископа Глазера, а згодом, після його від'їзду до Бухареста, виконував обов'язки намісника шефа КМ у губернаторстві. Отець Леоні був освіченою людиною, володів багатьма європейськими мовами, вільно розмовляв російською, яку студював у Римі упродовж 1934–1935 рр. та вивчав в Одесі за участі протоієрея Олександра Сінягіна. Під час румунської окупації міста о. Леоні служив меси по буднім дням у католицькому соборі, викладав дітям «Закон Божий» та активно займався ремонтом церкви Св. Петра¹². Ця церква колись належала французьким колоністам, а з літа 1943 р. опікувалась ассумпціоністом французом о. Жаном Ніколя.

Побачене під час приїзду до Одеси настільки вразило нунція Касуло, що у листі до секретаріату Ватикану від 29 грудня 1943 р. він написав: «Ассумпціоністський священник, який служив у м. Бейуш (Румунія), їздив також до Одеси, виявляючи піклування про колишню церкву французької колонії, що є власністю отців ассумпціоністів. Тепер церква повністю відреставрована, румунський уряд виділив на відновлювальні роботи значну суму. Цей монах сповнений рішучості залишитися в одеському приході, навіть якщо туди повернуться руські...»¹³. «Водночас, — підкреслював нунцій, — населення німецького і польського походження дуже раде можливості релігійної практики — єдиному способу знайти істинну втіху».

Як власне й напроорокував папський нунцій, з поверненням радянської влади обидва священники залишилися в Одесі й продовжували своє місіонерське призначення допомагати людям. Попри труднощі, що ставали на перешкоді у стосунках з православними, які звинувачували католицьких місіонерів у гоніннях на православ'я, підтримці фашистської диктатури, шпигунстві тощо, святі отці П'єтро Леоні і Ніколя Жан проявляли турботу й допомагали військовополоненим. Оскільки Одеса була пунктом репатріації французьких і польських військовополонених, ці священники «оформляли» біля 8 тис. віруючих. Відмовляючись від активної пропаганди серед прихожан у стінах костьолу за підписку на

державну позику та збір коштів на оборону СРСР (мотивуючи це «не духовною справою»), святі отці проводили активну роботу серед прихожан по збору продуктів, коштів і різноманітних речей на користь Червоного Хреста, для сімей фронтовиків та інвалідів війни. Навіть грішми було передано 1 тис. крб.¹⁴

Вочевидь, сміливість і самопожертва католицьких місіонерів, не без наклепів православних ієреїв, зацікавлених в обмеженні впливу духовних конкурентів, призвели до розправи над ними з боку каральних органів¹⁵. Отці П. Леоні та Ж. Ніколя були заарештовані 29 квітня 1945 р. 2-м відділом УНКДБ в Одеській області за звинуваченням за ст.ст. 54-6 та 54-10 ч. 2 КК УРСР («...проводять профашистську агітацію, розповсюджують антирадянську літературу, ведуть розвідувальну роботу на користь іноземної держави...»). Те, що П. Леоні був особисто знайомий з папою римським Пієм XII і перед від'їздом до Одеси в 1943 р. мав з ним розмову про призначення на службу в Одеський католицький костюл, також відіграло трагічну роль. На допиті 15 травня 1945 р. в обласному управлінні НКДБ він заявив, що його «...заарештували лише за те, що він є католицьким священиком, бо ніякого ворожого щодо радянської влади ставлення він не виявляв, спростовував безбожність, допомагав людям, захищав католицьку церкву і папу римського від звинувачень у контактах з фашистами»¹⁶. Під час слідства справу було передано до Москви (прийняти самостійне рішення стосовно долі іноземних громадян одеські фабрики справи не наважились — *Авт.*) і 13 вересня 1945 р. було винесено обвинувальний висновок на обох заарештованих за ст. ст. 58-6, 58-10 ч. 2 КК РРФСР: «...були агентами Ватикану, вели на території СРСР шпигунську роботу й антирадянську агітацію...»¹⁷ 12 листопада 1945 р. особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити обох католицьких священиків у виправно-трудовах таборах: Леоні — на 10 років, Ніколя — на 8. Останній відбував термін покарання у Воркуті (Комі АРСР) і в 1954 р., витримавши страждання й муки, зміг таки повернутися до Франції.

Отже, в румунській зоні окупації влада на угоду своїм союзникам хоч і з насторогою все ж дозволяла функціонування католицької церкви. Спрямовуючи до задністрянських земель католицьку місію, вона сприяла підтримці контактів як з державним керівництвом у Бухаресті, так і з Ватиканом через папського нунція Ч. Касуло.

¹ *Поїздник І.* Місіонерська праця греко-католицького та римо-католицького духовенства на Півдні України в 40-х рр. ХХ ст. // Південь України: етноісторичний, мовний,

культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 квіт. 2009 р. — Одеса, 2009. — С. 260–265.

² Венгер А. Рим и Москва. 1900–1950. — М., 2000.

³ Gabor A., Petcu A.-N. Biserica ortodoxă și evreii în timpul lui Antonescu // Dosarele Istoriei. — 2002. — nr. 11(75). — P. 13–16.

⁴ Венгер А. Назв. праця. — С. 541.

⁵ Державний архів Миколаївської області. — Ф. Р-2704, оп. 1, спр. 16, арк. 1–17.

⁶ Там само. — Спр. 8, арк. 39.

⁷ Rodica Solovei Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural: 19 aug. 1941 — 29 ian. 1944. — Iași, 2004. — P. 122.

⁸ Буг. — 1943. — 4 август.

⁹ Одесская газета. — 1943. — 30 апреля.

¹⁰ Поїздник І. Назв. праця. — С. 263.

¹¹ Архів Управління служби безпеки України в Одеській області (далі — АУ СБ ОО). — Ф. П, спр. 22851, арк. 1–222.

¹² Там само. — Арк. 24.

¹³ Венгер А. Назв. праця. — С. 541.

¹⁴ АУ СБ ОО. — Ф. П, спр. 22851, арк. 61 зв.

¹⁵ Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) / Микола Михайлуца. — Одеса, 2008. — С. 292–294.

¹⁶ АУ СБ ОО. — Ф. П, спр. 22851, арк. 23.

¹⁷ Там само. — Арк. 220–221.

Статья посвящена деятельности католических миссионеров на оккупированных румынами территории «Транснистрии» в годы Второй мировой войны, и визита папского нунция монсеньора Касуле в Одессу в апреле 1943 года.

Ключевые слова: *Оккупация, Транснистрия, Ватикан, католическая миссия.*

The article is dedicated to the activity of catholic missionaries on the occupied territories of «Transnistria» in the years of the Second World War, and to a visit of pontifical ambassador Casulo in Odessa in the April of 1943.

Keywords: *Occupation, Transnistria, Vatican, catholic mission.*

Олександр Осипенко
(Одеса)

ОПЛАТА ПРАЦІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ОКУПОВАНІЙ РУМУНАМИ ОДЕЩИНИ (1941–1944 рр.)

У статті розглядається політика оплати праці румунськими окупантами в сільському господарстві «Трансністрії». Проаналізовано основні види та норми продуктів, які отримували селяни за свою працю.

Ключові слова: *окупація, «Трансністрія», селяни, трудовдень, сільсько-господарська продукція.*

Економічне життя населення півдня України, яке перебувало під румунською окупацією, залишається й до сьогодні маловивченою науковою проблемою. Вивченню сутності економічної політики в окупованих українських землях і особливо сільської складової, присвячені праці сучасних українських дослідників О. Перехреста та В. Щетнікова¹.

З'ясування питання оплати праці румунською окупаційною адміністрацією в південно-західних теренах України актуалізує наукову проблему, що власне й спонукало автора статті взяти за мету розглянути методи «заохочування» працівників сільського господарства в губернаторстві «Трансністрія» в умовах воєнного часу.

Наукові завдання полягають у спробі проаналізувати систему оплати праці різних категорій селян, а також простежити специфіку, види та розміри зарплатні. Реалізація зазначених завдань дозволила віднайти й проаналізувати значний масив архівних джерел з Державного архіву Одеської області (ДАОО), переважно з фонду № 1932 «Трудові громади». У ньому зосереджено археографічне підґрунтя для розуміння того, що собою дійсно уявляла румунська політика «економічної експлуатації і адміністрування» окупованих земель «Трансністрії».

Особливе місце у планах окупантів займали сільськогосподарські землі Південно-Західної України, які після домовленостей А. Гітлера та І. Антонеску 30 серпня 1941 р. у Тігіні (зараз — Бендери), були віддані в управління румунам.

У задумах загарбників цей регіон мав важливе військово-стратегічне й економічне значення. А відтак, румунський окупаційний апарат намагався перетворити землі губернаторства «Трансністрія» у додаток постачання сільськогосподарською продукцією діючої армії та безпосередньо

самої Румунії. Сільському населенню цього краю було відведено місце приречених виконавців загарбницьких планів. Румунські окупанти робили все, щоби в повній мірі використати працю сільських трудівників і до того ж не витратити значних фінансових ресурсів на їх оплату.

На початку антивоєнної кампанії, румунська пропаганда підкреслювала, що колгоспна система створена Й. Сталіним, є неприйнятною і буде одразу ж зруйнована, а селянство перейде до вільного господарювання. Однак на практиці їх дії виявилися кардинально протилежними.

У перші місяці окупації румунська адміністрація залишила колгоспи та радгоспи такими, якими вони були за радянської влади. У квітні 1942 р. наказом № 5 цивільного губернатора Г. Алексяну оголошувалось, що остаточний розподіл землі власникам буде здійснено після встановлення миру, тобто після перемоги над більшовизмом. Також мало відбутися знищення колгоспів, які замінювались сільськими громадами (часто їх називали «трудохими громадами») з експлуатації землі. У кожній сільській управі кількість громад мала відповідати пропорційній кількості колгоспів. У подальшому саме слово «колгосп» мало зникнути остаточно, а люди, які вживали це слово, мали підлягати жорсткому покаранню. Передбачалося з кожної трудової громади утворити бригади з 10–20 членів домогосподарств, які по можливості повинні були перебувати в родинних зв'язках між собою. Керівництво бригадою мав здійснювати начальник (старшина), якого обирали з місцевих мешканців. Кожна бригада повинна була отримати у своє розпорядження наділ близько 100–200 га землі². Однак усі ці наміри залишалися тільки декларованими на папері. Насправді продовжувала функціонувати радянська колгоспна система з її безоплатною експлуатацією населення й організованим насильницьким викачуванням сільськогосподарської продукції для потреб румунської армії та адміністрації.

Румунською владою відповідно було збережено й форму оплати праці — «трудодень»*, який активно використовувався упродовж усього періоду окупації. Цей залишковий принцип оплати праці сільських працівників передбачав встановлення вартості одного Трудодня у кінці сільськогосподарського року, коли було визначено суму продуктів і грошей, що залишилися після розрахунку з машинно-тракторними станціями, закладання насінневого фонду та фонду для корму тварин, які належали

* Форма оплати праці (в основному натуральна) в колгоспах СРСР, введена у 30-х рр. під час колективізації сільського господарства. трудодні обраховували за виконання різних категорій праці (їх було дев'ять — від найпростішої праці: косіння, прибирання, догляд за худобою до найскладнішої, дев'ятої категорії, наприклад, праця тракториста).

громаді. Також 10% зібраного урожаю повинно було йти на утримання адміністрації громади та 1% на утримання інвалідів і сиріт віком до п'ятнадцяти років. Після такого розподілу залишок ділився порівну між адміністрацією губернаторства та членами громади³. Тільки після виконання усіх вищезазначених зобов'язань рештки ділилися на кількість вироблених трудовнів.

Нарахування трудовнів відбувалось в кінці кожного місяця упродовж року. Наприклад, селянину Колосу Василю (вид діяльності виявити не вдалося) з трудової общини с. Маяки Біляївського району за період від квітня до листопада 1942 р. нарахували наступну кількість трудовнів: за квітень — 15,40 трудовня; травень — 45,40; червень — 20,20; липень — 26; серпень — 15,25; вересень — 20,50; жовтень — 12,50; листопад — 37⁴. Більшу частину трудовнів було зараховано саме в теплі місяці року, в період заготівлі кормів для тварин на зиму, робота в полі (прополювання та просапювання городніх і польових культур) та під час збору урожаю. У зимові місяці цей селянин не брав участі у трудовій діяльності громади, а відтак, за цей проміжок часу йому не було нараховано трудовнів.

З приводу виділення та розподілу продуктів на отримані трудовні, то селяни господарства № 4 с. Гандрабури за 9 місяців 1941 р. своєю тяжкою працею заробили й отримали на трудовень 2 кг пшениці, 200 г соняшнику, 1 кг картоплі та 2 кг кукурудзи. Селянин цієї ж трудової общини П. Будигаю отримав за 167 зароблених трудовнів 334 кг пшениці, 57 кг соняшнику, 167 кг картоплі та 334 кг кукурудзи. Інший селянин цієї громади М. Коротнян за свої 328 трудовнів отримав відповідно 656 кг пшениці, 112 кг соняшнику, 328 кг картоплі та 656 кг кукурудзи. Селянин Ф. Затица виробив лише 20 трудовнів і отримав відповідно 40 кг пшениці, 4 кг соняшнику, 20 кг картоплі та 40 кг кукурудзи⁵. Пізніше за останні місяці 1941 р. (жовтень, листопад і грудень) селянам громади на трудовень нарахували ще по 300 г соняшнику. Так, П. Будигаю за цей проміжок часу було зараховано 35 трудовнів, М. Коротняну — 63 трудовня, а Ф. Затиці — 16,5 трудовнів⁶. Такі високі нарахування на зароблені трудовні можна пояснити тим, що окупаційна влада на перших порах свого правління намагалася заручитися лояльністю з боку місцевого населення, показуючи, що вона значно краще піклується про сільських робітників, аніж попередня, радянська.

У 1942 р. селяни вже отримували на зароблені трудовні наступну кількість зерна: М. Затока на 715 трудовнів отримав 357,5 кг ячменю, 550 кг соняшнику та 20 кг квасолі, І. Іщенко на 100 трудовнів отримав 50 кг ячменю, 77 кг соняшнику та 3 кг квасолі⁷. Гобто на один зароблений трудовень припадало 500 г ячменю, 770 г соняшнику, 20 г квасолі.

Жителям с. Стрюкове Голтянського повіту (зараз — Миколаївський район Одеської обл.) станом на 1941 р. на один зароблений трудовень

видавали по 1 кг винограду у період збору цього продукту, який вони могли використати повністю для власних потреб або продати державі⁸.

Загалом упродовж усього періоду окупації загарбниками було встановлено наступні фіксовані норми оплати трудовнів, які діяли на території всього регіону: 200 г — соняшнику, 340 г — ячменю, 40 г — квасолі, 100 г — проса та 170 г — кукурудзи. Так член трудової общини села Байтали В. Антонов станом на 1943 рік за 254 трудовні отримав 86,5 кг ячменю, 25,5 кг проса, 10,5 кг квасолі та 51 кг соняшнику, П. Осадчий — за 277 трудовнів отримав 94 кг ячменю, 28 кг проса, 11,5 кг квасолі, 56 кг соняшнику⁹.

Така мізерна натуральна оплата праці ставила селянина, який перебував на окупованій території, у складні умови виживання. Адже у кожного селянина була родина, яку потрібно було годувати. Водночас слід враховувати домашнє господарство, без якого сільському жителю важко було обійтися, і на яке потрібно було виділяти певну кількість отриманого зерна. Також обкладений безліччю натуральних та грошових податків, селянин вимушений був сплачувати їх під страхом покарання.

Показовим є те, що на утримання одного коня упродовж 6 місяців на період польових робіт виділялось по 1 кг кукурудзи та 1 кг ячменю щоденно¹⁰. Тобто румунська влада, певною мірою турбувалася про тварин як основну робочу силу в полі більше, ніж про звичайного сільського працівника та його сім'ю.

Доволі складно простежити і реконструювати методику формування нарахувань за трудовнями для різних категорій сільських працівників у період окупації, оскільки у джерелах відомостей про нарахування трудовнів за виконану роботу не міститься, так само, як і не міститься жодної інформації про посади, які вони займали. Відомо лише, що у період румунської окупації за обробіток землі від 1 до 20 квітня 1942 р. було введено наступні норми — за оранку 1 га землі нараховувався один трудовдень, за волочіння 1 га — 0.20 трудовдня¹¹. Станом на 1942–1943 рр. у трудовій громаді № 4 с. Байтали шефові (керівнику громади) В. Домбровану упродовж року було зараховано 825 трудовнів, рахівнику М. Затоці — 715¹². Жителям с. Гандрабури Ананівського повіту І. Мазуру було нараховано 601 трудовдень, К. Мазуряну — 672, Керусвару — 744¹³. Селянам с. Бобрик II Любашівського району І. Годошенкові зараховано 708 трудовнів, А. Говаченко — 641 трудовдень¹⁴. Зважаючи на те, що цим людям було зараховано таку велику кількість трудовнів, їх можна віднести до керівників місцевої адміністрації.

Наявність завищеної кількості трудовнів у зазначених осіб викликала жвавий інтерес в окупаційній адміністрації, адже ніхто не контролював і не міг простежити, яку саме роботу ними було виконано і чи не займалася

адміністрація громад приписами на свою користь. Румунська влада намагалася взяти під контроль керівний апарат громади, зокрема 29 липня 1942 р. було видано наказ, який зобов'язував усіх бригадирів польових бригад працювати нарівні з усіма членами бригади, ті, які не працювали до першого серпня в бригаді могли нараховувати собі не більше 20 трудоднів, а після 1 серпня бригадирам за ведення обліку у бригаді нараховувалося лише 7 трудоднів. Також дозволялося їм нараховувати трудодні тільки за виконану роботу, старости трудової общини повинні були за цим слідкувати¹⁵.

Поряд з викачуванням із сільських господарств зерна, збіжжя, худоби тощо, румунські окупанти впроваджували й систему заохочень, що мало на меті стимулювати ефективність праці трудівників, які доглядали худобу.

Розпорядженням префектури за №1651 від 2 серпня 1943 р. було рекомендовано колгоспникам, які обслуговували 10 корів отримувати 37 трудоднів у місяць. За догляд коней нараховувалося 365 трудоднів на рік тільки у тому випадку, якщо тварини не були розподілені між бригадами й утримувалися в загальній конюшні. Кількість тварин не повинна була бути меншою, ніж 12 голів на одного конюха. За обслуговування 10 свиноматок із приплодом нараховували 1,5 трудодні на день. У разі, якщо кожна свиноматка мала по 10 штук поросят, які досягли двомісячного віку та перебували в хорошому стані, то свинар мав право безкоштовно отримати за працю по одному поросяті від кожної свиноматки. Передбачалося 37 трудоднів на місяць колгоспникові, який доглядав не менше 50 вівцематок, за умови якщо на 100 овець був приплід 100 ягнят і які досягали двомісячного віку, то чабан в якості винагороди міг отримати 100 трудоднів додатково. Колгоспники, які обслуговували одержавлених бджіл та птицю також отримували натуральні виплати¹⁶.

Окупаційна влада приділяла увагу боротьбі з гризунами на полях. Саме у період збирання урожаю на полях общин було покладено обов'язок здавати не менше 1 тис. шкурок ховрахів, одна шкурка приймалася по ціні 25 пфн¹⁷. Через відсутність у претурах грошей пропонувалось за десяток зданих шкурок цих тварин нараховувати 1 трудодень¹⁸.

Таким чином, окупувавши південно-західні землі України румунська влада намагалася зберегти не тільки колгоспи, а також і створену сталінським керівництвом систему оплати праці — трудодень, яка в умовах війни була найбільш дієвою формою розрахунку за працю селян.

Оплата праці сільським трудівникам мала натуральний характер. Із селянами розраховувались тими видами сільськогосподарських продуктів, які вирощували в громадах. Владою здійснювався контроль бригадирів бригад через встановлення норм нарахувань і примус працювати

нарівні з усіма. Румунською адміністрацією робилися спроби впровадження системи заохочень селянам, які доглядали худобу. Така варварська експлуатаційна політика ставила в надто важке становище сільське населення краю, прирікаючи їх на зубожіле існування.

¹ *Перехрест О.Г.* Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Наукове видання. Серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945». — К., 2010. — 150 с.; *Щетников В.П.* Юг України в Великой Отечественной войне (К вопросу об экономической политике в Транснистрии) // Историческая память: Историко-краеведческий ежегодник. — Вып. 5: На чаше весов региональной политики. — Одесса, 2003. — С. 30–39.

² Державний архів Одеської області. — Ф. 1932, оп. 1, спр. 144, арк. 67.

³ Там само. — Спр. 674, арк. 138.

⁴ Там само. — Спр. 585, арк. 7–8.

⁵ Там само. — Спр. 181, арк. 40–43, 352.

⁶ Там само. — Арк. 464–466.

⁷ Там само. — Спр. 184, арк. 52.

⁸ Там само. — Спр. 467, арк. 7.

⁹ Там само. — Спр. 144, арк. 3.

¹⁰ Там само. — Спр. 674, арк. 138.

¹¹ Там само. — Спр. 576, арк. 5.

¹² Там само. — Спр. 184, арк. 52.

¹³ Там само. — Спр. 168, арк. 2.

¹⁴ Там само. — Спр. 1829, арк. 135.

¹⁵ Там само. — Спр. 660, арк. 19.

¹⁶ Там само. — Арк. 6.

¹⁷ Там само. — Спр. 595, арк. 20.

¹⁸ Там само. — Спр. 613, арк. 69.

В статье рассматривается политика оплаты труда румынскими оккупантами в сельском хозяйстве «Транснистрии». Проанализировано основные виды и нормы продуктов, которые получали крестьяне за свой труд.

Ключевые слова: оккупация, «Транснистрия», крестьяне, трудодень, сельскохозяйственная продукция.

In the article the policy of payment of labour the Romanian invaders is examined in agriculture of «Transnistrii». Basic kinds and norms of products are analysed which got peasants for the labour.

Keywords: *occupation, «Transnistriya», peasants, workday, agricultural produce.*

Роман Савіцький
(Івано-Франківськ)

ОКРУЖНЕ СТАРОСТВО «СТАНІСЛАВ» У АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ДИСТРИКТУ ГАЛИЧИНА В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

У статті на прикладі окружного староства Станіслав розкриваються основні особливості адміністративно-територіального устрою дистрикту Галичина в період з 1941 по 1944 рр. Також подано характеристику етапів формування цивільної окупаційної адміністрації на регіональному рівні та специфіку функціонування місцевих органів влади.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, дистрикт Галичина, окружне староство Станіслав, повіт, волосна громада.

Адміністративно-територіальний поділ є географічною основою будь-якої політичної системи. Його особливості визначаються Конституцією чи іншими законами, що діють на конкретно визначеній території. Вдалий адміністративно-територіальний поділ є запорукою політичного й економічного благополуччя регіону і сприяє його культурному розвитку.

Тому зрозуміло, що питання адміністративно-територіального устрою було й залишається актуальним у науковців, які досліджують політичну сторону функціонування дистрикту Галичина. Тут доречно згадати про наукові здобутки дослідника В. Офіцинського, котрий торкнувся проблеми адміністративно-територіального устрою Генеральної Губернії крізь призму тогочасної україномовної періодики¹. Також більшою чи меншою мірою висвітлюють вказану проблематику й інші дослідники, а саме: О. Лисенко², В. Нестеренко, Г. Стефанюк³, І. Андрухів, А. Француз⁴, Л. Герасименко, Р. Пилявець⁵.

Враховуючи нестабільну ситуацію в регіоні у період 1941–1944 рр. в історії адміністративно-територіального устрою Галичини, варто виокремити кілька етапів: 1) 22 червня — 1 серпня 1941 р. — період бойових дій з початок встановлення окупаційної влади; 2) 1 серпня 1941 р. — березень 1942 р. — початковий етап, встановлення цивільної влади; 3) березень 1942 р. — серпень 1944 р. — функціонування встановленої адміністративно-територіальної системи із внесенням незначних змін.

Важливо зазначити, що цей поділ є доволі умовним і відображає тільки загальні тенденції у становленні адміністративного устрою в період німецького «нового порядку» в Галичині. У перший період юридично діяла радянська адміністративно-територіальна система. У відповідності до «Закону Верховної Ради СРСР про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і возз'єднання її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою» від 1 листопада 1939 р. Галичина стала частиною УРСР⁶. На території колишніх Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств було утворено 4 області — Львівська, Станіславська, Тернопільська та Дрогобицька. Ця адміністративно-територіальна система фактично припиняла своє існування синхронно із просуванням на схід німецько-радянського фронту. В умовах військового часу у Галичині була відсутня цивільна місцева влада, а керівництво здійснювалось військовими командирами, «... вся повнота адміністративної влади на окупованих східних територіях належала командуванню збройних сил Німеччини, Угорщини та Румунії. 25 червня 1941 р. А. Гітлер своїм наказом надав командуванню Вермахту відповідні повноваження»⁷.

Німецька армія та війська її союзників за короткий проміжок часу окупували територію краю. Актуальним стало питання передачі влади від військової до цивільної адміністрації. Уже 1 серпня 1941 р. генеральний губернатор Ганс Франк видав «Розпорядження про адміністрацію Галичини». Цей документ передбачав утворення на окупованих територіях Галичини нового дистрикту, що входив до складу Генеральної Губернії з центром у Кракові. Він також окреслював територіальні межі дистрикту, визначав питання структури місцевої влади та мови офіційного діловодства. Центром дистрикту Галичина було обрано місто Львів. У адміністративно-територіальному відношенні дистрикт включав 15 округів (окружних староств) та місто Львів на правах окремої округи. До складу Станіславського округу входило 4 повіті: Делятинський, Надвірнянський, Рогатинський, Станіславський⁸.

Перехід влади від цивільної до військової адміністрації не міг бути здійснений негайно. На заваді цьому стояли реалії військового часу, кадрові та інші організаційні питання. Зокрема, у Станіславській окрузі такий перехід відбувся аж через тиждень. Як зазначають дослідники І. Андрухів та А. Француз, «...окружний староста капітан Альбрехт... у четвер, 7 серпня, о 19 годині на площі ім. Гітлера... перебрав владу від угорського коменданта полковника Лерера та голови обласної Тимчасової управи І. Сем'янчука»⁹.

У вирішенні кадрових питань панувала строга централізація. Керівники місцевих органів влади (інколи за винятком сільських голів)

призначались «з центру». «Першим губернатором був призначений доктор Карл фон Ляш (1941–1942), якого згодом змінив бригаденфюрер СС Отто Вехтер (1942–1944). Згідно з постановою генерал-губернатора Г. Франка урядовою мовою на території дистрикту стала німецька мова, а всі законодавчі акти мали оголошувати трьома мовами: німецькою, українською та польською. Всі розпорядження та законодавчі акти, чинні на території дистрикту «Галичина» до цього, втрачали свою юридичну силу»¹⁰.

В окружному старостві управління здійснював окружний староста (крайсгауптман), на повітовому рівні — ландскомісар. Окупаційна влада відчувала нестачу фахових чиновників і для вирішення цього питання «...у Львові, Станіславі, Тернополі... було відкрито спеціальні курси, умовами зарахування на які була заява до відділу внутрішніх справ дистрикту, завізована місцевим старостою, а також певний освітній рівень і досвід роботи — 3 класи гімназії і наявність адміністративної практики або 6 класів гімназії для осіб без досвіду адміністративної роботи. Слід зазначити, що станом на 1 грудня 1941 р. через курси пройшов 581 чол., у тому числі 132 вїтїв, 6 волосних секретарїв, 79 помічникїв секретарїв. Крім спецдисциплїн (адміністративне, цивільне, кримінальне право, діловодство, бухгалтерія) вивчався і короткий курс німецької мови»¹¹. Як зазначає дослідник В. Офіцинський, до серпня 1942 р. такі курси, що читались у дев'яти містах, пройшло уже 811 чиновників¹².

Наприкінці листопада 1941 р. гітлерівськими спецслужбами був заарештований губернатор дистрикту Карл фон Ляш. Його звинувачували в приховуванні та привласненні в особливо великих розмірах контрибуції, накладеної на Львівське гетто, а також цінностей з львівських музеїв. У лютому 1942 р. новим губернатором було призначено Отто Густава Вехтера.

Нові зміни у адміністративно-територіальному поділі дистрикту Галичина відбулись у 1942 р. Зокрема, «наприкінці березня 1942 р... було ліквідовано Городенківську округу, а Снятинський та Городенківський повіти ввійшли до складу Коломийської округи. Товмацький повіт — до Станіславської, а Рогатинський — до Бережанської округи. (17 липня 1943 р. було запроваджено третій поділ, згідно якого Калуш з волостями: Голинь, Небилів, Новиця, Томашівці, Верхня, Войнилів ввійшли до складу Станіславської, а місто Долина з волостями: Рожнятів, Креховичі, Велдіж, Перегінськ, Тростянець, Витвиця і Спас — до Стрийської округи)»¹³.

Німецьке окупаційне керівництво іноді дослухалось до бажань місцевого українського населення, чиї інтереси виражав Український Цент-

ральний Комітет з широкою мережею своїх окружних філій. Зокрема, це стосується й вирішення адміністративно-територіальних питань на місцевому рівні. У 1942 р. було визначено певну кількість мешканців, яка була необхідною для визнання населеного пункту селом чи містом. «Містом вважався населений пункт, в якому проживало 5 і більше тисяч чоловік. Внаслідок таких квот, у статус села перейшли два колишні повітові й районні центри — Богородчани й Галич, у яких проживало менше 5 тис. чоловік. Але, щоб зберегти пам'ять про Галич як давню столицю Галицько-Волинського князівства, керівництву Українського Центрального та Окружного Комітетів, а також адміністрації обласної управи все ж таки вдалось випросити у генерал-губернатора дозвіл на те, щоб до Галича приєднали сусіднє село Залукву, що й складало більше 5 тис. чол. Таким чином, статус міст у Станіславській окрузі отримали: Делятин, Галич з Залуквою, Надвірна, Станіслав, Товмач і Тисмениця, які одночасно були й повітовими центрами, крім Тисмениці»¹⁴.

До вирішення адміністративно-територіальних питань у дистрикті Галичина окупаційна влада підходила доволі ретельно. Для прикладу можна розглянути адміністративну систему у окружному старостві Станіслав. Німецьке керівництво цікавилось інформацією про чисельність населення краю, його етнічний склад, географію, історію. Зокрема, у фондах Державного архіву Івано-Франківської області міститься документ «Kreishauptmannschaft Stanislau» («Окружне староство Станіслав»)¹⁵, що подає наступні статистичні дані. Окружне староство Станіслав займало площу 4 925 квадратних кілометрів. На цій території проживало 482 685 чоловік. З них 376 708 — українці, 72 219 — поляки, 27 353 — євреї, 228 — інші. Німецьке населення краю у статистиці розподілене на дві групи: фольскдойче (місцеве німецьке населення, що були нащадком колоністів попередніх періодів) та рейхсдойче (дослівно — «імператорські німці»). Перших, згідно з статистикою у старостві проживало 5300 чоловік, других — 877¹⁶. Якщо ці цифри перевести у відсоткове вираження, то, попри поліетнічність населення, стає очевидним значне кількісне переважання українського населення (українці — 78%, поляки — 15%, євреї — 5%, фольскдойче — 1%, райхсдойче та інші — близько 1% разом). Важливо зазначити, що у реаліях воєнного часу ці дані не можуть показувати точну інформацію про кількість населення, яка змінювалась з великою, часто трагічною, динамікою. Зокрема, під час нацистської окупації в окружному старостві було знищено близько 130 тис. осіб різних національностей¹⁷. Це становило одну четверту від загальної кількості мешканців. До цієї цифри варто також додати мобілізованих до радянської та німецької армій, вивезених на роботу до Німеччини, зниклих безвісти. Точну кількість втрат населення у роки війни уже, мабуть, не

вдається встановити. Проте можна однозначно стверджувати, що демографічні втрати були надзвичайно високими. Також у документі «Kreisshaurmannschaft Stanislau» відсутнє датування, що значною мірою зменшує його інформаційну вартість. Проте саме ці цифри, з певною похибкою, дозволяють розкрити загальну етнічну картину населення староства. Окрім того, чисельність населення була покладена в основу адміністративно-територіального поділу.

Окупаційна влада запровадила нову адміністративно-територіальну систему: генеральна губернія — дистрикт — окружне староство (нім. «kreis», «kreishaurmannschaft») — округи (нім. «bezirk») — волосна громада (нім. «sammelgemeinde» — колективна громада, «langemeinde») — село (нім. «ortsgemeinde» — місцева громада). На макрорівні окружне староство Станіслав належало до однієї з адміністративних одиниць у складі дистрикту Галичина з центром у м. Львів. Дистрикт Галичина разом з Краківським, Варшавським, Люблінським та Радомським дистриктами утворювали Генеральну Губернію. На мікрорівні окружне староство Станіслав поділялось на 5 округів: Делятин, Галич, Надвірна, Станіслав, Товмач. Кожен з цих округів, своєю чергою складався з волосних громад. Округ Делятин об'єднував 4 волосні громади із 23-ма населеними пунктами; округ Галич — 4 волосні громади із 33-ма населеними пунктами; округ Надвірна — 8 волосних громад із 45-ма населеними пунктами; округ Станіслав — 8 волосних громад із 64-ма населеними пунктами; округ Товмач — 9 волосних громад із 71 населеним пунктом¹⁸. Загалом, на завершальному етапі нацистської окупації, окружне староство Станіслав включало 5 округів, 33 волосні громади та 236 населених пунктів.

Німецький адміністративно-територіальний устрій було ліквідовано у липні–серпні 1944 р. унаслідок Львівсько-Сандомирської наступальної операції радянських військ. Він проіснував фактично три роки (від серпня 1941 р., коли у регіоні встановилась цивільна влада до кінця липня — початку серпня 1944 р., коли Галичину зайняла Червона армія). Західно-українські землі були знову, як і в 1939 р., приєднані до Великої України. Проте це об'єднання силами тоталітарного режиму коштувало українському народу дуже високу ціну, що вимірювалась не одним людським життям. Також було відновлено уже існуючу в краї адміністративно-територіальну систему з поділом, що зберігся до наших днів (область — район — населений пункт).

Проаналізувавши адміністративно-територіальний поділ дистрикту Галичина, можна помітити декілька тенденцій. По-перше, міста, які були центрами політичного, економічного та духовного життя в краї, зберігали за собою статус й адміністративного центру. Наприклад, Станіслав був

центром Станіславівського воєводства у складі Польщі; згодом, уже перейменований у 1939 р. Станіслав став центром Станіславської області у складі Радянської України; а з 1941 р. Станіслав — центр окружного староства. По-друге, виходячи з політичних та економічних міркувань, окупаційна влада за короткий час провела кілька адміністративних змін. Їхня суть полягала у вдосконаленні системи централізованого управління краєм та давала змогу окупантам ефективніше використовувати ресурси Галичини для потреб імперії. По-третє, німецька влада не використала ні польський, ні радянський досвід адміністративного поділу краю. Це свідчило про те, що «новий порядок» окупанти намагались навести практично у всіх сферах суспільного життя. По-четверте, німецька окупаційна влада не враховувала національні інтереси українського населення Галичини. На окупованих землях було утворено новий дистрикт, який став частиною Генерального Губернаторства з центром у Кракові з переважаючим польським населенням. Це було здійснено з метою загострення польсько-українських відносин, що дозволяло німецькому керівництву ефективніше маніпулювати політичними силами і українців, і поляків. Крім політичних міркувань, в основу адміністративно-територіального поділу було закладено також і економічні фактори. Насамперед окупаційна влада звертала увагу на чисельність місцевого населення та розташування природних ресурсів. Ті незначні поступки, що надавались українському населенню (збереження за Галичем статусу міста, допуск до управління на місцевому рівні, вихід значної кількості легальної української преси), повністю нівелювались загальною політичною тенденцією, що була спрямована на максимально можливе використання багатств краю в інтересах імперії.

Таким чином, окружне староство Станіслав було одним із багатьох адміністративно-територіальних одиниць у складі дистрикту Галичина. Аналізуючи його структуру, стає зрозуміло, як продумано і рішуче проводила свою політику німецька окупаційна влада, запроваджуючи «новий порядок». Розуміючи велику роль адміністративно-територіального поділу у процесі організованого грабунку, окупаційна влада тричі за три роки змінювала його.

¹ *Офіцинський В.* Дистрикт Галичина (1941–1944). — Ужгород, 2001. — Режим доступу: <http://www.exlibris.org.ua/distrikt/index.html>

² *Лисенко О., Нестеренко В.* Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 764–772.

³ Стефанюк Г. Формат «Влада — суспільство в дистрикті «Галичина» (1941–1944 рр.) — Галичина. — 2012. — Вип. 20–21. — С. 296–301.

⁴ Андрухів І.О., Француз А.Й. Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939–1959 рр., історико-правовий аспект. Документи і матеріали. — Івано-Франківськ, 2008. — 448 с.

⁵ Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Укр. інституту нац-ної пам'яті) / Упор. Л. Герасименко, Р. Пилявець. — Київ–Ніжин. — 2010. — 247 с.

⁶ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. — Київ — Чернівці, 2008. — С. 753.

⁷ Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Укр. і-ту нац-ї пам'яті). — 2010. — С. 90.

⁸ Стефанюк Г. Назв. праця. — С. 298.

⁹ Андрухів І.О., Француз А.Й. Назв. праця — С. 92.

¹⁰ Офіцинський В. Назв. праця.

¹¹ Андрухів І.О., Француз А.Й. Назв. праця — С. 92.

¹² Офіцинський В. Назв. праця.

¹³ Андрухів І.О., Француз А.Й. Назв. праця — С. 95.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО). — Ф. Р-36, оп. 1 д, спр. 31, арк. 1.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — Ф. Р-98, оп. 1, спр. 2, арк. 12.

¹⁸ Там само. — Ф. Р-36, оп. 1 д, спр. 34, арк. 31–32.

В статтє на примєре округного староства Станіслав раскрываються основные особенности административно-территориального устройства дистрикта Галичина в период с 1941 по 1944 гг. Также предоставленная характеристика этапов формирования гражданской администрации на местном уровне и специфика функционирования местных органов власти.

Ключевые слова: административно-территориальное устройство, дистрикт Галичина, округное староство Станіслав, уезд, волостная община.

In the article on an example of circuitous starostwo Stanislav shown the main features of the administrative-territorial mode of the Galicia district in the period from 1941 till 1944. Also we've given the stages of forming the civil administration at local level and shown the specific of functioning local authorities.

Keywords: administrative mode, district of Galicia, starostwo Stanislav, county, community.

Галина Стефанюк
(Івано-Франківськ)

СУСПІЛЬНА ДОПОМОГА УКРАЇНЦЯМ ГАЛИЧИНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОГО «НОВОГО ПОРЯДКУ» (1941–1944 рр.)

У статті зазначено, що допомогіві акції в період нацистської окупації вивчаються в контексті соціальної історії. Проаналізовано діяльність Відділу суспільної опіки Українського центрального комітету з надання українцям Галичини матеріальної підтримки в умовах війни, а також визначено сфери суспільної допомоги. Зроблено аналіз соціального забезпечення незаможного населення дистрикту.

Ключові слова: *Галичина, німецька окупація, Український центральний комітет, суспільна опіка, соціальна історія.*

Проблема вивчення соціальної моделі осмислення війни, справжнім та єдиним виміром якого є самоцінність людського життя, є соціально запитаною, оскільки саме сьогодні суспільство вимагає найґрунтовнішого, найвсебічнішого відображення й осмислення історичного минулого на рівні сучасної науки. Актуальним для відтворення об'єктивної картини історичного минулого в регіонально-територіальному вимірі є дослідження та аналіз допомогівих акцій галицькому соціуму в роки нацистської окупації, які є маловивченими в науковій літературі.

Після проголошення незалежності України вітчизняна історична наука з позицій історизму підійшла до аналізу актуальних питань Другої світової війни. В основному проблемі допомогівих акцій українцям Галичини в досліджуваній період приділяють увагу О. Лисенко¹, І. Андрухів та П. Кам'янський², О. Луцький³, А. Кравчук⁴ та інші.

Упродовж 1941–1944 рр. головним структуроутворюючим елементом Східної Галичини в її поліетнічній і різноконфесійній специфіці, був соціум. Як об'єкт суспільного життя, східногалицьке населення в роки Другої світової війни опинилося в зоні конфронтації. Від його позицій та загальнолюдських якостей значною мірою залежав перебіг подій Другої світової війни. Цей період став часом зіткнення різних ідеологічних, соціально-економічних і політичних систем, що не могло не позначитися на життєвих стратегіях, моделях поведінки і настроях місцевого населення. На тлі важких випробувань в умовах воєнного часу проявилось прагнення солідарності та готовність українців прийти на допомогу

ближньому. В даному контексті актуальними були допомогіві акції, організовані й реалізовані Українським центральним комітетом (УЦК), який був єдиною легальною українською громадською організацією під час німецької окупації краю.

В історіографії існує неоднозначне ставлення до УЦК. Одна група істориків схильна трактувати його діяльність, як явний прояв колабораціонізму, інша бачить у ньому легальну установу, що проводила так звану реальну політику, суть якої полягала в тому, щоб при дотриманні формальної лояльності у відношенні до німецької влади вберегти українське населення від переслідувань, зміцнити його становище. Працюючи на межі дозволеного та забороненого, УЦК практично охопив своїм впливом майже всі ланки національного і суспільного життя. Його функції в Галичині здійснював Український краєвий комітет (УКК), очолений Костем Паньківським.

Метою і завданням УЦК та УКК було організувати й вести загальну суспільну опіку. Одним із семи відділів, які координували функціонування дистрикту, був Відділ суспільної опіки та праці на чолі з Василем Луциняком, що займався питаннями суспільної допомоги вдовам, сиротам, хворим, інвалідам, допомагав репатріантам та полоненим, утримував притулки й інтернати, дитячі садки, гуртожитки, бурси, дешеві їдальні, здійснював опіку над матір'ю та дитиною, дбав про охорону здоров'я шляхом пропаганди гігієни, санітарної освіти, проводив антиалкогольні заходи, надавав матеріальну допомогу погорільцям, постраждалим від повені, жертвам більшовицького терору, сприяв професійним організаціям лікарів, фармацевтів, надавав правову допомогу, співпрацював з органами державної влади у справі таборів праці, опікувався виїжджаючими до Німеччини робітниками, організував всякого роду фахові курси для підготовки та перепідготовки спеціалістів, створив жіночі гуртки («Жіноча служба Україні») суспільної опіки.

Зокрема, зусиллями УЦК вдалося врятувати від голоду близько 30 000 дітей (внаслідок повені на Прикарпатті весною 1941 р.), переселивши їх до селянських родин на Поділлі й Покутті⁵. Незважаючи на те, що німецький окупаційний режим не заохочував до доброчинності, а навпаки, старався різними засобами витягти з України сільськогосподарське збіжжя, сировину, промислові товари, харчові продукти, необхідно зауважити, що мешканці Галичини й самотужки намагалися допомогти собі. Прикладом цього є збірна акція у Дрогобицькій окрузі під гаслом «Допоможім собі самі», основною ідеєю якої було самообмеження. 5 грудня 1941 р. місцевий український окружний комітет звернувся до мешканців краю не їсти сніданку в неділю, а заощаджені продукти передавати потребуючим. На заклик першими відреагувалися

громади сіл Болахівці, Уличне, Снятинка, Воля Якубова, Почаєвичі, Летня. Через кілька днів їхні представники, незважаючи на власну незможність і розуміючи важливість допомогової акції, почали звозити до УКК перші сотні кілограмів збіжжя, картоплю, яйця, овочі⁶. Ці події доводять, що в екстремальних умовах проживання частина українців здатна долати труднощі й витримувати складні випробування, згуртовуючи громадськість на засадах національної солідарності і добровільної жертвності.

Відділ суспільної опіки звітував УКК про здійснену ним роботу у справах допомогових акцій. Зокрема, у звіті від 5 листопада 1941 р. зазначалося: «Українська Допомогова акція перекладає короткий звіт зі своєї діяльності за час від 15 липня до 31 жовтня 1941 р. Впродовж 3 місяців збирали ми полишену по большевикам старину, збирали по селах харчі і тим обділювали вбогих, приміщували переселенців і полонених у трьох дожах (Тереси 26 а, Собінського 7, Снопківська 22), маємо вже чинних 11 кухонь і дві в стадії організування. В кухнях видано денно 3000 обідів. Наш персонал числить на день 1 листопада 12 урядовців, 2 сестри студитки, що ведуть кухню і 8 політичної служби. Сестри і служба працюють тільки за харч»⁷.

Водночас до УКК подавалися звіти відділу матеріальної допомоги. Зокрема, у звіті від 31 жовтня 1941 р. вказувалося, що «реферат матеріальної допомоги провадить 11 харчівень, які денно видають 3000 снідань, обідів і вечерь. Крім цього, провадить гуртожитки, в яких денно знаходиться приміщення 350 осіб. За час своєї діяльності Реферат Матеріальної допомоги уділив допомоги в харчах, грошах і одягу 5057 особам, які в сумі одержали: харчі (1095 кг муки, 348 кг круп, 207 кг квасолі, 32 міхи риб, 3570 шт. яєць, 1285 кг хліба, 115 кг солі, 33 кг макарону, 427 кг бараболь, 8 кг огірків, 35 кг маргарини, 150 кг капусти, 62 кг цукру), одяг (150 плащів, 72 светерів, 120 хустки, 215 суконь, 87 шаликів, 168 сподень, 93 ватних курток, 165 шапок, 89 спідниць, 128 блюзок, 143 пар рукавичок, 173 подушки, 87 ковдер, 182 простирал, 145 пошевок, 65 перин, 83 сінники, 45 матраців, 128 ручників, 93 коци, 284 сорочок, 157 підштанців), обува (180 пар калішів, 45 пар штильпів, 120 пар капців, 15 пар сніговців, 48 пар черевик, 5 пар чобіт, 38 пар валінок), гроші (6940 злотих)»⁸. Аналізуючи вказані цифри, розуміємо, що в складних умовах нацистського «нового порядку» УКК у дистрикті Галичина робив усе можливе задля покращення умов проживання місцевого населення.

В округах діяли такі ж відділи при Українських окружних комітетах (УОК). Зокрема, референт суспільної опіки у Станіславові о. Володимир Микитюк⁹ зазначав, що «Відділ Суспільної Опіки набирає спеціальної ваги під теперішню воєнну пору. Бурхливі, воєнні події вимагають від

Українського Комітету спеціального піклування тими українцями, що зазнали злиднів воєнного часу»¹⁰. При цьому зазначалася діяльність у різних сферах, зокрема вказувалось, що до компетенції реферату суспільної опіки, належить: піклування над усіма притулками й бурсами, санітарна опіка над пораненими, хворими й каліками та в зв'язку з тим вишкіл фахових і санітарних кадрів, організація кухонно-відживних пунктів для полонених¹¹.

Референт о. Микитюк зазначав, що «для приношення медично-санітарної допомоги українському населенню існує як підреферат Відділу Суспільної Опіки — Відділ Народного Здоров'я з д-ром Недільським у провіді. До президії входять іще д-р Степанюк та д-р Когутяк. Цей Відділ у своїх організаційних структурах поділявся на окремі секції, а саме: 1) секція опіки над матір'ю й дитиною, референти д-р Девоссер та м-р Білобрам; 2) секція опіки над захистами й яслами, референти д-р Воевідка, д-р Сенютович та д-р Маковійчук; 3) секція Організації Медично-санітарних Курсів і Пропаганди, референти д-р Хмилевський, д-р Семигинівський і д-р Добротвір; 4) жіноча секція, що референткою якої була пані Рублева та Комісія опіки над полоненими, що в ній зголосили свою охоту до праці адвокат м-р Бойчук, д-р Белей як санітарний референт, м-р Морозівна Г., пані Крушельницька І., пані Луцька Оксана й пані Костецька Люба»¹². Отже, Відділ суспільної опіки при УОК мав свою власну, складну організаційну мережу. Це давало впевненість у тому, що й робота мала здійснюватися під контролем окремих референтів, які завдяки її клітинному розподілові, мали змогу докласти всіх зусиль до контролювання її результатів.

Здійснення допомогових акцій відбувалося впродовж усього періоду нацистської окупації регіону. Зокрема, надзвичайна ситуація (повінь весною 1941 р.) в гірських районах Галичини згуртувала українську громадськість. УЦК розпочав масову акцію допомоги голодуючим, яка поруч із нагальною проблемою порятунку інтернованих у нацистських таборах військовополонених українців-бійців стала для комітету першочерговою і невідкладною турботою. Так, 4 березня 1942 р. у Львові було скликано конференцію делегатів з потерпілих теренів, під час проведення якої було створено комісію для організації негайної допомоги голодуючим. Водночас вказувалося, що її діяльність поширювалася на всю Генеральну Губернію, а для контролювання роботи призначався спеціальний уповноважений УЦК¹³.

До початку червня 1942 р. у дев'яти галицьких округах, що найбільше постраждали від голоду, УЦК організував 486 народних кухонь, послугами яких користувалися 96,7 тис. осіб, з них 80 відсотків становили діти, решту — особи старшого віку і непрацездатні. Всі вони одержували

щоденне одноразове харчування. В окремих селах, де з огляду на високогір'я і дисперсне розселення мешканців не було змоги організувати народні кухні, представники УЦК роздавали індивідуальну харчову допомогу¹⁴.

Почесне головування в комісії допомоги голодуючим, створеної з відповідальних людей, доручили митрополитові Й. Сліпому. Завдяки координації дій співробітників УЦК і зусиллям усього українського суспільства у квітні-травні 1942 р. з усіх потерпілих від голоду місцевостей залізничним транспортом, вантажними автомобілями та підводами було вивезено 22,3 тис. дітей, в тому числі із Самбірської округи — 3,2 тис., Дрогобицької — 3,9 тис., Коломийської — 2,3 тис., Станіславівської — 3,5 тис., Стрийської — 5,6 тис., Калуської — 2 тис., Перемишльської — 1,2 тис. Крім того, близько 3 тис. дітей батьки та родичі вивезли самостійно¹⁵.

З метою опіки над незаможним населенням дистрикту Галичина були створені так звані «соціальні кухні» для робітників та інтелігенції. Наприклад, у м. Коломия діяли дві такі «кухні». Зокрема, станом на 3 червня 1942 р. в окрузі діяли понад 66 «кухонь». Якщо зважати на те, що Коломийський округ на той час налічував 330 тис. населення, то одна «кухня» була розрахована на 5 тис. осіб. Звичайно, в умовах голоду та війни цього було мало, але їхня кількість постійно зростала¹⁶.

Зокрема, у «Станіславівському слові» від 25 квітня 1943 р. зазначалося, що «у місяці березні помітно зросла постійна опіка над убогим українським населенням. У цьому місяці збільшилося число народних кухонь із 802 на 873, число осіб, що користали з цього прохарчування зросло з 60 857 на 69 004. При цьому слід узяти на увагу, що діяльність суспільної опіки в гірських околицях починається завжди щойно місяць пізніше»¹⁷.

У справі допомогових акцій місцевому населенню Галичини брали участь представники духовенства. Зокрема, митрополит А. Шептицький, єпископи станіславівський Г. Хомишин і перемишльський Й. Коциловський 25 березня 1942 р. підписали спільне послання духовенства всіх греко-католицьких єпархій Генерального губернаторства, в якому закликали до активної допомоги голодуючим та координування своєї діяльності з відповідними заходами УЦК. Священиків зобов'язували всіляко стимулювати вірних до складання пожертв на потреби голодуючих у неділю та свята і пересилати матеріальну допомогу до УЦК та його місцевих комітетів. Окрім того, духовенству було доручено спільно з УЦК організувати в потерпілих місцевостях народні кухні, де голодуючі могли б отримувати мінімальне харчування¹⁸.

У «Львівських вістях» зазначалося, що «Суспільна Опіка висунула в своїй допомоговій акції такі критерії: вона допомагає всім українцям. Але

першенство в допомозі має українець, що є чесний і характерний, активний суспільник або заслужений громадянин, здібний і молодий (щоб з нього була користь для суспільності), бідний та сімейний. При тому місто має першенство перед селом, зокрема в сьгоднішніх воєнних часах, коли воно не може прохарчуватись власними засобами, бо живуть тут переважно робітники та інтелігенти, що не мають землі і живуть з місячних харчових приділів»¹⁹.

Необхідно зазначити, що до 1943 р. соціальною опікою займалися уряди праці, і тільки у березні того ж року їхні функції були в УЦК. Кошти для забезпечення діяльності спеціально створеної комісії виділяв головний відділ уряду праці Генерального губернаторства. Зокрема, в окрузі Станіславів окремим підрефератом суспільної опіки був відділ праці, очолений референтом Шлапаком. До його функцій входила опіка над українським робітництвом, а саме «актуальної справи виставлювання легітимацій українським робітникам, що виїжджають на працю до Німеччини»²⁰.

У «Краківських вістях» зазначалося, що сім'ї працюючих на території Райху могли мати одноразову або постійну матеріальну допомогу. На призначення виплат претендували діти до 14 років і батьки віком понад 60 років. «Про допомогу рішають Українські допомогові (окружні) комітети, від рішення котрих прислуговує кожному право відклику до УЦК, Львів, вул. Семінаріяльна (відділ суспільної опіки). УЦК рішає тоді остаточно і від його рішень немає жодного дальшого відклику»²¹.

Аналізуючи умови, в яких жили і працювали українці під німецькою окупацією, варто згадати про норми харчових продуктів, які видавалися на картки. Зокрема, у часописі «Львівські вісті» щомісяця влада інформувала своїх читачів про «харчові приділи». У спеціальній інструкції повідомлялося, що «населення Львова прикріплюється до крамниць за місцем проживання. Картки складаються із контрольних купонів, пронумерованих латинськими літерами А, В, Z, F, М. Купони А — бакалійні крамниці, В — хлібні, Z — бакалійні, але тільки на тютюнові вироби для курців, яким виповнилося 18 років, F — м'ясні від «Центросоюзу», М — молочні від «Маслосоюзу»²².

Соціальне забезпечення унормувало розпорядження німецької влади від 21 січня 1942 р. На тимчасову допомогу могли претендувати ті, хто захворів або травмувався на виробництві в Німеччині, був визнаний непрацездатним і відправленим додому. При смерті робітника компенсації мали нараховуватися родині. Місцеві уряди праці часто відмовлялися призначати відповідні відшкодування і «переадресовували» постраждалих до Українських допомогових комітетів (УДК). Щоб уможливити нарахування компенсаційних виплат, УЦК просив надсилати наступні

відомості про кожного робітника: прізвище та ім'я, імена батьків, дата і місце народження, адреса, професія, сімейний стан, яким урядом праці і коли відправлений на роботу, де працював, дата і причина звільнення (копії документів, насамперед — медичної довідки), чи подав клопотання в уряд праці на оформлення компенсації і який результат. Ці дані обов'язково завірялися в УДК. За цим же розпорядженням дружинам працюючих у Німеччині та їхнім дітям до 16 років належало медичне страхування, а також визначені грошові компенсації. З часом ці виплати перестали нараховувати. Виняток становили ті сім'ї, які не володіли жодним майном і перебували на повному утриманні тих, хто змушено виїхав на роботу до Райху²³.

Не можна не зважати на той факт, що для заохочення від'їзду до Німеччини сім'ям добровольців надавалася матеріальна допомога. Зокрема, відділ суспільної опіки УЦК 13 березня 1944 р. видав постанову про допомогу родинам робітників, які виїхали на роботу до Німеччини. «Згідно правильника Головного уряду праці в Кракові про підстави виплати грошових допомог родинам робітників, право на допомогу мають: 1) жінка, чоловік якої виїхав до Німеччини, або навпаки; 2) діти до 14 років, батьки яких виїхали на роботу до Німеччини; 3) найвища ставка місячної допомоги не може переступати 100 злотих, а одноразової — 150 злотих»²⁴. Щоб отримати постійну чи разову допомогу, родичам «треба подати заяву на приписному формулярі. В доказ підтвердження правдивих даних, та що одержуючий родини знаходиться дійсно на праці в Райху, треба долучити посвідку від вїйта чи бургомїстра»²⁵.

Таким чином, аналіз допомогівих акцій українцям дистрикту Галичина в період нацистського «нового порядку» засвідчує, що єдиною організацією, яка намагалася покращити повсякденне життя східногалицького соціуму в умовах воєнного часу, в Український центральний комітет. Воля до спротиву також, несприятливим обставинам у вкрай важких умовах проживання не дозволила українцям деградувати навіть за чужого політичного режиму. Окрім того, організована самопомога місцевого населення була проявом самоорганізованості, національної солідарності, самоідентифікації та соціальної згуртованості українського суспільства в 1941–1944 рр.

¹ Лисенко О. Добродчинність як вияв національної солідарності у роки Другої світової війни / О. Лисенко // Галичина. — 2003. — № 9. — С. 101–111.

² Андрухів І., Кам'янський П. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30–50-х роках ХХ ст. / І. Андрухів, П. Кам'янський. — Івано-Франківськ, 2005. — 363 с.

³ Луцький О. Суспільна допомога жителям Прикарпаття (восени 1941 — влітку 1942 рр.) / О. Луцький. — Режим доступу: <http://www.google.com.ua/ur>

⁴ Кравчук А. Християнська соціальна етика під час німецької окупації. 1941–1944: Митрополит Андрей Шептицький про солідарність, опір владі та захист святості життя / А. Кравчук // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. — Ч. 2. — Львів, 2000. — С. 229.

⁵ Луцький О. Назв. праця.

⁶ Поможі самі собі». Робота Українського окружного комітету Дрогобиччини // Вільне слово. — 1942. — 24 січня.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3959, оп. 1, спр. 70, арк. 1.

⁸ Там само. — Арк. 3.

⁹ Андрухів І., Кам'янський П. Назв. праця. — С. 73.

¹⁰ Реферат Суспільної Опіки УОК в Станіславові // Українське слово. — 1941. — Ч. 39. — 25 грудня.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ За координацію і розбудову українського зоорганізованого життя // Наші дні. — 1942. — № 4. — С. 3.

¹⁴ З краю. 486 народних кухонь при українських комітетах // Краківські вісті: щоденник. — 1942. — 19 червня.

¹⁵ Переселення 15 000 дітей // Краківські вісті: щоденник. — 1942. — 19 травня.

¹⁶ Нова доба в громадському житті Коломийщини // Воля Покуття. — 1942. — Ч. 35 (84). — 14 червня.

¹⁷ Суспільна опіка над бідним українським населенням // Станіславівське слово. 1943. — 17(82). — 25 квітня.

¹⁸ Луцький О. Назв. праця.

¹⁹ Фундаментальна праця // Львівські вісті. — 1944. — Ч. 58 (77). — 14 березня.

²⁰ Реферат Суспільної Опіки УОК в Станіславові // Українське слово. — Ч. 39 — 1941. — 25 грудня.

²¹ Краківські вісті: тижневик. — 1943. — Ч. 24.

²² Львівські вісті. — 1941. — Ч. 74.

²³ Вісник Українського Центрального Комітету. — Краків, 1941. — Ч. 3.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3959, оп. 2, спр. 84, арк. 121.

²⁵ Там само. — Арк. 122.

В статтє обозначено, что помощные акции в период нацистской оккупации изучаются в контексте социальной истории. Проанализирована деятельность отдела общественной опеки Украинского центрального комитета с предоставленной украинцам общественной опеки. Сделан анализ социального обеспечения бедного населения дистрикта.

Ключевые слова: Галичина, немецкая оккупация, Украинский центральный комитет, общественная помощь, социальная история.

The article states that relief actions during the Nazi occupation are studied in the context of social history. The activity of the Department of Public Care Ukrainian Central Committee of the Ukrainian Galician providing financial support during the war, and identified areas of public assistance. The analysis of social security the poor districts population.

Keywords: Galicia, German occupation, the Ukrainian Central Committee, social care, social history.

Дмитро Титаренко
(Донецьк)

МОВА ЯК ЧИННИК ІДЕОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ ТА ІНСТРУМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті на основі матеріалів вітчизняних та зарубіжних архівів охарактеризовано особливості мовного дискурсу доби нацистської окупації на території Східної України, основні практики застосування російської, української та німецької мов.

Ключові слова: *нацистська окупація, мовний дискурс, Східна Україна, пропаганда, українізація.*

Мова традиційно виступає не лише найважливішим фактором комунікації, але й вагомим чинником ідеологічної індоктринації, формування певних стереотипів, міфологізації та деміфологізації суспільної свідомості. Особливо яскраво це проявляється під час таких суспільно значущих подій, як війни та революції. Період Другої світової війни і, зокрема, нацистської окупації України не став винятком. Попри те, що специфіка мовного дискурсу доби нацистської окупації знайшла певне відображення в роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників¹, більш детального аналізу водночас потребують особливості його еволюції на території східних областей України. Це зумовлено підпорядкованістю цієї території органам військової адміністрації, а, отже, певною специфікою в політиці щодо місцевого населення, переважанням російськомовного населення в містах, активністю членів ОУН, які під час окупації намагалися реалізовувати українізаційні заходи на території регіону.

Базовим документом, який визначав засади застосування мов на території окупованої України, стала видана 13 січня 1942 р. райхсміністром окупованих східних областей Розенбергом директива «Вживання мов в Україні». Попри те, що службовою мовою в органах місцевого самоврядування було визнано українську, в тих регіонах, де переважало російськомовне населення, допускалося використання і російської мови. Місцями, де передбачалася дія цієї норми, було названо великі міста, Донбас, області Росії, що межували зі східними областями України². Очевидно, що зміст цієї директиви було взято до уваги й військовими у визначенні засад політики Вермахту в зоні військової адміністрації.

Позиція військових властей при цьому була диференційованою, вона намагалася враховувати ареал поширення тієї чи іншої мови.

Враховуючи ступінь поширення в регіоні як російської, так і української мов, необхідність ознайомлення з офіційною інформацією максимально широкого кола реципієнтів, загальноприйнятою практикою стало публікування оголошень, наказів і плакатів у білінгвістичному (російською та українською мовами) або полілінгвістичному (російською, українською та німецькою мовами) варіантах³.

Слід зауважити, що довоєнний період позначився посиленням русифікаційних тенденцій на сході України. З початком окупації цю обставину було використано членами ОУН, які розгорнули свою пропагандистську діяльність у регіоні, представниками проукраїнськи налаштованої місцевої громадськості. За їх ініціативою українська мова набула поширення в діяльності органів місцевого самоврядування, закладів освіти, установ культури Харкова, Маріуполя, Горлівки, Слов'янська, Чернігова та інших міст. Принаймні в одному випадку — на території Ворошиловградської області — спеціальне розпорядження органів військової адміністрації впроваджувало українську мову, як державну⁴, а в деяких місцевостях, зокрема в Костянтинівському та Волноваському районах Сталінської області, Попаснянському районі Ворошиловградської області, очевидно, за ініціативою керівників органів місцевого самоврядування, виходячи з того, що «значну більшість населення на Україні становлять українці, для яких українська мова є мова рідна»⁵, «виконуючи волю українського народу про відродження рідної мови»⁶, було проведено українізацію діловодства. Щоправда, на практиці реалізація цих ініціатив, особливо в урбанізованих регіонах, була ускладненою⁷. Попри те, що в деяких містах, зокрема в Харкові, досконале знання української мови було своєрідним цензом при призначенні на посаду в структурах місцевого самоврядування⁸, очевидно, що на рівні безпосередніх виконавців мали місце певні проблеми у плані реалізації мовних приписів. Це мало наслідком появу нагадувань і повторних вимог щодо необхідності ведення діловодства та спілкування під час виконання службових обов'язків українською мовою⁹.

Доволі складним було питання мови викладання в школах. Органи військової адміністрації, керуючись в основному директивними документами Райхсміністра окупованих східних областей, які наголошували на обов'язковості використання української мови, як мови навчання¹⁰, були схильні до певної міри зважати на етнічний склад населення та історичні умови його формування. Так, у тиловому районі 6-ї армії Вермахту, до якого навесні 1943 р. входив ряд районів Сталінської, Ворошиловградської та Ростовської областей, з огляду на недостатній рівень

знання української мови значною частиною місцевого населення й викладачів, передбачалося, принаймні упродовж перехідного періоду, використання у школах російської мови. Паралельно з цим було наголошено на необхідності вивчення української мови там, де заняття «проводяться ще не українською мовою»¹¹. У місцях компактного проживання грецького населення у процесі викладання могла використовуватися грецька мова. У тиловому районі 1-ї танкової армії Вермахту, який навесні 1943 р. охоплював частину Сталінської, Ворошиловградської та Харківської областей, викладання шкільних дисциплін російською мовою було визнано недоцільним¹².

Процес українізації в освітній сфері проявлявся у ґрунтовній переробці навчальних програм, збільшенні кількості годин, які було відведено на вивчення української мови та літератури, зміні статусу шкіл, які до окупації були російськомовними. Так, наприклад, у Ворошиловграді з 16 початкових чотирирічних шкіл станом на осінь 1942 р. лише одна була з російською мовою викладання¹³. Українізація освіти, надання нового статусу українській мові ставали стратегічним орієнтиром. Як зазначав у статті програмного характеру «Високе завдання» відомий український мовознавець Юрій Шевельов з нагоди поновлення роботи шкіл у Харкові, «одне з першочергових завдань нової школи — виховати в учнів любов до рідної мови»¹⁴. Щоправда, інколи плекання мовних традицій, прагнення підвищити роль української мови могло набувати гротескних форм, як це, приміром, мало місце в Макіївці: «Прийшли ми до школи — початок занять. [...] Прийшли, значить, список: «Фурсов — наліво, Петренко — направо, Сімонов — наліво, Семенченко — направо». Поділили на український та російський класи. [...] Значить, українські класи все вивчали українською. Ми — російською програмою плюс українська мова. ...Українському класу в обід давали блюдечко вінегрету та морквяний чай, або буряковий чай, шматочок хліба. А нам не давали. І розумієте, в пацанів одразу ж ненависть стала до хохлів. Так ми їх називали. А вони спекулювали: «А ми йдемо на обід». А ми ж такі, клацаємо зубами, аж іскри сипляться...»¹⁵. Безумовно, провокаційні ситуації такого роду могли мати наслідком зростання недовіри до школи і компрометацію ідей українського націоналізму, які в ряді випадків на території Східної України пропагувалися й реалізовувалися нерозважливо, без урахування поліетнічного характеру східноукраїнського суспільства та історичних умов його формування.

Певної еволюції зазнав статус німецької мови, яка, з одного боку, стала необхідним інструментом комунікації з окупантами, з іншого — своєрідним вербальним символом окупації. Нагальні потреби життя в умовах окупації (виконання приписів окупаційних властей, робота під керівницт-

вом німців, спілкування населення з німцями-квартирантами, перегляд німецьких кінофільмів тощо) зумовили зростання значення як німецької мови, так і її носіїв.

Попит на знання німецької мови мало задовольнити введення її, як обов'язкового предмета до шкільної програми та створення мережі спеціальних курсів з її вивчення, які було відкрито в багатьох населених пунктах. Усі курси, що відкривалися, мали отримати дозвіл на роботу. Окрім того, вони підлягали контролю щодо благонадійності¹⁶. У великих містах діяло по декілька таких освітніх структур, причому спостерігалася позитивна динаміка зміни і їхньої чисельності та кількості слухачів. Так, станом на 1 червня 1942 р., у Харкові діяли лише одні курси, на 1 серпня — 3, а вже за місяць їхня кількість сягала 8¹⁷. Принаймні 4 структури з вивчення німецької мови із, щонайменше, 16 працівниками налічувалось у серпні 1942 р. у Юзівці (до окупації — Сталіно)¹⁸. Свідченням досить високого попиту на послуги таких структур є уривчасті дані про кількість людей, що їх відвідували, в деяких містах. Так, зокрема, в Харкові у травні 1942 р. на курсах навчалось 220 осіб¹⁹, приблизно 170 слухачів відвідувало курси у жовтні 1942 р. у Маріуполі²⁰, в Юзівці наприкінці жовтня 1942 р. на мовних курсах проходили навчання 458 осіб²¹, станом на листопад 1942 р. 882 слухачі налічували курси німецької мови у Ворошиловграді²². Досить велика кількість слухачів була зумовлена не лише збільшенням ролі німецької мови в житті населення, об'єктивною потребою в знанні цієї мови, але й можливістю, будучи задіяним у навчальному процесі, уникнути примусового вивезення до Німеччини, адже із середи 1942 р. депортація набула виразно примусового характеру.

Варто зазначити, що наявність достатньої кількості кваліфікованих перекладачів нацистське керівництво вважало однією із заporук політичної стабільності на окупованій території. Проте кадрова проблема залишалася актуальною. У підготовленій на основі поточного аналізу ситуації на окупованій території у Міністерстві закордонних справ III Райху записці на ім'я Гітлера, датованій кінцем 1942 р., ішлося про те, що в більшості випадків до роботи перекладачами залучалися молоді дівчата «через обставини, які не мали нічого спільного з їхніми здібностями як перекладачів». Унаслідок цього виникали ситуації, коли «представники німецьких служб дуже часто абсолютно невірно розуміють те, що їм кажуть їхні підлеглі, та їхні відповіді з легковажності або із злого наміру також перекладаються невірно». Це давало підстави констатувати, що «від перекладачів врешті решт залежить успіх здійснення усіх німецьких заходів»²³.

Мабуть, жодний з набутих фахів не завдавав стількох проблем і страждань, скільки спеціальність перекладача. Те саме стосувалося й носіїв, а

також викладачів німецької мови. Після окупації колишніх перекладачів було піддано репресіям органами держбезпеки й органами внутрішніх справ, стигматизації з боку суспільства, моральному осуду та знущанням не лише колег по роботі, сусідів, але навіть своїх учнів. Лише в одному Сталіно, за даними радянських партійних органів, з 1733 осіб «ворожого та кримінального елемента, який при тимчасовій окупації м. Сталіно німецькими загарбниками прямо та опосередковано сприяв німецько-фашистській владі у проведенні терору та грабунків», було 72 перекладачі²⁴. Знання мови ворога, а тим більше її викладання, доволі часто автоматично робило такого знавця німецької мови «ворогом народу».

Загалом німецька мова, ставши іманентною ознакою нацистського окупаційного режиму з усіма його жахами та злочинами, викликала гостру негативну реакцію в тих, хто пережив окупацію. Досить красномовно ставлення населення до неї у щойно звільненому Харкові охарактеризував у своїх спогадах фронтовий кінооператор Є. Єфімов: «Ми увійшли з першими частинами у звільнений Харків... М. Гольбрех (колега Є. Єфімова. — *Авт.*) та я пройшли із кіноапаратами всю Сумську вулицю й не впізнали її: це була типова вулиця німецького містечка, тому що все навкруги було німецьке — вивіски, вітрини, кав'ярні, ресторани... Вже через годину після визволення Харкова ми відзняли незабутні кадри: старики та старухи стали збивати зі стін вивіски німецькою мовою, все німецьке виволочувалося назовні»²⁵.

Окупаційна адміністрація, впливаючи на основні сфери та способи функціонування мови, запровадила систему жорсткої цензури, якої зазнала значна частина літератури, передусім видана за радянських часів. Тотальному політичному препаруванню, яке полягало у вилученні підручників, сторінок, текстів, речень і навіть арифметичних задач із забороною лексикою було піддано всю навчальну літературу. Певних обмежень і трансформацій, викликаних політичними чинниками, зазнало використання ряду термінів та дефініцій, що мали виразне політико-ідеологічне навантаження. Так, замість терміна «комуністичний» набув поширення вираз «більшовицький» або «жидо-більшовицький», було обмежено використання терміна «партизан», оскільки згідно з наказом райхсфюрера СС Гімmlера від 31 липня 1942 р., прийнятого до виконання на окупованій території за наказом начальника поліції безпеки та СД від 13 серпня 1942 р., «для нас передусім тут ідеться не про борців та солдатів, а про бандитів, франтирерів та кримінальних злочинців»²⁶.

Розглядаючи окуповану територію як таку, що вимагала проведення системи заходів, спрямованих на усунення радянських впливів, у тому числі й відмови від радянської топонімічної традиції, німецька військова адміністрація, взаємодіючи з органами цивільного самоврядування, прак-

тично усюди здійснила перейменування вулиць, площ, скверів або районів. Як випливає з досить типового у цьому контексті наказу польової комендатури № 197 до старости м. Ніжина, перейменуванню підлягали вулиці, «які запроваджено під час більшовиків та які носять імена жидів і більшовиків»²⁷. Подекуди означені заходи, зокрема в Харкові, Чернігові, Юзівці, набули доволі масштабного характеру²⁸. Як свідчить аналіз урбанонімів періоду окупації, в них доволі чітко відбито декілька основних тенденцій: прагнення підкреслити політичну лояльність щодо окупаційної влади (цим пояснюється поява в містах таких назв, як майдан Німецької армії, вулиця Гітлера та ін.), бажання повернути старі історичні назви вулицям, або ввести нові, аполітичні чи такі, що відповідали політичним уподобанням керівництва органів місцевого самоврядування (наприклад, вулиці Лизогубівська, Михнівського, Євгена Коновальця²⁹). З огляду на пріоритетність для військової влади інших завдань, а також з урахуванням її некомпетентності в питаннях надання адекватних природним умовам, історичним традиціям географічних назв, органам місцевого самоврядування фактично була надана можливість сформувавши топоніміку міського простору. При цьому важливу роль тут відігравали політичні симпатії самих керівників цих органів. Масштаби роботи з перейменувань вражають: так, Історичною комісією в Харкові, до складу якої входив і відомий історик та громадський діяч В. Дубровський, протягом 1942 р. було повернуто старі історичні назви або перейменовано, керуючись національними традиціями, політичними симпатіями 483 вулиці, майдани та провулки. Так, вулиці К. Лібкнехта було повернуто історичну назву — Сумська, проспект В. Леніна перейменовано на Новий проспект, вулиці Й. Сталіна та В. Молотова стали вулицями П. Сагайдачного та В. Короленка відповідно³⁰.

На окупованій території було проведено перейменування ряду міст, що їх було названо на честь політичних діячів радянської доби. Так, Сталіно стало Юзівкою, імені Кагановича — Попасною, Артемівськ — Бахмутом, при цьому, принаймні в останньому випадку, ініціатива перейменування цілком походила від місцевої управи³¹. Водночас практично упродовж усього періоду окупації існував певний мовний паралелізм, який проявлявся в широкому вживанні в діловодстві та картографічній традиції органів військової адміністрації, військово-господарських структур, з'єднань і частин Вермахту довоєнних назв.

Загалом умови окупації, відбившись на усіх сферах духовного життя людини, значною мірою відобразилися і на практиках застосування мов. Основоположною тенденцією на окупованій території Східної України стала повна декомунізація, дерадянська і, частково, дерусифікація публічного громадського, і передусім мовного, простору. Окупація, змі-

нивши статус української, російської та німецької мов, вплинувши на них на лексично-семантичному рівні, інструменталізувала мови, перетворивши їх не лише на засіб комунікації, але й на важливий фактор політико-ідеологічного впливу усіх ключових політичних акторів.

¹ *Armstrong, John A.* Ukrainian Nationalism. — 2-nd. ed. — New-York, London, 1963; *Berkhoff, Karel C.* Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule. — Cambridge, 2004; *Гридіна І.М.* Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945). — Донецьк, 2010; *Салата О.* Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.). — Донецьк, 2010; *Шайкан Валерій.* Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. — Кривий Ріг, 2010.

² Bundesarchiv-Militärarchiv (*далі* — ВА-МА). — R 58/225, ВІ. 6.

³ Державний архів Чернігівської області (*далі* — ДАЧО). — Ф. Р-3001, оп. 1, спр. 1, арк. 26.

⁴ Нове життя. — 1942. — 28 жовтня.

⁵ Державний архів Луганської області. — Ф. Р-1717, оп. 1, спр. 7, арк. 29.

⁶ Маріупільська газета. — 1942. — 4 серп.; 2 вересня.

⁷ Архів УСБУ в Донецькій області. — Спр. 29032, арк. 22.

⁸ Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали / Укладач О.В. Дьякова. — Х., 2010. — С. 43.

⁹ Державний архів Харківської області (*далі* — ДАХО). — Ф. Р-3069, оп. 1, спр. 278, арк. 43.

¹⁰ Bundesarchiv (*далі* — ВА). — R 6/69, ВІ. 132.

¹¹ Ibid. — RH 23/353, ВІ. 52.

¹² Ibid. — RH 23/19, ВІ. 91.

¹³ Архів УСБУ в Луганській області. — Ф. 54, оп. 3, спр. 10, арк. 8.

¹⁴ Нова Україна. — 1942. — 15 серпня.

¹⁵ Інтерв'ю із Ф. Євгеном Михайловичем, 1932 р.н. Транскрибований аудіозапис. (м. Донецьк, квітень 2005 р.) // Особистий архів автора.

¹⁶ ВА-МА. — RH 22/98, ВІ. 179.

¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО). — Ф. 1, оп. 23, спр. 548, арк. 78.

¹⁸ Державний архів Донецької області (*далі* — ДАДО). — Ф. Р-1612, оп. 1, спр. 1, арк. 13.

¹⁹ Нова Україна. — 1942. — 24 травня.

²⁰ Маріупільська газета. — 1942. — 15 грудня.

²¹ Донецький вестник. — 1942. — 30 жовтня.; ДАДО. — Ф. Р-1612, оп. 1, спр. 1, арк. 13.

²² Архів УСБУ в Луганській області. — Ф. 54, оп.3, спр. 10, арк. 14.

²³ ВА. — NS 19/3758, ВІ. 9.

²⁴ Нікольський В.М. Документи «Окремої папки» Сталінського обкому КП (б) У про політичні репресії в регіоні в 1943–1945 рр. // Наука. Релігія. Суспільство. — 2003. — № 3. — С. 141.

²⁵ Цена кадра. Советская фронтовая кинохроника 1941–1945 гг. Документы и свидетельства / Авт.-сост. В.П. Михайлов, В.И. Фомин. — М., 2010. — С. 570.

²⁶ ВА-МА. — R 58/698, ВІ. 129-а.

²⁷ Лейберов О. Заходи німецької окупаційної влади з установа «нового порядку» в Ніжині в 1941–1942 роках // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яткознавство північного регіону України №1: Історико-культурологічний збірник. Випуск 4–5 (7–8) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. — 2007. — С. 61; Зогуля С. Пройдуся Абрикосовою, заверну на Гітлерштрассе... (архівна справа про перейменування мікротопонімів Ніжина в 1941 р.) // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). — 2007. — С. 94.

²⁸ ДАХО. — Ф. Р-2982, оп. 5, спр. 30, арк. 50.

²⁹ ДАЧО. — Ф. Р-3001, оп. 1, спр. 3, арк. 27.

³⁰ Казимір В. Діяльність В. Дубровського на чолі харківської «Просвіти» (1941–1943 рр.) // Сіверянський літопис. — 2011. — № 6. — С. 99.

³¹ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 123, арк. 10.

В статье на основе материалов отечественных и зарубежных архивов охарактеризованы особенности языкового дискурса периода нацистской оккупации на территории Восточной Украины, практики применения русского, украинского и немецкого языков.

Ключевые слова: *нацистская оккупация, языковой дискурс, Восточная Украина, пропаганда, украинизация.*

In the article on base of materials from Ukrainian and foreign archives the peculiarities of language discourse during the Nazi occupation on the territory of Eastern Ukraine and some practices of application Russian, Ukrainian and Germany languages are characterized.

Keywords: *Nazi occupation, language discourse, Eastern Ukraine, propaganda, ukrainization.*

Оксана Яшан
(Київ)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯН ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 рр. (на матеріалах Центрального регіону України)

У статті досліджується повсякденне життя селян Центрального регіону України в тяжких умовах військового побуту під час нацистської окупації 1941–1944 рр. Зокрема, розглянуті питання, пов'язані з трудовою діяльністю та побутом українських селян в умовах нацистської окупації.

Ключові слова: нацистська окупація, Центральний регіон України, повсякденне життя.

Нинішній стан розвитку вітчизняної історичної науки зумовив появу якісно нових тенденцій і підходів до вивчення минулого. Сучасна історична думка намагається виходити з багатовекторності та суспільної значущості досліджуваних проблем, зокрема, активно розробляються напрями, що вивчають повсякденні аспекти життя суспільства в конкретний історичний період. Окремі аспекти окупаційної повсякденності 1941–1944 рр. знаходили висвітлення в публікаціях таких вітчизняних дослідників, як В. Удовик¹, О. Удод², Т. Нагайко³ Т. Пастушенко⁴.

Незважаючи на те, що ця трагічна сторінка історії України вже одержала певне висвітлення в історичній літературі, її подальше поглиблене дослідження та висвітлення залишається одним із важливих завдань у створенні об'єктивної історії окупаційної повсякденності періоду 1941–1944 рр. З огляду на вищевикладене, авторка, на основі використання переважно архівних документів та спогадів очевидців тих подій (як опублікованих, так і усних свідчень), ставить за мету показати, які зміни відбулись у повсякденному житті українського селянства в умовах нацистської окупації на прикладі центральних областей України.

Повсякденне життя людини складається з багатьох складових: робота, дозвілля, духовна та побутова сфера тощо. У мирний час воно відбувається за налагодженою схемою, але змушено частково змінюватися в екстремальній ситуації. Такою екстремальною ситуацією для населення Центрального регіону України стала нацистська окупація, яка внесла свої корективи в повсякденне життя населення й стала випробуванням для

всього українського суспільства, призвели до зміни способу його існування в цілому.

На більшій частині досліджуваної території бойові дії розпочались не з першого дня війни, тому люди деякий час ще продовжували жити відносно звичним життям, але з наближенням фронту радянська влада поступово залишала центральні області України. Розуміючи, що треба буде виживати, люди почали здійснювати вчинки, які не були типовими для них у мирні часи. Так жителі міст і навколишніх сіл почали активно розбирати по домівках суспільне майно (машини, устаткування, інструмент тощо), яке не встигли вивезти на схід, збирати врожай із полів, розбирати в магазинах і складських приміщеннях залишки продукції. Наприклад, за свідченнями очевидців у Полтаві територія кондитерської фабрики нагадувала вулик: безліч полтавців заповнили її цехи, відшукуючи продукти харчування. Повидло, варення, патоку несли додому у відрах, тазах, коробках і навіть у зроблених із паперу кульках⁵. І. Вітер із с. Стара Осота Олександрівського району Кіровоградської області розповідає: «Коли почули люди, що наближаються німці, почали грабувати сільський магазин, бо зрозуміли, що все одно фашисти його пограбують. Я також побіг туди зі своїм двоюрідним братом. Дорослі люди брали в магазині те, що знадобиться в господарстві, продукти, я взяв гітару, балалайку, мандоліну, а брат був молодшим за віком, то набрав гратися різнокольорових гудзиків»⁶. Підлітки також набирали одекolon, кулінарну спиртову есенцію, щоб потім дарувати дівчатам⁷.

Перша зустріч з ворогами стала для населення справжньою травматичною ситуацією, яка викликала порушення звичайного укладу думок і дій, трагічно змінила життєвий світ людей, їх модель поведінки та мислення. Свідченням цього є численні спогади свідків тих подій. Нерідко вже перша зустріч з окупантами перевертала у свідомості всі уявлення про людяність. С. Кващук з м. Монастирище Черкаської області, розповідає: «Вперше німців я побачив здалеку, коли вони підійшли до нашого міста. Вони жорстоко розгромили декілька будинків і вбили двох старих людей. Німці були жорстокі, їх не хвилювало, хто в них на дорозі — знищували всіх. Особисто в мене потрясіння було, адже, я будучи дитиною, вперше побачив вбивство двох знайомих мені людей. Після цього випадку німці були втіленням якоїсь нелюдяності»⁸. Для того, щоб німці «не нарobili біди», в деяких селах мешканцям крайніх хат доводилося зустрічати їх з хлібом і сіллю. Але були й випадки добровільної радісної зустрічі ворогів, як визволителів⁹. Проте окупанти не завжди поводитись, як нелюди. А. Сорока з с. Стецівка Звенигородського району Черкаської області так пригадує свою першу зустріч з німцями: «Вперше побачив німців у кінці липня, коли пасли корови. Приїхали на

легковій машині два офіцери і солдат. Солдат захопив бичка і прив'язав до машини. Офіцер вийняв пакунок цукерок і почав пригощати нас, пастухів. Проте ніхто їх не брав. Тоді вони поїхали, захопивши бичка. Після того старші люди казали, що «В нас останеться тільки «гав» і «м'яв», тобто собаки і коти»¹⁰. М. Сороці з с. Чиживка Звенигородського району Черкаської області було 11 років, коли вона вперше побачила окупантів: «Вперше побачила німців у 1941 р., вони їхали на мотоциклах, веселі. Дехто грав на губній гармошці, вони кидали на нас цукерками, яких ми не бачили у своєму житті. Перше враження — це невідомість, цікавість і страх, що ж з нами буде»¹¹.

З приходом окупантів життя людей змінилося, в деяких випадках вони вимушені були навіть залишити свої домівки, оскільки там оселились загарбники, або жити разом із ними під одним дахом¹².

Зазначимо, що повсякденне життя населення перебувало під суворим контролем з боку німецької влади. Так, навіть наявність офіційних документів не давала права селянам переїжджати з місця на місце, або просто виїжджати за межі свого села у власних справах. Отже, селяни фактично були прикріплені до свого місця проживання.

Згідно з наказами районних управ та жандармських постів у населених пунктах було встановлено комендантську годину — з 21⁰⁰ до 4⁰⁰, обов'язкову для виконання. Ввечері та вночі проводилось також затемнення населених пунктів¹³.

На початку окупації у селах з'являється значна кількість військово-полонених та оточенців. Г. Федченко із с. Стебне Звенигородського району Черкаської області розповідає, що в селі були військовополонені, «яких жінки брали в прийми. Полонені тікали з полону — до наших не підуть, тому що вони далеко, а німців боялись, то в селі і залишались, працювали, доки німці не відійдуть далі, і доки трохи не вгамуються, то потім, хто хотів, той повернувся до своєї сім'ї, а хто прижив тут сім'ю, то той залишався»¹⁴.

Селяни і далі повинні були ходити на роботу в колишні колгоспи і радгоспи. Відмінили лише їх старі назви, замінивши їх простою нумерацією. Наприклад, колишній радгосп у м. Черкаси отримав назву «Державне господарство № 17». Очолював «громадське господарство» призначений німцями керівник, як правило, з місцевих жителів (спеціалісти чи навіть колишні колгоспні «активісти»), який відповідав за все господарство, за збереження та поставки зерна¹⁵. Проводився суворий облік щоденних виходів на роботу. Для нагляду за належним виконанням робіт при сільських управах було створено інститут сотенних та десятихатників. Новопризначені «посадовці» мали під наглядом відповідну кількість хат і стежили за виконанням планових завдань постачання про-

дуктів харчування для німецької армії¹⁶. Для виконання планів поставання залучались навіть незрячі з товариства сліпих, які виготовляли мотузки для потреб армії¹⁷. Жителька села Топильна Є. Плахотнюк, якій на початку війни виповнилось 20 років, згадує наступне: «Я продовжувала ходити на польові роботи в колгосп. Як і раніше, нам записували трудовні, а потім нараховували незначну плату зерном або радянськими грішми, якими люди продовжували користуватись. Ми дуже боялись німців, бо за найменший непослух вони жорстоко били. Працювати було важко, тому що техніки майже не було, все доводилося робити вручну. Не вистачало робочих рук, бо більшість чоловіків було на фронті. Дехто із сміливіших брав участь у нелегальному розподілі обмолоченого зерна, гороху, сочевиці, ухитряючись обдурити німців і що-небудь принести додому. Крім того, певний дохід давала присадибна ділянка землі (50 соток), завдяки чому тримали невелике господарство — свиней, кіз, птицю, корову. Це дозволило вижити під час війни»¹⁸.

На польові роботи залучали все працездатне сільське населення віком від 15 до 60 років, включаючи старих та дітей, але були випадки залучення до громадських робіт дітей і більш раннього віку¹⁹. Як правило, їх праця використовувалась під час оранки, випасу худоби, при збиранні колосків, при сівбі та молотьбі, а особливо при боротьбі з бур'яном та шкідниками.

За будь-які недоліки в роботі застосовувалися фізичні покарання. Так, у директивній вказівці райхскомісара України (1943 р.) йшлося про необхідність запровадження пильного нагляду за місцевою робочою силою, непокірних селян після двох попереджень пропонувалось піддавати тілесному покаранню, наступного разу — висилати до трудових таборів²⁰. Якщо ж відмова виходити на роботу була масовою, то селян-саботажників шмагали батогами або страчували. Бути присутніми на таких езекуціях примушували все населення села, крім того, з метою залякування по декілька тижнів не дозволяли ховати розстріляних і повішених.

Фізичні покарання застосовувались і з метою попередження крадіжок. Є. Вдовиченко з с. Бужанка Лисянського району Черкаської області пригадує, що на селі була ферма з худобою, біля якої розташовувався великий баштан. Для того, щоб не було випадків крадіжок, «німці поставили біля нього три шибениці і вішали зразу ж кого впіймають. І не дивились чи то доросла людина чи дитина. У нас було два випадки повішання, і надалі люди просто боялись»²¹. В. Міщенко з с. Мар'янівка Гайсинського району Вінницької області пригадує, як німці повісили людину за те, що було поламано штахети біля двору, де вони жили. «Груп висів три дні на площі, щоб боялися люди»²².

Фізичні покарання застосовувались не тільки до дорослих, страждали й діти. А. Сорока розповідає: «За провину люто карали шомполом. Бо і мені попало шомполом від нового коменданта. А провина моя була в тому, що я прийшов подивитися на нового коменданта. А в них на роботі треба працювати»²³.

Крім наведених вище форм покарань, окупанти застосовували й інші. Наприклад, у деяких громадських господарствах передусім визначалася група заручників, яка мала бути страчена в разі «невиправдання сподівань» окупаційної влади результатами роботи селян. Також не зважаючи на те, що на початку окупації, німці проводили досить лояльну політику щодо церкви, мали місце випадки закриття церков, щоб селян нічого не відволікало від роботи²⁴.

У повсякденному житті українського селянина церква традиційно займала важливе місце. Однак, як відомо, в 30-х роках більшовицька держава практично знищила інститут церкви і в Україні збереглося лише 3% дореволюційних приходів. Незважаючи на такий сильний тиск, більшовицький режим так і не зміг досягти своєї мети — значна частина населення залишалася віруючою. З приходом німців релігійна ситуація помітно змінилася, загарбники почали здійснювати гнучку церковну політику, активно використовуючи її для своєї пропаганди. У містах і селах відкривалися церкви, відновлювалося церковне життя²⁵. У доповідній записці політуправління Південного фронту від 22 березня 1942 р. згадується про видачу 8 л горілки тим селянам, які здійснюватимуть хрещення своїх дітей²⁶. У селах, де не було церковних споруд, «дітей хрестив батюшка вдома»²⁷.

До церкви ходило не тільки місцеве населення, але й німці²⁸. Крім обряду хрещення «брали шлюб у церкві»²⁹. Святкували на селі також великі релігійні свята — Великдень, Різдво, як пригадує Є. Косова із с. Ново-Животов, Вінницької області «...бо з віри ніхто не виходив»³⁰. Віра допомагала людям вижити в таких складних умовах. Т. Кузик, уродженка с. Головкивка Чигиринського району Черкаської області пригадує, що в селі розповідали «...нібито приснилось одній жінці Божа Матір, яка прикривала собою село. Ось тому жодна бомба не впала на Головкивку»³¹.

Дуже дорого в той період коштував одяг, тому він був, здебільшого, кустарного виробництва: сіяли льон, коноплі, пряли на верстатах пряжу, ткали тканину та з неї шили одяг. «Я пам'ятаю свої спідниці з мішковини, та як з сестрою мінялися курточками та ходили в них по черзі»³², згадує З. Буценко з с. Лебедин Шполянського району Черкаської області. Мішковину фарбували бузиною, іржею³³, полотно намочували у цибулинні³⁴. «Квітки на сорочках робили так: траву жували і робили це»³⁵.

Повсякденним одягом були «свита, кожух, вишита сорочка»³⁶, «сачки, юнки, попони на шинелі»³⁷.

Сукні, спідниці, сорочки шили також з парашутів, тканина яких цінувалась, оскільки була приємною на дотик, а після фарбування, мала ще й красивий колір. «А брали ми ці парашути, навіть, крали в самих німців. Вночі, самольоти скидали в село допомогу своїм же німцям. А люди побачать що лежить щось, та й туди. Забрали парашут та й гайда звідти. Це страшно було робити, адже якщо побачать тебе, зразу розстріляють»³⁸. Незважаючи на існуючий ризик люди йшли на це, для того щоб потім ходити в гарному одязі. Є. Вдовиченко з гордістю пригадує, що у неї було аж три парашути³⁹.

Крім парашутів для пошиття спідниць, піджаків, штанів використовували також німецькі брезентові намети⁴⁰. В. Резнер пригадує, як з вкраденої ним німецької плащ-накидки мати пошила йому штани і сорочку⁴¹. Непоодинокими бували випадки, коли одяг знімали з мертвих солдатів⁴². Одяг дівчата й жінки намагалися прикрасити намистом, брошками тощо⁴³.

Для пошиття «взуванки»⁴⁴ самотужки вичиняли шкіру. Але шкіряне взуття в ті часи було розкішшю. «У нас із братами були одні чоботи на всіх. Я в школу ходила у першу зміну, а брати в другу» — пригадує Ф. Гордієнко⁴⁵. Коли не було взуття, то «обмотували ноги ганчір'ям, так і ходили»⁴⁶.

Але не тільки проблеми побутового характеру турбували тогочасних селян, оскільки існувала постійна загроза їх життю, та життю їх близьких. У спогадах очевидців тих подій зустрічаємо також інформацію про випадки гвалтування молодих жінок німцями⁴⁷. Дівчата для того, щоб не привертати до себе уваги окупантів, обмазували обличчя багном, сажею⁴⁸, намагалися виглядати старшими і непривабливими⁴⁹.

Попри згадані колізії у взаєминах з «новою владою», життя тривало. Не дивлячись на злидні, юнаки й дівчата не втрачали бажання до розваг, до традиційного проведення дозвілля. Вони часто проводили вільний від роботи час гуртом. Збираючись вечорами в чиїсь хаті, молоді люди, якщо таки були на селі, спілкувалися, жартували, розповідали анекдоти, співали⁵⁰. Якщо була можливість дістати інструменти, не обходилися й без музики. На вечорницях грали троїсті музики, співали українські та російські пісні⁵¹. Гучних гулянь на селі не було, оскільки люди боялись, що їх ввіймають і відправлять до Німеччини. Так, наприклад, під час одного з таких гулянь у м. Монастирищі нагрянули німці. Люди почали тікати, але осіб десять було затримано й пізніше було відправлено до Німеччини⁵².

Власне німців населення не скрізь і не завжди сприймало, як заклятих лиходіїв, особливо у перші місяці окупації. Та й поводження вояків

Вермахту там, де військові частини затримувалися на більш-менш тривалий час, спочатку не викликало особливого занепокоєння. Вони нерідко брали участь у організованих сільською молоддю вечорницях, катаннях на санчатах, святах. «Коли було одне весілля, — пригадує В. Синегуб, — гуляв один німець. Він дав свій одяг, і Дунька Крес переодяглася в цей одяг і “грала” німця»⁵³. Як і місцеві парубки, німецькі солдати залицялися до місцевих дівчат. «Німці ходили, навіть, дівчат додому виводили з вечорниць» — пригадує Р. Тимченко⁵⁴. Мали місце і більш інтимні стосунки, були випадки вагітності жінок від німецьких солдатів⁵⁵, навіть поодинокі факти одруження німецьких солдатів з українськими дівчатами⁵⁶.

Змінилося і дозвілля дітей, хлопчики збирали патрони, гранати, снаряди і добували звідти порох, а потім влаштовували феєрверк. Придумували нові іграшки, наприклад, у с. Мар’янівка на Вінниччині до дощок прибили пошкоджені ковзани, сідали і відштовхуючись, катались або, розігнавшись, йшли на таран. До кожної такої машини прибивали паличку, на яку вішався прапорець — клаптик паперу, де було написано — «Сомоходка, Танк, Танкетка»⁵⁷.

Отже, нацистська окупація характеризувалася важкою буденністю, яка призвела до суттєвих змін повсякденного буття селян Центральної України. Саме тому в той час для більшості на перший план виразно виходять екзистенційні потреби, намагання хоч якось убезпечити своє життя та життя своїх близьких, що супроводжувалось постійною боротьбою за виживання. Та, незважаючи на труднощі тих днів, життя людей не припинилось — народжувалися діти, зустрічалися парубки з дівчатами, селяни в неділю ходили до церкви, святкували свята тощо. Існує чималий спектр проблем, пов’язаний з окупаційною повсякденністю, який потребує детального вивчення й аналізу дослідників, що дозволить скласти цілісне уявлення про умови життя людей на окупованій ворогом території України, яким був їх побут, як і які проблеми їм доводилося вирішувати, аби вижити у тих складних умовах. Саме ці питання потребують подальшої розробки вітчизняними вченими.

¹ Удовик В. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): Автореф. дис. к.і.н.: 07.00.01. — К., 2005. — 16 с.

² Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 — листопада 1943): питання методології та історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — К., 2006. — Вип. 15. — С. 374–381.

³ *Нагайко Т.* Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. — 2008. — Вип. 11. — С. 148–165.

⁴ *Пастушенко Т.* Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх оstarбайтерів // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. — К., 2008. — Вип. 11. — С. 166–175.

⁵ *Ревезук В.* Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945) — Полтава, 2004. — С. 39–40.

⁶ Спогади Вітра І.Т. (1931 р.н., с. Стара Осота Олександрівського району Кіровоградської області). — Рукопис, 2007 р. — Архів автора.

⁷ *Куна.* Історія сіл Кунянської сільради Гайсинського району. — Вип. I. — 2005. — С. 59.

⁸ Спогади Квашука С.С. (1932 р.н., м. Монастирище Черкаської області). — Рукопис, 2007 р. — Архів автора.

⁹ *Куна.* Назв. праця. — С. 59.

¹⁰ Спогади Сороки А.О. (1929 р.н., с. Стецівка Звенигородського району Черкаської області). — Рукопис, 2008 р. — Архів автора.

¹¹ Спогади Сороки М.В. (1930 р.н., с. Чижівка Звенигородського району Черкаської області). — Рукопис, 2008 р. — Архів автора.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України). — Ф. 166, оп. 2, спр. 4, арк. 68.

¹³ Державний архів Черкаської області (*далі* — ДАЧО). — Ф. Р-1353, оп. 1, спр. 2, арк. 114.

¹⁴ Спогади Федченко Г.П. (1927 р.н., с. Стебне Звенигородського району Черкаської області) — Рукопис, 2007 р. — Архів автора.

¹⁵ Державний архів Київської області. — Ф. Р-2690, оп. 1, спр. 19, арк. 2.

¹⁶ ДАЧО. — Ф. Р-58, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

¹⁷ Там само. — Ф. Р-52, оп. 1, спр. 5, арк. 8.

¹⁸ *Шевчук В.В.* Особливості господарства Черкащини в часи німецько-фашистської окупації: [Економічне життя (1941-1944 рр.)] // Черкащина в контексті історії України — 2005. — Кн. 2. — С. 271–282.

¹⁹ Спогади Буценко З.Т. (1929 р.н., с. Лебедин Шполянського району Черкаської області). — Рукопис, 2008 р. — Архів автора.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України (*далі* — ЦДАВО України). — Ф. 4620, оп. 3, спр. 262, арк. 15.

²¹ Спогади Вдовиченко Є.О. (1908 р.н., с. Бужанки Лисянського району Черкаської області). — Рукопис, 2007 р.

²² Спогади Міщенко В.О. (1926 р.н., с. Мар'янівки Гайсинського району Вінницької області) — Рукопис, 2007 р.

²³ Спогади Сороки А.О.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 240, арк. 11, 12–14.

²⁵ ДАЧО. — Ф. Р-60, оп. 1, спр. 1, арк. 31.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 873, арк. 39–40.

- ²⁷ Спогади Гордієнко Ф.П. (1928 р.н., с. Сазонівка Оржицького району Полтавської області). — Рукопис, 2008 р.
- ²⁸ Спогади Тимченко Р.А. (1917 р.н., с. Мар'янівка Гайсинського району Вінницької області). — Рукопис, 2007 р.
- ²⁹ Спогади Міщенко В.О.
- ³⁰ Спогади Косової Є.Ф. (1925 р.н., с. Ново-Животов, Вінницької області). — Рукопис, 2007 р.
- ³¹ Спогади Кузик Т.Х. (1924 р.н., с. Головківка Чигиринського району Черкаської області). — Рукопис, 2007 р.
- ³² Спогади Буценко З.Т.
- ³³ Спогади Сокур І.А. (1915 р.н., с. Івахни Монастирищенського району Черкаської області). — Рукопис, 2007 р.
- ³⁴ Спогади Кузик Т.Х.
- ³⁵ Спогади Розгон П.С. і Розгон Г.М. (1924 р.н., 1932 р.н., с. Івахни Монастирищенського району Черкаської області). — Рукопис, 2007 р.
- ³⁶ Спогади Сороки М.В.
- ³⁷ Спогади Юрченко Л.Д. (1931 р.н., с. Лукашівка Золотоніського району Черкаської області). — Рукопис, 2007 р.
- ³⁸ Спогади Вдовиченко Є.О.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Спогади Федченко П.І.
- ⁴¹ Спогади Резнера В.О. (1928 р.н., с. Лукашівка Золотоніського району Черкаської області). — Рукопис, 2007 р.
- ⁴² Спогади Джуса П.Ф. (1937 р.н., с. Шарнопіль Монастирищенського району Черкаської області). — Рукопис, 2007 р.
- ⁴³ Спогади Сороки М.В.
- ⁴⁴ Спогади Сороки А.О.
- ⁴⁵ Спогади Гордієнко Ф.П.
- ⁴⁶ Спогади Кузик Т.Х.
- ⁴⁷ Спогади Свінціцької Г.К. (1918 р.н., с. Івахни Монастирищенського району Черкаської області). — Рукопис, 2007 р.
- ⁴⁸ Спогади Трегуб Т.Д. (1922 р.н., с. Стара Осота Олександрійського району Кіровоградської області). — Рукопис, 2007 р.
- ⁴⁹ Спогади Розгон П.С і Разгон Г.М.
- ⁵⁰ Спогади Тимченка Р.А.
- ⁵¹ Спогади Гордієнко Ф.П.
- ⁵² Спогади Квашука С.С.
- ⁵³ Спогади Синегуб В.Д. (1931 р.н., м. Черкаси). — Рукопис, 2007 р.
- ⁵⁴ Спогади Тимченка Р.А.
- ⁵⁵ Спогади Кривенко Л.Г. (1930 р.н., с. Сазонівка Оржицького району Полтавської області). — Рукопис, 2008 р.
- ⁵⁶ Спогади Довгань В.Я. (1932 р.н., с. Троянка Голованіського району Кіровоградської області). — Рукопис, 2007 р.

⁵⁷ Куна. Назв. праця. — С. 61–62.

В статье исследуется повседневная жизнь крестьян Центрального региона Украины в тяжелых условиях военного быта во время нацистской оккупации 1941–1944 гг. В частности, рассмотрены вопросы, связанные с трудовой деятельностью и бытом украинских крестьян в условиях нацистской оккупации.

Ключевые слова: нацистская оккупация, Центральный регион Украины, повседневная жизнь.

In this article is investigated about everyday life of peasants of Central region of Ukraine during the adverse conditions of military life at the time of Nazi occupation 1941–1944. Besides, the aim of this investigation is to examine the issues, which are connected with labor activity and way of ukrainian peasant's life under Nazi occupation.

Keywords: Nazi occupation, Central region of Ukraine, everyday life.

РУХ ОПОРУ

УДК 355.425.4 (477.8)

Олександр Білоус
(Київ)

РАДЯНСЬКИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Здійснено короткий огляд бойової діяльності радянських партизанських формувань на завершальному етапі визволення території України. Проаналізовано окремі аспекти взаємодії партизанів з частинами Червоної армії періоду січня–серпня 1944 р.

Ключові слова: *радянський партизанський рух, партизанські формування, Північно-Західна Україна, Галичина.*

На початку 1944 р. диверсійна й партизанська війна за лінією фронту регулярної армії досягла свого апогею. Діючи у ближньому тилу ворога, партизани широко застосовували численні диверсійні групи, які, спираючись на підтримку невдоволених представників місцевого населення, вели бойові дії із застосуванням саботажу, диверсій, терору для «розхитування» ситуації й тиску на місцевих мешканців, а також із розвідувальною та диверсійною метою.

В історичній науці партизанська війна 1944 р. не висвітлена так широко і всебічно, як, скажімо, 1942–1943 рр. Це зумовлено послабленням активності партизанів, оскільки переважна більшість території України була визволена. Найбільш широке і ґрунтовне дослідження доби радянської історіографії, присвячене діяльності партизанів на завершальному етапі визволення території України, проведено авторами тритомного видання «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.»¹. Потрібно відзначити й низку колективних праць і монографій 70–80-х рр., у яких помітні певні зрушення в теоретико-методологічних підходах до вивчення історії війни та конкретно-історичних досліджень, зокрема різноманітних аспектів життєдіяльності партизанів у досліджуваний період². У пострадянській історіографії висвітленню партизанської боротьби 1944 р. присвячені роботи В. Лозицького, А. Кентія, О. Гогуна³.

Доволі репрезентативною є джерельна база дослідження. Персональні комплекси учасників «малої війни», бійців 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі героя Радянського Союзу генерал-майора С.А. Ковпака, партизанського з'єднання ім. Й.В. Сталіна, Волинського партизанського з'єднання ім. В.І. Леніна та інших удало доповнюють документальні матеріали ЦДАГО України.

Реалізуючи завдання, спрямовані на сприяння бойовим операціям Червоної армії, на початок 1944 р. пріоритетним напрямом діяльності партизанів стало передислокування партизанських загонів і з'єднань на територію дистрикту «Галичина» та Західної Волині. У січні–березні 1944 р. партизани Житомирщини й Рівненщини, яким дедалі ставало все тісніше на старих позиціях, отримали розпорядження УШПР вийти на новий оперативний простір. За підрахунками І. Кураса й А. Кентія, на вказаних територіях на лютий 1944 р. перебувало 18 партизанських з'єднань чисельністю близько 30 000 бійців⁴, яким було запропоновано вийти в район Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей. Дещо іншу статистику наводить Т.А. Строкач у доповідній записці в ЦК КП(б)У. Він указав, що «в рейдах на території Тернопільської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Чернівецької, Одеської областей, а також Молдавської РСР, окрім з'єднань П.П. Вершигори і М.І. Наумова, перебуває ще 19 партизанських з'єднань, 17 окремих загонів і 9 груп»⁵. Однак варто зауважити, що Т. Строкач, імовірно, видав бажане за дійсне, позаяк командири партизанських з'єднань упродовж січня-лютого 1944 р. займалися лише тим, що безперервно бомбардували УШПР різного роду донесеннями про неможливість передислокації ввірених їм підрозділів у нові райони діяльності⁶. Схожої думки дотримуються також І. Патриляк та М. Боровик, зазначаючи, що «багато командирів узагалі відмовлялися вирушати в рейди на Західну Україну»⁷.

Уникнути цілком логічного покарання за висловлення відкритої непокори УШПР партизанам допоміг зимово-весняний наступ частин Червоної армії 1944 р., коли було визволено велику територію Правобережної України, унаслідок чого значну кількість партизанських військових частин було розформовано або реорганізовано. Особовий склад формувань, з огляду на вік бійців, було направлено в тил на відбудову народного господарства, частково передано в діючу армію, деякого — у розпорядження НКВС.

З-понад 20 цілком боєздатних партизанських формувань після такої реорганізації залишилися лише окремі, переформовані за армійським зразком. З метою покращення взаємодії з регулярними частинами наприкінці 1943 р. було реорганізовано в Житомирську партизанську

дивізію ім. М.О. Щорса у складі трьох стрілецьких і артилерійського полків партизанське з'єднання Житомирської області, а 25 лютого 1944 р. на базі Сумського партизанського з'єднання створено 1-шу партизанську дивізію ім. двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора С. Ковпака. До неї увійшли три стрілецькі полки двобатальйонного складу, кавалерійський дивізіон, артилерійські й мінометні підрозділи. Як слушно зауважили А. Кентій і В. Лозицький, окремі елементи армійської організації в партизанських формуваннях були запропоновані О. Сабуровим та С. Ковпаком під час «Сталінського» рейду, однак «створення громіздких партизанських дивізій у 1944 р. було невиправданим кроком в умовах ворожого тилу»⁸. Імовірно, це стало однією з причин згорання такої практики в подальшому. За даними «Графіка зростання партизанського руху в Україні за 1944 р.» чисельність партизанських з'єднань на території України впродовж січня — жовтня 1944 р. зменшилася з 24 до 4⁹. Кількість дрібних загонів і диверсійних груп до серпня 1944 р. скоротилася зі 152 до 30 (унаслідок зменшення окупованої території), у вересні-жовтні у ході визволення території Закарпаття зросла до 77¹⁰.

5 січня 1944 р. ще до реорганізації в 1-шу партизанську дивізію ім. двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора С. Ковпака, партизани під командуванням генерал-майора П. Вершигори вирушили в рейд із с. Собичине (нині с. Комсомольське Олевського району Житомирської області), аби вийти на територію Станіславщини й блокувати рух ворожого транспорту на залізницях Станіслав–Калуш, Станіслав–Чортків та Станіслав–Коломия. Крім того, з'єднання мало встановити зв'язок із місцевими партизанськими загонами й активізувати їхні дії, а головне — продовжити боротьбу з учасниками національно-визвольного руху.

Для досягнення поставленої мети, командування з'єднання ухвалило рішення, відповідно до якого для виходу в зазначений район дії слід рухатися територією Рівненщини, Волині та Львівщини. Однак, зазнавши в районі Рави-Руської сильного опору з боку ворога та підрозділів УПА, партизани змушені були відхилитися від зазначеного маршруту і вийти на територію Польщі, таким чином змінивши й подальші плани. У результаті цих колізій похід на Станіславщину трансформувався у Львівсько-Варшавський рейд, що тривав з 9 лютого до 1 квітня 1944 р. Цікавим видається той факт, що автори «Української РСР у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» не розмежовують вказану операцію на два етапи, зараховуючи увесь період до Львівсько-Варшавського рейду, і лише побіжно згадують завдання стосовно Прикарпаття, які отримали партизани¹¹.

Незважаючи на кардинальну зміну планів і невиконання першочергових завдань, рейд територією Польщі можна вважати вдалим. За цей

час партизани подолали понад 2000 км шляху, вносячи дестабілізаційні процеси у відносно неглибокому тилу противника¹². І попри те, що рейд відбувався в умовах стрімкого маршу, загопи щодоби долали 40–50 км, партизани таки досягли досить непоганих результатів. Зокрема, здобули такі трофеї: одну гармату, 15 мінометів, 91 кулемет, 48 автоматів, 674 гвинтівки¹³. За результатами рейду сімом його учасникам; зокрема П. Вершигорі, Д. Бакрадзе, В. Войцеховичу, П. Брайку, С. Тутученку, Л. Кульбаці, О. Ленкіну, було присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹⁴. Їхню діяльність досліджуваного періоду ґрунтовно досліджують матеріали головної експозиції Меморіального комплексу, серед яких: бойові характеристики, розпорядження, звіти¹⁵.

Після відпочинку, який тривав до середини червня 1944 р., 1-ша партизанська дивізія під командуванням П. Вершигори вирушила в рейд територією Західної Білорусії та Східної Польщі. І хоча згаданий похід виходить за рамки нашого дослідження, однак варто виокремити Звіт командування дивізії про перебіг й деталі літнього походу партизанів, що зберігається в фондах Меморіалу¹⁶. 15 серпня після зустрічі дивізії з наступаючими частинами Червоної армії, її було передано у розпорядження НКВС УРСР для боротьби з Українською повстанською армією.

Завдання пробитися на територію Галичини, зокрема на Дрогобиччину, отримало й з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів під командуванням генерал-майора М. Наумова. Не маючи можливості задля поставленої мети пробитися з півночі, партизани використали досвід П. Вершигори — досягти цілі обхідним західним маневром.

10 лютого 1944 р. у ході Західного рейду з'єднання форсувало р. Західний Буг, декількома днями раніше відбулася зустріч М. Наумова з П. Вершигорою, на якій було скоординовано їхні спільні дії на території Польщі та Західної України: «За Бугом з'єднання діятимуть паралельно на відстані не менше 30 км одне від одного, щоб не обмежувати свою маневреність»¹⁷. Як показав час, обидва з'єднання дотрималися слова, діяли автономно, не вдаючись до проведення спільних операцій та не дублюючи бойового шляху.

На відміну від дивізії П.П. Вершигори, який, змінивши маршрут, шукав легші шляхи виходу з ворожого тилу, партизани М.І. Наумова весь час намагалися пробитися в район подальшої дислокації, постійно перебуваючи в кільці оточення. При цьому сам командир раз по раз, намагаючись реалізувати план, зауважував, «що спроби пробитися на Дрогобиччину можуть завершитися розгромом з'єднання»¹⁸.

Рейд з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів тривалістю у 45 діб так і не досягнув своєї мети. У середині березня

1944 р. партизани здолали шлях у понад 2 000 км і, тримаючи оборону на території Бродівського району Львівщини, зустрілися з частинами Червоної армії, які наступали.

Похід під командуванням М. Наумова переконливо засвідчив не тільки нові методи та нову стратегію руху Опору, до яких слід удаватися в умовах партизанської війни, а й неефективність громіздкої військової одиниці в неглибокому, перенасиченому військовим ресурсом, тилу противника. Адже, як зазначив О. Гогун, масштабної діяльності в Галичині червоним партизанам не вдалося розгорнути через відсутність лісу, незнання території та доволі розгалужену інфраструктуру краю, де потужні загопи Вермахту блокують усі чужорідні частини й диверсійні групи¹⁹.

Чергова спроба пробитися на територію Галичини належить партизанському з'єднанню ім. М. Хрущова під командуванням В. Чепіги. Однак воно, як і його попередники, змушене було у другій половині квітня 1944 р. форсувати р. Західний Буг і вийти на територію Польщі. У подальшому партизани з'єднання діяли на території Білгорайських та Янівських лісів (Люблінське воєводство Польщі), об'єднавшись із частинами Червоної армії.

24 березня 1944 р. перед новосформованим з'єднанням партизанських загонів (у кількості 964 бійців) під командуванням Г. Балицького було поставлено завдання 5 квітня 1944 р. вийти в рейд на територію Дрогобиччини. Згідно з наказом начальника УШПР № 0028 від 24 березня 1944 р. партизани мали розгорнути бойову й диверсійну діяльність у районі залізниць Дрогобич–Самбір–Сянік, Самбір–Турка²⁰. Однак після декількох невдалих спроб пробитися через значне скупчення ворога, з'єднання не змогло зайти у ворожий тил і з 1 травня 1944 р. було розформоване.

Згодом було зроблено ще декілька спроб прорватися на територію Галичини, та всі вони через різні обставини виявилися невдалими. В одних випадках робота у вказаному напрямі була проігнорована командним складом (Волинське партизанське з'єднання ім. В.І. Леніна), в інших — на шляху радянських партизанів ставали серйозні перешкоди у вигляді потужного ущільнення лінії фронту противника. Будь-яка спроба прориву призводила до неймовірного виснаження людських сил та значних матеріальних збитків. Необхідно взяти до уваги й діяльність вояків УПА, які ставали серйозним противником радянських партизанів.

Єдиним формуванням, яке змогло виконати поставлене завдання, стало партизанське з'єднання ім. Й.В. Сталіна під командуванням М. Шукаєва. 23 квітня 1944 р. воно одержало завдання вийти на оперативний простір у район Борислава–Дрогобича, а 22 травня 1944 р. партизани досягли поставленої мети. Згодом, відповідно до нових вказівок УШПР і

ЦК КП(б)У, з'єднання вийшло на територію Словаччини, ставши активним учасником Словацького національного повстання. Перебуваючи на території Дрогобиччини, військово формування поповнилося декількома диверсійними групами, десантованими впродовж червня–липня 1944 р. Одним із них став загін під командуванням Майорова чисельністю 20 бійців, котрий прибув у розпорядження з'єднання в ніч проти 15 липня 1944 р. Установивши зв'язок із М. Шукаєвим, загін, згідно з наказом начальника УШПР № 045 від 4 липня 1944 р., дістав завдання: «Вийти в район на північ від Ужгорода, встановити зв'язок із місцевим населенням, створити нові партизанські загони, провести бойову й диверсійну роботу на залізницях й автошляхах Ужгород–Чоп, Ужгород–Чепель (Угорщина)²¹.

Заслугове на увагу окрема сторінка партизанської діяльності — визволення та втримування населених пунктів України до підходу військ регулярної армії. Однією з найбільш визначних акцій вказаного характеру стало визволення Ізяслава за участю трьох партизанських одиниць: Кам'янець-Подільського з'єднання ім. Ф.М. Михайлова, Кам'янець-Подільського з'єднання партизанських загонів та Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Маршала Радянського Союзу Г.К. Жукова. Місто партизани захопили впродовж 16–18 лютого й утримували до 5 березня 1944 р. Однак із таким твердженням не погоджується авторський колектив довідника з визволення міст у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., оскільки на їхню думку, Ізяслав визволили військові частини 60-ї армії 1-го Українського фронту²². У подальшому партизани Кам'янець-Подільської області відзначилися під час визволення Плужного, Острога та Славути. 8 січня 1944 р. партизанські з'єднання під командуванням І. Шитова (Тернопільське партизанське з'єднання ім. М.С. Хрущова) та М. Наумова захопили місто Березне Рівненської області, а згодом населені пункти Острожець, Торговицю і Горохів. Загалом за період 1944 р. партизани України визволили 45 міст, містечок, залізничних станцій і сіл.

Бойова й диверсійна діяльність радянських партизанських формувань у 1944 р. відбувалася у більш складних й екстремальних обставинах, ніж у попередні роки. Насамперед це виражалось у суттєвому зменшенні глибини ворожого тилу, що призвело до більшої концентрації військових сил противника. Крім цього, що на відміну від Північно-Східних та Північно-Західних теренів України, у «малій війні» в Галичині чи не головною проблемою радянських партизанів стали не німецькі війська, а їхні ідеологічні противники — учасники національно-визвольного руху. Не можна відкидати й другорядні причини: незнання території та небажання особового складу воювати, а також й намагання в будь-який спосіб уникнути

подальшої боротьби. Ці військові й організаційні прорахунки 1944 р. на території Західної України цілком були враховані під час наступного етапу радянської партизанської війни — у ході Словацького національного повстання; радянське керівництво повною мірою зорієнтувалося в тому, наскільки важливим є збройний та ідеологічний вплив сталінського режиму в німецькому запіллі як для «розхитування» ситуації й тиску на місцевих мешканців, так і для розвідувальної та диверсійної мети.

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: у 3 т. — К., 1967–1969. — Т. 1: Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни (1944–1945 рр.). — 1969. — С. 68–124.

² *Кучер В.І.* Партизанські краї та зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1944 рр. — К., 1974. — 142 с.; *Курас І.Ф.* Штаб непокоренных: (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). — К., 1988. — 330 с. та інші.

³ *Кентій А.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). — К., 2005. — 408 с.; *Гогун А.С.* Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944 / А.С. Гогун. — М., 2008. — 477 с. та інші.

⁴ *Курас І.Ф.* Назв. праця. — С. 128.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 22, спр. 30, арк. 40.

⁶ Там само. — Ф. 62, оп. 1, спр. 1543, арк. 48, 136–163; Спр. 1536, арк. 30.

⁷ *Патриляк І.К.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. — Ніжин, 2010. — С. 276.

⁸ *Кентій А.* Назв. праця. — С. 182.

⁹ Графік роста партизанского движения на Украине за 1944 г. // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (далі — Фонди МКНМІВВВ). — КН-15426. — Д-3304.

¹⁰ Там само.

¹¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: у 3 т. — С. 86.

¹² *Курас І.Ф.* Назв. праця. — С. 121.

¹³ *Кентій А.* Назв. праця. — С. 185.

¹⁴ Науково-довідковий матеріал на П.П. Вершигору, Д.І. Бакрадзе, В.О. Войцеховича, П.О. Брайка, С.П. Тутученка, Л.Л. Кульбаку, О.М. Ленкіна // Фонди МКНМІВВВ.

¹⁵ Отчет о боевой и диверсионной деятельности 1-й Украинской партизанской дивизии им. дважды Героя Советского Союза генерал-майора С.А. Ковпака за время с 21 июня по 18 августа 1944 г. // Фонди МКНМІВВВ. — КН-11532. — Д-2109; Бойова характеристика В.О. Войцеховича. 22.02.1945 р. // Фонди МКНМІВВВ. — КН-230291. — Д-42201; Характеристика П.Л. Брайка (копія). 1944 р. // Фонди МКНМІВВВ. — КН-11529. — Д-2106.

¹⁶ Отчет о боевой и диверсионной деятельности 1-й Украинской партизанской дивизии им. дважды Героя Советского Союза генерал-майора С.А. Ковпака за время с 21 июня по 18 августа 1944 г. // Фонди МКНМІВВВ. — КН-11532. — Д-2109.

¹⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: у 3 т. — С. 88.

¹⁸ Кеній А. Назв. праця. — С. 186.

¹⁹ Гогун А.С. Назв. праця. — С. 120–121.

²⁰ Наказ начальника УШПР № 0028. 24.03.1944 // Фонди МКНМІВВВ. — КН-28820. — Д-6363.

²¹ Приказ начальника Украинского штаба партизанского движения № 045. 04.07.1944 // КН-13302. — Д-2651.

²² Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 / М.Л. Дударенко, Ю.Г. Перечнев, В.Т. Елисеев и др. — М., 1985. — С. 101.

Осуществлен краткий обзор боевой деятельности советских партизанских формирований на завершающем этапе освобождения территории Украины. Проанализированы отдельные аспекты взаимодействия партизан с частями Красной армии периода января–августа 1944 г.

Ключевые слова: советское партизанское движение, партизанские формирования, Северо-Западная Украина, Галичина.

It had been done the brief overview of the combat activity of the Soviet partisan formations in the final stage of the liberation of Ukraine. Some aspects of interaction of guerrillas with the units of the Red Army in January–August 1944 had been analyzed.

Keywords: Soviet partisan movement, partisan formations, North West Ukraine, Galychyna.

Іван Капась
(Переяслав-Хмельницький)

НА ШЛЯХУ ОФІЦІЙНОГО ВИЗНАННЯ: ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ ЩОДО ЛЕГІТИМАЦІЇ ПАРТИЗАНСЬКОГО ТА ПІДПІЛЬНОГО РУХУ

Дослідження присвячене роботі ЦК КП(б)У, обласних, районних та міських осередків партії по визначенню приналежності громадян до радянського руху Опору. Звернена увага на процедуру складення підсумкового звіту про діяльність та списків особового складу організації, їх наступній перевірці та затвердженні в партійних органах. Хронологічні рамки охоплюють воєнний і повоєнний час — правління Й.В. Сталіна.

Ключові слова: *звіт, списки особового складу, партизани, підпільники, райком, міськком, обком, ЦК КП(б)У, радянський рух Опору.*

Як відомо, після завершення війн історію пишуть переможці. До їх обов'язків належить і повоєнна розбудова, диктування законів нового життя суспільства. У Другій світовій війні, зокрема, в боротьбі за Україну, перемогу отримали збройні сили Радянського Союзу на чолі з Й. Сталіним. Наближали розгром Третього райху також партизани та підпільники, які діяли в окупованій Україні. Відповідно до історичної логіки, вони мали б стати частиною тріумфуючої влади та людьми, до яких прислухалися б у вирішенні питань повоєнного устрою, але набуттю такого статусу передувало проходження партійно-державної перевірки. Дослідження діяльності радянських партійних органів щодо легітимізації учасників партизанської та підпільної боротьби дозволяє краще зрозуміти суперечливу природу радянського руху Опору, довкола якої й досі тривають різнополярні дискусії¹.

Більшість дослідників партизанського руху послуговуються архівними документами, які були створені в партійних кабінетах вже після війни, і сприймають викладену в них послідовність подій та їх оцінку, як доконаний факт. Мало хто замислюється над обставинами й причинами створення подібних документів.

Розгляд окремих складових проблеми визнання партизанів та підпільників у повоєнний час, означення векторів майбутніх теоретичних

досліджень мають місце у працях М. Коваля², В. Ревегука³, Б. Черномаза⁴, О. Лисенка⁵, В. Гінди⁶, Про діяльність радянських спецорганів на звільнених від нацистів українських територіях та перевірку колишніх комуністів (до обов'язків яких входила і перевірка партизанів) йде мова у статтях Т. Вронської⁷, Т. Пастушенко⁸ та інших. Однак комплексного вивчення ця тема ще не отримала.

У статті пропонується показати підходи і методи діяльності радянських партійно-державних органів України під час процедури визначення учасників партизанського та підпільного руху. Хронологічні межі охоплюють період з 1943 р. по 1945 р. — час цілеспрямованої роботи відновлених осередків КП(б)У в зазначеному питанні. Така доцільність обрання хронологічних меж. обумовлена необхідністю більш ретельного комплексного вивчення процедури легітимації радянського руху Опору від початку війни і до сьогодні, а тому й потребу виділення окремих періодів, один з яких є час правління Й. Сталіна. Перші повоєнні роки були особливо складними для легітимації підпілля й партизанських загонів: йшла війна, партійні діячі та радянські спецслужби не мали достатньо часу для з'ясування обставин діяльності партизанів, багато свідків і учасників руху Опору перебували на фронті, за межами своєї діяльності під час окупації. Але ухвалені в цей час висновки мали довготривалі наслідки для життя учасників патріотичних організацій.

Зазначимо, що від початку війни в організації боротьби в тилу противника, радянська влада покладалася насамперед на підконтрольні формування з числа уповноважених на це партійних функціонерів, співробітників НКВС і військових РСЧА. Кожна з перелічених установ вела власний облік особового складу залученого до підпільної і партизанської роботи. Держава здійснювала не лише забезпечення військової діяльності, але й надавала соціальну і матеріальну підтримку учасникам та їх родинам.

Перебіг війни показав недієздатність поспіхом сформованих за адміністративно-директивним принципом загонів і груп. Натомість до відкритої і прихованої боротьби долучилася з власної волі значна кількість населення незалежного від КП(б)У, НКВС та РСЧА.

Упродовж окупації належний облік особового складу партизанських загонів і підпільних груп був проблематичним через вимоги конспірації, передбаченої перебуванням на нелегальному становищі а тому визначення приналежності до формувань руху Опору відбувалося вже після повернення радянської влади. Створений 30 травня 1942 р. Український штаб партизанського руху об'єднав у собі загальне практичне керівництво боротьбою на окупованій території УРСР. Тож загальний облік учасників спротиву і перевірка результатів діяльності початково знаходилися в компетенції саме цієї установи.

З осені 1943 р. штаб УШПР перебував у звільненому м. Харкові. Там розгорнулася робота з прийняття звітних документів від командування підконтрольних і виявлених партизанських з'єднань. Командир партизанського з'єднання ім. Щорса Чернігівської області Ю. Збанацький пригадував про особливості цієї праці: «У Харкові тоді зібралось нас кілька командирів партизанських загонів та з'єднань, які вийшли з боїв. Почалися нудні і довгі дні писання звіту про свої діяння. Не гадалось, що це така морочлива й невдячна робота. Щоденно за робочі столи засідали наші хлопці: начальник штабу, командири загонів, начальники служб. Консультувалися, згадували, писалось туго й неохоче, казали, що воювати якось було ніби зручніше, ніж тепер пригадати всі оті подробиці та дати їм лад»⁹.

Згідно тодішнього панівного суспільно-політичного устрою, провідна і спрямовуюча роль не тільки у русі Опору, але й у цілому в житті радянської республіки, належала КП(б)У та її уповноваженим представникам, то й підсумкове затвердження документації про боротьбу під нацистською окупацією перебувало у компетенції осередків компартії. Тож прийняті в УШПР рішення підлягали перегляду після остаточного відновлення радянської влади.

Нове структурування радянської управлінської вертикалі в Україні відбулося на основі направлених з тилу СРСР в обласні центри організаційних груп із співробітників обкомів КП(б)У і НКВС УРСР. Перед відновленою владою постало питання, важливе для умов триваючої війни: виявлення осіб, які співпрацювали з противником, були задіяні у злочинах нацистів й, загалом, становили суспільно-політичну небезпеку для держави і громадян. Цією роботою займалися підрозділи НКВС УРСР.

Ще перебуваючи за лінією фронту в НКВС на основі даних, що надходили з окупованої території, співробітники Наркомату збирали, систематизували і перевіряли інформацію про поведінку населення під час окупації. Особлива увага при цьому зверталася на членів КП(б)У і ВЛКСМУ — опори партійно-державної влади. Архівні матеріали фіксують численні доповідні записки на адресу вищого керівництва УРСР і СРСР про агентурно-оперативну роботу з виявлення зрадницьких і шпигунських елементів серед комуністів і комсомольців, активне ведення якої розпочалася відразу з налагодженням функціонування структурних ланок Наркомату в перших звільнених областях¹⁰.

В умовах загальної недовіри до проживаючого в роки окупації населення України, прибулі партійці-учасники організаційних груп задля поновлення роботи органів державної влади здійснювали укомплектування місцевих осередків КП(б)У з колишніх членів партії. Згідно з

даними В. Гриневича, майже чверть колишніх членів КП(б)У проживали на окупованій території¹¹. Для більш конкретного прикладу, візьмемо Київську область. За повоєнними відомостями, в 1941 р. для боротьби у складі підпільних партійних організацій, диверсійних груп і партизанських загонів задалегідь залишили 3 604 комуністи¹². Загальна кількість партійців, які приживали в окупованих нацистами районах, становить ще близько 11 тис. осіб¹³. Проте наявність великої кількості уповноважених від КП(б)У та присутність значного кадрового резерву для розгортання організованого спротиву — не стали основою і приводом для реалізації всенародної боротьби, як того вимагало впродовж всієї війни військово-політичного керівництва УРСР і СРСР. Про це масово відмічають активні учасники боротьби на Київщині, які не мали повноважень для цього¹⁴.

Постала парадоксальна ситуація, коли перевіркою та затвердженням звітів учасників руху Опору займалися особи, які мали далеке відношення до боротьби. Укомплектування партійно-державних органів влади кадрами із сумнівною репутацією набуло значного поширення й інформація про таке явище дійшла до відома керівництва УРСР. Для вирішення проблеми від імені політбюро ЦК КП(б)У на адреси обкомів, райкомів і міськкомів КП(б)У була направлена постанова від 1 листопада 1943 р., де вказувалося на цей «серйозний недолік» і пропонувалося за короткий термін виправити ситуацію¹⁵.

Своєрідною реабілітацією членів партії, які проживали на окупованій території, могла стати їх участь у русі Опору. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. дозволяла організовувати ради різних рівнів із членів місцевого та радянського активу, які брали участь у спротиві¹⁶. Це гарантувало не тільки відновлення довоєнного партійного чи кандидатського стажу, але й можливість обійняти впливову посаду чи зберегти вже зайняту. Документи фіксують бурхливі конфлікти під час затвердження звітів про діяльність партизанських загонів та підпільних груп між членами КП(б)У, які вже очолили партійно-державні установи, та учасниками самоорганізованих загонів¹⁷.

Незважаючи на проведені на найвищому рівні заходи щодо усунення кадрів КП(б)У, які співпрацювали з противником, ситуацію не вдалося виправити й на кінець 1944 року. І надалі продовжувала тривати практика автоматичного призначення на партійно-державну роботу старих партійців, які в окупацію, наприклад, замість боротьби ставали провідниками військ противника при облавах, а дійсні безпартійні учасники партизанських загонів до уваги не бралися, бо їх на бойову діяльність ніхто не уповноважував¹⁸.

Відповіді на питання про склад і результати антинацистської боротьби в Україні мала нова, більш скоординована, серія перевірок на

місцях. У прийнятій постанові ЦК КП(б)У від 22 березня 1945 р. «Про затвердження звітів обкомами КП(б)У партизанських загонів і підпільних партійних організацій» перед регіональними осередками ставилося завдання «скласти загальні звіти про всенародний партизанський рух в тилу ворога і прийняти відповідні рішення обкомів»¹⁹.

Робота розгорнулася по всій Україні. На місцях при райкомах і міськкоммах КП(б)У створювалися для цього комісії у складі партійно-радянського активу. Очолювали їх, як правило, представники партійної влади регіону — другі секретарі. Окрім них до комісій обов'язково входили начальники місцевих відділів НКДБ, завідувачі оргвідділом місцевої партійної влади та інструктори організаційно-інструкторського відділу обкому партії кожного регіону України.

На першому етапі розгляд відбувався на бюро райкомів і міськкомів КП(б)У. Після успішного проходження — остаточне рішення приймалося на бюро обкому КП(б)У конкретної адміністративно-територіальної одиниці.

Як правило, списки учасників, звіт загону чи підпільної групи складало безпосереднє керівництво, яке й подавало їх для ознайомлення та прийняття рішення до партійних органів. Поспішно затверджені попередні рішення по партизанським і підпільним організаціям в 1943–1944 рр. підлягали перегляду.

Серед документів, поданих на розгляд, зустрічалися цілком сфальсифіковані. У своїх висновках партійні органи, що проводили процедуру затвердження, прямо вказували на причини складення фіктивних звітів: «залишившись проживати на тимчасово окупованій території, з метою своїх особистих інтересів склав даний відчит і думав шляхом обману прикрити свою бездіяльність, як члена ВКП(б)»²⁰.

Під час затвердження звітних документів основна робота уповноважених комісій спрямовувалася на те, щоб показати провідну роль партії, а не встановити справжню картину діяльності місцевих підпільників та партизанів. Багато учасників бойових операцій не отримали підтвердження особистої участі у русі Опору, бо не відповідали, на думку партійців, необхідними для цього критеріям. Серед причин невизнання можна назвати відсутність документально підтверджених відомостей про їх діяльність, недовіра з боку радянської влади до «не уповноважених» для підпільної роботи осіб, звинувачення в українському націоналізмі чи ситуативна співпраця з ОУН. Підлягали відхиленню звітні документи загонів з числа колишніх поліцаїв і колабораціоністів, сформованих незадовго до приходу Червоної армії.

З іншого боку, підлягали легітимізації підпільні організації сформовані колишніми військовослужбовцями Червоної армії: полоненими, оточен-

цями і окремими радянськими патріотами, що, хоча і не досягли широкого розмаху і ефективності у своїй діяльності, однак виступали своєрідними символами жертвності радянських людей у боротьбі²¹.

Процедура мала специфіку, за якою наявність зв'язків у військовому чи партійному керівництві, дозволяла у двох аналогічних ситуаціях приймати в КП(б)У різні рішення. Наприклад, протекція у Представництві штабу партизанського руху 3-го Українського фронту дозволило Р. Клейну — колишньому оточенцю, начальнику МТС у гебіті «Переяслав», отримати, згідно висновку організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У без достатніх на те підстав звання Героя Радянського Союзу. Після зливи скарг від місцевих жителів на Р. Клейна з викриттям його співпраці з нацистами, співробітники вказаного підрозділу дійшли висновку про необхідність позбавлення його цієї нагороди (але так і не позбавили)²². Поряд з цим, жителю Переяслава М. Красюку відмовили у поновленні в партії, зокрема через «тісний зв'язок з німецьким шефом Переяславської МТС Кляйном»²³.

До кінця липня 1945 р. у більшості регіонів України перевірку діяльності підпільних груп і партизанських загонів було завершено, на їх основі підготовлено звіти обласних комітетів КП(б)У, ухвалені позитивні рішення обкомів КП(б)У²⁴. Надалі питання приналежності до руху Опору продовжувалося визначатися на бюро конкретного партійного осередку, однак в значно менших і координованих масштабах, як це мало місце в 1945 р. Додаткова перевірка відбувалася і при подальшій перереєстрації членів КП(б)У і кандидатів на вступ до партії.

Таким чином, ми можемо говорити, що партійно-державний апарат УРСР намагався встановити причетність населення до підпільної і партизанської боротьби з позицій пануючої державної ідеології, що заперечувала можливість організації спротиву поза керівництвом компартії. Процедура супроводжувалася політичним переслідування опонентів та їх ув'язненням. Надалі перспективним видається подальше дослідження окремих аспектів легітимації руху Опору партійно-державними органами УРСР. Зокрема, це стосується необхідності виведення статистики неприйнятих звітів радянських партизанських формувань і підпільних груп у 1945 р. і зіставлення на предмет причин відхилення / визнання із затвердженими організаціями спротиву в 1965 р. та подальших років. Порівняння з іншими періодами дозволить репрезентувати більш повну комплексну картину для розуміння природи українського руху Опору, оскільки документи фіксують наявність партизанських і підпільних формувань, що були за своїм змістом більш націонал-патріотичні, ніж радянські, про що свідчили небезпідставні закиди в націоналізмі. Однак в силу повоєнної офіційної державної політики в

УРСР вони були знівельовані і поступово кооптовані до загальної боротьби радянських партизанів і підпільників в СРСР.

¹ Див. наприклад, інтерпретацію радянського партизанського руху за: *Гогун А.* Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 / А. Гогун. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 2012. — 527 с. — (История сталинизма) або Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): Історія, люди, пам'ять. — К., 2011. — 496 с.: іл.; Альбом партизанської слави українського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / Соколенко Олександр Герольдович. — К., 2012. — 1430 с.

² *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999. — 336 с. — (Україна крізь віки; т. 12). — С. 63.

³ *Ревегук В.Я.* Полтавщина в роки другої світової війни (1939–1945). — Полтава, 2004. — С. 190.

⁴ *Чорномаз Б.Д.* Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941–1945-му роках: монографія. — Умань, 2002. — С. 172.

⁵ *Лисенко О.Є.* Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 16.

⁶ *Гінда В.В.* Радянські партизани людям докучали гірше за окупантів // Країна, № 25, 18 червня 2010 року. Режим доступу: http://gazeta.ua/ru/articles/history-journal/_radyanski-partizani-lyudyam-dokuchali-girshe-za-okupantiv/343842?mobile=true

⁷ *Вронська Т.В.* Феміда воєнної доби і цивільне населення // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 100–109.

⁸ *Пастушенко Т.В.* «Правосуддя» по-радянськи: кваліфікація співпраці з нацистами в СРСР. 1941–1956 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2013. — Вип. 16. — С. 124–136.

⁹ *Збанацький Юрій.* Не минула гірка доля й мене, хоч і не дійшло до тюрюги // Хрещатик. — 2001. — № 151 (1981). — 7 листоп. // Електронний ресурс: <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/1981/art/1663.html>

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (*далі* — ГДА СБУ). — Ф. 3, оп. 51, спр. 8, т. 12, арк. 1–138.

¹¹ *Гриневич В.А.* Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни в Україні // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — Вип. 10. Ч. 1. — К., 2006. — С. 32.

¹² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: документы и материалы: В 3 т. / сост. Д.Ф. Григорович и др.; ред. кол. В.И. Юрчук и др. — К., 1985. — Т. 1. — С. 451.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 24, спр. 5782, арк. 10.

¹⁴ Наприклад: ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 43134, т. 2, арк. 34; Державний архів Київської області (*далі* — ДАКО). — Ф. П-4, оп. 1, спр. 247, арк. 89; ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 20482-ФП, т. 6, арк. 350; ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 88, арк. 61.

¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. / ред. кол. В.І. Юрчук (голова) та ін. — К., 1977. — Т. 2. — 1941–1976 рр. — С. 36.

¹⁶ Там само. — С. 38.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 334, арк. 68.

¹⁸ Там само. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1520, арк. 1.

¹⁹ Там само. — Оп. 70, спр. 930, арк. 14.

²⁰ Наприклад: ДАКО. — Ф. П-4, оп. 5, спр. 29, арк. 23, 26; Оп. 1, спр. 368, арк. 106 зв.; ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 20482-ФП, т. 4, арк. 385.

²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 495, арк. 5.

²² Там само. — Ф. 1, оп. 22, спр. 377, арк. 3.

²³ Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 17, оп. 43, спр. 2295, арк. 51.

²⁴ ЦДАГО України — Ф. 1, оп. 70, спр. 930, арк. 14.

Исследование посвящено работе ЦК КП(б)У, областных, районных и городских организаций партии по определению принадлежности граждан к советскому движению Сопротивления. Обращено внимание на процедуру составления итогового отчета о деятельности и списков личного состава организации, их последующей проверке и утверждению в партийных органах. Хронологические рамки охватывают военное и послевоенное время — правление И.В. Сталина.

Ключевые слова: отчет, списки личного состава, партизаны, подпольщики, райком, горком, обком, ЦК КП(б)У, советское движение Сопротивления.

Research is devoted to the work of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, regional, district and local party branches to determine the affiliation of citizens to Soviet resistance movement. Attention is paid to the process of drawing up the final report on the activities and lists of participants and their next review and approval of party organs. Chronological framework spanning war and post-war period — under Stalin.

Keywords: a report, lists of participants, partisans, underground fighters, DPC, City Committee, Regional Committee, the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks), Soviet resistance movement.

Рена Коваленко
(Київ)

ЗАПИСНІ КНИЖКИ І.В. СЕРГІЄНКА: ЇХ ЗМІСТ, ДОЛЯ ТА МІСЦЕ В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ПІДПІЛЛЯ

У статті на основі маловідомих документів Державного архіву Київської області описується тривалий процес повоєнної легітимації підпільної організації на Київщині, яку очолював І. Сергієнко. Ключову роль у процесі визнання та реконструкції діяльності Київського підпільного обкому КП(б)У відіграли врятовані записні книжки організатора та керівника підпілля.

Ключові слова: *Друга світова війна, радянський підпільний рух, Київський підпільний обком КП(б)У, експертиза почерку, партійна комісія.*

Під час перегляду однієї зі справ з метою підготовки матеріалів до виставок, присвячених 70-річчю визволення Києва та Київщини, мою увагу привернув коричневий конверт з цупкого паперу. В ньому знаходилися дві маленькі записні книжки, списані дрібним акуратним почерком. Вчитавшись у матеріали справи, зрозуміла, що переді мною лежать записні книжки Героя Радянського Союзу, першого секретаря підпільного Київського обкому КП(б)У Івана Васильовича Сергієнка. Окрім того, що вони мають велике значення у вивченні історії Київського обласного підпілля, не проста доля цих документів заслуговує на окрему увагу і може стати основою цікавого сюжету.

На виставці «Київщина 1941–1944. Кроки до Перемоги», відкритій Державним архівом Київської області, записні книжки І. Сергієнка вперше були представлені широкому загалу¹. Демонстрація оригіналів унікальних документів не пройшла непоміченою, вона привернула увагу як гостей виставки, так і преси².

Діяльність підпільного обкому на сьогоднішній день тією чи іншою мірою представлена у багатьох виданнях енциклопедичного характеру³ та академічних колективних монографіях⁴.

Документи, зафіксовані у записних книжках, про які мова йтиме далі, стали відомими ще у 1944 р., на них посилаються висвітлюючи тему діяльності Київського підпільного обкому ВКП(б). Але найчастіше

джерело інформації не згадується⁵. Історія ж легітимації діяльності цього підпільного обкому пройшла декілька етапів: від повного заперечення його існування до цілковитого визнання його ролі у антинацистській боротьбі⁶. Саме експертиза записних книжок І. Сергієнка із протоколами засідань підпільників дозволила поставити остаточну крапку у справі визнання діяльності цієї підпільної організації, позитивній оцінці роботи його членів та керівника. Саме на обставинах створення та подальшій непростій повоєнній долі записних книжок І. Сергієнка і буде зосереджено основну увагу у цій публікації.

Діяльність Героя Радянського Союзу Сергієнка Івана Васильовича* достатньо відома, тому повернемося до об'єкту дослідження — записних книжок. Що ж собою уявляють ці документи?

Перша з них темно-коричневого кольору розміром 134 x 86 мм містила у собі план партійно-політичної роботи комуністів Київської області у тилу ворога, який датований 1942 р. У першій частині плану були намічені стратегічні цілі і завдання: створення підпільних райкомів, розгортання пропагандистської роботи серед населення, організація у кожному районі партизанських загонів та «взяття у свої руки всіх комунікацій, складів, аеродромів, хліба, зброї від ворога» (тобто підготовка і проведення збройного повстання). Цей план був затверджений на першому засіданні ОК ВКП(б) 20 вересня 1942 р., а

* Сергієнко І. В. народився 24.02.1918 у с. Підгайне Іванківського району Київської області. Українець. Член ВКП(б) з 1939 р. До призову до Червоної армії у 1938 р. працював вчителем у с. Ханів, а потім завідувачим відділом політосвіти у Розважівському райкомі комсомолу. Учасник радянсько-фінляндської війни. Після демобілізації у 1940 р. завідував початковою школою у с. Ханів. 5 липня 1941 р. І.В. Сергієнко викликали до Київського обкому партії, де йому запропонували залишитися в тилу противника секретарем Розважівського підпільного райкому КП(б)У і секретарем запасного Київського підпільного обкому КП(б)У.

Під час окупації Розважівського району члени підпільного райкому на чолі з Сергієнком серед населення розповсюджував листівки, створювалися диверсійні групи. Навесні 1942 р. почалися арешти активістів. Окупанти розстріляли батька Івана Васильовича — В. Сергієнко. Самого І. Сергієнка відпустив слідчий Мендако, якого вважали радянським розвідником, і за це німці стратили.

І. Сергієнко наприкінці травня 1942 р. перебрався до с. Стави Кагарлицького району. Там він оселився в свого родича П. Чернобая і з його допомогою влаштувався на роботу на місцевий спиртзавод, де й почав підбирати однодумців для подальшої організації підпільної роботи. 20 вересня 1942 р. відбулося перше засідання підпільного обкому. Організація проіснувала недовго — всього 4 місяці. Німецькі спецслужби вистежили підпільників і в ніч на 18 січня 1943 р. заарештували більшість членів Київського підпільного обкому КП(б)У, в тому числі І. Сергієнка. Через декілька днів активних учасників підпілля І. Сергієнка, Т. Рибака, С. Ковальського та інших було розстріляно. Місце поховання Сергієнка невідоме.

1 грудня 1942 р. цей план був доповнений ще кількома пунктами: створення Київського, Житомирського, Дніпропетровського та Чернігівського міськкомів партії, підпорядкованих Київському обкому, та підготовка на їх території збройного повстання.

Останнім був «План створення бойових народних полків і дивізій на Правобережній Україні в районі Києва та Київської області у період підготовки та проведення збройного повстання у 1942–1943 році». Він передбачав:

1) Перетворення обласного й міського комітетів ВКП(б) на Штаб збройного повстання та підбір його командного складу (відповідальний Демченко);

2) Встановлення на визволених територіях радянської влади та контролю Народної армії;

3) Створення 14 полків (Іванківського, Остерського, Малинського, Макарівського, Обухівського, Білоцерківського, Корсунського, Черкаського, Звенигородського, Шполянського, Уманського, Таращанського, Сквирського і Переяславського) у складі 4–6 батальйонів кожний (їм також були присвоєні назви за територіальним принципом). РК ВКП(б) на час повстання перетворювалися на штаби батальйонів своїх районів;

4) Визначення основних засад стосовно підбору кадрового складу та розподілу обов'язків між командирами й комісарами дивізій, полків та батальйонів. За підбір командирів дивізій та полків відповідальним було призначено Демченка, підбір комісарів повинен був здійснювати Сергієнко;

5) Підготовка і проведення місцевими міськкомами та обкомами ВКП(б) одночасно з повстанням у Києві й Київській області збройних повстань у містах Гомель, Чернігів, Житомир, Дніпропетровськ, Полтава та ін. Під усіма планами стояв підпис Сергієнка⁷.

Друга записна книжка оливкового кольору (експерти, які досліджували ці документи, називали його сірим, зелено-коричневим і навіть коричневим) розміром 104x66 мм містила у собі 21 протокол засідань Київського підпільного обкому ВКП(б)⁸.

Не ставлячи собі за мету докладний опис змісту всіх засідань, хочу зупинитися на декількох із них, зміст яких буде важливим для подальшого викладення матеріалу.

На третьому засіданні, яке відбулося 9 жовтня 1942 р., В. Єфремова було звільнено з посади 3-го секретаря Київського ОК ВКП(б), оскільки ця робота виявилася для нього «не по силах», а на його місце було обрано Бердникова Володимира Георгійовича⁹.

У річницю Жовтневої революції було проведено восьме засідання, на якому була затверджена комісія по розробці стратегічного плану зброй-

ного повстання. Головою комісії було обрано Демченка Федосія Івановича¹⁰, якого на попередньому засіданні 2 листопада 1942 р. було введено до його складу обкому рядовим членом¹¹. Як бачимо, І. Сергієнко не просто цілком довіряв Ф. Демченку, але й доручив йому, як людині військовій, найвідповідальнішу ділянку роботи — підготовку збройного повстання. Саме залучення до підпільної діяльності цієї людини, на думку експертів і дослідників, стало фатальною помилкою першого секретаря.

На десятому засіданні 13 листопада було ухвалене рішення про створення міськкомів у Києві, Житомирі і Чернігові. Відповідальним за це був сам Сергієнко. На тому ж засіданні В. Бердникова було звільнено від обов'язків третього секретаря обкому партії і призначено першим секретарем Київського обкому ВЛКСМ. При цьому він залишався членом партійного обкому. Посаду третього секретаря обкому заняв С. Ковальський

Багато уваги на своїх засіданнях обком приділяв росту партійних лав. До середини січня 1943 р. у члени партії було прийнято 16 чоловік. Багато хто з них відразу отримував відповідальну посаду: створення нових райкомів вимагало швидкого рішення кадрових питань, а людей не вистачало. Загалом безпосередньо на засіданнях обкому було призначено 31 секретаря місцевих партійних організацій. Звертають на себе увагу як темпи, так і географія цих призначень, намагання не тільки поширити вплив Київського обкому, але й підпорядкувати підпільну роботу в інших областях Київському центру.

1 січня 1943 р. на вісімнадцятому засіданні І. Сергієнко звітувався перед членами ВКП(б) з питання створення підпільних райкомів. З 58 районів, які на той час входили до складу Київської області, РК ВКП(б) були створені у 20-ти. На засіданнях ОК ВКП(б) розглядалися й інші організаційні питання. 25 листопада 1942 р. були створені відділ друку (завідуючий В. Вітищенко) та відділ інформації (завідуючий П. Рибак)¹². 17 грудня було створено господарчий відділ (завідуючий Л. Мушта) та відділ санітарної служби для підбору медперсоналу для забезпечення медичною допомогою військових частин під час повстання (завідуючий В. Єфимов)¹³, а не В. Єфремов, як зазначено у деяких виданнях¹⁴.

На двадцятому засіданні 5 січня 1943 р. було прийнято рішення з метою конспірації надалі вести протоколи, використовуючи партійні прізвиська. Так, Сергієнка слід було називати Дніпровим, Демченка — Стороженком, Ковальчука — Бількевичем, Ковальського — Зорким, Бердникова — Артемом, Вітищенка — Іскровим, Рибак — Голубенком тощо. Загалом, згідно протоколу, підпільні псевдо дали 13 членам обкому

та міськкому. Під протоколом стояли вже нові підписи — Дніпрова та Артема¹⁵.

Останній протокол № 21 був написаний іншими чорнилами та іншою рукою. У деяких місцях текст пошкоджений. У зв'язку з трагічним значенням документа надаємо переклад його відновленого тексту повністю (збережені особливості граматики документа):

«Протокол № 21
засідання Київського ОК ВКП(б)

присутні: П. Рибак,
Бердников, Єфремов

В ніч з 18 на 19 /січня 1943 року/ гестапом Васильківського /гебітс/* м. Василькова члени ОК ВКП(б) (Штаб збройного повстання) були повністю заарештовані за винятком деяких членів»¹⁶.

Вивчення звітів підпільників, написаних через 20 років після цих трагічних подій, наштовхує на декілька питань відносно протоколу № 21: коли і ким він був написаний і коли саме відбулися описувані у ньому події.

У доповненнях до звітів про роботу Київського підпільного обкому партії В. Бердникова та П. Рыбака від 10 травня 1963 р., підписаних ними обома, записано наступне:

«После ареста I-го секретаря Киевского подпольного обкома партии т. Сергиенко I.В., тов. Ковальского С.Л. и товарищей из Кагарлыкского райкома (с 16 на 17 января 1943 г.) оставшиеся в живых товарищи не сложили оружия борьбы. Правда, первые месяцы после ареста трудно было установить связь с действующими райкомами. Не находилось человека, который вновь бы возглавил работу подполья. Нельзя было точно установить, где ли произошли аресты. ... Нам же в это время также не пришлось показываться на глаза: ни полиции, ни местным властям. Когда же всё успокоилось, мы решили возобновить работу обкома. Прежде всего нужно было наладить связь с райкомами. С этой целью рукой Рыбака П.Т. было протокольно оформлено соответствующее решение. Протокол был подписан Рыбаком и Бердниковым».

Тут слід зазначити, що у наведеному вище тексті дати арешту виправлені: спочатку вказувалося, що арешт І. Сергієнка та інших відбувся з 17 на 18 січня. Саме цю дату вказує В. Бердников у своїх доповненнях до звіту про роботу підпільного обкому, датованих 30 березня 1963 р., а у поясненнях до звіту, написаних ним у 1944 (1945) р., називає навіть час, коли його було заарештовано — 1 годину ночі¹⁷.

* У косих дужках подаються фрагменти відновленого тексту. Підписи під протоколом відсутні.

У своїх спогадах другий секретар обкому І. Ковальчук вказував, що на 17 січня 1943 р. у них із Сергієнком була призначена поїздка у радгосп, але вона не відбулася, тому що І. Сергієнко разом зі своїми родичами Чорнобаями, в яких він жив, був вночі заарештований. Про це І. Ковальчук дізнався від доньки Чорнобаїв — 13-річної дівчинки вранці 17 січня¹⁸. Ніч з 16 на 17 січня називає і дружина розстріляного німцями С. Ковальського — Л. Вадченко¹⁹.

Тієї ж ночі, що й І. Сергієнка, заарештували Рибак Трохима Петровича — третього секретаря Кагарлицького райкому. Як згадувала його донька М. Рибак, 17 січня 1943 р. її батько повернувся з Кагарлика, потім до них прийшов Іван Васильович і вони слухали Москву. Потім Сергієнко пішов, а вночі їх обох заарештували. Вранці 18 січня її мати повезла передачу, але заарештованих уже не було в Кагарлику, оскільки їх вивезли у Васильків²⁰. Таку ж дату називає у своїх спогадах і її брат П. Рибак²¹.

Таким чином, ми маємо три дати арешту І. Сергієнка та інших членів обкому: ніч на 17 січня (І. Ковальчук, В. Бердников і П. Рибак, дружина розстріляного С. Ковальського), ніч на 18 січня (В. Бердников, М. Рибак) і ніч на 19 січня 1943 р. (протоколи). Звичайно, за 20 років, які пройшли після тих подій, можна підзабути деякі дати, але думається, що близькі люди, а тим більше родичі загиблих навряд чи змогли переплутати, коли вони востаннє бачили дорогих їм людей. З іншого боку, запис № 21 був зроблений хронологічно раніше, ніж записані спогади свідків, на які ми посилаємось. У чому ж причина? І коли, насправді було зроблено цей запис?

Ми не випадково навели досить розгорнуту цитату зі спогадів Бердникова-Рибак. У ній згадується протокол, який було оформлено через деякий час після арештів, коли ситуація в Кагарлицькому районі трохи нормалізувалася, з метою подальшого налагодження зв'язків з райкомами. На жаль, ця теза у документі не розкрита, тому ризикнемо висловити свої припущення. Ймовірно, треба було офіційно задокументувати факт арешту попереднього складу обкому, аби обрати новий. Відомо, що П. Рибак і В. Бердников намагалися перебрати на себе функції першого і другого секретарів обкому і налагодити підпільну роботу²². Засідання, на якому було ухвалене рішення про налагодження зв'язків підпільними райкомами ВКП(б) відбулося 27 січня, але невідомо, чи було воно запротокольовано. Можливо, записи протоколу № 21 були зроблені саме наприкінці січня, оскільки навряд чи В. Бердников та П. Рибак, який був присутнім під час арешту батька, і якому ледве вдалося уникнути арешту самому, довелося деякий час переховуватися, писали його в ніч арешту. З цього всього випливає, що протокол № 21 був оформлений не

раніше, а може, і значно пізніше 27 січня, а не відразу після арешту І. Сергієчка. Чи могли автори протоколу щось наплутати з датами? Питання, певно, риторичне. Видно, що заповнювався він поспіхом, з виправленнями і закресленнями. Що ж стосується основних діючих осіб, причетних до написання протоколу, то відомості, наведені ними, збігаються з даними слідства про його авторство.

Наостанок зазначимо, що у звітах і довідках про діяльність Київського підпільного обкому КП(б)У, підготовлених спеціальними партійними комісіями після війни, загальноприйнятою датою арешту І. Сергієнка та його товаришів затвердили 18 січня або ніч з 17 на 18 січня 1943 р.²³ На наш погляд, причини розбіжностей у визначенні дати арешту підпільників ще вимагають додаткових досліджень.

Цікавими є свідчення про те, де зберігалися записні книжки і яким чином вони потім потрапили до рук слідства. Як відомо, найчастіше члени обкому збиралися на квартирі Бердникова, яка була розташована на другому поверсі заводського будинку. Тому домовилися, що протоколи будуть зберігатися там, під залізним покриттям підвіконня, що виступав у вигляді карнизу з зовнішньої сторони. Коли вікно було закрито, знайти їх було важко. Як стверджує В. Бердников, про їхнє місцезнаходження знали тільки троє: Сергієнко, Ковальчук і він сам. Через деякий час життєві обставини змусили Бердникова переселитися, а протоколи залишилися на старому місці²⁴.

Приблизно у жовтні 1943 р. В. Бердников приніс партійну документацію на квартиру П. Рибак. Його мати заховала документи і зберегла до приходу радянських військ²⁵. У 1944 р. записна книжка з протоколами була передана особисто Ф. Хмарі працівнику оргінструкторського відділу Київського обкому партії (завідуючим відділом на той час був П. Овчаренко). Разом з протоколами були передані й інші документи, в т.ч. «План партійно-політичної роботи і збройного повстання на правобережній частині України на 1942–1943 р.», надрукований у кагарлицькій підпільній друкарні. Але, на жаль, друга записна книжка з планом підпільної партійної роботи у спогадах колишніх підпільників не згадується²⁶.

Відразу після передачі записних книжок постало питання про їхнє авторство, з метою встановлення якого було проведено 4 (!) графологічні експертизи. Практично, перед усіма експертами ставилися одні й ті ж завдання. Слід було з'ясувати:

1. Чи не збігається почерк у записних книжках з почерком П. Рибак або В. Бердникова (у документі їх названо «підозрюваними»)?

2. Чи не виконаний підпис від імені «Сергієнко» у записних книжках В. Бердниковим?

Для проведення експертизи надавалися наступні документи: записна книжка з планом заходів підпільного обкому КП(б)У, записна книжка з протоколами засідань бюро підпільного обкому, а також зразки почерків «підозрюваних» — автобіографія та звіт про партійно-політичну роботу підпільного ОК ВКП(б), написані рукою П. Рибак, та звіт про партійно-підпільну роботу В. Берднікова

Перша експертиза проводилася науково-технічним відділенням оперативного відділу Управління міліції НКВС УРСР, яке тоді знаходилося за адресою: м. Київ, вул. Кірова, 21. За підсумками експертизи було складено акт № 95 від 27 березня 1945 р., підписаний експертом К. Ялонецькою.

На підставі вивчення особливостей почерків — нахилу, розміру, натиску, характеру написання літер а, б, в, В, ж, к, о, П, р, с, ю, я та ін. (їх порівняння надавалося в окремих фототаблицях) були зроблені наступні висновки:

«1. Текст в обох досліджених книжках, за виключенням протоколу за № 21, виконаний Бердниковим Володимиром Георгійовичем. Протокол же за № 21 написаний — Рибак Прокопом Трохимовичем. (Збережена пунктуація К. Ялонецької.)

2. Підпис від імені Сергієнка у записних книжках та підписи від імені інших осіб виконані Бердниковим Володимиром Георгійовичем»²⁷.

Простіше кажучи, авторство І. Сергієнка було повністю відкинуто.

Ймовірно, викладені результати експертизи чимось не задовольнили керівництво НКДБ, оскільки вже 31 березня 1945 р. Київський науково-дослідний інститут судової експертизи отримує ті ж самі документи разом з відношенням заступника начальника Управління НКДБ по Київській області від 30 березня 1945 р. Обставини справи при цьому не повідомлялися.

18 травня 1945 р. виконуючий обов'язки завідуючого відділом криміналістики Топольський та консультант інституту Тихенко підписали «Акт дослідження документів по справі Берднікова та Рибак» з грифом «секретно» під № 16-с. Ретельний аналіз особливостей правопису, зв'язків між літерами, грамотності, ширини полів та ін. дозволив експертам зробити такі висновки:

«1. Текст спірних плану роботи та протоколів (крім протоколу № 21) у двох записних книжках написав не П. Рибак

2. Протокол № 21 у другій записній книжці (з протоколами. — *Авт.*) написав П. Рибак

3. Спірні план роботи, протоколи і підписи від імені Сергієнка написані не В. Бердниковим»²⁸.

Через 2 роки Київським кабінетом експертизи при МДБ УРСР на вимогу 5-го відділу УМДБ по Київській області була проведена третя

експертиза. Окрім вже відомих нам документів для встановлення істини були також подані результати двох попередніх експертиз. Отже, зрозуміло, що їх взаємовиключні результати не задовольняли слідство.

Результатом ретельного порівняльного дослідження почерків став акт № 229 від 1 березня 1947 р. на 6 друкованих сторінках, підписаний старшим експертом Кабінету експертизи МДБ УРСР лейтенантом Смуровим, який повністю підтвердив результати попередньої експертизи²⁹. Тим самим підозри щодо «підробки» записних книжок В. Бердниковим були, нарешті, остаточно зняті, але питання авторства (за винятком протоколу № 21, який був написаний П. Рибакком) залишалось відкритим. Беззаперечними зразками почерку І.В. Сергієнка на той час слідство не володіло.

У 1957 р. у «Справі про записні книжки» з'явилися нові зацікавлені особи і нові документи. Аспірант Київського державного Університету ім. Т.Г. Шевченка, колишній активний член Київського підпільного обкому КП(б)У Міщенко Григорій Петрович передав у Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР фотографію І. Сергієнка, датовану 1939 р. і підписану Сергієнком, яка, за словами Г. Міщенка, була взята у матері останнього³⁰.

Мотиви участі Г. Міщенка у цій справі стають зрозумілими з листа, направленою 25 червня 1957 р. на ім'я Секретаря Київського обкому КПУ П. Тронька У 1952 р. Г. Міщенко постраждав від анонімного наклепу: його звинуватили у приписуванні собі участі у підпільно-партизанській боротьбі на території Київської та Житомирської областей. Результатом анонімки стало звільнення Г. Міщенка з посади першого секретаря Житомирського обкому комсомолу і виключення з рядів партії. Через десять днів партквиток повернули, але звинувачення у «невідвертості і неправдивості перед партією» залишилося. Неодноразові звернення до різних посадових осіб до перегляду справи не привели. Тому, знаючи, що у протоколах засідань бюро Київського підпільного обкому КП(б)У висвітлена і його роль в організації підпільного руху, звернувся з листом до П. Тронька, аби йому надали виписки з цих протоколів для передачі їх Житомирському МК КП(б)У з метою перегляду його особової справи. При цьому він зазначив, що раніше передав фотографію з підписом І. Сергієнка, почерк якого він добре знав, в КДБ УРСР, і не сумнівався у тому, що протоколи написані саме ним, а не В. Бердниковим³¹.

Таким чином, у розпорядженні слідства опинився документ із зразком почерку самого Івана Сергієнка — фотокартка з підписом: «Дарую Кращому товаришу Василю Єфимовичу на довгу згадку від ІВ Серг.(підпис) Ленинград 22/Х-1939 года.» (Збережено орфографію автора)³². Судячи з підпису, фотографія була подарована батьку Сергієнка, який був не

тільки найближчим родичем, але й товаришем по духу. Цим, до речі, можна пояснити і особливості граматики: підпис зроблений, так би мовити, мовою «домашнього вжитку».

7 лютого 1957 р. у Київський науково-дослідний інститут судової експертизи Міністерства юстиції УРСР при відношенні № 4/2/259 від 2.ІІ.1957 р. та постанові заступника начальника 2-го відділення 4 відділу УКДБ при СМ УРСР по Київській області капітана Іванкова про призначення криміналістичної експертизи почерку поступили на вивчення записна книжка з протоколами та вже відома нам фотографія. На розгляд експертизи були поставлені два питання:

- Чи належать записи у книжці і на фотографії одній особі?
- Однією чи різними особами виконані підписи від імені Сергієнка Івана Васильовича в обох документах?

Висновки, зроблені на підставі представлених документів, були викладені в «Акті № 18-с криміналістичної експертизи почерку по справі Сергієнка Івана Васильовича» від 21 лютого 1957 р., підписаному старшим науковим співробітником Київського науково-дослідного інституту судової експертизи, кандидатом юридичних наук В. Бурчаніновим. Зміст висновків полягав у наступному: незважаючи на деякі несуттєві відмінності та різні транскрипції підпису у документах, що може бути пояснено тим, що особа, яка їх виконала, мала різні варіанти підписів, рукописні тексти у записній книжці та запис на зворотній стороні фотокартки виконані однією особою. Виключення становить протокол № 21, написаний іншою особою. (Ким саме не зазначено, оскільки зразок почерку П. Рибака у даному випадку на експертизу не надавався). Підписи від імені Сергієнка Івана Васильовича у записній книжці та на зворотній стороні фотокартки виконані однією особою³³.

Простіше кажучи, через 12 років після отримання слідством записних книжок та чотирьох експертиз істина була встановлена, що автором 20 протоколів засідань та планів роботи Київського підпільного обкому КП(б)У був перший секретар обкому Сергієнко Іван Васильович. Одночасно були зняті підозри з члена обкому В. Бердникова у фальсифікації документа та присвоєнні собі чужих заслуг.

Але все ж таки один момент привертає увагу. На першому засіданні 3-х членів ВКП(б), яке відбулося 20 вересня 1942 р., В. Бердникова, за його власними словами, не було³⁴. Нагадаємо, що саме на цьому засіданні були поділені обов'язки між присутніми: першим секретарем було обрано І. Сергієнка, другим — І. Ковальчука, а третім — В. Єфремова. Під протоколом стояли підписи секретарів ОК ВКП(б) — Сергієнка, Ковальчука і Бердникова³⁵. Так само, серед підписантів протоколу № 2 від 1 жовтня 1942 р., також зазначений Бердников, хоча серед присутніх його не було.

Вперше В. Бердников був присутнім на третьому засіданні підпільного обкому, яке відбулося 9 жовтня 1942 р. Саме тоді замість Єфремова, який виявився недостатньо підготовленим для підпільної роботи, третім секретарем ОК було обрано В. Бердникова³⁶. Ні на цьому, ні на подальших засіданнях бюро В. Єфремов присутнім не був. Його прізвище згадується серед присутніх лише у останньому, 21-му протоколі, в якому мова йде про арешти членів підпільного обкому³⁷.

Питання стосовно підписів вимагало пояснень. Цю невідповідність допомогли з'ясувати самі колишні підпільники. У своїх звітах 1965 р. І. Ковальчук та В. Бердников згадували, що у цілях конспірації не всі засідання обкому проходили за наявності всіх членів бюро. У більшості випадків практикувалося індивідуальне узгодження з подальшим занесенням рішення у протокол і підписанням секретарями обкому³⁸. В. Бердников у своїх спогадах додавав, що сам Сергієнко наполягав на тому, що підписів під протоколами повинно бути не менше трьох, але оскільки не всі знали про їх існування, а В. Бердников, за його власним висловом, «був завжди під рукою», то він був вимушений підписувати протоколи навіть тих засідань, на яких не був присутній. Справа у тому, що І. Сергієнко мав ключі від його квартири, оскільки з його ініціативи вона і була обладнана для В. Бердникова. На цій квартирі часто проходили таємні зустрічі і зберігалися протоколи³⁹.

У «Довідці до матеріалів про Київський підпільний обком КП(б)У (1942–1943 рр.)» від 24 березня 1965 р. зазначено, що саме тим, що І. Сергієнко, дотримуючись конспірації, не збирав усіх одночасно, а оформлював і давав протоколи на підпис пізніше, можна пояснити той факт, що протоколи № 1 і № 2 були підписані В. Бердниковим, а не Єфремовим, який на той час був третім секретарем і членом бюро⁴⁰. З цього, на наш погляд, випливає, що протоколи перших двох (а може, й наступних) засідань переписувалися начисто (або й взагалі писалися) не раніше 9 жовтня 1942 р., коли В. Єфремов засідання вже не відвідував, а В. Бердников з повним правом міг підписуватися як секретар.

Насправді, ця деталь ніяк не зменшує те значення, яке мають ці документи для вивчення історії київського обласного підпілля, і тієї ролі, яку у боротьбі проти фашизму відіграли і І. Сергієнко, і В. Бердников.

Доля вивчення діяльності Київського підпільного обкому КП(б)У, як і доля записних книжок Сергієнка, складалася дуже непросто.

Мабуть, саме передача цих документів надала обертів слідству, основною метою якого було з'ясувати роль Київського обкому та місце кожного його члена у підпільно-партизанському русі на Україні у 1941–1944 рр. Вже з лютого 1944 р. члени обкому П. Рибак, І. Ковальчук, В. Бердников, О. Полторидядько, Г. Міщенко та ін. починають писати

докладні звіти про діяльність організації на окупованій території. (с. Стави Кагарлицького району було звільнене 6 січня 1944 року⁴¹, а вся область на початку лютого 1944 р.). Збирання та вивчення матеріалів тривало рік. Одночасно велася переписка між завідуючим оргінструкторським відділом Київського обкому КП(б)У П. Овчаренком та Управлінням НКДБ Київської області щодо наявності компромату на керівників підпільної партійної організації: І. Сергієнка, В. Полторидядька, І. Ковальчука, С. Ковальського, В. Вітищенка, Т. Рибак, Г. Міщенко, В. Бердникова, Г. Венніка, П. Рибак. Як бачимо, навіть смерть у катівнях нацистських спецслужб не давала приводу для уникнення перевірки. Результатом цієї переписки стали довідки, в яких зазначалося, що компрометуючі матеріали є тільки на В. Вітищенка, який ніби то ще у жовтні 1941 р. виступав з антирадянською націоналістичною промовою⁴².

Як нам уже відомо, у березні — травні 1945 р. відбулися дві експертизи записних книжок І. Сергієнка, а партійна комісія, яка займалася справою про діяльність підпільного обкому закінчила свою роботу приблизно в червні 1945 р. Проте результати останньої експертизи точно не були прийняті до уваги, оскільки партійна комісія у складі II-го секретаря РПК Тимошевської, начальника НКДБ Гуськова та інструктора ВПК Шігонської зробила короткі і досить категоричні висновки про те, що секретарі (Бердников, Рибак та ін.) «так званого підпільного обкому ...у кращому випадку хочуть прикрити свою бездіяльність за рахунок роботи інших товаришів, які проводили корисну роботу для радянської влади у період німецької окупації та спостерігачами якої вони були». Визнаючи наявність у Кагарлику діючої групи І. Сергієнка, комісія повністю відкидала можливість існування там підпільного райкому, а тим більше підпільного обкому: «всі свідчення про це у звітах є явною вигадкою ні на чому не обґрунтованою»⁴³. І хоча записні книжки у висновках не згадувалися, мабуть, між рядків слід було читати, що вони є пізнішою підробкою.

30 червня 1945 р. відбулося засідання бюро Київського обкому КП(б)У, доповідачем на якому виступав уже згадуваний П. Овчаренко. На підставі довідки, підготовленої інструктором організаційно-інструкторського відділу обкому Н. Шігонської на трьох сторінках, та висновків партійної комісії було підтверджене рішення Кагарлицького райкому КП(б)У від 21 червня 1944 р. про відхилення звіту І. Ковальчука, В. Бердникова та П. Рибак про діяльність «так званого» Київського підпільного обкому КП(б)У як вигаданого. Одночасно визнавалася діяльність у с. Стави Кагарлицького району підпільної організації у кількості 15 чоловік, створеної секретарем підпільного Кагарлицького райкому КП(б)У І. Сергієнком (?), яка існувала з жовтня (?) 1942 р. по 18 січня 1943 р.

(Постанова бюро Київського обкому КП(б)У від 30 червня 1945 р. «Про діяльність Київського підпільного обкому КП(б)У на території Кагарлицького району». Протокол № 148 засідання бюро Київського обкому КП(б)У від 30 червня 1945 р., п. 10)⁴⁴.

Таким чином, перша перевірка діяльності підпільного обкому була проведена поспіхом, не об'єктивно й поверхово, і навіть визнання діяльності самого Сергієнка грішило неповнотою і багатьма неточностями. Зрозуміло, що в той час все, що стосувалося життя в умовах нацистської окупації підлягало ретельній перевірці, але висновки партійної комісії не тільки піддавали сумніву добру пам'ять про загиблих героїв, але й вплинули на долю живих учасників підпільно-партизанського руху.

Від 1954 р. справа підпільного обкому отримала новий поштовх для свого вивчення. Активну боротьбу за відновлення справедливої оцінки своєї діяльності у підпіллі і в партизанському загоні розгорнув уже відомий нам Г. Міщенко Він та інші свідки написали численні листи на ім'я секретаря Житомирського обкому партії, колишнього керівника партизанського з'єднання, Героя Радянського Союзу О. Федорова та інших посадових осіб. І, незважаючи на те, що всі свідки абсолютно одноставно підтверджували активну участь Г. Міщенка в організації боротьби проти окупаційного режиму на Житомирщині, ця переписка затягнулася на роки і назбиралося її на 100 аркушів архівної справи⁴⁵. Можливо, саме затягування справи реабілітації підштовхнуло Г. Міщенка на пошук і надання слідству нових доказів своєї причетності до роботи Київського підпільного обкому. Результатом, як ми вже знаємо, стала поява серед матеріалів слідства фотографії Івана Сергієнка з його підписом і лист до секретаря Київського обкому КПУ П. Тронька.

У 1963 р. обком повернувся до перегляду справи. Думається, це було пов'язано зі заміщенням М. Хрущова на посаді Першого секретаря КПРС Л. Брежнєвим. Величезна за обсягом робота по реабілітації імен і відновленню історичної справедливості була проведена завідуючим партархівом Київського промислового обкому КПУ Яковом Григоровичем Паніним, який особисто займався пошуком колишніх підпільників, збиранням, уточненням та систематизацією матеріалів. Саме в ході цієї переписки вдалося вийти на М. Вітищенка, який за наказом свого старшого брата Василя (саме того, якого звинувачували у націоналістичних висловлюваннях на початку війни), у січні 1943 р. сховав на горищі Кагарлицької школи № 6 документи підпільного обкому, де вони й пролежали 20 років⁴⁶. В архіві зберігаються цікаві фотографії М. Вітищенка на фоні школи з написаними його рукою вказівками, де саме знаходилася схованка⁴⁷. Спеціальною комісією на чолі з П. Паніним 28 травня 1963 р. було проведено вилучення документів і складений акт. Серед них були

зведення Радінформбюро, написані від руки, друковані листівки з доповіддю Й. Сталіна до 25-річчя Жовтневої революції, фронтовими новинами та закликами до спротиву окупантам. Серед знайдених документів був також план партійно-політичної роботи комуністів у тилу ворога на 1942–1943 рр. як у рукописному, так і в друкованому вигляді⁴⁸. Коло замкнулося. Це був той самий план, що містився в одній із записних книжок І. Сергієнка і був затверджений на першому засіданні підпільного обкому, тільки переписаний іншою особою, доповнений, конкретизований і змінений на потребу часу. Ми можемо навіть встановити приблизну дату появи нової редакції плану: не раніше 13 листопада 1943 р., оскільки під документом стояв підпис «Киевский ОК и ГК ВКП(б)».

Знайдені матеріали передали експертизі для з'ясування часу їхнього написання та друку. Результатом експертизи став такий висновок: рукописні документи могли бути написані більше 18 років назад, стосовно друкованих документів було зазначено, що встановити час їхнього друку точно неможливо⁴⁹.

Незважаючи на останнє, ця знахідка ще раз підтвердила факт діяльності Київського підпільного обкому, а наявність серед документів друкованого плану роботи обкому доводила послідовність І. Сергієнка задля досягнення основної мети очолюваної ним партійної організації — підготовки і проведенні збройного повстання.

25 жовтня 1963 р. на засіданні бюро Київського обласного комітету (промислового) був затверджений звіт і довідка про діяльність Київського підпільного обкому партії у період нацистської окупації області, в якому більш ніж на ста сторінках на підставі вже відомих нам документів та спогадів учасників подій був проведений всебічний аналіз діяльності підпільного обкому та її значення для розгортання антинацистського руху. Перевірка підтвердила участь у роботі обкому 77 підпільників. У довідці, підготовленій членом комісії М. Гулько, визнавалася значна роль секретарів обкому та інших його членів в організації обласного підпілля і рекомендувалося розглянути питання про відновлення у партійних рядах В. Бердникова, О. Полторидядька та ін., звинувачених у «пасивності» під час окупації, та зарахувати партійний стаж Г. Міщенку та П. Рибаку з моменту прийняття їх у члени ВКП(б) Київським підпільним обкомом партії. Відмічаючи великі заслуги Івана Сергієнка у створенні та організації підпільної роботи у Київській області та виявлену ініціативу, мужність та героїзм, було рекомендовано представити його до звання «Героя Радянського Союзу»⁵⁰.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 р. Сергієнку Івану Васильовичу посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁵¹.

Таким чином, довгий шлях пошуку істини в оцінці діяльності Київського підпільного обкому ВКП(б), очолюваного І. Сергієнком, розпочатий ще у 1944 р., був, нарешті, пройдений. Неабияку роль у цьому процесі зіграло збереження учасниками тих подій першоджерел — записних книжок, рукописних матеріалів, листівок. Записні книжки І. Сергієнка після їх остаточної ідентифікації мали ключове значення для подальшої долі учасників підпільної боротьби на Київщині. У вже згаданій довідці на підставі цих та інших документів, ретельного аналізу спогадів живих учасників тих подій було зроблено висновки про необхідність скасування рішення бюро Київського обкому партії від 30 червня 1945 р. (протокол № 148). В пам'ять загиблих від рук нацистів підпільників та мирного населення рекомендувалося спорудити у Кагарлику пам'ятник-обеліск жертвам фашизму і встановити меморіальні дошки на будинках у Кагарлику та в с. Стави, де проходили засідання Київського підпільного обкому партії, а також доручалося випустити кінофільм про діяльність підпілля Києва та області⁵².

¹ Прес-реліз до відкриття у Державному архіві Київської області документальної виставки з нагоди 70-річчя визволення Київської області «Київщина 1941–1944. Кроки до Перемоги» // Електронний ресурс: http://www.archives.gov.ua/News/pr_2014_02_07.php; Відкрито документальну виставку до 70-річчя визволення Київщини від німецько-фашистських загарбників // Електронний ресурс: <http://kor.gov.ua/node/9046>

² Коценко Олена. Важкий шлях до Перемоги // Сільські вісті. — 2014. — № 20. — 20 лют. // Електронний ресурс: <http://www.silskivisti.kiev.ua/19067/index.php>; 70 років звільнення Київщини від німецько-фашистських загарбників // Електронний ресурс: <http://kor.gov.ua/node/9046>

³ Історія Української РСР. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945), т. 7. — К., 1977. — С. 161–162; Історія міст і сіл УРСР. Київська область. — К., 1971. — С. 352–353.

⁴ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. — К., 1985. — С. 211.

⁵ Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941–1944. — К., 1985. — С. 37–42; Ткаченко Л. Діяльність підпільників та партизан на території Кагарлицького району в роки Великої Вітчизняної війни 1941–45 рр. — Нескорена Кагарличчина. — Миронівка, 2010. — С. 57–70.

⁶ Даниленко В.П. Партизанское движение и подполье Киевщины в годы II мировой войны (коллекция архивных документов) // Електронний ресурс: https://www.eastview.com/docs/CM790955_Rus.pdf.

⁷ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — ФП-4, оп. 1, спр. 3, арк. 40–49.

⁸ Там само. — Арк. 50–77 зв.

- ⁹ ДАКО. — Ф. П-4, оп. 1, спр. 3, арк. 40–49.
- ¹⁰ Там само. — Арк. 57 зв.–58; спр. 5, арк. 10.
- ¹¹ Там само. — Спр. 3, арк. 56 зв.–57; спр. 5, арк. 8.
- ¹² Там само. — Спр. 3, арк. 63 зв.–64; спр. 5, арк. 17.
- ¹³ Там само. — Спр. 3, арк. 67–68 зв.; спр. 5, арк. 22–23.
- ¹⁴ Непокоренная земля Киевская. — С. 39.
- ¹⁵ ДАКО. — Ф. П-4, оп. 1, спр. 3, арк. 76 зв.–77 зв.; спр. 5, арк. 31.
- ¹⁶ Там само. — Спр. 3, арк. 77 зв.; спр. 5, арк. 32.
- ¹⁷ Там само. — Спр. 7, арк. 94; спр. 4, арк. 38 зв.–39.
- ¹⁸ Там само. — Спр. 7, арк. 74.
- ¹⁹ Там само. — Спр. 9, арк. 8, 37.
- ²⁰ Там само. — Арк. 179–180.
- ²¹ Там само. — Спр. 3, арк. 4.
- ²² Там само. — Спр. 4, арк. 16–18.
- ²³ Там само. — Арк. 3–5; спр. 1, арк. 95.
- ²⁴ Там само. — Спр. 7, арк. 74, 90 зв., 95.
- ²⁵ Там само. — Спр. 9, арк. 5.
- ²⁶ Там само. — Спр. 8, арк. 15.
- ²⁷ Там само. — Спр. 3, арк. 52–52 зв.; спр. 5, арк. 4.
- ²⁸ Там само. — Арк. 32–34 зв.
- ²⁹ Там само. — Арк. 23–28.
- ³⁰ Там само. — Арк. 78.
- ³¹ Там само. — Арк. 10–13.
- ³² Там само. — Арк. 29, 79.
- ³³ Там само. — Арк. 29–30.
- ³⁴ Там само. — Спр. 4, арк. 38.
- ³⁵ Там само. — Спр. 3, арк. 52 зв.; спр. 5, арк. 2.
- ³⁶ Там само. — Спр. 3, арк. 53 зв.–54; спр. 5, арк. 4.
- ³⁷ Там само. — Спр. 3, арк. 77 зв.; спр. 5, арк. 32.
- ³⁸ Там само. — Спр. 7, арк. 73.
- ³⁹ Там само. — Арк. 90–91.
- ⁴⁰ Там само. — Арк. 5.
- ⁴¹ Історія міст і сіл УРСР. — С. 353.
- ⁴² ДАКО. — Ф. П-4, оп. 1, спр. 4, арк. 21–23.
- ⁴³ Там само. — Арк. 1–5; спр. 194, арк. 1–14.
- ⁴⁴ Там само. — Ф. П-5, оп. 2, спр. 896, арк. 10–11; спр. 898, арк. 24–25; спр. 899, арк. 27–29.
- ⁴⁵ Там само. — Спр. 8, арк. 1–100 зв.
- ⁴⁶ Там само. — Ф. П-4, оп. 1, спр. 9, арк. 15–15 зв., 16–17, 61–64.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 62–64.

⁴⁸ Там само. — Арк. 52–54, 65–65 зв.

⁴⁹ Там само. — Арк. 1–2.

⁵⁰ Там само. — Спр. 1, арк. 99–103.

⁵¹ Там само. — Ф. Р-880, оп. 12, спр. 213, арк. 221.

⁵² Там само. — Ф. П-4, оп. 1, спр. 1, арк. 102–103.

В статье на основе малоизвестных архивных документов описан продолжительный процесс легитимации подпольной организации Киевской области во главе с Иваном Сергиенко. Ключевую роль в процессе признания и реконструкции деятельности Киевского подпольного обкома КП(б)У сыграли спасенные записные книжки организатора и руководителя подполья.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, советское подпольное движение, Киевский подпольный обком КП(б)У, экспертиза почерка, партийная комиссия.*

On the basis of the little-known archival documents was described a continuous process of legitimating of the underground organization of the Kiev region, headed by Ivan Sergienko. The key role in the recognition and reconstruction activities of the Kiev Communist underground played saved notebooks organizer and leader of the underground.

Keywords: *World War II, the Soviet underground movement, the Kiev Communist underground, the examination of handwriting party commission.*

Іван Ковальчук
(Житомир)

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ КЕРІВНОГО СКЛАДУ ОУНІВСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ НА ЖИТОМИРЩИНІ у 1941–1943 рр.

У статті представлено узагальнений соціально-політичний портрет окремих представників керівного складу оунівського підпілля на Житомирщині у 1941–1943 рр. Доведено безпідставність звинувачення оунівців у «буржуазному» походженні.

Ключові слова: Житомир, ОУН, підпілля, походження, провід, репресії.

Питання діяльності українського націоналістичного руху перебувають у дослідницькому фокусі в Україні із середини 1990-х рр. На жаль, логічна й ідеологічна незавершеність й амбівалентність попереднього розгляду цього питання залишають значну можливість для різночитання і маніпуляцій на історичній пам'яті українського народу.

Діяльність українських націоналістів на Житомирщині стала предметом вивчення ряду загальноукраїнських досліджень так і суто краєзнавчих розвідок. Починаючи від праці В. Косика¹, висвітлення історії націоналістичного руху на території Житомирської області представлено як органічна частина його загальної історії. Останні індивідуальні та колективні роботи з цієї проблеми також розглядають Житомирщину як один із провідних теренів функціонування оунівських осередків². Окремі сюжети про діяльність оунівців на Житомирщині наявні й в працях представників зарубіжної історіографії³. Дослідниця В. Жилюк розкриває біографічні дані окремих членів українського націоналістичного руху Житомирської області, проте окремо на цьому аспекті увагу не акцентує⁴. Біографічні зрізи керівного складу мережі ОУН(м) на Житомирщині подані у розвідці автора цієї статті та С. Стельниковича⁵. Загалом, підсумовуючи попередній історіографічний доробок, можна констатувати, що діяльність ОУН та УПА на Житомирщині перебуває у дослідницькому дискурсі. Проте окремих розвідок з питання соціально-політичного портрету керівників та рядових членів цих організації ще не існує.

І сьогодні певною мірою деякі автори продовжують популяризацію сумнівних стереотипів сталінсько-брежнєвської історіографії. Одним із

таких «найживучіших» стереотипів є «прищеплення» українському націоналізмові прикметника «буржуазний», що між іншим стосується не лише періоду Другої світової війни. Щоб спростувати дану тезу вкрай необхідно «наблизити» розгляд проблеми, перемістивши його на рівень повсякдення і «вивести» соціально-політичний портрет, тобто свого роду «обличчя» членів цього руху. І в першу чергу його керівної ланки.

Діяльність українських націоналістів на Житомирщині розпочалася відразу після приходу нацистських окупаційних військ. Так, уже 10 липня 1941 р. до Житомира прибули очільники бандерівської похідної групи «Північ». Серед іншого, вони організували Житомирське обласне управління, першим головою якого став учитель за фахом, до цього Корецький районний провідник ОУН(б) Іван Луцюк⁶. Протягом 10–11 липня 1941 р. був призначений очільник Житомирської обласної езекутиви бандерівців — Микола Шевчук, колишній повітовий провідник оунівців на Грубешівщині⁷. Осередок бандерівців у Житомирі розташовувався по вулиці Лермонтовській, 13⁸.

Одночасно з обласним було створене Житомирське міське управління⁹. Бургомістром Житомира спочатку був Юрій Орищенко, який наприкінці липня 1941 р. залишив цю посаду. До нацистської окупації він працював у Житомирському кооперативному технікумі викладачем української мови та літератури. Після захоплення німецькою армією Житомира, його призначили директором відкритої у нових умовах Житомирської технічної школи¹⁰. Ю. Орищенко у кінці липня 1941 р. очолив Житомирський міський провід мельниківців та координував діяльність останніх до кінця листопада 1941 р., коли за активну участь в організації і проведенні вшанування 20-річчя Базарської трагедії його з дружиною 6 грудня 1941 р. стратили німецькі каральні органи¹¹.

До керівного складу ОУН, очолюваної А. Мельником, у Житомирі входив також Лука Лисенко — інспектор народних шкіл Житомирського району, а згодом — голова Житомирського районного управління. Серед інших членів міського проводу мельниківців також були: Олексій Сас — доцент місцевого сільськогосподарського інституту; Микола Яременко — завідуючий земельним відділом Житомирського обласного управління; Матвій Коберницький — завідуючий відділом охорони здоров'я обласного управління¹². Саме на прикладі М. Коберницького відстежується ще одна прикметна деталь соціально-політичного портрету місцевих оунівців. Він народився 1887 р. і походив з української родини священика, за освітою — лікар-епідеміолог, працював завідуючим санітарно-епідеміологічною станцією Житомира. У 1938–1939 рр. проходив по кримінальній справі як учасник контрреволюційної, диверсійно-повстанської організації, яка мала завдання формувати диверсійно-повстанські загони,

займатись шкідництвом і поширювати інфекційні хвороби. Під час перебування у слідчому ізоляторі М. Коберницький змушений був зізнатися у пред'явлених звинуваченнях і навіть оформити власноручні свідчення. На щастя, абсурдність цих звинувачень стала зрозумілою на суді, і його було звільнено, а справу закрито¹³. Встановлено, що заарештовувався органами НКВС та провів близько року під вартою й О. Сас¹⁴. Справедлива образа на радянську владу за безпідставні звинувачення і зазнані страждання ставала не останньою причиною вступу місцевих жителів до лав ОУН.

Керівником жіночої секції Житомирського міського управління стала Юлія Мережинська. Вона народилася 1889 р. у селищі Ушомир Коростенського району Житомирської області. Протягом 1907–1908 рр. навчалася у Московському комерційному інституті. З 1910 р. розпочалася педагогічна діяльність Ю. Мережинської. Спочатку вона сім років навчала дітей у сільських школах області, а починаючи з 1930 р. і до нацистської окупації, Ю. Мережинська працювала вчителькою у школах Житомира та викладачем у місцевому педагогічному інституті. Коли провідну роль в українській адміністрації Житомира перебрали на себе мельниківці, Ю. Мережинська приєдналася до їхньої організації. Вона очолювала жіночу секцію, з вересня 1941 р. — уже жіночий відділ біржі праці Житомирського міського управління. Відділ біржі праці проводив реєстрацію жінок міста, допомагав їм у працевлаштуванні та видавав продуктові картки. Окрім того, опікувався безпритульними дітьми, жебраками, здійснював реставрацію церков. Так, у Житомирі був організований дитячий будинок, налагоджена допомога у роботі будинку немовляти. По звільненню з цієї посади у листопаді 1941 р. Ю. Мережинська організувала й очолила Комітет допомоги військовополоненим. До його складу входили переважно жінки, які працювали на управлінських посадах, вчителями, лікарями. Співробітники комітету здійснювали збір речей для поранених військовополонених червоноармійців табору на Богунії (тоді село на околиці Житомира. — *Авт.*), відкрили кухню при другій міській поліклініці, яка годувала поранених військовополонених, відремонтували приміщення поліклініки й розпочали будівництво лазні, перевели з табору до лікарні поранених та важко хворих на висипний тиф військовополонених. Допомогу комітету, окрім полонених червоноармійців, декілька разів отримували поранені німецькі солдати¹⁵.

Наприкінці липня 1941 р. першого голову Житомирського обласного управління бандерівця І. Луцюка (виїхав із міста, рятуючись від репресій окупаційної влади. — *Авт.*) заступив житель Житомира, юрист за фахом, Олександр Михайлович Яценюк. Він народився 1881 р. у с. Досин на Хмельниччині, за національністю — росіянин; у Петроградському університеті здобув освіту юриста із земельних справ. До нападу Німеччини на

Радянський Союз О. Яценюк працював юрисконсультантом на Південно-Західній залізниці. 1 серпня 1941 р. він був призначений головою Житомирського обласного управління.

Перебуваючи на посаді, О. Яценюк побачив зсередини справжню суть нацистського окупаційного режиму та ставлення нової влади до місцевого українського населення. Тому він схилився до ідеї створення самостійної Української держави і в середині серпня 1941 р. вступив до ОУН(м). Робота О.М. Яценюка на чолі Житомирського обласного управління, як і функціонування самого управління, тривала до середини листопада 1941 р. 14 листопада того ж О.М. Яценюка та його сина молодшого сина Лева заарештували нацистські каральні органи. В ув'язненні вони пробули 11 днів¹⁶.

Мельниківці також очолювали відділ освіти Житомирського обласного управління. Від часу створення й до середини серпня 1941 р. керівником відділу був Олександр Олександрович Яценюк — син О.М. Яценюка¹⁷. О.О. Яценюк народився 1912 р., закінчив Київський університет та упродовж 1939–1941 рр. працював деканом мовно-літературного факультету Житомирського педагогічного інституту, проживав у Житомирі¹⁸. Більше того, із 1940 р. О.О. Яценюк був кандидатом у члени ВКП(б) й активістом команди викладачів інституту з оборонної роботи¹⁹. У кінці липня — на початку серпня 1941 р. О.О. Яценюк очолив обласний провід ОУН(м). Як керівник мельниківського осередку він намагався узгодити потреби місцевого населення з інтересами нацистської окупаційної влади. У контексті цих обставин О.О. Яценюк зазначав, що управління, на чолі яких стоять члени ОУН, повинні лише створювати видимість покори перед окупаційною владою, а фактично намагатись упроваджувати свою програмну лінію²⁰. Секретар Житомирського обласного управління Микола Ясинський навів слова О.О. Яценюка, сказані ним улітку 1941 р.: «Воюємо за Самостійну Україну, а німці самі з України не підуть, їх потрібно буде виганяти зі зброєю у руках»²¹. У середині серпня 1941 р. Яценюк-молодший став директором відновленого Житомирського учительського інституту. Цей заклад складався з історико-філологічного (гуманітарного), природничо-географічного і фізико-математичного факультетів²². Діяльність О.О. Яценюка на чолі Житомирського обласного проводу ОУН(м) тривала до кінця листопада 1941 р., коли за активне вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії, він був заарештований СД. Саме у кінці 1941 р. відбувся розгром і перехід у глибоке підпілля залишків мережі мельниківців на Житомирщині. Наявна і доступна на сьогодні відносно достовірна джерельна база не дозволяє розкрити їхню історію у подальший період окупації.

Таким чином, встановлено, що мельниківцям із західних областей України і їхнім місцевим симпатикам вдалося взяти під свій ідеологічний

та організаційний контроль Житомирське міське й обласне управління. Функціонування цих владних структур і партійних осередків стало можливим завдяки підтримці місцевих мешканців. Населення Житомирщини, яке до цього понад 20 років прожило під радянсько-комуністичним режимом не стало б підтримувати носіїв буржуазних та антинародних ідей.

На Житомирщині була також створена потужна мережа місцевих осередків ОУН(Б). Саме бандерівці прибули до Житомира уже 10 липня 1941 р., що певним чином пояснює масштабність їхньої практичної роботи. Кандидатом на посаду голови обласного управління, замість призначеного І. Луцюка, про що йшла мова вище, був місцевий житель, викладач інституту Юрій Джулай. Його батько, нібито, був пов'язаний із українськими націоналістами ще до 1939 р. та долучив до ОУН(Б) і сина. Під час організації української допоміжної адміністрації Ю. Джулай був одним із найпомітніших активістів. Проте через брак досвіду управлінської роботи на такому рівні він відмовився від вказаної посади. Згодом Ю. Джулай працював у політичному відділі обласної поліції і начальником контрольно-насіневої лабораторії, що дозволяло йому паралельно налагоджувати оунівські осередки²³.

Діяльність бандерівських похідних груп була припинена нацистськими каральними органами у вересні 1941 р., коли розпочалися перші широко-масштабні арешти їхніх активістів²⁴. До 5 вересня в Україні нацисти заарештували 80% вищого керівного складу ОУН(Б)²⁵. У Житомирі 7 вересня 1941 р. був заарештований керівник похідної групи «Північ» бандерівської Організації Микола Климишин («Непоборний»), який прибув із Кракова 6 вересня 1941 р. По закінченню слідства він був ув'язнений у концтаборі Аушвіц. На волю з німецьких в'язниць М. Климишин вийшов у грудні 1944 р.

Після вказаних подій у Житомирі змінився керівник бандерівського проводу — від кінця серпня 1941 р. ним став Василь Щербак («Хома»), який мав німецькі документи на ім'я лікаря Архипа Щербака²⁶. В. Щербак народився 1916 р. у Сокальському районі Львівської області, навчався у Львівському університеті, за націоналістичну діяльність був засуджений на 5-и річний строк ув'язнення²⁷.

В. Щербак («Хомі») довелося по суті заново налагоджувати роботу місцевого оунівського підпілля. Його помешкання, за адресою Пуятинська площа, 4 стало підпільним штабом бандерівців у Житомирі. Секретарем Житомирського обласного проводу у цей час була Галина Чуйко. Вона народилася на Черкащині, приблизно у 1939 р. з батьками переїхала до Житомира, а 1940 р. — її батька, вчителя за професією, директора школи, направили на роботу в Західну Україну. Галина

навчалася у Львівському університеті, а після нацистської окупації Житомирщини прибула сюди у складі похідної групи. У місті вона проживала на квартирі своєї колишньої вчительки Валерії Джулай, де здійснювала організаційну роботу. Дане помешкання стало ще однією конспіративною квартирою оунівців. Тут Г. Чуйко приймала від зв'язкових літературу, згодом переправляючи її по районах, друкувала програму та листівки ОУН(Б), які також поширювала по місту й області. У квартирі В. Джулай відбувалися зустрічі й збори деяких оунівців Житомира — всього людей 10–15. За соціальним походженням це були вихідці із селянських, робітничих сімей і родин службовців, представники інтелігенції міста. На своїх зборах члени і симпатики ОУН(Б) читали програму й листівки Організації, обговорювали поточну суспільно-політичну ситуацію, розповідали про завдання і цілі з виховання молодого покоління²⁸.

Житомирським обласним проводом ОУН(Б) «Хома» керував до листопада 1941 р. Він був розстріляний німцями у Житомирській в'язниці разом із членом похідної групи Миколою Кравсом²⁹. За іншими даними, В. Щербак був повішений у Житомирі на Сінній площі³⁰.

Після В. Щербака («Хоми») обласний провід бандерівців очолив Роман Марчак 1911 р. н., на прізвисько «Моргун»³¹. Оскільки вся подальша діяльність бандерівців на Житомирщині була суворо законспірована, керівниками обласного проводу ставали вихідці із західних областей України, а наявна на даний час інформація вкрай обмежена й неточна, тому скласти на її основі соціально-політичний портрет вищого керівництва ОУН(Б) практично неможливо.

Відомо, що лише за 1942 р. декілька разів змінювалися керівники Житомирського обласного проводу бандерівської ОУН. До лютого 1942 р. провід області очолював Р. Марчак («Моргун»), який загинув від рук німецьких спецслужб³². У цей час, рятуючись від репресій, із Житомира виїхала Г. Чуйко³³. Від лютого до літа 1942 р. проводом керував «Отченаш» або «Дядько», ім'я якого Сергій. Він за неперевіреними даними відбув по справах Організації у Чернігівську область і там загинув³⁴. Після нього — до листопада 1943 р. бандерівське підпілля на Житомирщині очолював виходець із Галичини «Бульба», справжнє ім'я Микола Васильович³⁵. Останнім керівником бандерівців Житомирської області у період німецької окупації був Василь Куліш 1918 р. н., відомий як «Орлюк» та «Орлик». Наприкінці 1943 — на початку 1944 р. він також був крайовим референтом юнацтва на ПЗУЗ і керівником політичного відділу воєнної округи «Тютюнник»³⁶. 1 січня 1944 р. під час наступу 7-го полку 24-ї стрілецької дивізії 18-ї армії 1-го Українського фронту «Орлюк» і ще четверо повстанців були виявлені червоноармійцями на

горищі однієї з хат у с. Половецьке Бердичівського району. Під час слідства «Орлюк» спочатку спробував був видати себе за радянського партизана. Як далі розгорталися події достеменно невідомо, проте за довідкою слідчого Смерш, «Орлюк» «при спробі втечі з допиту, вбитий»³⁷.

Отже, визначено, що формування і діяльність українського націоналістичного руху на Житомирщині відбулося за ініціативи членів похідних груп обох ОУН і за активної підтримки місцевого населення. Узагальнений соціально-політичний портрет керівного складу українського націоналістичного підпілля, які були уродженцями Житомирщини, яскраво демонструє міфічність «буржуазності» цього руху. Загалом абсолютна більшість його членів була селянського походження, мала педагогічно-технічну освіту й не до 1917 р. ні після, не володіла жодними засобами виробництва чи фінансовим капіталом. Подальше дослідження соціально-політичного портрету рядових членів ОУН та УПА сприятиме формуванню об'єктивних оцінок і деконструкції ряду радянських історіографічних міфів.

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. — 660 с.

² Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля: монографія. — Тернопіль, 2008. — 464 с.; Ком С.І. Похідні групи ОУН // Енциклопедія історії України: в 10 т. / голова редкол. В.А. Смолій. Т. 8: Па-Прик. — К., 2011. — С 461–463.; Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія. — Львів, 2012. — 592 с.; Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. — Ніжин, 2010. — 590 с.; Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець — Київ–Ніжин, 2010. — 247 с.; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у двох книгах / ред. колегія: В.А. Смолій (гол. колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець та ін. — Книга друга / О.Є. Лисенко, Т.В. Вронська, Т.С. Першина та ін. — К., 2011. — 943 с.

³ Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / пер. с англ. П.В. Бехтина. — М., 2008. — 368 с.; Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер; пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. — К., 2010. — 368 с.; Мотука Г. Ukrainiska partyzantka 1942–1960. Dzialalnosc Organizacji Ukrainskich Nacjonalistow i Ukrainskiej Powstanczej Armii. — Warszawa, 2006. — 720 stron.; Мотука Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / автор. пер. з пол. А. Павлишина, післямова д. і. н. І. Ільюшина. — К., 2013. — 360 с.

⁴ Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: монографія. — Рівне, 2008. — 308 с.

⁵ Ковальчук І.В., Стельникович С.В. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року. — Житомир, 2011. — 188 с.

- ⁶ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: збірник документів і матеріалів. — Львів–Київ, 2001. — С. XVII.
- ⁷ Там само. — С. 224–225.
- ⁸ Ковальчук І.В., Стельникович С.В. Назв. праця. — С. 85.
- ⁹ Українське державотворення. — С. 225.
- ¹⁰ Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (*далі* — АУ СБУ ЖО). — Припинений фонд (*далі* — П. ф.), спр. 28839, арк. 24.
- ¹¹ Другий Зимовий похід: Листопадовий рейд: Базар. — К., 1995. — С. 225.
- ¹² АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 28839, арк. 14–21.
- ¹³ Державний архів Житомирської області (*далі* — ДАЖО). — Ф. Р-5013, оп. 1, спр. 2963 в 2 т. Т. 1. 63 арк.
- ¹⁴ АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 28839, арк. 19 зв.
- ¹⁵ АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 30338, арк. 92–97 зв., 103–154.
- ¹⁶ АУ СБУ ЖО. — Основний фонд (*далі* — О. ф.), спр. 8868, арк. 17 зв.
- ¹⁷ Жилюк В.М. Назв. праця. — С. 50.
- ¹⁸ ДАЖО. — Ф. П-211, оп. 1, спр. 91, арк. 43, 46.
- ¹⁹ Ювілейна книга: Житомирському державному університету імені Івана Франка — 85 років: історичний нарис. — Житомир, 2004. — С. 45.
- ²⁰ АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 29654, арк. 34–35.
- ²¹ Там само. — Арк. 32.
- ²² Українське Слово (Житомир). — 1941. — 14 серп.
- ²³ АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 28839, арк. 29зв.–30.
- ²⁴ Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. — К., 1999. — С. 54.
- ²⁵ Друга світова війна в історичній пам'яті України. — С. 139.
- ²⁶ ДАЖО — Ф. Р-1151, оп. 1, спр. 2, арк. 2 зв.
- ²⁷ Жилюк В. Назв. праця. — С. 93.
- ²⁸ АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 30391, арк. 21, 14 зв., 38, 11 зв.
- ²⁹ Державний архів Рівненської області (*далі* — ДАРО). — Ф. Р-30, оп. 1, спр. 20, арк. 17.
- ³⁰ АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 30391, арк. 12 зв.
- ³¹ ДАЖО. — Ф. Р-1151, оп. 1, спр. 14, арк. 14 зв.
- ³² Галузевий державний архів Служби безпеки України (*далі* — ГДА СБУ). — Ф-13, спр. 372. Т. 29, арк. 320.
- ³³ АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 30121, арк. 18.
- ³⁴ Там само. — Арк. 65.
- ³⁵ Жилюк В. Назв. праця. — С. 93.
- ³⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Київ–Торонто, 2006. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. — С. 939.
- ³⁷ Вовк О. Диверсійна група УПА «Схід» // Український визвольний рух. — Львів, 2012. — Зб. 17. — С. 364–366.

В статье предоставлен обобщенный социально-политический портрет отдельных представителей руководящего состава оуновского подполья на Житомирщине в 1941–1943 годах. Доказана безосновательность обвинений оуновцев в «буржуазном» происхождении.

Ключевые слова: Житомир, ОУН, подполье, происхождение, провод, репрессии.

This paper presents a generalized social and political portrait of some senior staff members of OUN underground Zhytomyr Region in 1941–1943 years. Proved unfounded accusations OUN «bourgeois» origin.

Keywords: Zhitomir, OUN, underground, origin, leadership, repression.

Іван Муковський
(Київ)

З ІСТОРІЇ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ ТА УПА (СІЧЕНЬ–ЧЕРВЕНЬ 1944 р.)

В статті представлена спроба висвітлити особливості протистояння між вояками Червоної армії й Української Повстанської Армії. Проаналізовано особливості й напрямки цього протиборства. Доведено, що УПА активно застосовувало тактику партизанської боротьби, пропагандистські засоби.

Ключові слова: Друга світова війна, УПА, Червона армія, український національно-визвольний рух.

Тема протистояння між Червоною армією і УПА є надзвичайно важливою, тому що досі поширюються різні погляди та думки з цього приводу. І хоч деякі її аспекти частково знайшли висвітлення в історичній літературі¹, все ж таки, цю сторінку історії України ми недостатньо знали і знати не мали змоги, бо «невелено було». Сьогодні, коли з'явилась можливість доступу до раніше недозволених архівних матеріалів, ми дізнаємося про історичну правду.

Розглядати питання протистояння «Червона армія — УПА» ми будемо на підставі архівних документів, оскільки вони, на нашу думку, найкраще віддзеркалюють справжню картину. Ознайомлення з документами, доповідними записками, спеціальними повідомленнями, політдонесеннями, інформаціями, звітами про протистояння між Червоною армією і УПА дає можливість твердити, що воно було багатогранне, мало різні особливості й напрямки. Враховуючи, що у статті розкрити все не можливо, зупинимось лише на деяких особливостях цього протистояння в час переходу УПА через фронти, а саме у січні–червні 1944 р. Чому саме на цьому періоді? А тому, що це був час зміни тактики дій УПА, викликаний зміною ситуації на німецько-радянському фронті.

Історичний досвід переконує, що у протистоянні між Червоною армією та УПА був винен той режим влади, який існував тоді в нашій країні. Саме він, ще до вступу Червоної армії на територію України, знав про український національно-визвольний рух, тому робив усе, щоб спалювати його й відірвати від мас, показати цей рух як агентуру чужих ворожих сил. З допомогою різних пропагандистських заходів робилося

все, щоб витравити зі свідомості людей справжні цілі цього руху, роз'єднати український народ, розділити його на «східняків» і «західняків», протиставити Червону армію і УПА. Ця «робота» дуже посилилась тоді, коли Червона армія вступила на територію Вінницької та Кам'янець-Подільської областей. У той час армійські групи УПА-Південь, два відділи армійської групи УПА-Схід перебували у важкому становищі. Щоб поліпшити свою справу їм потрібно було негайно перейти з безлісних районів Вінниччини й Кам'янець-Подільщини на Волинь через фронти німецької та Червоної армій.

Треба зауважити, що при переході фронтів, німецька армія та її чужонаціональні складові частини, відступаючи, великої небезпеки для відділів УПА не становили. Під тиском Червоної армії вони відходили і, як свідчать документи, в бої з УПА вступали рідко. Бої зав'язалися тільки коло сіл Недільної та Набржужу, а також на Холмщині. В бою з німецькою колоною в с. Набржужі повстанці захопили 3 німецькі танки, але й самі зазнали значних втрат: було вбито понад 50 вояків УПА².

Проте при переході через фронти грізною небезпекою для УПА була Червона армія. Її з'єднання і частини наступали й швидко просувалися вперед. Саме тоді великі загони УПА переміщувалися в напрямку Галичини, у район Пінських боліт, й у відкриті бої з Червоною армією не вступали. Аналіз архівних документів свідчить про те, що того часу одні групи УПА пробиралися невеликими відділами, інші переховувалися у селах, поки не пройшла перша лінія фронту, ще інші — переходили у підпілля під виглядом червоних партизанів, а ще інші ховалися в бункерах, деякі — розходилися по домівках, щоб зберегти зброю³. Характерним у тодішньому протистоянні між Червоною армією і УПА було й те, що провід УПА дав своїм відділам розпорядження не чинити опору й «добре зустрічати» війська Червоної армії, які займали міста і села Західної України. Це робилося для того, щоб ослабити їхню пильність, а потім мати змогу завдати ударів по штабах, складах, базах і окремих невеликих підрозділах для поповнення своїх запасів зброї та продуктів⁴.

Такої тактики дій УПА дотримувалась до березня 1944 р. У квітні ця тактика змінилась. Причиною було те, що саме тоді війська 1-го Українського фронту готувались до виступу проти військ Вермахту. Щоб зірвати підготовку, зробити тимчасову послугу гітлерівцям і тим самим зупинити наступ Червоної армії Головний провід ОУН дав розпорядження ряду з'єднань із груп «Заграва-Турів» і Південно-Східним групам провести глибокі рейди по тилах Червоної армії, аби перешкодити їй підготуватись до наступу. Виконуючи це розпорядження, групи УПА здійснили диверсії на шосейних дорогах і залізницях між Дубно і

Кременцем, а в північних районах від залізниці Ковель–Рівне–Шепетівка почато відкриті збройні виступи, в ході яких відділи УПА понесли значні втрати⁵. Дуже важких ударів зазнали частини УПА-Південь. Їхні втрати були настільки великими, що Головне командування УПА розформувало УПА-Південь і приєднало її уцілілі частини до УПА-Захід і до УПА-Північ, а також змінило тактику переходу через фронт та форми й методи боротьби з Червоною армією.

Аналіз архівних документів показує, що УПА переходила до типових партизанських дій. Її відділи виводили з ладу лінії зв'язку, мости, зривали мобілізацію до Червоної армії, заготівлю продовольства для неї, перешкоджали створенню влади на місцях. Вояки УПА нападали на штаби, склади, бази, окремі військові підрозділи, військові колони з боєприпасами, з продуктами харчування, а також пересувались на фронт по залізницях і шосейних дорогах. Крім того, вдавались до терору проти партійних і радянських керівників, робітників НКВС, червоних партизанів, бійців і командирів Червоної армії. Тільки з січня по лютий 1944 р. на території Рівненської області відділами УПА було здійснено 154 напади на військові частини й на окремих військовослужбовців. Було вбито 439 солдатів та офіцерів⁶. Особливо активізувались дії вояків УПА на ділянці 13-ї армії. Тільки з 7 січня по 2 березня було здійснено 200 нападів на окремі військові підрозділи, на солдатів, сержантів і офіцерів⁷.

Та чи не найбільш трагічною сторінкою у протистоянні між УПА і Червоною армією був напад вояків УПА 29 лютого 1944 р. на колону машин, в якій їхав зі штабу 13-ї армії в розташування штабу 60-ї армії командуючий 1-м Українським фронтом генерал армії М. Ватутін. Біля с. Милятина колону було обстріляно, поранено Ватутіна, і через місяць він помер⁸.

Таким чином, наведені факти свідчать про те, що в тактиці партизанських дій УПА в період переходу через фронти, збройній боротьбі проти Червоної армії надавалось важливе значення. Вона була однією з характерних особливостей протистояння між УПА і Червоною армією в січні–червні 1944 р.

Другою характерною особливістю протистояння Червоної армії — УПА тоді було поширення пропагандистської діяльності відділами УПА серед воїнів Червоної армії. Цю роботу ОУН розглядала «як особливий вид збройної боротьби»⁹. Її організаторами, доповідав у політдонесенні начальник політуправління 1-го Українського фронту генерал-майор Шатилов на адресу члена військової ради 1-го Українського фронту генерал-лейтенанта Хрущова, були активні учасники бандитських загонів — бандерівці. Вони старанно маскували свою підривну роботу, в боях показували себе добре, входили в довір'я. Інколи здійснювали бойові

подвиги, тим самим послаблювали пильність командирів. Діяли вони згідно з «Основними вказівками про пропагандистську роботу членів революційно-визвольної ОУН у лавах Червоної армії». Цей документ, зазначає Шатилов, був захоплений у бандерівців на ділянці 38-ї армії. Про тактику їхніх дій у документі сказано: «Кожен український революціонер не повинен демонструвати свою зовнішню ворожість до Червоної армії і небажання воювати. Навпаки, потрібно спочатку врости в червоноармійські маси, зблизитися з ними, завоювати довіру, а потім розгорнути національно-визвольну роботу. Її спрямувати на те, щоб викликати в червоноармійців незадоволеність, ненависть до Сталіна, сталінського режиму, апарату НКВС, партійної верхівки. Доводити, підкреслюється в цьому документі, що гітлерівська і сталінська влада — однакові. Червоноармієць повинен зробити висновок, що в СРСР неминуха національно-визвольна революція, яка закінчиться побудовою самостійних держав усіх народів»¹⁰. У тому ж політдонесенні значилося, що така тактика та порушення наказу командуючого фронтом про обов'язковий термін воєнної підготовки поповнення, мобілізованого із Західної України, внаслідок слабкої партійно-політичної роботи, недостатнього вивчення його ворога з числа призваних із західних областей України (172 особи)¹¹.

Аналіз архівних документів свідчить про те, що УПА для проведення пропагандистської роботи серед воїнів Червоної армії широко використовувала листівки. Вони закликали бійців і командирів Червоної армії, червоних партизанів допомагати УПА боротися за Самостійну Соборну Українську Державу на українській землі. В окремих листівках-зверненнях до воїнів Червоної армії УПА розкривала брехливість сталінської пропаганди, зривала зі Сталіна маску визволителя і носія волі та показувала його як жорстокого окупанта й поневолювача українського народу. Варто зазначити, що пропагандистська робота УПА в деякій мірі впливала на морально-психологічний стан воїнів Червоної армії, зокрема, на молоде покоління. В цьому переконують архівні документи. Так, у політдонесенні від 23 квітня 1944 р. начальника політвідділу 60-ї армії полковника Ісаєва на адресу начальника політуправління 1-го Українського фронту генерал-майора Шатилова повідомлялось, що від деяких воїнів із числа молодого поповнення в бесідах з ними можна почути такі запитання: «Чи правда, що скоро розпустять колгоспи?», «Чи правда, що в Червоній армії встановлений контроль над військовослужбовцями, які були на окупованій території?»¹².

Подібного змісту політдонесення на адресу начальника політуправління 1-го Українського фронту генерал-майора Шатилова надходили і від інших начальників політвідділів. Наприклад, у політдонесенні від

13 лютого 1944 р. начальник політвідділу 13-ї армії полковник Воронов повідомляв, що настрої серед молодого поповнення, в цілому, здоровий. Проте трапляються випадки, коли окремі бійці не хочуть служити в діючій Червоній армії. «... Краще б нас не брали в армію, ми б більше принесли користі в тилу». Такі висловлювання, говориться в політдоносенні, мали місце серед воїнів 161-го армійського запасного стрілецького полку¹³. Враховуючи це, начальник політуправління 1-го Українського фронту генерал-майор Шатилов 21–22 квітня 1944 р. провів нараду з начальниками політвідділів дивізій, на якій розглядалися питання, спрямовані на поліпшення організації роботи серед воїнів поповнення¹⁴.

В історіографії Великої Вітчизняної війни досвід пропагандистської роботи ОУН–УПА серед воїнів Червоної армії залишається невисвітленою сторінкою і потребує дослідження як проблема боротьби ОУН–УПА за армію. Узагальнення й усвідомлення на основі нових підходів як позитивного, так і негативного досвіду цієї роботи має незаперечне значення і в наші дні, бо його слід використати у виховній роботі із солдатами, сержантами та офіцерами. До речі, «Основні вказівки про пропагандистську роботу членів революційно-визвольної ОУН в лавах Червоної армії» пропонували широко використовувати досвід більшовицької партії напередодні Жовтневої революції щодо організації та проведення пропагандистської роботи в армії.

Важливо звернути увагу і на третю особливість протистояння УПА — Червона армія. Вона полягала в тому, що з приходом Червоної армії на землі Західної України для сталінського режиму стала не простим ділом використовувати Червону армію для боротьби проти УПА. Справа в тому, що тоді в лави Червоної армії було мобілізовано понад 3-х млн воїнів-українців.

Це призвело до того, що в Червоній армії кількість воїнів-українців збільшилась. Деякі об'єднання і з'єднання 1-го Українського фронтів у своєму складі мали до 80 відсотків українців. Так, у військах 1-ї танкової армії воїни-українці становили 51 відсоток всього особистого складу¹⁵. Лише у квітні 1944 р. з Київської, Житомирської, Вінницької, Кам'янець-Подільської областей до з'єднань і частин цієї армії було направлено 9997 осіб¹⁶. А за квітень–травень 1944 р. у війська Українських фронтів, в основному 1-го Українського фронту, з Чернігівської, Київської, Житомирської, Волинської, Тернопільської областей було мобілізовано 1 млн 037 тис. 174 осіб¹⁷. Це переважно була молодь 19–26 років, яка, перебуваючи на окупованій території у східних областях України, дещо дізналися з німецької пропаганди про УПА, а молодь західних областей не тільки знала цілі її боротьби, а й спостерігала бойові дії вояків УПА.

Не враховувати цього сталінський режим не міг. Він розумів, чому українці особливо західних областей, нерідко намагалися ухилитися від служби в радянській армії, спостерігалось подекуди навіть їхнє співробітництво з УПА та дезертирство. Наприклад, у мобілізації з 25 квітня по 2 травня 1944 р. у Тернопільській області ухилилося від призову до Червоної армії і втекло в ліс 2551 чол.¹⁸; у Станіславській області з 3 по 14 травня 1944 р. в 7 сільських районах і м. Коломиї ухилилось від призову до Червоної армії 5915 чол.¹⁹.

Сталінське керівництво розуміло, що вчорашніх селян із західних областей України, а сьогодні вже воїнів, залучати для боротьби проти УПА небезпечно — як із погляду воєнного, так і морально-психологічного. Адже діюча Червона армія, яка значно «українізувалась», вперше використовувалася проти частини свого ж народу, який боровся за Самостійну Соборну Українську Державу на українській землі. Тому й не дивно, що антиупівська діяльність в армії мала пасивний, мало-ефективний, оборонний характер. Збагнувши, що діюча армія не пристосована для протипартизанських дій, колишнє партійне і військове керівництво в березні 1944 р. до Західної України для боротьби з УПА послало спеціально навчені війська НКВС. З того часу частини й підрозділи діючої Червоної армії як самостійні одиниці стали рідко використовуватися в протипартизанських заходах. В основному вони використовувались для застосування «чекістсько-армійських антиповстанських заходів», щоб прочісувати ліси, а також охороняти техніку, зброю та інше військове майно, коли це все перевозилось дорогами і залізницею.

Отже, можна зробити висновок, що в основі протистояння між УПА і Червоною армією був український національно-визвольний рух, що став носієм боротьби за Самостійну Соборну Українську Державу на українській землі. Ось чому сили запровадження сталінського режиму вели з ним гостру боротьбу.

¹ Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942–1952. — Львів, 1992.

² Історія українського війська. 2-е вид., доп. — Панорама. — К., 1991. — с. 81.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 30.

⁴ Там само. — Спр. 926, арк. 8.

⁵ Там само. — Спр. 919, арк. 24–25.

⁶ Там само. — Спр. 930, арк. 68.

⁷ Там само. — Спр. 944, арк. 3.

⁸ Там само. — Арк. 1–3.

⁹ Там само. — Спр. 926, арк. 146.

¹⁰ Там само. — Спр. 929, арк. 11.

¹¹ Там само. — Арк. 10–13.

¹² Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі — ЦАМО РФ). — Ф. 236, оп. 2675, спр. 266, арк. 7–8.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 930, арк. 38.

¹⁴ ЦАМО РФ. — Ф. 236, оп. 2675, спр. 287, арк. 17.

¹⁵ Там само. — Ф. 299, оп. 3063, спр. 31, арк. 374.

¹⁶ Там само.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1002, арк. 13.

¹⁸ Там само. — Спр. 954, арк. 26.

¹⁹ Там само. — Арк. 17.

В статтє представлена попытка освітити особенности противостояния между воинами Красной Армии и Украинской Повстанческой Армии. Проанализированы особенности и направления этого противоборства. Доказано, что УПА активно применяло тактику партизанской борьбы, пропагандистские средства.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, УПА, Красная армия, украинское национально-освободительное движение.*

The article presents the attempt to enlighten the features of confrontation between the soldiers of Red Army and Ukrainian Insurgent Army. The directions and peculiarities of this opposition are analyzed. It proves that UPA actively used the tactics of partisan warfare and propaganda means.

Keywords: *World War II, UPA, Red Army, Ukrainian national liberation movement.*

Олександра Стасюк
(Львів)

УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ПІДПІЛЛЯ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто участь української інтелігенції в національно-визвольному русі під час Другої світової війни. Вказано на складний характер стосунків членів ОУН та інтелігенції, що не поділяла поглядів українських націоналістів, проаналізовано причини та характер конфлікту. Висвітлено політику ОУН стосовно поповнення клітин підпілля людьми інтелігентних професій, спроби та масштаби її реалізації. Наведено статистичні дані стосовно кількості інтелігенції в ОУН та національно-визвольному русі загалом.

Ключові слова: Друга світова війна, ОУН, УПА, національно-визвольний рух, інтелігенція.

Національно-визвольний рух 1940–1950-х років в соціальному аспекті був рухом селянським, оскільки згідно статистики понад 80% його учасників становили вихідці з селянських сімей. Однак, як свідчать дослідження Георгія Касьянова¹, Валерія Кононенка², Яни Шолох³, Івана Патриляка⁴ та ін. задіяність у боротьбі ОУН та УПА інших соціальних верств населення (робітництва, міщанства, інтелігенції) дещо недооцінена. Особливо це стосується інтелігенції, яка впродовж всього періоду діяльності ОУН і УПА зберігала за собою роль проводу національно-визвольного руху, мала вирішальний вплив на його ідейно-політичне оформлення та визначення стратегії боротьби, а водночас виступала своєрідним моральним авторитетом, корегуючи поведінку повстанців у складних умовах війни і підпілля, коли інші важелі впливу (церква, родина, суспільство) не мали відповідної ваги.

Статистичний аспект зазначеної проблеми до сьогодні залишається невизначеним. Наразі дослідниками підраховано лише відсоток інтелігенції у лавах УПА приблизно 10–15% від загального складу повстанців⁵. Відсоток інтелігенції в ОУН, за нашими підрахунками, був вищим принаймні на 2–3% і становив 14–17%. Зокрема, з 200 чол. найвищого керівного складу організації, освітній ценз яких вдалося встановити, більше половини мали вищу та незакінчену вищу освіту, решта — середню або спеціалізовану. На нижчих щаблях організації відсоток

людей з вищою освітою становив 13–16%. Зокрема, зі звіту району «Беріг» (надрайон «Долина») випливає, що серед учасників підпілля цього рівня було 16,3% представників інтелігенції⁶.

Отже, у лавах ОУН боролися приблизно 16 тис. інтелігентів, в УПА — 20 тис., разом — 36 тис. Віднявши від цієї цифри кількість осіб, які після 1947 р. перейшли з УПА до ОУН в момент злиття цих формацій (3 тис.), та вихідців зі Східної України й інших етнічних українських земель (5 тис.), вирахуємо кількість західноукраїнської інтелігенції — 28 тис. Таким чином, боротьбу ОУН та УПА підтримала приблизно третина західноукраїнської інтелігенції (від загальної кількості інтелігенції Західної України, що налічувала у 1940-х роках 80 тис.).

Наведені статистичні дані можуть бути значно підкореговані в залежності від того, який зміст вкладати у поняття «інтелігенція». У нашому дослідженні соціальний статус особи виводимо лише з огляду на освітній ценз, свідомо приймаючи можливі похибки, адже застосування інших підходів також не дає стовідсотково об'єктивних результатів.

Попри наявність значної кількості інтелігенції у середовищі підпілля, співпраця українських націоналістів з цією категорією населення від самого початку мала складний, а інколи конфліктний характер та не приносила результатів у планованих розмірах. Радикальні гасла і цілі ОУН викликали роздратування в середовищі легальних кіл інтелігенції, представлених передусім старшим поколінням культурно-просвітницьких діячів, політиків, юристів та духовенства, які, посиляючись на несвоєчасність боротьби та невідповідність народних мас до самостійного державного життя, закликали українство до загальнонаціональної роботи на засадах «сродної» праці. Причини конфлікту крилися також у програмно-світоглядних засадах організації, адже націоналісти оголосили провідом нації т.зв. «ініціативну меншість», волонтаристськи наставлений елемент суспільства, позбавляючи, таким чином, цієї традиційної ролі інтелігенцію. Природно, що тут вступав у силу морально-психологічний чинник, відіграючи роль каталізатора конфлікту. Водночас конфліктні ситуації підживлював тоталітаризм ОУН, яка вимагала підпорядкувати інтересам організації, а в ідеологічно-світоглядному сенсі — нації, кожную суспільну одиницю, що також викликало спротив у середовищі інтелігенції з притаманною їй інтелектуальною свободою. Зрештою, значна частина інтелігенції, була налаштована передовсім на культурно-поступову працю і не сприймали боротьбу у підпіллі як щось відповідне своїй природі. Зокрема відомий історик І. Крип'якевич, який на початку 30-х років жваво цікавився ідеологією українського націоналізму і навіть контактував з націоналістичними угрупованнями, дуже швидко відійшов від політичної роботи, назвавши її «безплідною»⁷.

Попри виразну конфліктність взаємин між функціонерами ОУН та легальною українською інтелігенцією, вони тісно співпрацювали у багатьох політичних, культурно-просвітницьких та економічних організаціях і товариствах, були пов'язані між собою родинними й товариськими стосунками. Тож не дивно, що з початком Другої світової війни, в умовах відсутності інших політичних партій, значна частина української інтелігенції добровільно стала до співпраці з ОУН. Українські інтелігенти поповнили лави службовців Українського Центрального комітету (УЦК), Українського державного правління (УДП), Української національної ради (УНР) у Львові та Києві, Українського крайового комітету (УКК), місцевих адміністрацій, редакцій газет тощо, що знаходилися під контролем мельниківського чи бандерівського відламів організації. Інші в той чи інший спосіб співпрацювали з підпіллям, дописуючи до видань ОУН, лікуючи нелегально поранених повстанців, консультуючи діячів організації у питаннях політики, державотворення, історії, церкви, культури. Достеменно відомо, що під час німецької окупації з підпіллям співпрацювали такі відомі літератори та публіцисти як А. Любченко, У. Самчук, М. Пронченко, І. Багрянний, Ю. Шевельов, О. Оглоблін та ін. До різних державно-національних утворень та тимчасових представницьких органів разом з членами ОУН входили К. Паньківський, В. Кубійович, Ю. Дзєрович, М. Величківський, М. Панчишин, В. Сімович, В. Загайкевич, архієпископ Й. Сліпий та ін. У справі затвердження національного герба ново проголошеної Української Держави з діячами УНР співпрацювали митр. А. Шептицький та о. д-р. Г. Костельник, а історичну довідку з цього приводу надавали відомі історики Б. Барвінський та І. Крип'якевич⁸. Багато людей творчих професій під час німецької окупації вступили до лав підпілля, як-от: поетеса Олена Теліга, письменниця Богданна Світлик (М. Дмитренко), священник Іван Гриньох (Всеволод), архітектор і поет Олег Кандиба (Ольжич), журналіст Микола Дужий (Вировий), художник Ніл Хасевич (Зот) та ін.

Проте активна співпраця інтелігенції з українськими націоналістами тривала лише у т.зв. напівлегальний період діяльності ОУН (до вересня 1941 р.), коли члени організації та суспільство загалом перебували в полоні проницьких симпатій і загальної ейфорії під впливом звільнення від більшовизму та Акту відновлення Української держави. Коли ж, окупувавши Україну, нацисти розгорнули репресії супроти учасників підпілля ОУН та нагінку на все українське суспільство, ситуація кардинально змінилася. Складні умови німецької окупації, які особливо нищівно позначалися саме на життєдіяльності інтелігенції⁹, змусили більшу частину представників цієї категорії населення відмовитися не лише від співпраці з підпіллям, а взагалі від активної суспільної ролі, та

зосередитись на елементарному самовиживанні. Не активізувало позиції інтелігенції й те, що вона першою потрапляла в число заручників окупаційної влади чи ставала мішенню польських терористичних угруповань, адже більшість інтелігентів не поділяли поглядів українських націоналістів і навіть вважали їхню діяльність шкідливою. Зокрема, К. Паньківський, виступаючи 28 листопада 1943 р. перед львівською громадськістю, наголошував, що дії підпілля наражають на небезпеку цивільне населення¹⁰.

Однак позиція інтелігенції у цьому питанні не була послідовною, бо коли життя інтелігентів опинялося під загрозою, вони сподівалися захисту саме від учасників підпілля. «Чому нічого не роблять? Де ті молоді?»¹¹, — запитували інтелігенти після вбивства польськими боївцями у Львові в 1942 р. професора Андрія Ластовецького. Отже, визнаючи певну рацію за ОУН та УПА, як силою, покликаною обороняти українське населення від посягань окупантів, більшість інтелігенції не ідентифікувала себе з ними, сприймаючи підпілля як незріле молодіжне угруповання радикального типу, що не заслуговує на статус серйозного політичного партнера.

З наближенням радянської армії інтелігенція почала масово емігрувати за кордон. Проте за браком транспорту, через стан здоров'я чи з інших причин це вдалося далеко не всім. Боячись потрапити до лабет НКВС, інтелігенти шукали рятунку у лавах УПА і ОУН. Саме у цей час спостерігається так довго очікуваний повстанцями наплив інтелігенції до лав підпілля. Однак керівники ОУН поставилися до цього факту стримано, оскільки розуміли, що зголошуються вони радше від безвиході та що жертвності від цього елемента очікувати дарма. Звіти провідників ОУН цього періоду подають вельми непривабливий портрет української інтелігенції: «Як тривога, так до Бога. Так і з нашою інтелігенцією. Дотепер докладніше ізолювались вони від «божевільних людей», сьогодні, коли їхній розум не здібний чогось придумати, звертаються саме до Організації і то з закидами. Сьогодні можемо мати в своїх рядах всяких безхребетних спекулянтів, що обдумавши всі можливості і не найшовши можливішого виходу, думають поспекулювати й між нами. Таке становище не перешкоджає однак ширити вістки про татарське поступування бандерівців, про їхню дів'яцьку роботу і т.д. Можна сказати, що інтелігенція живе випадками, відповідно до них вона нас і осуджує. Інтелігенція хитка, на неї не можна покладати надій, будувати основ. Вона виказалася солідною у виконванні всяких обов'язків, наложених окупантом»¹².

Висловлюючи зневагу до інтелігенції, яка емігрувала або дистанціювалася від боротьби ОУН і УПА, керівники підпілля водночас активно

шукали співпраці з нею, оскільки розуміли, що протистояння з московською імперською системою потребуватиме передовсім потужних інтелектуальних сил. Це змусило лідерів ОУН нарешті озвучити проблему та взятися аналізувати свої прорахунки на цьому відтинку. Доповідаючи про стан підпілля з соціальної точки зору на нараді членів Проводу ОУН(б) наприкінці жовтня 1944 р., Д. Маївський (Зруб) вказав, що члени організації дотепер не мали чіткої політики стосовно використання інтелігенції у боротьбі за УССД та допустилися помилки, дозволивши їй легалізуватися й усунутися від боротьби. «Інтелігенція залишається значною мірою проблемою в нашій роботі, адже, хоча й вона національно свідома, у боротьбу безпосередньо не включилася, а при відступі німців взагалі емігрувала з українських земель»¹³, — підсумував доповідач.

На нараді вироблено чітку політику стосовно залучення інтелігенції до лав підпілля. Передусім розгорнуто активну пропагандистську роботу: «Серед інтелігенції розповсюджувати листівки та всі наші видання. Вона до цього часу не була належним чином поінформована про наш рух і нашу боротьбу»¹⁴. Було видано кілька листівок-звернень до інтелігенції із закликом підтримати боротьбу ОУН та УПА, протидіяти радянській західноукраїнських земель, русифікаційним процесам тощо¹⁵. З огляду на непристосованість багатьох інтелігентів до умов підпілля через вік чи стан здоров'я, їх не переводили на нелегальне становище, а намагалися використовувати за місцем праці¹⁶.

Провідники ОУН почали уважно вивчати й аналізувати суспільно-політичні настрої та культурні запити інтелігентів, їх ставлення до більшовиків і визвольної боротьби ОУН з метою подальшої вербовки окремих осіб до підпілля¹⁷. Це стосувалося передусім міської інтелігенції, брак якої у лавах ОУН і УПА був особливо відчутним. Сільська інтелігенція була глибше інтегрована у визвольний рух, оскільки діяльність українських націоналістів у міжвоєнний період була націлена саме на село. Сільські вчителі, війти, фельдшери тощо активно допомагали підпіллю, проте їхні освітні та загалом якісні показники, а отже, авторитетність і здатність впливу на маси були значно нижчими, ніж у інтелектуалів з міста. Тому керівникам організації йшлося передусім про те, щоб здобути підтримку в середовищі чільних громадсько-політичних діячів, мистецької, технічної еліти тощо.

Під приціл ОУН потрапили й представники східноукраїнської інтелігенції, які були скеровані владою в Західну Україну як опора нового режиму. Загалом керівники підпілля були невисокої думки про можливість її використання у боротьбі за УССД з огляду на радянське минуле, проте й серед цих людей планували вишукувати елемент,

придатний для роботи у підпіллі. Робити це передбачалося за допомогою місцевої інтелігенції, яка, згідно певних інструкцій, мала інформувати прибулих про ідейно-політичні засади боротьби ОУН і УПА¹⁸. Інтелігентам-східнякам давали читати історію України І. Грушевського та І. Крип'якевича, підпільні організаційні видання, пропонували їм писати статті на антибільшовицьку тематику, використовували для пересилки літератури ОУН на східноукраїнські землі та як агентів для заснування там мережі організації.

Ця політика дала певні результати, хоча вповні оцінити масштаби співпраці інтелігентів-легальників з націоналістичним підпіллям сьогодні складно. Можна припустити, що вражаючих розмірів вона так і не набула з огляду на тотальний контроль радянських спецслужб. У повоєнний період поповнювати лави підпілля інтелектуальними кадрами для керівників ОУН стало справжньою проблемою, адже значна частина західноукраїнської інтелігенції складалася з чужонаціонального або чужомовного елемента, вороже налаштованого не лише до націоналістичної ідеології, але й усього українського. А заляканий режимом відсоток місцевої інтелігенції, що зайняла конформістську позицію, не уявляв для членів ОУН жодної користі. З кожним роком кількість інтелігенції у лавах повстанців зменшувалася, і в останні роки діяльності ОУН становила лише 3 відсотки.

Отже, негативне ставлення більшої частини української інтелігенції до національно-визвольного руху під час Другої світової війни визначалося передусім тогочасними неприхильними до українства суспільно-політичними і воєнними обставинами та специфічною роллю інтелігенції у суспільстві. Інтелігенти, як ніхто інший, усвідомлювали безперспективність національного революційно-визвольного зриву в умовах трагічної роз'єднаності українського суспільства та несприятливої міжнародно-політичної ситуації. Трагедія цієї частини інтелігенції полягає в тому, що заперечуючи ідеї ОУН та дистанціюючись від очоленої нею боротьби вони не змогли запропонувати жодної альтернативи, що штовхало їх на шлях колабораціонізму, конформізму та еміграції. У результаті масової еміграції східної та західної інтелігенції населення України в умовах більшовицької окупації залишилося без інтелектуального захисту. Зрештою, цього захисту інтелігенція не забезпечувала своєму народові й під час нацистської навали. Діячі одного з найбільших і найвпливовіших українських об'єднань періоду німецької окупації — Українського національного комітету (УЦК) — виконували лише допоміжні функції й часто самі опинялися в ролі закладників окупаційної влади. Зіштовхнута воєнними обставинами на маргінес фізичного виживання, інтелігенція пливла по течії, була зневірена й розгублена і не виявляла жодних намірів до

протесту чи помітних форм самоорганізації: «Більшість української інтелігенції не впоралася з викликами, які поставила перед нею Друга світова війна, та бо сама ще не оговталася від попередніх потрясінь. Можна констатувати, що українська людність, разом з власною інтелігенцією ще не набула політичної пасіонарності, бо їй не дають цього зробити. І це негативно відбивається на рівні національної свідомості»¹⁹. На жаль, ці невтішні процеси в середовищі українського суспільства спостерігаємо і сьогодні.

¹ *Касьянов Г.* До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): Аналітичний огляд / Григорій Касьянов. — НАН України. Інститут історії України. — К., 2003. — 63 с.

² *Кононенко В.* Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1944–1953 рр.) / Валерій Кононенко // Автореф. дис. ... к.і.н. — 07.00.01 — історія України. — К., 2004.

³ *Шолох Я.* Соціальна база ОУН і УПА на Східній Україні та її вплив на еволюцію та ідеологію інтегрального націоналізму (за документами та матеріалами зарубіжних досліджень) / Яна Шолох // Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/index.php?article=sid_2004_11_2_160

⁴ *Патриляк І.* УПА була більш «робітничо-селянською», ніж радянські партизани / Іван Патриляк // Українська правда. — 2011. — 14 жовтня.

⁵ *Забілий Р.* Повстанська війна: армія і народ / Руслан Забілий // День. — 2013. — 17 червня; *Патриляк І.* Назв. праця.

⁶ *Патриляк І.* Назв. праця.

⁷ Листи Івана Крип'якевича до Степана Томашівського (червень 1923 р. — червень 1930 р.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — Львів, 2001. — С. 408.

⁸ *Стецько Я.* Соборно-самостійницькі пляни і Крайова репрезентація / Ярослав Стецько // Стецько Я. 30 червня 1941 року (Проголошення і відновлення державності України). — Торонто–Нью-Йорк–Лондон, 1967. — С. 308.

⁹ *Заболотна Т.* Умови праці міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Тетяна Заболотна // Сторінки воєнної історії України. — К., 2012. — № 15. — С. 135–151 // Електронний ресурс. — Режим доступу: http://histans.com/JournALL/war/war_2012_15/11.pdf

¹⁰ Суспільно-політичний звіт за місяць листопад. — Львів-місто. — 1943 // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 13, спр. 376, т. 74, арк. 14.

¹¹ Політичний звіт за місяць вересень 1943 року міста Львова // Там само. — Арк. 4.

¹² Там само. — Арк. 23.

¹³ Там само. — Спр. 372, т. 39, арк. 310, 311–312.

¹⁴ Там само. — Т. 28, арк. 24.

¹⁵ Там само. — Спр. 376, т. 88, арк. 442, 443.

¹⁶ Там само. — Арк. 175.

¹⁷ Там само. — Арк. 117–119.

¹⁸ Там сама. — Арк. 443.

¹⁹ Белебеха І. Роль української інтелігенції у державотворенні // Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/rolukraienskoie-inteligenciieuderzavotvorenniavtorbelebehaivan>

В статье рассматривается участие украинской интеллигенции в националистическом подполье во время Второй мировой войны. Указано на сложный характер отношений членов ОУН и интеллигенции, не разделяющей взглядов украинских националистов, анализируются причины и характер конфликтов. Показано политику организации, направленную на пополнение ячеек подполья людьми интеллигентных профессий. Приведены статистические данные, касающиеся количества интеллигенции в составе подполья ОУН и национально-освободительном движении в целом.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, ОУН, УПА, национально-освободительное движение, интеллигенция.*

The article examines the participation of Ukrainian intelligence in nationalist underground during World War II. We have described difficult relationships between members of OUN and Ukrainian intelligence which did not share the views of Ukrainian nationalists; we have analyzed reasons and character of the conflict. We have shown the policy of OUN concerning addition of local underground cells with people of intelligent professions, and how it was implemented. We are giving statistical data of quantity of Ukrainian intelligence in OUN and national freeing movement in general.

Keywords: *World War II, OUN, UPA, Ukrainian intelligent people, national freeing movement.*

Валентина Шайкан
(Кривий Ріг)

КРИВОРІЗЬКЕ ПІДПІЛЛЯ В РОКИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: НЕЗ'ЯСОВАНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

У статті йдеться про діяльність криворізького підпілля в роки гітлерівської окупації (14 серпня 1941 р. — 22 лютого 1944 р.). Автор висвітлює стан дослідження істориками, краєзнавцями, письменниками питання про чисельність підпільних організацій та груп у м. Кривому Розі під час окупації, ідейну спрямованість діяльності підпільників.

Ключові слова: *Кривий Ріг, гітлерівська окупація, підпільний рух, агрошкола, ідеологія.*

Як не прикро констатувати, але й напередодні 70-річчя Перемоги над гітлерівською Німеччиною, а також у рік 71-ї річниці визволення Кривого Рогу (22 лютого 1944 р.) від окупантів, залишаються остаточно нез'ясованими чисельність підпільних груп, організацій, кількість учасників цієї боротьби. Й сьогодні ще залишаються різними думки криворізьких і дніпропетровських істориків, краєзнавців, письменників щодо ідеологічної спрямованості боротьби підпільників. Сьогодні вже майже немає свідків тих трагічних сторінок нашої історії та й архівні фонди, які досліджуються істориками, пошуковцями, мало що додають до того, що вже вдалося встановити. Але все ж таки, зіставлення спогадів, наведених письменниками М. Миколаєнком¹, Г. Гусейновим², документи і матеріали Державного архіву Дніпропетровської області (фонд 19), експозиція і фонди Криворізького історико-краєзнавчого міського музею, доробок істориків надають можливість подивитися на проблему дещо по-іншому.

Так, тривалий час домінуючою позицією була думка авторів офіційного і фундаментального видання «Історія міст і сіл. Дніпропетровська область»³ (1969 р.) за загальною редакцією П. Тронька: йшлося про діяльність у Кривому Розі під час гітлерівської окупації лише 8 підпільних організацій і груп комуністичного спрямування та 3-х партизанських груп⁴. Зрозуміло, що за радянського часу і міський історико-краєзнавчий музей, й криворізькі шкільні музеї також рівнялись на фундаментальні та офіційні видання і довідники, а тому й не дивно, що тривалий час вся інформація про криворізьке підпілля була майже однакова.

Відомо, що у 50-х роках дніпропетровський письменник, поет, краєзнавець Микола Миколаєнко першим взяв на себе сміливість дослідити правду саме про підпільну групу на чолі з Миколою Решетняком, адже навколо діяльності цих патріотів існувала якась таємниця. У пошуковця у перші повоєнні роки не було можливостей працювати з архівними документами (фонди тільки формувалися та й спеціальні комісії проводили велику підготовчу роботу з метою подальшого затвердження діяльності підпільників, партизанів, патріотичної діяльності населення). Але молодому пошуковцю тоді вдалося поспілкуватися з живими свідками тих подій, зібрати спогади очевидців, серед яких були й батьки підпільників, рідні, сусіди, колишні учні агрошколи Зеленого містечка, де в роки окупації діяла розгалужена мережа підпільних груп, й, як виявилось, комуністичних і націоналістичних, водночас. Так, у 1956 р. з'явилася перша книга про криворізьких підпільників і патріотів «На лінії вогню» тиражем у 40 тисяч примірників. Саме з цієї документальної повісті стало відомо про підпільну і патріотичну діяльність Миколи Решетняка, Олексія Щербака, Миколи Ходича, Анатолія Жовтухи, Груні Романової, Юлії Романової, Любові Малорай, Михайла Темченка, підпільну групу вчителя Юрія Козаченка та інших. Зрозуміло, що М. Миколаєнко висвітлив діяльність криворізьких підпільників як суто комуністичну й комсомольсько-молодіжну і патріотичну, хоча сьогодні вже відомо з його перевиданої у 1996 р. повісті «На лінії вогню»⁵, концептуально нової статті відомого криворізького письменника і журналіста, краєзнавця Григорія Гусейного «Історія створення та діяльності агрошколи на Криворіжжі в окупаційну добу (1941–1943)», що письменники-краєзнавці солідарні в тому, що дії молоді під керівництвом М. Решетняка «невіддільні від історії якраз націоналістично налаштованого гурту юнаків з агрошколи»⁶. Можливо, зв'язок з націоналістичним підпіллям у перші повоєнні роки став відомим радянським органам, адже навіщо тоді в 1947 році, про що свідчать спогади матері учня агрошколи Антона Шавра, знищувати братську могилу підпільників у парку над річкою Інгулець⁷. Отже, щодо діяльності підпільної групи на чолі з М. Решетняком сьогодні існують два погляди: офіційний ідеологізований радянський і сучасний поки ще неофіційний — націоналістичного спрямування. У зв'язку з цим, Г. Гусейнов висловився так: «То де ж істина? І чи буде вона колись з'ясована?»⁸.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. — на початку ХХІ ст. побачили світ наукові розвідки криворізьких істориків Валентини Шайкан⁹ і Валерія Шайкана¹⁰. Автори дисертаційних праць, спираючись на архівні документи та матеріали, довели, що у Кривому Розі під час гітлерівської окупації діяло не менш ніж 18 підпільних організацій і груп¹¹, серед яких

один підпільний партійний комітет на чолі з В. Сингірцовим (30 членів); комсомольсько-молодіжні і патріотичні організації: «Червоногвардієць» (32 члени) під керівництвом М. Гринькова, «Дзержинець» (15 членів) на чолі з І. Демиденком; під керівництвом Ю. Козаченка (17 членів); на чолі з В. Козиненком (17 членів); під керівництвом Д. Конєвої (30 членів), С. Циганенка (25 членів), а також підпільні групи під керівництвом Ф. Конюшенка (8 членів), П. Меренка (9 членів), Є. Родіонової (5 членів), П. Тарандушки (7 членів), Ф. Тарана (6 членів), С. Цичанського (кількість членів невідома), Т. Шинкарьова (12 членів), П. Щербака (12 членів); а також група у складі не менше 4-х підпільників, які діяли з листопада 1941 р. до листопада 1943 р., усіх було розстріляно, керівник групи невідомий; підпільна група у складі 3-х підпільників: А. Мосенцов, К. Ройзіна, Н. Яскевич, всіх було розстріляно, керівник невідомий.

На Криворіжжі в роки гітлерівської окупації було розгорнуто й партизанський рух, хоча й незначний. Як встановлено на основі матеріалів комісії по затвердженню діяльності підпільників, патріотичної діяльності, партизанів, на Криворіжжі офіційно визнана партизанська діяльність 32 осіб. Так, диверсійну партизанську діяльність розпочато було з початку окупації Дніпропетровщини у дніпровських плавнях у районі Нікополя під керівництвом секретаря партійної організації заводу «Комуніст» Б. Шангіна. З часом партизанська діяльність цього загону поширилася на Кіровоградщину, далі — на Житомирщину і Волинь. Цей загін встановив зв'язок з партизанським з'єднанням С. Ковпака, потім діяв і на території Польщі. Після закінчення війни Б. Шангін працював на різних керівних посадах Кривого Рогу, а в 1969 році — заступником директора інституту «Механобрчормет».

У вересні 1942 р. в Олександродарі з ініціативи робітника І. Бедянки виник партизанський загін, який мав зв'язок з підпільною комсомольсько-молодіжною групою «Дзержинець» (рудник імені Дзержинського).

І третій діючий партизанський загін виник у грудні 1942 р. під керівництвом вчителя школи ФЗН рудника «Інгулець» Г. Седнева¹².

Архівні документи і матеріали надають можливість стверджувати, що комісія Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У 2 червня 1945 р. підтвердила діяльність у роки гітлерівської окупації Кривого Рогу 163 підпільників, 162 патріотів, 4-х партизанів. Упродовж 1962–1966 рр. додатково було підтверджено підпільну, патріотичну, партизанську боротьбу ще 151 підпільника, 1 патріота й 28 партизанів. Отже, сьогодні можна стверджувати про діяльність на Криворіжжі не менше ніж 314 підпільників, 32 партизанів й 163 патріотів, які своїми діями сприяли пропагандистській, диверсійній діяльності підпільників і партизанів. Серед підпільників Кривого Рогу 12 червня 1962 р. було підтверджено, до речі, і діяльність групи під керівництвом Миколи Решетняка.

Можливо, мала рацію відома криворізька журналістка, краєзнавець Тетяна Воронова, коли казала, що «можна як завгодно називати групу Решетняка ..., але вони показали себе людьми дії, противниками німців не на словах»¹³, адже їх діяльність була багатогранною: від пропагандистської роботи до диверсійної та терористичної діяльності. Отже, на нашу думку, вже неважливо, якої ідеологічної спрямованості була ця підпільна діяльність. Сьогодні набагато важливіше знати, що ця боротьба була спрямована саме проти окупантів, що і комсомольців, і націоналістів об'єднувало любов до Батьківщини, бажання звільнити українську землю від гітлерівців й вони не стали колаборантами або пособниками окупантів, що є найголовнішим.

¹ *Миколаєнко М.* На лінії вогню. Документальна повість / М.А. Миколаєнко. — К., 1956. — 193 с.

² *Гусейнов Г.* Історія створення та діяльності агрошколи на Криворіжжі в окупаційну добу (1941–1943) / Г.Д.Гусейнов // *Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24–25 жовтня 2000 р.)*. — Кривий Ріг, 2000. — С. 143–155.

³ Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область. — К., 1969. — 958 с.

⁴ Там само. — С. 304–307.

⁵ *Миколаєнко М.* На лінії вогню: Повість / М.А. Миколаєнко. — Кривий Ріг, 1996. — 157 с.

⁶ *Гусейнов Г.* Назв. праця. — С. 143.

⁷ Там само. — С. 145.

⁸ Там само. — С. 155.

⁹ *Шайкан В.А.* КПСС — організатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): дис. ... к.и.н.: 07.00.01 / В.А. Шайкан. — Днепропетровск, 1989. — 283 с.; *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни: дис. ... д.і.н.: 07.00.01 / В.О. Шайкан. — К., 2005. — 403 с.

¹⁰ *Шайкан В.А.* Деятельность комиссаров партизанских соединений Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): дис. ... к.и.н.: 07.00.01 / В.А. Шайкан. — Днепропетровск, 1992. — 239 с.; *Шайкан В.О.* Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр.: дис. ... д.і.н.: 07.00.01 / В.О. Шайкан. — К., 2010. — 543 с.

¹¹ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 8, спр. 1, арк. 74–75, 78–79, 268–271; спр. 7, спр. 42а, арк. 2; спр. 305, арк. 23, 26, 39–44; спр. 307, арк. 92–95; спр. 343, арк. 5, 6, 7, 11; спр. 365, арк. 3, 4, 14; спр. 367, арк. 1–3; спр. 372, арк. 33.

¹² Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область. — С. 305–306.

¹³ *Гусейнов Г.* Назв. праця. — С. 148.

В статье речь идет о деятельности криворожского подполья в годы гитлеровской оккупации (14 августа 1941 г. — 22 февраля 1944 г.). Автор освещает и анализирует результаты научных поисков историков, краеведов, писателей о количестве подпольных организаций и групп, идейной направленности деятельности подпольщиков.

Ключевые слова: *Кривой Рог, гитлеровская оккупация, подпольное движение, агрошкола, идеология.*

The article dwells upon the activities of Krivoy Rog underground organizations in the time of Hitler's occupations (August 14th 1941 — February 22nd 1944). The author covers and analyzes the results of scientific research by historians, ethnographers, writers about the amount of underground organizations and groups, the ideological orientation of the underground fighters.

Keywords: *Krivoy Rog, Hitler's occupation, underground movement, agricultural school, ideology.*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В РОКИ ВІЙНИ

УДК 358.4(477)«1945»

Ігор Вєтров
(Київ)

АВІАЦІЙНА ГАЛУЗЬ УРСР НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ (на матеріалах заводу №473 НКАП)

У статті висвітлюються особливості відбудови та організації виробництва на об'єктах військово-промислового комплексу авіаційного профілю, розташованих на території України. Розглядається асортимент продукції, технічна документація і комплектуючі деталі для виготовлення гелікоптерів, динаміка виробництва за основними параметрами, кадрові питання. Аналізуються причини невдач і шляхи їхнього подолання.

Ключові слова: *військово-промисловий комплекс, авіаційна індустрія, відбудова, економічні показники, авіатехніка, гелікоптер.*

Триваюча війна поставила радянське керівництво перед необхідністю відновлення об'єктів військово-промислового комплексу (ВПК) у щойно визволених регіонах України. Одним з пріоритетних напрямів розвитку ВПК і нарощування потужності радянських Збройних сил вважалося відродження авіаційної галузі республіки, що практично перестала існувати внаслідок евакуаційних заходів 1942 р., окупації та бойових дій.

Потрібен був рік, аби в Києві почав функціонувати завод № 473 наркомату авіаційної промисловості СРСР, який працював переважно на «оборону».

Труднощі початкового періоду відбудови — брак матеріальних та фінансових засобів, робочої сили (особливо кваліфікованої), інструментів, обладнання, невисока виконавська дисципліна — ускладнювали налагодження виробництва у столиці республіки, що вставала з руїн.

За 8 місяців завод виконав план зі стикування літаків на 83,5%, виготовлення запчастин — на 21,4%, виробництва іншої оборонної продукції — на 45,4%. Натомість було виготовлено 160 спальних дорослих та 160 дитячих ліжок, 682 одиниці іншої цивільної продукції (118,2%

плану). Середня зарплата робітників становила 555 крб (96,5%), ІТП — 1250 (110%), службовців — 570 (104%), учнів — 155 (76%), МОН — 125 (49,2%) ВВО — 350 (98%), фонд зарплати в цілому — 4746 (88%).

У доповіді директора заводу № 473 про функціонування підприємства у 1945 р. містився детальний виклад усіх видів відновлювальних та виробничих циклів.

Діяльність цього об'єкта ВПК у 1945 р. мала два періоди: перший охоплював I квартал, коли головним завданням вважалося збирання машин серійного виробництва; другий (з II кв. до кінця року) — пов'язаний із впровадженням у виробництво гелікоптера конструкції Братухіна.

Існувало кілька факторів, що визначали все виробниче й господарське життя заводу, його техніко-виробничі й економічні показники.

До початку 1945 р. завод номінально вважався авіаційним підприємством. Не маючи встановленого профілю, підприємство займалося стикуванням літаків на аеродромах, агрегатів і деталей серійних заводів, майже нічого не виготовляючи на власній виробничій базі. Вся потужність парку обладнання обмежувалась 107 одиницями різноманітного, доволі зношеного устаткування, з якого практично можна було використати 12–15 металоріжучих верстатів. Робоча сила складалась у той час переважно з малокваліфікованих працівників і значною мірою була зайнята на аеродромі.

Розгорнувши відбудовні роботи відразу на кількох майданчиках, завод власними силами не зміг до початку 1945 р. завершити відновлення жодного з них.

У IV кварталі 1945 р. об'єкт повністю перебрався на майданчик № 1 (колишня фабрика клавішних інструментів).

Після появи наказу НКАП про виробництво гелікоптера працівники технічного відділу заводу № 473 виїхали до Москви, де разом зі співробітниками ОКБ-3 склали попередню матеріальну специфікацію матеріалів та виробів, необхідних для збирання гелікоптерів.

На базі отриманих креслень було вироблено план підготовки виробництва і запуску гелікоптера, який 15 квітня надіслали до 6-го Головного управління НКАП на затвердження. Він охоплював такі пункти:

- Графік випуску малої серії гелікоптерів.
- Графік збирання першого гелікоптера.
- Наскрізний графік підготовки виробництва.
- Відомість трудомісткості виготовлення першої і наступних машин.
- Розрахунок потрібного обладнання.
- Відмінність і номенклатура потрібного обладнання.
- Розрахунок потрібної робочої сили.
- Відомість необхідних інструментів.

- Список поковок та литва для замовлення на інших заводах.
- Список деталей складеної механічної обробки для замовлення на інших заводах.

Водночас була перероблена технічна документація, у тому числі «розцехування» обробки деталей та збирання вузлів у цехах. Цехи одержали відомості на деталі, був розроблений технологічний процес з розрахунком рівня, що забезпечив випуск малої серії у вказані терміни та наявного устаткування, визначені матеріальні нормативи й уточнена матеріальна специфікація. З'ясовано, які деталі внаслідок некомплектності чи відсутності обладнання на заводі виготовити не могли, а саме: кольорове литво, деталі великих габаритів, передні балки, лопаті і вентилятора, важкі деталі, поковки з хромонапиленням, верхні опори «кабана», а також номенклатура складних за механічною обробкою деталей, у тому числі обробка передньої балки втулки вентилятора, верхньої опори «кабана», демпферів лопаті та інші деталі.

Дирекція порушила перед Наркоматом авіапрому питання про виробничу кооперацію у виготовленні потрібних комплектуючих: демпферів лопасті — із заводом № 119, кольорового литва — із заводом № 82, поковок верхньої опори «кабана» — із заводом № 150, поковок випуску вентилятора — із заводом № 292, обробки передньої балки лопаті — із заводом № 28, нормалізації хромансилевих труб — із заводом № 381. НКАП з цього приводу видав спеціальне розпорядження.

Упродовж квітня–жовтня 1945 р., до отримання трофейного обладнання, завод № 473 не мав необхідного для виконання покладених на нього завдань обладнання. Бракувало 41 токарного, 11 фрезерних, 18 свердлильних, по 3 — стругальних, шліфувальних, довбальних верстатів, 5 зварювальних апаратів, точечної зварювальної машини АТМ-25, розточувального верстата, приладів Роквелла й Віккерса (останнього так і не надали на час звіту), генераторів постійного струму для зварювальних і гальванічних робіт, терометрії до термічних печей.

Обсяг виконаної роботи з розробки технічних карт техпланування, матеріальних специфікацій та нормативів, а також іншої технологічної документації вираховувалося у таких цифрах. Так, у механічному цеху проходили обробку та виготовлялися 2100 найменувань і 8407 елементарних деталей та вузлів гелікоптера, у слюсарно-зварювальному — відповідно 1598 і 6209, дюралево-зварювальному — 636 і 1421 одиниця.

Комплектація підприємства обладнанням пов'язувалося з його надходженням з Німеччини. У жовтні 1945 р. прибув перший ешелон з верстатами, які встановили у цехах. Однак більшість цього устаткування виявилася некомплектною. Одночасно продовжувалися роботи з пристосування й утеплення приміщень.

Завод за цих умов міг працювати лише за тісної кооперації із суміжниками. Різноманітна номенклатура виробів потребувала оперативного переналаштування досить обмежених потужностей заводу та спеціальної підготовки виробництва. У результаті цього деякі вироби не могли бути повністю освоєні, а через їх невелику кількість економічний ефект виявився вкрай низьким, а в деяких випадках — від'ємним.

У 1945 р. завод № 437 одержав замовлення на виробництво таких деталей і такі види робіт: 1. Стикування літаків. 2. Виготовлення гелікоптера. 3. Виготовлення стабілізатора. 4. Виготовлення кіля. 5. Виготовлення керма поворотів. 6. Виготовлення керма висоти. 7. Виготовлення рами двигуна. 8. Виготовлення бензомаслобаків. 9. Виготовлення різних запчастин. 10. Ремонт літаків на заводських площах. 11. Ремонт літаків у польових умовах. 12. Підсилення крил. 13. Виготовлення злітних лиж.

Крім того, підприємство мало виробляти цивільну продукцію — автобуси, ліжка, посуд, а також переплавляти амоній.

Замовлення надходили на підприємство зі значними запізненнями та змінами й незрідка були несподіваними. Так, замовлення на I квартал заводчани одержали 12 лютого, II кв. — 28 квітня, III кв. — 3 серпня, IV кв. — 20 жовтня. Планові показники з праці й зарплати отримано відповідно 9 лютого, 29 квітня, 4 серпня і 23 жовтня.

У 1944–1945 рр. динаміку виробництва характеризували такі економічні показники:

Назва продукції	1944 р. (звіт)	1945 р. (план)	1945 р. (звіт)
1. Стикування літаків	944	300	215
2. Гелікоптер	–	12	–
3. Інша обор. прод.	1743	2060	2514
Всього оборон. прод.	11163	8560	4587
Цивільна прод.			
у т.ч. заводу № 5 (втор алюміній)	–	6376	4236
Предм. шир. вжитку	–	90	561
Всього товарна	12668	13120	11248
Всього валова	13603	14956	12442

Невиконання планових завдань припадає в основному на I квартал та роботу заводу № 5, що переробляв алюмінієвий брухт. Причини невиконання крилися у прорахунках організаційно-технологічного плану. Так, із 300 літаків, які підлягали стикуванню в I кварталі, підприємство одержало тільки 100, решта 119 «перейшло» з 1944 р., оскільки через неправильну практику знімання окремих деталей вони підлягали вже не

стикуванню, а відновленню. Це збільшило терміни виконання робіт і «тягнуло» показники вниз.

Виготовлення злітних лиж довелося припинити через завершення дії договору та відмову командування ВПС їх брати.

План II кварталу орієнтувався на польовий ремонт і стикування крил. Виготовлення запчастин для літаків не видавалося можливим внаслідок відсутності необхідних пристроїв. До того ж, більшість колективу була задіяна на підготовці робіт з гелікоптером і стикування крил¹.

Собівартість оборонної продукції виявилась вищою від планових показників на 1117 тис. крб, або на 29% (в основному за рахунок стикування літаків і польового ремонту машин, що залишилися з 1944 р.). Додаткові працевтрати спричинили перевищення фонду заробітної плати на 226 тис. крб: цехових — на 75 тис. і загальнозаводських — на 150 тис.²

У II кварталі 1945 р. колектив підприємства освоїв виробництво агрегатів і деталей для гелікоптера. Згідно з наказом НКАП № 91 від 3 березня 1945 р., цю машину належало зібрати до 1 серпня.

Однак вироблений спільно із суміжниками план-графік колектив витримати не зміг через низку причин:

1. До 1 травня 1945 р. не вдалося докомплектувати об'єкт необхідним обладнанням.

2. Подані на інструмент заявки були виконані лише в II кварталі, а у III і IV зовсім реалізовані не були.

3. До 15 квітня завод № 437 не одержав матеріалів, готових виробів, інструментів першої черги.

4. Експериментальний зразок гелікоптера до 20 квітня 1945 р. на завод № 473 не надійшов. Зразок, що прибув у серпні, згідно з розпорядженням НКАП, того ж місяця відправлено назад.

5. Попри те, що поставки верхніх редукторів планувалось розпочати з 1 липня, лише у грудні 1945 р. завод № 35 надіслав комплекти редукторів на 3 машини.

6. Завод № 24 мав з 15 травня поставляти шестерні для верхніх редукторів, фактично ж надав перші деталі у серпні.

7. Із заводу № 28 до 1 липня мали надійти нижні редуктори і вертикальні вали, але тільки у жовтні ці агрегати на 6 машин доправили на завод № 473. У листопаді надійшли комплекти лопастей для них. Інших деталей — муфти включення й синхронізації, вал синхронізатора, опори «кабана» вертольотобудівники так і не дочекалися.

8. Стійки шасі із заводу № 119 одержані у грудні, хоча очікувалися до 1 липня, а гальмівні колеса — у листопаді замість червня.

9. Замість того, щоб передати необхідну кількість шарикопідшипників заводу № 35, Саратовський ДПЗ № 3 відправив їх у Горький, а партія підшипників для заводу № 28 надійшла тільки 14 грудня.

10. За розпорядженням заступника наркома авіапрому Вороніна на завод № 119 покладалося виробництво демпферів, які були підготовлені для транспортування залізницею лише у грудні.

11. Двигуни завод отримав у серпні розкомплектованими — без генераторів, фланців, вихлопних патрубків і бортової сумки, а також документації, вилученої на ЦС НКАП працівниками ОКБ-3.

12. Завод № 483, який також дислокувався у Києві, систематично не виконував своїх зобов'язань за переліком механічних операцій.

Незадовільна робота суміжників ставила керівництво заводу № 473 перед необхідністю відряджати фахівців на інші підприємства, аби «втрясати» невирішені питання, вести тривале листування по кожному агрегату й деталі. Додаткову нервозність вносила часта зміна креслень. Так, документація на двигуни зазнала 72 корекції, маслопроводу — 60, капот — 45, а всього — 593 значні зміни.

У зв'язку з переліченими вище обставинами середній ступінь готовності основних вузлів гелікоптера був таким: кіль та ліхтар — 40%, стабілізатор і радіобладнання — 30%, кермо повороту — 20%, бензобак — 50%, маслбак — 25%, електрообладнання — 80%, вентилятор — 60%.

Повний економічний цикл збирання машини цілком залежав від поставок суміжників.

Слід зазначити, що ОКБ-3 не лише постійно переробляло документацію, а не могло в повному обсязі передати її заводу-виробнику. Йшлося, насамперед, про повний комплект розрахунків на міцність (силові схеми і подетальні розрахунки), технічні умови на виготовлення, збирання й випробування агрегатів, програму випробувань, технічний опис машин. Та й сама якість креслень виявилася низькою через поганий папір, помилки виконавців, застарілу індексацію нормалей за знятими з виробничої практики каталогами.

Завод потребував негайного надходження 4 повних комплектів креслень (виправлених і доповнених, згідно з усіма зауваженнями), листком припустимості, листком змін, на всіх підприємствах-суміжниках.

На 1945 р. заводу необхідні були 15 комплектів креслень-«синьок», мінімум 4 повних комплекти всіх альбомів нормалей, повний комплект розрахунків на міцність і технічний опис машини.

Невідкладним завданням вважалась організація заводського архіву з картотеками документації на креслення літаків та іншої продукції з постійною фіксацією всіх змін у кресленнях, замінах й анулюваннях. Цехові архіви мали володіти листами креслень на кожен розмір нормалей згідно з цеховою спеціалізацією. Вирішенню цієї проблеми перешкоджала відсутність на заводі світлокопіювального апарату.

Неправильна індексація нормалей у кресленнях позбавила завод можливості своєчасного їх замовлення на інших підприємствах, а неповнота

комплекту і наступні зміни, що вносилися до креслень — своєчасного і повного комплектування готовими виробами та приладами.

З електрообладнанням гелікоптера ОКБ-3 також повної якості не вніс.

Вилучення з двигунів під час їх перебування на ЦС НКАП технічної документації для ОКБ-3 і відсутність їх на заводі ускладнювала монтаж моторної групи.

Дефіцит великої номенклатури труб (частина яких не застосовувалась на вітчизняній авіатехніці), ускладнив заводу їх отримання. Труби прибули тільки 2 серпня 1945 р., хоча за планом мали надійти 5 травня, коли підійшов час випуску першої машини.

Значні труднощі виникли у справі виготовлення оснащення внаслідок повної відсутності фондів та необхідних металів (швидкоріжучої й інструментальні сталі, рядового прокату), а також надзвичайно обмежених фондів на купівлю інструментів і калібрів, що перешкоджало комплектуванню нормативного інструменту.

Завдання з виготовлення у 1946 р. серійного оснащення не можна було вирішити без втручання 6-го Головного управління НКАП, яке мало потурбуватися про надання спеціальних фондів постачання заводу.

Серйозну тривогу дирекції підприємства викликала значна частка бракованої продукції. Однією з її причин вважалось конструктивне недоопрацювання креслень та відсутність суміщення між детальними й збіральними кресленнями, внаслідок чого правильно виготовлені за кресленнями деталі, які надходили на збирання, або «підганялися» на місці, або бракувалися.

Для усунення браку у креслення вносилися відповідні виправлення. Всі випадки браку оформлялися відповідним актом і з конкретних винуватців утримувалася його вартість.

У 1946 р. з цією метою передбачалося: а) організувати систематичну перевірку вимірювального інструмента контролю-вимірювальною лабораторією; б) запровадити у виробництво гладкі та різьбові калібри; в) регулярно проводити дні якості; г) організувати технічне навчання³.

Оскільки кадри колишніх авіапідприємств № 43 і 438 все ще в більшій своїй частині перебували у Куйбишеві та Новосибірську, кадрове наповнення заводу № 473 відбувалося шляхом вільного набору.

На 1 січня 1946 р. на об'єкті працювало 983 особи (297 мали стаж до 2 років, 686 — понад 2 роки).

На підприємстві за 1945 р. зафіксовано 35 випадків дерезртництва та 52 — прогулів, 270 запізень⁴.

Невисока зарплата, віддаленість об'єкта від місця проживання більшості працюючих, побутова необлаштованість спричинили високу плинність кадрів. Робітники й ІТП часто подавали заяви про звільнення.

У поєднанні зі скороченням кількості зайняти згідно з новими лімітами робочої сили цей чинник негативно позначився на ситуації з кадрами.

У зв'язку з тим, що завод освоював новий вид продукції — гелікоптери, — норми виробітку встановлювалися приблизно.

Преміальна система передбачала виплату премій робітникам, зайнятим на вузьких ділянках з виробництва гелікоптерів згідно з наказом НКАП № 4 від 4 січня 1944 р. Для допоміжного персоналу склали окремі преміальні положення стосовно кочегарів, електромонтерів, чергових слюсарів, змажчиків, прибиральників, кабельників, лісорубів, вантажників, шоферів (всього 10 видів), які (на переконання дирекції заводу) стали ефективним інструментом матеріального заохочення працівників⁵.

Темпи відродження підприємств ВПК, як і решти об'єктів індустрії безпосередньо залежали від організації постачання сировиною, будівельними та іншими матеріалами, обладнанням, інструментами, апаратурою, комплектуючими і запчастинами, електроенергією, паливом і пальним тощо.

Однак в умовах тривалої війни матеріальні ресурси були надзвичайно обмежені й спрямовувалися в першу чергу на вирішальні ділянки виробництва, що мали доленосне значення для держави і Збройних сил. Тому навіть об'єкти ВПК далеко не завжди одержували ліміти, необхідні для виконання покладених на них завдань.

Так, згідно з програмою НКАП, завод № 473 мав на 1945 р. 13 завдань на випуск оборонної продукції та 4 — цивільної. З них на перше півріччя припадало 70% завдання.

Лише з II кварталу підприємство одержало власний профіль — виготовлення малої серії гелікоптерів. Матеріальне забезпечення такої різноманітної програми, що виключала велику номенклатуру матеріалів і деталей, потребувало повної перебудови роботи відділу постачання заводу і залучення значної кількості робітників для заповнення існуючих вакансій.

Забезпечення матеріалами програми першого півріччя з ремонту, стикування, виготовлення злітних лиж, хвостового обрамлення відбувалося задовільно і характеризувалося такими даними⁶:

Номенклатура матеріалів	Необхідна кількість макро-розмірів	Забезпечена кількість макро-розмірів
1. Чорні метали і труби	136	129
2. Кольорові метали і труби	212	205
3. Метизи	80	76
4. Хімікати і лакофарби	80	76
5. Інші допоміжні матеріали	94	87

Як бачимо, за незначного дефіциту, що не мав критичного характеру, стан матеріального забезпечення виробництва можна вважати прийнятним.

Однак у II кварталі ситуація кардинально змінилась у зв'язку з тим, що підприємство отримало замовлення на малу серію гелікоптерів, для виготовлення яких необхідна була принципово нова матеріальна специфікація — труби, метизи, сплави, що до того не використовувалися серійними заводами НКАП. Це викликало необхідність уперше робити такі замовлення поставщикам. Внаслідок невеликої кількості ці матеріали були для поставщиків не монтажними й нетранзитними. Більшість найменувань були відсутні на складах Главку, Головпостачу, Спецдослід-складу, тому їх підбирали на заводах №№ 23, 30, 381, 82 та інших споріднених підприємствах.

За планом-графіком 6-го Головного управління завод мав отримати матеріали 1-ї черги до 15 квітня, 2-ї — до 1 травня 1945 р., а в дійсності основні фонди і замовлення прибули на об'єкт лише у червні й були реалізовані на 100%. При цьому реалізація заявок супроводжувалась 42 виїздами відповідальних працівників заводу на місця.

У результаті виробничий графік затягнувся на 2–2,5 місяця.

Рівень забезпечення виробництва малої серії гелікоптера матеріалами ілюструє наступна таблиця⁷:

Найменування груп матеріалів	На поч. III кв. 1945 р.		На 1.I. 1946 р.
	Необхідна кількість макро-розмірів	Забезпечена кількість макро-розмірів	
Кольорові метали	110	92	103
Чорні метали	107	98	26
Труби сталеві	28	26	26
Труби леговані	35	30	32
Метизи	67	62	64
Текстиль	16	13	14
Лакофарби	26	19	21
Гумові прокладки	75	57	66

Позитивна динаміка свідчила про поступове налагодження кооперації з суміжниками і централізованого постачання, хоча для повного вирішення всіх складних питань ще потрібен був час.

Через неповне і несвоєчасне отримання креслень було внесено 21% змін і доповнень у матеріальну специфікацію та норми витрат матеріалів, що значно ускладнило роботу.

Загальна картина реалізації фондів була такою: кольорові метали — 94%, чорні метали — 81%, інструментальні сталі — 40%, труби сталеві — 96%, труби леговані — 88%, метизи — 100%, текстиль — 100%, лакофарби — 90%, гумові прокладки — 91%, паливно-мастильні матеріали — 100%, лісоматеріали — 100%, інші матеріали — 84%.

Упродовж усього року завод відчував гострий брак автопального, автозапчастин, інструментальних сталей, лісоматеріалів, потребу в яких Головпостач задовольнив лише на 35%.

У відділі постачання заводу бракувало кваліфікованих співробітників для того, щоб лобювати його інтереси у центральних союзних відомствах у Москві, а також налагодження обліку та звітності на належному рівні.

У результаті перебазування виробничих потужностей заводу на новий майданчик на попередньому майданчику (за 3,5 км) залишилося складне господарство, що ускладнювало діяльність начальників та оперативне вирішення різноманітних поточних питань.

Оскільки з IV кварталу 1945 р. у валовій продукції підприємства неухильно зростала частка предметів широкого вжитку, окремого вирішення потребував комплекс питань, пов'язаних з цим виробництвом, зокрема постачання для нього необхідного асортименту матеріалів.

Натомість на складах заводу № 473 внаслідок частих змін програми виробництва накопичувалась велика кількість матеріалів та виробів, використання яких надалі не видавалося можливим. Керівництво підприємства заявило Головпостачу для реалізації матеріалів та виробів на суму 1 млн 680 тис. крб, з яких вдалося реалізувати у I кв. — на суму 71 тис. 967 крб II — 533 тис. 908 крб III кв. — 144 тис. 086 крб, IV кв. — 192 тис. 529 крб, усього — 942 тис. 492 крб У січні 1946 р. передбачалась реалізація неліквідів на суму 240 тис. крб.⁸

На заводі також зберігалась значна кількість брухту від літаків, що оцінювався у 2 млн 366 тис. крб. Однак частка алюмінію в ньому була невелика, що зменшувало зацікавленість у його розробці й переплавленні. Ця обставина перешкодила виконанню плану відвантаження брухту чорних та кольорових металів.

Собівартість продукції значною мірою визначав характер виробничої програми. 1. Оскільки на колектив заводу накладалося складання літаків безпосередньо на аеродромі, а комплектуючих деталей підприємство в достатній кількості не мало, витрати часу і праці на стикування (а фактично — відновлення) літаків помітно зросли. 2. Завод надавав послуги з польового ремонту літаків. Оплата праці бригад здійснювалася згідно з наказом НКАП із середнього заробітку, а також оплати витрат на відрядження. Середній заробіток вартість понаднормових робіт важким тягарем лягали на вартість літака і не могли виправдати встановлену ціну.

3. Завод упродовж усього 1945 р. мав затверджену собівартість лише на частину продукції, яку випускав. Незважаючи на те, що запуск гелікоптера здійснили у травні, завод постійно відчував неясність щодо встановлення собівартості. Основну затримку зі складанням планової калькуляції на гелікоптер спричинила відсутність специфікації та цін на готові вироби, що надходили від суміжників. Примітно, що самі поставщики такої калькуляції не надавали. За таких умов орієнтуватися на встановлення планової калькуляції на вироби було досить складно.

Собівартість цієї товарної продукції виявилась вищою за планову на 18%. При цьому собівартість «оборонки» перевищила планову на 29%, що становило 1 млн 117 тис. крб в основному за рахунок стикування літаків та польового ремонту.

Проведення додаткових робіт спричинило перевитрати на заробітну плату на 226 тис. крб (цехових витрат — на 75 тис. і загальнозаводських — на 155 тис.).

Встановлена норма на одну машину — 346 год. — виявилась недостатньою, оскільки роботи проводилися не тільки на аеродромі, а й на виготовленні відсутніх деталей у цехах заводу. Крім того, між здачею машин та їх прийманням військовими частинами минав значний час і в результаті тривалого зберігання необхідно було проводити додаткові роботи перед їх відправленням на місце.

Навіть об'єкти ВПК за тих обставин, що вказувалися, були збитковими. Так, завод № 473 у 1945 р. мав збитки від реалізації продукції в сумі 1664 тис. крб, у т.ч. від реалізації оборонної продукції — 1102 тис. крб, широкого вжитку — 59 тис., робіт та послуг (ОКСу) — 547 тис., експлуатації житлово-кооперативного господарства — 201 тис., збитків минулих років — 82 тис. крб.⁹

Таким чином, ситуація, що склалась на авіазаводі № 473, віддзеркалює умови, в яких відбувався процес відродження об'єктів військово-промислового комплексу зокрема і важкої індустрії України та важкої індустрії загалом.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 2012. — Арк. 2–9.

² Там само. — Арк. 47.

³ Там само. — Арк. 20–29.

⁴ Там само. — Арк. 35.

⁵ Там само. — Арк. 30–36.

⁶ Там само. — Арк. 37.

⁷ Там само. — Арк. 39–40.

⁸ Там само. — Арк. 41–42.

⁹ Там само. — Арк. 50–55.

В статье освещаются особенности восстановления и организации производства на объектах военно-промышленного комплекса авиационного профиля, расположенных на территории Украины. Рассматривается ассортимент продукции, техническая документация и комплектующие детали для изготовления вертолётов, динамика производства по основным параметрам, кадровые вопросы. Анализируются причины неудач и пути их преодоления.

Ключевые слова: *военно-промышленный комплекс, авиационная индустрия, экономические показатели, авиатехника, вертолёт.*

The article depicts the features of restoration and organization of work on the objects of aviation branch of military industry, stationed in Ukraine. The questions of production spectrum, technical documentation and component parts for the production of helicopters, main parameters of manufacturing dynamics, human resource management are studied. The reasons of failures and ways of their overcoming are also analyzed.

Keywords: *defense industry, aviation industry, economical rates, aircraft mechanic, helicopter.*

Дмитро Веденєєв
(Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ У РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ НА ВИЗВОЛЕНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1943–1945 рр.)

У статті на основі архівних матеріалів радянських органів державної безпеки висвітлюється еволюція форм і методів оперативно-службової діяльності органів НКВС–НКДБ у релігійній сфері України у контексті визволення її території від гітлерівських окупантів та відповідних кон'юнктурних змін у настановах державної політики СРСР щодо Церкви.

Ключові слова: *радянські спецслужби, контррозвідка, релігія, Православна Церква, визволення України.*

В останні роки зростає вага студій, присвячених релігійній ситуації на українських землях (у тому числі — під час окупації та безпосередньо після звільнення України від агресорів) як важливого й донедавна майже не представленого в радянській історіографії аспекту духовно-культурної історії нашого народу.

З'явилася низка капітальних науково-документальних видань і спеціальних тематичних публікацій¹, що суттєво розширило емпіричну базу досліджень історії діяльності радянських спецслужб у релігійній сфері. Науковці отримали доступ до архівних фондів державних установ, через які здійснювалося провадження офіційного курсу комуністичної влади щодо Церкви, включаючи інформаційно-аналітичні документи органів державної безпеки².

Водночас фрагментарно висвітленим аспектом минулого державно-церковних відносин залишається діяльність оперативна радянських спецслужб у середовищі релігійних інституцій. Залишається майже невивченим організаційний та оперативно-розшуковий механізм і технології діяльності органів держбезпеки в релігійному середовищі України воєнної доби.

Відтак метою нашого наукового повідомлення є дослідження (на основі маловідомих або таких, що вперше вводяться у науковий обіг, документів контррозвідувальних підрозділів Народного комісаріату внутріш-

ніх справ (НКВС) та Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) УРСР) еволюції оперативно-службової діяльності радянських спецслужб щодо релігійних об'єднань на визволеній від гітлерівців території України у 1943–1945 рр. у контексті певних змін змісту державно-церковних відносин в СРСР.

У науковому повідомленні не розглядається ліквідація радянською владою Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та ролі у цій акції органів держбезпеки, оскільки ця тема доволі детально розкрита у спеціальних наукових і документальних працях³.

Піднесення релігійних почуттів громадян СРСР, значна роль Церкви у мобілізації духовних сил народу на відсіч агресорам, повернення в ідейно-пропагандистській сфері до історичного традиціоналізму змусив Й. Сталіна переглянути політику щодо Православної церкви. Станом на жовтень 1943 р., із 9 829 діючих православних храмів у СРСР 6 500 були відкриті на окупованій території, тому продовження утисків віруючих контрастувало з окупаційною політикою і певним чином формувало морально-психологічні настрої населення. На 1 липня 1945 р. 59,28% усіх діючих в СРСР церков та молитовних будинків (і релігійних громад) зосереджувалося в Україні⁴. Крім того, Й. Сталіна цікавили не тільки мобілізаційно-патріотичні «ресурси» Церкви, а й її дипломатичні можливості у налагодженні стосунків із Заходом, зміцнення позицій СРСР у Східній Європі, на Балканах та Близькому Сході (творення «Православного Ватикану» з центром у Москві зі скликанням VIII Вселенського Собору тощо), а також для формування перед західними союзниками «позитивного іміджу» СРСР як начебто держави зі свободою сумління⁵.

4 вересня 1943 р. на нараді у Й. Сталіна за участю очільника НКВС СРСР Л. Берія було ухвалено рішення про лібералізацію політики щодо Церкви, і вже 8 вересня 1943 р. Помісний Собор відновив інститут патріаршества й обрав Патріархом Московським і Всієї Русі митрополита Сергія. Починається відкриття храмів, монастирів, духовних навчальних закладів, видання богословської літератури. До березня 1944 р. на звільненій території УРСР діяло 2 113 приходів РПЦ, 7 чоловічих (до 100 насельників) і 12 жіночих (1020) монастирів⁶. До 1 липня 1945 р. в УРСР, за офіційними даними, нараховувалося 6 133 православних храмів (близько 40% їх дореволюційної чисельності), 15 чоловічих та 27 жіночих монастирів (14 єпископів, 4363 священники, 422 диякони), майже 1,2 млн православних мирян. Представники влади констатували, що «в даний період руська православна церква займає по відношенню до радянської держави безсумнівну, без тіні підозри, лояльну позицію, веде велику корисну патріотичну роботу»⁷.

За даними НКДБ УРСР, лише за перше півріччя 1945 р. православні приходи в Україні зібрала грошима й натурпродуктами понад

22,6 млн крб на допомогу фронту, пораненим, сиротам тощо. Загалом за період війни Православною церквою в УРСР було зібрано на користь оборони країни майже 45 млн крб грошима й натурпродуктами⁸.

В Україні існувало 2 326 громад Греко-католицької церкви (ГКЦ) з 2 402 священнослужителями, 652 громади і 542 священнослужителі Римо-католицької церкви, релігійні течії протестантської спрямованості (понад 10 тис. лише баптистів та «євангельських християн»), десятки громад старообрядців різних течій («безпопівці», «білокриничного» спрямування тощо), різноманітні псевдорелігійні містичні групи тощо⁹. Всі вони перебували під пильною увагою спецслужб, які регулярно доводили до відома радянського керівництва не тільки узагальнюючі матеріали, а й окремі факти релігійного повсякдення, що заслуговували на «особливу увагу».

Ефективним інструментом контролю, відсепарування «неблагонадійних та нейтралізації небажаних тенденцій у релігійній практиці стали процедури обліку та реєстрації храмів, релігійних громад і духовенства, розпочата в УРСР всередині 1944 р. У цей час у 14 областях республіки (за неповними даними) було взято на облік 2 533 церкви патріаршої орієнтації, 98 — обновленської, 97 — автокефальної, всього — 2 597 діючих і 131 недіючих храмів та 2 484 священників, 298 дияконів, 771 псаломщик¹⁰. На початок 1945 р. на обліку перебувало вже 5 739 храмів патріаршої юрисдикції, 38 обновленських, 36 автокефальних приходів та 423 недіючі, 4 073 священників, 331 дияконів, 1 848 псаломників¹¹.

Відповідні корективи були внесені і в роботу органів держбезпеки «по церковній лінії». У міру відновлення радянської влади на ще донедавна окупованих землях України, як зазначалося у чекістських документах, «основна увага НКДБ УРСР була звернута на ліквідацію антирадянських формувань серед церковників і сектантів». За неповними даними, до 1 травня 1945 р. два (контррозвідувальні) підрозділи органів держбезпеки в УРСР ліквідували 87 релігійних організацій і груп (переважно — розкольницького, автокефального та протестантського спрямування), і при цьому арештували 875 громадян. Значну частину арештів провели за матеріалами оперативних джерел, які працювали на окупованій території. Так, у грудні 1943 р. у Києві за повідомленнями агента «Панкова» органи НКДБ ліквідували «церковно-монархічну організацію» архімандрита Михайла (Костюка), який іменував себе «Патріархом Всея Русі» та «самодержцем Всеросійським», арештувавши понад 20 її учасників¹².

Серед арештованих у той час опинилися єпископ Чернігівський Симон (Іваницький), звинуваченого у тому, що він був агентом гестапо) і єпископ Ніжинський Панкратій (Гладков). Єпископ Симон, зокрема, вважався укладачем спеціальної молитви «За Німеччину, що звільнила нашу

батьківщину». Єпископ Панкратій, який молився про «дарування перемоги» Райху, у своїх свідченнях зазначав: «Я, не даючи офіційної підписки й зобов'язання працювати в гестапо, насправді виявився їх співробітником»¹³.

Після відновлення Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) 14 квітня 1943 р. до цього відомства передали функції оперативного обслуговування «церковної лінії». Промовистим є те, що релігійною сферою мало займатися 2-е (контррозвідувальне) Управління НКДБ СРСР та його підрозділи у наркоматах союзних республік, регіональних органах. Відповідно до вказівки 2-го Управління НКДБ СРСР наркомам держбезпеки суб'єктів радянської федерації від 27 травня 1943 р. № 7 запроваджувалася організаційно-функціональна структура двох підрозділів НКДБ. На 4-ті відділення (начальники яких безпосередньо підпорядковувалися начальнику відповідного 2-го відділу) покладалася «боротьба з антирадянським елементом» у релігійному середовищі¹⁴.

На визволених територіях оперативні заходи радянської спецслужби «по церковній лінії» спрямовувалися на:

- розшук «організованого антирадянського підпілля» серед православного духовенства «патріаршої орієнтації» (тобто канонічної РПЦ);
- виявлення «націоналістичного підпілля» серед духовенства Української автокефальної православної церкви;
- розшук у релігійному середовищі осіб, які активно співпрацювали зі спецслужбами окупантів;
- придбання оперативних джерел серед «церковного й сектантського активу» для попередження виникнення нелояльних до влади нелегальних організацій.

У 1944–1945 рр. з'являється низка директив наркома держбезпеки УРСР С. Савченка, які регламентували пріоритети агентурно-оперативної роботи по конкретних напрямках конфесійного спектра України. Зокрема, директива НКДБ УРСР від 28 січня 1944 . № 45/с «Про роботу по сектантах» підкреслювала, що, за оперативними даними, А. Гітлер особисто віддавав вказівки про внесення розбрату у релігійне життя СРСР. У середовищі легалізованих або створених штучно сект енергійно вербувалася агентура абвера, гестапо, румунської розвідки Сервічул-Сервіс й Сигуранци. Ставилися завдання зі створення оперативних позицій НКДБ серед активу «сект», виявлення організаторів-емісарів, які прибули з Німеччини та Західної України¹⁵.

Директива від 22 липня 1944 р. № 1328/с скеровувала на припинення діяльності «диких» приходів, які не бажали підпорядковуватися єпископату РПЦ («підгорнівці» Слобожанщини і Донбасу, «прокоп'євці» Півдня України та інші). Ставилася завдання органам НКДБ «через

перевірену агентуру» активно вести їх оперативну розробку, «церковну опозицію ліквідувати шляхом невідкладних арештів активу, виявляти серед них агентуру німецьких спецслужб, дезертирів, пособників окупантів», самі «дикі» приходи «компрометувати перед вірними», натомість призначати туди «наших агентів-священиків»¹⁶.

Вістря оперативно-розшукових та репресивних заходів НКДБ УРСР спрямовувалося проти таких релігійних організацій:

- у Києві НКДБ ліквідував «Адміністрацію УАПЦ», яка маскувалася під назвою «Соборно-Апостольська Церква». Оскільки частина кліру УАПЦ активно співпрацювала з ОУН та УПА, у Західній Україні контррозвідувальні заходи тісно координувалися з антиповстанськими. Так, у Волинській області УНКДБ виявило створені спільно з ОУН «адміністрацію й благочиння УАПЦ». Окрема директива НКДБ УРСР приписувала посилити агентурну розробку УАПЦ у поєднанні з проникненням до націоналістичного підпілля, виявляти актив УАПЦ й агентури німецьких спецслужб серед нього¹⁷;

- так зване «церковно-монархічне підпілля», представлене, зокрема, «Істино-православною церквою» (ІПЦ), для якої була властива крайня опозиційність як до радянської влади, так і до канонічної РПЦ, а також конспіративні методи роботи. Загалом, за даними спецслужб, в УРСР діяло не менше 21 нелегального осередку ІПЦ із понад 500 учасниками. До червня 1945 р. органи НКДБ УРСР ліквідували 13 осередків ІПЦ (арештовано 178 віруючих, серед яких виявлено «пособників окупантів» та учасників захоплення православних храмів) у Києві, Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій та інших областях УРСР¹⁸;

- нелегальна церковна організація «іоанніти». У ході централізованої оперативної розробки «Острів» контррозвідники виявили розгалужене підпілля «іоаннітів» у Києві, Сталінській, Дніпропетровській, Ворошиловградській (лише в цій області налічувалося понад 200 adeptів секти) та інших областях, яке нараховувало до 30 осередків, в оперативну розробку взяли понад 250 учасників цієї секти, розпочалися арешти «іоаннітів». Учасники об'єднання активно саботували роботу у промисловості та сільському господарстві, службу в армії, не визнавали чинного законодавства. Зокрема, арештований за розробкою УНКДБ «Компанія царя» лідер «іоаннітів» у Ворошиловградській області М. Сидоров видавав себе за царя Миколу II, під час окупації працював керівником контррозвідувального осередку СД¹⁹;

- «церковно-монархічне підпілля» т.зв. «стефанівці» (або ж «підгорнівці», «суздальці»), яке діяло у кількох областях Сходу України й активно підтримувало окупаційну владу. Лише в ході оперативної розробки «Халдеї» співробітники УНКДБ Сумської області арештували

15 активістів секти, частина з яких були викриті як агенти гестапо, котрі використовувалися німцями в антипартизанських заходах. Зокрема, з'ясувалися факти співробітництва активістів секти з гітлерівськими спецслужбами («церковний староста», С. Курочкін, наприклад, видавав німцям партизанів, частину з яких було страчено окупантами)²⁰;

- різноманітні містичні секти псевдоправославного характеру. Так, працівники УНКДБ Житомирської області за оперативною розробкою «Михайлівні» (лютий 1945 р.) виявили секту «Михайла Архангела» на чолі з М. Кокитьком, який вважав себе «Михайлом Архангелом», «білим царем», а його дружина — «царицею Олександрою». Секта оголосила «хрестовий похід» проти комуністичної влади. УНКДБ Вінницької області за розробкою «Мракобіси» виявили секту «єнохівців», котрі співпрацювали з окупантами й оголосили гітлерівців «янголами-рятівниками». У Ровенській області контррозвідники ліквідували осередок (87 осіб) бузувірської секти «мурашківців» (або «сіоністів», які практикували жертвоприношення та інші бузувірські обряди). Їх лідер Г. Ласкевич («апостол», «пророк Ілля») та активісти («12 апостолів») піддавали своїх adeptів тортурам («божа печатка»), виснажували їх психічно. «Під прицілом» органів безпеки перебували Адепти сект «Свідки Єгови», «хлисти», «шалапути» та інші²¹;

- протестантські конфесії: баптисти, харизматичні течії на кшталт «трясунів-п'ятидесятників» та інші. Зокрема, централізована справа НКДБ УРСР «Пророки» велася на «Всеукраїнську колегію єпископів» секти трясунів-п'ятидесятників, що з 1930 р. перебувала на нелегальному становищі й легалізувалася з дозволу окупантів (виявлено понад 120 громад з 4 000 учасниками, арештовано 30 активістів)²².

Під оперативним контролем НКДБ проходив Мукачівський з'їзд православного духовенства Закарпаття (листопад 1944 р.), який ухвалив маніфест про возз'єднання Православної церкви Закарпаття з РПЦ. Показово, що візит делегації закарпатського кліру (на той час — Мукачевсько-Пряшівської єпархії Сербської православної церкви) на чолі з вікарієм єпископа ігуменом Феофаном (Сабовим) та архімандритом Олексієм (Кабалюком) до Києва та Москви особисто супроводжував полковник НКДБ Г. Карпов, який інформував про перебіг візиту та настрої духовенства секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова²³.

Прикметною, з погляду розуміння тогочасної моделі церковно-державних стосунків, стала директива НКДБ УРСР від 22 липня 1944 р. № 1341/с. Як повідомлялося, до НКДБ УРСР надходять відомості про те, що у Сумській, Київській, Ворошиловградській та інших областях місцеві органи влади, навіть сільради закривають православні церкви, віддають їх під склади, клуби, контори, що завдає образи релігійним почуттям

громадян, створює ґрунт для провокаційних чуток та перекручень. Органам держбезпеки приписувалося виявляти й розслідувати такі факти, не допускаючи закриття храмів без «відповідного рішення вищих директивних органів», а арешти духовенства проводити лише із санкції НКДБ УРСР за наявності перевірених «компрометуючих матеріалів», з попередньою роз'яснювальною роботою серед пастви²⁴.

Отже, у мірі звільнення України настанови й тактика оперативної діяльності НКВС–НКДБ УРСР по «церковниках і сектантах» чітко синхронізувалися зі змістом партійно-радянської офіційної лінії, зазнавали трансформації в залежності від зміни стратегічної ситуації у ході війни.

Фактично органи держбезпеки здійснювали найбільш ретельний моніторинг процесів у релігійному середовищі, включаючи заходи окупантів з маніпулювання духовенством та віруючими різних конфесій. Відтак органи НКВС–НКДБ накопичували найбільш вірогідну і змістовну інформацію про стан справ у релігійній сфері в Україні, включаючи окупаційний період, яка надходила в розпорядження партійно-радянського керівництва СРСР та УРСР. На підставі її аналізу не лише вироблялися рекомендації й корективи для органів державної безпеки та внутрішніх справ у цьому сегменті їх діяльності, а й формувалися підходи до кардинального повороту у відносинах з релігійними об'єднаннями.

Однак неадекватні відомості про тогочасні реалії релігійного життя чи патріотична позиція мільйонів віруючих і духовенства, а сувора прагматика геополітичної стратегії стала визначальним мотиваційним чинником цього доволі крутого і багато в чому неочікуваного маневру.

«Скоротивши дистанцію» між державою і релігійними інституціями, Сталін лише змінив формат нав'язливої «опіки» й тотального контролю за ними, практично виключивши з цього процесу будь-які компоненти демократизації й автономії.

«Лібералізація» у відносинах з РПЦ і деякими іншими конфесіями, чий актив демонстрував лояльне ставлення до влади й готовність до співпраці з нею за збереження стратегічного ставлення до релігії як до «реакційного пережитку старовини» й рудимента соціокультурної організації соціалістичного суспільства насправді виявилась кроком на шляху «одержавлення» найвпливовішої конфесії. Не випадково саме співробітники держбезпеки використовувалися по лінії роботи новостворених державних органів, на які покладалася реалізація політики держави щодо релігійних громад.

Провідним інструментом оперативної діяльності «по церковній лінії» виступав агентурно-інформаційний апарат (конфіденційні джерела), котрі, як бачимо, мали значні інформаційні можливості та важелі впливу на розвиток ситуації у релігійній сфері. Поступово органи держбезпеки

переходили від розвідувально-інформаційних заходів й посилення контролю за поточною ситуацією серед віруючих до активних оперативних заходів (по суті — масштабних операцій) із «корегування» релігійної палітри України у суворій відповідності до політико-ідеологічних настанов сталінського режиму (інспірування «саморозпуску» ГКЦ, ліквідація громад УАПЦ і обновленців, «централізація» протестантських течій). Все це супроводжувалося системним порушенням свободи сумління та інших прав громадян, визначених чинним законодавством.

Слід визнати, що з об'єктивного погляду позитивне значення мали оперативні заходи, спрямовані на відвернення зусиль ворожих спецслужб із використання релігійних громад та діячів у підривних цілях у контексті таємної війни проти СРСР, покарання активних колабораціоністів, а також припинення діяльності відверто деструктивних сект, котрі становили небезпеку як для духовного стану людей, так і для суспільного порядку.

Не заперечуючи виправданих історичною ситуацією й поширених у практиці спецслужб різних країн світу оперативних заходів радянських спецслужб, все ж слід констатувати, що органи державної безпеки як специфічний інструмент апарату влади, і надалі залишилися зручним і надійним виконавцем політики наступального атеїзму в СРСР аж до кінця 1980-х років.

Водночас не можна ігнорувати і наслідки цілеспрямованої діяльності спецслужб нацистського блоку з розкладання традиційних конфесій, дестабілізації духовного життя, використання релігійного середовища для здійснення спеціальних заходів, спрямованих, у кінцевому рахунку, на забезпечення воєнної поразки СРСР, реалізації відомих людожерських планів III Райху. Зрозуміло, що об'єктивно контррозвідувальні зусилля органів НКВС–НКДБ ставали складовою відсічі ворожим спецслужбам оперативними методами і в кінцевому випадку спрямовувалися на подолання агресора, й створення умов для стійкої безпеки на звільненій території.

¹ Див.: наприклад: Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 г.: Сборник документов. — М., 2009. — 765 с.; Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938–1943 гг.) // Отечественные архивы. — 1995. — № 2. — С. 37–67.

² Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: (Гос.-церков. отношения в СССР в 1939–1964 гг.). — М., 2000. — 399 с.; Його ж. Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов 1935–1945 годов. — М., 2003. — 568 с.; Васильева О.Ю. Русская Пра-

вославная Церковь в политике Советского государства в 1943–1948 гг. — М., 2001. — 214 с.; *Дегтярев Ю.М.* Открывал ли Сталин церкви? // Религиозные организации Советского Союза в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1995. — С. 130–142; *Корнилов А.А.* Преображение России. О православном возрождении на оккупированных территориях СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. — Нижний Новгород, 2000. — 192 с.; *Чумаченко Т.А.* Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. — М., 1999. — 248 с.; *Одинцов М.И.* Власть и религия в годы войны. Государство и религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 2005. — 312 с.; *Цытин В.* Патриотическое служение РПЦ в годы Великой Отечественной войны // Новая и новейшая история. — 1995. — № 2. — С. 41–47; *Шимон И.Я.* Сталин сказал «Да»: Новая политика совет. государства в отношении церкви в период Великой Отечеств. войны / И.Я. Шимон. — Дубна, 2002. — 112 с.; *Якунин В.Н.* Русская Православная Церковь на оккупированных территориях СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. — Самара, 2001. — 400 с.

³ Див. зокрема: *Сердюк Н.С.* Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2006. — 190 арк.; *Її ж.* Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.): документи і матеріали // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — К., 2003. — № 1(20). — С. 287–354; *Соцький Я.* Держава і релігія в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1946 рр. — К., 2008. — 510 с.; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. — К., 2006. — Т. I. — 920 с.; Т. II — 804 с.

⁴ Великая Отечественная война: чудо и сказки // *Андрей Кураев, диакон.* Церковь в мире людей. — М., 2007. — С. 523–524.

⁵ Про зовнішньополітичні та інші мотиви радянської держави з використання РПЦ, згоргання «лібералізації» в церковній політиці сталінізму див. докладніше: *Васильєва О.Ю.* Внешняя политика Советского государства и Русская Православная Церковь: 1943–1948 гг. // Труды Института российской истории РАН. — М., 2000. — Вып. 2. — С. 339–347; Великая Отечественная война: чудо и сказки // *Андрей Кураев, диакон.* Церковь в мире людей. — М., 2007. — С. 523–526; *Веденєєв Д.* От признания — к новым гонениям // Секретные материалы. — 2011. — № 21. — С. 14–15.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 9, спр. 74, арк. 105–106.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 1640, арк. 63.

⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 375, арк. 166; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648, оп. 3, спр. 3, арк. 71.

⁹ Там само. — Спр. 1640.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648, оп. 3, спр. 3, арк. 12.

¹¹ Там само. — Арк. 42, 73, 69.

¹² ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 375, арк. 35, 121–122.

¹³ Там само. — Ф. 9, спр. 74, арк. 91, 99.

¹⁴ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. — М., 1989. — Т. V. — С. 1184.

¹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 9, спр. 74, арк. 13–14.

¹⁶ Там само. — Спр. 75, арк. 11.

¹⁷ Там само. — Арк. 72–74.

¹⁸ Там само. — Ф. 13, спр. 375, арк. 122; Національна академія СБУ. — Од. Збер. 2978, с. 35–36.

¹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 375, арк. 121; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1641, арк. 11–13.

²⁰ Там само. — Арк. 122–123.

²¹ Там само. — Арк. 128–133; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1640, арк. 202.

²² ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 375, арк. 128, 168–169.

²³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 887, арк. 23–24.

²⁴ ГДА СБУ. — Ф. 9, спр. 75, арк. 25–26.

В статье на основе архивных материалов советских органов государственной безопасности освещается эволюция форм и методов оперативно-служебной деятельности органов НКВД–НКГБ в религиозной сфере Украины в контексте освобождения ее территории от гитлеровских оккупантов и соответствующих конъюнктурных изменений в установках государственной политики СССР по отношению к Церкви.

Ключевые слова: советские спецслужбы, контрразведка, религия, Православная Церковь, освобождение Украины.

On the basis of archival materials of the Soviet state security bodies highlights the evolution of the forms and methods of operational performance of the NKVD–NKVD in the religious sphere of Ukraine in the context of its liberation from Nazi invaders territory and the corresponding changes in systems of public policy of the USSR toward the Church.

Keywords: Soviet state security bodies, counterintelligence, religion, Orthodox Church, the liberation of Ukraine.

Ігор Мазило
(Вінниця)

ОСОБЛИВОСТІ ВІДБУДОВИ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ У 1943–1947 рр.

У статті автор відображає особливості процесу відбудови залізничного транспорту України в роки війни і перші повоєнні роки. Доведено, що радянське керівництво використовувало різні форми управління, щоб підвищити темпи відбудови залізничного транспорту.

Ключові слова: відбудова, залізничні шляхи, мости, кадри залізничників.

У 1943 р. битва за Україну велась масштабно. Восени 1943 р. українська ділянка фронту становила 800–850 кілометрів. В її межах зосереджувалося майже половина радянських військ — 30 загальновійськових, 10 танкових і 7 повітряних армій¹. Упродовж 1943–1944 рр. на території України відбулася 1 оборонна, 11 стратегічних і 23 фронтові операції. У визволенні території республіки було задіяно війська шести фронтів — 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських і 1-го та 2-го Білоруських, Чорноморський флот, три військові флотилії, кілька авіаційних армій². Масштаб дій вимагав перебазування великої кількості вантажів. За свідченням колишнього наркома шляхів сполучення І. Ковальова, «...у складі 1, 2, 3, і 4 Українських фронтів перебувало до п'яти-шести і більше армій. Перебазування кожної потребувало від 60 до 200 ешелонів по 50 вагонів у кожному»³.

Бойові дії на Україні у 1943–1944 рр. вимагали відповідного транспортного забезпечення. Тому відновлювати роботу залізниці довелося швидкими темпами у надзвичайно стислі строки. Так, залізничний міст у районі м. Києва був побудований у рекордно короткий термін — 13 діб. Також швидко вдалося побудувати мости через Дніпро в районі Кременчука і Дніпропетровська⁴.

Війна внесла свої корективи у відбудовчі процеси, практику перевезень, формування кадрів залізничників й методи управління відповідно до ситуації воєнного часу.

Процес відбудови залізниць мав свою специфіку. Особливістю було те, що вона відбувалася в умовах великого руйнування на транспорті. На залізницях України було зруйновано 5,6 тис. мостів, 8 тис. вокзалів і

станцій. Було знищено 18 заводів з ремонту рухомого складу. Сума збитків залізничному господарству України становила понад 10 млрд. руб.⁵

Першочергові відбудовчі роботи першої половини 1943 р. розпочалися на території Ворошиловградської області, у другому півріччі — в інших областях Лівобережжя. На початку березня 1943 р. радянські війська у Ворошиловградській, а також північно-східних районах Сталінської області відбили у противника 40 мостів і залізничних станцій. За 50 днів залізничники разом з місцевим населенням на Північно-Донецькій магістралі відновили 700 км головних шляхів, мостові переходи, лінії зв'язку. З початку вигнання німецьких військ і до вересня 1943 р. у Ворошиловградській області було відновлено 1140,1 км головних шляхів, 6 великих мостів, 21 середній міст, 68 малих мостів, 800 стрілочних переходів⁶.

До 10 травня 1943 р. Донбас був зв'язаний залізничною мережею з багатьма регіонами країни⁷.

Середні темпи відбудовних робіт на головних напрямках становили 11–12 км на добу при встановленій нормі 8 км. Надалі вони виростили до 15–16 км на добу⁸.

У період боїв за Дніпро спеціальними формуваннями і залізничниками було поставлено на службу фронту 11 тис. км залізничних шляхів. На території Правобережної України на чотирьох українських фронтах із січня 1944 р. діяли 11 залізничних бригад, що займалися відновлювальними роботами.

Під час визволення Правобережної України норми відновлення залізничних шляхів мали скласти 8 км на добу, на практиці такі норми наближалися до 11–12 км⁹.

Визволення магістралей Львівської залізниці завершили військові частини у липні 1944 р. 28 липня 1944 р., на наступний день після звільнення радянськими військами м. Львова, виконком обласної Ради депутатів трудящих і бюро обласного комітету КП(б)У прийняли постанову про забезпечення своєчасної відбудови Львівського залізничного вузла, зобов'язавши органи влади на місцях у двотижневий термін провести мобілізацію цивільного населення на визначені роботи в кількості 6000 осіб. У кінці 1945 р. вони ухвалили ще одну постанову — «Про відбудову й розвиток промисловості, транспорту і міського господарства м. Львова», в якій ставилося завдання відбудувати пасажирський вузол до жовтня 1946 р. і провести реконструкцію львівського залізничного вузла до 1947 р.¹⁰ На кінець липня 1944 р. на Львівській магістралі ввели в дію 552 км шляхів, Ковельській — 1020. На останній магістралі, на відбудовні роботи за планами НКШС асигнували 135 млн. крб., з них для Рівненської області — 80 млн.¹¹

Станом на 25 березня 1944 р. було відновлено рух військових ешелонів на ділянках Олевськ–Сарни, Сарни–Рівне, Рівне–Ківерці, Рівне–Здолбунів Ковельської магістралі. Відбудову Ковельського вузла розпочали після його звільнення радянськими військами — 6 липня 1944 р., а відродження таких вузлів, як Володимир-Волинський і Рава-Руська — 20 липня 1944 р.¹²

Зростання темпів відбудови залізниць і військових перевезень залежало від введення в дію ушкоджених мостів і надводних переходів через великі й малі ріки України. Це пояснюється певними обставинами. Переважна більшість річок у республіці течуть з півночі на південь, а наступ радянські війська вели зі сходу на захід. Так, на Дніпрі, від Києва до Херсона було 15 залізничних мостів, на Десні — 7. Харківську область перетинали течії 11 річок, через які пролягали залізничні мости у 30 тис. погонних метрів¹³. Частина території західноукраїнських областей розташована в гірській місцевості, на якій без мостів, віадуків і тунелів рух транспорту був неможливий. Тому відновлення шляхів і мостів було важливим стратегічним фактором відбудовчих процесів.

Директивні органи приділяли відновленню мостів підвищену увагу. Так, ДКО постановою від 7 жовтня 1943 р. «Про підготовку до відбудови мостів через Дніпро» зобов'язав НКШС відновити їх у визволених районах Києва, Черкас, Дніпропетровська і Запоріжжя. 26 лютого 1944 р. ДКО зобов'язав НКШС розгорнути роботи, в першу чергу, на 37 великих мостах через річки Сіверський Донець (5 мостів), Дніпро (12), Десну (4), Сож (3), Прип'ять (2), Березину (2 мости)¹⁴.

Спеціальні військові формування, залізничники та місцеве населення відновили основні залізничні мости у стислі терміни. Відтак залізнична мережа республіки отримала можливість функціонувати в умовах війни, а залізничники — виконувати замовлення військових та органів влади на місцях у процесі відбудови.

Ще однією особливістю було те, що відбудова починалася за мінімального фінансового забезпечення. Так, у 1942–1943 рр. капітальні вкладення з державного бюджету СРСР на відродження районів, звільнених від німецьких військ, становили 7,3 млрд. руб., у 1944 р. — 14,2 млрд. руб., у 1945 р. — 18 млрд. руб. Усього радянською державою на відродження звільнених районів у 1942–1945 рр. було виділено 39,5 млрд. руб. Держава змогла виділити на відродження народногосподарського комплексу у 1943–1945 рр. 7% коштів від суми збитків, завданих Україні війною і окупацією. Для організації робіт з відбудови господарства залізничного транспорту УРСР на 1945 р. був затверджений план капіталовкладень на суму 1062 млн. руб.¹⁵

Ситуація у зруйнованому господарстві України ускладнювалася ще й тим, що не вистачало працівників, особливо спеціалістів. На звільнених

від нацистських окупантів територіях України залишилося лише 17% від їх довоєнної кількості¹⁶. При цьому на період відбудови потреба у кваліфікованих кадрах значно збільшилася. Ця тенденція зберігалася і в повоєнні роки, що зумовлювалося як великими об'ємами відбудови, так і значним збільшенням перевезень військових і цивільних вантажів. Частиною забезпеченість кадрами здійснювалася за рахунок перерозподілу між східними і західними регіонами країни. Повернулися такі керівники транспорту як С. Кутафін, Н. Закорко, які до війни працювали — перший начальником Південної магістралі, другий — Сталінської. П. Кривоніс повернувся до керівництва Північно-Донецькою магістраллю¹⁷. Приїздили на нове місце роботи працівники інших професій. На вересень 1943 р. на Південну магістраль було реєвакуйовано 1275 осіб, у вересні — 1466 працівників. Приділили увагу організації підготовки кадрів масових професій. На підприємствах транспорту готували кадри безпосередньо в цехах через систему індивідуального навчання. Відповідно до постанов ДКО, РНК УРСР і ЦК КП(б)У, наказів головного управління трудових резервів РНК СРСР у восьми областях республіки до 1 травня 1944 р. було організовано 9 навчальних закладів залізничного профілю у системі трудових резервів¹⁸.

У воєнні та перші повоєнні роки гострою була потреба в кадрах залізничників вищої кваліфікації. Станом на 1 січня 1944 р. на території СРСР функціонувало 73 технікуми і 12 вузів, які готували фахівців для залізничного транспорту. В Україні їхню підготовку відновили в 1944 р. у Дніпропетровському і Харківському інститутах інженерів транспорту¹⁹.

Великі навантаження на транспортну мережу і працюючих залізничників вимагали відповідних до ситуації і методів управління. Вищі органи влади СРСР вдалися до надзвичайних методів адміністрування, ухваливши Указ Президії Верховної Ради СРСР від 15 квітня 1943 р. «Про запровадження військового стану на усіх залізничних дорогах». Згідно з цим документом, усі працюючі у системі НКПС ставали мобілізованими на період війни й отримали відстрочку від мобілізації на фронт. Водночас недбале ставлення до роботи каралося дисциплінарним покаранням, або притягненням до суду. Деяко пізніше постановою РНК СРСР від 25 квітня цього ж року був ведений у дію новий дисциплінарний Статут робітників й службовців на залізничному транспорті, яким запроваджувалася військова дисципліна на всіх магістралях.

З метою подальшого зміцнення єдиноначальності ЦК ВКП(б) 31 травня 1943 р. ухвалив рішення ліквідувати політвідділи на залізничному транспорті²⁰. Відтак, вочевидь, високі на той час показники відбудови залізничного транспорту були досягнуті виснажливою, тяжкою працею.

Тодішній режим використовував й інші важелі для організації роботи залізниць. Особлива увага приділялась змагальним формам організації

праці. У вересні 1943 р. ДКО прийняв постанову щодо збільшення кількості нагород для переможців Всесоюзного змагання залізничників. Для преміювання відпускалися додаткові кошти. 4 і 22 вересня були ухвалені Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про введення персональних звань і нових знаків відмінностей для особового складу залізничного транспорту» і затверджені нагрудні знаки — «Відмінний паровозник», «Відмінний рухивець»²¹.

У 1945–1946 рр. СРСР, у тому числі й Україна, переходили на мирні рейки. Відбувався пошук нових форм організації виробництва на транспорті. У 1946 були утворені залізничні округи. Це означало, що пріоритет надавався бюрократично-силовим методам організації роботи. Для досягнення більшої керованості виробничими процесами у вересні 1946 р. у межах округів створили відділення. На Північно-Донецькій дорозі, зокрема, почали функціонувати Куп'янська, Червонолиманська, Папаснянська, Ворошиловградська і Дебальцевська дільниці, на Південно-Донецькій, відповідно, — Слов'янська, Червоноармійська, Ясинуватська, Волновахська й Іловайська²². На Вінницькій, зокрема, утворили господарські одиниці — відділення: Козятинське, Гречанівське, Гайворонське, Жмеринське, Шепетівське, в розпорядженні яких знаходилися усі підприємства і рухомий склад²³.

До директивних, у поєднанні з економічними, можна віднести використання планового методу в організації роботи залізниць як у воєнний період, так здебільшого у мирний час. У післявоєнний період економічні важелі управління поєднувалися з «більш звичними» адміністративними.

Відбудова транспортної мережі, промислових підприємств призвели до зростання обсягів промислового виробництва. Відтак збільшилися об'єми перевезень, що спонукало керівництво НКШС відмовитися від надзвичайних методів управління. Тому запланували у 1947 р. перейти на нормальний режим роботи, встановивши термін переходу для окремих груп доріг: Одеської — до 15 травня, Південної, Сталінської, Південно-Західної, Вінницької — до 15 серпня, останні — до 15 листопада 1947 р. Працівники перших двох груп залізниць формально вже увійшли в нормальний режим роботи, хоча кількість надурочних робіт була великою²⁴.

Стислий огляд особливостей відбудовчого процесу на залізницях України дає підставу стверджувати, що без їхнього врахування не буде повного уявлення про відродження транспортної мережі республіки.

¹ Кульчицький С. Українські фронти Другої світової // Вінниччина. — 1998. — 20 жовт.

² Лисенко О. Методологічні аспекти дослідження Другої світової війни // Черкащина в контексті історії України. — Черкаси, 2005. — С. 14.

³ Ковалев І.В. Транспорт в Великой Отечественной войне. — М., 1981. — С. 261.

⁴ Хрулев А.В. Солдаты Победы — полководцы Великой Отечественной войны // Киевский вестник. — 2012. — 14 июня.

⁵ Мазило І. Залізничний транспорт України в період війни і перші повоєнні роки // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. — Кн. 2. — К., 2011. — С. 668.

⁶ Мазило І. Трудовий подвиг залізничників України в роки Великої Вітчизняної війни (1943–1945) // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. Х. — Вінниця, 2006. — С. 153.

⁷ Железнодорожники в Великой Отечественной войне. — М., 1985. — С. 259.

⁸ Мазило І. Залізничний транспорт УРСР: управління, відбудова і військові перевезення у 1943–1945 рр. // Вісник Черкаського університету. Серія. Історичні науки. — Вип. 202. — Ч. 3. — Черкаси, 2011. — С. 12.

⁹ Мазило І. Залізничний транспорт України в період війни і перші повоєнні роки. — С. 667.

¹⁰ Мазило І. З історії відбудови залізничного транспорту західних областей України у 1944–1950-х рр. // Військово-історичний альманах. — 2010. — № 2. — С. 67.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Мазило І. З історії відбудови мостів, штучних споруд на залізничному транспорті України 1943–1948 рр. // Сторінки воєнної історії України. Вип. 15. — К, 2012. — С. 209.

¹⁴ Мазило І. Залізничний транспорт України в період війни в період війни і перші повоєнні роки. — С. 677.

¹⁵ Там само. — С. 670.

¹⁶ Там само. — С. 674.

¹⁷ Там само. — С. 671.

¹⁸ Мазило І. Залізничний транспорт УРСР: управління, відбудова і військові перевезення у 1943–1945 рр. — С. 13.

¹⁹ Мазило І. Кадрове забезпечення роботи залізничного транспорту України в період його відбудови (1943–1950-ті рр.). // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. — Вип. XVIII. — Вінниця, 2010. — С. 162.

²⁰ Мазило І. Управління залізничним транспортом в період його відбудови // Вісник Черкаського університету. Серія. Історичні науки. — Вип. 160–161. — Черкаси, 2009. — С. 148.

²¹ Мазило І. Залізничний транспорт УРСР: управління, відбудова і військові перевезення у 1943–1945 рр. — С. 12.

²² Мазило І. Управління залізничним транспортом в період його відбудови. — С. 149.

²³ Мазило І. Методи керівництва залізничним транспортом України 1944–1950-х рр. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. — Вінниця, 2013. — С. 466.

²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1, оп. 77, спр. 354, арк. 14.

В статье проанализированы особенности восстановительных процессов на железнодорожном транспорте Украины. Доказано, что советское руководство использовало разные формы управления, чтобы повысить темпы восстановления железнодорожного транспорта.

Ключевые слова: *железнодорожные пути, мосты, кадры железнодорожников.*

The article analyses the features of restoration processes on railway transport of Ukraine. It proves that Soviet leaders used different management forms to increase rate of restoration of rail transport.

Keywords: *railway lines, bridges, rail personnel.*

Олександр Потильчак
(Київ)

ІНОЗЕМНІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1943–1944 рр.): ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕРИТОРІАЛЬНО- ГАЛУЗЕВУ ЛОКАЛІЗАЦІЮ ТРУДОВОГО РЕСУРСУ

Розглядається територіальне розміщення та галузевий розподіл основних контингентів трудових ресурсів військовополонених на території Української РСР у 1943–1944 рр. Автор виділяє та дає оцінку чинникам військово-політичного, економіко-географічного і ресурсного характеру, що визначали специфіку територіально-галузевої локалізації трудових ресурсів іноземних військовополонених у період визволення республіки від нацистських окупантів.

Ключові слова: *військовополонені, трудові ресурси, трудовий контингент, стаціонарний виробничий табір, Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР (НКВС СРСР).*

Відбудовчий процес, який розпочався на визволеній від нацистських окупантів території України у другій половині 1943 р., вочевидь обіцяв бути специфічним. Мова йде не лише про небачені до цього масштаби руйнувань у промисловості і сільському господарстві, спустошення та знищення енергетичної й транспортної інфраструктур чи комунальної сфери. Потенційно величезний виробничий і сировинний потенціал України розглядався сталінським керівництвом СРСР як важлива ресурсна база сподіваної перемоги, а інтенсивна відбудова промислового комплексу Української РСР ставала пріоритетним завданням. При цьому, однією з найгостріших проблем початкового етапу відбудовного періоду в Українській РСР, що тривав у ході визволення республіки від нацистських окупантів у 1943–1944 рр., була нестача трудових ресурсів. Саме останній чинник додавав актуальності питанню використання праці військовополонених.

Основу історіографічного контексту проблеми експлуатації трудових ресурсів іноземних військовополонених у відбудові промислового потенціалу України на завершальному етапі Другої світової війни сьогодні складають праці вітчизняних дослідників А. Чайковського¹, М. Баглікової², М. Лободи³, О. Потильчака⁴, Д. Алексєєвої-Процюк⁵, Н. Калку-

тіної⁶. Написані на різноманітній джерельній базі, роботи цих авторів репрезентують більш чи менш змістовний емпіричний рівень опрацювання різних аспектів проблеми трудового використання військово-полонених в Україні на завершальному етапі Другої світової війни, проте цілісного, системного історичного аналізу цієї важливої складової практики полону і сьогодні бракує.

Завдання дослідження полягає у спробі аналізу територіально-галузевої локалізації основних контингентів трудових ресурсів військово-полонених по регіонах Української РСР у період визволення республіки від нацистських окупантів. Автор виділяє і дає оцінку чинникам, що визначали кроки влади в розподілі трудових ресурсів іноземних військово-полонених на території України у 1943–1944 рр. Основу джерельної бази дослідження становлять архівні матеріали з фондів центральних державних і галузевих архівів України та Російської Федерації, а також документи, опубліковані в тематичних збірниках.

Від початку Другої світової війни практично весь трудовий ресурс бранців таборів для військовополонених знаходився в розпорядженні спеціальної структури Наркомату внутрішніх справ СРСР — Управління у справах військовополонених (УПВІ) НКВС СРСР. Наразі саме відомство Л.П. Берії відповідало за трудовий контингент військовополонених, що концентрувався у тилових виробничих таборах, що стали основним типом режимної установи в ряду інших радянських спеціальних закладів утримання бранців.

Відносно швидке просування Червоної армії на захід через територію України та відчутне зростання чисельності військовополонених створили умови для якнайширшого залучення трудового контингенту останніх у відбудовчий процес. Першим стаціонарним виробничим табором для військовополонених на визволеній території Української РСР став табір № 144 (м. Харків). Наказом наркома внутрішніх справ СРСР № 001575 від 26 вересня 1943 р. це табірне управління з категорії «фронтового приймально-пересильного» реорганізували у «стаціонарний виробничий табір» (далі — СВТ) для військовополонених⁷. За даними на 3 жовтня 1943 р., у харківському таборі утримувалося 1052 військовополонених⁸.

13 листопада 1943 р. керівництвом НКВС СРСР було прийняте рішення про передислокацію до столиці України управління табору для військовополонених № 62⁹. Приблизно тоді ж з'являються і перші стаціонарні табори у промислових центрах півдня та сходу України. У вересні 1944 р. місцем постійної дислокації СВТ № 144 визначили Ворошиловград¹⁰, а 13 листопада 1943 р. з'явився наказ НКВС СРСР № 001743 про передислокацію СВТ для військовополонених № 100 до Запоріжжя¹¹. У лютому 1944 р. до Сталіно передислокували управління

стаціонарного виробничого табору для військовополонених № 280¹². Контингенти трьох останніх установ планували використати на відновленні вугільних копалень і металургійних підприємств, а бранців київського табору № 62 поетапно «працевлаштували» на розчистці зруйнованого центру столиці України.

Із початком інтенсивних відбудовчих робіт на визволеній території республіки мережа стаціонарних виробничих таборів і табірних відділень стрімко зростає. Вже з лютого 1944 р. у текстах цілком таємних відомчих наказів НКВС СРСР про організацію таборів і табірних відділень для військовополонених з'явилося коротке і чітке формулювання: «[...] для використання військовополонених на роботах [...]». Останнє означало, що рішення політичного керівництва СРСР про масове залучення трудових ресурсів військовополонених почали втілюватись у життя.

Особливого динамізму процес розбудови стаціонарних виробничих таборів і відділень для військовополонених набрав у Донбасі. Сюди радянське керівництво спрямувало масовий потік бранців, сподіваючись використати їх на відбудові підприємств вугільної та металургійної промисловості. Перші три виробничі табірні пункти створили у структурі управління СВТ № 280 (м. Сталіно) вже наприкінці лютого 1944 р. Їх майже п'ятитисячний трудовий контингент мав працювати на відбудові донбаських металургійних і хімічних заводів¹³.

Програму розширення мережі виробничих відділень донбаських таборів № 144 та № 280 реалізовували без зайвої тяганини. 30 квітня 1944 р. тодішній заступник союзного наркома внутрішніх справ С. Круглов підписав одразу два аналогічних за стилістикою та подібних за змістом накази, що стосувалися збільшення лімітної чисельності контингентів обох таборів до 12 000 бранців у кожному. Необхідність такого організаційного кроку обґрунтовувалась у відомчому нормативному приписі «[...] розширенням робіт з вуглевидобування та будівництва шахт у районі Сталіно [...]»¹⁴.

За період з 18 травня по 6 вересня 1944 р. у складі стаціонарного виробничого табору № 144 УПВІ НКВС СРСР організувало 35 табірних відділень із загальною лімітною чисельністю контингенту близько 49 000 військовополонених. Абсолютна більшість із них — 32 табірних відділення з лімітом контингенту понад 45 000 осіб — повинні були забезпечити робочою силою відбудову шахт і вуглевидобування на копальнях 11-ти державних вугільних трестів. 3 табірних відділення з контингентом у 4000 бранців облаштували для роботи на металургійних і хімічних підприємствах Луганщини. За період з 12 травня до 14 грудня 1944 р. відомчими наказами НКВС СРСР у складі табірної управління № 280 було організовано 35 виробничих табірних відділень із контингентом

військовополонених близько 49 000 осіб. Більшість табірних підрозділів (26 відділень з лімітом контингенту 41 600 осіб) обслуговували робочою силою відбудову місцевих вуглезбагачувальних підприємств, вугільних копалень, а також роботу шахт з вуглевидобування. Потреби підприємств чорної металургії, хімічної промисловості, електроенергетики та морського транспорту донбаського регіону в робочій силі військовополонених мали забезпечувати 10 табірних відділень з контингентом 12 800 осіб¹⁵.

18 серпня 1944 р. наказом НКВС СРСР № 001004 у Штерівці Ворошиловградської області започаткували організацію стаціонарного виробничого табору для військовополонених № 256 з лімітом контингенту 2500 бранців. Цю робочу силу передбачалося використовувати на відбудові місцевої електростанції¹⁶. Управління СВТ № 256 дуже швидко змінило свою «прописку» і було переведене до Красного Луча Ворошиловградської області. Одночасно до структури цієї установи передали 11 виробничих табірних відділень ворошиловградського табору № 144 і 6 відділень сталінського табору № 280¹⁷.

8 вересня 1944 р. НКВС СРСР санкціонував початок облаштування в Горлівці Сталінської області управління СВТ для військовополонених № 242 з лімітом у 8800 бранців. Тоді ж новоствореній установі передавали в управління 8 виробничих відділень табору № 280, чії контингенти обслуговували вугільні копальні, окремі військові (літерні) заводи та металургійні підприємства¹⁸. Змінило свою дислокацію і табірне управління № 144. Його перевели з обласного центру до м. Серго Ворошиловградської області, а трохи згодом — до Кадіївки¹⁹.

10 жовтня 1944 р. С. Круглов підписав наказ № 001246 про організацію табірної структури управління № 125 у сел. Верхнє (м. Лисичанськ), Ворошиловградської області з лімітом 14 600 військовополонених. Як видно з констатуючої частини нормативного документа, підставою для його створення була необхідність «[...] кращого керівництва таборами НКВС й ефективнішого використання військовополонених на роботах [...]». Щойно організованій установі передали 12 табірних відділень кадіївського СВТ № 144²⁰. Проте незабаром виявилось, що новостворене табірне управління № 125 не забезпечило ефективного використання «трудоного фонду» переданих йому табірних відділень, а тому в середині грудня 1944 р. НКВС СРСР повернув шість із них СВТ № 144²¹.

Про результати масштабної діяльності УПВІ НКВС СРСР з організації виробничих таборів для військовополонених у Донбасі свідчить той факт, що станом на 1 січня 1945 р. у структурі шести тамтешніх таборів знаходилося 86 виробничих табірних відділень з лімітом «трудоного фонду» близько 130 000 осіб²². Направду, реальна кількість утримуваного в

таборах військовополонених контингенту була куди скромнішою. За даними НКВС УРСР станом на 10 квітня 1945 р. у донбаських таборах для військовополонених перебували 82 563 бранці²³.

Не менш інтенсивно розбудовувалась мережа виробничих табірних пунктів для військовополонених київського СВТ № 62. 21 липня 1944 р. наказом НКВС СРСР № 00877 центральне управління київського табору передислокували з передмістя Сирець до Києва, а ліміт чисельності контингенту збільшили до 18 500 військовополонених²⁴. За період від 3 липня по 15 грудня 1944 р. у складі табірної управління № 62 у Києві НКВС СРСР створив 16 виробничих табірних відділень з лімітом контингенту близько 33 000 осіб. Нові підрозділи забезпечували робочою силою промислові та енергетичні підприємства, комунальну сферу, будівництво громадських і державних споруд і житла у столиці України²⁵. На початок 1945 р. у складі управління табору НКВС СРСР для військовополонених № 62 у Києві функціонувало 17 табірних відділень з лімітом контингенту понад 22 000 осіб. Фактична ж чисельність «трудового ресурсу» була значно меншою. Станом на 10 квітня 1945 р. — це 12 797 військовополонених²⁶.

Робочі руки військовополонених активно використовувались на підприємствах індустріальних центрів нижнього Подніпров'я — Запоріжжя та Дніпропетровська. За період з лютого по грудень 1944 р. у складі запорізького СВТ № 100 органи військового полону облаштували 11 виробничих табірних відділень загальною лімітною наповненістю контингенту 21 000 осіб. Трудовий контингент військовополонених працював на азотно-туковому комбінаті Дніпродзержинська, паровозоремонтному і коксохімічному заводах у Запоріжжі, на відбудові Запоріжсталі та Дніпрогесу²⁷.

У другій половині 1944 р. союзне керівництво ухвалило рішення щодо використання контингенту військовополонених на будівництві Дніпропетровського автозаводу. Виконуючи це рішення НКВС СРСР 30 листопада 1944 р. наказом № 001438 (за підписом заступника наркома В. Чернишова) санкціонує організацію в обласному центрі стаціонарного табору для військовополонених № 315 з лімітом у 5000 осіб²⁸. На початку грудня 1944 р. до структури дніпропетровського табору НКВС СРСР передав дислоковане на азотно-туковому заводі Дніпродзержинська виробниче відділення запорізького СВТ № 100. Реорганізованому табірному підрозділу встановили ліміт контингенту в 2000 військовополонених²⁹.

Початок організації мережі стаціонарних виробничих установ для військовополонених на півдні України припадає на першу половину 1944 р., коли на порядку денному стояли питання якнайшвидшого відновлення місцевих суднобудівних підприємств. 30 квітня 1944 р. у відомстві

Л.П. Берії вирішили санкціонувати передислокацію на територію Української РСР до Миколаєва стаціонарного табору для військовополонених № 126³⁰. Табір для військовополонених з лімітом контингенту 12400 осіб розгорнули на правому березі Інгулу в районі робітничого селища Миколаївського суднобудівного заводу імені 61 комунара³¹. Каталізатором розширення мережі табірних відділень для військовополонених у Миколаєві виявились потреба в забезпеченні робочою силою відновлення промислових потужностей і відповідної інфраструктури міста корабелів. У липні та грудні 1944 р. НКВС СРСР організував у складі СВТ № 126 два виробничих табірних відділення з лімітом контингенту у 1200 осіб кожне. Бранців «працевлаштували» на миколаївських підприємствах: суднобудівному заводі імені А. Марті та Л. Бадіна і будівництві № 118 ВМФ СРСР³².

3 липня 1944 р. з'явився наказ НКВС СРСР № 00756 «Про організацію табору для військовополонених у м. Одесі». Відомчий нормативний припис передбачав якнайшвидше облаштувати в щойно визволеній «південній Пальмірі» стаціонарну табірну установу № 159 для утримання й трудового використання 12 000 німецьких і румунських полонених³³. На початок вересня 1944 р. у складі табірної управління № 159 знаходилося 3 табірних відділення, бранці з яких працювали на відбудові військових і цивільних об'єктів Одеси. 18 вересня 1944 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов підписав наказ № 001171. У структурі Одеського табору створювалося табірне відділення № 4 з контингентом 1500 осіб. Його бранців планували використати на відбудові паровозоремонтного заводу, що розміщувався на залізничній станції імені Т.Г. Шевченка Одеської залізниці³⁴. 22 вересня з'являється черговий наказ НКВС СРСР № 001189, котрим санкціонувалася організація 5-го відділення одеського табору. Його 500 бранців мали залучити до робіт з відновлення місцевого заводу суперфосфатних добрив³⁵. На початок 1945 р. іноземні військовополонені табору № 159 працювали також на заводі «Червоний сигнал» та канатному заводі в Одесі, а в його структурі перебувало 9 табірних відділень³⁶.

Протягом літа–осені 1944 р. організаційні заходи з облаштування стаціонарних виробничих таборів для бранців війни тривали також у центральній і північній Україні. 10 липня 1944 р. С. Круглов підписав одразу кілька нормативних приписів про організацію стаціонарних таборів військовополонених на території України. У наказі № 00797 йшлося про передислокацію ФППТ № 139 в район Умані та переведення його в категорію стаціонарних. СВТ № 139 (з лімітом 5000 осіб) утворювався на базі особового складу, майна та автотранспорту колишнього фільтраційного табору і мав розміщуватись у приміщеннях, котрі до цього займав

ФППТ № 33³⁷. У підписаному того ж дня наказі № 00799 йшлося про організацію таборів для військовополонених у Ніжині (№ 176, ліміт — 1500) та Чернігові (№ 177, ліміт — 2000 осіб). Їх створювали на базі розгорнутих раніше резервних таборів для військовополонених. Згодом, для використання військовополонених на відновленні Прилуцького заводу пожежних автомобілів, у складі табору № 177 організували табірне відділення № 1 з лімітом у 1000 осіб, а 30 грудня 1944 р. — табірне відділення № 2 у Чернігові³⁸. Табір для військовополонених у Ніжині розміщувався недовго. 18 вересня 1944 р. наказом НКВС СРСР № 001168 його було передислоковано до молдавських Бельців. Визначальною причиною подібного кроку стала, як ішлося в наказі, — «[...] відсутність належних умов розміщення і утримання військовополонених у таборі [...]»³⁹.

24 серпня 1944 р. з'явився наказ НКВС СРСР № 001031 «Про організацію табору для військовополонених у м. Жмеринка Вінницької області». Новостворюваний стаціонарний табір № 235 отримав ліміт контингенту 3500 осіб⁴⁰. У жовтні 1944 р. у його складі організували три табірні відділення (№№ 1–3) загальним лімітом у 3000 бранців і пунктами дислокації: у Вінниці (завод суперфосфатних добрив); на залізничній станції Гнівась (гранітний кар'єр) і в селі Глухівці Комсомольського району (каоліновий комбінат)⁴¹.

9 вересня 1944 р. керівництво НКВС СРСР санкціонувало організацію таборів для військовополонених на території Житомирської області. У Бердичеві розбудовували стаціонарний табір для військовополонених № 112 (з лімітом контингенту 7500 бранців) у складі двох табірних відділень (№ 1 — у Бердичеві, з лімітом 2500 осіб; № 2 — у містечку Лиса Гора, з лімітом 5000 бранців). У Коростені передбачалося створити СВТ № 110 з лімітом контингенту в 3000 осіб. За версією керівників НКВС СРСР безпосередньою причиною організації таборів на Житомирщині була необхідність розміщення «[...] нових надходжень військовополонених [...]», робочі руки яких планували використати «[...] для відбудови залізниць і шосейних доріг, мостів та адміністративних будівель, інших об'єктів [...]»⁴².

Стаціонарний виробничий табір для військовополонених № 136 у Карлівці (Полтавська область) виявився останньою подібною установою, організованою на території Української РСР у 1944 р. Наказом НКВС СРСР № 001493 від 14 грудня 1944 р. у СВТ створили два виробничих відділення загальним лімітом контингенту 3000 осіб. Цей «трудоий фонд» військовополонених влада розраховувала використати на місцевих цукрових заводах⁴³.

Таким чином, у 1943–1944 рр. УПВІ НКВС СРСР та його республіканські структури організували на території 17 областей Української

РСР 26 стаціонарних таборів для військовополонених (177 табірних відділень з лімітом понад 260 000 бранців). У січні 1945 р. на території Української РСР функціонували 13 стаціонарних таборів для військовополонених, у складі котрих перебувало 115 табірних відділень здатних розмістити одночасно близько 215 000 бранців⁴⁴.

Отже, приймаючи рішення про масове використання іноземних військовополонених на відбудові зруйнованого війною господарства Української РСР уже в ході її визволення від окупантів, радянське політичне керівництво виходило з крайньої потреби у трудових ресурсах, враховуючи при цьому низку чинників військово-політичного, економіко-географічного і ресурсного характеру.

Той факт, що перші стаціонарні виробничі табори для військовополонених з'явилися саме у Харкові та Києві мав не тільки цілком конкретні економічні підстави, але й справді символічне значення. На думку більшовицьких партійних вождів, переможений ворог повинен був не лише на власні очі бачити відродження з руїн обох радянських столиць України, але й власною працею наближати це відродження, адже невідкладні роботи з розчистки руйнувань при відсутності спеціальної техніки вимагали великої кількості робочих рук.

Порівняння кількісно-галузевих показників розміщення контингентів іноземних військовополонених на території УРСР у 1943–1944 рр. виразно свідчить про пріоритети економіко-географічного і ресурсного характеру, що склалися у сфері використання цієї категорії трудових ресурсів. Регіонами переважного застосування робочих рук військовополонених були обидві радянські столиці України, центр, схід і південь республіки. Саме тут концентрувався промислово-виробничий потенціал, що через своє стратегічне значення для держави і працездатність технології цілком прогнозовано став сферою найактивнішого залучення трудових ресурсів бранців війни. Найбільший контингент (від 30 до 40% трудового фонду бранців) використовувався на вугільних копальнях Сталінської та Ворошиловградської областей. Чисельно значні групи полонених працювали на відбудові підприємств чорної металургії, хімічних та енергетичних підприємств, у промисловому будівництві. На нижньому Подніпров'ї та півдні України трудовий ресурс військовополонених використовували переважно на відбудові великих металургійних і машинобудівних заводів, інфраструктури портів і суднобудівних підприємств.

У центрі, на правобережжі та на півночі України розміщувались порівняно невеликі контингенти військовополонених, які використовувалися для відбудови окремих промислових підприємств, транспортної інфраструктури, на видобуванні корисних копалин, у лісопереробній та

цукровій промисловості тощо. Такий розподіл трудового фонду полонених визначався передусім регіонально-галузевою структурою економіки цих регіонів, що мала переважно аграрно-сировинний характер.

¹ *Чайковский А.С.* Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.): [монография] / А.С. Чайковский. — К., 2002. — 503 с.

² *Багликова М.С.* Німецькі військовополонені в Донбасі (1943–1954 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Багликова Марина Сергіївна. — Донецьк, 2005. — 20 с.

³ *Лобода М.* Залучення іноземних військовополонених до відбудови виробничих об'єктів України 1943–1950 рр. / М.К. Лобода // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. — К., 2006. — Вип. 10. — Ч. 2. — С. 346–357.

⁴ *Потильчак О.В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954): монографія / О.В. Потильчак. — К., 2004. — 482 с.

⁵ *Алексеева-Процюк Д.О.* Використання праці іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953): нормативно-правові та організаційні засади: монографія / Д.О. Алексеева-Процюк. — К., 2011. — 240 с.

⁶ *Калкутина Н.В.* Деякі аспекти трудового використання іноземних військовополонених на відновленні суднобудівних заводів м. Миколаєва (1944–1945 рр.) // IX Миколаївська обласна краєзнавча конференція. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2014. — С. 135–138.

⁷ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі — ГДА МВС України). — Ф. 45, оп. 1, спр. 110, прим. 69, арк. 1.

⁸ *Чайковский А.С.* Назв. праця. — С. 215–216.

⁹ ГДА МВС України. — Ф. 83, оп. 1, спр. 228, арк. 20.

¹⁰ Там само. — Арк. 3.

¹¹ Там само. — Арк. 18.

¹² *Потильчак О.В.* Назв. праця. — С. 309.

¹³ ГДА МВС України. — Ф. 45, оп. 1, спр. 121, прим. 27, арк. 1.

¹⁴ Там само. — Прим. 71, арк. 1; прим. 78, арк. 1–1 зв.

¹⁵ *Підраховано автором за даними:* ГДА МВС України. — Ф. 45, спр. 121, прим.; спр. 123, прим.

¹⁶ ГДА МВС України. — Ф. 45, оп. 1, спр. 123, прим. 16, арк. 1–1 зв.

¹⁷ Там само. — Прим. 45, арк. 1–3.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само; *Потильчак О.В.* Назв. праця. — С. 61.

²⁰ ГДА МВС України. — Ф. 45, оп. 1, спр. 123, прим. 62, арк. 1–2 зв.

²¹ Там само. — Прим. 109, арк. 1 зв.–2.

²² *Потильчак О.В.* Назв. праця. — С. 62.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 1830, арк. 30.

²⁴ ГДА МВС України. — Ф. 45, оп. 1, спр. 121, прим. 116, арк. 1–1 зв.

²⁵ Там само. — Прим. 92, арк. 1; спр. 123, прим. 41, арк. 1; прим. 52, арк. 1–1 зв.; прим. 70, арк. 1; прим. 114, арк. 1 зв.; прим. 115. — Арк. 1.

²⁶ Потильчак О.В. Назв. праця. — С. 60.

²⁷ ГДА МВС України. — Ф. 83, оп. 1, спр. 228, арк. 18; ф. 45, оп. 1, спр. 123, прим. 38, 52, 71, 105, 114.

²⁸ Там само. — Ф. 45, оп. 1, спр. 123, прим. 99, арк. 1–1 зв.

²⁹ Там само. — Прим. 105, арк. 1–1 зв.

³⁰ Там само. — Спр. 121, прим. 72, арк. 1.

³¹ Там само. — Ф. 83, оп. 1, спр. 228, арк. 24.

³² Там само. — Ф. 45, оп. 1, спр. 121, прим. 118, арк. 1; спр. 123, прим. 114, арк. 1.

³³ Там само. — Прим. 94, арк. 1–1 зв.

³⁴ Там само. — Спр. 123, прим. 52, арк. 1–1 зв.

³⁵ Там само. — Прим. 53, арк. 1.

³⁶ Потильчак О.В. Назв. праця. — С. 263.

³⁷ ГДА МВС України. — Ф. 45, оп. 1, спр. 121, прим. 102, арк. 1–1 зв.

³⁸ Там само. — Прим. 103, арк. 1–1 зв.; спр. 123, прим. 6, арк. 1, прим. 123, арк. 1–1 зв.

³⁹ Там само. — Спр. 123, прим. 51, арк. 1–1 зв.

⁴⁰ Там само. — Прим. 24, арк. 1–1 зв.

⁴¹ Там само. — Прим. 68, арк. 1–1 зв.; прим. 69, арк. 1–1 зв.

⁴² Там само. — Прим. 47, арк. 1; прим. 48, арк. 1; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 982, арк. 5.

⁴³ ГДА МВС України. — Ф. 45, оп. 1, спр. 123, прим. 111, арк. 1–1 зв.

⁴⁴ Потильчак О.В. Назв. праця. — С. 64.

Рассматривается территориальное размещение и отраслевое распределение основных контингентов трудовых ресурсов военнопленных на территории Украинской ССР в 1943–1944 гг. Автор выделяет и дает оценку факторам военно-политического, экономико-географического и ресурсного характера определившим особенности территориально-отраслевой локализации трудовых ресурсов иностранных военнопленных в период освобождения республики от нацистских оккупантов.

Ключевые слова: *военнопленные, трудовые ресурсы, трудовой контингент, стационарный производственный лагерь, Народный комиссариат внутренних дел СССР (НКВД СССР).*

Location and sectoral distribution of the bulk of the human resources of the prisoners of war in the territory of the Ukrainian SSR in 1943–1944 is

studied. The author identifies and assesses the factors of military, political, economic and geographical and resource nature the which determined the specific of the territorial and sectoral localization of the human resources of the foreign prisoners of war during the liberation of the republic from the Nazi occupation.

Keywords: *prisoners of war, human resources, labor contingent, stationary production camp, the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR (NKVD).*

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ УРСР В 1941 РОЦІ

У статті коротко охарактеризовано політичну систему УРСР та місцевих органів у ній. Проаналізовані нормативно-правові акти, які вводили на території УРСР воєнний стан та їх правові наслідки для місцевих органів влади.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, місцеві органи влади, Ради депутатів трудящих, політико-правові трансформації.

Функціонування державного механізму УРСР в роки війни не раз ставало темою історичних досліджень. До 1991 р. цю тему активно досліджували і як відокремлений об'єкт наукового зацікавлення, і крізь призму досліджень історії комуністичної партії. Процес деідеологізації історичної науки фактично відкинув «на дослідницьке узбіччя» низку проблем, що перебували в центрі уваги радянської історіографії. Це стосується й теми функціонування державного механізму УРСР в роки Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, і, насамперед, місцевих органів влади.

У радянській історіографії дискурс щодо історії та діяльності Рад депутатів трудящих в роки Великої Вітчизняної війни зазвичай хронологічно обмежувався 1943–1945 рр. Це було пов'язано з загальною тенденцією замовчування трагічних подій 1941 р. Праці істориків головно торкалися теми відбудовчих процесів та ролі в них партійних у місцевих органів радянської влади. Щодо діяльності останніх на початковому етапі війни, то домінуючою залишалася була думка як правознавців, так і істориків, що Ради були фактично знищені німецьким наступом. Звідси й своєрідна «біла пляма» в науковій історіографії. Хоча деякі дослідники радянської доби, наприклад, В. Терлецький, наголошували на тезі, що місцеві Ради не були ліквідовані, а лише тимчасово не могли виконувати власних функцій¹. Але на загал ця думка не знайшла свого розвитку в історико-правовій літературі. Головну увагу дослідники зосередили в основному на діяльності Рад вже у 1943–1945 рр., тому радянська історіографія присвячена переважно відбудовчому процесу та участі в ньому як місцевих органів влади, так і партійних структур².

Починаючи з 90-х років ХХ століття дослідження з історії Рад практично припинилися. А між тим, ця тема заслуговує на серйозне і копітке вивчення. Особливо це стосується питання діяльності Рад на початковому етапі війни.

Таким чином, можна констатувати, що історіографія проблеми політико-правової трансформації місцевих органів влади на початковому етапі Великої Вітчизняної війни практично відсутня.

Приймаючи до уваги політико-правовий аспект даної розвідки, окремо треба наголосити на літературі з історії держави і права. Це, передусім, наукова та навчальна література, причому як радянського, так і сучасного етапів історіографії³. В ній можна віднайти і важливі статистичні дані (наприклад, кількість обраних у 1939 році депутатів місцевих Рад по округах), і загальну експертну-правову оцінку становища місцевих органів влади напередодні війни та з початком визволення українських територій. Але, нажаль, маємо констатувати, що й тут не розкрито питань зміни функцій місцевої влади з початком війни.

Для дослідження історії Рад депутатів трудящих на початковому етапі війни треба проаналізувати, передусім, нормативно-правові документи, що визначали їх юридичний статус і вже відповідно до нього вивчати практичну діяльність Рад літом-восени 1941 р.

З огляду на це, метою цієї розвідки якраз і є окреслення основних тенденцій політико-правової трансформації місцевих органів влади УРСР на початковому етапі війни.

За Конституцією УРСР від 30 січня 1937 р. вищим законодавчим органом на території республіки вважалось Верховна Рада УРСР, що обиралася терміном на 4 роки⁴. З 1937 р. вона стала діяти на сесійній основі, що передбачало створення нового органу — Президії Верховної Ради. Остання функціонувала між сесіями та фактично виконувала функції ВР у ці періоди, причому навіть під час виборів до останньої. Головним виконавчим органом УРСР Конституція визначала Раду Народних Комісарів УРСР, що створювалася Верховною Радою. Важливо зазначити, що республіканські державні органи, особливо РНК УРСР, були фактично підзвітними загальносоюзним органам державної влади⁵. Місцеві ж органи влади УРСР склалися з обласних, районних, міських, районних у містах, сільських та селищних Рад депутатів трудящих, що обиралися строком на 2 роки, їх виконкомів та управлінь наркоматів. Виконкоми були підзвітними як місцевим Радам, що їх створювали, так і безпосередньо виконкому вищої ланки. Виконкоми створювали відділи, метою яких було безпосереднє впровадження рішень Рад та їх виконкомів на місцях.

У 1939–1941 рр. продовжувалась перебудова організації місцевих органів влади за Конституцією УРСР 1937 р. 24 грудня 1939 року

відбулися вибори до місцевих Рад. Було обрано 15 обласних, 583 районних, 164 міських, 10 863 сільських та 442 селищні Ради депутатів трудящих⁶.

З початком воєнних дій між Німеччиною та СРСР у 1941 р. відповідно до вимог та потреб воєнного часу, настає нагальна потреба змінити повноваження місцевих органів влади. Причому треба зауважити, що процес цей відбувався поступово: від оголошення воєнного стану 22 червня і до створення Державного Комітету Оборони 30 червня 1941 р.

Відповідно до Указу «Про оголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану» від 22 червня 1941 р. по всій Українській РСР оголошувався воєнний стан⁷. У Конституції ж СРСР вказувалось лише те, що Президія Верховної Ради СРСР має право оголошувати воєнний стан в окремих місцевостях у періоди між сесіями вищого законодавчого органу. Правові та політичні наслідки такої ситуації в Основному Законі зазначені не були⁸. Саме тому, того ж дня було видано Указ Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан», який роз'яснював його правову чинність та конкретизував сферу повноважень, які переходили від цивільних органів влади (в тому числі й місцевих органів влади всіх рівнів) до військових і уточнював компетенції останніх на територіях, які підпадали під дію цього правового акту. Відповідно до нього абсолютно всі функції органів державної влади у сфері оборони, забезпечення громадського порядку та державної безпеки *переходили до компетенції військових рад*. Останнім також надавалось право регулювати режим праці установ та залучати населення до трудової повинності. Військові органи отримували право віддавати будь-які накази населенню, місцевим органам влади і вимагати від них їх неухильного виконання під загрозою великого штрафу. Водночас, місцеві органи влади, а також всі установи, підприємства та громадські організації, були зобов'язані надавати всебічну допомогу військовому командуванню. Більше того, військова адміністрація перебирала на себе й частину функцій правоохоронних органів, які стосувалися розслідування та винесення обвинувачень за низкою кримінальних статей (навмисне вбивство, крадіжка соціалістичного майна, розбій і т.п.)⁹. Іншими словами, перерозподіл функцій та повноважень місцевих Рад на користь військових структур був виразно спрямований на мобілізацію усіх сил на захист країни, на реалізацію гасла «Все — для фронту! Все — для перемоги!».

Введення в дію цих норм фактично позбавляло місцеві Ради тих владних повноважень і прав, що надавалися їм найвищим законом держави — її Конституцією. Наприклад, за 74 ст. Конституції УРСР Ради депутатів трудящих мали забезпечувати охорону державного ладу, сприяти зміцненню обороноздатності країни, забезпечувати додержання

законів та охорону прав громадян¹⁰. А втім війна, як бачимо, це положення Конституції СРСР нівелювала законом «Про воєнний стан» у частині про охорону державної безпеки та громадського порядку. Так само сталося й з підзвітністю місцевих органів влади, які за Конституцією відповідали лише перед відповідним органом вищої ланки та Верховною Радою. Отже, військові ради, по-перше, перейняли на себе частину функцій місцевих органів влади, а по-друге, стали органами більш високої політико-правової ланки, ніж Ради та їх виконкоми, й отримували право керувати діяльністю останніх.

Аналіз архівних джерел показує, що такі політико-правові трансформації відбулися не відразу із введенням у дію вищезазначених законів від 22.06.1941 р. Фактично, своєрідне «підпорядкування» місцевих Рад військовому командуванню відбувалося по мірі того, як лінія фронту наближалася до територій, підпорядкованих цим органам влади. Так, скажімо, на Дніпропетровщині такі трансформації розпочалися в середині липня 1941 р. і тривали до жовтня, тобто доти, доки точилися бої на теренах цієї області. А до того вони працювали, по суті, в штатному режимі, видаючи розпорядження «мирного» характеру¹¹. Показово, що накази, які віддавали військові органи Радам, стосувалися переважно продовольчого забезпечення фронту та мобілізації населення на роботи оборонного характеру¹². Причому в них, як правило, зазначались чіткі дати виконання наданого розпорядження.

Зазвичай Ради сумлінно виконували «замовлення» фронту, але мали місце й певні непорозуміння. Так, голова виконкому Синельниківської районної ради Дніпропетровської області, у відповідь на численні акти вилучення («Воинские части брали и берут продукты, овощи...») військовими частинами Червоної армії продуктів харчування у місцевих колгоспників, видає наказ від імені виконкому, що «жоден з видів продуктів не може бути проданий ЧА без відповідного на те рішення виконкому»¹³.

Як показала реальність, перерозподіл функцій місцевих органів влади був не лише на користь військових структур, але й органів НКВС. Так, постановою № 22030 Дніпропетровської облради та Обласного комітету КП(б)У від 9 вересня 1941 р. частина стратегічно важливих доріг Синельниківського району Дніпропетровської області передавалася Управлінню шосейних доріг (УШОСДОР) НКВС разом з «механізмами, транспортними засобами, майном, цивільними будівлями та наявними будматеріалами»¹⁴.

Таким чином, місцеві органи влади з початком війни в місцевостях, де було оголошено воєнний стан, фактично перетворювалися з органів представницької влади місцевого самоврядування громадян на своєрідні

органи військової влади, які повинні були працювати в тісній координації з останніми, особливо в зоні бойових дій. Принагідно зауважимо, що поступово усі місцеві Ради потрапляли в таку зону.

Основне правове протиріччя цих перетворень полягає у наступному. Ані Конституція СРСР або УРСР, ані указ «Про воєнний стан» не передбачали відміни дії Основного Закону або окремих його положень на території, де оголошувався воєнний стан. А відтак, на першому етапі війни, принаймні на теренах України, виникла правова колізія, коли фактично чинними були контрверсійні норми права — норми, які нерідко суперечили одна одній. Але вони диктувалися умовами війни... І, як показує практика діяльності місцевих органів влади УРСР в перший період війни (червень–грудень 1941 р.), вони, перш за все, перебудували свою роботу на користь взаємодії з військовими з'єднаннями та зміцнювали обороноздатність. Натомість, значно менше уваги вони стали приділяти соціальним питанням, роботі комунального господарства, тощо.

Усе це спонукає істориків до більш глибоких і копітких наукових пошуків та урахування того факту, що владні повноваження Рад були значно звужені і переорієнтовані на виконання наказів військових органів. Є усі підстави стверджувати, що тема правової трансформації місцевих органів влади УРСР без сумніву потребує подальшого дослідження, тим паче, що раніше історики не враховували цей чинник. Натомість правознавці — у тому числі вже згадуваний В. Терлецький, теж лише констатували цей факт, але детально його не проробляли. Важливим внеском в осмислення цієї теми може стати залучення нових корпусів архівних матеріалів, які дадуть змогу, так би мовити, «зсередини» проаналізувати зміни становища і повноважень Рад та їх виконкомів і показати їх роль в 1941 р. З огляду на маловивченість теми діяльності місцевих органів влади УРСР на початковому етапі Великої Вітчизняної війни, вважаємо за доцільне подальше розкриття всіх її аспектів. Та найперше за все, на особливу увагу заслуговують ті з них, які розкриють правове поле, в яких діяли Ради, та взаємодію місцевих органів влади з військовими з'єднаннями, координацію їх зусиль задля зміцнення діючої армії. Чи завадило це Радам усіх рівнів, скажімо, в УРСР, повноцінно й плідно працювати на мобілізацію усіх сил республіки на захист й зміцнення обороноздатності країни? Аналіз архівних матеріалів, яких, нажаль, дуже мало, показує, що більшість актів, які стосувалися мобілізації сил на оборонні роботи, було видано саме військовим командуванням. Виконкомам залишалось лише виконувати поставлені завдання¹⁵. Але мала місце й ініціатива самих Рад, проте, кількість наказів місцевих органів влади щодо зміцнення обороноздатності була меншою, аніж таких наказів від військових органів.

Чи доцільним був такий перерозподіл повноважень? Досвід показує, що це була адекватна дія на вимогу часу... Ради змогли в таких умовах, поступившись частиною своїх повноважень на користь військового командування, скерувати наявні ресурси і на вирішення питань воєнного характеру, і продовжувати безпосередньо виконувати обов'язки, пов'язані із забезпеченням повсякденного життя громадян на підпорядкованих їм територіях. Такий висновок підтверджують архівні матеріали, які наглядно демонструють, що місцеві Ради і в умовах війни продовжували опікуватися «мирними» проблемами, проте питома вага цивільних рішень місцевих органів була тим меншою, чим ближчими вони були до лінії фронту. Ці рішення стосуються переважно проблем евакуації, господарчої діяльності території, кадрового забезпечення¹⁶.

¹ Терлецький В.М. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938–1958 рр.). — К., 1966. — С. 455.

² Там само; Толкачев И.А. Руководство КПСС работой местных Советов западных районов УССР. 1944–1945. — Автореф. дис. ... к.и.н. — Львов, 1966; Буцько Н.А. Коммунистическая партия — организатор и руководитель восстановления народного хозяйства Советской Украины в годы Великой Отечественной войны. (1942 г. — декабрь — 1945 г.). Дис. ... д.и.н. — К., 1966; Петляк Ф.А. Партийное руководство советами на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). — К., 1986. — 181 с.

³ История государства и права Украинской ССР / Отв. ред. Б.М. Бабий. — К., 1976. — 759 с.; Історія держави і права України: Підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.). — К., 2004. — 512 с.

⁴ Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки [Текст]. — Київ, 1939. — 32 с.

⁵ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 — июль 1956 гг.). — М., 1956. — С. 5.

⁶ Історія держави і права України: Підручник. — 512 с.

⁷ Об объявлении в отдельных местностях СССР военного положения (Указ от 22 июня 1941 г.) // Известия. — 1941. — № 147 (7523). — С. 1.

⁸ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. — С. 14–15.

⁹ О военном положении (Указ от 22 июня 1941 г.) // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 — июль 1956 гг.). — С. 213–215.

¹⁰ Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки [Текст]. — С. 17.

¹¹ Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. Р-3209, оп. 1, спр. 1в; Ф. Р-98, оп. 2, спр. 8; Там само. — Ф. Р-440, оп. 1, спр. 34.

¹² Там само. — Ф. Р-3209, оп. 1, спр. 1в, арк. 31, 32, 37.

¹³ Там само. — Арк. 21.

¹⁴ Там само. — Арк. 33.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — Арк. 5, 6, 11, 25, 26, 62, 64, 71.

В статье кратко охарактеризовано политическую систему УССР и местных органов в ней. Проанализированы нормативно-правовые акты, которые вводили на территории УССР военное положение и их правовые последствия для местных органов власти.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, местные органы власти, Советы депутатов трудящихся, политико-правовые трансформации.

The article deals with the general moments of the history of problem. The USSR's political system and local authorities in it is characterized in a few words. The legal acts, that imposed martial law on the USSR's territory is analyzed. Legal consequences of them for the local authorities are shown.

Keywords: the Great Patriotic war, local authorities, Soviet (Council) of worker's deputies, political-law transformations.

Галина Стародубець
(Житомир)

КАДРОВА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ В 1944–1945 РОКАХ

У статті аналізуються особливості підбору та виховання партійно-радянської номенклатури західноукраїнських областей в 1944–1945 рр. з огляду на трактування її як основного суб'єкта процесу радянзації регіону. Визначено, що основним джерелом постачання кадрів були спеціалісти, відрядженні сюди зі східних регіонів держави.

Ключові слова: *номенклатура, Західна Україна, партійно-радянські посадові особи, керівні кадри, радянська влада.*

Політичні події останніх місяців, що стали тлом повсякденного життя сучасних українців, як ніколи раніше спонукають нас до переосмислення історичного минулого України. Політичні спекуляції на тему глибинних відмінностей окремих українських регіонів призводять до громадянського протистояння, поляризації суспільства, його розколу по лінії, провокативно позначеній сучасною російською пропагандою й широко розтиражованій його «п'ятою колоною» в нашій державі. Тому об'єктивне висвітлення та аналіз історичних процесів, котрі мали місце в окремі відрізки часу в різних регіонах України, в тому числі — й західноукраїнському, сприятиме формуванню цілісного концепту національної історії.

Проблема радянзації західних областей у 40-х роках є дуже складною для вивчення з огляду на масштабність і драматичність військово-політичних подій, що супроводжували цей процес понад півтора десятиліття. Окремі її аспекти, як національно-визвольний рух, особливості колективізації сільського господарства, процеси в культурно-освітній, релігійній сферах, досить широко обговорюються в наукових колах. Однак до цього часу малодослідженим залишається питання кадрової політики більшовицької влади в західних областях України, зокрема, особливості підбору та розстановки партійних і радянських номенклатурних посадовців.

Офіційним документом, в якому окреслювалися засади кадрової політики в західноукраїнському регіоні, можна вважати постанову оргбюро

ЦК КП(б)У «Про відбір керівних партійних і радянських працівників для роботи в західних областях УРСР», ухвалену 2 лютого 1944 р. Центральний комітет зобов'язував Харківський, Ворошиловградський, Полтавський, Сумський, Дніпропетровський, Сталінський, Запорізький обкоми КП(б)У підібрати 450 осіб з відповідними якостями, з них 140 — для роботи на посадах перших секретарів райкомів партії та 150 — на посадах голів райвиконкомів. До 15 лютого пропонувалося відрядити 300 працівників, які володіли українською мовою, і в їх числі всіх, хто у 1939–1941 рр. працював у Волинській та Ровенській областях¹.

Варто зазначити, що процес радянзації, розгорнутий відразу після звільнення західноукраїнського регіону від німецьких окупантів, вищими партійними функціонерами часто сприймався не як відновлення, а «встановлення радянської влади»². На тлі розгортання повстанського руху Опору, фактичної відсутності на місцевому рівні соціальної опори, джерел рекрутування управлінських кадрів тощо, представники регіональної більшовицько-радянської влади в 1944–1945 роках ідентифікували себе як «імпортвану сюди зі східних областей»³, не приховуючи того, що «всі організації комплектувалися винятково за рахунок надісланих ЦК КП(б)У і наркоматами»⁴.

Так, у рамках виконання вказівки республіканського керівництва, тільки на початок серпня 1944 р. зі східних регіонів УРСР у західні області України було відряджено 526 осіб⁵. Абсолютна більшість з них репрезентували партійну номенклатуру. З числа відповідальних посадовців значну кількість становили секретарі райкомів КП(б)У, на яких покладалася відповідальність за безпосереднє втілення в життя завдань більшовицької партії та радянського уряду. Дуже незначним був відсоток завідуючих організаційно-інструкторськими відділами. Недобір цих штатних посадовців поряд з лекторами та пропагандистами, залишався найбільш болючою кадровою проблемою на місцях упродовж усього окресленого періоду.

Не є таємницею, що переважна більшість відряджених у західні області УРСР партійно-радянських посадовців потрапляла в охоплені полум'ям повстанської боротьби райони не з власної волі, що помітним чином впливало на конструювання типу їхньої поведінки на місцях. Крім того, доволі чималою була частка номенклатурних працівників слабо, або зовсім не підготовлених до роботи у сферах, керівництво якими їм доручалося. Для прикладу, тільки близько половини (69 осіб) зі 127 партійних працівників, відряджених на роботу до Станіславської області, раніше працювали у західних областях. Це, головним чином, — керівний склад обкому, перші секретарі райкомів КП(б)У. Всі інші такого досвіду не мали⁶. Виконкоми чотирьох міст Дрогобицької області (Дрогобича,

Борислава, Стрия та Самбора) очолювали комуністи, стаж роботи яких у сфері радянського управління обмежувався терміном від 15 до 33 місяців⁷. Тому переважна більшість партійних функціонерів змушена була «на марші» освоювати ази управлінської діяльності та її специфіку у західноукраїнському регіоні, що не могло не вплинути на вироблення стилю професійної поведінки номенклатурних посадовців. Не можна залишати поза увагою й такий суб'єктивний чинник, як психологічні особливості людини, її характер, набір моральних чеснот, вміння пристосовуватися до нових умов життя і роботи тощо. Все це разом сприяло формуванню особливого типу номенклатурного керівника Західної України зразка 1944–1945 рр, який відрізнявся від свого колеги з інших регіонів УРСР.

Аналіз статистичних даних щодо якісного складу партійних кадрів західних областей України дає підстави для висновку, що в 1944–1945 рр. досвід попередньої партійної роботи не був головною умовою призначення на ту чи іншу посаду. Для прикладу, станом на 1945 р. з 96 службовців Дрогобицького обкому КП(б)У 46 вперше призначалися на керівні партійні посади. Серед таких — секретар і заступник секретаря обкому, заввідділами та їх заступники, 27 інструкторів та інші⁸. Значно важливішими були — наявність партійного квитка, демонстрація відданості більшовицьким ідеалам, готовності до беззаперечного виконання вказівок вищих органів і, як би не дивно це звучало, — немісцеве походження.

У зазначений період серед регіонального партійного керівництва (рівня обкомів, райкомів та міськкомів КП(б)У) не було жодного представника місцевого населення. Частково вони були представлені у структурі виконавчих комітетів Рад депутатів трудящих. І це в умовах, коли на початок 1945 р. західні області партійними кадрами були укомплектовані тільки на 63,8%⁹. Для прикладу, станом на серпень 1944 р. у Тернопільській області не вистачало 8 перших секретарів райкомів КП(б)У, других — 10, секретарів по кадрах — 13, заввідділами райкомів — 85, інструкторів — 88. Аналогічний стан спостерігався в радянському апараті. З метою вирішення цієї проблеми секретар обкому партії по кадрах звернувся до ЦК КП(б)У з проханням підібрати в апарат обкому: завідуючого сільгоспвідділом, секретаря з пропаганди, який там необхідний як ніде і прислати хоча б 5 чол. перших секретарів райкомів¹⁰. У Львівській області до червня 1945 р. з числа місцевого населення на керівні посади було висунуто всього 3110 чол.¹¹ І навіть станом на 1 жовтня, коли їх кількість збільшилася до 4255¹², це становило всього лише 2% від загальної кількості працюючих. Місцеве партійне керівництво найбільш оптимальним джерелом поповнення керівних партійних

та радянських кадрів вперто вважало винятково спеціалістів, відряджених зі східних областей УРСР за вказівкою ЦК КП(б)У.

Основним аргументом на користь проведення саме такої кадрової політики в Західній Україні слугував факт нібито повної «відсутності тут бази для підбору і висунення людей на керівну партійну, радянську і господарську роботу»¹³. Крім того, серйозним стримуючим чинником процесу залучення місцевих активістів до відбудовчих процесів у Західній Україні виступало, по-перше, упереджено негативне ставлення до них партійної номенклатури регіону, по-друге, її небажання, що межувало зі страхом, брати на себе відповідальність за можливі кадрові прорахунки. Нерідко обласні керівники обмежувалися висуненням кадрів з місцевого населення на другорядні посади¹⁴. Така позиція представників офіційної влади призвела до ситуації, коли усі керівні посади в Західній Україні обіймали «чужі», «немісцеві», відряджені сюди з інших регіонів СРСР. А за умов фактичного ігнорування представників місцевого населення, панування тотальної недовіри до нього, нічого дивного немає в тому, що воно, в свою чергу, теж таку владу сприймало як окупаційну, ворожу і чужу.

Безпосереднім наслідком такої кадрової політики впродовж 1944–1945 років можна вважати, по-перше, низьку якість професійності партійно-радянських номенклатурних посадовців і, по-друге, високий рівень плинності кадрів у цей період. Остання проблема набула настільки загрозливого характеру, що від початку 1945 р. стала предметом обговорення на багатьох нарадах обласного та республіканського рівнів.

Сучасні дослідники проблеми серед причин високого рівня плинності керівних кадрів як найважливіші виділяють невідповідність зайнятій посаді, низький рівень загальноосвітньої і спеціальної підготовки, недостатній досвід роботи, незнання української мови, тягар матеріально-побутового характеру¹⁵ тощо. Частина тих, кого довелося змінювати, залишили посаду через об'єктивні обставини, наприклад, хворобу або смерть. Щодо останнього, то в означуваний період випадки вбивства партійних і радянських функціонерів під час виконання ними службових обов'язків були далеко не поодинокими. Так, лише на Тернопільщині в Тербовлянському районі 12 серпня 1944 року в с. Ілавче бандитами був убитий інструктор райкому партії тов. Приходько і ще 4 чол. з місцевого радянського активу¹⁶. 15 вересня цього ж року була розстріляна повстанцями група партійно-радянського активу Шумського району в кількості 13 чоловік. Загинули: райпрокурор, директор МТС, заступник голови виконкому райради, троє уповноважених районного НКВС, четверо бійців винищувального батальйону, два агенти райуповнаркомзагу¹⁷. За інформацією Львівського обкому партії до 25 березня 1945 р. в

області було вбито 23 партійно-радянських функціонери¹⁸. І це далеко не весь перелік жертв серед активу радянської влади.

Наявність реальної загрози здоров'ю та життю виступала серйозним стримуючим чинником для кандидатів на керівні посади в західні області України. Значна кількість з тих, кого за «рознарядкою» ЦК КП(б)У направляли сюди на роботу, шукала привід, аби уникнути такого відрядження. Секретарі по кадрах обкому партії часто у своїх доповідних записках керівництву висловлювали справедливе обурення не тільки з приводу якісного рівня надісланих спеціалістів, але й їхньої поведінки. Зокрема, перший секретар Тернопільського обкому в листопаді 1944 р. доповідав О. Кириченку, «що за останній місяць почастишали випадки дезертирства відповідальних партійних та радянських працівників, надісланих ЦК КП(б)У для роботи в область. Так, з числа надісланих з парткурсів із Запорізької та Вінницької областей відразу десятеро дезертирували. Окремі комуністи, — наголошує доповідач, — ведуть себе нахабно і при відрядженні їх в райони, досить часто повертаються назад до Києва чи в область, звідки приїхали. Наприклад, надісланий на роботу головою райвиконкому т. Олійник К., отримавши призначення в Шумський райвиконком, у район не поїхав, а повернувся назад»¹⁹. Судячи з офіційних документів, у жовтні ситуація не змінилася на краще. Тодішній секретар обкому по кадрах Зозулев висловив занепокоєння з приводу того, що «у зв'язку з ситуацією, що склалася в області (прояви масового терору бандерівських банд), деякі «інтелігенти» з інших областей організовано виїжджають в республіканські установи з проханням про відкликання їх з Тернопільської області, придумуючи всілякі мотиви. У низки працівників утвердився «чемоданний» настрій»²⁰. Ситуація набула настільки загрозливого характеру, що західноукраїнські обкоми партії змушені були, причому неодноразово, звертатися до управління кадрів ЦК КП(б)У і відділи кадрів обкомів східних областей з проханням притягнути дезертирів не тільки до партійної, а й до кримінальної відповідальності²¹. Загалом, за офіційними даними, зафіксованими у звіті управління кадрів ЦК КП(б)У за 1945 р., плінність кадрів у західних областях України була майже на порядок вищою, ніж у східних.

Окремі керівники настільки боялися їхати на роботу в потенційно небезпечні регіони Західної України, що готові були навіть пожертвувати партійним квитком, що в умовах абсолютної диктатури більшовицької партії означало завершення професійної кар'єри і, навіть, могло загрожувати звинуваченням у політичній неблагонадійності з усіма негативними наслідками для нього і родини. Тим не менше такі випадки теж мали місце. Зокрема, в 1945 р. «в Дрогобицьку область за розпорядженням ЦК КП(б)У прибув комуніст Ковтун Микола Іванович для

використання в пропагандистській роботі. Під час розмови з працівником відділу кадрів відділу пропаганди і агітації обкому партії щодо направлення його штатним пропагандистом Стрілківського райкому партії, він став себе вести не по партійному, заявляючи, що він сюди приїхав не на партійну, а на вчительську роботу. І не в район, а в місто, тому категорично відмовився їхати працювати в район. Свою відмову підтвердив на бюро обкому, за що був виключений з партії»²².

Причина такої викличної поведінки крилася не тільки в особливостях характеру посадовців, головним чином, — страхові перед небезпекою смерті, але й у наявності цілого комплексу інших чинників. Насамперед, переважна більшість із призначених на нове місце роботи повинні були виконувати службові обов'язки, по-перше, без належного професійного досвіду, по-друге, в умовах фактичної відсутності елементарних побутових умов. Далеко не кожен був готовим до цього, та ще й, так би мовити, на «чужій ворожій» території, що додатково створювало психологічний дискомфорт.

Незважаючи на величезні труднощі процесу реалізації кадрової політики в західноукраїнських областях, керівництво держави та республіки в 1944 — першій половині 1945 рр. демонструвало вперте намагання відновити тут радянську систему влади, використовуючи для цього вже перевірені часом «більшовицькі» способи і методи насадження своєї волі.

У контексті сказаного, важливою умовою успішної реалізації завдань з радянзації краю була наявність значної кількості партійно-радянських функціонерів, своєрідних «солдатів партії», готових працювати там, де накаже партія, робити те, що накаже партія²³. Зважаючи на активізацію українського повстанського руху в 1944–1945 роках, у практичній площині це виявлялося у культивуванні надмірної жорстокості не тільки в середовищі представників каральних органів, але й партфункціонерів. Як один із способів цього можна назвати «застосовану керівною регіональною верхівкою практику систематичних відряджень з області в райони, з районів у села тих, хто виявляв страх, щоб, за висловом секретаря Рівненського обкому КП(б)У В. Бегми, «тренувати людей з активу» переборювати його»²⁴.

М. Хрущов, виступаючи у січні 1945 р. перед партійно-радянськими функціонерами на обласній нараді в Ровно, з цього приводу заявив: «Вважаю, що добре було б на операції по боротьбі з бандами залучити всіх наших комуністів почергово, щоб не зупиняти роботи. Дуже добре — нехай обстріляються. Там вони почують стрільбу, кулі будуть літати, побачать, що не всіх вбивають, окріпнуть, сміливішими будуть і злішими проти бандитів. Я б тільки від цього звільнив жінок, комсомолок»²⁵. Більше того, з метою залякування не тільки місцевого населення, але й

партійно-радянського керівництва, переважна більшість якого, на думку більшовицького лідера, ухилялася від виконання своїх посадових обов'язків у частині організації всенародної масової підтримки заходів радянської влади, він погрожував застосуванням різного роду репресій проти так званих «саботажників». «Хто не перебудує роботи, — наголосив М. Хрущов, — той не всидить у кріслі посадовця. І не тільки не всидить, тому що я знаю, що дехто сподівається, що нарешті його звільнять. Ні, так не вийде. Ми звільнемо з тріском і тут справа не у звільненні, а у тому, що слід боротися з противником. Виженемо з партії, під суд віддамо за бездіяльність»²⁶.

Судячи з риторики вищого посадовця республіки, питання моралі та дотримання законів з боку партійно-радянських функціонерів, фактичних представників радянської влади на місцях, цю владу мало турбували. Від них вимагалось діяти в рамках не стільки законодавчого поля, скільки у традиційно більшовицькому форматі «революційної доцільності». Тому не дивно, що тогочасні керівники різних рівнів влади в масі своїй були носіями «крайніх форм жорстокості, фанатизму, авторитарності, «класової ненависті», безкомпромісності, непримиренності до не більшовицьких поглядів»²⁷.

Справедливим буде зазначити, що такі «правила гри» не завжди однозначно позитивно сприймалися на місцях. Регіональне керівництво часто змушене було стримувати «войовничий запал» своїх підлеглих, спрямовуючи його хоча б частково у рамки законності. Зокрема, на одній із нарад партактиву Ровенської області виникла полеміка між першим секретарем обкому КП(б)У В. Бегмою та головою Козинського райвиконкому Я. Чумаком з приводу того, чи доцільно діяти законним методом у разі виявлення «бандита» чи «дезертира Червоної армії» більшовицькими активістами. Показово, що В. Бегма з цього приводу висловився однозначно: «Ви представник влади. Ви не арештуєте, а затримуйте людину і доставляєте органам, котрі мають право арештовувати»²⁸. Більше того, він піддав гострій критиці місцевих керівників, які «вважають, що закони писані не для них, а для дурачків, що це справа сімейна — можна виконувати, можна не виконувати. Не розуміють, що строго виконувати радянські закони — це партійна дисципліна»²⁹.

Варто зауважити, що така позиція вищого посадовця області свідчить, що серед партійних лідерів західноукраїнського регіону були ті, хто розумів необхідність формування у свідомості місцевого населення позитивного образу радянської влади, що можна було зробити силою слова, переконання, прикладу достойної поведінки номенклатурного чиновника обласного чи районного рівня. З іншого боку, стиль поведінки тогочасних партфункціонерів детермінувався жорсткістю селекційного відбору

претендентів на номенклатурні посади (наявність «правильної» біографії, відповідних рис характеру, перевірка практичною роботою тощо). Успішно пересіявшись через таке «сито», посадовці відчували себе більш упевнено і з бюрократичної точки зору — захищено (наскільки це було можливо в умовах сталінського варіанту командно-адміністративної системи).

Отже, утвердження більшовицько-радянської влади в західноукраїнському регіоні в 1944–1945 рр. здійснювалося за безпосередньої участі партійно-радянської номенклатури, яка, по суті, виступала винятково ретранслятором політики Центру. Її представники в масі своїй, включаючи посадовців найвищого регіонального рівня, були не здатні генерувати співмірні з викликами часу ідеї, втілення яких у життя сприяло б формуванню позитивного ставлення мешканців краю до радянської влади. Основна причина цього крилася у відсутності запиту з боку держави на критично мислячих управлінців. Натомість західні області УРСР стали місцем тимчасового перебування відряджених сюди спеціалістів зі східних регіонів республіки та СРСР, рівень освітньої та професійної підготовки яких далеко не завжди відповідав необхідним критеріям того чи іншого посадовця. Фактично поза рамками активної професійної діяльності залишалися представники місцевого населення, оскільки наявність регіональної прописки апріорі робили їх потенційно небезпечними, «другосортними» громадянами Радянської держави.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 813, арк. 10–20.

² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 45, спр. 963, арк. 10.

³ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. П-3, оп. 1, спр. 203, арк. 22.

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 45, спр. 962, арк. 4.

⁵ Там само. — Оп. 46, спр. 301, арк. 3.

⁶ Там само. — Оп. 45, спр. 962, арк. 3.

⁷ ДАЛО. — Ф. П-5001, оп. 2, спр. 111, арк. 15.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1564, арк. 48.

⁹ ДАЛО. — Ф. П-5001, оп. 2, спр. 23, арк. 34.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 394, арк. 31.

¹¹ Там само. — Оп. 23, спр. 4575, арк. 27.

¹² Там само. — Оп. 45, спр. 340, арк. 1.

¹³ Там само. — Спр. 962, арк. 4.

¹⁴ Там само. — Оп. 46, спр. 394, арк. 86.

¹⁵ *Першина Т.* Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944–1948 рр.: регіональні особливості // Сторінки воєнної історії України. Збірник наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2009. — Випуск 12. — С. 302–303.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 394, арк. 50.

¹⁷ Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО). — Ф. П-1, оп. 1, спр. 118, арк. 68.

¹⁸ *Патер І.* Спротив галичан тоталітарному режимові у повоєнний час (1944–1953) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 21. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. — Львів, 2012. — С. 614.

¹⁹ ДАТО. — Ф. П-1, оп. 1, спр. 101, арк. 148.

²⁰ Там само. — Спр. 170, арк. 57.

²¹ *Малярчук О.* Тоталітаризм проти західноукраїнського села. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 72.

²² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 45, спр. 402, арк. 2.

²³ *Мохов В.П.* Номенклатурная организация власти: функциональные пределы // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2008. — Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. — С. 48.

²⁴ *Жив'юк А.* Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компартійна номенклатура проти населення області (1944 — початок 1950-х рр.) // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2009. — Вип. 2. — С. 39.

²⁵ ДАРО. — Ф. 400, оп. 1, спр. 50, арк. 106.

²⁶ Там само. — Арк. 29.

²⁷ *Киридон П.* Типологічний портрет представника правлячих структур Української РСР повоєнної доби (1945–1964 роки) // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. — Рівне, 2011. — № 12. — С. 81.

²⁸ ДАРО. — Ф. 400, оп. 1, спр. 36, арк. 108.

²⁹ Там само. — Арк. 99.

В статье анализируются особенности подбора и воспитания партийно-советской номенклатуры западноукраинских областей в 1944–1945 гг., исходя из трактовки её как основного субъекта процесса советизации региона. Определено, что основным источником представления кадров были специалисты, командированные сюда из восточных регионов государства.

Ключевые слова: номенклатура, Западная Украина, партийно-советские должностные лица, руководящие кадры, советская власть.

The peculiarities of recruitment and education of party-soviet nomenclature of western regions in 1944–1945 are analyzed in the article. The nomenclature is treated as the main subject of the process of sovietization of the region. It is determined that specialists from eastern regions of the state were the main source of recruitment.

Key terms: *nomenclature, Western Ukraine, party-soviet officers, cadres, Soviet power.*

Оксана Цебро
(Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВПРОМТОРГУ ІЗ ЗАДОВОЛЕННЯ ПОТРЕБ КИЯН У ПРОМИСЛОВИХ ТОВАРАХ (1943–1945 рр.)

В умовах гострого дефіциту промислових товарів, Київпромторг змушений був вдатися до самостійного пошуку речей для продажу. Основними заходами з поповнення магазинних полиць товарами були: створення комісійних та скупних магазинів, виробничих майстерень, а також тісна співпраця з підприємствами місцевої промисловості.

Ключові слова: *Київпромторг, комісійний магазин, скупний магазин, місцева промисловість, нормоване постачання.*

Перипетії військового часу призвели до значного зuboжіння киян. Багато речей мешканців міста було втрачено, вкрадено чи просто загублено. Відчувався брак різних промислових товарів: меблів і домашнього начиння, одягу, взуття та речей щоденного вжитку. Таким чином, після звільнення Києва від німецької окупації гостро постало питання забезпечення киян промисловими товарами.

Стосовно стану наукової розробки цієї теми зазначимо, що в радянській історіографії розглядалися лише загальні принципи нормованого постачання промтоварами міського населення СРСР загалом¹. Велику увагу забезпеченню міських мешканців УРСР найнеобхіднішими речами приділили вітчизняні науковці². Проте суто київський матеріал подається у їх роботах епізодично і має ілюстративний характер. Таким чином, забезпечення киян промтоварами у 1943–1945 рр. та участь Київпромторгу у вирішенні цієї проблеми залишається недостатньо вивченим питанням.

Забезпечення населення промтоварами було передбачено системою нормованого постачання. У звільнених містах УРСР вона впроваджувалася відповідно до наказу наркомату торгівлі СРСР № 380 від 13 листопада 1942 р. про впорядкування карткової системи на хліб та деякі промислові й продовольчі товари³. До нормованих промтоварів було включено усі види тканин, взуття, швейні вироби, постільну білизну, головні убори, трикотаж, шкарпетки-панчохи, годинники, мило, низку предметів побутового вжитку та інші вироби⁴.

В умовах військового часу все виробництво було зорієнтоване на потреби фронту і промислові товари для населення майже не виготовлялися. Тому розміри надходжень промкрану з державних фондів не могли задовольнити навіть мінімальних потреб населення.

За таких обставин відновлена 10 листопада 1943 р. торгівельна організація з продажу промислових товарів — Київпромторг⁵, не могла розпочати свою діяльність із забезпечення киян нормованими промтоварами. Найпершим її завданням став пошук джерел надходження товарів для продажу.

На момент звільнення Києва збереглося близько 120 приміщень магазинів та 100 ларів Київпромторгу. До війни ж налічувалося 164 магазини та 160 ларів. У задовільному стані залишилося лише близько 20 магазинів міста, проте й вони потребували ремонту⁶. На базі цих приміщень і відкривалися перші крамниці.

Паралельно з відновленням діяльності магазинів у місті відбувався пошук товарів для продажу.

Відповідно до постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 16 листопада 1943 р. «Про облік та використання житлового фонду й порядок зберігання бездоглядного майна населення і підприємств м. Києва» було організовано збір безгосподарних речей, насамперед, меблів. Віднайдене безгосподарне майно киянам планувалося продавати через магазини Київпромторгу⁷.

Тривала інвентаризація довоєнних приміщень магазинів та складів Київпромторгу. За її результатами було виявлено залишки товарів на суму близько 3 млн крб. Це дало можливість розпочати торгівлю галантереєю, культкраном та метало-господарськими товарами.

До 21 листопада вже функціонувало 8 магазинів⁸. Лише три з них мали товар для продажу. Вони торгували промкраном, виявленим внаслідок ревізій. Решта крамниць зустріли відвідувачів порожніми полицями. Ці магазини приймали від населення речі на комісію⁹.

Процес прийому товарів у комісійних магазинах відбувався наступним чином: громадянин залишав річ у магазині для продажу, її вартість встановлювалася, орієнтуючись на середні ринкові ціни. Після продажу речі, отримані за неї кошти поверталися комітентові (особі, яка здавала річ на комісію). 15% від цієї суми стягувалося на користь Київпромторгу¹⁰.

Кількість магазинів Київпромторгу поступово збільшувалася. На 28 листопада 1943 р. нараховувалося 8 комісійних і 5 промтоварних крамниць¹¹. У середині грудня 1943 р. працювало вже 13 комісійних і 7 промтоварних магазинів¹².

Іншим способом поповнення запасів товарів було скуповування у населення промтоварів за готівку, а потім їх перепродаж через Київ-

промторг. Магазины купували речі у киян, орієнтуючись на довоєнні преїскурантні ціни з націнкою 250%¹³. На середину грудня 1943 р. мережа скупних торгівельних закладів (відділів, ларів, магазинів) міста досягла 11 одиниць. З них 8 здійснювали закупку товарів у киян, два торгівельних пункти, а також одна база були зорієнтовані на продаж скуплених речей населенню¹⁴. Київпромторг скуповував у киян: відрізи тканин, готовий одяг, взуття, хутра, галантерею, килими, годинники, бронзу, фарфор, фаянс тощо¹⁵. На початку 1944 р. ці торгівельні заклади було об'єднано в окрему контору при Київпромторзі, яка, зокрема, проводила реставрацію бувших у вжитку речей¹⁶.

Отже, завдяки функціонуванню комісійних та скупих магазинів до торгівельної мережі потрапляли, як правило, не нові, а бувші у вжитку речі. Їхня вартість встановлювалася з врахуванням відсотка зносу¹⁷. Отримані з таких джерел товари продавалися вільно, тобто без карток¹⁸. Однак, ці заклади не користувалися великою популярністю серед населення.

З 1944 р. планувалося максимально використати можливості місцевої промисловості для постачання Київпромторга промтоварами. Для цього із артілями та виробництвами укладалися відповідні договори.

Із розвитком місцевої промисловості магазини промторгу змогли поповнити свій асортимент новими товарами. До того ж розширилася мережа виробничих підприємств при самому Київпромторзі. На квітень 1944 р. у складі організації діяли пошивочно-вишивальна, взуттєва та годинникова майстерні¹⁹. Це дало можливість розпочати продаж нормованих промтоварів.

До введення в Києві промтоварних карток магазини Київпромторгу відпускали населенню нормований промкрам за разовими талонами, на яких мала бути печатка Київпромторгу та Миськторгвідділу, а також адреса магазину, в якому можна було отоварити талон²⁰. Кияни отримували талони (пізніше картки) на місцях роботи, навчання або через домоуправління.

Промислові товари, якими промторг був порівняно непогано забезпечений (залишки довоєнних запасів та виробі місцевої промисловості) до введення карток продавалися наступним чином: одна штука (пара) в одні руки. За такою схемою можна було купити хустку, шнур взуттєвий, підтяжки, моток ниток, парасольку, гаманець, обкладинку для партбілета, пасок чоловічий, ремені багажні, запальничку, зубну щітку тощо²¹. Тобто, у цьому списку опинилися не конче потрібні речі.

З липня 1944 р. Київпромторг розпочав продаж товарів за промтоварними картками. Тоді ж було виділено 12 магазинів Київпромторгу виключно для продажу нормованих товарів²².

Промтоварні картки видавалися населенню на 6–9 місяців. Картка мала визначену кількість талонів та умовних одиниць (купонів). Робітники та інженерно-технічні працівники отримували — 125, службовці — 100, утриманці, діти та учнівська молодь — 80 купонів-одиниць. При купівлі одягу, або інших товарів покупець, окрім їхньої вартості, повинен був здати певну кількість купонів²³.

Проте, щоб придбати одяг не достатньо було мати гроші та промтоварну картку. Більшість одягу і взуття потрапляли до великих підприємств, де за спеціальними ордерами продавалися працівникам. Ордер можна було використовувати лише впродовж 5 днів²⁴. Зважаючи на ціни в державній торгівлі (чоловічий костюм, наприклад, коштував близько 370 крб.²⁵, в той час як середня місячна зарплата київського службовця становила 300–450 крб.), здійснити це було не просто.

У магазинах Київпромторгу нормований одяг та взуття також продавалися лише при наявності ордера та з зарахуванням відповідної кількості умовних одиниць промтоварної картки²⁶.

Придбання тканин, одягу і взуття за низькими державними цінами було великою рідкістю. Більшості киян доводилося задовольнятися тим одягом (якщо такий був), який вдалося зберегти з довоєнного часу.

Такі товари, як мило, нитки, гас тощо також купувалися на талони промтоварної картки. Щомісяця наказом міського торговельного відділу оголошувався номер талона, за яким можна було придбати відповідний товар. Наприклад, у травні 1945 р. киянам продавали по два шматочки мила за талоном № 6 з вирізом двох купонів-одиниць із промкартки²⁷.

Ціни на нормовані промислові товари були набагато нижчі за ринкові та комерційні. Наприклад, взуття місцевого виробництва продавалося у магазинах з продажу нормованих товарів за наступними цінами: туфлі жіночі коштували 186 крб., недомірки першого гатунку 100, а другого — 90 крб.²⁸ У той же час комісійні магазини продавали жіночі туфлі (не нові) за 2800–3000 крб.²⁹

Проте якість товарів місцевого виробництва була дуже низькою. За браком необхідних матеріалів, артілі та майстерні широко використовували місцеву сировину та відходи виробництва великих підприємств. Так, на початку 1945 р. у Києві було розпочато виготовлення взуття на дерев'яній підшві³⁰.

Подальше розширення мережі Київпромторгу відбувалося за рахунок створення магазинів для обслуговування визначених категорій населення. У жовтні 1944 р. з'явився магазин для дітей — «Дитячий світ». На початку 1945 р. відкрилося ще два спеціалізовані магазини: у лютому — для обслуговування професури, а в березні — для студентської молоді³¹.

Наприкінці травня 1945 р. у Київпромторзі нарахоувалося 36 магазинів, 10 ларів і 6 скупних пунктів. Крім того до складу організації

входило 8 виробничих підприємств³², а також майстерні з реставрації меблів та одягу при конторі скупки³³.

Отже, у 1943–1945 рр. у Києві відчувався гострий дефіцит промислових товарів. Щоб зменшити напругу у питанні забезпечення населення промтоварами, торгівельною організацією Київпромторг було створено мережу комісійних та скупних магазинів, а також виробничі майстерні. Навесні 1944 р. надходження продукції місцевої промисловості дозволило Київпромторгу розпочати продаж нормованих товарів. Нормована система постачання промисловими товарами не відіграла вагомої ролі у забезпеченні киян одягом та взуттям, проте більш-менш задовольняла їх потреби у дрібницях щоденного вжитку.

¹ Любимов А.В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны / А.В. Любимов. — М., 1968. — 231 с.

² Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т.В. Вронська. — К., 1995. — 83 с.; *Її ж.* Вживання міського населення України (1943–1945) // Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції 27–28 квітня 1995 р. — К., 1996. — С. 171–177; *Її ж.* Дія карткової системи в Україні у воєнні та перші повоєнні роки (1941–1947 рр.) // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. ст. — К., 1998. — Вип. 2. — С. 163–183; Гальченко С.І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання (1943–1947 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — історія України. — Черкаси, 2007. — 215 арк.

³ Гальченко С.І. Назв. праця. — С. 39.

⁴ Любимов А.В. Назв. праця. — С. 24.

⁵ Державний архів міста Києва (*далі* — ДАК). — Ф. Р-174, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

⁶ Там само. — Спр. 6, арк. 1.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГОУ). — Ф. 1, оп. 23, спр. 634, арк. 46–47.

⁸ ДАК. — Ф. Р-174, оп. 1, спр. 6, арк. 2, 3 зв.

⁹ Там само. — Арк. 3.

¹⁰ Там само. — Спр. 3, арк. 5.

¹¹ Там само. — Спр. 6, арк. 4.

¹² Там само. — Спр. 5, арк. 1.

¹³ Там само. — Арк. 6.

¹⁴ Там само. — Спр. 3, арк. 16.

¹⁵ Там само. — Спр. 4, арк. 6.

¹⁶ Там само. — Спр. 12, арк. 1.

¹⁷ Там само. — Спр. 21, арк. 18.

¹⁸ Там само. — Спр. 10, арк. 22.

- ¹⁹ Там само. — Спр. 16, арк. 2.
²⁰ Там само. — Спр. 10, арк. 49.
²¹ Там само. — Спр. 11, арк. 52.
²² Там само. — Спр. 15, арк. 12.
²³ *Любимов А.В.* Назв. праця. — С. 41.
²⁴ *Гальченко С.І.* Назв. праця. — С. 97.
²⁵ Там само. — С. 215.
²⁶ ДАК. — Ф. Р-174, оп. 1, спр. 10, арк. 90.
²⁷ Там само. — Спр. 22, арк. 78.
²⁸ Там само. — Спр. 11, арк. 95.
²⁹ Там само. — Спр. 13, арк. 1.
³⁰ Там само. — Спр. 19, арк. 2.
³¹ Там само. — Арк. 1, 2.
³² Там само. — Спр. 26, арк. 1.
³³ Там само. — Спр. 23, арк. 7.

В условиях острого дефицита промышленных товаров, Киевпромторг вынужден был прибегнуть к самостоятельному поиску вещей для реализации. Основными мероприятиями по наполнению магазинных прилавков товарами были: создание комиссионных и скупных магазинов, производственных мастерских, а также тесное сотрудничество с предприятиями местной промышленности.

Ключевые слова: *Киевпромторг, комиссионный магазин, скупный магазин, местная промышленность, нормированное снабжение.*

Under conditions of the acute shortage of industrial goods, Kyivpromtorg was forced to resort to independent searching goods for sale. Kyivpromtorg created the commission and purchasing shops, production workshops, also closely collaborated with local industry enterprises to fill store shelves by goods.

Keywords: *Kyivpromtorg, commission store, purchasing shop, local industry, regulated supply.*

Тетяна Шелейко
(Кременчук)

ОРГАНІЗАЦІЯ ПІДГОТОВКИ КВАЛІФІКОВАНОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВІДРОДЖЕННЯ ЕКОНОМІКИ І ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ. 1944–1945 рр.

Розглядається комплекс питань, пов'язаних з організацією підготовки кваліфікованої робочої сили у системі державних трудових резервів на початковій фазі відбудовних робіт в Україні. Висвітлюється нормативно-правова база їх діяльності, контингент учнів, матеріально-побутове забезпечення. Вказуються труднощі та негаразди, що мали місце під час налагодження навчального процесу.

Ключові слова: *відбудова, трудові ресурси, школи фабрично-заводського навчання, ремісничі училища, залізничні училища.*

Відбудовна програма почала реалізуватися в Україні у надзвичайно складних умовах. Комплексні плани передбачали забезпечення відновлювальних робіт не тільки фінансовими і матеріально-технічними засобами, а й трудовими ресурсами. Державі, що продовжувала війну, вирішити всі завдання однаково успішно було не до снаги. У зв'язку з перебуванням на фронті, евакуацією у східні райони країни, загибеллю значної частини кваліфікованої робочої сили відчувався гострий брак кадрів. Долати його уряд вирішив двома засобами: з одного боку, в міру вигнання ворога з території УРСР сюди поверталися під час реевакуації робітники, які працювали на об'єктах промисловості й залізничного транспорту в глибокому тилу; з іншого, — ставилося за мету максимально використати внутрішній потенціал, готуючи кваліфіковані кадри основних робітничих професій безпосередньо на місцях.

Задовольнити країну в необхідному обсязі кваліфікованими кадрами були покликані державні трудові резерви СРСР (ДТР)¹ — система організованої підготовки нових робітників, створена Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви СРСР» від 2 жовтня 1940 р.², яким визначалися три типи навчальних закладів:

– ремісничі училища з дворічним терміном навчання для підготовки кваліфікованих металістів, металургів, хіміків, гірників, нафтовиків, працівників морського транспорту, підприємств зв'язку тощо;

– залізничні училища з дворічним терміном навчання для підготовки робітників складних професій залізничного транспорту — помічників машиністів, слюсарів з ремонту паровозів і вагонів, котельників, бригадирів з ремонту колії тощо;

– школи фабрично-заводського навчання (ФЗН) з 6-місячним терміном навчання для підготовки робітників масових професій, у першу чергу для вугільної, гірничорудної, металургійної, нафтової промисловості і будівельної справи.

Вказаний документ разом з постановами Ради Народних Комісарів (РНК) «Про створення Головного управління трудових резервів при РНК СРСР»³ і «Про призов міської та сільської молоді в ремісничі училища, залізничні училища та школи ФЗН»⁴ поклав початок організації єдиної централізованої системи ДТР, переваги якої проявилися в перші ж дні війни, і тому став для країни важливим актом не тільки економічного, а й оборонного значення.

До ремісничих і залізничних училищ, організованих зі шкіл фабрично-заводського учнівства, призивали молодь 14–15 років, як правило, з 7-річною освітою; до шкіл ФЗН — 16–17 років з будь-якою загально-освітньою підготовкою. Навчальні заклади системи ДТР повністю фінансувалися за рахунок державного бюджету. Учні перебували на казарменому становищі й повному державному забезпеченні: харчування, обмундирування, гуртожиток, підручники, навчальні посібники надавалися на безплатній основі. Ті, хто закінчив навчання, вважалися мобілізованими й повинні були відпрацювати чотири роки поспіль на державних підприємствах за вказівкою Головного управління трудових резервів (ГУТР) при РНК СРСР⁵.

16 березня 1944 р. начальник Республіканського управління трудових резервів при РНК УРСР П. Бережний надіслав секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку доповідну записку з приводу організації ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН в областях УРСР, що складалася з кількох розділів⁶.

У першому з них — «Завдання з організації ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН» — зазначалося, що згідно з постановами Державного комітету оборони (ДКО), РНК УРСР і ЦК КП(б)У та наказами начальника ГУТР при РНК СРСР, у 8 областях республіки (Ворошиловградській, Сталінській, Харківській, Дніпропетровській, Київській, Сумській, Полтавській, Чернігівській) до 1 травня 1944 р. передбачалося організувати 336 навчальних закладів системи ДТР з контингентом учнів 138 040 осіб, у тому числі: спеціальних ремісничих училищ (для навчання дітей-сиріт⁷) — 5 (2000 учнів), ремісничих — 98 (40 060 учнів), залізничних — 9 (3210 учнів), шкіл ФЗН — 224 (92 770 учнів).

У Запорізькій, Кіровоградській і Житомирській областях велись роботи зі створення таких закладів, хоча жодними директивними документами це не передбачалося (окрім ремісничого училища на базі заводу № 478 Наркомату нафтової промисловості (НКНП) у Запорізькій області). У цій області весною 1944 р. уже діяло 20 ремісничих училищ та шкіл ФЗН.

Навчальні заклади цього типу базувалися на підприємствах 32 наркоматів: для підприємств важкої індустрії УРСР планувалося відкрити 202 навчальні заклади, в яких навчалось б 128 600 осіб, тобто переважна частина майбутніх виробничих кадрів.

У другому розділі документа розкривався хід виконання рішень керівних органів. 279 закладів (83%) необхідно було організувати до 1 березня 1944 р., 57 — до 1 квітня і 1 травня. Фактично до 1 березня діяло 248 училищ і шкіл ФЗН (85%). Недовиконання планових завдань спостерігалось по ремісничих училищах (77 замість 78) та школах ФЗН — 157 замість 188. Натомість залізничних училищ до 1 травня 1944 р. було створено 9 замість 8 за планом.

До 1 березня 1944 р. у 279 навчальних закладах системи ДТР мало навчатися 117 350 осіб, фактично до навчання приступило 59 302 (50%).

Найбільше невиконання планових завдань спостерігалось у Сталінській (45 шкіл ФЗН, 25 749 учнів) та Ворошиловградській (6 шкіл, 18 226 учнів) областях. Значний недобір контингенту учнів зафіксовано у всіх областях (окрім Сумської). Все це давало підстави констатувати незадовільну ситуацію з виконанням вказівок центральних органів у цій сфері.

Причини такого стану речей викладені у 3-у розділі доповідної записки.

1. У деяких випадках наркомати не вживали належних заходів для надання, ремонту й обладнання приміщень для училищ і шкіл ФЗН. Так, постановою РНК УРСР від 15 грудня 1943 р. № 531 передбачалося створення до 15 січня 1944 р. 30 шкіл ФЗН будівельників на базі будівельно-монтажних організацій і заводів металоконструкцій Наркомбуду у Ворошиловградській, Сталінській, Харківській областях. Окрім 2 навчальних закладів у Харкові, жодна школа ФЗН не розпочала роботу.

Інший приклад. Відповідно до наказу начальника ГУТР при РНК СРСР від 21 листопада 1943 р. № 919-ас у Дніпропетровську на базі паровозоремонтного заводу до 1 лютого 1944 р. планувалося створити залізничне училище з контингентом учнів 500 осіб. Оскільки ж будівля, що до війни належала цьому навчальному закладу, була зайнята Управлінням Сталінської залізниці, а іншого приміщення не надали, справа з його організацією стояла на місці.

Нерідко будівлі училищ і шкіл ФЗН були зайняті військовими частинами та шпиталями. Так, на Дніпропетровщині у приміщенні школи ФЗН № 22 з можливим контингентом 300 осіб перебували підрозділи Червоної армії, школи ФЗН № 23 (300 осіб) і ремісничого училища № 1 — шпиталі.

У Запорізькій області організація спеціалізованого ремісничого училища на базі заводу № 478 Наркомавіапрому затримувалася внаслідок відмови начальника гарнізону міста розпорядитися про звільнення приміщення, наданого училищу.

2. Комплектування училищ і шкіл ФЗН здійснювалось, в основному, за рахунок місцевої молоді, яка мешкала у батьків і не потребувала гуртожитків. Для того, аби укомплектувати училища й школи ФЗН, необхідно було мобілізувати сільську молодь, яка потребувала місць у гуртожитках. Вирішення цієї проблеми ускладнювалося з кількох причин. По-перше, бракувало необхідного інвентаря (ліжок, столів, стільців, тумбочок тощо); по-друге, у великому дефіциті були постільні принадлежності (матраци, подушки, простирадла, ковдри і т. ін.), а також натільна білизна, одяг, взуття, які мала надати ГУТР при РНК СРСР.

Використання фондів на всі ці речі у I кварталі перебувало під загрозою зриву, оскільки управління постачання і збуту ГУТР цьому питанню належної уваги не приділяло. Підтвердженням цього слугували такі цифри. Для контингенту учнів Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Дніпропетровської, Київської, Полтавської, Сумської областей необхідно було бавовняних тканин: для одягу — 1 687 900 м, білизни — 3 870 600 м, підкладок — 1 295 400 м, всього — 6 859 300 м; ковр — 93 300 штук, взуття — 117 150 пар. Натомість, за нарядами на I квартал 1944 р. було передбачено: для одягу — 1 460 000 м, білизни — 2 135 000 м, підкладок — 750 000 м, разом — 4 345 000 м; 50,4 тис. ковр, 109 тис. пар взуття. Фактично ж навчальні заклади системи державних трудових резервів одержали 3 млн м тканини, 21 тис. ковр, 25 тис. пар взуття.

3. Незадовільно здійснювалося забезпечення навчальних закладів кадрами керівних працівників. Так, до 1 березня в училищах та школах ФЗН 8 областей не вистачало 434 керівників різних рівнів: 145 — у ремісничих і залізничних училищах та 289 — у школах ФЗН. Таку ситуацію спричинило те, що, по-перше, відкликання зі східних областей СРСР працівників системи трудових резервів, які раніше працювали в Україні, відбувалося вкрай повільно. З 643 осіб до 1 березня відкликали 385, а прибула у республіку лише 131 особа; по-друге, обкоми, міськкоми та райкоми КП(б)У не приділяли достатньої уваги питанню комплектування училищ і шкіл кадрами керівних працівників — директорами й особливо замполітами. У східних областях країни 25 осіб працювали замполітами, а

дефіцит кадрів цієї категорії в УРСР становив 140 осіб. Автор документа висловлював міркування про те, що проблему кадрів замполітів можна було б вирішити за рахунок функціонерів, які перебували в розпорядженні місцевих партійних органів.

Насамкінець П. Бережний клопотав ЦК КП(б)У про те, щоб: 1) зобов'язати обкоми КП(б)У заслухати на засіданнях бюро доповіді начальників головних управлінь трудових резервів і керівників господарських організацій про хід виконання директивних рішень про створення училищ та шкіл ФЗН; 2) звернути увагу ГУТР при РНК СРСР на незадовільний стан постачання училищ і шкіл УРСР товарами для виготовлення м'якого інвентарю, білизною, одягом і взуттям; 3) прискорити відкликання зі східних областей СРСР в Україну працівників системи трудових резервів; 4) дати вказівку обкомам КП(б)У здійснювати перевірку забезпечення обласних управлінь трудових резервів, училищ і шкіл ФЗН керівними кадрами.

Налагодженню роботи шкіл ФЗН і ремісничих училищ перешкождали, насамперед, труднощі матеріального характеру. Прикладом того, як вирішувалися справи, може слугувати ситуація зі школою ФЗН на базі заводу № 308 Наркомсудпрому у Києві, організованої на підставі рішення ДКО від 17 лютого 1944 р. До вересня дирекція підприємства зобов'язувалася відремонтувати гуртожиток і забезпечити його інвентарем. 17 жовтня 1944 р. начальник Республіканського управління трудових ресурсів Синицин звернувся до директора заводу № 308 Махна з нагадуванням про його обов'язок виконати рішення центральних органів. 30 жовтня новий директор підприємства Ніколаєв повідомив про завершення робіт у гуртожитку, додавши копію акта про прийом підготовленого до заселення учнів гуртожитку та приміщення для теоретичних занять. Він також поінформував про те, що на учнів ФЗН чекають обладнані робочі місця й у зв'язку з цим просив керівництво РУТР при РНК УРСР прискорити набір учнів до навчального закладу⁸.

Керівництво ГУТР постійно вело листування з керівниками підприємств щодо прискорення організації шкіл ФЗН і ремісничих училищ. Так, 29 листопада 1944 р. заступник начальника ГУТР С. Шепель і начальник відділу шкіл ФЗН Д. Іщенко надіслали листа директору заводу № 784 Наркомату озброєння Смирнову, в якому зазначили, що організація школи ФЗН на 300 учнів, передбачена постановою ДКО № 6709 від 14 жовтня 1944 р., перебувала під загрозою зриву через відсутність інвентарю у гуртожитку. Перевірка наданих для гуртожитку приміщень облуправління трудових резервів виявила їх повну непридатність⁹.

Робота зі створення мережі цього типу навчальних закладів тривала і в інших регіонах. 30 жовтня 1944 р. відбулося спільне засідання бюро Сталінського обкому КП(б)У та облвиконкому, на якому було ухвалено

рішення про додаткову мобілізацію молоді на роботу на промислові об'єкти регіону. У доповідній записці голови ОВК (обласного воєнного комісаріату) М. Гадова секретарю оргкомітету КП(б)У Г. Міщенку повідомлялося, що призову в кількості 1000 осіб підлягала в першу чергу вся непрацююча молодь і ті, хто не навчався: 1) до шкіл ФЗН — юнаки 15–17 років та дівчата — 16–18¹⁰.

18 листопада 1944 р. завідувач особовим сектором ЦК КП(б)У Горохов надіслав телеграму, в якій облвиконкоми й обкоми партії Вінницької (Гадов, Міщенко), Ворошиловградської (Орішко, Гайовий), Кам'янець-Подільської (Ковбасюк, Устенко), Кіровоградської (Іщенко, Горенков), Сталінської (Струєв, Мельников) областей у тижневий термін мобілізували в школи ФЗН з міської та сільської молоді 6000 осіб додатково до кількості, встановленою постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 11 вересня 1944 р. № 1194. У зв'язку з цим виконками обласних рад та обкоми партії Волинської, Ровенської, Львівської, Станіславської областей звільнялися від виконання постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 11 вересня 1944 р. № 1194 у частині призову молоді до шкіл ФЗН Сталінської та Ворошиловградської областей.

Республіканське управління трудових ресурсів УРСР зобов'язали забезпечити в областях прийом і супровід призваної молоді до місць перебування навчальних закладів. Як вирішувалися питання організації ремісничих училищ та шкіл ФЗН, показують дії керівництва заводу № 308 Наркомату суднобудівної промисловості.

Згідно з рішенням ДКО від 17 червня 1944 р. № 6033 та спільними наказами Наркомсудпрому і ГУТР від 20–24 липня 1944 р. № 1302/357 та від 22 серпня 1944 р. № 1520/447 на підприємстві необхідно було організувати ремісниче училище на 250 осіб та ФЗН на 150 осіб. Для виконання цих рішень дирекція заводу за сприяння міськкому КП(б)У домоглася звільнення і передачі йому приміщення колишнього РУ № 5, яке займала Особлива будівельно-монтажна частина (ОБМЧ) № 305¹¹. Будівлю капітально відремонтували, привели в належний стан, пристосували до навчальних та виробничих занять. Сюди завезли 11 верстатів, кілька десятків слюсарних тисків, верстаків, столів і лавок для навчальних аудиторій, інструменти. До ремісничого училища надіслали 7 фахівців, призначених на посади майстрів. Завод відремонтував й обладнав гуртожиток ФЗН і передав його обласному управлінню трудових ресурсів¹².

Не обійшлося без негараздів. До РУ прибуло на навчання лише 37 учнів. Призначений директором навчального закладу Черновецький під різним приводом відмовлявся підписати акт приймання приміщення РУ і лише через 37 днів, після втручання партійних органів, погодився це зробити.

Перешкодою на шляху організації школи ФЗН на заводі № 784 Наркомату озброєння СРСР стала відсутність директора. Керівництво підприємства неодноразово зверталось до Київського облуправління трудових резервів із цього приводу, але справа вирішена не була. Це змусило заводчан звернутися 29 листопада 1944 р. до ЦК КП(б)У, аби прискорити пошук кандидатури на посаду директора ФЗН¹³.

19 листопада 1944 р. за підписом секретаря Дніпропетровського обкому партії П. Найдьонова до ЦК КП(б)У надійшов розгорнутий звіт про хід мобілізації та організацію ремісничих училищ і шкіл ФЗН на території області. У ньому зазначалося, що згідно з постановами РНК СРСР від 16 серпня 1944 р. № 1105 та від 10 вересня 1944 р. № 1232, постановами РНК УРСР та ЦК РКП(б) від 13 вересня 1944 р. в області проводився призов молоді до РУ та ФЗН. Керівництво області здійснило низку організаційних заходів, у тому числі у липні–серпні були сформовані спеціальні бригади, що виїжджали на підприємства, на базі яких передбачалося створення таких навчальних закладів. За матеріалами, наданими цими бригадами, відбулися наради з керівниками промислових об'єктів з приводу підготовки матеріальної бази до прийому учнівського контингенту. У вересні проведено нараду керівників області з директорами РУ та ФЗН, на якій обговорювався рівень готовності цих установ до початку навчального процесу.

Крім того, уповноважених з мобілізації проінструктували про особливості мобілізації молоді перед поїздкою в райони області. Обласна газета «Зоря» постійно вміщувала на своїх шпальтах матеріали стосовно мобілізації. Згідно з планом на території Дніпропетровщини до ФЗН необхідно було мобілізувати 10 900 осіб, до РУ — 350, разом — 11 250 осіб. Призов розпочався 5 жовтня 1944 р. До 9 листопада було мобілізовано 10 105 осіб, у т.ч. 7341 хлопця та 2704 дівчини, учнів шкіл НКО (Наркомосвіти) — 1045, добровольців — 2006. Трудрезервам передали 8448 осіб (6115 хлопців та 2333 дівчини).

Серед причин несвоєчасного виконання плану мобілізації вказувалися запізнений випуск і зарахування на роботу випускників РУ й шкіл ФЗН, запізнення з ремонтом навчальних і виробничих приміщень та гуртожитків, відсутність інвентарю¹⁴.

20 листопада 1944 р. секретар Ворошиловградського обкому партії надіслав до Києва інформацію про хід виконання рішення про мобілізацію молоді в РУ та школи ФЗН області. До 15 листопада школи ФЗН прийняли 11 613 осіб, у тому числі з Ворошиловградської області — 5576 осіб, Вінницької — 3108 осіб, Кам'янець-Подільської — 1730, Волинської — 1199, ремісничі та залізничні училища — 871 особу з Ворошиловградської області. Не виконали планів призову: Вінницька

область — 392 особи, Волинська — 801, Кам'янець-Подільська — 770, разом — 1963. Зі звіту про мобілізацію молоді до шкіл ФЗН, ремісничих та залізничних училищ у 1944 р. по Ворошиловградській області зрозуміло, що згідно з планом призову передбачалося залучити до ремісничих і залізничних училищ 860 осіб, шкіл ФЗН — 5275 (у т.ч. 3000 з міст). 8 вересня 1944 р. заступник голови комітету Погрібний надіслав з Москви вказівку про скасування набору молоді до школи ФЗН домноремонту. Отже, план мобілізації скоротився на 500 осіб. Загалом обласні органи передали трудрезервам 5576 осіб, з них — 3074 хлопці та 2502 дівчини: до ремісничих і залізничних училищ — 532 хлопця та 339 дівчат, зі шкіл НКО та НКШС — 362 особи, дитячих будинків і дитприймальників — 76. Добровільно зголосилося до навчання у школах ФЗН та ремісничих училищах 2129 осіб¹⁵.

1 січня 1945 р. Львівський обком КП(б)У надіслав до ЦК КП(б)У інформацію про те, що області на 1944 р. встановлено план мобілізувати в ремісничі училища 1400 осіб та школи ФЗН — 250, з них передбачалося набрати: до ремісничого училища залізничного транспорту № 51 — 300 осіб (до поч. 1945 р. було набрано 187 осіб), ремісничого училища залізничного транспорту № 62 — 350 осіб (набрано 214), школи ФЗН залізничного транспорту — 250 осіб (96)¹⁶.

У довідці¹⁷ про стан ремісничих і залізничних училищ та шкіл ФЗН на Полтавщині від 12 грудня 1944 р., надісланій до ЦК КП(б)У секретарем Полтавського обкому КП(б)У з кадрів П. Коліньком, станом на 1 грудня 1944 р. наводяться дані про набір на 1944–1945 навчальний рік: у Полтаві РУ № 1, РУ № 5, РУ № 9 та ФЗН № 1, ФЗН № 6 фактично набрано 1304 при плані 1360, у Кременчуці РУ № 2 і ФЗН № 7 — 628 при плані 660, у Лубнах РУ № 3 і ФЗН № 2 — 436 при плані 460, у Крюкові РУ № 6 і ФЗН № 4 — 777 при плані 900, у Зеньківі РУ № 7 і РУ № 40 — 507 при плані 700, у Згурівці ФЗН № 5 — 220 при плані 260, лише у Великій Буромці РУ № 4 було набрано 300 й у Карлівці РУ № 8 — 200 як за планом.

Всі діючі навчальні заклади розпочали навчальний процес у терміни, встановлені Головним управлінням трудових резервів. Програмами й навчальною документацією ці заклади в основному забезпечені за винятком ливарників-формуваньників, ковалів, модельників, для яких ГУТР передало недостатню кількість друкованих матеріалів. Навчальної літератури не вистачало всім. У 1944 році освітні заклади одержали по лінії ГУТР по 5–10 підручників з кожної дисципліни, якусь частину зібрали серед учнів. Для учнів бракувало взуття, нижньої білизни, комплектів верхнього одягу (форми). Не вистачало також ковдр, простирادل, наволочок, матраців. Для повноцінного навчального процесу необхідні були майстри (працювали лише 65% від необхідного), 130 викладачів (працю-

вали — 42%). За даними Полтавського облуправління трудрезервів вартість раціону одного учня в середньому на квартал становило 3 крб 58 коп. за планової — 5 крб 25 коп. Для покращення харчування учнівського контингенту створювалися підсобні господарства¹⁸.

Таким чином, незважаючи на низку «вузьких місць» і труднощів об'єктивного й суб'єктивного порядку, у стислі терміни вдалося поновити організацію підготовки кваліфікованої робочої сили основних робітничих професій, що дало змогу вже у 1944–1945 рр. виконувати першочергові завдання, пов'язані з відродженням економіки і транспорту України.

¹ Белкин В.Б. Государственные трудовые резервы СССР. — Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/80852/>

² Указ Президиума Верховного Совета СССР «О государственных трудовых резервах СССР» (2 октября 1940) // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967 гг. Сборник документов за 50 лет. — М., 1967. — Т. 2. 1929–1940 гг. — С. 774–775.

³ Постановление Совета Народных Комиссаров СССР «Об образовании Главного управления трудовых резервов при Совнарком СССР» (2 октября 1940 г.) // Там же. — С. 776–777.

⁴ Постановление СНК СССР от 02.10.1940 № 1852 «О призыве городской и колхозной молодежи в ремесленные училища, железнодорожные училища и школы фабрично-заводского обучения». — Режим доступу: <http://www.bestpravo.ru/sssrf/eh-zakony/v7a.htm>

⁵ Создание системы государственных трудовых резервов // Народное образование в СССР. Под ред. М.А. Прокофьева и др. — М., 1967. — Режим доступу: <http://www.detskiysad.ru/ped/narod23.html>; Трубников С.В. О подготовке квалифицированных рабочих через систему профессионально-технического образования // Формирование и развитие советского рабочего класса (1917–1961 гг.): Сборник статей. — М., 1964. — С. 87–99.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 874, арк. 1–9.

⁷ Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 21.08.1943 «О неотложных мерах по восстановлению хозяйства в районах, освобожденных от немецкой оккупации». — Режим доступу: http://www.kadet.ru/doc/SNK_SSSR_210843.htm

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 874, арк. 14–17.

⁹ Там само. — Арк. 16.

¹⁰ Там само. — Арк. 23–24.

¹¹ Генеральний підрядник. — Режим доступу: <http://www.tovkmb.com.ua/general.html>

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 874, арк. 34–35.

¹³ Там само. — Арк. 38.

¹⁴ Там само. — Арк. 4–6.

¹⁵ Там само. — Спр. 879, арк. 13.

¹⁶ Там само. — Спр. 874, арк. 26.

¹⁷ Там само. — Спр. 879, арк. 16–18.

¹⁸ Там само. — Арк. 17–23.

Рассматривается комплекс вопросов, связанных с организацией подготовки квалифицированной рабочей силы в системе государственных трудовых резервов на начальной фазе восстановительных работ в Украине. Освещается нормативно-правовая база их деятельности, контингент учащихся, материально-бытовое обеспечение. Указываются трудности и неурядицы, имевшие место во время налаживания учебного процесса.

Ключевые слова: *восстановление, трудовые ресурсы, школы фабрично-заводского обучения, ремесленные училища, промышленное производство, железнодорожный транспорт.*

The complex of questions related to the organization of trained of skilled labor in the system of state labor reserves in the initial phase of restoration works in Ukraine are considered. The regulatory framework of their activity, the students' contingent and the material welfare are highlighted. The difficulties and negative trends in the organization of the educational process are also pointed out.

Keywords: *reconstruction, workforce, schools of factory training, trade schools, industrial production, railway transport.*

ПРОБЛЕМА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

УДК 342.36:323.11(477)

Микола Боровик
(Київ)

«ПРИЙШЛА ОЗБРОЄНА ЛЮДИНА»: ПОВСЯКДЕННЕ СПРИЙНЯТТЯ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ НАСЕЛЕННЯМ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УСНИХ ДЖЕРЕЛАХ

В статті аналізується відображення в усних автобіографічних оповідах сприйняття населенням України діяльності радянських партизанських формувань. Головну увагу приділено висвітленню мотивації поведінки цивільного населення, рівня підтримки радянських партизанів.

Ключові слова: усна історія, Друга світова війна, партизанські формування.

Повсякдення війни — дуже непростий предмет для дослідження. Ми звикли до подієвої історії воєн. Історики зазвичай описують перебіг фронтових операцій та урядових рішень з чіткими причинно-наслідковими зв'язками і зрозумілою мотивацією. Вивчення людської, повсякденної складової війни дозволяє значно ускладнити картину, показати війну з погляду пересічних громадян, мотивація та цілі яких могли бути цілком відмінними від цілей владних структур. В цій царині неоціненним джерелом стають усні автобіографічні оповіді.

В науковій літературі, присвяченій діяльності радянських партизанських формувань на території України усні джерела останнім часом використовуються дедалі активніше¹. Важливо відзначити, що такого роду джерела мають цілий ряд специфічних особливостей, які з одного боку, дозволяють отримати унікальну інформацію щодо людської суб'єктивності, персонального сприйняття подій, а з іншого, вимагають застосування спеціальних методик для їх інтерпретації. Сучасні дослідники сходяться в тому, що усні наративи не можна в жодному разі вважати ідентичними до минулого «зліпками» подій. Процес конструювання усної історії відбувається в межах тих культурних рамок та нормативних «взірців», які впродовж життя людини пропонувало і продовжує

пропонувати суспільство². Це однак не заперечує можливості вивчення історичного минулого за допомогою такого роду джерел. Конструювання історій майже завжди відбувається в прив'язці до реальних подій минулого, щодо яких людська пам'ять може зберігати доволі докладну і надійну інформацію.

Основний корпус джерел, залучених нами до аналізу в цій статті, складають матеріали усноісторичного проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання». Цей проект реалізується в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка з 2011 р. Архів проекту на цей час складають 255 інтерв'ю. Відбір респондентів був зорієнтований насамперед на представників цивільного населення, що не мало досвіду участі в бойових діях. Більшість з опитаних нами респондентів на час війни були мешканцями Центральної України — 151 з 255 респондентів проживав на території Київської, Черкаської, Полтавської та північної частини Вінницької області. Майже 75 відсотків проживали у селі.

Більшість з наших респондентів на час війни були дітьми чи підлітками. Станом на 1941 р. 43,9% респондентів були у віці від 7 до 13 років і тільки 34,9% складають представники наступної вікової групи (14 років і більше). Зрозуміло, що окрім безпосередніх дитячих вражень, в їхніх спогадах зберігся також «голос» їхніх батьків.

Важливо також, що більшість з наших респондентів за радянських часів розглядалися як носії «проблемної» пам'яті (перебували на окупованій території, були вивезені на примусові роботи до Німеччини тощо), а отже не мали особливих нагод для викладу своїх спогадів. Відповідно, у більшості з них не склалося власних «історій про війну». Вони змушені формулювати свої оповіді *ad hoc*, а отже ми отримуємо додаткові шанси зафіксувати більше особистих вражень і переживань, аніж банального переказу «правильної» історії. Всі спогади записані методом біографічного напівструктурованого інтерв'ю. Спочатку ми зверталися з проханням до респондента розповісти про себе, сподіваючись визначити, яке місце військовий досвід займає у їх самопрезентаціях. Потім пропонувалося викласти всі наявні спогади про війну («Що ви пам'ятаєте про війну?», «Чи пам'ятаєте Ви, як почалася війна?») і лиш після того ми переходили до розмови за напрямками, визначеними проектом інтерв'ю. Цей проект містить також питання, які прямо стосуються діяльності радянських партизанів.

Як населення України оцінювало радянських партизанів? Наскільки широкою була підтримка їх діяльності? Часто ми отримували від наших інформантів очікувану стандартну відповідь — «всі підтримували, допомагали, чим могли». Однак деталі їхніх історій дозволяють побачити

значно складнішу картину. Одна з найбільш пронизливих таких «картинок-спогадів» в оповіді **Гайдукової Віри Григорівни, 1934 р. н., Київська обл.** Після повідомлення когось з односельців («Всякі люди, знаєте. Були хороші такі, а були такі, що вже за німцями були»), про зв'язки села з партизанами, приїхав каральний загін: «Всіх людей повиганяли з хатів — всі ж спали. Повиганяли в одних рубашках. І дітей, і старих, всіх. Всіх вигнали туди, поставили так на полі, потім підряд поставили пулеміоти, автомати на плечах їх і все. Ми так попритулялися, це я до.. до мами притулилась так, а маленького на руках мама держить. Це вони питають, у всіх питають: “Скажіть, поміж вами є партизани?””, а всі кажуть: “Не, поміж нами нема партизанів”. “А до вас ходять партизани?” — “Не, не ходять — ми їх не пускаємо”. Так вони оце попитали всіх, попитали, а там стояли партизани поміж людьми, але ніхто не сказав. Усі були дружні тоді. Вони тоді побули, всіх попитали і уїхали»³.

Бачимо, що попри те, що в селі були і «хороші» люди, і ті, що «за німцями», тут вони всі виявляються «дружними». Чого було більше в подібного роду поведінці — реальної солідарності, відчуття приналежності до однієї спільноти, чи страху перед помстою й розуміння власної залежності та вразливості перед будь-якою сторонньою організованою й озброєною силою, сказати важко.

«Населення їх дуже підтримувало, — згадує **Феодосій Гурський, 1926 р. н., Житомирська обл.**, на той час 15 років, мешканець Центральної України, — Чому? Тому що, власне кажучи, це вже влада. Прийшла озброєна людина і твій вибір — або жити, або вмерти. А якщо я або інший нічого не дасть... А були такі, які видавали партизан. То вночі партизани убили їх і все. Через 2 дні партизани пришли тихенько вночі і вирізали всю сім'ю, від малого до великого. І причепили бирку: всім так буде, хто поступить так. Розумієш? Не можна було себе виявляти чи видавати»⁴.

Здебільшого, мешканці українського села під час війни за всіх режимів сприймали себе керованою й експлуатованою масою. Вони дуже рідко усвідомлено ототожнюють партизанську діяльність з опором окупації, боротьбою за свободу та виявами патріотизму. Партизани сприймаються як влада, як озброєні і небезпечні люди, яким доводиться підкорятися, підтримуєш ти цілі їхньої боротьби чи не підтримуєш. **Давиденко Надія, 1918 р. н., з Київщини згадує:** «...Партизанов?... Хай на їх резачка нападе... Це ж знаєш, яке от партизани? Ти наче в партизанах, ти вже сюди не служиш общого, а все по своєму, там командуєте.... Партизане це, як тобі сказати, вони ж так наче, так як оце в нас тепер власть»⁵.

Непоодинокими є згадки про співробітництво місцевої окупаційної адміністрації з партизанами. Якщо староста чи голова колгоспу

поводилися лояльно до членів місцевої громади, таке співробітництво зазвичай виступає у спогадах основним виправданням їх співробітництва з німцями. *Ус Марія Яківна, 1929 р. н., Полтавська обл.* «У нас, наприклад, був головою колгоспу Гайтан Леонтій. А по-батькові не знаю. Ну то він був даже зв'язаний з партизанами. Він дуже багато допомагав партизанам на Полтавщині. І давав хліб їм, і переховував багатьох. У цьому селі, де ми були, багато було евакуйованих, нікого не розстріляли, навіть дві сім'ї єврейські залишилися повністю живі. Приїхали вони до своїх родичів чи до знайомих, не знаю, но вони вижили. Він нікого не продав, нікого»⁶.

Ще один дитячий спогад *Яременка Івана Йосиповича, 1927 р. н., Київська обл.*, який досі не може забути, як привів партизанів до старости: «Ну як фактично в нас як таких партизанів не було. Був партизанський загін у Мазепинцях, в селі не було... Партизани ж тоді заїхали, побили машину — молотарку на полі і заїхали в село. Я десь гуляв, йшов, підходять до мене: “Що, — мовляв, — де староста? До старости веди!” Ну, я говорю, поведу я, що ж кажуть, що “ми — партізани”. І я підвів до старости. Кажуть: “Стукай у вікно”. Я (стукає по столу) постукав, правда староста цей... Ну я думаю, хто знав, ніхто мені нічого мені. Я вже переживав, думаю, це ж скажуть, що я підвів... “Дядько Трофим, — кажу, — відкрийте!” Чи він поняв, чи не поняв не знаю. Він одкрив двері, партізани раз його, вбили... Я пішов собі додому. Не пішов, побіг (тихіше) додому. Тоді матері як сказав, мати каже: “Ой, це ж горе буде!” Так шо такого партизанського руху, такого великого, не було... Ну, народ був настроєний протів, окремі були такі, шо..., а в основному народ був протів»⁷.

Опозиція населення щодо партизанських акцій, про яку згадує інформант, була викликана насамперед небезпекою німецьких каральних заходів. Партизанська діяльність в усних спогадах майже завжди пов'язується з розправами німців над мирним населенням: *Черниш Іван, 1914 р. н., Київщина.* «Як я знаю по своєму відтинку часу як я жив, то партизанів там фактично не було, десь вони організовувалися, до 43-го году партизани мовчки були, а потом в 43-му году, як пішли палить німці ті села, зганяють у клуби, у приміщення людей. Тож десь почули що десь партизани та ще й якогось німця вбили тоді вони вже це місце палять, туди з'їзджають. Я знаю таке село там де не тільки я, а кілометрів за 40 було таке село, велике село, там видно були партизани завелися, бо там же людей багато зганяли у клуби, сараї, конюшні і просто підпалювали і охороняли щоб ніхто не втік»⁸. Ще одна подібна оповідь: *Леценко Іван, 1939 р. н., Чернігівська обл.*: «Ну ховалися ж комуністи в лісі і ну так ходила думка, шо вони, значить, партізани. Ну

потому що вони ж ноч'ю приходили додому, а на день там, значить, ховалися хто де, хто де. Хто у жінок — (сміється) — які чоловіки єто саме, були на війні, дак і там переховувалися. Ну дій, таких дій щоб якісь дії цих партизанів, їх не було. Може це, може це, ну давай скажем так, і зберегло наше село від якихсь таких надмірних репресій з боку німецької влади»⁹.

Зрозуміло, що за таких обставин сільська громада сприймала будь-яку партизанську активність як загрозу для свого існування. **Палашинська Анастасія, 1929 р. н., Вінницька обл.** переповіла нам про співробітництво свого батька з партизанами, який, як можна зрозуміти з її оповіді, займав якусь адміністративну посаду за німецької влади. Відповідь про ставлення мешканців села до партизанів була дуже емоційною: «А люди не знали за цих партізанів! (підвищує голос) Ніхто не знав! Вони щоб знали, що батько мій з цими партізанами знався, то вони б його забили серед дороги»¹⁰.

Німецькі каральні акції наші інформанти зазвичай описують несподівано нейтрально, як стихійне лихо. Є причини, немає винних. Або звинувачують німців, які звірі за визначенням. **Крижевський Григорій, 1936 р. н., Черкаська обл.** згадує, як один з його односельців разом з іншим партизаном, з «руських», які здебільшого і були в лісі, пішли до сусіднього села по харчі і мали сутичку з німцями. «Не вспіли відійти трохи, німці приїхали, спалили всю Закревку. Спалили, тільки осталося 2 хати од краю, де Дербіньов живе. Скраю, залізом була. Всю Закревку спалили, ні одного місця не осталося. Оце таке ше було»¹¹.

Лиш у рідкісних випадках, і то лиш під псевдонімом, інформанти демонструють здатність опиратися стереотипам, навіюваним пропагандою: **Ющенко Ксенія, 1926 р. н., Чернігівська обл.** «Ну як партизани? День лежать десь, а ноччю ходить просить їсти. Да німців дразнить. Мо ж вони німцям помагали багато. Не посадять за це?! (знижує голос, сміється). У нас не було в селі штабу, в другому селі. Як приїхала машина німецька туди у село, як виїжджать, то вони мину положили, дак один німець убило. Так дразнили німців пока людей німець вигнав усіх із села і хати спалив. О! Оце наше село тіко одне і згорине було. 900 дворів згорілих, село випалили. Через цих партізанов, то вони нічого не помагали фронту, а тільки німців дразнили»¹².

Інформант у цьому випадку не лише критично наставлений щодо дій партизанів, які фактично провокували окупаційну владу на репресивні дії. Вона досить чітко дистанціює «простих людей» від влади і відверто говорить про мотиви поведінки учасників партизанського руху з числа місцевого начальства: «Ті, що були при советській власті, дак вони пошли до німця. Да стали старостами. Да людей гонили, ловили у Германію

разом з німцями. А то наші вже почали. Те бачать, що наші почали вже німців гонить, так вони пішли в партизани. У нас один, той сем'ю вибив у партизанах, щоб його не судили... (звинувачуючи) Отако. Ми ніде не ходили, то ми німцям не подчинялися, нічого. Ми люди такіє були. А це такіє грамотні, таке робили поки не перевели село»¹³.

Показово, що радянські партизани, які і в радянській пропаганді, й інколи у спогадах очевидців фігурують як «народні месники», ніколи не згадуються в ролі захисників. Цікава модель взаємодії між партизанами і місцевими мешканцями описана у спогадах **Федорченко Павло, 1926 р. н., Київська обл.**: «Когда немцы должны были отступать, в лесах сидели партизаны, так называемые, с этих же сел, они там таких боевых действие не проводили. И вот эти же австрияки, они местным женщинам говорят, вы пойдите к своим партизанам, вы их попросите, что мы завтра должны отступать и сжечь все дома, чтобы они вышли на околицу, на край села, хотя бы начали стрелять, и мы тогда спокойно уйдем, вы же здесь женщины с детьми остались, чтобы не сожгли ваши дома. Женщины взяли водку, закуску, пошли к партизанам. Те сказали, не волнуйтесь, все сделаем, все будет хорошо, приняли там. Время пришло отступать, ни пальбы, ничего, и австрийцам пришлось сжечь эти все дома, потому что там еще помимо них над ними стояли гестаповцы или эсесовцы. Если бы, хотя бы, пару каких то выстрелов, то эти ушли и дома бы остались какие есть, а так им пришлось»¹⁴.

Наші інформанти небагато можуть розповісти про бойові акції партизанів. Переказуються лиш відділені чутки про пущені під укіс поїзди, почерпнуті з чуток через треті руки, а швидше з радянської повоєнної історичної пропаганди. Частіше згадуються агітація, саботаж, зокрема псування сільськогосподарської техніки. Але найчастіше в особистих спогадах партизани пов'язані з «господарськими» операціями. Практично лиш у такій ролі наші інформанти і могли їх бачити. Інколи «продовольчі» акції партизанів були спрямовані проти німецького господарського апарату. Але частіше заготовлі лягали на плечі цивільного населення. Нерідко партизанські «господарські операції» виливалися у відверте пограбування. Однак далеко не завжди подібні дії стають підставою для негативних оцінок їх діяльності. Навіть, маючи негативний особистий досвід спілкування з радянськими партизанами, інформанти зазвичай схильні розглядати власний досвід як частковий, принаймні такий, що не заперечує загальну позитивну картину партизанського руху: **Сирота Ніна, 1934 р. н., Вінницька обл.**: «Партизани були всякі партизани. Були, що партизани настоящі, а були партизани, що ходили по людях і водили таких жінок молодих, тих, що... Але зайшли до нас саме перед Різдом... Зайшли і-і забирати з брата чоботи стали, курточка така е-е, сестра,

мамі дядько рідний подарив о, вони вдягають... Всьо забирали, всьо ховали... Це такі партизани були, да. Шкуродьори, дерли. А жінки такі були... Даже в нас у селі така була, Ліда її звали. Ходила із партизанами-шкуродерами, отака! А то наші називались, ті партизани, шо обкрадали людей»¹⁵.

Відверто критичні оцінки частіше зустрічаються у спогадах мешканців західноукраїнського регіону. **Зіневич Терентій, 1929 р. н., Рівненська обл.** «І що тії ковпаківці наробили. Попалили ... гумна. Навіщо, за що, що ті люди зробили, ніякого вреда їм не робили, не слова ніякого не сказав, не вистрілив проти їх, а вони попалили. Мало того, був в нас вітряний млин і того млина спалили. Ну то шо , те шо їм встержалось по пуні корови чи вечки чи шо то вони забирали. Ну то я щитаю забирали б та якби треба шось їм їсти, кормиться а зачем тії гумна попалили, зачем отого млина спалили. Еті рускіє партизанки негативно относилис до наших людей, а чого так було, я не знаю»¹⁶.

У радянській пропаганді прийнято було характеризувати партизанський рух в Україні як масовий і всенародний. Не дивно, що у спогадах прорадянськи налаштованих інформантів часто помітне бажання, а може просто звичка перебільшувати масштаби явища. Характерний приклад інтерв'ю з **Іванов Володимир, 1927 р. н., Хмельницька обл.**: «Не було в нас добра за цієї власті, німецької. — беззастережно заявив оповідач. Вообщє, народ був проти такої власті, боровся як міг. І партизани вже в нас організовувалися... В нас були такі шість чоловік, що пішли в партизани, вот»¹⁷. У відповідь на прохання згадати, хто саме пішов у партизани (інформант на час війни був підлітком, сам уже працював їздовим на німецьких лісорозробках), він зміг згадати двох осіб, задумався і зі сміхом уточнив: «Два чи три чоловіка в нас пішло в партизани»¹⁸.

Насправді, для молодих чоловіків в Україні в умовах німецького режиму вибір був небагатий: служба в поліції, вивезення на примусову роботу до Німеччини, чи партизанський загін. Кожен мав зробити свій вибір. **Крижевський Григорій, 1936 р. н., Черкаська**, переповідаючи про долю 18літнього односельця, згадує: «Ото такі года молоді, дівчат, хлопців німці вивозили на Германію. Прям ото брали. То були люди прям і замуровані, поховані, ховалися дома. А він пішов у ліс до партизанів»¹⁹. Про власні мотиви переходу до партизанської боротьби з окупантами щиро згадує **Черниш Іван, 1914 р. н., Київщина.**: «Я скажу, як я хотів у партизани... Коли вже виздоровів, чи мені скривається, чи... лучше вже до партизанів піти»²⁰. Втілити його «бажання» виявилось, однак, не так просто. У партизани приймали далеко не всіх, а йшли туди переважно: «...комуністи, голови колгоспів, голови сільрад, усей комуністичний актив, бо йому більше нікуди діваться»²¹.

Найбільш реалістичну оцінку «масовості» партизанського руху стисло й образно дав *Пільганчук Петро, 1926 р. н., м. Київ*. На питання, чи були в їхньому регіоні в роки війни партизани, він відповів: «Після війни були, а у війну не було. Як вияснилось після війни, що ніхто ніде не був, а самі подоставали документи, що вони партизани, чуть не герої Совецького Союзу»²².

На відміну від Заходу, де історія руху Опору була і залишається предметом запеклих дискусій, в Радянському Союзі пам'ять про війну формувалася цілеспрямованими зусиллями державної машини з мінімальними можливостями для будь-якої альтернативи. В Україні історія «партизанського руху» традиційно займала особливе місце. Для республіки, що була безславно втрачена для радянської влади вже в перші кілька місяців війни і не в останню чергу через відверте небажання більшості її мешканців чинити опір, творення міфу масового партизанського руху і підпілля стало одним з основних засобів легітимації радянського режиму. Будь-які події, в міру віддалення їх у часі, стають дедалі більш піддатливими для подібного роду маніпуляцій. Не дивно, що багато з тих, кого ми запитуємо про радянських партизанів, переповідають нам складну суміш радянських пропагандистських міфів та оформлених тими ж міфами історій. Водночас, якщо уважніше придивитися до таких матеріалів, можемо бачити, наскільки реальна картина була складнішою.

¹ Див.: Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования 1941–1944. — М., 2012. — 554 с.; Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / Авт.-сост.: Гогун А., Дерейко И., Кентий А. — К., 2011.

² Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. — Х., 2012. — С. 11.

³ Інтерв'ю з Гайдуковою Вірою Григорівною, 1934 р.н., записано 25.12.2010 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Стасенко М. — Архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі — Архів ЦУІ). — Колекція 1. «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання» (далі — К. 1), одиниця зберігання (далі — од. зб.) 23.

⁴ Інтерв'ю з Гурським Федосієм Івановичем, 1926 р.н., записано 04.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Кагальна М. // Там само. — Од. зб. 161.

⁵ Інтерв'ю з Давиденко Надією Якимівною, 1918 р.н., записано 17.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Степченко О. // Там само. — Од. зб. 189.

⁶ Інтерв'ю з Ус Марією Яківною, 1929 р.н., записано 04.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Гвоздков С. // Там само. — Од. зб. 127.

⁷ Інтерв'ю з Яременком Іваном Йосиповичем, 1927 р.н., записано 26.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Тищенко Ю. // Там само. — Од. зб. 26.

⁸ Інтерв'ю з Чернишем Іваном Васильовичем, 1917 р.н., записано 30.12.2010 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Діхтяренко А. // Там само. — Од. зб. 58.

⁹ Інтерв'ю з Лещенком Іваном Антоновичем, 1939 р.н., записано 16.01.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Комар Є. // Там само. — Од. зб. 110.

¹⁰ Інтерв'ю з Палашинською Анастасією Кирилівною, 1929 р.н., записано 03.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Коваль Л. // Там само. — Од. зб. 171.

¹¹ Інтерв'ю з Крижевським Григорієм Аврамовичем, 1936 р.н., записано 18.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Кричевський А. // Там само. — Од. зб. 156.

¹² Інтерв'ю з Ющенко Ксенією Іванівною, 1926 р.н., записано 17.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Золотарьова Я. // Там само. — Од. зб. 198.

¹³ Там само.

¹⁴ Інтерв'ю з Федорченком Павлом Васильовичем, 1926 р.н., записано 12.12.2010 р., (мова інтерв'ю — російська), інтерв'юер Бережняк А. // Там само. — Од. зб. 32.

¹⁵ Інтерв'ю з Сиротою Ніною Олександрівною, 1934 р.н., записано 24.11.2012 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Прищепа Т. // Там само. — Од. зб. 249.

¹⁶ Інтерв'ю з Зіневичем Терентієм Прокоповичем, 1929 р.н., записано 27.11.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Ніколайчук О. // Там само. — Од. зб. 153.

¹⁷ Інтерв'ю з Івановим Володимиром Миколайовичем, 1927 р.н., записано 17.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Мусієнко О. // Там само. — Од. зб. 117.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Інтерв'ю з Крижевським Григорієм Аврамовичем, 1936 р.н., записано 18.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Кричевський А. // Там само. — Од. зб. 156.

²⁰ Інтерв'ю з Чернишем Іваном Васильовичем, 1917 р.н., записано 30.12.2010 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Діхтяренко А. // Там само. — Од. зб. 58.

²¹ Там само.

²² Інтерв'ю з Пільганчуком Петром Миколайовичем, 1926 р.н., записано 12.12.2010 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Наумчук А. // Там само. — Од. зб. 9.

В статтє анализируєтєя отраженіє в устнєх автобиографическєх воспоминаніях воспріятія населенієм Украіны діятеьности советскєх партизанскєх формированієй. Основное вниманіє уделено освещенію мотивації поведєнія гражданского населєнія, уровня поддержки советскєх партизан.

Ключевые слова: *устная история, Вторая мировая война, партизанские формирования.*

In this article, the reflection of Soviet partisan formations' activities in Ukraine in the oral autobiographical memoirs is analyzed. The main object of interest is the motivation of the civilian population's behavior as well as the level of support of the Soviet partisans.

Keywords: *oral history, World War II, guerrillas.*

Віталій Гедз
(Київ)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ МУЗЕЙНО-АРХІВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВІДОМЛЕНЬ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ З ВИЯВЛЕННЯ Й РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОДІЯНЬ НІМЕЦЬКО- ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ ТА ЇХНІХ СПІЛЬНИКІВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У статті аналізується інформаційний потенціал джерельного комплексу щодо діяльності Надзвичайної державної комісії з виявлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників на теренах України, що зберігається в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Ключові слова: *Надзвичайна державна комісія з виявлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників, музейно-архівне дослідження, Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.*

2014 рік особливий як для України, так і для колективу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Це рік 70-річчя визволення теренів України від нацистських загарбників та 40-річчя відкриття Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Попри такий значний відтинок часу, не всі проблемні питання історії минулої війни залишаються достатньо вивченими науковцями. Одне з них, яке нині потребує переосмислення істориками, є злочини нацистів, здійснені в період тимчасової окупації України в 1941–1944 рр.

Друга світова війна велася з порушенням усіх законів та правил ведення війни і політичних прав стосовно мирного населення. Найважчий тягар протистояння з нацистами випав на долю народів, які мешкали на території колишнього СРСР, зокрема України. Злочини гітлерівців проти людства не могли залишатися без покарання. Розслідування цих злочинів належали до компетенції Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР (далі — НДК).

Документи комісії, які зберігаються у фондозбірні Меморіального комплексу, становлять особливий масив джерел, що виявляється в репрезентативності, змістовності та силі впливу на відвідувачів. За багаторічну історію музею цей комплекс не був предметом детального спеціального наративу.

Цим обґрунтовується мета дослідження — схарактеризувати матеріали фондового зібрання Меморіального комплексу, що висвітлюють діяльність НДК на теренах України.

Викривальні матеріали жорстокого режиму та свавілля нацистів на окупованій території почали з'являтися вже в перші місяці війни. Це були численні розповіді свідків — військовиків, які вирвалися з полону, мешканців сіл і міст, котрі врятувалися від знищення та ін. У газетах та журналах, окрім того, публікувалися захоплені радянськими військами накази нацистського командування, що викривали страхітливу сутність нацистської «східної територіальної політики», наводилися фрагменти з листів, щоденників військовослужбовців «армії завойовників».

З 1942 р. військове видавництво Народного комісаріату оборони СРСР заснувало й почало випуск спеціальної серії збірок документів, куди увійшли протоколи, акти, заяви, донесення, свідчення німецьких військовополонених¹. Злочини гітлерівців відображенні й у зведеннях Радінформбюро, заявах радянського уряду та нотах народного комісара іноземних справ СРСР². Проте основним джерелом інформації про методи розправи з населенням та нищення культури стали повідомлення створеної за наказом Президії ВР СРСР від 2 листопада 1942 р. Надзвичайної державної комісії з виявлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям і установам Радянського Союзу³. За період своєї діяльності НДК опублікувала 27 таких повідомлень — звітів про злочини німецько-фашистських окупантів на території СРСР та Польщі⁴. Вони виходили як окремими брошурами, так і друкувалися в газетах. В експозиції 7-го залу головної експозиції Меморіалу представлені документальні матеріали про злочини у Сталінській (нині Донецькій), Полтавській та Київській областях⁵. Матеріали фондозбірні розширюють географію злочинів відомостями з Одеської, Харківської, Львівської та Житомирської областей⁶.

У фондах Меморіального комплексу зберігається підшивка газети «Радянська Україна» за 1944 р. у кількості 183 примірники, в якій було виявлено 8 повідомлень НДК про злочини, здійснені на теренах України⁷. Крім того, повідомлення НДК друкували регіональні українські газети. Наприклад, в експозиції 7-го залу музею представлено часопис «Радянська Житомирщина» від 14 квітня 1944 р.⁸ Цікавим видається той факт, що

це повідомлення не було надруковане ні в «Известиях», ні в «Радянській Україні» за квітень 1944 р. Остаточну роботу у Житомирській області НДК завершила в 1945 р.⁹

До складу НДК увійшло 10 осіб: секретар ВЦРПС М. Шверник (голова), академіки М. Бурденко, Б. Веденєєв, Т. Лисенко, Є. Тарле, І. Трайнін, льотчиця — Герой Радянського Союзу В. Гризодубова, секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов, митрополит Київський і Галицький М. Крутицький, письменник О. Толстой¹⁰.

До діяльності НДК були залучені широкі маси радянської громадськості, представники різноманітних суспільних, наукових, культурних організацій і релігійних культів, 7 млн громадян пред'явили свої власні рахунки, 32 тис. лікарів, інженерів, педагогів і громадських діячів взяли активну участь у встановленні злочинів, руйнувань, здійснених німецько-фашистськими загарбниками¹¹. Тільки по Україні, згідно зі звітом Республіканської комісії сприяння роботі НДК у розслідуванні злочинів та визначенні обсягу заподіяної шкоди, взяли участь понад 3 тис. робітників, колгоспників, науковців і представників громадських організацій¹².

НДК було зібрано й перевірено 55 784 акти й понад 250 000 протоколів опитувань, актів експертиз судово-медичної ексгумації, фотознімків, кінодокументів¹³; близько 4 млн актів про матеріальні збитки¹⁴. Деякі з цих документів також представлені в 7-му залі «Нацистський окупаційний режим в Україні» головної експозиції Меморіального комплексу¹⁵.

Суттєву роль у викритті фактів скоєння нацистами важких злочинів відіграли документи НДК і на численних судових процесах, що відбулися на території СРСР упродовж 1943–1947 рр.

Відразу після визволення певного регіону України на місцях розпочинали роботу комісії сприяння діяльності НДК. Завдяки спискам, складеним Комісією внаслідок розслідування, були засуджені керівники й безпосередні виконавці злочинів, учинених на українських землях. Першим показовим відкритим судовим засіданням на території визволеної України став Харківський процес, що тривав 15–19 грудня 1943 р. На ньому авторитетно й аргументовано було вирішено правові питання відповідальності за виконання злочинів і злочинів, завдані полоненим військовослужбовцями. На процесі було засуджено до страти через повішання чотирьох злочинців, які «особисто брали активну участь в усіх злочинних, а на допитах застосовували різноманітні тортури та катування»¹⁶. У 1944 р. всі матеріали Харківського судового процесу були надруковані у збірці «Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації»¹⁷.

Не припинялися судові процеси й після повного визволення України та завершення Другої світової війни. Ці матеріали також розміщені в одному з експозиційних розділів 7-го залу.

Коли у Нюрнберзі (Німеччина) відбувався Міжнародний військовий трибунал, 17–28 січня 1946 р. у Київському будинку Червоної армії тривало відкрите судове засідання Військового трибуналу Київського військового округу. Вирок суду про страту 12 засуджених було виконано в присутності тисяч киян на Хрещатику, в районі сучасного майдану Незалежності¹⁸.

Майже одночасно відбувався судовий процес і в Миколаєві, про що повідомила газета «Бугская заря» від 13 січня 1946 р., розміщена в експозиції 7-го залу¹⁹. 10 січня 1946 р. під час початку слухання Військового трибуналу Одеського військового округу на лаву підсудних потрапили 9 представників окупаційної влади. За вироком трибуналу, Г. Вінклер, Г. Санднер, М. Бютнер, Р. Міхель, Ф. Вітнлеб, Г. Шмале, Р. Берг були засуджені до страти через повішання; Ф. Кандлер і Й. Хапп — до 20 років каторги²⁰.

Матеріали, зібрані НДК, використовувалися не лише на судових процесах, а й в агітаційних цілях. У фондах Меморіалу зберігається брошура, надрукована для бійців Червоної армії в 1944 р. на основі звітів Комісії про роботу в Одеській області²¹. У ній ідеться про злочини, здійснені румунськими окупантами на Одещині. Такі ж видання побачили світ і в інших регіонах.

За результатами роботи НДК було встановлено, що загальна сума тільки безпосередніх утрат, заподіяних господарству України, становила майже 42% збитків, завданих війною та окупацією всьому СРСР:

- зруйновано і спалено 714 міст і смт, понад 28 000 сіл (по СРСР 1 710 міст і понад 70 000 сіл і населених пунктів²²);
- виведено з ладу 16 150 промислових підприємств (31 850²³), будинків — 2 000 000 (6 000 000²⁴);
- без житла залишилося понад 10 млн осіб (25 млн чол.²⁵);
- на території України було створено 230 таборів смерті і гетто²⁶.

Ці та багато інших фактів було оприлюднено на судовому процесі в Києві 17–29 січня 1946 р., ініційованому НДК у справі злочинів німецько-фашистських загарбників на теренах Української РСР²⁷.

Безумовно, цифри, наведені НДК, не можна вважати остаточними й абсолютними, і це визнавали самі працівники локальних комісій, подаючи на розгляд звіти, доповідні записки тощо. Іноді на документах з'являлося зауваження: «Потребує доопрацювання». Проте зібраний комісією в ході кропіткої роботи величезний масив відомостей про часи лихоліть мав виняткове значення, бо саме на цих матеріалах було

сформовано потужну джерельну базу історії подій 1941–1945 рр., що стала унікальним свідченням всенародної трагедії, яка спіткала нашу країну.

Показовими в цьому аспекті можуть бути матеріали з комплексу Н. Буриченко, відповідального секретаря Київської міської та обласної комісії сприяння НДК із розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів, які передані до музею її сином, професором Л. Буриченко.

Ніна Іванівна закінчила гімназію з правом викладання в початковій школі, її чоловік також учителював. Спочатку молоде подружжя працювало в м. Цюрупинську Херсонської області У 1922 р. родина переїхала в Донецьку область, де Андрій Михайлович Буриченко посів посаду директора Хонжонської школи. (У 1935 р. помер — далися взнаки поранення в роки Першої світової війни та туберкульоз легень). Школа діяла при шахті імені Леніна. Двічі на тиждень разом з учнями старших класів Н.І. Буриченко працювала вночі в забої (це називалось «виконанням обкатних робіт»). Жінки Донбасу делегували її на з'їзд Рад України в 1937 р., на якому була ухвалена третя Конституція УРСР (член Президії, її підпис під текстом документа). Того ж року переїхала до Києва, першою очолила учительський колектив середньої школи № 133. У 1938 р. одержала почесне звання заслуженого вчителя УРСР. З початком війни відправила синів в евакуацію в Маріуполь, до бабусі. Планувала залишитися в партійному підпіллі, однак в останні дні оборони дістала наказ евакуюватися, працювала в м. Уральську (Казахстан) до листопада 1943 р. З визволенням Києва повернулася до міста, оселилася на вулиці біля Будинку офіцерів, потім на Рейтарській. Директором школи № 6 на Куренівці була до 1972 р., вийшла на пенсію в 75 років. Упродовж двох років працювала відповідальним секретарем міської та обласної комісії сприяння Надзвичайній державній комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів. Її другий чоловік, Шевцов Володимир Дмитрович, був відповідальним секретарем комісії від України. Упродовж багатьох років — депутат Молотовської (Шевченківської) райради депутатів. Після смерті Ніни Іванівни син Лев Андрійович передав до музею комплекс, до якого увійшли близько 100 різноманітних документів, що належали Н. Буриченко. Матеріали пов'язані з діяльністю НДК у Києві та області. Серед них — фотографії, листи, акти, довідки, опитні листи остарбайтерів та газети з матеріалами, зібраними Київською міською й обласною комісією сприяння НДК²⁸.

Деякі документи з комплексу Н. Буриченко представлені в 7-му залі «Нацистський окупаційний режим в Україні» головної експозиції Меморіального комплексу. Зокрема, відвідувачі можуть ознайомитися зі списком осіб, розстріляних у Києві в період гітлерівської окупації, та Актом

обласної і міської Комісії сприяння НДК у Києві та Київській області — про масове знищення військовополонених радянських громадян у таборах селища Дарниця Київської області²⁹. Успішно експонати використовувалися під час виставкових проєктів.

Зрозуміло, що працювати комісії в умовах війни було досить нелегко. Іноді зв'язок між окремими ланками переривався, що призводило до порушення графіка роботи, крім того, не вистачало людей, інструкторів і навіть паперу. Та попри всі негаразди головної мети було досягнуто. Викриті НДК нечувані злочини окупантів, що, по суті, не мали аналогів у світовій історії, мали виняткове значення для звинувачення нацистів Міжнародним військовим трибуналом на Нюрнберзькому процесі (20 листопада 1945 р. — 1 жовтня 1946 р.).

Отже, проведений аналіз джерельного комплексу щодо діяльності НДК на теренах України свідчить, що історичний пласт, який зберігається у фондозбірні Меморіального комплексу, — неоціненне джерело не лише для поповнення експозиції музею, створення різноманітних виставок, а й для проведення наукових досліджень.

Проаналізований джерельний комплекс фондів Меморіального комплексу досить репрезентативний й ґрунтовний. Уважне ставлення, детальний джерелознавчий аналіз, зіставлення цього документального комплексу з іншими джерелами сприяють успішному використанню повідомлень Надзвичайної державної комісії з виявлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників на теренах України як вагомого музейно-архівного джерела.

¹ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. — июль 1956 г. / Под. ред. к.ю.н. Мандельштам Ю.И. — М., 1956. — С. 96–98.

² Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (*далі* — МКНМІВВВ). — КН-12212/8. — Г-444/8.

³ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. — июль 1956 г. — С. 96–98.

⁴ Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. — М., 1946. — С. 99.

⁵ Фонди МКНМІВВВ. — КН-145801. — К-17605; КН-54681. — К-1279; КН-81674. — К-7610; КН-41590. — К-1012; КН-18818. — К-30022; КН-175805. — К-17609; КН-81675. — К-7611.

⁶ Там само. — КН-246472. — К-25916; КН-54684. — К-1282; КН-145800. — К-17604; КН-145802/2. — К-17606/2.

⁷ Там само. — КН-11251. — Г-426; КН-207546/7. — Г-72927/7; КН-207548/2. — Г-72929/2; КН-207548/5. — Г-72928/ 5; КН-207548/6. — Г-72928/ 6; КН-197477/11. — Г-71696/11; КН-217076. — Г-76520; КН-197483/18. — Г-71702/18.

- ⁸ Там само. — КН-39180. — Г-8750.
- ⁹ Там само. — КН-246472. — К-25916.
- ¹⁰ Великая Отечественная война 1941–1945. Энциклопедия. — М., 1985. — С. 787.
- ¹¹ Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. — М., 1946. — С. 8.
- ¹² Фонди МКНМІВВВ. — КН-198579/8. — Г-71772/8.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Великая Отечественная война 1941–1945. — С. 787.
- ¹⁵ Фонди МКНМІВВВ. — КН-1563347. — Ф-4660; КН-53015. — Д-11544; Кн-16748. — Д-3458; КН-189174/1. — Ф-5918/1; КН-16759. — Д-3474 та інше.
- ¹⁶ Там само. — КН-192606. — Г-70604.
- ¹⁷ Там само. — КН-50679. — К-1198.
- ¹⁸ Київський процес. Документи та матеріали. — К., 1995. — С. 5–192.
- ¹⁹ Фонди МКНМІВВВ. — КН-13403. — Г-544.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. — КН-64695. — К-2266.
- ²² Там само. — КН-198579/8. — Г-71772/8.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ *Борисов А.В.* Государственная Комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников. (Сборник материалов). — М., 1947. — С. 1313–1315.
- ²⁸ *Смірнова В.* Інформаційно-довідковий покажчик «Бабин Яр. м. Київ. 1941–1943 рр.: колекція матеріалів у фондозбірні Меморіального комплексу» / В. Смірнова. — К., 2013. — С. 65–66.
- ²⁹ Фонди МКНМІВВВ. — КН-212802. — Д-35028; КН-212801. — Д-35027.

В статье анализируется информационный потенциал источников по деятельности Чрезвычайной государственной комиссии по выявлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников на территории Украины, хранящихся в Национальном музее истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.

Ключевые слова: *Чрезвычайная государственная комиссия по выявлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, музейно-архивное исследование, Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.*

This article analyzes the potential source of information about the activities of the complex of Extraordinary State Commission for the detection and investigation of crimes of the German Nazis and their accomplices in Ukraine which is stored at the National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945.

Keywords: *Extraordinary State Commission for detection and investigation of crimes of the German Nazis and their accomplices, museum and archival research, the National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945.*

Остан Горобець
(Київ)

КОМІСІЯ З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ АН УРСР: КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ

Аналізується процес формування штату Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР. Встановлюються кількісні показники штатного розкладу та його відповідність реальному стану справ. Звертається увага на фахову підготовку співробітників Комісії і способи підвищення їхнього кваліфікаційного рівня. Простежується проблема плінності кадрів у науково-дослідній установі.

Ключові слова: *Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР, історіографія Вітчизняної війни, П. Гудзенко, К. Литвин, І. Назаренко, І. Слинко, М. Супруненко, Ф. Шевченко.*

Як уже неодноразово зауважувалось у спеціальних історіографічних дослідженнях, вивчення історії України доби Другої світової війни розпочалося ще в роки нацистської навали, пройшло у своєму розвитку декілька періодів і продовжується й нині¹. Особливе місце у процесі розгортання дослідницької роботи, передовсім у сенсі накопичення документального масиву, систематизації та первісного узагальнення джерел, що відкладались у вирі воєнних подій, а також їх підготовки до публікації, належало створеній ще в роки війни Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР.

Перша згадка про створення цієї Комісії на загальносоюзному рівні датована ще початком радянсько-німецької війни – постанова Президії АН СРСР від 15 січня 1942 р. закріплювала за нею керівництво певним науковим апаратом у межах АН СРСР. Тим часом на початку 1942 р., фактично одночасно зі створенням Комісії з історії Вітчизняної війни АН СРСР, у структурі АН УРСР формується своя спеціальна група, що також зайнялася роботою з виявлення і систематизації документів воєнного часу. Формальна інституалізація цієї установи відбувається вже на початку наступного року, коли 24 січня 1943 р. ЦК ВКП(б)У ухвалив рішення про створення Комісії з історії Вітчизняної війни при АН УРСР². Утім, до травня 1944 р. ця комісія ще не мала свого постійно діючого

апарату³, оскільки як самостійна науково-дослідна організація в системі АН УРСР була сформована згідно з постановою Президії АН УРСР, ухваленою лише у травні 1944 р., тобто після переїзду АН УРСР з Москви до Києва⁴. Тоді ж керівні органи УРСР затвердили штатний розклад комісії і вирішили питання щодо відповідних бюджетних асигнувань для неї⁵.

Фактично свою діяльність комісія розпочала лише у другій половині липня 1944 р., як про це свідчать фінансова документація і доповідні записки її керівництва⁶.

Добір кадрів робочого апарату розпочався відразу після одержання первісного штатного розкладу і вже на кінець 1944 р. у комісії працювало 17 співробітників, хоча повний штатний розпис передбачав наявність 22 посадових осіб⁷. До складу комісії у тому же році було включено й групу зі збору і систематизації матеріалів партизанського руху, що перед тим діяла при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У⁸. А наступного року штатний розклад комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР, переглянула Центральна штатна комісія при РНК УРСР, суттєво розширивши її склад до 50 співробітників⁹.

Штатний розклад комісії 1945 р. передбачав функціонування таких наукових підрозділів: військово-партизанський відділ, відділ окупаційного режиму, відділ економіки воєнного часу, відділ персоналії героїв, відділ хроніки і бібліографії, відділ фондів, бібліотеки¹⁰.

Проте, як впливає з робочих звітів комісії за 1945 р., формування штату почалось фактично лише після завершення бойових дій і початку демобілізації військовослужбовців. У звітній записці за 1945 р. з цього приводу зазначалось: «Оскільки значна частина наукових кадрів перебувала в лавах РСЧА і до закінчення військових дій не могла бути відкликана для роботи за своїм основним фахом, підбір і комплектування штату наукових співробітників, практично стали здійсненими лише після демобілізації військовослужбовців, тобто, в кінці другого півріччя 1945 р.»¹¹.

Зокрема, у першому півріччі 1945 р. комісія мала всього 17 співробітників, з них науковців, включаючи й керівний склад, — лише 5 осіб. До кінця 1945 р. загальна кількість співробітників комісії зростає до 43 тис., у тому числі наукового і науково-допоміжного персоналу налічувалося 22 особи. У цей час у ній працювали: голова, заступник голови, вчений секретар, 6 завідуючих відділами, 8 старших наукових співробітників, 6 молодших наукових співробітників, три бібліографи, 3 бібліотечних працівники, одна стенографістка та один перекладач. З тих чи інших причин залишались вакантними посади: старших наукових співробітників — 3, зав. архіву — 1, фотолаборантів — 1, секретар — 1, друкарок — 1, кур'єр — 1¹².

У першій повоєнній звітній документації особливо наголошувалось на тому, що у своєму складі комісія має одного Героя Радянського Союзу, 10 чол. орденосців та 2 осіб — медаленосців¹³. При цьому її науковий потенціал не особливо вражав своїми академічними показниками. Так, серед наукового та науково-керівного складу Комісії в цей час було лише чотири особи, які мали науковий ступінь кандидатів історичних наук, дві особи — кандидатів економічних наук і ще дві — вчені звання доцентів (у тому числі й голова комісії К. Литвин)¹⁴. Отож, як наголошувалось у звітній документації комісії, найбільші труднощі виникли при комплектуванні її складу співробітниками з вченими ступенями і званнями¹⁵.

Зважаючи на специфіку діяльності й особливості комплектування комісії кадрами, завдання підвищення кваліфікаційного рівня наукових співробітників, як зазначало її керівництво, стало одним з провідних завдань її діяльності. Виходячи з цього, керівництво комісії виробило цілу низку організаційних заходів, покликаних поліпшити становище. Зокрема, складовою таких заходів, стає організація при комісії гуртків з вивчення німецької мови, що мало значно полегшити в майбутньому роботу науковців з опрацювання німецьких документальних та літературних джерел. На кінець 1945 р. року в комісії було сформовано три групи з вивчення німецької мови, в яких систематично навчалося 6 старших наукових співробітників, 6 молодших та 3 бібліографи¹⁶.

А ще з числа наукових співробітників комісії в 1945 р. 7 чол. розпочали підготовку до здачі кандидатських мінімумів, 4 особи приступили до написання кандидатських дисертацій. Серед останніх були голова комісії доцент К. Литвин, завідувач військово-партизанського відділу І. Слинько, тимчасово виконуючі обов'язки старших наукових співробітників полковник П. Шапа і капітан Д. Берлінський. Доцент К. Литвин писав дисертаційну роботу, присвячену партії більшовиків як керівникові й організатору партизанського руху на Україні. Праці І. Слинька і Д. Берлінського також були присвячені проблемам історії партизанського руху, зокрема діяльності «рейдуєчого з'єднання партизанських загонів двічі Героя Радянського Союзу С. Ковпака та Житомирського з'єднання партизанських загонів під командуванням Героя Радянського Союзу О. Сабурова. Полковник П. Шапа темою своєї дисертаційної роботи обрав «Форсування Дніпра і визволення столиці УРСР м. Києва»¹⁷. У звіті зауважувалося, що всі пошукачі планували захистити свої дисертації вже в наступному році¹⁸. А ще вказувалось, що в поточному році на Вченій раді Інституту історії АН УРСР захистив кандидатську дисертацію завідувачий відділом фондів В. Руднев, щоправда, темою його роботи стала не історія Великої Вітчизняної війни, а «Крах білопольської інтервенції в 1920 році»¹⁹.

На кінець 1946 р. кількість співробітників комісії зросла до 61 особи, в тому числі науковий та науково-керівний персонал становив 39 чол., науково-допоміжний — 9, адміністрація та молодший технічний персонал — 13 чол.²⁰

Найявний науковий та науково-допоміжний персонал по відділах розподілявся наступним чином: воєнно-партизанський відділ і відділ окупаційного режиму налічували по 7 співробітників, відділ персоналії героїв — 3, відділ економіки воєнного часу — 6, відділ хроніки і бібліографії — 10, відділ фондів — 8, бібліотека — 2 співробітника. Показово, що лише 2 особи обіймали посади старших наукових співробітників, а 16 — були тимчасово виконуючими обов'язки старших наукових співробітників. Як і раніше, комісія мала у своєму складі одного Героя Радянського Союзу, 13 нагороджених орденами і 12 — медалями²¹.

Крім того, попри амбітні плани щодо підготовки за наступний рік і захисту кандидатських дисертацій відразу чотирма співробітниками комісії, звіт 1946 р. свідчить, що за рік кількість кандидатів історичних наук не лише суттєво не збільшилась, а дещо й скоротилася: «Серед наукового та науково-керівного складу Комісії осіб з науковими ступенями та вченими званнями — 7, в тому числі: кандидатів історичних наук — 3 чоловіка, економічних — 2, доцентів — 2»²².

Укладачі звіту констатували, що серед штатного наукового та науково-керівного складу Комісії мала місце деяка плинність, проте «вона не була значною». Зокрема, упродовж 1946 р. від роботи у ній було звільнено голову комісії доцента К. Литвина у зв'язку з обранням його третім секретарем ЦК КП(б)У. Крім того, вибуло ще двоє працівників — один тимчасово виконуючий обов'язки старшого наукового співробітника і двоє молодших («у зв'язку з виїздом останніх з міста Києва»). Натомість наприкінці 1946 р. троє молодших наукових співробітників були переведені на посаду тимчасово виконуючих обов'язки старших наукових співробітників. А загалом упродовж року для роботи в комісії було оформлено 24 особи, в тому числі: 8 тимчасово виконуючих обов'язки старших наукових співробітників, 12 — молодших наукових співробітників і 4 — науково-допоміжних працівників²³.

В результаті таких дій, як зазначалось у звіті, в основному було завершено комплектування відділів комісії науковим та науково-допоміжним персоналом, відповідно до штатного розпису комісії на 1946 рік²⁴.

І хоча керівництво комісії констатувало порівняно незначну плинність кадрів у своїй установі, все ж, аналізуючи її склад, не важко помітити, наскільки мінливим був її склад, а також відсутність досвіду проведення науково-дослідної роботи. Адже, скажімо, показники 1946 р. свідчили, що

лише 3 особи працювали в Комісії по два роки, ще 18 — більше одного року, натомість інші 18 — менше року²⁵.

Отож, керівництво установи, «зважаючи на специфіку роботи та особливості комплектування комісії кадрами (мається на увазі насамперед неможливість укомплектування штатів за рахунок науковців з оформленими науковими ступенями та достатнім досвідом наукової роботи)», визначило підвищення кваліфікаційного рівня наукових співробітників Комісії «одним з провідних питань в усій роботі в 1946 році». З цією метою було ухвалене рішення, згідно з яким усі наукові співробітники, котрі зовсім не мали або мали незакінчену аспірантську підготовку в кількості 11 осіб були зобов'язані відвідувати вечірній університет марксизму-ленінізму. Ще 8 працівників, за окремою домовленістю з відділом кадрів АН УРСР, мали регулярно займатися в аспірантських групах АН УРСР без зарахування їх до складу аспірантів. Крім того, тих хто готувався до складання кандидатського мінімуму, при комісії було створено 3 групи з навчання німецької мови, в яких систематично навчалися 10 тимчасово виконуючих обов'язки старших наукових співробітників і 6 молодших наукових співробітників²⁶.

Із загальної кількості науковців комісії, які не мали вченого ступеня (34 особи), 10 розпочали в 1946 р. підготовку кандидатських дисертацій, з яких одна дисертаційна робота була закінчена вже в поточному році. Її автору П. Городньому, Вчена рада Інституту економіки АН УРСР присудила вчену ступінь кандидата економічних наук. Решта дисертаційних робіт, розпочатих в 1946 р., планувалось захистити в наступному — 1947 р.²⁷.

У 1947 р. в установі працювало вже 65 чол. Науково-керівний і науковий персонал становив 40 чол., науково-допоміжний — 10 чол.²⁸

У цей час відбулися певні структурні зміни в організації дослідницької роботи. Зокрема, у структурі воєнно-партизанського відділу було виокремлено три сектори: воєнний, партизанський і персоналій героїв. Загальна чисельність співробітників відділу становила 15 осіб. Відділи економіки та окупаційного режиму було об'єднано в один — відділ окупаційного режиму та економіки, до складу якого входило одинадцять співробітників. Крім цих двох, залишалися функціонувати відділ хроніки та відділ фондів²⁹.

Серед наукового та науково-керівного складу осіб з науковими ступенями і вченими званнями в 1947 р. у комісії працювало вже 9 осіб (проти 7 в 1946 р.), в тому числі: кандидатів історичних наук — 5 чол., економічних наук — 2, доцентів — 2. Значно уповільнилась у цей час і плінність кадрів. Так, аналізуючи показники стажу роботи в комісії, можна помітити, що за поточний рік на роботу поступило лише 5 осіб,

натомість 17 працювало понад рік, ще 15 — понад два роки, а 2 особи — понад три. Але, як бачимо, основна маса наукового та науково-керівного персоналу є комісії — 37 чол. із 39 — працювала в комісії від року до двох, причому, як зауважували укладачі річного звіту, більшість з них до комісії на науковій роботі взагалі не працювали³⁰.

Із загальної кількості наукових працівників комісії, які не мали вченого ступеня (32 особи) за 1947 р. підготували кандидатські дисертації 7 чол. З них А. Буцик у тому ж році на Вченій раді Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка захистив дисертацію і йому було присуджено науковий ступінь кандидата історичних наук. Решта підготовлених дисертаційних робіт впродовж 1947 р. комісією так і не була апробована³¹.

У звіті за 1947 р. зверталась також увага, що й надалі продовжували працювати над дисертаціями 14 співробітників комісії, причому, чотири з них — над докторськими³².

У зв'язку з реорганізацією комісії і скороченням штату, здійсненим у вересні 1948 р., також через інші причини (перехід на іншу роботу, заборона праці за сумісництвом, написання дисертації тощо) кількість наукових працівників комісії на кінець 1948 р. становила 29 чол. проти 40 чол. — у 1947 р.³³

Із загальної кількості наукових співробітників, які не мали на початку 1948 р. наукового ступеня (22 особи) упродовж 1948 р. кандидатські — захистили 4 працівники. Закінчили написання дисертаційні роботи 3 науковця. І з числа закінчених дві дисертаційні роботи вже було обговорено на засіданнях відділів, а одна здана на рецензування. Продовжували далі працювати над кандидатськими дисертаціями 6 осіб і 4 особи писали докторські дисертації³⁴.

На 1949 р. Президія АН УРСР запровадила штат комісії у кількості 54 посад³⁵. Щоправда, цього року її персональний склад зазнав чергових відчутних змін. Як констатувалось у річному звіті комісії, «згідно з рішенням директивних органів», на роботу в інші установи перейшли І. Назаренко, Ф. Шевченко, В. Клоков. За постановою Президії АН УРСР про заборону сумісництва було відраховано зі штату комісії В. Котова і Д. Гака. Внаслідок же службових переміщень І. Назаренка, Ф. Шевченка і Д. Гака повністю змінилося керівництво комісією³⁶.

А вже в наступному, 1950 р., відповідно до постанови Президії АН УРСР від 16 червня, комісія була реорганізована у воєнно-історичний відділ, що став структурною одиницею Інституту історії України АН УРСР³⁷.

Загалом, протягом усього часу функціонування комісії через неї пройшло близько 150 працівників наукового, науково-допоміжного і адмі-

ністративно-господарського контингенту. На посаді голови Комісії перебували К. Литвин, І. Назаренко, І. Слинько. Заступниками голови в різні часи були такі відомі українські історики як М. Супруненко, Ф. Шевченко, П. Гудзенко, вченими секретарями — Д. Гак, П. Балковий. Завідуючими відділами і старшими науковими співробітниками працювали такі відомі українські історики, як В. Котов, А. Буцик, М. Король, П. Гудзенко, В. Клоков та інші.

Таким чином, упродовж усього періоду свого існування Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР відчувала проблеми з укомплектуванням кваліфікованими науковцями, які мали б відповідну підготовку. Формування відбувалося на базі кадрів, які не мали відповідної підготовки й не затримувалися у штаті надовго. Підбір персоналу, склад керівництва та поставлені завдання свідчать про те, що комісія виконувала значною мірою ідеологічну функцію.

¹ Див.: *Стецкевич В.* Радянська історіографія Другої світової війни // Україна в другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси: у 2-х кн. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 43; *Руденко Н.М.* Про створення Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 182.

² Там само. — С. 183.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4620, оп. 4, спр. 4, арк. 1.

⁴ *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936–1986 гг. — К., 1986. — С. 62.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 4, спр. 4, арк. 1.

⁶ *Руденко Н.М.* Назв. праця. — С. 184.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 4, спр. 4, арк. 1.

⁸ Там само. — Арк. 2; спр. 23, арк. 35.

⁹ Там само. — Арк. 1.

¹⁰ Там само. — Арк. 2.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — Спр. 4, арк. 2; спр. 11, арк. 1, 2, 21; Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 166, оп. 2, спр. 354, арк. 2.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 4, спр. 4, арк. 2.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

- ¹⁹ Там само. — Спр. 11, арк. 1.
²⁰ Там само. — Спр. 25, арк. 5.
²¹ Там само. — Арк. 6.
²² Там само.
²³ Там само.
²⁴ Там само. — Арк. 7.
²⁵ Там само.
²⁶ Там само.
²⁷ Там само. — Спр. 25, арк. 5.
²⁸ Там само. — Спр. 40, арк. 18.
²⁹ Там само.
³⁰ Там само.
³¹ Там само.
³² Там само.
³³ Там само. — Спр. 49, арк. 1.
³⁴ Там само.
³⁵ Там само. — Спр. 55, арк. 2.
³⁶ Там само.
³⁷ Руденко Н.М. Назв. праця. — С. 199.

Анализируется процесс формирования штата Комиссии по истории Отечественной войны АН УССР. Определяются количественные показатели штатного расписания и его соответствие реальному положению дел. Обращается внимание на профессиональную подготовку сотрудников Комиссии и способы повышения их квалификационного уровня. Прослеживается проблема текучести кадров в научно-исследовательском учреждении.

Ключевые слова: штату Комиссия по истории Отечественной войны АН УССР, историография Отечественной войны, П. Гудзенко, К. Литвин, И. Назаренко, И. Слинко, Н. Супруненко, Ф. Шевченко.

The article is devoted to the analysis of the assembling the Committee of the Great Patriotic War of AN USSR. Quantitative indicators of the staff list and its accordance to the real situation are determined. Attention is paid to the level of professional education of Committee's staff and ways of its improvement. The turnover in the research institution is traced.

Keywords: Committee of the Great Patriotic War of AN USSR, historiography of the Great Patriotic War, P. Gudzenko, K. Litvin, I. Nazarenko, I. Slinko, M. Suprunenko, F. Shevchenko.

Віталій Нахманович
(Київ)

ГОЛОКОСТ: У ПОШУКАХ ПАРАДИГМИ ПАМ'ЯТІ

У статті на основі принципового нового підходу до розуміння феномену історичної пам'яті дається спроба критично осмислити існуючі моделі пам'яті про Голокост. Дійшовши висновку про їх стратегічну контрпродуктивність, зокрема в українських реаліях, автор шукає шляхи розв'язання цієї проблеми. Для цього він пропонує новий погляд на співвідношення «унікального», «звичайного» та «універсального» в історії модерної доби в Європі та місце в ній історії єврейського народу.

Ключові слова: *Голокост, історична пам'ять, історична міфологія, Європа, євреї, Україна, Ізраїль, геноциди, юдаїзм, християнство, Просвітництво.*

70 років тому на землях сучасної України завершився Голокост. Чверть втрат серед цивільного населення України припало на євреїв¹ і чверть загиблих євреїв Європи походили з України². Напевно, вперше за сотні років ця околиця християнського світу стала епіцентром одного із визначальних явищ історії Заходу. Хрестові походи, Гуманізм, Реформація, Просвітництво майже обійшли її стороною. Націоналізм не встиг розквітнути тут, придушений спочатку азійською деспотією, а згодом — комунізмом. Голокост повною мірою долучив нас до європейської історії. Нині, нарешті, ми маємо шанс увійти до неї назавжди.

Але для того, щоб зробити це, Україна має навчитися пізнавати власну історію та пам'ятати про неї. Адже впродовж сторіч українців привчали до меншовартості, до того, що їхня історія є просто історією «окраїни» тієї чи іншої держави, імперії чи цивілізації.

Історія України завжди була частиною чужої історії, а пам'ять — чужої пам'яті. До сьогодні ми спостерігаємо лише спроби віднайти себе в Європі або Євразії, запозичити у «старших братів» сокровенне знання, долучитися до чужого розуму. Українські інтелектуали наперед готові залишатися учнями у школі світової історії, навіть подумки побоюючись уявити себе у ролі її повноправних учасників, а подекуди й провідників. Відтак, коли сьогодні в Україні йдеться про знання та пам'ять про Голокост, мотивів є два: «цього вимагає Європа» і «за це в Європі

згадають про наш Голодомор». Чи можна подолати такий погляд? Гадаємо, що так. Але для цього треба кардинально змінити саму парадигму пам'яті про Голокост.

Аби увійти до теми, зробимо стислий теоретичний відступ. Будь-яка галузь науки з часом вибудовує складну систему дефініцій, що в ідеалі здатна всебічно описати й систематизувати всі об'єкти та явища, що є предметом її дослідження. З часом фахівці дедалі більше заглиблюються у вивчення окремих деталей та нюансів, при тому, що базові речі залишаються, начебто, зрозумілими за умовчанням. Така ситуація відповідає поточним потребам, адже, дійсно, неможливо кожне дослідження починати *ab ovo*. Але в момент, коли потребуємо докорінної зміни дослідницької парадигми, маємо повернутися до певного вихідного моменту, тобто до тієї точки, з якої походить концепція, яку ми піддаємо сумніву.

Усе це вимагає від нас повернутися до засадничого розуміння історичної пам'яті як такої. Пол Коннертон зазначає як загальнозрозуміле, «що наше сприйняття теперішнього великою мірою залежить від нашого знання про минуле. Ми сприймаємо світ, що оточує нас, у контексті, тобто у світлі причинного зв'язку з минулими подіями та об'єктами з минулого... І ми будемо сприймати... наше теперішнє по-різному, залежно від різних версій минулого, до яких ми зможемо прив'язати цей теперішній момент. А це значно ускладнює «екстрагування» нашого минулого з нашого ж теперішнього: не лише тому, що теперішнє намагається в певний спосіб впливати (дехто, може, навіть скаже — спотворювати) на наші спогади про минуле, але також тому, що минуле намагається впливати, чи то пак, спотворювати наше сприйняття теперішнього»³.

Такий погляд, на нашу думку, є принципово хибним. Минуле, звісно, значною мірою визначає наше сьогодення і наше майбутнє. Але це відбувається на рівні об'єктивних процесів. На рівні ж суб'єктивної свідомості все відбувається рівно навпаки. Наша сьогоднішня історична пам'ять є проекцією на минуле нашого бажаного майбутнього. Є пасивний багаж — наше знання про історію, або накопичена сума інформації про окремі історичні події та глобально-історичні процеси. Але з цього масиву наша індивідуальна і колективна пам'ять виокремлює те, що вважаємо за приклад на майбутнє — позитивний або негативний. Тобто те, повторення або неповторення чого ми бажємо залежно від нашого бачення власного майбутнього. Якщо потрібна дефініція, то історична пам'ять — це ідеологічно актуалізована частина історичного знання.

Якщо погодитись із таким розумінням, то ми одразу отримуємо можливість вийти із зачарованого кола, на яке прирікає нас визнання

абсолютної психологічної залежності нашого майбутнього від нашої історії. Звісно, ми не можемо змінити того, що вже відбулось. Але можемо свідомо взяти із нього те, що нам потрібно на майбутнє. Власне, саме так ми завжди і робимо. Тому не треба удавати, по-перше, що наші штучні пам'яттєві конструкції є самою історичною правдою, а по-друге, вважати, що вони є неодмінно обов'язковими, як для інших, так і для нас самих.

Розуміння цього дає нам підстави повернутися до питання: навіщо Україні *пам'ятати* про Голокост? Не *знати* — дивно було б не знати про знищення півтора мільйонів жителів твоєї країни, що відбулося на очах ще живих поколінь. І те, що повоєнний СРСР усіма силами намагався витравити саме знання про цю трагедію, є само по собі великим злочином комуністичного режиму. Але навіщо весь час тримати цей жах у пам'яті? Що це дає для розбудови нової України?

Ключовими моментами усталеної моделі пам'яті про Голокост є дві тези. Перша — про його абсолютну унікальність у світовій історії, друга — про те, що він став апогеєм європейської історії антисемітизму. Така концепція призводить до фактичного унеможливлення інструменталізації пам'яті про Голокост поза дуже вузькими рамками. Нагадаємо, що основне гасло, яке супроводжує вивчення та популяризацію історії Голокосту, — «Ніколи знову!»

Але, позаяк Голокост розглядається як явище унікальне, він апріорі не може повторитися. Єдине поле, де він теоретично залишається можливим — це історія антисемітизму. Тобто заклик «Ніколи знову!» реально стосується лише недопущення нового геноциду євреїв. Але і тут ми стикаємося із проблемою фактичної позаісторичності Голокосту. Апріорна відмова від спроб зрозуміти логіку нацистської ідеології та знайти, якщо не раціональні, то бодай логічні аргументи, якими Гітлер обґрунтував свою антиєврейську політику, призводить до безпомічного визнання її або незрозумілою⁴, або викликаною штучною політтехнологією. Відтак, Голокост, фактично, перетворюється на такий собі історичний парадокс, випадковий та загадковий збій на шляху прогресу людства.

Зрозуміло, що навіть у такому вигляді пам'ять про Голокост знаходить собі достатньо місця у сучасному світі. Для Ізраїлю вона водночас є обґрунтуванням права на існування та глобальною метою цього існування. Адже поява єврейської держави стала можливою лише завдяки міжнародній підтримці, що живилася підсвідомим визнанням західними країнами своєї частини провини за знищення мільйонів європейських євреїв. А метою її існування проголошується необхідність забезпечення усім євреям світу притулку на випадок нових переслідувань.

Євреям як народу пам'ять про Голокост потрібна як, фактично, єдиний об'єднуючий чинник та самоідентифікаційний маркер в умовах тотальної

секуляризації. Євреїв, які сьогодні не ходять до синагоги, розмовляють різними мовами та є громадянами різних держав, об'єднує лише приналежність до народу, що сторіччями переслідувався по всьому світі й, нарешті, став об'єктом тотального знищення під час Голокосту.

Очевидно, так само Державі Ізраїль та взагалі євреям конче потрібна неєврейська пам'ять про Голокост як запобіжник проти антисемітизму та непоборний аргумент у протистоянні антисіонізму. Але як довго неєврейська пам'ять про цю трагедію житиметься лише каяттям європейських народів? Чи не викличе незабаром такий хиткий ґрунт зворотної реакції відторгнення?

Розгляд Голокосту як унікального явища в історії звужує можливості для поширення історичної пам'яті про нього з двох причин. Обидві вони пов'язані з тим, що будь-яке унікальне явище жорстко зафіксоване в історичному часі та просторі. На «побутовому», так би мовити, рівні це означає, що пам'ять про Голокост є, насамперед, особистою та сімейною, тобто пов'язаною з безпосередніми переживаннями тих подій учасниками та свідками або їхніми прямими нащадками й близькими родичами. Очевидно, що масштаб трагедії на певний історичний час ще забезпечить достатній людський ресурс для збереження такої пам'яті, але очевидно, що з плином часу він буде неодмінно і швидко зменшуватись, адже родинна пам'ять тримається на живому зв'язку поколінь.

На рівні системному унікальність Голокосту назавжди фіксує історичні ролі «дійових осіб» цієї трагедії, що, фактично, унеможлиблює ментальні конструкції та практики пам'яті, пов'язані з варіативним ототожненням себе із різними учасниками подій. Іншими словами, євреї назавжди залишаються жертвами Голокосту, німці — його авторами та виконавцями, англійці та американці — сторонніми спостерігачами, а народи європейського континенту — колаборантами та пособниками нацистів. Лише такий сталий розподіл ролей здатен забезпечити «правильне» функціонування ізраїльсько-єврейської моделі пам'яті про Голокост, і саме він становить найбільшу небезпеку для цієї пам'яті як такої. Адже незрозуміло, чому, наприклад, сучасний мешканець Ізраїлю має неодмінно розглядатись як довічна жертва Голокосту, а сучасний громадянин Німеччини — як довічний кат і нацист?

Для України ця проблема стоїть максимально гостро. Адже сьогодні з різних боків українцям намагаються накинути безальтернативну роль поплічників нацистів та співвинуватців у Голокості. Такий образ плекала радянська пропаганда щодо «українсько-фашистських буржуазних націоналістів» і його повною мірою успадкувала пропаганда російська. Єврейська міфологія досі розглядає українців як споконвічних «генетичних антисемітів і погромників». У Німеччині, що намагається потроху

позбутися одноосібної відповідальності за Голокост, виникають наукові теорії, що покладають на місцеве населення, зокрема українське, відповідальність за ініціювання (!) масового знищення євреїв⁵.

Психологічно зрозуміле небажання українців прийняти накинута їм роль, підсилюється, насамперед, очевидною невідповідністю такої картини реальній історії. Адже під час війни в Україні була відсутня не лише власна державність, а й будь-яке повноцінне місцеве самоврядування, що мали б право ухвалювати рішення від імені усього народу. Українські землі під час війни були розпорошені між різними державами та адміністративними утвореннями, доля євреїв на яких часто кардинально різнилася. Нарешті, самі українці брали участь у бойових діях і входили до складу озброєних формувань різних держав і політичних рухів. Відтак, принципово неможливо вести мову про якусь свідому *типову* поведінку всіх чи бодай більшості українців під час Голокосту. І ті, хто брав участь у знищенні євреїв, аж ніяк не перевершують своєю кількістю тих, хто допомагав їм безпосередньо або своєю боротьбою з нацистським режимом.

Крім того, сьогодні в українців активно складається власний комплекс жертви геноциду — Голодомору, влаштованого радянським режимом. І тут наочно виявляється зазначена вище системна вада концепції про унікальність Голокосту. Адже за Голодомору роль жертви було відведено саме українцям, але жорстка модель пам'яті про Голокост не дозволяє зміни дійових осіб. Українці *«не можуть»* бути жертвами, позаяк роль жертви назавжди закріплено за євреями. Відтак, пам'яті про Голокост і Голодомор виявляються несумісними, і замість взаємодоповнення вступають у неподолану суперечку.

Викладене призводить нас до висновку, що для того, щоб Голокост міг стати органічною частиною історичної пам'яті різних народів, треба спочатку повернути його до історії. Це означає знайти його місце, по-перше, в загальноісторичному процесі, а по-друге, серед інших аналогічних явищ.

Ми вже докладно зупинялися на всьому комплексі чинників, що, на нашу думку, призвели нацистів до влади в Німеччині, сприяли захопленню ними майже усієї Європи і, зрештою, уможливили Голокост⁶. Але для історичної пам'яті про цю трагедію слід усвідомити лише декілька засадничих речей. По-перше, антисемітизм був не побічним і, зрештою, необов'язковим додатком, а одним із засадничих моментів нацистської ідеології, яку було побудовано навколо теорії про існування сталої ієрархії рас за їхніми цивілізаційними властивостями. По-друге, сама ця теорія була одним із варіантів постхристиянського наукового світогляду, що намагався (й досі намагається) замінити трансцендентну вісь Добро-Зло

такою ж самою матеріальною віссю, в межах якої відбувається та сама споконвічна боротьба. По-третє, «скасування» Бога призвело до того, що Божественну етику заступила етика наукова, в якій моральним оголошувалося те, що йшло на користь тим чи іншим «силам Добра», будь-то раса, клас, нація чи окрема людина.

Досвід Голокосту, так само, до речі, як і Голодомору, неспростовно доводить первісність ідеологічного чинника у масштабних історичних процесах. Знищення найбільш успішних та суспільно корисних, з економічного погляду, верств населення відбувалося в обох тоталітарних імперіях згідно з ідеальними конструкціями, витоки яких лежали лише в ідейній площині.

Взагалі, як нацистський, так і комуністичний експерименти були спробами спростувати практичний досвід розвитку людства, спираючись на абсолютно теоретичні «наукові» конструкції. І це жодною мірою не завадило тому, що переважна більшість людей і в Райху, і в СРСР були цілковито захоплені цими примарами й без застережень зреклися людської моралі й здорового глузду. Відтак, можна стверджувати, що з глобально-історичного погляду Голокост має ті ж самі ідеологічні джерела, що й Голодомор чи депортація кримських татар, а з морального стоїть в одному ряду з вірменською різаниною чи трагедією Хіросіми.

Якщо ми відмовимося розглядати Голокост як унікальне історичне явище, це не означатиме, що він стане просто одним зі «звичайних» масових вбивств, якими наповнена світова історія від кінця XIX сторіччя. Але з «унікального», тобто виняткового, непорівнянного, він перетвориться на «універсальне», тобто архетипове. Так само, як Велика Французька революція є архетипом усіх попередніх і подальших революцій, так і Голокост має стати архетипом усіх геноцидів, що відбулися до та після нього.

Насправді, це стихійно і значною мірою підсвідомо відбувається і сьогодні. Розширення визначення «Голокост» на знищення нацистами усіх переслідуваних груп⁷, поява термінів «Голокост ромів»⁸ або «український Голокост» для означення Голодомору⁹, усе це, на нашу думку, треба розглядати не як бажання применшити та «розмити» значення єврейської трагедії, а як визнання її універсального характеру, переведення її із конкретно-історичного до архетипового.

І тут ми переходимо до наступного, можливо, найважливішого моменту, який пов'язує нас вже не з історією чи історичною пам'яттю, а із нашим майбутнім. Визнання саме єврейського Голокосту архетипом усіх геноцидів ставить на порядок денний повернення до розуміння єврейської історії як архетипу всього історичного процесу. Повернення, адже саме так розглядало біблійну єврейську історію християнство, що оголосило

себе «новим Ізраїлем». Просвітництво, «скасувавши» християнство, природно, «скасувало» і священну історію. Відтак євреї «перетворилися» на звичайний народ, а їхня історія — на, можливо, не дуже типову, але, в принципі, ще одну звичайну історію. Оскільки серед євреїв паралельно відбувалися аналогічні процеси, вони радо вітали це «озвичаєння» їхньої історії і досі намагаються повною мірою перетворитися на «звичайний» народ.

Але саме Голокост та відтворення після нього Держави Ізраїль є, на нашу думку, підтвердженням того, що священна та універсальна роль єврейського народу в історії не завершилася з приходом християнства. Можна апелювати до того, що ці події стали прямим дослівним відбуттям біблійних пророцтв. Можна повторити, що Голокост став наслідком скасування абсолютної моралі, джерелом якої є не люди, а Той, Хто їх створив. Можна нагадати, що саме спроба повністю замінити Бога людським розумом призвела до появи витончених наукових теорій, що вимагали від своїх adeptів знищення мільйонів безневинних людей. Так чи так, питання, насправді, лише одне: чи готові ми знайти місце Богу у нашому баченні світу, не відмовляючись при цьому від його подальшого пізнання?

Це не означає «Ренесанс Середньовіччя». Якщо вже вдаватися до таких аналогій, це, швидше, означає «альтернативний Ренесанс». Класичне Відродження апелювало до античної традиції, наукової та поганської, що загинула під тиском християнства. Ми ж сьогодні маємо повернутися до того пункту, де християнство розійшлося з юдаїзмом, просто перебравши на себе роль євреїв, проголосивши кінець їхнього Завіту та їхньої священної історії. Саме тут і лежали витоки християнсько-юдейського антагонізму, який у принципі неможливо розв'язати без кардинальної зміни світоглядних парадигм.

Тут не час і не місце ширше окреслювати контури можливого порозуміння. Але очевидно, що з боку християнства це вимагатиме визнання того, що Завіт із євреями діє до сьогодні та їхнє спасіння можливе поза межами церкви¹⁰, а з боку євреїв, — що у решти народів є свої шляхи до Бога поза межами юдаїзму. Чи означає це водночас кінець науки? Напевно, що ні, адже закони існування матеріального світу не зникають через те, що ми визнаємо за їхнє джерело Всевишнього, а не байдужу природу.

Сьогодні світ стоїть на порозі війни, що має нарешті завершити історію XIX сторіччя. Історію великих імперій і всесвітніх ідеологій, віри в самодостатню силу людського розуму і чистої науки. Історію, що у XX сторіччі обернулася світовими війнами і мільйонними гекатомбами, деградацією моралі та дегуманізацією людини.

Завершити цю історію можна, лише зрозумівши її нерозривну єдність. Таке розуміння сьогодні може принести Заходу тільки Україна, адже лише вона повною мірою відчула на собі зворотній бік одразу двох наукових теорій — класової та расової, двох великих імперій — радянської та нацистської, пережила два геноциди — Голодомор та Голокост. Можливо, є в тому глибокий історичний сенс, щоб народ, який упродовж сторіч залишався лише об'єктом історичного процесу, напередодні свого воскресіння пережив дві найстрашніші трагедії в історії людства. Пережив, щоб, повернувшись повноправним членом до сім'ї європейських народів, принести їм, які знають все про безмежний зліт людського духу, своє знання про таку ж безмежність його падіння.

¹ Лисенко О., Перехрест О., Перехрест І., Іржавська А. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. — Кн. 2. — К., 2011. — С. 743, 749, 777.

² Нахманович В. Голокост як наукова і світоглядна проблема. Погляд з України // Там само. — С. 837.

³ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. — К., 2004. — С. 16.

⁴ Показовою щодо цього є назва одного із есеїв Ярослава Грицака — «Незрозумілий Голокост». Див.: Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. 2-ге вид. — К., 2011. — С. 219–232.

⁵ Нахманович В. Назв. праця. — С. 808–809.

⁶ Там само. — С. 838–856.

⁷ Михман Д. Историография Катастрофы: Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы. — Днепропетровск, 2005. — С. 401.

⁸ Бессонов Н. Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцида цыган» // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. — 2007. — № 1(2). — С. 71–82.

⁹ Кульчицький С. Треба відмовитися від поняття «український Голокост» (до дискусії про Голодомор як геноцид) // Форум націй. — 2007. — № 11(67); Його ж. Голодомор в Україні та український Голокост // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. — 2008. — № 1(3). — С. 88–98.

¹⁰ Такий підхід, наприклад, запропонував декілька років тому український греко-католицький мислитель Мирослав Маринович. Див.: Маринович М. Ісус і Божий народ: ідеї і християни у спільноті спасіння. — Л., 2009. — 88 с.

В статтє на основе принципиально нового подходу к пониманию феномена исторической памяти предпринимается попытка критически осмыслить существующие модели памяти о Холокосте. Придя к выводу

об их стратегической контрпродуктивности, в частности в украинских реалиях, автор ищет пути решения этой проблемы. Для этого он предлагает новый взгляд на соотношение «уникального», «обычного» и «универсального» в новой и новейшей истории Европы и место в ней истории еврейского народа.

Ключевые слова: Холокост, историческая память, историческая мифология, Европа, евреи, Украина, Израиль, геноциды, иудаизм, христианство, Просвещение.

In the article on the basis of a fundamentally new approach to understanding the phenomenon of historical memory attempts are made to critically interpret the existing models of memory of the Holocaust. Having come to the conclusion about their strategic counter productiveness, particularly in the Ukrainian realities, the author seeks the ways of solving this problem. To do this, he suggests a new perspective on the correlation of «unique», «normal» and «universal» in the modern history of Europe, and the place of the history of Jewish people in it.

Keywords: Holocaust, historical memory, historical mythology, Europe, Jews, Ukraine, Israel, genocides, Judaism, Christianity, Enlightenment.

Тетяна Пастушенко
(Київ)

ВІД ІЗГОЯ ДО «НЕВІДОМОГО ГЕРОЯ» ВІЙНИ. ОБРАЗ РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ В ПОЛОНІ В ОФІЦІЙНІЙ ІДЕОЛОГІЇ ТА РАДЯНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті на прикладі перших літературних творів про радянських військовополонених аналізується формування у 1940–1950-х роках образу «людини в полоні» у радянському суспільстві.

Ключові слова: *радянський військовополонений, Друга світова війна, соціалістичний реалізм, радянська література.*

Історичний контекст

Друга світова війна значно змінила радянське суспільство — його склад і демографічний баланс, внесла корективи до системи цінностей і норм поведінки. «З війни прийшла нова людина, яка багато вистраждала, чимало бачила, у тому числі як влаштоване життя за межами СРСР»¹. Серед таких «нових» людей були й червоноармійці, котрі вижили в німецькому полоні. За роки війни, за різними підрахунками, було від 4,5² до 5,7 млн³. радянських військовополонених, з яких понад 57% було знищено або «загинуло від голоду та хвороб»⁴. Трагічною виявилася їх доля після війни. У Радянському Союзі здачу в полон противнику розцінювали як дезертирство і зраду, тому звільнені полонені червоноармійці зазнавали нових переслідувань. З 1 836 562 радянських військовополонених, які повернулися на батьківщину, 233 400 були засуджені та відбували покарання в таборах ГУЛАГу⁵, понад 600 тис. примусово працювали у так званих робочих батальйонах⁶. Скільки колишніх в'язнів не змогли повернутися до свого рідного міста, до своєї довоєнної професії, здобути освіту, продовжували жити з тавром «зрадника» — статистика замовчує.

Практично до середини 1980-х років про радянських військовополонених в академічних історичних дослідженнях про «Великую отечественную войну» не згадувалося. Але в радянській літературі після смерті Й. Сталіна ця тема не була заборонена. Їй присвячені як окремі сюжети, так і цілі оповідання, вірші, новели та романи. В часи «хрущовської відлиги» публікувалися десятки мемуарів колишніх червоноармійців і командирів, які пройшли нацистські концентраційні табори і

табори для військовополонених⁷. У них розповідається про різноманітні долі колишніх в'язнів, обставини їх перебування в неволі, а також відображається уявлення про те, як повинна поводитися «радянська людина» у ворожому полоні. Ці літературні зразки, сформовані на рубежі 1960-х років, справили великий вплив на подальшу репрезентацію проблематики військовополонених у публіцистичній, мемуарній літературі, індивідуальних спогадах, а також і на наукові тексти істориків. Саме літературні джерела як своєрідна форма історичної культури дозволяють розкрити ідеологічну регламентацію й ціннісні норми суспільної свідомості, і той образ світу, характерний для минулого покоління.

У цій статті пропонується розглянути декілька питань: який офіційний образ військовополоненого червоноармійця сформувався в радянській ідеології та літературі; які саме історичні факти, пов'язані з військовим полонем, інтерпретувалися в літературному тексті.

Для аналізу обмежимося першими творами, в яких історія перебування червоноармійця в полоні отримала центральне місце в оповіді. Це, зокрема, оповідання російського письменника Михайла Шолохова «Доля людини», автобіографічний роман Павла Загребельного «Дума про невришущого» та документальна повість Сергія Смірнова «Брестська фортеця». Всі ці твори були опубліковані одночасно впродовж 1957 року. Вони цікаві тим, що вперше пропонують різноманітні сюжетні і жанрові інтерпретації образу радянського військовополоненого у рамках жорсткого ідеологічного диктату радянської держави.

Від «зрадників батьківщини» до «військовослужбовців, які чесно виконали свій військовий обов'язок і нічим не заплямували себе в полоні»

Перше повідомлення про факти масового полонення бійців та командирів Червоної армії німецькими військами з'явилося в наказі № 270 від 16 серпня 1941 р. за підписами Головнокомандуючого Червоної армії Й. Сталіна і його маршалів Будьонного, Ворошилова, Тимошенка, Шапошникова, а також генерала Г. Жукова. У ньому наказувалося: «Командирів и политработников, во время боя срывающих с себя знаки различия и дезертирующих в тыл или сдающихся в плен врагу, считать злостными дезертирами, семьи которых подлежат аресту как семьи нарушивших присягу и предавших свою Родину дезертиров»⁸. Це був звичний спосіб радянської держави перекласти відповідальність за помилкові рішення воєнного керівництва на плечі рядових військовослужбовців і поставити їм у колективну провину. Наказ був таємним⁹. Надалі долю полонених червоноармійців вирішували таємні накази, розпорядження та інструкції спецслужб Радянського Союзу. В цих документах для службового

користування про полонених інакше, як про «колишніх службовців Червоної армії» або як про потенційних шпигунів, посібників нацистів, не говорилося.

Єдиним публічним документом про долю радянських військовополонених у роки війни була Нота Народного комісара іноземних справ СРСР В. Молотова від 25 листопада 1941 р. «Про нечувані звірства німецької влади стосовно радянських військовополонених»¹⁰. У ній йшлося про «численні факти, коли захоплені в полон, значною частиною поранені червоноармійці зазнавали з боку німецького воєнного командування і німецьких військових частин звірячих тортур і вбивств». У цьому документі, головною метою якого було, з одного боку, звинуватити противника в порушенні міжнародних домовленостей, а з іншого — залякати власних громадян, полонені представлені абсолютними жертвами, нездатними до спротиву (тому що поранені). Вони зазнають безглузвих жорстоких знущань і тортур. З часом цей образ жертви нацизму, саме як фізично слабкої неповноцінної людини, буде активно використовуватися в радянській агітаційній продукції, особливо в період повоєнної репатріації. Серед плакатів, публіцистичних статей, які закликають репатріантів до повернення додому, ми не зустрінемо зображення дорослого чоловіка, тобто військовополоненого, — це або жінка, чи молода дівчина, або людина похилого віку, чи підліток. Образ фізично привабливого чоловіка асоціювався з овіяним славою воїном-переможцем, і вже не підходив до його собрата, котрий потрапив у полон¹¹.

Після завершення судового процесу у справі нацистських злочинців в Нюрнберзі, тема окупації, а разом з нею військовополонених, оstarбайтерів, в'язнів нацистських концтаборів, фактично зникла зі сторінок газет і журналів. Обстановка загальної недовіри до полонених, як до людей, котрі опинилися надовго під впливом ворожої ідеології, за межами контролю радянської влади, продовжувала зберігатися всі повоєнні роки. Тільки після смерті Й. Сталіна і виступу М. Хрущова на XX з'їзді Комуністичної партії почався процес політичної реабілітації колишніх полонених у радянському суспільстві. Спеціальна постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 29 червня 1956 р. «Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених і членів їх родин» зняла обвинувачення у зраді з полонених червоноармійців. Були звільнені з таборів засуджені, відновлені їх військові звання та пенсії. Тих, хто отримав поранення або втік з полону, нагородили орденами та медалями. Цей партійний документ фактично дав «дозвіл» на появу в публічному просторі сюжетів про найменш «заплямованих» полонених червоноармійців — в'язнів нацистських

концтаборів. Автори цих творів інтуїтивно описали, яким повинен бути радянський військовополонений і включили в сюжет ряд гаданих подій у його долі.

Модель «Великої Вітчизняної війни» в радянській літературі

Продуктування творів про військовополонених відбувалося в рамках сталого дискурсу «Великої Вітчизняної війни» та існуючих художніх традицій радянської літератури. Контроль над інтерпретацією війни в літературі та мистецтві був особливо жорстким та безапеляційним з перших днів війни. Серед засновників пояснювальних моделей можна виділити такі, котрі цілеспрямовано функціонували як пріоритетні під час війни й в повоєнні десятиліття. Це, в першу чергу, державна героїкопатетична версія війни. В її основі — піднесення цінності радянського ладу як запорука переможної війни. Війна постає як виконання священного обов'язку перед Батьківщиною і визвольною місією перед уярмленими народами Європи. Ще однією достатньо продуктивною схемою війни й окупації в радянській культурній доктрині є система механізмів негативної мобілізації. Серед ключових міфологем — топоси «ворога», «фортеці в облозі», психологічного протистояння¹².

У всіх радянських пояснювальних схемах воєнного досвіду й окупації переважає імперська домінанта. Саме війна між Німеччиною та Радянським Союзом була використана сталінськими ідеологами для ототожнення поняття «росіянин» і «радянський». Перемога у війні сприяла утвердженню ідеологеми про виняткову роль російського народу, його самопожертви і подвигу. Ця державна схема виникла на початку війни, а в повоєнні роки набула особливого розмаху. Саме для повоєнного художнього усвідомлення характерний різкий розрив між індивідуальним травматичним і прозаїчним досвідом війни та його офіційною колективною парадно-героїчною кодифікацією.

Смерть Й. Сталіна спричинила зміни в житті радянського суспільства. Після «закритої» доповіді Микити Хрущова в лютому 1956 р. на XX з'їзді Комуністичної партії почалося масове звільнення ув'язнених з таборів і численні реабілітації. «Письменники перебували в авангарді цього карколомного перевороту під назвою десталінізація. Ніде вимоги лібералізації не звучали голосніше, ніж в літературі»¹³. Розповідь про долю радянських військовополонених можна розглядати як спробу радянських письменників показати саме цей індивідуальний травматичний досвід війни, як спосіб відійти від диктату сталінської моделі соцреалізму.

Жертовність як спосіб легітимації

Однією з характерних рис літератури хрущовського періоду є тенденція до втілення в художній формі реальних подій і фактів війни,

створення романтичного ореола навколо певних особистостей. Сюжет оповідання Михайла Шолохова «Доля людини» невігаданий. Навесні 1946 р. на полюванні Шолохов зустрів чоловіка, який поділився з ним своєю сумною історією. Через 10 років, коли політична ситуація у країні змінилася, він написав це оповідання за сім днів. Його опублікували в газеті «Правда» у новорічних святкових номерах за 31 грудня 1956 р. і 2 січня 1957 р. Через два роки вийшов однойменний фільм — дебют молодого режисера й актора Сергія Бондарчука. Картина отримала численні призи на міжнародних фестивалях, її визнали кращим фільмом 1959 року в СРСР.

Сюжет оповідання і фільму такий. З початком війни шофер Андрій Соколов прощається з родиною і йде на фронт. Уже в перші місяці він отримує поранення і потрапляє у полон. Герой оповідання переживає пекло нацистського концтабору, завдяки своїй мужності уникає розстрілу і, нарешті, втікає з полону за лінію фронту до своїх. Під час війни загинула його дружина, обидві дочки та син. Після війни самотній Соколов працює водієм далеко від рідних місць. Там він зустрічає маленького хлопчика Ваню, якого осиротила війна. Його мама померла, а батько пропав безвісти. Соколов каже хлопчику, що він його батько, і цим дає хлопчику (і собі) надію на нове життя.

Не заглиблюючись у детальний аналіз тексту, вже видно нові риси в образі радянського військовополоненого (на відміну від створеного під час Нюрнберзького процесу). А саме — присутність героїчних вчинків, головний з яких — вдала втеча із полону. Основну сюжетну лінію оповіді «про полон» визначають такі моменти: поранення, як виправдання за полон, активний опір, як подвиг, втеча — як результат зусиль і «щасливий кінець» історії. Загибель дружини і дітей виступає як обов'язкова в радянському романі «жертва». Страждання головного персонажу відіграють дуже важливу роль для його легітимації в оповіді і, відповідно, для легітимації в радянському суспільстві військовополонених як таких.

Не менш важливі інші сюжети в оповіданні, наприклад, сцена з комендантом табору, яка представляє обов'язкову в радянському мілітарному романі бінарну опозицію «герой — ворог/злодій». У ній головний герой демонструє свою моральну перевагу, виключність та обраність радянської людини. «Захотелось мне им, проклятым, показать, что хотя я и с голоду пропадаю, но давиться их подачкой не собираюсь, что у меня есть своё, русское достоинство и гордость и что в скотину они меня не превратили, как ни старались». Визнання цієї виключності передано в оповіданні словами коменданта табору, який спочатку хотів убити Андрія Соколова: «Вот что, Соколов, ты — настоящий русский солдат. Ты храбрый солдат. Я — тоже солдат и уважаю достойных противников. Стрелять я тебя не буду».

Прикметним було рішення про публікацію цього оповідання Шолохова на сторінках центральної газети «Правда», де друкувалися директиви партії, і яка виходила мільйонними накладками. У цьому випадку художній текст оповідання виступає як своєрідна політична пропаганда.

Роман класика української літератури, а в 1957 році молодого письменника-початківця Павла Загребельного «Дума про невмирущого. Історія недокінченого життя» також побудований на автобіографічному матеріалі. Можна навіть чітко простежити, які моменти біографії змінені на догоду ідеологічним канонам і законам драматичного жанру. Історія Андрія Коваленка, головного героя роману, в основних моментах ідентична воєнній біографії письменника. Влітку 1942 року молодий випускник воєнного училища, після бою, пораненим потрапляє в полон. Герой роману проходить декілька таборів військовополонених і робочих команд на території Польщі й Німеччини. У цих саме табірних командах був і письменник, що підтверджують його архівні документи¹⁴. Наприклад, збереглася реєстраційна картка на військовополоненого Павла Загребельного¹⁵, в якій стоять штампи шталагів III-C в Альтдревіці (Alt-Drewitz) (сучасний Костржин Kostrzyn), IX A Цигенгайн (Ziegenhain) в Гессені. Останню, сьому втечу герой роману Андрій здійснив якраз із міста Марбург, що знаходиться в землі Гессен.

Описи краєвидів і міст в романі, думки, висловлені від імені головного героя, доволі реалістичні, думаємо, що дійсно передають те, що бачив і пережив автор. Наприклад, доволі «миролюбна», без агресії сцена, під час полонення головного героя. Поранений Андрій не міг іти. Німецькі солдати його поклали у плащ-палатку і понесли до збірного пункту. «Перед тим він ніколи не думав, що по цей бік фронту може існувати життя. Він вважав, що тут є лише фашисти і смерть, яку вони несуть в руках, як несуть автомати. А тепер от німці тягнуть його, обливаючись потом, і, здається, навіть не думають вбивати»¹⁶. Павло Загребельний вижив у полоні, після закінчення війни рік працював у радянській воєнній місії в Західній Німеччині, а потім благополучно повернувся в Україну, пройшовши перевірку в одному із спецтаборів¹⁷, закінчив Дніпропетровський університет, згодом став одним із відомих українських письменників.

Зовсім інакше склалася доля літературного героя. Покалічений після багаторазових втеч головний персонаж роману в тюремному лазареті приймає смертельну ін'єкцію замість польського в'язня, і тим самим рятує йому життя.

Як бачимо, в фабулі роману «Дума про невмирущого» теж присутні ті ж самі сюжети для опису військовополоненого-героя, що і в оповіданні Шолохова: він потрапляє в полон пораненим, після запеклого опору, і в

полоні продовжує вести постійну боротьбу (сім втеч), гине, рятуючи життя товаришу. Словом, головний герой діяв так, як схвально написано в одній партійній характеристиці на колишнього військовополоненого: «...доказал свое стремление вырваться из германского плена». Незважаючи на автобіографічну основу, роман Загребельного дуже символічний. Численні сцени знущання над головним героєм за його непокору, демонстрацію своєї моральної та інтелектуальної переваги створюють ореол мученика навколо цього персонажу. При цьому більшість покарань він обирає свідомо, відмовляючись від можливості їх уникнути. Показовим тут є сюжет про спробу Андрія врятувати військовополоненого-єврея Семена Боренбойма, сказавши, що він його брат. Як не катували нашого героя, він не відмовився від своїх слів і навіть намагався організувати втечу своєму названому брату. «Мучеництво є першим способом виправдання»¹⁸. Смерть, як найвища жертва, виконує в романі важливу функцію — легітимації головного героя. В контексті цього роману, усвідомлений вибір смерті слугує виправданням для радянських військовополонених, демонструє їх високий моральний дух.

Для розглянутих у цій статті творів М. Шолохова й П. Загребельного характерний культ звичайної людини з притаманною їй індивідуальністю, що було новим для творів після смерті Й. Сталіна. Але створюючи образ радянського полоненого, вони не вийшли за межі мілітарного дискурсу радянської літератури. Війна, як священний обов'язок перед державою, підноситься тут до сакральних масштабів. Використання категорій подвигу, самопожертви, месії не дозволяє роздумів про інший бік медалі — репресії радянської держави стосовно полонених червоноармійців, безглуздість жертв у цій війні.

Відкриваючи «невідомих героїв» війни

Для письменника Сергія Смірнова реабілітація репресованих учасників війни стала справою всього його життя. В серії оповідань і повістей, виступах по радіо і в телепередачі альманаху «Подвиг» письменник представив образ радянського військовополоненого як «невідомого героя» війни, який пройшов через пекельні випробування і залишився «російською, радянською людиною». Автор обрав для розповіді жанр документального оповідання, підкреслюючи тим, що *«тут немає вигадки, і все, про що я розповідаю, відбулося в житті»*. У 1957 р. у світ вийшла тоненька книжечка «В пошуках героїв Брестської фортеці», в якій письменник у формі документального розслідування розповів про долю виживших захисників, які пройшли нацистські і радянські табори, а також історію власного пошуку. Робота письменника С. Смірнова над книжкою завершилася реабілітацією головних її героїв: О. Філя, звільненням

П. Клипи, зняттям всіх підозр з майорів П. Гаврилова і С. Матевосяна та інших захисників Брестської фортеці, які вижили. Виключені з лав Комуністичної партії були відновлені, належним чином працевлаштовані. За книгу «Брестська фортеця» (у 1964-му вийшло доповнене і розширене її перевидання) Сергій Смірнов був удостоєний Ленінської премії. У «Відкритому листі до героїв Брестської фортеці» автор пише: «Десять лет назад Брестская крепость лежала в забытых и брошенных развалинах, а вы — ее герои-защитники — не только были безвестными, но, как люди, в большинстве своем прошедшие через гитлеровский плен, встречали обидное недоверие к себе, а порой испытывали и прямые несправедливости. Наша партия и ее XX съезд, покончив с беззакониями и ошибками периода культа личности Сталина, открыли для вас, как и для всей страны, новую полосу жизни»¹⁹. Письменник вживає всі ці евфемізми, щоб сказати, що герої, які продовжували відважно чинити опір у фортеці, перебуваючи глибоко у тилу німецьких військ, були заарештовані радянськими органами держбезпеки лише за те, що опинилися в полоні, і що ці герої війни провели повоєнні роки в радянських таборах. Але і в часи «хрущовської відлиги» письменник не міг розповісти про них всю правду, не вдаючись до заміни слова «концтабір» на зворот «пряма несправедливість», «злочини» та «терор» — словами «беззаконня» і «помилки», словосполучення «сталінський деспотизм» — стереотипом «період культу особи Сталіна»²⁰. Унікальність долі виживших захисників Брестської фортеці автор все ж намагається вписати в загальну концепцію переможної війни. Він порівнює свій досвід солдата-фронтовика з досвідом військовополоненого: «Я был участником войны и немало видел в те памятные годы. Но именно подвиг защитников Брестской крепости как бы новым светом озарил все виденное, раскрыл мне силу и широту души нашего человека, заставил с особой остротой пережить счастье и гордость сознания принадлежности к великому, благородному и самоотверженному народу, способному творить даже невозможное»²¹. Тут особисті якості унікальних людей, долю яких письменник описав у своїх творах, Смірнов екстраполює не лише на всіх військовополонених, але і на весь «радянський народ». У цьому контексті опір військовополоненого, його боротьба і навіть смерть демонструють перевагу радянської людини в полоні над військовим та ідеологічним ворогом радянської держави.

Героїзація полоненого, представлення його як борця зі злом (тут, з нацизмом), як героя вимагали не лише закони літературного жанру та ідеологічні настанови влади. Це був своєрідний спосіб подолання тяжкої фізичної і психологічної травми. Цю думку висловив у своєму інтерв'ю в 1966 р. колишній військовополонений, український письменник Ігор

Муратов. Його роздуми, які тут наводяться, деякою мірою розкривають «кухню» творчості радянських письменників про військовополонених за короткий період хрущовської відлиги. «Спеціально о плене какіе-то воспоминания не хотелось писать. Появился целый ряд произведений, мода даже такая появилась писать о плене. Мне не хотелось писать о плене. Дело в том, что не стоит писать о плене, если герой, главный герой, поставлен в такие жизненные условия, что не может активно сопротивляться. Изображать одни сплошные муки мне противно. [...] Писать о том, как человек бесконечно унижается изо дня в день — это отвратительно. Значит, оставалась только одна лазейка, которую используют все, в частности западные кинематографисты — это побег. Потому что это единственная форма для изображения лагерного героя»²². Тобто полон за особистим досвідом письменника — це «суцільні приниження», про які писати і «не хотілось», і не було можливості. Військовополонений-герой, на думку Ігоря Муратова, був «єдиною формою» в той час, за допомогою якої можливо взагалі розповідати про полон.

Висновки

Перші спроби розповісти про долю радянських військовополонених у творах Михайла Шолохова, Павла Загребельного, Сергія Смірнова показали проблематичність проєкції реального досвіду війни в радянській літературі. У мілітарному міфі Великої Вітчизняної війни багатшаровість культурних практик і множинність ціннісних ієрархій періоду війни були послідовно маргіналізовані і фальсифіковані. Складні теми, пов'язані з фактами відпуску з полону радянських військовослужбовців на окупованих територіях, проблемою служби колишніх полонених у воєнізованих структурах Вермахту, поліції, Російської визвольної армії, повоєнною еміграцією колишніх червоноармійців у країни Заходу, не могли знайти відображення в радянській літературі. Численні жертви серед полонених у нацистських і радянських таборах не стали приводом для сумнівів у доцільності війни, перегляду оцінок діяльності військових і державних керівників. Але і більш нейтральні сюжети про повсякденні практики виживання в таборі, складні взаємостосунки всередині соціальної групи радянських полонених, національної специфіки сприйняття полону не були озвучені на той момент в літературі й суспільстві загалом. Цей перелік можна продовжувати. Причиною тому є не лише диктат комуністичної ідеології, але й культурні традиції суспільства, а також, як ми бачимо із роздумів Ігоря Муратова, небажання (не готовність?) самих полонених говорити про минуле так, «як це було насправді».

Образ військовополоненого-героя у творах Шолохова, Загребельного, Смірнова, а також інших, не названих тут письменників і авторів

мемуарів, логічно вплітається в затверджений у Радянському Союзі культ переможної війни. Основні риси цього ідеологічного конструкта масового героїзму остаточно склалися в епоху Брежнєва. Радянський Союз спирався на ентузіазм, прагнення до перемоги і готовність взяти на себе індивідуальні жертви заради колективного успіху. Війна розглядалася «діалектично» в тому розумінні, що кожна поразка передбачала майбутню перемогу. Кожна подія, чи то перемога або поразка — прямо вела до близького тріумфу. СРСР використовував війну, щоб заснувати нову традицію сили й вищості. Переможна війна над нацизмом стала прикладом проголошення російської переваги, приводом відновити почуття гордості за радянське минуле і майбутнє. Панування імперського культурного дискурсу, який звеличував агресію як спосіб самореалізації індивіда і співтовариства, накладало певні обов'язки на спосіб представлення особи військовополоненого. В контексті цих основних положень ідеологеми «Велика Вітчизняна війна» радянська людина, яка потрапила до полону, повинна використати не вигідне і принизливе становище для демонстрації власної переваги, повинна прагнути вирватися з ув'язнення, принести максимальну шкоду ворогу, ціною власного здоров'я, а краще пожертвувати своє життя заради спільного успіху, тобто «Великої Перемоги». Фактично в перших творах про радянських військовополонених була запропонована формула входження образу «радянської людини в полоні» в пантеон «воїна-переможця».

Героїзація образу військовополоненого в період «хрущовської відлиги» все ж відрізнялася від агітаційно-плакатних схем героїзації-фронтників сталінського періоду. Подвиг полоненого уже трактується не стільки в героїко-наступальних категоріях, а інтерпретується через призму трагедії. Тому він виявився таким привабливим для наступних літераторів і авторів спогадів, мемуарів, опублікованих уже в період розпаду СРСР.

¹ *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. — Москва, 1999. — С. 9.

² *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил: Статистическое исследование / Под общей ред. канд. воен. наук, проф. А.В.Н. генерал-полковника Г.Ф. Кривошеева.* — М., 2001. — С. 239, 453–460.

³ *Streit C.* Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945/ Christian Streit. — Neuausg. — Bonn, 1991 — S. 136.

⁴ *Ibidem.*

⁵ *Звягинцев В. Е.* Война на весах фемиды. Война 1941–1945 в материалах следственно-судебных дел. — М., 2006. — С. 700.

⁶ Дембицкий Н.П. Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. Кн. 2. — М., 2004. — С. 258.

⁷ Бондарец В.И. Военнопленные. Записки капитана. — М., 1960. — 287 с.; Пирогов А.И. Этого забыть нельзя. Воспоминания бывшего военнопленного. Лит. запись А. Ключника. Изд. 2-е, испр. и доп. — Одесса, 1962. — 240 с.; Цимкало Н. Живые из «Блока смерти» // Пламя гнева. Очерки. Воспоминания. Документы. Сборник. — Донецк, 1965. — С. 9–19. Лемещук Н. Не склонив головы / О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях. — К., 1978. — 156 с. Лебедев А.Ф. Солдаты малой войны. (Записки освенцимского узника). — Москва, 1957. — 78 с. Пахомов А.И. Рисунки кровью. Воспоминания бывшего узника гитлеровского лагеря смерти. — М., 1966. — 127 с.; Сахаров В.И. В застенках Маутгаузена. Изд. 2-е, доп. — М., 1962. — 214 с.; Соколов Ю. Пока живы — надо встречаться: Повести. Рассказы. — М., 1988. — 363 с.

⁸ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том 2/1: Начало: 22 июня — 31 августа 1941 года. — М., 2000. — С. 485.

⁹ Текст наказа № 270 вперше опублікували тільки в 1988 році: Военно-исторический журнал. — 1988. — № 9. — С. 26–28.

¹⁰ Нота Народного комиссара иностранных дел СССР тов. В.М. Молотова. — Элиста, 1942 — С. 3–7.

¹¹ Gelinada Grinchenko. (Re)constructing suffering: «Fascist captivity» in Soviet commemorative Culture // Cuadernos de Historia Contemporanea (Madrid). — № 35. — 2013. — P. 243–261.

¹² Більш детально див. Захарчук Ірина. Війна і слово: Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму. — Луцьк, 2008. — 406 с.

¹³ Кларк Катерина. Советский роман: история как ритуал. — Екатеринбург, 262 с. Цитата за інтернет-версією: <http://www.fedy-diary.ru/?p=2661>

¹⁴ Див. онлайн-виставку «Життя, творчість і суспільна діяльність Павла Загребельного» <http://www.archives.gov.ua/Sections/Persons/Zagrebelniy/index-2.php>

¹⁵ Див. документ на сайті: Обобщенный банк данных «Мемориал»: <http://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=272109520>

¹⁶ Загребельний Павло. Дума про невмирущого. Історія недокінченого життя. <http://www.ukrclassic.com.ua/katalog/z/zagrebelnij-pavlo/235-pavlo-zagrebelnij-duma-pro-nevmirushchogo>

¹⁷ Інтерв'ю П. Загребельного // Документальний фільм «Сонет 29. Павло Загребельний». Реж. Юлія Лазаревська (2000).

¹⁸ Кларк Катерина. Назв. праця. Цитата за інтернет-версією: <http://www.fedy-diary.ru/?p=2661>.

¹⁹ Смирнов Сергей. Брестская крепость. Электронный ресурс: http://thelib.ru/books/smironov_sergey/brestskaya_krepost-read.html

²⁰ Свирский Г.С. На лобном месте. Литература нравственного сопротивления. М., 1998. — С. 471–472.

²¹ Смирнов Сергей. Назв. праця.

²² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 148, оп. 2, спр. 46, арк. 1–3.

От изгоя до «неизвестного героя» войны. Образ советского человека в плену в официальной идеологии и советской литературе.

В статье на примере первых литературных произведений о советских военнопленных анализируется формирование в 1940–50-х годах образа «человека в плену» в советском обществе.

Ключевые слова: *советский военнопленный, Вторая мировая война, социалистический реализм, советская литература.*

The article on the example of the first literary works of Soviet POWs is analyzes of formation in 1940–50-ies of the «person in captivity» in soviet society.

Keywords: *Soviet prisoners of war, World War II, socialist realism, Soviet literature.*

Тетяна Пишенична
(Київ)

ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ПОШУКУ ВІЙСЬКОВИХ ПОХОВАНЬ ЧАСІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ

(за матеріалами Меморіального комплексу
«Національний музей історії Великої Вітчизняної війни
1941–1945 років»)

У статті міститься виклад особливостей розробленої співробітниками музею методики документального пошуку могил військово-службовців, загиблих та зниклих безвісти в роки Великої Вітчизняної війни. На конкретних прикладах розкриваються особливості обліку поховань у роки війни та в сучасних умовах. Висвітлюється питання значення цього виду музейної діяльності для гуманітарної політики в Україні.

Ключові слова: історична пам'ять, пошук, військове поховання, братська могила, зниклі безвісти, музей.

Війна втягнула у свій смертельний вир все українське суспільство. Зі зброєю в руках захищали й визволяли рідну землю понад 7,5 млн українців та вихідців з України. Згідно з офіційними даними, 2 млн 283 тис. 300 солдатів і офіцерів нині вважаються зниклими безвісти¹. Однак за кожним загиблим і «зниклим безвісти» — родини, які впродовж десятків років сподіваються дізнатися про справжню долю свого солдата, покласти квіти на його могилу.

Нині, через 70 років після визволення України від нацистських загарбників, пошук відомостей про загиблих і зниклих безвісти воїнів залишається не менш актуальним, ніж у післявоєнний період. Щороку до Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» м. Києва (далі — Музей або МК НМІВВВ) надходять тисячі листів із запитом пошукового характеру.

Проблемі колосальних утрат, яка найтісніше пов'язана з питаннями меморіальної політики держави, присвятили свої наукові праці історики всіх країн — учасниць Другої світової війни. Однак наявна статистика військових утрат не може слугувати повним та об'єктивним фактором для

усвідомлення наслідків війни. Одним із вагомих документальних джерел історичної пам'яті про війну стали листи-запити про пошук від рідних загиблого, в яких містяться спогади про колишніх воїнів.

Якщо в попередні роки здебільшого звернення стосувалися підтвердження участі військовослужбовця у війні, то в 2013 р. майже 53% адресантів цікавилися інформацією про встановлення місця поховання та загибелі своїх родичів.

Дослідження питання військових утрат стали набагато результативнішими після того, як у Музеї був сформований Документальний фонд з обліку військових втрат України у Великій Вітчизняній війні, переданий на вічне державне зберігання військкоматами, згідно з рішенням міністра оборони України. Масив джерел налічує 8 585 архівних справ, які містять близько 3 млн персональних документів про загиблих або зниклих безвісти воїнів, призваних на фронт військкоматами України (додаток 1).

Фахівці Музею розробили спеціальну наукову методичку дослідження й пошуку, завдяки якій, всього за три останні роки, були встановлені конкретні відомості про долі понад 350 зниклих безвісти військовослужбовців, стосовно яких їхні сім'ї раніше не мали жодної інформації.

Для українців, як і для багатьох інших народів, які пережили жахи війни, проблема специфічних місць пам'яті — «мнемотопів» — найбільш вразлива. Людське суспільство потребує визнання державою спеціально виокремлених ландшафтів і монументів, які матеріалізують минуле, роблять його відчутним «на дотик». Такими місцями в усі часи були й залишаються братські могили воїнів.

Нині на території України позначено понад 1 200 військових поховань, на кожне з яких виписана облікова картка — паспорт, до якого додається список воїнів. Однак справжня кількість похованих у братській могилі бійців невідома.

Поховання загиблих воїнів залишалося для Червоної армії значною проблемою впродовж усієї війни. Так, у наказі командування 3-го Українського фронту від 2 лютого 1945 р. ідеться про те, що «тіла загиблих ховають несвоєчасно, спеціальних могил не риють, для поховань використовують окопи, траншеї тощо. Могили не засипають і не реєструють. Таблички з прізвищами похованих відсутні»². А що вже говорити про облік втрат і поховання загиблих в інші періоди війни, наприклад, під час трагічного відступу й оточень 1941 р. або стрімкого наступу 1943 р.? Не беручи до уваги причини, через які в роки війни місце поховання конкретного воїна не реєструвалося документально, зупинимось на специфіці сучасного пошуку могили воїна, чие ім'я зафіксовано у військових донесеннях і списках поховань.

Розроблена в Музеї методика пошуку могил загиблих воїнів розкрила характерні особливості обліку військових поховань у роки війни і нині, а

також виявила серйозні прогалини у цій сфері. У процесі пошуку науковців часто охоплює почуття розгубленості через недостатність інформації. У «похоронці» або «Книзі Пам'яті» вказувалося, що боєць з усіма військовими почестями був похований у конкретному місці, наприклад, у Харкові або Львові, а в списках військового поховання він не значиться...

Зіставляючи подібну інформацію за різними документами, співробітники зіткнулися із справжньою перешкодою — відсутністю єдиної бази поховань на території України. Саме цю проблему не хоче, а почасти і не може усвідомити заявник. В одному з листів до Музею мешканка України написала: «Значить, воював, був поранений і «випарувався»? Як же так??? В Америці знаходять навіть китайців, а у нас?»³. Ці слова, мабуть, не потребують коментарів.

Така ситуація склалася з різних причин: недоліки в обліку персональних військових втрат; загибель частини документального фонду; «розпорошеність» документів між різними установами тощо.

Справжній крик душі виривається з листа доньки **Пантелеймона Якимовича Панасюка**: «Батько віддав своє життя за Батьківщину, а що Батьківщина зробила? Де братська могила? Вона повинна бути! Не так багато років пройшло. За пам'ятником зобов'язані доглядати. Вони віддали свої молоді життя, тому могила повинна жити вічно! Я права і буду битися за батька до останньої краплі крові! А якщо могили, не дай Бог, немає, то нехай відновлять!»⁴. Неписаний закон нашого народу — померлих, а тим більше загиблих захисників Батьківщини, необхідно згадувати, пам'ятати. Саме цей, традиційний для нас, звичай дивним чином поєднує не тільки покоління, а й суспільство в цілому.

Проблема поховання воїна за всіма «людськими правилами» і встановлення місця його поховання містить більш глибокий зміст, ніж просто визначення «адреси» могили загиблого. «Однополчани поховали мого батька в лісі, на узбіччі лісової дороги. На місці поховання була встановлена дерев'яна дощечка з написом російською мовою: «Тут похований **Заболотний Ілля Олексійович**». Я дуже вдячний друзям-побратимам мого батька, що вони не кинули його тіло на поживу вовкам та воронам, а поховали його, як і личить справжнім воїнам. Звертаюся до Вас з великою надією на те, що Ви допоможете мені знайти те місце загибелі і поховання мого батька»⁵.

У виявленій співробітниками «похоронці» зазначалася лише дата загибелі воїна — 5 березня 1944 р., а місце поховання не вказувалося. Пошуковцям наукового відділу вдалося встановити номер дивізії, в якій служив І. Заболотний, а також знайти списки воїнів-однополчан, загиблих в один день із розшукуванням — 5 березня 1944 р. На щастя, у цьому документі було вказане й місце поховання військовослужбовців — с. Чижівка Звенигородського району Київської (нині Черкаської) області.

Однак завершальний етап пошуку — перевірка списків військового поховання в названому селі — змусив розпочинати нове дослідження, оскільки прізвище І. Заболотного у знайдених матеріалах не значилося.

Невідповідність між записами у списках військових поховань та в донесеннях щодо безповоротних утрат військових частин спонукала до пошуків причин розбіжностей. Відомо, що з 1949 р. на території колишнього Радянського Союзу проводилися перепоховання загиблих воїнів із невеликих, окремо розташованих та невідомих могил у «великі» братні. Однак, у результаті так званого «людського фактора», значна кількість бійців, загиблих на конкретній території, в певний день і похованих у названому місті, не була внесена до списків поховань. Як наслідок — відсутність імен тисяч воїнів на меморіальних плитах братських могил.

Маючи на руках оригінал повідомлення про загибель *Євдокії Іванівни Лещенко* із зазначенням місця поховання, а також усні свідчення односельців про перенесення могили в інший населений пункт, рідна сестра загиблої — Лідія Іванівна Богатир — до сьогоднішнього дня не може знайти місце спочинку рідної їй людини. «Коли в СРСР проводилась державна програма по перенесенню одиночних могил у братські, то рештки моєї сестри із с. Усть-Лип'янка були ексгумовані (здійснювали військовий лікар і 2 солдати) і відвезені (за спогадами односельців) в с. Нехворощу Полтавської області. Але ні в армії, ні в сільських радах відомостей про перепоховання не виявлено! Краще б військові не чіпали цю могилку, школярі стежили за нею, висаджували квіти. Мешканці, які мені розповідали, просили не чіпати могилу, але військовий лікар сказав: «Ми люди військові, у нас наказ, і ми зобов'язані його виконувати». І де тепер сліди виконання наказу? У цьому році році виповнюється 70 років з дня загибелі сестрички. Серце за неї болить...»⁶.

Наукові співробітники, які проводили пошук інформації, знайшли «похоронку» на Є. Лещенко із зазначенням початкового місця поховання — с. Усть-Лип'янка Полтавської області, а про перепоховання — жодного документа, ніяких відомостей (додаток 2). У зазначеному селі вже давно немає могили загиблої дівчини, її ім'я не вказується серед тих, хто віддав своє життя в боях за визволення Полтавщини. У «Книзі Пам'яті Полтавської області» в розділі «Поховані на території області» прізвища та імені такого бійця також немає. Однак у братській могилі с. Нехвороща Полтавської області, куди, за словами свідків, перенесли останки Євдокії Лещенко, спочиває 110 воїнів, з яких 91 — невідомий...

Історія не лише констатує факти минулого, а й творить сучасність і проектує майбутнє. Чотири роки намагався онук загиблого червоноармійця *Семена Марковича Корнійка* увічнити ім'я свого діда на меморіальній плиті братської могили. У 2009 р. він звернувся до музею із проханням відшукати місце поховання рідної людини. Науковці надали

копію повідомлення про загибель С. Корнійка, в якому вказувалося місце поховання воїна — с. Соколине Львівської області. Поїздка в село завершилася розчаруванням — жодної військової могили там не існувало. На щастя, старожили пригадали, що братське поховання колись було, але його перенесли, а куди — невідомо. У результаті пошуку інформації про однополчан розшукуваного встановили, що військове поховання із с. Соколине перенесли після війни до Буська Львівської області. Однак у списках похованих воїнів прізвища загиблого С. Корнійка не було. Спроби онука самостійно домогтися, аби ім'я діда викарбували на могилі пам'ятника, не увінчалися успіхом. На прохання заявника, у червні 2013 р. музеологи втрутилися в цей тривалий процес. Надавши документальні обґрунтування, фахівці звернулися до адміністрації містечка Буськ із проханням увічнити ім'я загиблого бійця на міському меморіалі. Менш ніж через місяць надійшла позитивна відповідь і фото братської могили, на пам'ятнику якої було висічено прізвище С. Корнійка⁷ (додаток 3).

Саме такі факти переконують, що в наш час значну роль у процесі збереження історичної пам'яті та зв'язку поколінь відіграють музеї, діяльність яких давно вийшла за рамки традиційних форм роботи. Сучасний музей виступає не тільки в ролі сполучної ланки між минулими подіями та сучасністю, а й стає «реставратором» минулого, завдання якого полягає у відновленні втрачених ланок нескінченного ланцюга під назвою «Минуле—Сьогодні—Майбутнє». Результат такої діяльності — встановлення доль сотень загиблих і зниклих безвісти воїнів. Тільки впродовж останніх п'яти років, завдяки пошуковій роботі наукових співробітників музею, на братських могилах були висічені більш ніж 500 імен раніше «невдомих солдатів».

Свідоме ставлення до минулого притаманне єдиній істоті на планеті — людині. Однак для багатьох громадян «розуміння минулого» стає справжньою проблемою. Людям, вихованим у сучасній системі ринкових координат — престижу і задоволень — важко зрозуміти воєнне покоління, представники якого з непідробним ентузіазмом, добровільно йшли на фронт, самовіддано кидалися в атаку на танки з гвинтівкою, адже в їх системі загальнолюдських цінностей на першому місці стояли питання самореалізації та перевірки на міцність. «Не знаю, чи будуть шукати правнуки, а тим більше праправнуки тих, хто захистив майбутній світ, але ми зобов'язані пам'ятати тих, хто врятував нас. Війна — це страшно. Мого діда вбив німецький снайпер. Мій тато залишився живий завдяки доброті або жалю німецького солдата. Я навіть не знаю, як до цього ставитися...», — написала в листі онука загиблого **Федора Михайовича Новикова**⁸.

Культура історичної пам'яті вимагає від сучасників не тільки збереження та участі в репрезентації минулого, а й (найважливіше!) навчитися не порушувати тонку грань між «можливим» і «неможливим» в аспекті дій у просторі минулого. Там, де закінчується культура, починається варварство.

Віце-президент Міжнародного інформаційно-аналітичного центру (FEBS) звернувся до Музею із проханням підтвердити або спростувати інформацію про поховання на території України десятиох загиблих воїнів, уродженців Приморського краю.

По кожному бійцеві проводився ретельний пошук. У процесі роботи зі встановлення долі **Володимира Юхимовича Коляди** була знайдена інформація про те, що воїн разом з іншими 20 бійцями 1-ї бригади особливого корпусу залізничних військ Червоної армії загинув 5 липня 1941 р. під час катастрофи потяга. Згідно з донесенням з військової частини від 24 серпня 1941 р. всі вони були поховані в братській могилі біля ст. Гадинківці Гусятинського району Тернопільської області. У документі також зазначалося точне місце поховання: «35–40 м на захід від будівлі станції і 7–10 м на південь від залізничної колії». Однак нині на території Гусятинського району в списках військових поховань така братська могила взагалі не значиться. Більше того, серед наявних у музеї документів були знайдені записи про те, що на місці вказаної солдатської могили в повоєнний час був побудований Гадинківський буряковий пункт, а перепоховання загиблих не проводилося. Утім, у 1967 р. за вказівкою Тернопільського РВК прізвище одного з 21 воїнів — **Олександра Пилиповича Свечнікова** — внесли у списки військового поховання с. Копичинці Гусятинського району (додаток 4.1).

Ймовірно, долею цього воїна наполегливо цікавилися родичі. Щоб уникнути неприємностей, його ім'я вписали у список братського поховання найближчого населеного пункту, куди переносили (або повинні були перенести) одиночні та окремо розташовані могили. В результаті, через десятки років після війни, ім'я лише одного загиблого воїна висікли на братській могилі, а прізвища інших, у тому числі В. Коляди, й нині ніде не увічнені (додаток 4.2).

Не даючи моральних оцінок таким діям, співробітники Музею звернулися до керівництва адміністрацій Тернопільської області та Гусятинського району, а також до військового комісара району із проханням розглянути це питання і, по можливості, увічнити пам'ять радянських воїнів, загиблих у липні 1941 р. на ст. Гадинківці Гусятинського району.

Військкомат оперативно адресував лист голові с. Гадинківці з наполегливою пропозицією — з'ясувати, чи увічнені зазначені воїни в селі, а якщо ні, то зробити це. У відповіді голови сільської ради повідомлялося, що місцевий старожил дійсно підтвердив історію загибелі воїнів і вказав

орієнтовне місце їхнього поховання. Однак «для підтвердження цього факту (поховання. — *Авт.*) необхідно провести відповідні заходи відповідними службами, що не входить у компетенцію Гадинківської сільради». У листі голова також уточнив, що «імена вищевказаних воїнів на території сільради не увічнінені, тому що в бюджеті сільради коштів на це не передбачено»⁹.

З давніх-давен на пам'ятник видатному діячеві збирали кошти «всім світом», щоб його ім'я пам'ятали нащадки. Полководці, реформатори, меценати й державні мужі — одне слово, ті, хто змінив хід історії й життя суспільства, завжди удостоювалися особливої уваги і права бути увічненними в «камені або металі». Невже ті хлопчики-бійці, чи звичайні чоловіки та сиві діди, які у 1941–1945 рр. поклали на вівтар мирного життя свої долі й тіла, не гідні елементарної поваги й пам'яті? Невже кожен з них (або всі разом узяті) не змінили долю свого народу, позбавивши його від нацизму?

Нинішнє заполітизоване ставлення до подій Великої Вітчизняної війни, відсутність виваженої державної політики пам'яті, змушує сучасників «нагадувати» властям про загальнолюдські правила поховання загиблих. У всі часи місце спочинку людини огороджувалося ореолом недоторканності й шани. У будь-якій релігії осквернення могил вважається тяжким злочином. Байдуже ставлення до пам'яті, небажання бачити й усувати помилки, які можна виправити, призводять до деградації нації, а згодом — ментальної амнезії народу. Відома мудрість застерігає: «Не кидай у Минуле камінь, інакше Майбутнє закидає тебе градом таких же каменів».

¹ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андронников, П.Д. Суриков, В.В. Гурьин. — М., 2009. — С. 51.

² Русский архив: Великая Отечественная. — М., 1998. — Т. 25 (14). — С. 645.

³ Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» м. Києва. — Лист-запит № 570/2013.

⁴ Там само. — Лист-запит № 145/2013.

⁵ Там само. — Лист-запит № 116/2012.

⁶ Там само. — Лист-запит № 660/2013.

⁷ Там само. — Лист-запит № 735/2013.

⁸ Там само. — Лист-запит № 867/2013.

⁹ Там само. — Лист-запит № 590/2013.

В статье содержится изложение особенностей разработанной сотрудниками музея методики документального поиска могил военнослужащих, погибших и пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны. На конкретных примерах раскрываются особенности учета захоронений в годы войны и в настоящее время. Освещается вопрос значимости этого вида музейной деятельности для гуманитарной политики в Украине.

Ключевые слова: историческая память, поиск, воинское захоронение, братская могила, без вести пропавший, музей.

Describes the methodology developed by the staff Museum of the documentary search of graves of servicemen, dead and missing in the Great Patriotic War. With specific examples disclosed features of modern and military accounting burial. Special attention is paid to the importance of this type of museum activities for Humanitarian Policy of Ukraine.

Keywords: memory, search, military burial, mass grave, missing person, museum.

Додаток 1

Место рождения: Харьковская обл. Дешик-Бурижский р-н с. Григорьевка
 Форма № 4

Место рождения: 16494
 21. Сентября 1943г.

Вз 176 247

ИЗВЕЩЕНИЕ

Ваша дочь телеграфистка штаба штаб. части 16494 красноармеец Лещенко Евдоким Иванович
муж, отец, сын, брат, должность, наименование части, воинское звание
 уроженец Харьковской обл. в. Бурижский р-н с. Григорьевка
село, деревня, село, город, область
 в бою за социалистическую Родину, верный воинской присяге, проявив героизм и мужество, был убит 20. Сентября 1943г.
время гибели
 похоронена в дер. Усть-Липанка Львовской
точный адрес места погребения
 области.

Настоящее извещение является документом для возбуждения ходатайства о пенсии (приказ НКО СССР №.....)

Командир части 16494 Крозь - [нечитаемо]
 штаб. капитан
 Начальник штаба В. Ветух
 штаб. капитан

М. П. ЦТ НКО. 4214-42

Додаток 3

Додаток 4.1

★
ЧОРТКОВСКИЙ
РАЙОННЫЙ
военный комиссариат

14-августа 1967г.
 № *794*
 г. Чертков, р-ц Терноп. обл.

*не пошел
 к месту
 пог-и*

ГУСЯТИНСКОМУ РАЙОННОМУ ВОЕНному
 КОМИССАРУ
 п.п. Гусятин

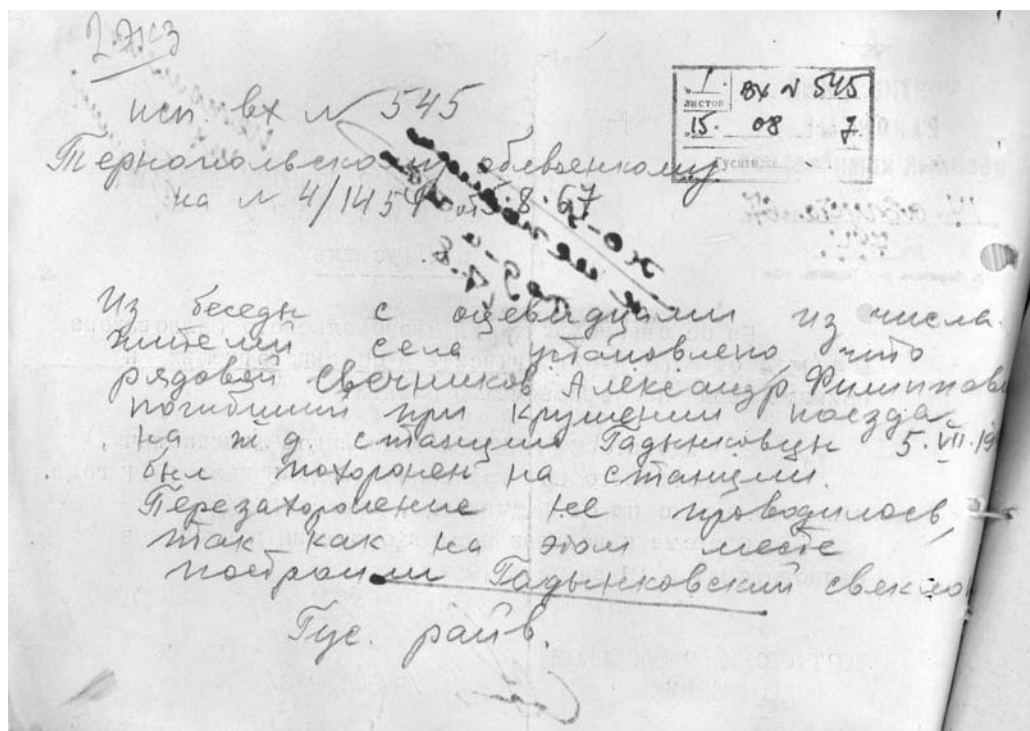
На основании указания Тернопольского Облвоенкома
 № 4/1454 от 5.08.1967 г. внесите в списки погибших и
 примите меры по увековечению памяти:

2. Рядового СВЕЧНИКОВА Александра Филипповича,
 погибшего при крушении поезда 5 июля 1941 года.
 и похороненного на ст. Гадинковцы, Львовской ж/д.
 О месте и времени перезахоронения донесите в
 Облвоенкомат к 15 августа 1967 г.

ЧОРТКОВСКИЙ РАЙОННОМ
 ПОДПОЛКОВНИК *[Signature]* /ЧЕБОТАРЕВ/

*свек копирует
 перезахорон
 место не
 проводился*

Додаток 4.2

Наталія Шевченко
(Київ)

НАУКОВО-ОСВІТНІ ПРОЕКТИ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ» У КОНТЕКСТІ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

У статті визначено пріоритетні напрями науково-освітньої діяльності Меморіального комплексу крізь призму історичної пам'яті про війну та визволення України від нацистських загарбників.

Ключові слова: *Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, визволення України від нацистських загарбників, історична пам'ять, науково-освітні проекти.*

Майже два роки тривала битва за визволення України від нацистських загарбників. Вона складалась із серії військових операцій та кампаній, результатом успішного проведення яких стало повне визволення території України наприкінці жовтня 1944 року. Та успіхи Червоної армії були досягнуті ціною величезних людських втрат.

Героїзм і трагедія, перемоги і втрати, бойові операції й солдатський побут, макро- та мікроісторія — все це складові історичної пам'яті про війну. Одним із завдань істориків, у тому числі науковців історичних музеїв, є об'єктивне висвітлення подій війни, критичне сприйняття історичної пам'яті. Надзвичайно важливо відшукати та знайти шляхи донесення до підростаючого покоління цінності людського життя, природи злочинної сутності війни та її згубних наслідків. При цьому йдеться не просто про знання історії, а й про політичну орієнтацію, оскільки свобода і демократія, толерантність і гуманність потребують постійних активних дій.

Саме в такому руслі планує та здійснює свою наукову діяльність Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Битві за Україну в 1942–1944 роках присвячено експозицію кількох залів Національного музею. Ця тема вивчається, досліджується, популяризується науковцями Меморіалу.

Історичні музеї мають можливість проникнення в глибини минулого та відтворення його цілісної картини. Важливу роль у цьому відіграє

науково-освітня діяльність, яка базується, в першу чергу, на науково-дослідній роботі, а також спирається на експозицію та фондове зібрання. Процес формування музею як соціокультурного інституту закінчився ще у ХІХ ст. На конференції «Музеї як освітні та виховні заклади», яка проходила у 1903 р. у Мангеймі (Німеччина), зазначалося, що ХІХ ст. додало до університетів і академій, котрі з'явилися у попередні сторіччя, новий освітньо-виховний заклад — музей.

Основним видом науково-освітньої діяльності Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років залишається екскурсія, яка є головним засобом репрезентації музейного надбання, виконує освітню та виховну функції, сприяє поширенню наукових знань. Крім традиційних оглядових екскурсій музей пропонує відвідувачам змістовну афішу, в якій заявлено низку тематичних екскурсій стаціонарною експозицією та тимчасовими виставками, присвячених темі «Україна у війні». Серед них — «Україна у Другій світовій війні. Уроки та наслідки»; «Антифашистський рух Опору в Україні (1941–1944 рр.)»; «Визволення України від нацистських загарбників. Грудень 1942 — жовтень 1944 рр.»; «Київ — місто-герой» та інші.

Екскурсії є важливим засобом патріотичного виховання, вивчення історії країни, її героїчного і трагічного минулого. Разом з тим ця форма освітньої діяльності дає змогу якщо не розкрити, то зауважити проблемні питання. Події Другої світової та Великої Вітчизняної війн розглядаються через призму осмислення цінності людського життя.

Значну частину відвідувачів Меморіалу становить молодь. Оскільки з кожним днем залишається все менше свідків та учасників війни і відповідальність про збереження пам'яті перейде до наступних поколінь, саме роботі з дітьми, підлітками, молоддю приділяється в музеї особлива увага. Загалом музей активно сприяє формуванню громадянської свідомості, веде розробку науково-практичних засад музейної педагогіки.

Аналізуючи екскурсійну діяльність Меморіального комплексу упродовж останніх років, можна зробити висновок про досить успішне поєднання освітньої та виховної роботи в цьому напрямі. Ось один із відгуків відвідувачів: «Ми, учні гімназії № 136 імені 136-ї стрілецької дивізії, відчували сердечний біль за численні жертви українського народу й гордість за мужність воїнів-фронтовиків, селян, робітників, які наближали День Перемоги. Низький уклін усім, хто створив цей музей». Однак екскурсія — це не єдина форма освітньо-виховної роботи музею.

Оскільки вивчення історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн у школах і вузах має поверховий характер, а рівень підручників не завжди задовольняє сучасні вимоги, наукові співробітники Меморіального комплексу розробили різноманітні сценарії музейних уроків, семінарів,

конференцій, інших заходів, спрямованих на поглиблене вивчення цієї теми, окремих її розділів.

Меморіальний комплекс є базою для проведення спільних музейних заходів за темою «Україна у війні». Палітра цих заходів різнобічна та яскрава. Так, лише у рамках традиційного циклу «Сторінки історії битви за Україну» спільно з Міністерством освіти і науки України, Українським державним центром туризму і краєзнавства, Радою Організації ветеранів України, Національною спілкою краєзнавців України, журналом «Камуфляж» неодноразово проводилися Всеукраїнські історико-краєзнавчі акції учнівської та студентської молоді «Шляхами подвигу і слави» та «Історії живі сліди», Всеукраїнський конкурс «Військово-історична спадщина України», конференція юних краєзнавців «Пізнай свою країну, збережи свою історію» та інші. Крім того, започатковано нові музейно-освітні проекти: Всеукраїнська вікторина знавців військової історії «Історія країни — літопис Батьківщини», Історико-документальні репортажі «Україна. Рік 42-й. Рік 43-й. Рік 44-й» тощо. Змістовно й цікаво проходять уроки історії з циклу «Крокують Українські фронти. Рік 44-й», побудовані на військових операціях 1-го, 2-го, 3-го, 4-го Українських фронтів. Перелічені проекти музейні працівники реалізують і в музеї, і поза його межами.

Контакти між музейними та освітніми закладами є продуктивними і взаємовигідними, оскільки вони дають можливість урізноманітнити навчальний процес, зробити його цікавим, урахувати індивідуальні потреби дитини, розширити її світогляд, вдосконалити викладання шкільного курсу історії. Перелічені проекти не лише виконують освітню функцію, а й мають на меті навчити дитину розуміти взаємопов'язаність історичних епох, самостійно освоювати історико-культурну спадщину українського народу, засвоювати навички спілкування.

Важливим сегментом сучасної концепції формування історичної та національної пам'яті є воєнна антропологія, вивчення гуманітарних аспектів Другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

У 2012 р. колектив Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» започаткував науково-гуманітарний музейний проект «Родинна пам'ять про війну». За підсумками проекту впродовж двох років науковці Меморіального комплексу зібрали понад 1000 музейних предметів із сімейних архівів з різних регіонів України, на основі яких створено й проведено низку виставок. Одночасно започатковано просвітницький сегмент цього проекту. Популярними серед школярів стали музейні заняття «Солдати війни в сімейному альбомі», «Фронтowa фотографія», музейні уроки «Історія моєї країни в історії моєї родини»; заняття-реконструкція «Війна, побут,

атрибут» та інші. У рамках проекту проводиться й історичний альманах для старшокласників «Зіркові родини» (родини Героя Соціалістичної Праці Є. Патона, Героїв Радянського Союзу гвардії капітана М. Доліної та рядового Р. Сміщука тощо).

Важливою складовою всіх музейних заходів як у стінах музею, так і за його межами є використання музейних предметів, реліквій війни, контакт із якими дає змогу глибше зрозуміти й оцінити події минулого з позиції сьогодення. Ефективність виховання музейними засобами значною мірою визначається оригінальністю експонованих пам'яток, які мають здатність емоційно впливати на відвідувача. Але учні не лише знайомляться з музейними предметами, а й вивчають сімейні архіви, виявляють фото, листи, речі, пов'язані з війною, досліджують історію своєї родини, яка тісно пов'язана з історією України, поняттям «Батьківщина». А предмети та речі солдатського вжитку стають об'єктом реконструкції історичного періоду.

У рамках проекту надзвичайно популярні традиційні музейні заняття «Перше знайомство з експонатом: листи з війни», що проводяться для учнів молодших і середніх класів. Інтерактивними складовими цих занять є формування у дітей вміння висловити своє враження від музею, воєнних подій та їхніх учасників в епістолярній формі, а також складання власних листів у вигляді фронтового листа-трикутника. На таких заняттях діти не лише впізнають минуле, поринають у ті далекі суворі роки, а й порівнюють їх із сьогоденням, роблять висновки. Таким чином, музей безпосередньо впливає на формування світогляду дітей і підлітків, їхню пізнавальну самостійність.

Із листів київських школярів (травень 2014 р.):

«Мені дуже шкода, що стільки мирних громадян померло, що стільки сіл спалено! Моя прабабуся воювала, керувала літаком. Вона вижила, і коли я народилася, то усі мої вісім років розповідала про ці жахіття. Але такого, про що я в музеї дізналася, навіть бабуся ніколи не розповідала! Мої батьки зараз кажуть, що може бути війна!!! Але я цього не хочу!»

м. Київ, учениця 5 класу

Людський фактор у війні став «червоною ниткою» не лише експозиції, а й усієї наукової діяльності музею. Розкриттю місця людини в історичному процесі, її ролі у процесах розвитку історії, показу взаємодії особи і суспільства сприяють заходи, під час яких розповідається про життя і діяльність історичних постатей, відомих воєначальників і невідомих героїв війни. На цих акціях вшановуються конкретні вояки, завдяки яким вдалося перемогти нацизм. Зокрема, в рамках циклу «Доля як історія (війна в біографіях)» проведено: музейні розповіді «Визволителі» — про відомих воєначальників М.Ф. Ватутіна — командуючого 1-м Укра-

їнським фронтом, П.С. Рибалка — командуючого 3-ї гвардійської танкової армії, П.Ф. Жмаченка — командуючого 40-ї армії; а також про рядову М.З. Щербаченко — санінструктора роти, старшину Н.М. Шолуденка — командира розвідувального взводу; «Нескорені» — про О. Телігу, українську поетесу, одну з керівників національного підпілля в Києві; Героя України Т.Й. Маркус — зв'язкову Київського підпільного міськкому і Залізничного райкому КП(б)У; Ф.В. Максимова та В.Є. Галяпу — учасників оборонних боїв в Україні, військовополонених, в'язнів концтабору Бухенвальд, учасників табірної підпілля; уроки мужності «Флотська доблесть» — про колективний подвиг загону десантників на чолі зі старшим лейтенантом К.Ф. Ольшанським у боях за визволення міста Миколаєва, «Із племені відважних...» — до 65-річчя подвигу, який здійснив рядовий В.П. Майборський — кулеметник 7-го стрілецького полку 24-ї стрілецької дивізії в боях на Івано-Франківщині; музейні уроки «Вибір історії» — про Героя Радянського Союзу, Героя Народної Республіки Болгарії маршала Ф.І. Толбухіна; до 100-річчя від дня народження С. Бандери — українського політичного діяча, одного з лідерів національного визвольного руху 30–50-х років ХХ ст.; про Героя України О.Т. Гончара — учасника війни, відомого українського письменника, Героя Соціалістичної Праці; до 145-ї річниці від дня народження Андрея Шептицького — українського церковного, культурного та громадського діяча, митрополита Української греко-католицької церкви. На літературно-художньому вечорі «Дзвони пам'яті» відбулася презентація науково-документального фільму «Генерал Авдеєнко», присвяченого Герою Радянського Союзу, командиром 51-го стрілецького корпусу 1-го Українського фронту, а музейна студія «Мистецтво проти війни» була присвячена художникам О. Артамонову, Є. Кобитеву та Н. Хасевичу.

Відомий філософ М. Федоров назвав музей «вищим закладом єдності, інститутом соціальної пам'яті», який виконує функцію «утворення душі». Попри різні позиції у суспільстві всенародними державними святами залишаються День Перемоги, а також День визволення України від нацистських загарбників. Ці події, з одного боку — затьмарені від гіркоти втрат, з іншого — осяяні світлом Визволення та Перемоги. Саме учасникам війни, тим, хто загинув, і тим, кому пощастило пройти через жорстокі битви, дожити до перемоги і до наших днів, присвячено уроки пам'яті, що проводяться як у стінах музею, так і за його межами.

Цікавим і важливим видом науково-освітньої роботи є систематична організація та проведення стаціонарних реліквійних і пересувних фото-документальних виставок. Лише останніми роками в Меморіальному комплексі створено й проведено близько 30 виставок, присвячених визволенню України від нацистських загарбників. Надзвичайно цікавим був

документально-виставковий триптих «Біль і гордість твої, Україно». Неабияким додатком до головної експозиції стали виставки з циклів «Йшли полки по Україні» та «Спомин про війну» — «Наступає 1-й Український», «У боях за Дніпро та Київ», «З Україною в серці», «Дніпровська повітрянодесантна операція 1943 р.», «Закарпаття: заключний етап соборності України», «Від Дніпра до Шпрее», «З думою про Україну», «Знову цвітуть каштани», «Чорноморці в боях за визволення України», «Ой, Дніпро, Дніпро...». «У небі України». Деякі з тематичних виставок було проведено не лише в музеї, а й за його межами — у Кабінеті Міністрів України, в Національному палаці культури «Україна», у Державній історичній бібліотеці України, в раді ветеранів Печерського району м. Києва, у Корсунь-Шевченківському історико-культурному заповіднику, в Посольстві України у Республіці Хорватія, в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, в Службі безпеки України, школах та інших навчальних закладах Києва.

Величезний виховний вплив на відвідувачів мають виставки, присвячені видатним особистостям, героям війни. «Слава України» — про полководців та воєначальників українського походження, «Талант полководця» — про генерала армії двічі Героя Радянського Союзу І. Черняховського, «З іменем Богдана» — про кавалерів ордена Богдана Хмельницького, заснованого в 1943 р. та в незалежній Україні, «Двічі Герой Радянського Союзу генерал А. Кравченко», «Солдат, генерал, дипломат» — до 100-річчя від дня народження К. Дерев'янка та багато інших виставок розповіли про українців, імена яких мають зберігатися в пам'яті народній.

Друга світова війна — один з найскладніших і найсуперечливіших розділів вітчизняної історії. Науковці Меморіалу і в дослідній, і в освітній роботі намагаються висвітлювати не лише героїчні, світлі, а й трагічні, «непрезентабельні» сторінки, показати справжню суть і ціну боїв за визволення України, Перемоги, здобутої в неймовірно важких умовах. Українські історики все частіше розглядають події Великої Вітчизняної війни через призму осмислення цінності людського життя. Саме тому за результатами роботи з дослідження архівних, фондових матеріалів, наукових публікацій, з наукового комплектування було створено так звані «проблемні» виставки, у рамках теми «Визволення України від нацистських загарбників», у т.ч. виставкову експозицію «Друга світова. Український вимір», «Невідомому солдату присвячується», «Чорна піхота у боях за Україну (про новобранців 1943 р.)», «Молитва за Україну», «Факти історії: штрафники ідуть у бій», «Небо полеглого безвісти», цикл виставок «Безсмертя» (за Книгами Пам'яті України) та інші.

На окрему увагу заслуговує питання про створення та боротьбу суто національних збройних сил, а саме — Української повстанської армії.

В Меморіальному комплексі було проведено тематичні виставки з циклу «На шляхах збройної боротьби», на базі яких відбулася низка заходів — «Знані особистості національно-визвольної боротьби», «Самостійницький рух в Україні під час Другої світової війни», «Діяльність ОУН та УПА в архівних джерелах», «Ніл Хасевич: відомий і невідомий» тощо. Мета — показати, що боротьба проти гітлерівських загарбників на території України — складне, різнобічне явище, що мало як організований, так і стихійний характер, різні політичні орієнтири; наблизити відвідувачів до розуміння неоднозначних, трагічних сторінок історії боротьби українського народу; показати людину в контексті історичних подій.

Запам'яталися відвідувачам виставки, створені спільно з іншими організаціями й установами: «Війна і Перемога в історичній пам'яті українського народу» спільно з Державним комітетом архівів України, «Історичні постаті ХХ ст.: Олесь Гончар» спільно з Національним музеєм літератури України, Дніпропетровським національним історичним музеєм імені Д. Яворницького, Центральним державним архівом-музеєм літератури і мистецтв України, Національною історичною бібліотекою України; «Партизанський генерал» до 125-річчя від дня народження двічі Героя Радянського Союзу С. Ковпака спільно з Центральним державним архівом громадських об'єднань України; «Пам'ять серця. Воїни-казахи в боях за Україну», «Сини Грузії в боях за Україну» разом з Посольствами Казахстану та Грузії в Україні; «Герой, Патріот, Партизан» до 100-річчя від дня народження Героя Радянського Союзу Яна Налепки спільно зі Словацьким Союзом борців проти фашизму, Клубом художників образотворчого мистецтва та теоретиків (Словаччина); «Українці і словаки у спільній боротьбі з нацизмом» — на прохання Посольства Словацької Республіки в Україні, за сприяння Посольства України в Словацькій Республіці тощо.

Однією з ефективних форм освітньої діяльності є експонування інформаційно-виставкових календарів з циклів «Хроніка подій» (про визволення конкретних регіонів України) та «Тріумвірат радянських ударів», а також сторінки на сайті Меморіалу «Хроніка визволення населених пунктів України», «Військово-історичний календар».

Вся освітня, виховна, просвітницька діяльність Меморіального комплексу базується на науково-дослідній роботі. Цьому сприяють спільні проекти з науковими установами, профільними музеями, освітніми та ветеранськими організаціями, наукові конференції, семінари, «круглі столи», виставкові та видавничі проекти, презентації тощо. Проведення цієї роботи базується на постійно поповнюваних за рахунок наукового комплектування фондів і ретельному вивченні та використанні матеріалів, що нагромаджувалися в попередні роки. 27 квітня 2010 р. у

Меморіальному комплексу проведено Міжнародну наукову конференцію «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (до 65-ї річниці Великої Перемоги). Організатори та учасники: Міністерство оборони України, Міністерство культури і туризму України, Державний комітет архівів України, Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Національний військово-історичний музей України, Національний університет оборони України, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, молодіжна громадська організація «Київський клуб «Червона Зірка». У роботі конференції взяли участь близько 120 вчених-істориків, провідних фахівців архівної та музейної справи з 48 організацій та установ 11 областей України та АР Крим; науковці з Республіки Білорусь, Російської Федерації, а також ветерани війни.

31 жовтня 2013 р. у Меморіальному комплексі відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Битва за Дніпро», присвячена 70-річчю визволення Києва від нацистських загарбників. Організатори наукового форуму: Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». У заході взяли участь представники органів влади й управління, вітчизняних науково-дослідних установ, освітніх і музейних закладів, ветеранських організацій.

Різноманітна музейна комунікація, окрім іншого, включає «комунікацію» з допомогою друкованого слова. Результати досліджень, здійснених науковцями Меморіального комплексу, широко використані в історико-меморіальному серіалі «Книга Пам'яті України», постійно друкуються в таких відомих виданнях, як «Енциклопедія історії України», «Сторінки воєнної історії України» Інституту історії України НАН України, «Український історичний журнал», науково-практичний журнал «Архіви України», виданнях Національного військово-історичного музею України та інших.

Самостійним і перспективним вектором наукових зусиль колективу музею у плані науково-освітньої діяльності є підготовка спеціальних тематичних видань силами власного колективу та у співпраці з науковцями Інституту історії України Національної академії наук України, архівними та іншими науковими установами й організаціями. Тривалий і позитивний досвід співпраці з цією академічною установою створив тривке підґрунтя для реалізації науково-видавничих проектів із серії «Дослідження, документи, свідчення». За результатами пошукової, наукової та дослідницької діяльності спільно з Інститутом історії НАН України підготовлено й опубліковано вже 4 науково-документальні

видання із цієї серії. Про одне з них — «Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення» голова наглядової ради Меморіального комплексу академік В.М. Литвин на особистій сторінці у «Facebook» написав: «...Переконали, що не суконні акції, які традиційно спостерігаємо, а якраз такі проекти, як цей, конче потрібні. Адже центральною фігурою в них є Людина з її переживаннями, болями, сумнівами і звитягою...».

До 70-річчя визволення України від нацистських загарбників завершується робота над виданням «Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення».

Предметом не лише наукового зацікавлення, а й просвітницької діяльності музейних працівників є недостатньо вивчені сторінки історії. Віддаючи належне значенню наступальних операцій на території України у 1943–1944 рр., працівники музею звернули увагу на те, що вони здебільшого глорифікуються, подаються без критичного осмислення. В результаті дослідницької роботи було підготовлено низку змістовних і цікавих науково-інформаційних довідок, розвідок, у тому числі — «Морально-психологічний стан населення щойно визволених областей України (в руслі історичної антропології)», «Маловідомі сторінки Корсунь-Шевченківської битви», «Військова операція «Стрибок» (Міська фронтова операція)», «Радянські військові мобілізаційні процеси в Україні», «Діяльність польових військкоматів у ході звільнення території України», «Український вимір війни. Втрачені роди України», більшість з яких опубліковано в наукових і науково-популярних виданнях.

Участь у спільних міжнародних наукових конференціях, виставках, інших заходах дали змогу Меморіальному комплексу репрезентувати себе на міжнародній арені в якості солідної науково-дослідної установи, встановити нові контакти з громадськими і державними інституціями, започаткувати цікаві музейні та наукові проекти.

Ще одним важливим напрямом науково-освітньої діяльності Меморіалу є тісна співпраця із засобами масової інформації. Ось перелік лише кількох публікацій наукових працівників музею, присвячених 70-річчю визволення України: «Вогненними дорогами Правобережжя», «Потрібно гнати й гнати ворога...», «Визволення Рівного та Луцька», «Мобілізація: друга хвиля», «Другий Сталінград», «Попереду Одеса!», «Битва за Крим», «Нас народ зустрічає з квітами»: листи з фронту» та інші.

У пропаганді музейного зібрання через експозицію, екскурсії, виставки, різнобічні масові та камерні музейні заходи, публікації здійснюється органічне поєднання завдань освіти і виховання.

Визволення України стало одним із найважливіших етапів на шляху до повного й остаточного розгрому нацистських і фашистських загарбників.

Це, в першу чергу, обумовлює вагомість науково-освітніх проектів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни, присвячених цій тематиці.

Мета усіх музейних проектів і всієї діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» залишається незмінною — музейними засобами допомогти людям зрозуміти витоки трагедій, які несуть війни, показати шляхи їх відвернення; розкрити історичні реалії через призму жертвності і подвигу народу в борні проти нацизму; застерегти людство щодо можливості повернення тоталітаризму і неофашизму та загрози розв'язання нової війни з метою перерозподілу Європи і світу; сприяти патріотичному вихованню громадян, зокрема молоді, на героїчних традиціях минулого; консолідації української нації та громадянської спільноти.

В статье обозначены приоритетные направления научно-просветительной деятельности Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов» через призму исторической памяти и освобождения Украины от нацистских захватчиков.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Великая Отечественная война, освобождение Украины от нацистских захватчиков, историческая память, научно-просветительные проекты.

The article determines the priority areas of the research and educational activities of the Memorial Complex «National Museum of History of Great Patriotic War of 1941–1945» in the light of the historical memory of the war and liberation of Ukraine from Nazi invaders.

Keywords: World War II, the Great Patriotic War, liberation of Ukraine from Nazi invaders, the Memorial Complex «National Museum of History of Great Patriotic War of 1941–1945», historical memory, scientific and educational projects.

Наукове видання

**БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ
В 1943–1944 рр.:
ВЛАДА, ЗБРОЙНІ СИЛИ,
СУСПІЛЬСТВО**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 25.11.2014 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 50,54. Обл. вид. арк. 49,45.
Тираж 300. Зам. 43. 2014.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4